मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड (मराठी)

खंड ६

लेखक

श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

मानस गूढार्थ चंद्रिका

बालकाण्ड : खंड ६

'रामचरितमानस' यावरील मराठी बृहत् टीकेचा अंश

(दो. २८६/५-३६१ पासून दो. ३६०/९-१० अखेर)

लेखक : प.पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती

प्रकाशक :

रामचरितमानस प्रेमी मंडळ,

डोंबिवली.

प्रथम आवृत्ती : श्री गुरुपौर्णिमा २४ जुलै २००२

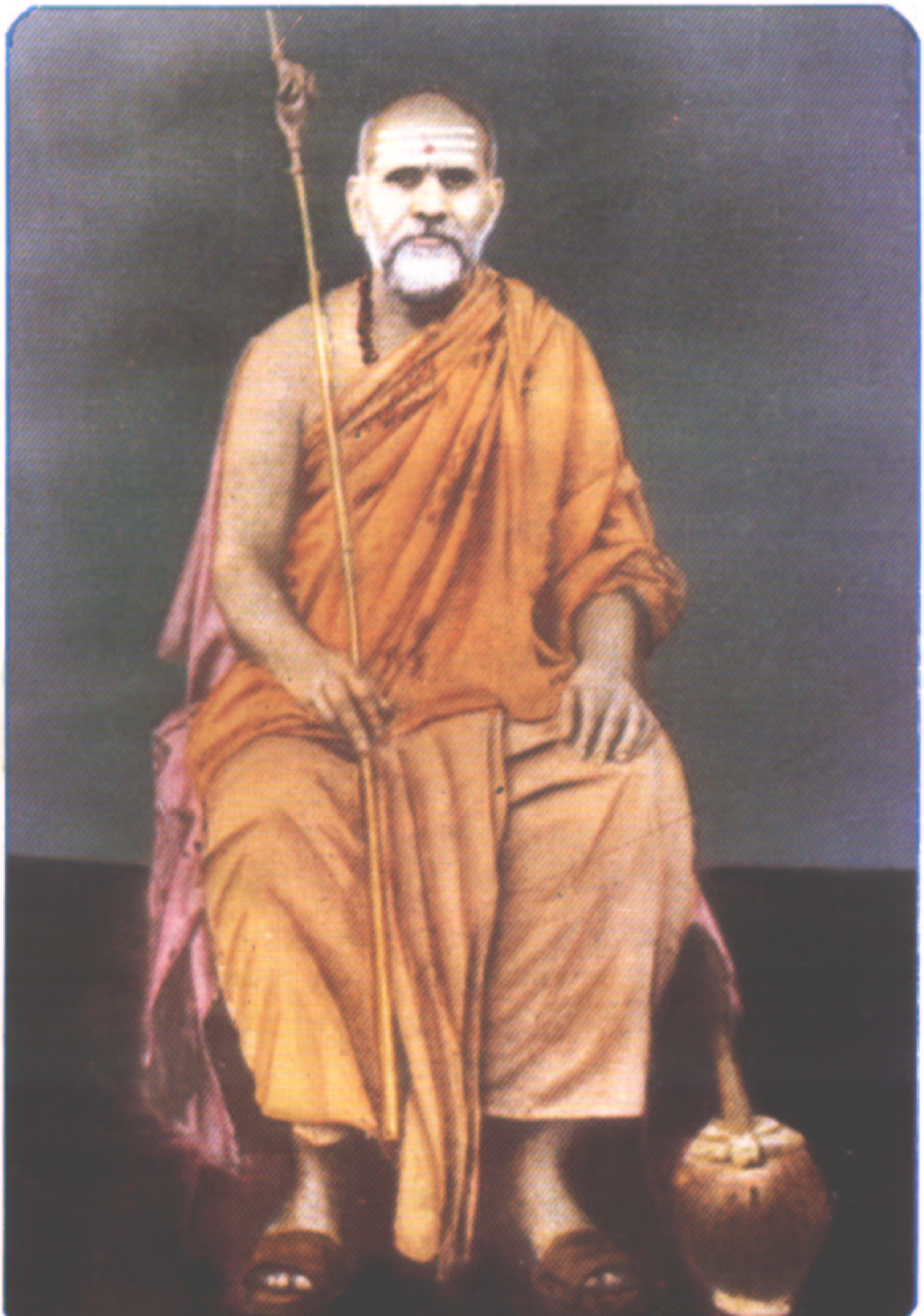
प्रकाशक :

श्रीरामचरितमानस प्रेमी मंडळ,
४, श्री गणेश अनंतराज सोसायटी, नेहरु रोड,
जलाराम मंदिर जवळ, डोंबिवली (पू.) ४२१ २०१

मुद्रक :

ओमेगा ऑफसेट
४५७४, शेट्टी गल्ली, बेळगाव
फोन : ४२४१२४ / ४३३४२९

मूल्य : रु. २५०/-

श्री प. पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी

विषयानुक्रमणिका

* * *

॥ श्री सद्‌गुरवे नमः ॥
॥ श्री राम समर्थ ॥

खंड ६ वा - प्रस्तावना

या सहाव्या खंडात संगीतातील सहावा (धैवत) छेडला जात आहे. श्री रघुवीर विवाहाच्या तयारीच्या सुंदर सुंदर सुमधुर अशा चित्ताकर्षक व भक्तिरसाने हृदय द्रवित करणाऱ्या ताना आलाप या गानवैशिष्ट्यांनी 'रामविवाह'रूपी सुंदर असा राग अनेक अंगांनी, अनेक ढंगांनी कसा खुलविला, सजविला गेला आहे तो आपण या खंडाद्वारे सविस्तर पाहून रसिकतेने त्याचा स्वाद घेऊ. खऱ्या रसिकाची (भगवद्‌भक्ताची) गानसमाधी भक्तीरसात आकंठ बुडल्याने न लागली तरच नवल !

परशुराम श्रीरामांची स्तुती करून तप करण्याठी गेल्यानंतर खऱ्या अर्थाने 'धनुर्मख' संपन्न झाला आणि याचे सारे श्रेय कौशिक-प्रसादास जाते म्हणून जनक त्यांना प्रणाम करून पण-स्वयंवर झाल्याचे जाहीर करतात व पुढील विवाह सोहळा कसा संपन्न करावा यासाठी विश्वामित्रांचे मार्गदर्शन का मागतात, त्यातील गर्भित हेतू कोणकोणते व ते सर्व कसे साधले जातात ते प.पू. स्वामी टीकेतून स्पष्ट करून दाखवितात. विश्वामित्रांना मोठेपणाचा मान देऊन त्यांच्या सूचनेनुसार जनकराजा दूतांकरवी दशरथ राजांना सम्राटांना पत्र देऊन सर्व स्वयंवर वृत्तांत कसा कथन करतात व त्याच पत्रानुसार राम-सीता विवाहासाठी त्यांना आमंत्रितही करतात. तो दूताकरवी समाचार जाऊन ते येईपर्यंत इकडे मिथिला नगरीत विवाहाची तयारी तसेच सम्राटांच्या स्वागताची तयारी त्यांना शोभेल अशा शाही थाटात कशी करतात ते प्रत्येक तपशील उलगडून प. पू.स्वामी टीकेतून जणू तुलसी दासांचे 'शब्दचित्र' अधिक सुस्पष्ट करतात.

जनकपुरीच्या त्या शोभेचे व ऐश्वर्याचे वर्णन वाचताना सामान्य वाचक त्या काव्यसरितेच्या धारेबरोबर वहात जाऊन त्याची दिशाभूल कशी होते ते प.पू. स्वामी कोष्टकाद्वारे (नेहमीच्या त्यांच्या शिक्षकी ढंगाने) तुलना करून स्पष्ट करून त्याद्वारे जनकपुरी पेक्षा अयोध्या किंवा रामपुरी अधिक सरस वा श्रेष्ठ कशी आहे ते समजावून देतात तेव्हा कुठे आपण सामान्य वाचक भानावर येतो, अन्यथा भलेभले पंडित वा विद्वानही या काव्यधारेत वहात जाऊन मिथिला अयोध्येपेक्षा श्रेष्ठ असल्याचा दावा करण्याची चूक करतात. इथे गूढार्थ चंद्रिकेचे म्हणजेच प.पू. स्वामींचे श्रेष्ठत्व व सूक्ष्म अभ्यासू व सखोल दृष्टी जाणवून अशा सद्‌गुरूंच्या परातत्त्वस्पर्शित प्रज्ञेपुढे शिष्य नसलेला देखील वाचक नतमस्तक होतो.

जनक दूताकडून आलेले पत्र समजताच दशरथांसाखे सम्राट 'मुदित उठोनि घेति महिपति' - यातील मर्म टीकेतून स्पष्ट होते आणि दशरथांच्यातील सम्राटावर 'रामभक्त'

कसा विजय मिळवतो ते पाहून त्या सगुणभक्तीपुढे आपण नकळत नम्र होतो. इतकेच नव्हे तर त्या भक्तीच्या भावसरितेत केव्हा व कसे प्रवाह पतित होतो ते आपले आपणासच कळत नाही. त्या भावसरितेत मग राजदरबार, भरत, सर्व राण्या व हळूहळू सारी अयोध्याही कशी संमिलित होते ते तर दृश्य फारच विलोभनीय आहे. त्याचबरोबर सामान्य मानवी मनाचा स्थायीभाव 'प्रिय व्यक्तीबद्दलीची कोणतीही गोष्ट कशी अतिप्रिय वाटते - रामलक्ष्मणांचा समाचार सांगणारे ते पत्र म्हणजे जणू प्रत्यक्ष 'रामभेटच' समजून सर्व राण्या ते हृदयाशी कवटाळण्यास कशा व किती आतुर होतात ते वाचताना प्रेमाच्या साम्राज्यात एकदा का आपले मनबद्धी झोकून दिले की ते कसे शुध्द सात्त्विक बनते याचा अप्रतिम नमुना इथे पहावयास मिळतो. 'नृपें प्रेमवश कितीदां पुसलें' - यात वृध्दपणीं पुत्रप्राप्ती झालेल्या व पुत्रावर प्राणापेक्षा प्रेम करणाऱ्या पित्याचे - वत्सल हृदय जणू क्ष-किरण यंत्राने मशीनने तंतोतंत हुबेहूब रेखावे तसे रेखलेले पाहून वाचक स्मिमित होतो. दूतांनी केलेले 'रघुवीरांचे' वर्णन वाचताना त्यांच्यासारखीच 'दृष्टीपुढे ये आता नं कोणी' अशी आपलीही स्थिती सहजीच होते.

नंतर ते पत्र घेऊन स्वत: दशरथ वसिष्ठ गुरूंकडे जाऊन त्यांच्या सल्यानुसार वऱ्हाडाची तयारी कशी करतात ते पाहू. पण तत्पूर्वी दशरथ 'पुण्यपुरुष' व कौसल्या 'पुनीत देवी' असल्यामुळे हा सर्व शुभ योग जुळून आला असे गुरू सांगतात तेव्हा त्यावरील टीका वाचताना पुण्यशील पुरुष कोण व तो कसा असतो आणि त्याला धर्मपत्नीची पुनीत जोड कशी आवश्यक असते हे वाचताना सहजपणे 'धर्म' म्हणजे काय व त्याचे पालन वा आचरण कसे करावे हा जणू सामान्य गृहस्थाश्रमींना प.पू. स्वामींनी दिलेला सुरेख वस्तुपाठच आहेसे वाटते किंबहुना प्रत्येकाने आपला स्वधर्म निष्ठेने, सत्याने व प्राणपणाने पाळला तरच 'रामप्राप्ती'चे सुंदर फळ हाती मिळणार हा जणूं याद्वारे प.पू. स्वामींनी दिलेला सुंदर उपदेशच आहे.

'चला शीघ्र' अशी वसिष्ठ गुरूंची आज्ञा ऐकून सम्राटाच्या इतमामाने तयारीस का कसा व किती वेळ लागला ते सर्व स्वामींनी स्पष्ट केले आहे. त्यावेळच्या प्रथेनुसार राण्या व स्त्रिया वऱ्हाडात मिथिलेपर्यंत जाऊ शकत नाहीत त्यामुळे राण्यांनी व स्त्रियांनी आपला हा आनंद कसा साकार केला ते टीकेतून स्वामींनी सुरेखतेने खुलवून दाखविले आहे.

त्यानंतर सारी अयोध्या या विवाहाच्या आनंदात उत्साहात कशी सजली, नटली, शृंगारली 'अयोध्या सदैव शोभन' असूनही प्रीतीच्या सुंदर रीतीने अयोध्येची शोभा 'परम विचित्र' कशी झाली ते सारे वर्णन वाचताना ती 'परम शृंगारलेली अयोध्या' डोळ्यासमोर उभी राहते.

विविध सुगंधी द्रव्याने संमार्जित, सुंदर मणिमय रांगोळ्यांनी सुभोशित आणि विश्व विमोहक मंडपाने सुसज्जित अशी अयोध्या; भामिनी, मृग शावक नयनींच्या षोडश शृंगारांनी व कोकिळेस लाजविणाऱ्या मधुर मंगल गानाने सुगंधित व मुखर कशी झाली होती याचे बारीक सारीक सर्व तपशीलांसह 'सजीव चित्र' जणू दृष्टीपुढे उभे राहते.

टीकेला अधिक रंग भरतो तो स्वामीकृत उत्स्फूर्त अभंग रचनेने. ती अयोध्येतील विवाहाची सारी तयारी दृष्टीपुढे तरळतेच, इतकेच नव्हे तर आपणही त्यातील एक 'वऱ्हाडी' बनून त्यात सहजपणे सामील होऊन जातो. कारण वऱ्हाडी बनून प्रत्यक्ष विवाह सोहळ्याचा दर्शनानंद लुटण्याचे 'महा परमभाग्य' (कौसल्यादी अयोध्येतील स्त्रियांना न मिळणारे) पदरी पाडून घेऊन महापुनीत होण्याची सुवर्णसंधी कोण बरे सोडेल?

भरतांनी अतिशय आनंदाने, उत्साहाने हे वऱ्हाड हत्ती, घोडे, रथ, पालख्या, शोकिन स्वार, विदूषक, तरवारबहाद्दर इ. चतुरंग सेनेसह कसे व का सुसज्ज केले हा सर्व तपशील टीकेतून साधार स्पष्ट होतो आणि त्याद्वारे भरतांचे रामांवर असणारे 'दिव्य प्रेम' कसे बारीक सारीक गोष्टींतूनही दिसते ते प. पू. स्वामी आपणास उलगडून दाखवितात. 'श्यामकर्ण अगणित' असण्यात दशरथांचे वैभव, हत्ती व अंबाऱ्या तसेच बरोबर घेतलेले अगणित पदार्थ यातून सम्राटाचे ऐश्वर्य, तसेच सर्व प्रकारची अस्त्रे, शस्त्रे, सुमंगलवाद्ये अशा सर्वांमधून राजवैभवाचे यथार्थ प्रदर्शन व त्यामागील दूरदृष्टी प. पू. स्वामी टीकेतून सांगतात.

दशरथांचा रथ सुमंत्राने स्वतः कसा सजविला, त्या तेजःपुंज रथापुढे प्रत्यक्ष सूर्यवंशाचा आद्यप्रणेता 'सूर्यदेव' ही कसा लज्जित झाला हे सारे वर्णन वाचताना आपण त्या राजवैभवाच्या ऐश्वर्याने दिपून जातो. त्याच रथात वसिष्ठ ही विराजमान झालेले होते ते प.पू. स्वामी अनेक मुद्दांनी कसे साधार ठासून पटवून देतात ते वाचताना जणू त्यांच्यातील संशोधक व शिक्षक एकाच वेळी जागृत झालेले दिसतात. त्यानंतर घडणारे शुभ शकुन व त्यांची संख्या यावरची टीका वाचतानाही पुन्हा प.पू. स्वामींमधला सूक्ष्म अभ्यासक - ऋषितुल्य धर्माच्या अंगाने विशेष जाणवतो.

त्यानंतर हे सुसज्ज वऱ्हाड - याचे स्वागत व त्याची तयारी जनकाने किती सुंदर व दशरथांना व त्यांच्या सम्राटपदाला साजेशी केली हे वाचताना फार फार आनंद होतो. जणू दोन श्रीमंत रामभक्तांची अलौकिक अशा भेटीची ही तयारी पाहून संतांची श्रीमंती भगवंताची त्याला असलेली साथ अन् प्रत्यक्ष आदिमाया जगदंबिका सीता हिचेही यात असलेले ऋध्दिसिध्दीचे पाठबळ पाहून भरून येते आणि रामभक्ती ही 'भुक्तीं च मुक्तीं च ददाति' याचे साक्षात दर्शन घडते.

'पायघड्या पट विचित्र पडती । बघुनि धन धनमदा सांडति' यातच स्वागती-पक्षाचे ऐश्वर्य सुस्पष्टपणे दिसते. अन् पुढे त्यात सीता आपले स्वमहिमान कोणालाही न कळत कसे मिसळते ते वाचताना तर तिचे 'रामवल्लभत्व' व 'रामअतिप्रियत्व' जाणवते.

मिथिलेबाहेर या वऱ्हाडाची का व्यवस्था केली हे सांगून स्पष्ट करताना प.पू. स्वामींमधील व्यवहारकुशलत्व दिसते.

प्रदीर्घ विरहानंतरची पिता-पुत्रांची भेट व त्यातील गुरुश्रेष्ठता वाचताना तर अंगी रोमांच व नयनी प्रेमाश्रू ही भक्तीची अनुपम प्राप्ती होते. यावेळचा रामांचा संकोची स्वभाव याचे

चित्रण म्हणजे जणू हा सगुण भक्ताला लाभलेल्या सगुण प्रेमाचा अपरिमित लाभच!

'जणुं तलाव लक्षुनिं तृषितासी' - यावरील टीका हा climax च ! त्यावरच लिहिण्यापेक्षा तो भाग मुळातून वाचणे हाच त्याचा खरा आस्वाद! त्यानंतर 'सकलां प्रभु भेटती' यात त्यांचे 'करुणाशीलत्व' कसे सिध्द होते हे वाचताना त्या कारुण्याचा अनुभव प्रत्येकाने घ्यावा इतके ही प्रभूची 'कृपा-करुणा' दिव्यत्वाच्या स्पर्शाने सुंदर - (हृदय द्रवित करणारी अशीच) आहे.

त्या प्रभूप्रीतीच्या सुंदर रीतीने सर्व वऱ्हाडी कसे 'निवले' यावरील टीका वाचताना उत्तम भक्त कसा असावा याचेच जणू सुंदर दर्शन घडते.

दशरथांचे खास स्वागत करण्यासाठी 'प्रमुख स्वागती' म्हणून शतानंदांना पाठविण्यामागचे जनकाचे धर्म्य कारण व त्यावरून दिसणारे दशरथांवरील प्रेम व आदर हे सर्व टीकेतून वाचताना जनकाचे - 'आदर्श वधूपित्याचे' पात्र अधिक खुलून दिसते.

त्यानंतर सारी मिथिला राम व सीता यांच्या अतीव सौंदर्यात कशी बडून गेली ते वर्णन वाचताना आपणही त्यात सहजपणे सामील होऊन जातो. त्याचबरोबर दशरथ चार पुत्रांसमवेत कसे शोभून दिसत होते ती टीका वाचताना भक्ताला इच्छा नसताही चारी मुक्ती त्याच्या पायाशी कसे लोळण घेतात याचे 'सुंदर दर्शन' वाचकास घडून चारी मुक्तींची झलक पहावयास मिळते. हाच तो सुंदर लोचनलाहू । लोचनलाभ कसा याचा अनुभवही येतो.

या वऱ्हाडाला पाहून मिथिलेतील पुरुषांचे मनोगत कसे सिध्दांतप्रिय व स्त्रियांचे मनोरथ कसे भक्तीलावण्याने नटलेले याचे रेखाटन करताना तर क्षणभर असे वाटते की प.पू. स्वामींनी आचार्य शंकराचार्यांप्रमाणे त्या मिथिलावासींच्या देहात (परकाया प्रवेश)करून त्यांचे हृद्गत जणू चित्रकाराप्रमाणे शब्दरूपी कुंचल्याने टीकारूपी कागदा (कॅनव्हास) वर चित्रित केले आहे.

त्यानंतर त्या चारी बंधूंचे बल, विनय, विद्या, शील, शोभारूपी सागरात सारे मिथिलावासी इतके आकंठ बुडून जातात की एक राम मिथिलेचे जावई होऊन भागणार नाहीत तर हे सर्वच्या सर्व चारीही बंधू मिथिलेचे जावई होणे अत्यंत आवश्यक गरजेचे आहे असे प्रत्येकाचे मनोरथ शिगेस जाऊन पोचले.

अरे, तयारी तयारी म्हणता विवाह मुहूर्त आला सुध्दा....! विवाहमुहूर्ता विषयी शास्त्रशुध्द चर्चा करताना प.पू. स्वामींमधील शास्त्री, खगोल व ज्योतिर्विद कसा जागा होऊन सजगपणे यथासांग माहिती देतो ते अगदी आश्चर्य करणारे आहे. कारण या रामविवाहप्रसंगी सीताराम प्रेमात वहात जाण्याचे भान आवरून अशी शास्त्रीय माहिती देणे हीच स्थितप्रज्ञता नव्हे काय?

या विवाहासाठी पृथ्वीवरील सर्व आतुर भक्तांना तसेच खोळंबून ठेवून, प.पू.स्वामी तुलसी आज्ञेने वाचकांना एकदम आकाशात नेऊन देवांच्या तयारीत आपणास संमिलीत करतात. शिव, ब्रह्मादिक सर्व देव राम-विवाहासाठी कसकशी तयारी करतात त्यात 'शिव' हे अग्रस्थान का व कसे पटकवतात त्या अनुषंगाने देवांचे स्वभाव चित्रणही स्वामी सुरेख रेखाटतात.

त्यानंतर प्रत्यक्ष राम वरवेषात ज्या घोड्यावर विराजमान झाले आहेत तो घोडा कोण, त्याने ती संधी कशी साधली इ. सर्वच वर्णन सुरेख! विवाह मंडपाकडे जाणारे 'वर-राम' आपल्या दृष्टीसमोर उभे करतात.

शंकरांचे या रामरूपावर भाळणे-भावणे यातच त्यांचे 'रामभक्ताग्रणीत्व' सिध्द कसे होते, ते पंधरा ओळीतून टिपण्याचे वैशिष्ट्य सांगताना प.पू. स्वामींचे 'शिवप्रेम' सुस्पष्टपणे भावते.

वर रामास राण्यांसह सर्व शुभसुस्त्रिया कसे पंचारतीने इ. ओवाळून, औक्षण करून स्वागत करतात तीही वर्णने वाचनीय झाली आहेत अन् त्यात भर पडते ती शची, शारदा, रमा, भवानी यांनीही यात कसा सहभाग घेतला या वर्णनाची अगदी त्या देवतांच्या क्रमासह! जावयाचे औक्षण करताना वधूमाता-सासूला होणारा अवर्णनीय आनंद जणू तिच्या मनात शिरून अचूक बाणाने नेमका लक्ष्यभेद करावा तशा निष्णात धनुर्धराप्रमाणे हा भाग टीकेत प.पू. स्वामींना टिपला आहे.

वर रामाच्या स्वागतातील सर्व विधी यथासांग वर्णन करून, त्यानंतर दशरथांचे सर्व राजसमाजासह स्वागत वर्णिले आहे. सर्वत्र मंगल वाद्यांचा ध्वनी, त्यात मिसळणारा विप्रांचा शांतिपाठ व बंदीजनांचे किंवा भाटांचे गान व वरचेवर अधूनमधून देवांनी केलेली पुष्पवृष्टी याचे सुंदर वर्णन करून जणू सारा सोहळा प्रत्यक्ष समोर घडत असल्याचा अनुभव वाचकास येतो.

विप्ररूपाने येणारे सर्व पुरुष देवता व राणीवंशात मिसळलेल्या स्त्रीदेवता यांनी विवाह विधीचे दर्शन सुख लुटून आपले जीवन 'सुफल' केले. व्याहीभेटीचे वर्णन करताना कन्यापिता जनक कन्यादान करणारा 'दाता' म्हणून त्याचे श्रेष्ठत्व जाणवून देऊन स्वामींनी लगेच या भूमिकेची तुलना आजच्या विवाहविधीशी केली आहे. देवांना देखील या विवाहात प्रत्येक गोष्ट वर व वधू पक्षात एकमेकांना अनुकूल दिसल्याने हा अलौकिक अनुरूप विवाह कसा भावला त्याचे फारच सुंदर वर्णन आहे. जनकाने स्वतः पायघड्या घालून दशरथासह खास समाजाचे ईशभावनेने सर्वांचे अर्घ्यपाद्यपूजनादी कसे केले ते वाचताना पूजा पध्दतीचा सुंदर वस्तुपाठ व त्यामध्ये असलेला रामभक्तीचा रसपूर्ण भाव अनुभाव्य आहे. या सर्व मंगलकार्यात कौशिक (विश्वामित्र) यांना विशेष महत्त्व दोन्ही (वर-वधू पक्षाने) कसे व का दिले आहे हे ठायी ठायी स्वामी स्पष्ट करून दाखवितात. याद्वारे सद्गुरुविषयीचा सेवाभाव, विनीतवृत्ती, एकनिष्ठा वा गुरुनिष्ठाच प.पू.स्वामी शब्दांकित करतात हे विशेषत्वाने जाणवते. त्याचबरोबर दशरथांचे कुलगुरू वसिष्ठांसह विशेष सन्मानादी, झाल्यानंतर सर्वच जण रामरूपाने विशेष मोहित झाल्याने सारेच्या सारे कसे 'विदेह' देह भान हरपले याचे फार सुंदर वर्णन आहे. याचा पुरेपूर फायदा उठवून स्वामींनी रामगुणांचे वर्णन फारच बहारदारपणे रेखाटले आहे.

वसिष्ठांच्या सूचनेनुसार शतानंदांनी 'सीतेला मंडपात आणा' अशी आज्ञा देताच त्या मंडपातील उत्साह व आनंद सात्त्विक शृंगाराने कसा द्विगुणीत झाला ते शब्दचित्र मूळ टीका वाचूनच साक्षात नजरेसमोर खिळून राहते. शुध्द सात्त्विक भक्तीयुक्त प्रेमाचे नाजूक वर्म स्वामींनी यानिमित्ताने उघड करून दाखविले आहे. सीतेला शृंगारून आणणाऱ्या देवस्त्रियांतूनही 'सीता-जगदंबा' कशी सरस उठून दिसत होती हे सांगताना तुलसीदासांचा विनय प.पू. स्वामी सुस्पष्ट करतात. या जगदंबेचे वर्णन ती 'चिदानंदमय' असल्याने कोणता कवी करू शकेल अशी आपली प्रेमपूर्ण शरणागती मोठ्या उदार मनाने व खुल्या दिलाने प्रगट केली आहे. सीता-जगदंबेचा प्रवेश मंडपात होताच तिच्या प्रभावाने देव-देवता-ऋषी मुनी-दशरथ-जनकांसह सारा मंडप कसा मंत्रमुग्ध-प्रेमबध्द झाला याचे वर्णन वाचताना जणू साक्षात रामकृपारूपी सीतेचा वरदहस्तच आपल्या मस्तकावरून फिरल्याचा भास होतो.

प्रत्यक्ष विवाह विधीची यथासांग तपशीलवार धर्मसिंधूच्या आधारे सविस्तर चर्चा स्वामी त्यांच्या नेहमीच्या पध्दतीने सुरेख करतात. वधुवरांकडून गुरु गौरी गणपती पूजनापासून सुरुवात करून कुलगुरूंच्या आज्ञेने वरवधू एकासनावर बसेपर्यंतचे सारे विवाह संस्कार जणू समोर घडत असल्यासारखे वाटतात. जनक सुनयना जेव्हा रामांचे चरण कमल धुवू लागतात तेव्हाचे त्यांचे भाव व भाग्य शब्दात पुरेपूर प्रकट करतात. कन्यादान, पाणिग्रहण, सप्तपदी इ. विधी त्यातील सौंदर्य, सात्त्विक नर्म शृंगार व तदनुषंगाने दोन्ही राजकुलांचे राजैश्वर्य इ. फारच सुरेख वर्णिलेले अगदी हृदयाला जाऊन भिडते ते सर्व बारीक सारिक तपशीलांसह. महाराष्ट्रीय पध्दती व उत्तर भारतीय परंपरा यांची विवाह संस्कार संदर्भात वेळोवेळी केलेली तुलना यातून दिसणारे स्वामींचे सूक्ष्म निरीक्षण वाखाणण्याजोगे आहे. उत्तर भारतीय शेंदूर भरण्याची खास पध्दती, विधी वा संस्कार अगदी हुबेहूब समोर उभा केल्याचे जाणवते.

कांचन सिंहासनावर सीता-राम बसलेले पाहताना दशरथाचे भावुक मन कसे बारंवार मोहरते, बहरते हे पाहताना एक अलौकिक आनंद अनुभवला जातो. अशा तऱ्हेने राम-सीता विवाह संपन्न होऊनही मिथिलावासी अतृप्तच राहतात. त्यांची तृप्ती वा इच्छापूर्ती कशी होते ते त्यानंतरच्या तिन्ही भावांच्या विवाहाने सांगितले. चारी भावांच्या विवाहाने जीव कसा परिपूर्ण अवस्थेत प्राप्त होतो हे अध्यात्मिक अर्थ उलगडून सांगताना प.पू. स्वामींचे योग सामर्थ्य ध्यानी येऊन आपला स्वामींविषयींचा आदर शिगेस, कळसास पोचतो. इतकेच नव्हे तर या जीवरूपी दशरथास मृत्यू केव्हा, का, कसा येतो हे गूढ ही अगदी सुलभतेने सोडवून दाखवले आहे. विवाहाच्या मंगल प्रसंगी ह्या विषयाचे विवेचन करणे यातून मृत्यू देखील 'मंगल'च आहे हेच जणू स्वामींना सुचवायचे आहे हे साधक वा शिष्याला वा रामप्रेमी वाचकाला प्रतीत करून देण्याचाच शुभ हेतू यामागे दिसतो. रामप्रेमाने प्रत्येक जीवाने आपला मृत्यूही मंगल व सुंदर करावा हेच अध्याहृतपणे स्वामींनी इथे दाखवून दिले आहेसे वाटते.

चार वधू । स्नुषांच्या योगे चार पुत्ररूपी पुरूषार्थांबरोबर असणाऱ्या चार क्रिया कशा व कोणत्या हे ही स्वामींनी इथे स्पष्ट करून दाखविले आहे. रामविवाहानुसारच ह्या तिन्ही भावांचे विवाह यथाशास्त्र त्याच आनंदोत्साहात पार पाडले. त्यानंतर जनकाने हात जोडून अत्यंत प्रेमादरपूर्वक विनयाने कसे आहेर, नजराणे इ. दिले सर्व वरपक्ष व व्याही यांचा कसा उत्तम सन्मान केला व तो स्वीकारताना दशरथही कसे 'प्रेमभावुक' बनले याचे फार 'मनोज्ञ' चित्र स्वामींनी रेखाटले आहे.

त्यानंतर नवपरिणित रामांचे वर्णन करताना ते ध्यानास योग्य असे केले आहे. राम सौंदर्याचे वर्णन करताना देवस्त्रिया देखील आपली दृष्ट यांना लागणार नाही ना असे म्हणू लागल्या इतके हे लावण्य मनोहारी, चित्तचोर, विश्वमोहक आहे हे स्वामी पुनःपुन्हा जाणवून देतात. निदान या रूपसुंदर रामाला मोहुनि, लोभुन किंवा लुभावुन, लालुची होऊन तरी त्याचे ध्यान, मनन, चिंतन, भजन करा हा या मागचा शुध्द सात्त्विक गुरूच्या भूमिकेतून असलेला संदेश असावा!

त्यानंतर विवाह-सोहळ्याची सांगता भोजन पंक्ती वा शाही मेजवान्यांनी कशी झाली , गौरी सरस्वती इ. देवतांनी सीतेस रामाला घास देण्याचा आग्रह करून हास्य विलास कसे केले ते ही वर्णन खुमासदार असे आहे. त्या निमित्ताने लौकिक रीतिरिवाजांची माहिती स्वामी पुरवितात. सर्व देवदेवता ऋषी मुनींपासून सर्वसामान्य मानवापर्यंत सर्वांनी अत्यंत प्रेमाने अंतःकरणातून उत्स्फूर्तपणे नवदांपत्यांना आशीर्वाद दिल्याचे वाचताना मानवी स्थायीभाव - 'सात्त्विकता' त्यातून सहज डोकावते.

पंक्ती भोजनाच्या थाटाचे वर्णन सविस्तर तपशीलवार वाचून त्या काळात वाचक रमून जातो. 'उखाणे घेणाऱ्या' काव्यमय रीतीचाही त्यात समावेश होता. यातून समाजाची रसिकता व रसज्ञवृत्ती ही दिसते. पुढे कित्येक दिवस हा मंगलोत्सवानंद साऱ्या मिथिलेत पुरेपूर लुटला जात होता. त्यानंतर दशरथांच्या महान गोदान विधीचे सुरेख वर्णन वाचून मन तृप्त होते.

बरेच दिवस झाले हे जाणून दशरथ दररोज जनकांकडे जाण्याची अनुज्ञा मागत पण त्यांच्या प्रेम संकोचापुढे हार मानून गप्प रहात. असा हा क्रम बरेच दिवस चाललेला पाहून कौशिक व शतानंद दोघेही जनकांची समजूत काढून दशरथांसह चारी पुत्रांची कन्यांसह पाठवणी करण्यासाठी कशी मानसिक तयारी करतात ते पाहून खरोखरच गहिवर येतो. जनकांसारखा ब्रह्मज्ञानी विदेही वधुपित्याच्या या अवस्थेवरून सामान्य कन्येचा पिता किती भावविव्हळ होत असेल याची सहज कल्पना येते. कौशिक व शतानंदांकरवी दशरथांनी ही अनुज्ञा मागण्यामागे त्यांचा 'सहज धर्मशील' स्वभाव हृदयास भिडतो.

जनकाने चारी मुलींच्या पाठवणीचा थाटमाट, आहेर, नजराणे व पुन्हा या वऱ्हाडाची अयोध्येपर्यंतची प्रवासातील सारी बडदास्त व्यवस्था पहिल्यापेक्षा अधिक सरस कशी होती हे

सारे वर्णन जनकाचे ऐश्वर्य निदर्शक असे आहे.

विवाह सोहळ्यानंतरचा अत्यंत हृद्य प्रसंग, सीतेसारख्या सुजाण कन्येलाही जनकाने व सुनयनेने प्रसंगी केलेला उपदेश, तिच्यापेक्षा मोठ्या सखींनी केलेला उपदेश पाहता रामराज्याचे सखोल मूळ कोठवर आहे याची स्पष्ट कल्पना येते. त्या उपदेशाचा अनेक अंगाढंगांनी शाकुंतलापासून ते आजच्या कलियुगातील या पाठवणी प्रसंगाचा तुलननात्मक अभ्यास प.पू. स्वामींनी केलेला पाहून आणि त्या निमित्ताने स्त्री शिष्यांना पतिव्रता धर्माचा उपदेशाच जणू केलेला दिसतो.

सीता सासरी जाणार या कल्पनेने जडांपासून चेतनांपर्यंत सर्वांच्या प्रतिक्रिया कशा होतात हे इतके भावुक चित्रण झाले आहे की वाचक सुध्दा त्यात पूर्णपणे बुडून जातो. रामांसह सर्व बंधूंचे रूप डोळाभर पाहून ते हृदयात साठवून ठेवण्यासाठीची प्रत्येक मिथिलावासीची धडपड हे सारे वर्णन अगदी फोटोजेनिक आहे.

प्रत्यक्ष राम निरोप घेण्यासाठी सुनयनेकडे जातात तेव्हा अत्यंत वत्सलतेने व लडिवाळपणे पुत्रवत् ती कसा निरोप देते ते पाहून प्रेमाश्रू आपल्याही नकळत येतात. त्यानंतर तिने केलेली स्तुती त्याचा नेहमीप्रमाणे सुंदर सविस्तर तपशील मननीय आहे. प्रेमाने निरोप मागणे, देणे यातील विरह व कारुण्य, प्रेम यांच्या संमिश्र छटा त्याचे सुरेख बारकावे जाणवतात. विदेहपुरीची 'करुणाविरहपुरी' कशी बनते हा सारा भाग तर अत्यंत सुंदरच आहे. प्रत्यक्ष सीतेला मेण्यात बसविताना परम विरागी (विदेही) जनक कसा नावा पुरताच परमविरागी उरला ते टीका वाचूनच ध्यानी येते.

जनक व दशरथ यांत निर्माण झालेला स्नेहबंध किती नाजुक, मुलायम पण दृढ आहे आणि त्या पाठवणी-प्रसंगातून दिसणारी उभयतांची हृदयाची उदारता, विशालता, संकोच, विनय सारे सारे बारकावे टीकेतून स्वामींनी फार सुंदर प्रकट केले आहेत.

शेवटी जनकांनी रामांची केलेली स्तुती सगुण व निर्गुण ब्रह्मत्व जाणून कशी ज्ञानमय आहे ते वाचताना जनकांचे ज्ञान जाणवते. 'परिसुनि वचा प्रेम परिपुष्ट। पूरितकाम राम परितुष्ट' यातून 'प्रेमच केवळ रामा प्यारे जाणणार घ्या जाणुनि सारे' हा मानस सिध्दांत पुन:पुन्हा बिंबवला जातो परब्रह्मपरमात्मा राम आपल्या सगुण साकार नरनाट्यानुसार व्यवहारही पाळून कसे मर्यादा पुरुषोत्तम बनतात हे ही वाचताना ठायी ठायी जाणवते. पिता, श्वशुर, गुरू, गुरूसमान ऋषीं-मुनी, विप्रवर सचीव इत्यादींशी राम ज्या प्रेमादराने, विनयने वागतात ती त्यांची प्रेमरीत खरोखर वंदनीय आणि अनुकरणीयही कशी आहे हे टीकेतून स्वामी साधकास जणू वारंवार बजावून सांगतात.

इकडे कौसल्या, सुमित्रा, कैकयीसह सारी अयोध्या चारी पुत्रांचे स्नुषांसह स्वागत करण्यास त्यांना डोळे भरून पाहण्यास अत्यंत उतावीळ, आतुर, विह्वल झाल्या आहेत हे

जाणून चटकन हा सारा 'नवपरिणित-समाज' अयोध्येत दाखलही होतो. यातील गतिमानता वाचताना जाणवते.

अयोध्येतील ह्या नवपरिणितांच्या स्वागताची तयारी पाहून ब्रह्मादिक देवांनाही ईर्षा वाटू लागली यातच 'रघुवरपुरीची श्रेष्ठता' कशी आहे हे टीकेतून सरसपणे दाखलले गेले आहे.

'जणुं उत्सव सब सहज मनोहर । जमुनि राहीले नृपधरिं तनुधर'

या सारख्या सुरम्य कविकल्पनांना अगदी बहर येतो आणि जनकपुरीपेक्षा रघुवरपुरीची श्रेष्ठता आपल्या इष्टाची श्रेष्ठता वर्णन करण्यात टीकाकार आपले संपूर्ण सामर्थ्य पणास लावतो हे दिसते.

कौसल्यादी राममाता कशा प्रेमवश व प्रमुदित झाल्या हे वाचताना 'परम दरिद्र्यास चारी पुरुषार्थांची एकदम प्राप्ती व्हावी' ह्या दृष्टांताची चपखलता किती यथायोग्य आहे हे विस्तारपूर्वक वाचताना समजते. नगर शृंगार, गायन, वाद्यांचा मंगलनिनाद, मंगल वस्तूंची ओवाळणी इ. स्वागताच्या तपशीलातून रघुवरपुरीची श्रेष्ठता पुनःपुन्हा सिध्द केली जाते. अयोध्येतील प्रत्येक घर न् घर कसे शृंगारले आहे, त्यायोगे सारी अयोध्या कशी सुशोभित झाली आहे. त्यावरून 'रामप्रेमाने'च जणू सारा साजशृंगार केल्याचे जाणवते.

पुरजनांनी केलेले राजाचे जोहाराने स्वागत, रामाला पाहून केलेली अनेक अमूल्य मंगल वस्तूंची उधळण आणि नवीन राजस्नुषांना पाहण्याची आतुरता या प्रत्येक कृतीतून राजा दशरथ व राम यांच्यावरील प्रेम व विश्वास यांचेच जणू दर्शन-प्रदर्शन (प्रकर्षेण दर्शन) घडते.

सीतेसह सर्व सुनांना पाहताच सर्व राजस्त्रिया परमानंदात कशा मग्न होतात व आपणच सुफल पुण्यमय जीवनाची स्तुती कशी करतात तो सारा भाग वाचनीय व चिंतनीय असाच आहे.

महालात सिंहासनावर बसवून या नवी चारी जोडप्यांचे पूजन मातांनी का व कसे केले हे वाचताना फार जणू पारमार्थिक ऐश्वर्यच प्राप्त झाल्याचा प्रेमानंद लुटण्याची सुरेख संधी मिळते.

'जन्म रंक जणू परीस पावत', 'मूक वदनिं शारदे वसावे' सारख्या या उत्प्रेक्षा कशा समर्पक आहेत ते टीकेतून उलगडते. याहीपेक्षा शतकोटिपट मातांना झालेला आनंद, त्यामागील पारमार्थिक मूळ पाहताना आपण आपोआप आत्मावलोकन करण्यास प्रवृत्त होतो आणि असा हा पारमार्थिक परमानंद मिळविण्यासाठी आपणास अजून किती लांब पल्ला गाठायचा आहे याची तीव्रतेने जाणीव होऊन जर साधक आपल्या पारमार्थिक साधनेत नित्य नेमाच्या ध्यान, जपादीत गतिशील झाला तर तो टप्पा वा ध्येय लवकर गती गवसेल असे जणू वारंवार स्वामी या टीकेद्वारा आपल्या शिष्य परिवारासह सर्व साधकांना परमार्थ प्रवृत्त करतात, सजग करतात हीच त्यांची कृपा, हीच करुणा !

दशरथांनी त्यानंतर सर्वांना भरभरून 'दाने' देण्यातील त्यांचा सात्त्विक हेतू कोणता ते समजून दशरथांच्या भक्तीप्रेमाने आपण दिपून जातो. त्यानंतर वसिष्ठ, विश्वामित्रांचे पूजन भोजनादींनी कसे आतिथ्य केले त्यावरून रघुकुलात मुरलेली 'गुरुसेवा' पहायला मिळते. त्यातून दर्शविली गेलेली व्यावहारिक दक्षता वा सजगताही स्पृहणीय आहे.

देव देखील 'सीता-राम विवाहा'चे वर्णन करीत, गान करीत, पुष्पवृष्टी करीत स्वस्थानी गेले अशा तऱ्हेने विवाह समारंभाची सर्वार्थाने सांगता झाल्यानंतर दशरथ, राण्या व चारी पुत्र व सुना यांची अंतःपुरात खाजगी बैठक, त्यातील घरगुती प्रेम, मातांनी पुत्रांचे व सुनांचे केलेले कोडकौतुक, हास्यविनोद आणि त्याचे (विवाहाचे) सारे श्रेय ज्या विश्वामित्रांना दिले तो सर्वच्या सर्व भाग अत्यंत मनोरम असा आहे.

दशरथांचे सर्व राण्यांना जे सांगणे आहे त्यातून आजच्या सासूसासऱ्यांनी देखील बोध घ्यावा असेच आहे. 'वधू बालिका आल्या पर घरिं । पक्ष्म लोचनां सम किं जपा तरी' अर्थात सीतेसह सर्व सुनाही अत्यंत विनयी, सर्वगुणसंपन्न व आज्ञाधारक होत्या हे सूत्र सुनांनी देखील ध्यानी घेऊन आचरणात आणण्याजोगेच आहे.

कौसल्यादी सर्व मातांनी विश्वामित्रांबरोबर गेल्यापासून नववधूंसह येईपर्यंतचा वृत्तांत किती उत्सुकतेने, अधीरतेने पुत्रप्रेमातिशयाने विचारला आणि रामासह सर्वांनी तो कसा मृद, मधुर, विनयी व निगर्वीपणे सांगितला हे सर्व वाचताना गुरुसेवा हे सर्व पारमार्थिक प्रगतीचे कसे मूळ आहे हे सर्वार्थाने उलगडते. अशा गुरुसेवेतून येणारी निरभिमानताच शुध्द सात्त्विक रामप्रेमाद्वारे त्या परब्रह्माचा लाभ करून देते हा सिध्दांत तुलसीदास, स्वामींसह सर्व संत वारंवार सांगतात तरी आपण 'पढतमूर्खच' राहतो याला कारण कित्येक जन्मींच्या वासनांची पुटे! असो.

रामांचे सौंदर्य झोपेत देखील कणभरही कमी होत नाही हे वाचताना रामांविषयीचे प्रेम अधिकच वृद्धिंगत होते. मानवी माता देखील झोपलेल्या मुलांकडे पाहताना त्यांच्यावरील अतीव प्रेमाने गहिवरून येतात हे मानसशास्त्र !

त्यानंतर रामांची दिनचर्या वाचताना त्यांचे 'मर्यादा पुरुषोत्तमत्व' ठायी ठायी जाणवत राहते. 'अयोध्येत आनंदभर अधिक अधिक अधिकाति' - मंगल उत्सवांची अखंड होणारी बरसात पाहून मन आनंदाने विभोर होते.

दशरथांनी विश्वामित्रांना अतीव प्रेमाने अयोध्येत कसे व का ठेवून घेतले व शेवटी नाईलाजास्तव आत्यंतिक स्नेहाने त्यांची पाठवणी करण्यात ते जनकांपेक्षाही कसे सरस ठरले ते कोष्टकरूपाने प.पू. स्वामी अधिक सुस्पष्ट करतात.

शेवटच्या दोह्यात बालकांडाचा उपसंहार करताना पुन्हा कोष्टकरूपाने समग्र स्पष्टीकरण करून दाखवले आहे. त्यानंतर परिशिष्टात पद्मपुराणानुसार रामचरिताची वैशिष्ट्ये सांगून- येथे स्वामींनी 'बालकांड टीका समाप्त केली आहे. इथे सहावा खंडही विराम (विशेष राममय सीतेसह) पावतो !

श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ।

— प्रज्ञाशिष्या रामदासी

मानस गूढार्थ चंद्रिका टीका

खंड – ६वा

श्रीरघुवीर विवाह प्रकरण
(दो. २८६/५ ते दो. ३६१ अखेर)

सूचना- इतर प्रचलित कोणत्याही रामायणात श्री रघुवीर विवाह इतका विस्तारपूर्वक व इतका निरुपम काव्य सौंदर्याने शृंगारलेला आढळत नाही. शृंगार, वात्सल्य, भक्ती, करुणा इत्यादी शुद्ध कोमल, परमसुखदायक रसांचा हा एक अगाध सागरच आहे. मर्यादा पालन पदोपदी दृष्टीस पडतेच.

हिं. । जनक कीन्ह कौसिकहि प्रनामा । प्रभु प्रसाद धनु भंजेउ रामा ॥५॥
। मोहि कृतकृत्य कीन्ह दुहुँ भाई । अब जो उचित सो कहिअ गोसाई ॥६॥
। कह मुनि सुनु नरनाथ प्रबीना । रहा बिबाहु चाप आधीना ॥७॥
। टूटतही धनु भयउ बिबाहू । सुर नर नाग बिदित सब काहू । ।८॥
म. । तदा जनक कौशिक-पदिं वंदिति ।प्रभू-प्रसाद!राम धनु खंडिति ॥५॥
। मज कृतकृत्य करिति दो भ्राते । स्वामि! सांगणे उचित अतां ते ॥६॥
। मुनि वदले श्रुणु नृपा! प्रवीण । होता विवाह चापाधीन ॥७॥
। धनु तुटतांच किं विवाह झाला । विदित नागनरसुर सकलांला ॥८॥

अर्थ - परशुराम निघुन गेल्यानंतर जनक राजाने कौशिकाला वंदन केले (व म्हटले की) प्रभू!आपल्या (कृपा) प्रसादाने रामचंद्रांनी धनुष्य मोडले. ॥५॥ या दोन भावांनी मला कृतकृत्य केले, (तरि) स्वामी! आता जे उचित (कर्तव्य) असेल ते सांगावे ॥६॥ मुनी म्हणाले की प्रवीण राजा! ऐक विवाह धनुष्याच्या अधीन (त्यावर अवलंबून) होता ॥७॥ धनुष्य मोडताच विवाह झाला हे नाग (पाताल लोक) नर (मृत्युलोक) व सुर(स्वर्गलोक) या सर्वांना (जरी) विदित आहे. माहीत झाले आहे. ॥८॥

टीका-चौ.५-(१) जनक-सीतेचे जनक असल्याने सीता या महासंकटातून वाचली व सीतास्वयंवर सफल झाले याबद्दल जो आनंद झाला त्याचे श्रेय कोणाकडे याचा विचार त्यांनी केला व पुढे सीता रघुवीर विवाहाविषयी विचारण्यासाठी आणि कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी ते विश्वामित्राजवळ गेले. (क) कौशिक पदिं- वंदिति- क्षत्रिय महाराजांच्या विवाहाची प्रथा ते मूळचे क्षत्रिय असल्याने त्यांना माहीत आहे हे या शब्दाने सुचविले. वंदन कृतज्ञता व लीनता

प्रगट करणारे आहे. मज करवेना प्रत्युपकारां। पाया पडतो वारंवारां (७।१२५।४)...... आपण प्रभु= सर्व समर्थ आहांत. आपण माझ्यावर कृपा केलीत म्हणून रामचंद्रास धनुष्य मोडता आले. राम आता जामात झाले असल्याने त्यांच्या तोंडावर त्यांना मोठेपणा देणे गैरशिस्त झाले असते म्हणून सुद्धा मुख्य श्रेय गुरुस दिले. यात व्यवहार मर्यादा-पालनाची परिसीमा आहे. मोठ्या माणसांनी हा धडा अवश्य गिरवावा. लहानांची स्तुति मुखावर वर्ज हे प्रस्तावनेतील प्रकरण पाहावे. रघुवीराने धनुष्य मोडले असे म्हणण्यात त्यांना मोठेपणा दिला नाही, पण ते श्रेय गुरूंना दिले. शिष्यात जी काही अलौकिकता आली असेल ती गुरुकृपेनेच. हे रामही जाणून असल्याने मी धनुष्य मोडले असे ते म्हणाले नाहीत, हात लावताच ते मोडले असे म्हणाले. दशरथ व कौसल्यादी माता यांनी सुद्धा रामलक्ष्मणांची कीर्ती व करणी वर्णन करून शेवटी श्रेय मुनिकृ-पेलाच दिले आहे. (२९५।६-७ व ३५७।१-६ पाहा)

चौ.६-(१) मज कृतकृत्य करिती हे भ्राते- धनुष्यभंग झाल्यानेच कृतकृत्यता झाली होती व धनुष्यभंग रामानेच केला असे असता श्रेय दोघांना का? (क) धनुष्यभंग न झाल्यामुळे कुमारी अविवाहित राहणार या निराशेचा भंग लक्ष्मणाने केला. (ख) लक्ष्मणाच्या प्रतापाने भृगपतींचा 'हात धजे न दाहिरुष छाती। हा कुठार कुंठित नृपघाती' अशी दशा झाली. (१८०।१) येथपर्यंतचे भार्गवदर्पविमर्दनाचे कार्य लक्ष्मणानेच केले. धनुष्यभंग होऊन सुद्धा भार्गवाचा पराभव करता आला नसता तर जनकास कृतकृत्यता कशी लाभली असती? रघुपति कीर्ति-पताके विमले। ज्यांचे यश दण्डासम बनले॥ ही उक्ती सत्य ठरल्याचे या जनकवचनाने सिद्ध झाले.

(२) स्वामि सांगणे उचित अतां ते- दशरथांना निमंत्रण पाठवून श्रीसीता रघुवीर विवाह वैदिक-लौकिक पद्धतीने मोठ्या थाटाने साजरा करावा असे जनकासच काय सर्व लोकासच वाटत असणार, पण (क) चक्रवर्ती महाराजास एका मांडलिक राजाने आमंत्रण पाठविणे शिष्टाचार विरुद्ध व चक्रवर्ती राजाचा अपमान करणारे ठरणार (ख) रामलक्ष्मणही मातापित्यापासून दूर अधिक दिवस राहतील न राहतील. (ग) दशरथास समजल्यावर किंवा निमंत्रण देण्यास स्वतः गेलो तरी अयोध्येतच विवाह झाला पाहिजे असे म्हणाले तर मान्य करणे भाग पडेल.(घ) दोन्हीकडील पुरोहितांचे व ज्योतिषांचे मतभेद झाले म्हणजे अडचणच. (ङ) आज अश्विन वद्य द्वितीया आहे. मार्गशीर्षापर्यंत तरी विवाह करताच येणार नाही, तेथपर्यंत जावई येथे राहणे शक्य दिसत नाही, इत्यादी अनेक संभाव्य शंका आल्याने विश्वामित्रांवरच सोपविणे श्रेयकर वाटले व मग यदृच्छेने जसा योग असेल तसे होईल असे समाधान मानले.

(३) स्वामी! इंद्रियांवर, वाचेवर व मनावर ज्यांचा ताबा चालतो तोच खरा स्वामी स्वामिम् ऐश्वर्ये (अ.व्या.सु.) भाव हा की आपण म्हणाल ते होईल, त्याला कोणी विरोध करणे शक्य नाही. दशरथ महाराजा व मी आपल्या शब्दाच्या बाहेर जाणे शक्य नाही.

चौ.७-(१) नृपा प्रवीण- प्रवीण निपुण, कार्याकार्यविवेक कुशल तुम्ही आहात, परंतु मोठेपणा देण्यासाठी मला विचारलेत, हे तुम्हाला शोभेसेच आहे. जनकाच्या मनातील हेतु मुनीने

जाणले हे सुचविले. (२) झाला विवाह- चाप भंगानेच विवाह झाला आहे. जयमाला समर्पणाने पूर्ण झाला. रामसितेवरि मोडि पिनाका.(२६५।५) (क) नागनर, सुर सकलाही विदित- त्रैलोक्यात प्रसिद्धी झाली आहे. महि पातालि भरे यश नाका (१६५।५). सुर, नर व नाग यांनी क्रमशः स्वर्ग मृत्यु पाताळांचा उल्लेख केल्यावर सकलांना म्हणण्याने सुचविले की त्रैलोक्यापलीकडील सर्व ब्रह्माडांस हे कळले आहे. जनकाच्या विनंतीतील हेतू जाणून त्यांचे व्यवहार नैपुण्य नम्रता इत्यादींनी प्रसन्न झालेले मुनि मनासारखेच सांगतात.

हिं. दो. । तदपि जाइ तुम्ह करहु अब जथा बंस ब्यवहारु ॥
। बूझि बिप्र कुलबृद्ध गुर बेदबिदित आचारु ॥२८६ ॥
म. दो. । तरि जाउनि करणें अतां वंशिं जसा व्यवहार ॥
। द्विज-कुलवृद्ध गुरुमतें वेदविदित आचार ॥२८६ ॥

अर्थ- (धनुष्यभंगाने विवाह झाला असला) तरी तुम्ही आता (घरि) जाऊन कुलरीती प्रमाणे ब्राह्मण, कुलवृद्ध व गुरु (कुलगुरु पुरोहित) यांच्या मताने (यांना विचारुन) जशी वेदविहित व लौकिक पद्धती असेल त्याप्रमाणे आचार करावा. ॥दो. २८६ ॥

टीका- दो.(१) तरि- पण स्वयंवर पद्धतीने विवाह झाला असला तरी वैदिक-लौकिक पद्धतीने करण्यास निषेध नाही. न केला तरी चालतो असे असले तरी तुम्ही करणे योग्य आहे. (क) वंशि जसा व्यवहार-प्रत्येक कुळात काही विशिष्ट कुलरीती असतात, त्या परंपरेने चालविणे जरूर आहे. कुलरीती रिवाज त्या त्या कुळातील वृद्ध स्त्रिया व पुरुष यांना माहीत असतात म्हणून कुळातील वृद्धांना विचारा,त्यांचे मत घ्या, (ख) द्विजमते-विप्रांच्या मताने. शास्त्र विप्रांना माहीत असते, विधि निश्चय मुहूर्तादी ब्राह्मणांना विचारा व वेदविदित = वेदांनी कर्तव्य म्हणून प्रतिपादिलेला विधि तुमच्या कुलगुरूंना-पुरोहितांना विचारा व विवाह करा.

(२) जाउनि- हा शब्द येथे फार महत्वाचा आहे. याने सुचविले ही सभा अता विसर्जन करुन घरी जा व पुढील कार्यास लागा. सभा बरखास्त होऊन मंडळी आपापल्या घरी गेल्याचा उल्लेख पुढे कुठेच नाही म्हणून विश्वामित्रांच्या या आज्ञेप्रमाणे त्यांचे सर्व म्हणणे ऐकून व मान्य केल्याचे सांगून भूप(जनक) घरी गेले व त्यांच्या पाठोपाठ विश्वामित्रादी सर्व लोक गेले असे या अता जाउनि शब्दाच्या आधारे मानणे भाग आहे. जाउनि घरी जाऊन असा अर्थ घेणे जरूर आहे.

(३) ल.ठे.- येथे सुचविले गेले की कोणत्याही संस्कारात कुलरीती व वेदविहित पद्धती या दोहींचे पालन केले पाहिजे, व ते निजनिजमति अनुसार न करता कुलवृद्ध, शास्त्री पंडित, व कुलपुरोहित (उपाध्ये) यांच्या संमतीने ते सांगतील त्याप्रमाणे केले पाहिजे. अलीकडे मात्र यजमान स्वेच्छेप्रमाणे करु इच्छितात व पुरोहितांना विचारतात की असे चालेल का? पुरोहित सांगतात चालेल, मग शास्त्र वगैरे कोण पाहतो! पण पुरोहितांनी ही रीती सुरु केल्यामुळे पुरे हित कोणाचेच होत नाही. पुरोहितांना पुरेसे पैसे प्राप्त होतात व यजमानांचे कष्ट व खर्च यात बचत होते, पण धर्म बचत नाही, धर्मनाश होतो! म्हणून तिघांचाही विचार त्या त्या क्षेत्रात घेणे जरूर आहे. शास्त्र

पुरोहितास विचारू नये व विधी ज्योतिषांना विचारू नये.

हिं. *। दूत अवधपुर पठवहु जाई। आनहिं नृप दसरथहि बोलाई॥१॥*
। मुदित राउ कहि भलेहिं कृपाला। पठए दूत बोलि तेहि काला॥२॥

म. *। दूत अयोध्ये धाडा जाउनि। आणति दशरथ नृप बोलावुनि॥१॥*
। म्हणे मुदित नृप भले कृपाला। धाडि दूत अणवुनि ते काला॥२॥

अर्थ- (येथून) जाऊन दूतांना अयोध्येस पाठवा. ते जाऊन दशरथ राजाला बोलावून आणतील॥१॥ जनकराजा आनंदाने म्हणाले की, कृपाळा! फार चांगले (ठीक आहे) असे म्हणून त्याचवेळी दूतांना बोलावून घेऊन अयोध्येस पाठविले.॥२॥

टीका. चौ.१-(१) मागील दोह्यात विश्वामित्रांनी विवाह कसा करावा वगैरे सांगून विवाह करण्याची आज्ञा दिली, पण कोठे करावा याचा उलगडा त्यात नसल्याने जनक हात जोडून स्वस्थ उभे होते, तेव्हा मुनीने मर्म जाणलेल्या दशरथ राजास बोलावून आणण्यास दूत धाडा अशी आज्ञा दिली. जनकपुरीतच विवाह होणार हे ठरलेच अगदी मनासारखे झाले जनकाच्या ईशेच्छेवर विश्वास ठेऊन मोठ्यांना मोठेपणा दिला म्हणजे स्वत:स वाईटपणा न येता मनासारखे घडते. (क) वा.रा. अ.रा. इत्यादिकांत जनकानीच काय करावे ते सांगून विश्वामित्रांची फक्त संमती मागितली आहे. मानसातील जनकाचे हे चित्र त्यापेक्षा परम आदर्शरूप नाही असे कोण म्हणेल? (ख) जाउनि (जाई) अशी आज्ञा दोनदा देऊन सुचविले की सर्व कार्ये त्वरेने झाली पाहिजेत. (ग) दूत धाडा- चक्रवर्ती राजाला आमंत्रण करण्यास साधे दूत धाडणे हा त्यांचा अपमान करण्यासारखे ठरले असते, म्हणून भाव हा आहे की माझ्या आज्ञेने पाठविले आहेत असा उल्लेख करा म्हणजे येतील, तुम्हास जाण्याचे कारण नाही. गीतावलीत शतानंदाना धाडल्याचा उल्लेख आहे पण तो येथे ग्रहण करता येत नाही. गेलेल्या दूतांनी दशरथास वंदन केले आहे. शतानंद पुरोहित, विप्र असल्याने त्यांनी क्षत्रियास प्रणाम करणे शक्य व धर्म्य नाही. 'करुनी प्रणमन पत्रां अर्पिती' (१।२९०।३)

चौ.२-(१) मुदित नृप- मनात होते तसेच घडले म्हणून आनंद झालाच, पण विश्वामित्रांची सेवा व रामदर्शन, स्वतः निमंत्रण देण्यास गेल्याने अंतरले असते, ते टळले व आता दोन्ही गोष्टींचा लाभ होणार म्हणून त्या आनंदात भर पडली. (क) कृपाला- आपल्या कृपेने आतापर्यंत जसे सर्वमनोरथ पूर्ण झाले तसे हे विवाह कार्यही आपल्या कृपेने निर्विघ्नपणे पार पडेल.

(२) येथे किंवा पुढे जनकराजा घरी गेल्याचा उल्लेख नाही, म्हणून दूत त्या सभेतूनच पाठविले असे वाटण्याचा संभव आहे. तसे मानल्यास जनक घरी गेले नाहीत असे मानावे लागेल. दूतांच्या बरोबर पत्र दिल्याचा उल्लेख येथे किंवा पुढे नाही, पण दूतानी दशरथास जनकपत्रिका (पत्र) दिली आहे, ती पण येथे उभ्याउभ्याच लिहिली असे मानावयाचे काय? आणि विश्वामित्रांनी दोनदा जाण्याची आज्ञा दिली असता व जाऊन दूत पाठवा असे सांगितले असता जनक त्या

आज्ञेचे उल्लंघन करतील हे शक्य नाही. म्हणून असे मानणे जरूर आहे की ठीक आहे महाराज, जशी आपली आज्ञा. असे म्हणून नमस्कार करून घरी गेले व ताबडतोब ते काला त्याच काळी पत्र लिहून दूताजवळ दिले व दूतांना धाडले अगदी असेच उदाहरण पहा- सजा वऱ्हाड पिटुनि डंक्यानां ॥८॥ चला शीघ्र परिसुनि वचन प्रभु बरं नमुनि पदास ॥ भूपती गेले गृहीं निज(१।२९४।-) मानस निर्मात्यांची संक्षेप करण्याची ही कला आहे की काही साम्य दोन ठिकाणी ठेऊन काही भाग एके ठिकाणी वर्णन करून शेष दुसऱ्यावरून सुचवून ठेवावयाचा. दूत अयोध्येस पाठविले, त्यांना पोचण्यास काही दिवस लागणारच तो पर्यंत जनकराजा काय तयारी करतात ते पाहू या-

हिं. । बहुरि महाजन सकल बोलाए। आइ सबन्हि सादर सिर नाए॥३॥
। हाट बाट मंदिर सुरबासा। नगरु सँवारहु चारिहुँ पासा॥४॥
। हरषि चले निज निज गृह आए। पुनि परिचारक बोलि पठाए॥५॥
। रचहु बिचित्र बितान बनाई। सिर धरि बचन चले सचुपाई॥६॥
म. । मग सब महाजनां बोलाविति। येति सकल सादर शिर नमविति॥३॥
। हाट वाट मंदिर सुर सदने। चहुँ दिशिं पुरि शृंगारुनि सजणे॥४॥
। मुदित निघुनि निज निज गृहिं येती। सेवकांस बोलावुनि घेती॥५॥
। घाला मंडप विचित्र सजुनी। जाति मुदित आज्ञा शिरिं धरुनी॥६॥

अर्थ- मग सर्व महाजनांना बोलावले, ते सर्व आले व त्यांनी आदराने प्रणाम केला.॥३॥ (राजाने) त्यांना सांगितले की बाजार, रस्ते, शंकराचे राजमंदिर व इतर सर्व देवसदने (देवळे) व सर्व नगर (पुरी) चारी बाजूंनी शृंगारून सजवा.॥४॥ ते हर्षाने निघून आपापल्या घरी आले व त्यांनी सेवकांना (मुनीम वगैरे) बोलावून घेतले॥५॥ (व आज्ञा दिली की) चित्र विचित्र मंडप चांगला शृंगारून घाला. ते सर्व आज्ञा शिरसा मान्य करून आनंदाने गेले.॥६॥

टीका.चौ.३-(१) महाजन= मोठे लोक असा शब्दार्थ असला तरी सर्व नगर शृंगारण्याची फार मोठ्या खर्चाची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली असल्याने महाजन= श्रीमंत, धनाढ्य वैश्य वर्ग असा अर्थ घेणे जरूर आहे, (२१३।३ पहा.) तीन वर्णाची सेवा स्वतःच्या संपत्तीतून करणे हे त्यांचेच कर्तव्य आहे. (क) सर्व महाजनास बोलावले- यावरून सिद्ध झाले की असे लोक नगरात कोण कोण आहेत याची निश्चित नोंद राजाजवळ होती. (२) 'येति सकल सादर शिर नमविति'। सर्व आले, कोणी कुचराई केली नाही व गैरहजर राहिले नाहीत. सर्व महाजन राजाज्ञा पालनात तत्पर होते हे ठरले. (क) सादर शिर नमविति-सर्व स्वधर्म परायण होते, राजावर सर्वांचे प्रेम होते व ते भीतीने आले नाहीत. क्षत्रिय राजा व वैश्य व्यापारी यांचे संबंध कसे असावेत हे येथे दाखविले.

चौ.४-(१) मंदिर सुरसदने (सुरबासा) हे दोन्ही समानार्थक शब्द आहेत व त्यामुळे

द्विरूक्ती दोष आहे असे वाटून काही पोथ्यात 'सुरबासा' ऐवजी 'चहुँ पासा' असा पाठभेद झालेला आहे. पण चहुँ पासा व चारिहुँ पासा ही द्विरुक्ती व यमक दोष निर्माण झालाच म्हणून त्याज्य आहे. येथे राजघराण्याचे शिवमंदिर असा मंदिर चा अर्थ घेणे जरूर आहे. कारण मानसात मंदिर शब्द राम, हनुमान किंवा शंकर यांच्या प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष निवासस्थानासाठीच वापरला आहे. या अर्थामुळे द्विरुक्ती दोष टाळण्यासाठी लटपटीचे अर्थ करावे लागत नाहीत. सुर सदने=इतर देवालये जनक व दशरथ यांच्या वंशात शिवोपासना होती हे मानसाधारे प्रस्तावनेत सिद्ध केले आहे.

(२) पुरि शृंगारुनि सजणे- धनुर्यज्ञाच्या निमित्ताने सर्व जनकपुरी शृंगारली होती तरी आता सीता रघुवीर विवाहोत्सवा निमित्त शृंगारावयाची आहे. ज्यांना इन्द्राच्या अर्ध सिंहासनावर बसण्याचा मान मिळतो ते चक्रवर्ती महाराज दशरथ, व्याही बोलावले असल्याने 'जसा देव तसं पूजन समुचित' (२।२१३।७) या न्यायाने योग्य ठरेल अशा प्रकारे शृंगारण्यास सांगितले येथे दाखविले की नगर शृंगारताना बाजार रस्ते व देवालये पण शृंगारली पाहिजेत. आज मात्र याच्या उलट झाले आहे नगर शृंगारताना मंदिरे शृंगारण्याची आवश्यकताच लोक व सरकार यांना वाटत नाही. तोरणे, ध्वजा, पताका, कमानी व रस्ताच्या दुतर्फा मंगल वृक्ष इत्यादी प्रकारे अन्तर्बाह्य शृंगारण्याची आज्ञा महाजनांना दिली.

चौ. ५ (१) मुदित निघुनि निजनिज गृहि येती- मुदित एवढ्याचमुळे की राजसेवा व लोकसेवा करण्याचे भाग्य आज लाभले असे वाटले, जाती असे न म्हणता येती (आए, आले) शब्द असल्याने मागील संदर्भ लक्षात घेऊन अर्थ होतो की महाजन आपापल्या घरी आले त्यांनी आपल्या सेवकास नोकरास म्हणजे मुनीमास, खजिनदार वगैरेना बोलावण्यास माणसे पाठविली व ते आले. जनकराजा दूतांना पाठविण्यासाठी घरी गेले तेव्हा महाजन त्यांचे नोकर व सर्वलोक आपापल्या घरी गेले होते. म्हणून राजाला महाजनास बोलावून आणवावे लागले व त्यांना आपल्या मुख्य नोकरास बोलवावे लागले व ते आले.

चौ.६-(१) जाति मुदित आज्ञा शिरि धरुनी- मुनीम खजिनदार वगैरेना आनंद झाला याचे कारण आपल्या स्वामीची विशेष सेवा करण्याचा योग आला व सीताराम विवाहात एक महत्त्वाची सेवा करण्याची सुसंधी मिळाली. (सचुपाई= सुख मिळून होऊन) आता हे महाजनांचे मोठे सेवक काय करतात ते पाहू :-

हिं. *। पठए बोलि गुनी तिन्ह नाना। जे बितान बिधि कुसल सुजाना ॥७॥*
। बिधिहि बंदि तिन्ह कीन्ह अरंभा। बिरचे कनक कदलिके खंभा ॥८॥
हिं.दो. *। हरितमनिन्ह के पत्र फल पदुमराग के फूल ॥*
। रचना देखि बिचित्र अति मनु बिरंचि कर भूल ॥२८७॥
म. *। आणविती ते गुणी बहुजनां। सुज्ञ कुशल जे वितान-रचना ॥७॥*
। वंदुनि विधिस करिति आरंभा। रचिति कनक कदलींचे स्तंभा ॥८॥

म.दो. । हरित मण्यांची पत्र फलं पद्मराग कृत फूल ।।
। रचना बघुनि विचित्र अति विरंचिचे मनिं भूल ।।२८७।।

अर्थ- जे मंडप रचनेत सुज्ञ व कुशल होते अशा पुष्कळ कारागिरांना त्यांनी बोलावून आणले. ।।७।। विधीला (ब्रह्मदेवाला) वंदन करून त्यांनी (मंडपरचनेला) प्रारंभ केला व (प्रथम) सोन्याचे केळीचे खांब तयार केले. ।।८।। त्यांची पाने व घड (लोंगर, केळ्यांचे फणे) हिरव्या रत्नांचे (पाचूचे) तयार केले व त्यातील फुले पराग मण्यांची केली. ती अत्यंत विचित्र रचना पाहून विरंचीच्या मनात सुद्धा भ्रम उत्पन्न झाला (असता) ।।दो.२८७।।

टीका.चौ.७-(१) गुणीजन- कारागीर सुज्ञ= मंडप रचनेचे व त्याच्या अंगभूत विविध रचनांचे शास्त्र उत्तम प्रकारे जाणणारे कुशल= हस्त कौशल्यात प्रवीण. या दोन्हीचा (शास्त्र व कृति) जेथे उत्तम संयोग असेल तेथेच सुंदर, खुलून दिसणारे, देश कालपरिस्थितीत अनुकूल, चित्रकला, स्थापत्यकला, परिमाण बद्धता, धर्मशास्त्रानुकूलता इत्यादी विविध दृष्टींनी कार्यनिर्मिती होऊ शकेल. नुसती कल्पकता आहे पण कारागिरी नाही किंवा कारागिरी आहे पण कल्पकता व बौद्धिक लायकी नाही तेथे बौद्धिक कल्पना, शास्त्र इत्यादीच्या अनुसार तंतोतंत नमुना हस्तकौशल्यवान माणसाला निर्माण करता येणार नाही.

चौ.८-(१) विधिंस बंदुनी- विधीला ब्रह्मदेवाला वंदन करून ब्रह्मांडाची रचना केवळ संकल्पाने करणारा सुज्ञ कारागीर ब्रह्मदेव आहे. येथे कल्पना व कारागिरी यांचे कार्य असल्याने विधीला वंदन करून कार्यारंभ केला. शंका-ब्रह्मदेव अपूज्य असता त्यास वंदन का? ही शंका अर्धवटांची आहे. येथे पूजन नसून वंदन आहे. मानसातच वंदन प्रकरणात कवींनीच विधीला वंदन केले आहे (१।१४ न. पहा) ब्रह्मादी मंडळदेवता-पूजनात (सर्वतोभद्र मंडलात) ब्रह्मदेवच मुख्य पूजनीय देवता आहे. रामराज्याभिषेकाच्या पूर्वी मंडपास प्रारंभ करताना विधीला वंदन केले नाही? परिणाम काय झाला तो पाहावा (अयोध्याकाण्डात:)(क) कनक-कदलीचे स्तंभ- केळ हा अत्यंत मांगलिक तरू आहे. मात्र केळी घडा सुद्धा व केळफुलासहित असाव्यात. मंडपाची रचना अनेक खांबावर (स्तंभ=खांब) केलेली असते. प्रथम खांब उभे केले जातात. तसे येथे सोन्याची केळींची झाडे केली गेली, आता यांच्यावरील भागांचे वर्णन करतील.

दोहा- (१) खांबा सारखा केळीचा वाटोळा भाग असतो तो सोन्याचा बनविला. केळीची पाने व केळ्यांचे घड हिरवे असतात. म्हणून हुबेहुब तशीच हिरव्या रंगाच्या रत्नांची पाचूची केळीची पाने व केळ्यांचे घड केले. या रत्नांत सुद्धा पिवळट, काळसर इत्यादी विविध छटा असतात, केळीच्या जुन्या, जून, कोवळ्या व अगदी कोवळ्या पानात सुद्धा हिरव्या रंगाच्या विविध छटा असतात (क) घडाच्या खालच्या टोकाला फूल= केळफूल असते. त्याचा बाहेरून दिसणारा रंग लाल, काळसर तांबडा, वगैरे असतो म्हणून ती पद्मपराग नावाच्या रत्नांची बनविली.

येथे पद्मपराग= पुष्कराज नव्हे. ही माणकाची एक जात आहे. (ख) नुसत्या या केळींची रचना पाहूनच ब्रह्मदेवाला विशेष रचना करणाऱ्या विरंचीला सुद्धा वाटू लागले की या खऱ्याच केळी आहेत. हा घड अगदी पक्क होत आला आहे लवकर काढला नाही तर झाडावरच ही केळी पिकतील! विश्वाची रचना करणाऱ्याला असा भ्रम झाला तेथे इतरांचे काय विचारावे!

हिं. । बेनु हरित मनिमय सब कीन्हे । सरल सपरब परहिं नहिं चीन्हे ॥१॥
। कनक कलित अहिबेलि बनाई । लखि नहिं परइ सपरन सुहाई ॥२॥
। तेहि के रचि पचि बंध बनाए । बिच बिच मुकुता-दाम सुहाए ॥३॥

म. । वेणु हरित मणिमय कृत सगळे । सरळ सपर्व न जाती कळले ॥१॥
। कलित कनक अहिवेलि बनवल्या । चारु सपर्ण न कुणि ओळखल्या ॥२॥
। कोरुन त्यांचे बंधहि खचले । मधिं मधिं मुक्तादाम विरचले ॥३॥

अर्थ- वेणू- वेळू-कळक हिरव्यारत्नांचे पाचूंचे केले. ते सगळे सरळ गाठीसहित असून कोणास ओळखू येत नाहीत ॥१॥ सोन्याच्या सुंदर नागवेली बनविल्या त्या सुंदर पानांनी युक्त असल्याने कोणी ओळखल्या नाहीत. ॥२॥ कोरून त्यांचे बंधही घट्ट बांधले गेले व मधे मधे मोत्यांचे हार (दाम) लावले ॥३॥

टीका चौ.१-(१) वेणु हरित मणिमय. केळींचे खांब पिवळे, सोन्याचे आहेत व वरची पाने हिरवी आहेत. दोन खांबावर त्या पानांच्या मध्यभागात ताजे,नवे तोडलेले, हिरवेगार व गाठी सुद्धा असलेले, पाचूचे केलेले वेणु-कळक- बसविले गेले व त्यावर पुन्हा आडवे वेणु-कळक ठेवले गेले. वाळलेले, पिवळे पडलेले, कळक मंगलकार्यात चांगले नाहीत. सगळे रसाने युक्त पाहिजे. वाकडे तिकडे असते तर मंडपात सौंदर्य निर्माण झाले नसते.

(क) सरळ- हा विवाह मंडप आहे. त्या मंडपात ज्यांचा विवाह होणार ती वधूवरे व दोन्हीकडील सर्व मंडळी कायावाचा मनाने जर सरळ आहेत तर मंडपाचे वेणु वाकडे तिकडे असून कसे भागेल, तेसुद्धा अगदी सरळ व ओले पाहिजेत. सर्वांची हृदये जेथे प्रेमाने ओली असणार तेथे शुष्क, नीरस, फिक्के पडलेले वेणू काय कामाचे?

(क) वेणु= वंश, विवाहात वंशवृद्धी हा एक हेतू असतो. दोन वंशांचे प्रेमरसाने ऐक्य व्हावयाचे असते, म्हणून वेणु=वंश पाहिजेतच व ते सरळ आणि रसाळ (हिरवे) हवेत.

(२) वेळू गुळगुळीत असल्याने जर चांगले बांधले नाहीत तर सरतात, म्हणून त्यांचे बंध सुद्धा तयार केले गेले पण नागवेलींना सुद्धा बंद बांधावे लागतात म्हणून दोहोंच्या बंदाचे वर्णन तिसऱ्या चौपाईत आहे. (क) या रचनेत केळींची काही पाने व घड (लोंगर) मंडपाच्या आतील बाजूस व काही मंडपावर अशी दिसणार? कनक रत्नांचा नसला तरी असा मंडप किती सजीव व दर्शनीय दिसेल! कोणी करून पाहण्यासारखा आहे.

चौ. २-३-(१) अहिवेल- नागवेल, खायच्या, विड्याच्या, पानांचे वेल. हा वेल पिवळट असतो व पक्व पानेही पिवळट असतात. म्हणून नागवेली सोन्याच्या बनविल्या केळीच्या खांबावर चढवून वर नेल्या व केळीच्या हिरव्या पानावरून ही पिवळट पाने व पिवळट वेल त्या हिरव्या कळकावर पसरले. (क) नागवेलीची पाने मंगलकार्यात वापरतात. वेल लता वृक्षाच्या आधाराने वाढते. वेलींच्या लतेच्या संयोगाने वृक्षांचे सौंदर्य वाढते. गृहस्थाश्रमात पुरुष हा आश्रय व स्त्री ही वेली सारखी आश्रित आहे. त्या वेलीचा बंध पुरुषाला गोड वाटतो. परस्परांच्या संयोगाने दोघांचे सौंदर्य वाढते व दोघांना सुख होते. मात्र पुरुष आपले स्वातंत्र्य गमावतो. (ख) दोघांच्याही मस्तकावर वंशपरंपरा असते. तशीच ज्या मंडपात दोघांचा विवाह होणार त्या मंडपाची वंशपरंपरा(वेळूंच्या ओळी) सुशोभित दिसली पाहिजे. (ग) दोन वंश (वेणु) बंधनाने एकत्र जोडून स्थिर केले जातात. (घ) वंशांना (वेणुंना) गाठी असतात तसाच त्या दोन वंशातील विविध व्यक्तींच्या गाठी (भेटी) यावेळी घडून पुढे वारंवार गाठीभेटी होतात. (ड) वेळूंना (वंशांना) बांधावयाचे बंद=बंध, जसे लवचिक पण स्थिरता आणणारे असावे लागतात, तसेच विवाहाने बांधले जोडले जाणारे दोन वंश स्नेहरूपी कोमल, लवचिक पण स्थिरचित्तता आणणाऱ्या बंधनाने बांधले जोडले गेले पाहिजेत. हे रूपक आणखी वाढविता येईल.

(२) नागवेलीलाच बंद बांधण्यासारखे फाटे फुटतात व ते वृक्षाला घट्ट आवळून, चिकटून राहतात तसे या वेणूचे बंद नागवेलीचेच बनविले आहेत. जेथे नागवेली केळीवर चढल्या तेथे मधे मधे त्यांना बंधानी बांधल्या आहेत. हे बंध बहुधा मुंज (मोळ) गवताचे किंवा लव्हाळ्याचे असतात. हे दोन्ही पवित्र आहेत. दशदर्भात यांची गणना आहे.

(३) मुक्तादाम- मोत्याचे हार. वेणूंच्या दोन गाठीमध्ये एक एक खऱ्या मोत्यांचा हार बांधला व दोन्ही गाठींजवळ मुंढावळीसारखे लोंबणारे मोत्यांचे सर लोंबत ठेवले. हे खऱ्या मोत्यांचेच असल्याने ओळखू येत नाहीत असे म्हणण्याचे कारणच नाही.

हिं. *। मानिक मरकत कुलिस पिरोजा। चीरि कोरि पचि रचे सरोजा ।।४।।*
। किए भृंग बहुरंग बिहंगा। गुंजहिं कूजहिं पवन प्रसंगा ।।५।।
। सुर प्रतिमा खंभन गढ़ि काढ़ीं। मंगल द्रव्य लिएँ सब ठाढीं ।।६।।
। चौकें भाँति अनेक पुराईं। सिंधुर मनिमय सहज सुहाई ।।७।।

म. *। माणिक मरकत कुलिश पिरोजें। चिरुनि कोरुनी रचित सरोजे ।।४।।*
। कृत भृंगां बहुरंगि विहंगां। गुंजति कूजति समीर-संगा ।।५।।
। अमर-मूर्ति खांबात विरचिल्या। उभ्या समंगल वस्तु राहिल्या ।।६।।
। रंगवल्लि बहु विविध काढल्या। कुंजर मणिमय सहज शोभल्या ।।७।।

अर्थ- माणके, नीलमणी, हिरे (कुलिश) आणि पिरोज ही रत्ने चिरून कोरून त्यांची कमले बनविली. ।।४।। भृंग व बहुरंगी पक्षी बनविले व ते वायूच्या संगतीने

गुंजारव व कूजन करू लागले. ॥५॥ खांबात देवांच्या मूर्तीची रचना केली(खोदल्या) व त्या मंगल वस्तू घेऊन उभ्या राहिल्या आहेत. ॥६॥ सहज शोभिवंत अशा नाना प्रकारच्या रांगोळ्या गजमुक्तांच्या काढल्या. ॥७॥

टीका-चौ.४.(२) माणिक- लालवर्णाचे असते म्हणून माणकांची लाल कमळे केली. (क) मरकत-मरकत शब्द मानसांत नीलमणी व पाचू (हिरवट रंगाचे रत्न) याना वापरला आहे. रामंदूर्वादलश्यामं' व मेघश्याम असे संस्कृतातही म्हटले आहे. अमरकोषात नील, श्याम, कृष्ण, मेचक व काल हे पर्याय दिलेले आहेत. (१।५।१४पाहा) नीलमण्यांची नीलकमले केली.

(ख) कुलिश-हिरा पांढरा असतो त्यांची श्वेत कमले केली. (ग) पिरोज- गंधपिरोज हा अगदी हिरव्या रंगाच्या खडा असतो. पाकळ्यांना बाहेरच्या बाजूने हिरवट छटा असते, तेथे पिरोज वापरले. (घ) मानस-सरोवर वर्णनात, 'छंद, सोरठा, दोहा, मंजुल' ही तीन वर्णाचाच कमळे वर्णिली आहेत. लक्ष्मणाच्या कांतीला पीत कमळाची उपमा दिली आहे व कनकाची उपमाही दिली आहे. पण सोन्यासारखे पिवळ्या रंगाचे रत्न नाही ती कमळे सुवर्णाचीच करावी लागतील. पुष्कराजात पिवळट छटा असते पण सोन्यासारखे पिवळे ते रत्न नसते. पिरोजात पिवळा रंग मुळीच नसतो. कमले मांगलिक आहेत. कमल नाल मांगलिक नाहीत म्हणून त्यांचे वर्णन नाही.(ङ) कमळांची उत्पत्ती झाली की, त्यातील पराग मकरंदावर लुब्ध होणारे भृंग पाहिजेतच व पक्षीही पाहिजेतच.

चौ.५-(१) भृंग बहुरंगि विहंग- भृंगे नीलमण्यांचे केले असतील. बहुरंगी विहंगात पोपट, मोर, हंस, पारावत, चकोर, चक्रवाक हे निरनिराळ्या रंगांचे पक्षी व क्षेमकरी (लाल घार) पोपट हे चित्रविचित्र वर्णाचे पक्षी केले. पोपटांच्या चोची पोवळ्यांच्या पंख पाचू व पुष्कराजाचे डोळे, माणकांचे, कंठ नीलमण्यांचा इत्यादी प्रकारे रचना केली. अमंगल विहंगाना येथे थारा नाही कावळे, बगळे, करकोचे इत्यादी केले नाहीत. (क) गुंजति कूजती समीर संगा- हे कृत्रिम भुंगे गुंजारव करतात व पक्षी आपापल्या जातींचे कूजन करतात. हे कोणास अशक्य वाटेल म्हणून सांगतात की, त्यात ठेवलेल्या छिद्रातून समीर-वारा-शिरून तो त्यांच्या चोचीतून बाहेर पडू लागला की त्या त्या पाखरांच्या ध्वनी सारखा ध्वनि निघू लागतो. ज्यांना स्वर निर्माण शास्त्राचे ज्ञान उत्तम आहे त्यांना हे अशक्य नाही. रबराच्या चिमण्या चिव चिव करतातच ना? पेटीच्या भोकातून शिरून विशिष्ट मार्गाने बाहेर पडणारा वारा विशिष्ट सूर निर्माण करीतच बाहेर पडतो.

चौ.६-(१) अमरमूर्ती- देवांच्या प्रतिमा, सोन्याच्या केळीच्या खांबात खोदून काढल्या. त्या अशा की सुवर्णरत्नजडित तबकात विविध मंगल द्रव्ये भरलेली आहेत व ती तबके त्या मूर्तींच्या हातात आहेत. कोणी औक्षण करीत आहेत, कोणी नीरांजन आरती-ओवाळीत आहेत, कोणी उधळण्यासाठी गुलाल हातात घेतला आहे, कोणी फुले घेतली आहेत इ.इ. 'दधि दूर्वा रोचन फल फूल। नवतुलसीदल मंगलमूल॥ तुलसीमंजरी, हळद, कुंकू, बुक्का, गुलाल, लाह्या इ. मंगलवस्तु आहेत. (क) उभ्या राहिल्या- रामचंद्र व दशरथ मंडपात प्रवेश करतील तेव्हा त्यांना

उत्थान देण्यासाठी व त्यांचे विविध प्रकारे स्वागत करण्यासाठी जय्यत तयारी करून वाट पहात आहेत म्हणून सर्वदेव उभे आहेत. केव्हा येतील याचा नेम नाही व प्रमाद घडू नये म्हणून उभेच राहिले आहेत. धन्य भक्तिमय भावना तुलसी कवीची उच्च ही ॥ ॥ प्रज्ञा ॥ जे देव रावणाच्या भृकुटिविलासाकडे बघत तासच्या तास त्यांच्या दरबारात हात जोडून सभेत उभे असतात ते रामचंद्राची वाट पाहात चित्रलिखित देवासारखे तटस्थ होऊन वाट पाहात उभे राहिले तर त्यात काय बिघडले?

चौ.७-(१) रंगवल्ली- त्या मंडपात ठिकठिकाणी सुंदर, विविध रांगोळ्या काढल्या भरल्या. हत्तीच्या गंडस्थळातील मोत्यांचे चूर्ण व मागे वर्णन केलेले चिरकाम, खोदकाम करताना निरनिराळ्या रत्नांचा पडलेला चुरा यांच्या साह्याने रांगोळ्या काढल्या. त्यात विवाह समयापर्यंतचे रामचरित्र व सीताचरित्र दाखविले असेल आणि विवाह कार्यातील भावी विविध दृश्येच दाखविली असतील.

सर्वच पक्षी नुसत्या कमलांवर लुब्ध होत नाहीत म्हणून त्यांच्यासाठी विशेष सोय करतात.

हिं. दो. ***। सौरभ पल्लव सुभग सुठि किए नीलमनि कोरि ॥***
। हेम बौर मरकत घंवरि लसत पाटमय डोरि ॥२८८॥

म. दो. ***। कृत सौरभ पल्लव सुभग नीलमणी कोरून ॥***
। मरकत घड मोहर कनक रेशमिं गुणिं टांगून ॥२८८॥

अर्थ- नीलमणी कोरून त्यात अत्यंत सुंदर आम्रपल्लव (आंब्याचे डहाळे) तयार केले. त्यात सोन्याचा मोहोर (आम्रकुसुम+मंजरी) केला व त्यातील अत्यंत बारीक आम्रफळे (कैऱ्या) मरकत मण्यांची पाचूची केली व हे आम्रपल्लव रेशमी दोऱ्यांनी (ठिकठिकाणी) टांगून ठेवले आहेत. ॥२८८॥

टीका दो.- (१) इतर पुष्कळ मंगलद्रव्य असली व मंडप शृंगारला तरी आंब्याचे डहाळे टांगल्या शिवाय मंडपाची मांगलिकता व शोभा पूर्ण होत नाही. हंस कारंडवा शिवाय इतर विहंगाना आकर्षित करण्यास आम्रमंजरी सर्वात उत्तम साधन! (क) जनकपुरीत वसंत लुब्ध होऊन राहिला आहे असा उल्लेख पुष्पवाटिका प्रकरणात आधीच केलेला आहे म्हणून कार्तिक मार्गशीर्षात आंब्यांचा मोहोर कुठला अशी शंका येण्यास जागा ठेवलेली नाही.

(२) सौरभ-सुरभि गंधाने, सुगंधाने युक्त अशी एक आम्रवृक्षाची जात. 'सहकारो अतिसौरभः' (अमरे) याला सहकार असे म्हणतात. (क) कृत्रिम फुलात सुगंध निर्माण करणे साधारण मानवांना अशक्य असले तरी महालक्ष्मी, जगज्जननी आदिशक्ती जिथे मनुजस्त्रीरूपाने गुप्तपणे वास करीत आहे. तेथे अशक्य काय आहे? (दो. २५ पाहा) मार्गशीर्ष मासात, हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या जनकपुरीत, आम्रमंजरी कशा असतील याचे उत्तर वर दिले आहे. शंकेखोरांनी विचार करावा की ४०।५० वर्षापूर्वी जे आपल्या पूर्वजांना (ग्रंथकारांना) मूर्ख म्हणत होते व

विमाने, अग्निबाण, ब्रह्मास्त्र, चंद्रलोक गमन इत्यादिंना पुराणातील वांगी म्हणत होते त्यांचे डोळे आधुनिक पारंपारिक विज्ञानाने उघडले आहेत.

(ख) आम्रपल्लव हिरवे असून नीलमण्यांचे कसे केले? हा प्रश्न सृष्टि-निरीक्षण न करणाऱ्या अर्धवट पुस्तकी कीटकांनी करावा. ज्या डाहळ्यांना मोहोर येतो त्यांची पाने कमीत कमी एक वर्षाची जुनी असल्याने काळसर असतात. 'कृष्णे नीलाऽसिव श्याम-काल श्यामल मेचकः' (अमरे १।५।१४). नील-श्यामल, काळसर. नीलमणी (शनीचे रत्न) दुरून काळसरच दिसतो.

हे वर्णन कवीच्या सूक्ष्म सृष्टि निरीक्षणाचे द्योतक आहे. मोहोर आलेले व त्या मोहोरात बारीक हिरव्या कैऱ्या असलेले आंब्याचे डहाळे टांगले व त्यांना फार सुगंध येत होता.

(३) शंका- या दोह्याच्या अंगभूत सातच चौपाया का? या सात चौपायात व पुढे वर्णिलेली सर्व मंडपरचना फक्त ७ दिवसांत केली गेली हे सुचविणे हा एक हेतु आहे. सातवा अवतार जे रामचंद्र त्यांच्या विवाहाचा मंडप आहे. (क) दूत धाडल्यानंतर या कार्यास प्रारंभ झाला व दशरथ राजा वऱ्हाडासह येण्याच्या पूर्वी असले सर्व काम पूर्ण करणे आहे. व दशरथ येण्यापूर्वीच सर्व नगरी अशा रीतीने शृंगारली आहे. दूत चौथे दिवशी अयोध्येस पोचले असा उल्लेख वा.रा.त आहे. त्या दिवशी ते राहिले व दुसऱ्या दिवशी दशरथ निघाले आहेत. सर्व लवाजम्यासहित येण्यास दशरथास दूतापेक्षा २।३ दिवस तरी जास्त लागणारच म्हणून वऱ्हाडी जाण्यास ५।६ दिवस लागले एकूण ९।१० दिवसच होतात. त्यापूर्वी ही रचना व नगरीतील अशीच सर्व रचना पूर्ण झाली होती म्हणून या मुख्य फार मोठ्या विवाहमंडपाच्या रचनेस सात दिवस लागले असे मानणे संयुक्तिक ठरते. इतर पुष्कळ सप्तके आणता आली तरी त्या कल्पनाच ठरतील! आणखी रचना काय केली पाहा-

हिं. *। रचे रुचिर बर बंदनिवारे । मनहुँ मनोभवँ फंद सँवारे ।।१ ।।*
। मंगल कलस अनेक बनाए । ध्वज पताक पट चमर सुहाए ।।२ ।।
। दीप मनोहर मनिमय नाना । जाइ न बरनि बिचित्र बिताना ।।३ ।।
। जेहिं मंडप दुलहिनि बैदेही । सो बरनै असि मति कबि केही ।।४ ।।

म. *। रुचिर तोरणे रचिली बहु वर । लावि मनोज किं पाश मनोहर ।।१ ।।*
। मंगल कलश विपुल पट चामर । चारु पताका ध्वजा कृता वर ।।२ ।।
। दीप मनोहर मणिमय नाना । वर्णु न येइ विचित्र विताना ।।३ ।।
। नवरी वैदेहि ज्या वितानां । त्या वर्णिल कवि अशि मति कोणां ।।४ ।।

अर्थ- सुंदर व उंची (वर-श्रेष्ठ) पुष्कळ तोरणे अशी बनविली की जणू मदनाने मनोहर पाशच लावले आहेत. ।।१ ।। अनेक मंगल कलश सजविले सुंदर व श्रेष्ठ रेशमी वस्त्रे, चवऱ्या व ध्वजा पताका लावल्या गेल्या. ।।२ ।। नाना प्रकारचे मनोहर मणिदीप लावले गेले. या विचित्र मंडपाचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. ।।३ ।। ज्या मंडपात वैदेहि

नवरी असणार त्याचे वर्णन करील अशी मती कोणत्या कवीला आहे? (कोणालाही नाही)

टीका-चौ.१(१) तोरणे- विवाहादी मंगलोत्सवाच्या आरंभी, मध्ये नारळ ओऊन घातलेली दरवाजावर लावतात ती व कमानीसारखी बनवितात ती इतर (क) मनोज=मनोभव, मनात उत्पन्न होणारा, कामदेव, मदन पाश=फास, फासे-पारधी पशूंना पकडण्यासाठी फास मांडून ठेवतात व त्यातील प्रलोभनाच्या आशेने पशु त्यात पडतात. सांपडतात. (फंद=पाश फंदात पडणे, पाशात अडकणे) येथे जणू ऋषीमुनींच्या चित्तांना पकडण्यासाठी मदनाने हे पाशच लाऊन ठेवले आहेत. ऋषिमुनींचे मनहरण करण्यास मदनाला आजपर्यंत फार कष्ट पडत, पण यावेळी त्याला चांगलेच यश मिळणार आहे. 'मंडप बघोनि विचित्र रचना रुचिरता मुनि मन हरी' (३२०छं.)

चौ.२-(१) मंगल कलश विपुल-सोने, चांदी, तांबे व मृत्तिका यांचे कलश मंगल कलश म्हणून वापरता येतात पण जेथे मंडपाचे सर्व खांब सोन्याचे आहेत तेथे सुवर्ण कलशाशिवाय इतर कलशांची कल्पना करणारा वेडाच ठरेल. 'कनक कलश तोरण मणिजाला'(२९६।८) हे कलश प्रत्येक तोरणाच्या दोन्ही बाजूस व प्रत्येक दोन खांबामध्ये वरच्या बाजूस मांडलेले आहेत.मंगलकलश= सोन्याच्या कलशावर आम्रपल्लव ठेऊन त्यावर नारळ ठेऊन तयार करतात. मराठीत 'करा' म्हणतात. तसे उत्तर हिंदुस्थानात या कलशांना इतर पुष्कळ मंगल द्रव्यांनी सजवितात व त्या कलशांवर सुंदर रंगीत चित्रे काढतात ती येथे मणिरत्ने जडून काढली आहेत. (क) पट दोन खांबाच्या बाजूस लावलेले शोभेचे रेशमी पडदे. (ख) चामर- चवऱ्या, देव, देवता, राजे, वधुवर, गुरु, संत इ. विभूतींच्या मस्तकावर ढाळल्या जातात. त्या या चवऱ्या वनगाईच्या शेपटीच्या (पांढऱ्या केसांच्या) असतात असे म्हणतात. पण शब्दकोषात चामर, चामरी या हरिणांच्या जाती आहेत असे म्हटले आहे. तेच योग्य वाटते. जसे मृगचर्म पवित्र तसे त्यांच्या पुच्छांचे केलेले चामर पवित्र आहे. गाईच्या केसांचे पवित्रक सन्यांशांनी धारण करावे असे शास्त्र आहे. तथापी हा संशोधनाचा विषय आहे.

चौ.३-(१) मणिमय दीप- मस्तकावरील मंडपाच्या भागात जसा हंड्या, झुंबरे विजेचे दिवे वगैरे टांगतात तसे त्या भागात व कमानी सारख्या तोरणावर विजेच्या दीपमालिकेप्रमाणे मणिदीप, रत्नदीप लावले ठेवले. मंडपाच्या प्रत्येक खांबावर ध्वजा व आतल्या व बाहेरच्या बाजूस पताका लावल्या असतील. (२) वर्णु न येइ विचित्र विताना- एवढे सर्व वर्णन केले असून असे कसे म्हणतात? अगदी योग्यच आहे हे म्हणणे. आतापर्यंत मंडपाच्या विविध अंगांची रचना कशी व कशाची केली इतकेच वर्णिले आहे पण या सर्वांचा मिळून जो विचित्र मंडप (=वितान) तयार झाला त्याची शोभा, आकर्षकता, कान्ती इत्यादींचे वर्णन केले नाहीच. कारण ते कोणाच्याही बुद्धीला अगम्य आहे. या मंडपाला पुढे (३२० छं.) सुद्धा 'विचित्र'च म्हटले आहे व सेवकांना आज्ञा दिली ती विचित्र मंडप घालण्याची दिली आहे. (२८७।६ प.) मंडपाला कुठेच अतिविचित्र म्हटले नाही कारण जनकनिवासाला अति अनुपम म्हटले आहे. (२१३।७)

औचित्यभंग कुठेच होऊ दिला नाही. ही मंडपशोभा अवर्णनीय आहे पण स्वसंवेद्य आहे.

चौ.४-(१) वैदेही नवरी- सीता, जानकी, भूमिसुता इत्यादी न म्हणता वैदेही म्हटले. विदेहाची मुलगी ती वैदेही, देहरहिताची साकार स्त्रीरूपिणी ही शक्ती .देह रहित=ब्रह्म. ते अनिर्वचनीय व स्वसंवेद्य ही त्याहून भिन्न नाही म्हणून ही सुद्धा अनिर्वचनीय स्वयंवेद्य. तिचा विवाह ज्या मंडपात होणार त्या मंडपाची शोभा शब्दांनी वर्णन करता येण्यासारखी असून कसे भागेल? अशा अनुरूप वधुवरांच्या विवाहाला मंडप सुद्धा अनुरूपच पाहिजे. (क) अशि मति कोणा- एक हिंदी टीकालेखक म्हणतात की इतके सुंदर मंडपाचे वर्णन संस्कृत वा हिंदी काव्यात नाही! ही शोभा वर्णन करण्यास लागणारी बुद्धी कोणत्याही कवीची असणे शक्य नाही. तुलसीदासांना विमल मती जनकसुते कडूनच मिळाली असल्याने त्यानी केलेले वर्णन सर्वांग सुंदर व अपूर्व आहे. 'तिचे विनवतो युग पदकमला। जिचे कृपे मति पावुं निर्मला' (१।१८।८). (ख) हे वर्णन सर्वांग सुंदर आहेच आहे पण औचित्यभंग, अमंगलवस्तूंचा संपर्क लवलेश नसून सजीव व भक्तिभावाने भरलेले आहे. विवाह कशासाठी, दोन वंशांचे संबंध कसे असावेत इत्यादी अनेक व्यावहारिक नीती सिद्धान्तांच्या गूढ ध्वनीने युक्त असे अप्रतिम आहे. असे इतर कोठे?

हिंदी. । दुलहु रामु रूप गुन सागर। सो बितानु तिहुँ लोक उजागर ॥५॥
। जनक भवन कै सोभा जैसी। गृह गृह प्रति पुर देखिअ तैसी ॥६॥
। जे हिं तेरहुति तेहि समय निहारी। ते हि लघु लगहिं भुवन दसचारी।।७॥
। जो संपदा नीच गृह सोहा। सो बिलोकि सुरनायक मोहा ॥८॥

म. । वर वर राम रूप-गुण सागर। तो मंडप लोकत्रय-भास्वर ॥५॥
। जनक-निकेता शोभा जैसी। नगरी प्रतिगृहिं शोभे तैसी ॥६॥
। जे कुणि मिथिले तदा पाहती। क्षुद्र भुवन दशचार वाटती ॥७॥
। जी संपदा नीचगृहिं शोभित। ती पाहुन सुरनायक मोहित ॥८॥

अर्थ- रुप आणि गुणांचे सागर राम जेथे (ज्या मंडपात) नवरदेवाच्या रूपाने विराजमान होणार तो मंडप त्रैलोक्यांत प्रकाशमान आहे. ॥५॥ जशी शोभा राजा जनकाच्या निकेताची (निवासस्थाना)ची आहे तशीच शोभा नगरांतल्या प्रत्येक घराघराची आहे . ॥६॥ त्या समयी ज्यांनी ज्यांनी मिथिलेस पाहिले त्यांना चौदा भुवन क्षुद्र वाटू लागली. ॥७॥ (मिथिलेतील) नीचाच्या घरांत जी संपदा (ऐश्वर्य) शोभत आहे ती पाहून सुरनायक (देवराज इन्द्र) ही मोहित होत आहे. ॥८॥

टीका-चौ.५- (१) लोकत्रय-भास्वर- त्रैलोक्यात प्रकाशमान. तेज, प्रकाश गुणांचा आणि रूपाचा पडतो. पण राम तर रूप आणि गुणांचे अपार, अगाध, अनंत सागरच आहेत. त्यांचा विवाह ज्या मंडपांत होणार तो तीन्ही लोकांत तेजोमय, प्रकाशमान असायलाच हवा. (क) श्रीरामाच्या पूर्वी वैदेहीचा निर्देश का केला? ही शंका अयोग्य आहे. 'धनु तुटतांच किं

विवाह झाला' अतः सीता पूर्वीच रामपत्नी झालेलीच आहे. पत्नीच्या-शक्तिच्या नावांचा उल्लेख पतिच्या शक्तिमानाच्या नावाच्या पूर्वी करणे शास्त्र-संतसंमत आहे. यथा- 'सीताराम गुणग्राम' (मं.श्लोक ४) 'वाणी विनायकौ' (मं.श्लोक १) 'भवानी शंकरौ' (मं. श्लोक २) 'पार्वती परमेश्वरौ' (कालिदास) आणि विवाहांत वधूपक्ष वरपक्षापेक्षा धर्मशास्त्राने श्रेष्ठ मानला आहे. कारण वधूपक्ष दाता आहे आणि वरपक्ष दान घेणारा (याचक) आहे, असे वाल्मीकीयमध्ये श्रीदशरथांनी जनकांस सांगितले आहे. यथा 'प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥१४॥ यथा वक्ष्यासि धर्मज्ञ तत् करिष्या महे वयम्' प्रतिग्रह (दान घेणे) दात्याच्या अधिन असते असे मी पूर्वी शास्त्रवचन ऐकले आहे म्हणून हे धर्मज्ञ। तूं जसे सांगशील तसे आम्ही सर्व करू. या दशरथ वचनास 'धर्मिष्ठंच यशस्यंच वचनं सत्यवादिनः ॥१५॥ असे म्हटले आहे. (वा.रा.१।६९ दशरथ जनक समागम) लोक व्यवहारांतही नवरीच्या गावातील लोक असेच म्हणतात की हा अमक्या नवरीच्या विवाहाचा मंडप आहे. ''दशरथ चक्रवर्ती महाराज, जनक त्यांचे एक मांडलिक राजे, तरीही त्यांनी आपल्या मुखाने वधूपक्षाची श्रेष्ठता वर्णन केली. आजकाल तर सर्वत्र उलट परिस्थिति असते! कन्यादान घेणाराला तर आपला हात पसरावा लागतो! मग श्रेष्ठ कोण? 'वधूवर' असेच म्हटले जाते. 'वरवधू' नाही!

चौ.६- जनक-निकेता शोभा जैसी- मंडपाचे वर्णन करून त्यास जोडून 'जनक-निकेता' चा निर्देश करून सूचित केले की हा मंडप जनकाच्या निवासस्थानासमोर घातलेला आहे. जनकाच्या निवासस्थानाचे वर्णन पूर्वीच केलेले आहे. (२१३।७-८ चंद्रिकांत पहा) 'अतिशय अनुपम जनक-निवासा' असे म्हटलेच आहे. या चौपाईत स्पष्टच सांगितले आहे की नगरांतील प्रत्येक घरासमोर अशा प्रकारे सजविलेले मंडप घातले गेले.

चौ.७-८- (१) भुवन दश चार- कोठे चौदा भुवनें म्हटले आहे तर कुठे 'चतुर्दश भुवन' म्हटले आहे. (५।३८।७) (२।९८।३). पण येथे 'दशचार' सहेतुक आहे. सप्त पाताल आणि भू, भूवः, स्वः हे तीन मिळून दश भुवनें होतात, जिथले बहुसंख्य निवासी विषयी, विषयासक्त असतात. पण महः, जनः तपः आणि सत्य लोकांतील सर्व निवासी विषय पराङ्मुख, त्यागी, तपस्वी, सिद्ध असतात. या चारांतही ब्रह्म-सत्य लोक श्रेष्ठ आहे. आणि विषयी लोकांत दहावा, स्वर्लोक, इन्द्राचा स्वर्गलोक सर्वात अधिक विषयी आणि स्वार्थी आहे. भाव हा आहे की परम विरागी, महातपोनिधि त्यागी जे आहेत अशा लोकांना सुद्धा हा मंडप पाहून आश्चर्य वाटेल, मग विषयी, भोगासक्त जीव, मनुष्य आणि स्वर्ग निवासी देव आश्चर्यचकित झाले तर आश्चर्य काय?

(क) गूढभाव हा आहे की ब्रह्मादी देवांना सुद्धा या मंडपापुढे सर्व स्वर्गलोक तुच्छ वाटले. तुच्छता किंवा उन्नता ठरविणाराने तुलना करण्याच्या दोन्ही गोष्टी पाहिल्या असल्या तरच तुलना करता येईल. पण हा गूढभाव आहे. प्रगट उल्लेखाशी तुलना करण्यास घेऊन चालणार नाही. मनुष्यांनी चौदा भुवने पाहिली असणे शक्य नाही. दशरथ सदेह रथासहित इंद्रलोकात जात येत असले तरी त्याच्या पलीकडील चार लोक त्यांनी सुद्धा पाहिले असणे शक्य नाही. देवांना आपापले लोक तुच्छ वाटले असे पुढेही म्हटले आहे. (३१४।४) आहेच.

(२) 'जी संपदा नीच गृहिं शोभित- मोहित' या चौपाईने सुचविले की, असेच मंडप घरोघरी घातले गेले. तेथ दशरथ व सर्व वऱ्हाड व जनकाचे चार जावई यांचा सत्कार होणार आहे.

ल.ठे. या तीन चौपायातील वर्णन अतिशयोक्ति वाटेल, पण रामादी सर्व वऱ्हाडाला जनकपुरीत घरोघरी भोजनास बोलावणार आहेत. त्यांच्या इतमामाला शोभणारे ऐश्वर्य व शोभा प्रत्येक घरी नसून कसे भागेल हे ऐश्वर्य कसे आले याचे उत्तर आता दोह्यात सांगतील.

सावधान!

जनकपुरीच्या शोभेचे व ऐश्वर्याचे वर्णन वाचताना काव्यसरितेच्या धारेत वहात जाऊन असा भ्रम होतो की शोभा व ऐश्वर्याच्या बाबतीत जनकपुरी अयोध्येपेक्षा श्रेष्ठ होती. तसे होऊ नये म्हणून आधीच सावध करून ठेवणे इष्ट आहे. तुलनाच करू या.

श्री जनकपुरी	श्री अयोध्यापुरी
(१) रचना बघुनि विचित्र अति विरंचिचे मनि भूल	(१) ब्रह्मादिक सुर ईर्षित रघुवर पुरी बघुन (३४४)
(२) वर्णु न येइ विचित्र विताना	(२) ध्वजपताकिं तोरणिं पुर भरले जाई न वदले १९४।१.
(३) ती पाहून सुर नायक मोहित	(३) रचना बघुनि मदनमन मोहित (३४५।१)
(४) बघत जनकपुर सुर अनुरागति। स्व स्व लोक सकला लघु लागति।(३१४।४।८)	(४) शोधि शारदा उपमागारी।। देता अति लघु लागत(३४९।७-८)
(५) नवरी वैदेहि ज्या विताना। त्या वर्णिल कवि अशि मति कोणा।।	(५) शोभा दशरथ भवनिंची। कुणि कवि वर्णिल पार ।।२९७।।

(१) निष्कर्ष-(१) 'मनि भूल' उत्पन्न होण्यापेक्षा इर्षा उत्पन्न होण्यास विशेष श्रेष्ठता पाहिजे. म्हणून अयोध्येची रमणीयता व ऐश्वर्य जनकपुरीपेक्षा श्रेष्ठ हे ठरले. (२) सुरनायक - इंद्र मोहित होण्यास लागणाऱ्या सौंदर्यापेक्षा व ऐश्वर्यापेक्षा मदन मोहित होण्यास पुष्कळच अधिक सौंदर्यादी पाहिजे. सुरनायक पांचभौतिक प्राकृत स्त्रियांवर सुद्धा मोहित होतो व ती शक्ति मदनाच्या शक्तीचाच अंश आहे 'कामा केवल नारि' (३।३८ म) बल आहे. परंतु ब्रह्मादी शंकरासहित सर्व विश्वाला मोहित करणाऱ्या कामदेवाला जिने मोहित केला ती अयोध्यापुरी श्रेष्ठ की इंद्राला मोहित करणारी जनकपुरी? याचा विचार वाचकांनीच करावा. (३) जनकपुरीपुढे इतर लोक 'लघु लागति' व अयोध्येपुढे सर्व उपमा अति लघु लागति व त्याही शारदेला. मग श्रेष्ठ कोण? पण वाचक काव्य प्रवाहात असे वाहात जातात की मोठे पंडित टीकाकार सुद्धा पुरीची समताच दाखवितात! 'हा

काव्याचा असे प्रभाव। सुक्ष्म दृष्टीचा पुरा अभाव'। प्रज्ञा॥ यावरुन ठरले की , श्री तुलसीदास मात्र लेखनाच्या प्रवाहात वहात गेले नाहीत व मोहित झाले नाहीत व त्यामुळे त्यानी औचित्यभंग होऊ दिला नाही.

टीकालेखकास सुद्धा असा भ्रम उत्पन्न होण्याचे कारण इतकेच की जनकपुरीचे सौंदर्यादी सर्व एका ठिकाणीच सविस्तर वर्णन करून अत्यंत उठावदार व आकर्षक चित्र उभे केले आहे. अयोध्येचे सौंदर्यादी वर्णन एकाच ठिकाणी न करता संक्षेपाने थोड थोडे पाच ठिकाणी केले आहे. (रामजन्म, वऱ्हाडाची तयारी, वरात अयोध्येत आली तेव्हा, यौवराज्याभिकाच्या तयारीत व राम वनवासातून परत आले तेव्हा) यामुळे जनकपुरीचे वर्णन वाचताना अयोध्येचे चित्र दृष्टीसमोर चटकन येत नाही व जनकपुरीच श्रेष्ठ असा भ्रम होतो. याचेच नाव नाट्य महाकाव्यातील काव्य मयसभा!

हिं. दो. बसइ नगर जेहिं लच्छि करि कपट नारि नर बेषु॥
तेहि पुर कै सोभा कहत सकुचहिं सारद सेषु॥२८९॥
म. दो. लक्ष्मि वसे ज्या नगरिं कृत कपटनारि-वरवेष॥
त्या पुरिची शोभा वदत गिरा संकुचित शेष॥२८९॥

अर्थ- ज्या नगरीत कपटनारीचा श्रेष्ठ वेष घेऊन (करून) लक्ष्मी निवास करीत आहे. त्या पुरीची (नगरीची) शोभा वर्णन करण्यास शारदा (गिरा) आणि शेष (सुद्धा) लाजतात॥२८९॥

टीका दो. - (१) लक्ष्मी (लच्छि)=लक्ष्मी= आदिशक्ती, मूळप्रकृति (जानकी, सीता) सीतेचे रूप घेऊन प्रत्यक्ष आदिशक्तीच येथे गुप्त (कपट) रूपाने रहात आहे. मग मागे वर्णिलेल्या असंभाव्य वाटणाऱ्या गोष्टी सहज घडल्या तर नवल काय? 'भ्रुकुटिविलासिं जिचे जग होती....सीता हो! ती ॥१।१४८।८॥ 'जिचा कृपा कटाक्ष सुर इच्छिति' (७।२४।-) 'जिच्या विलोके लोकप बनती' (२।१४०।८) अशी जी महालक्ष्मी आदिशक्ती ती मनुष्य स्त्रीचे मायावी (कपट) रूप घेऊन जिथे राहिली आहे, तेथे अशक्य असे दृश्य काही नाही. त्या दृश्याची शोभा वर्णन करणे मात्र अशक्य. (क) दशरथादी वऱ्हाड आल्यावर त्यांना या नगरीत पूर्वी सारखी विषमता दिसू नये आणि प्रभु राम व दशरथादी जेथे जेथे भोजनादिकास जातील तेथे त्यांचा सत्कार योग्य रीताने व्हावा व जनकाचा लौकिक वाढावा या हेतून तिनेच हे सर्व केले. करविले! कन्या उभयकुलानन्ददायिनी असावी! (ख) 'शचि शारदा रमा भवानी' इत्यादी देवस्त्रिया अद्याप जनकपुरीत, गुप्तरूपाने सुद्धा आलेल्या नाहीत हे विसरू नये. त्यांचे गुप्त रूपाने आगमन पुढे (३१८।६-७) होणार आहे.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय ३० वा समाप्त.

अध्याय ३१ वा.

श्री रघुवीर वऱ्हाड प्रकरण

हिं. *पहुँचे दूत रामपुर पावन। हरषे नगर बिलोकि सुहावन॥१॥*
भूप द्वार तिन्ह खबरि जनाई। दशरथ नृप सुनि लिए बोलाई॥२॥
करि प्रनामु तिन्ह पाती दीन्ही। मुदित महीप आपु उठि लीन्ही॥३॥

म. *पोचति दूत रामपुरिं पावन। हर्षति नगरी पाहुन शोभन॥१॥*
खबर भूपती-द्वारीं देती। तैं दशरथ बोलावुनि घेती॥२॥
करुनी प्रणमन पत्र अर्पती। मुदित उठोनि घेति महिपती॥३॥

अर्थ - (जनकाचे) दूत रामचंद्राच्या पावन (व पावन करणाऱ्या) पुरीत पोचले व ती सुंदर (शोभन-सुहावन) नगरी पाहून त्यास आनंद व उत्साह वाटला. ॥१॥ राजद्वारापाशी जाऊन त्यानी (आपण जनकपत्रिका घेऊन आल्याची) खबर दिली; (ती कळाली), तेव्हा त्यास दशरथांनी बोलावून घेतले ॥२॥ त्यानी प्रणाम (वंदन-प्रणमन) करून पत्र अर्पण केले (पुढे केले) ते मुदित महीपतीनी उठून (स्वतः) घेतले. ॥३॥

टीका. चौ. १-(१) रामपुरिं पोचती - अयोध्या, दशरथपुर वगैरे न म्हणता रामपुर म्हणण्यात भाव हा आहे की जनकपुरीतील ऐश्वर्य व सौंदर्यविशेष जसा सीतेचा प्रभाव आहे, त्याप्रमाणेच अयोध्येतील पावनता सौंदर्यादी रामप्रभाव आहे. ज्यावेळी सरस्वती अमंगल कार्याचे व विपत्तीचे बीज पेरण्यास येते त्यावेळी ती 'रामपुरीत' न येता 'दशरथपुरीत' येते; कारण दशरथाच्या प्रारब्धाचे भोग पदरांत टाकण्यासाठी ती येते. (क) पावन-पवित्र व इतरांस पवित्र करणारे असा अर्थ अयोध्येकडे-रामपुरीकडे लावताना होतो. 'वंदु अयोध्यापुरी सु-पावनी' (१।१६।१) म्हणून सु=अति पावन आहे असा अर्थ पूर्वाधारे घेतला पाहिजे. (ख) दूत पावन आहेत, कारण ते परम पावन रामलक्ष्मणांचा व त्यांच्या परमपावनकीर्तीचा समाचार बरोबर घेऊन आले आहेत.

(२) हर्षति नगरी पाहून शोभन- सौंदर्य व पावनता यांचा समुच्चय क्वचितच दिसतो; पण तो अयोध्येत जनक दूतांना सुद्धा दिसला. रामाचा संबंध ज्यांच्याशी आला ती सर्व स्थळे पावन व रमणीय आहेत असे मानसांत दिसते. (क) जनक दूताना जी रामपुरी दिसली ती विशिष्ट उत्सवाप्रीत्यर्थ श्रृंगारलेली न दिसता तिच्या नित्याच्या साधारण सौंदर्याने व पावनतेने संपन्नच दिसली, व अशी अयोध्या पाहून त्या दूतांना हर्ष झाला. ते धनुर्भंगासाठी मुद्दाम शृंगारलेल्या जनकपुरीतून आलेले आहेत. यावरून ठरले की मुद्दाम शृंगारलेल्या जनकपुरीपेक्षा सहज निसर्गसुंदर अयोध्या अधिक रमणीय व आनंददायक आहे. (ख) आता आपल्याला रामजनकाचे दर्शन होणार व कदाचित त्यांच्याशी संभाषण करण्याचे महाभाग्य लाभणार असे वाटून हर्ष=उत्साह वाटू लागला. कार्यारंभीचा हर्ष कार्यसिद्धिसूचक असतो हे जाणून दशरथ राजा आपल्या मिथिलेत येणार अशी खात्री वाटून आनंद झाला व लवकर भेटण्याचा उत्साह वाढला.

चौ.२-(१) खबर भूपती-द्वारी देती- विश्वामित्रानी सुद्धा आपण आल्याची खबर (बातमी) राजाकडे पोचविण्यास सांगितले होते. दूतानी काय खबर पाठविली हे पुढील घटनांवरून समजण्यासारखे असल्याने येथे उल्लेख नाही. दूत भेटल्यावर कोण, कोणाचे कशासाठी आलात वगैरे प्रश्न विचारले नाहीत व पत्र पुढे करताच सार्वभौम राजाने आनंदाने उठून स्वतः घेतले यावरून खबर ही धाडली की आम्ही मिथिलापतिदूत विश्वामित्र महामुनि व राजा जनक यानी दिलेली रामलक्ष्मण समाचार पत्रिका घेऊन आलो आहोत असे महाराजास कळवा असे द्वारपालास सांगितले. खबर मिळताच दशरथांनी आज्ञा दिली की दूतांना ताबडतोब दरबारांत घेऊन या त्याप्रमाणे हुजरे त्यांना घेऊन आले.

चौ.३-(१) करुनी प्रणमन पत्र अर्पती- ज्याअर्थी दूतांनी राजास प्रणाम केला व राजाने उठून त्यांचे स्वागत केले नाही व आसन दिले नाही त्या अर्थी या दूतामध्ये कोणी ब्राह्मण नाहीत हे ठरले. ज्यांची योग्यता वसिष्ठांच्या खालोखाल आहे असे जनक पुरोहित जे शतानंद ते या दूतांमध्ये असणे अगदी शक्य नाही. गीतावली बा.का.पद १-२ मध्ये शतानंद पुरोहित जनक पत्रिका घेऊन आल्याचा उल्लेख भरताने केला आहे; पण तो आधार येथे घेणे म्हणजे 'तुम्ही गुरुविप्र-धेनु-सुर सेवी' (१/२९४/४) या वचनाला हरताळ फासणे आहे.

(२) मुदित उठोनी घेति महिपती- मुदित शब्द घालून सुचविले की द्वारपालानी सांगितलेला निरोप ऐकताच महीपतीस आनंद झाला, जनकाचे पत्र घेऊन आले आहेत इतकेच कळल्याने आनंद झाला नसता व उठून स्वतः पत्र घेणे त्याहून अशक्य होते. रामलक्ष्मणाची नावे त्या निरोपात ऐकली म्हणून मोद झाला व विश्वामित्राचा संबंध त्या पत्राशी ऐकला म्हणून उठून स्वतः घेण्याची इच्छा झाली. (क) महिपती- सर्व पृथ्वीचे स्वामी असून उठून स्वतः पत्र घेण्याने अधीरता व आदर दिसून येतात. केव्हा एकदा पत्र घेईन व वाचीन असे झाले होते म्हणून त्वरा केली. उजव्या हाताने पत्र घेतले हे सहज कळण्यासारखे असल्याने तो उल्लेख नाही. आपले दोन प्राण विश्वामित्रांबरोबर गेले आहेत व त्यांच्या कडूनच पत्र आले आहे तेव्हा त्या प्राणाविषयी विश्वसनीय समाचार पत्रात काहीतरी असणारच अशी आशा वाटून अधीर झाले आहेत

(ख) रावणाने लक्ष्मणाचे पत्र डाव्या हाताने घेऊन सचिवाकडून वाचविले ! एक अधम अभिमानी राक्षस (दशमुख) व एक धर्मशील रघुवंशी महापुरुष (दशरथ) यामुळे हे अंतर! पत्र हाताने घेऊन दशरथ जागेवर बसले हे दो. २९३ वरून सिद्ध होते व यावेळी वसिष्ठ या दरबारात नाहीत हे ही त्या दोह्यावरूनच ठरते. आता पत्र वाचतील.

हिं. *। बारि बिलोचन बाँचत पाती। पुलक गात आई भरि छाती ॥४॥*
। रामु लखनु उर कर बर चीठी। रहि गए कहत न खाटी मीठी ॥५॥
। पुनि धरि धीर पत्रिका बाँची। हरषी सभा बात सुनि साँची ॥६॥

म. *। पत्र वाचतां सजल विलोचन। छाति भरुनि आली पुलकित तन ॥४॥*
। करिं सुपत्र, हृदिं राम नि लक्ष्मण। स्तब्ध, न वदवे अशुभ किं शोभन ॥५
। धीर धरुनि मग पत्रा वाचति। वृत्तें सत्य सभासद हर्षति ॥६॥

अर्थ- पत्र वाचता वाचता डोळे पाण्याने डबडबले, छाती भरून आली व शरीर रोमांचित झाले. ॥४॥ हृदयात रामलक्ष्मण आहेत व हातात ते श्रेष्ठ पत्र आहे, राजे तटस्थ आहेत, शुभ की अशुभ वार्ता आहे हे (सुद्धा) बोलवत नाही. ॥५॥ मग धीर धरून ते पत्र (मोठ्याने) वाचले तेव्हा तो सत्य समाचार ऐकून सभासदास हर्ष झाला. ॥६॥

टीका- चौ.४(१) मनात वाचताना दशरथाची काय दशा झाली ते दाखविले. पत्रातील मजकुराने दशरथ प्रेम-विव्हळ झाले. 'हृदयिं न राही प्रीती अपारा' अशी दशा झाली नसती तरच आश्चर्य! कोणाही पित्याची अशीच स्थिति झाली असती. (क) 'छाति भरुनि आली' भाव हा की प्रेमाच्या आवेगानी ते पत्र मनात सुद्धा पुरते वाचता येईना. मानसातील काही भाग वाचताना, साध्या प्रेमळ वाचकास सुद्धा पुढे वाचवत नाहीसे होते व शरीर तटस्थ होते. या तटस्थ अवस्थेचे (स्तंभाचे) वर्णन आता करतात.

चौ. ५-(१) 'करि सुपत्र, हृदिं राम नि लक्ष्मण' स्तब्ध-हृदयात रामलक्ष्मणाच्या "श्यामल गौर सुकोमल सुंदर। सुखद मूर्तीचे ध्यान मनोहर॥प्रज्ञा॥ अशा ध्यानांत व त्यांच्या स्मृतीत मन मग्न झाले आहे, ते सुंदर पत्र उघडले हातात डोळ्यासमोर धरलेले आहे, दृष्टी खालीवर आजूबाजूला त्या पत्रावर सरकताना दिसत नाही व शरीराची हालचाल सर्व बंद आहे. प्रेमाने पत्र वाचणारे, सत्वभावापन्न अवस्थेतील चित्र असावे तसे चित्रासारखे स्तब्ध तटस्थ आहेत. हा स्तंभ (=स्तब्धता- तटस्थता) नावाचा सात्त्विक अनुभाव आहे.

(२) न वदवे अशुभ किं शोभन- राजे पत्र वाचू लागताच त्यांच्या नेत्रातून अश्रुप्रवाह व पुढे हुंदके सुरू झालेले दिसताच सभासद चिंतासागरात बुडाले. त्यास वाटले की काही तरी अनिष्ट अशुभ बातमी आहे, हे सुचविण्यासाठी अशुभ- वाईट (खाटी-खारट) हा शब्द प्रथम वापरला आहे. पुन्हा पाहतात तो रोमांच व प्रसन्न मुद्रा दिसली, यामुळे स्मशान शांतता उत्पन्न होऊन लोक बुचकळ्यात पडले. राजाच्या मुखावर प्रगट होणाऱ्या भावावरून काही कळले तर पहावे या हेतुने टक लावून राजाच्या मुखाकडे बघत स्तब्ध आहेत. (क) ही सभेची चिंतातूर दशा महीपतींच्या नेत्रास दिसली, चित्तास कळली म्हणून वाचण्याचा प्रयत्न करू लागले पण वाणीवरचा ताबा सुटल्याने शब्दच उमटेना, कारण त्या पत्रात ताटिकेचे अंगावर धावणे, मारीच सुबाहूंनी ससैन्य हल्ला करणे, रावण व बाणासुर इत्यादिकांना ज्या धनुष्यास हात लावायचे धाडस झाले नाही ते तोडण्याची आज्ञा, परशुरामाचा क्रोध इत्यादीचे वर्णन करणारे शब्द वाचताना दशरथासारख्या प्रेमळ पित्यास किती भीती व दुःख वाटले असेल व त्या त्या दुःखद घोर कठोर वाक्यानंतर रामलक्ष्मणांचा अलौकिक प्रभाव, यश, कीर्ती वर्णन करणारी वाक्ये वाचीत असता मुखावर प्रगट होणाऱ्या परमानंदाच्या लहरी इ. परस्पर विरोधी भाव आलटून पालटून प्रगट होताना पाहून सर्व सभा फार चिंताग्रस्त झाली आहे हे ओळखताच हळू हळू-

चौ. ६-(१) धीर धरुनि मग पत्रा वाचति- कसे तरी मन घट्ट करून ते पत्र वैखरी वाणीने वाचून दाखविले. (क) वृत्तें सत्य सभासद हर्षति- सत्य समाचार ऐकून सर्वांना हर्ष झाला. भाव

हा की ताटका वध, मारीच सुबाहु विनाश, यज्ञरक्षण इत्यादीच्या बातम्या उडत उडत वेळोवेळी कानावर आल्या होत्या पण त्या दोघांचे वय, कोमलपणा इत्यादीच्या विचारामुळे त्या ख ऱ्या वाटत नव्हत्या. आज प्रत्यक्ष लेखी पुरावा, त्रिलोकविश्रुत जनकराजाच्या हातचा व विश्वामित्रांच्या आज्ञेने लिहिलेला मिळाल्यामुळे खात्री झाली की पूर्वी ऐकलेल्या सर्व बातम्या सत्य होत्या. (ख) पूर्वी कानावर आलेल्या बातम्या कौसल्यादि राण्यापर्यंत पोचल्याच नव्हत्या हे गीतावलीतील पदावरून स्पष्ट आहे. पुरुषाचा विश्वास ज्या बातम्यांवर बसला नाही त्या अंत:पुरापर्यंत कशा जाणार? 'जब तें लै मुनि संग सिधाए ॥ रामलखन के समाचार सखि तब ते कछुअन पाए' (गीता. १।१०१।१)

हिं. *खेलत रहे तहाँ सुधि पाई। आए भरतु सहित हित भाई ॥७॥*
पूछत अति सनेहँ सकुचाई। तात कहाँ ते पाती आई ॥८॥

हिं. दो. *कुसल प्रान प्रिय बंधु दोउ अहहिं कहहु केहिं देस ॥*
सुनि सनेह साने बचन बाची बहुरि नरेस ॥२९०॥

म. *खेळत असतां खबर मिळे ती। भरत स-मित्र, रिपुघ्न हि येती ॥७॥*
पुसले स्नेहें अति संकोचुनि। तात! पत्र हें! आलें! कोठुनि ॥८॥

म. दो. *बंधु प्राणप्रिय उभय कुशल! कुठें! आहेत ॥*
प्रेमळ वच परिसुनि पुन्हां नरपति वाचूं घेत ॥२९०॥

अर्थ- खेळत असंता ती खबर मिळाली(तेव्हा) भरत आपले मित्र (हित) आणि शत्रुघ्न यांच्यासह आले ॥७॥ व अति स्नेहाने पण अति संकोचाने विचारले की, बाबा! हे पत्र, कोठून आले? ॥८॥ प्राणाप्रिय दोघे भाऊ कुशल आहेत ना? ते कुठे (कुठल्या देशात) आहेत? (तें सांगावे). ते प्रेमळ वचन ऐकून नरपतींनी ते पत्र वाचण्यास घेतले (वाचू लागले) ॥दो.२९०॥

टीका. चौ.७-(१) खेळत असता खबर मिळाली- यावरून सिद्ध होते की पत्रिका वाचन पूर्ण होण्यापूर्वीच पत्र आल्याची बातमी नगरात जिकडे तिकडे पसरत खेळणाऱ्या मुलांपर्यंत पोचली. (क) सभागृहातून कोणीच उठून गेले नसल्याने देवडीवरील द्वारपालाकडूनच रामलक्ष्मणाच्या समाचाराचे पत्र आल्याची बातमी पसरली असली पाहिजे म्हणूनच दूत दरबारात जाऊन पत्र वाचन होते न होते तोच ती बातमी मुलापर्यंत पोचली.

(२) भरत स-मित्र रिपुघ्न हि येती- मूळात 'सहित हित भाई' आहे. हित=मित्र 'अहितां हित मानां रिपु मित्रां' (५।४०।७) 'हित, अनहित मध्यम भ्रम फंदा' (२।९।५) या दोन्ही वचनात अहित, अनहित =शत्रु व हित=मित्र असाच अर्थ आहे. खेळगड्यास टाकून जे भोजनसुद्धा करीत नाहीत ते त्यांना सोडून दरबारात कसे येतील? व हे मित्र रामलक्ष्मणाचे ही मित्र आहेत. शिवाय 'हित भाई' असे शत्रुघ्नाबद्दल म्हणण्याची जरूर नाही, म्हणून हित=मित्र हाच अर्थ योग्य आहे. बालपणी खेळत असता, खेळ टाकून जे जेवणास बोलावूनही सुद्धा जात नसत (२०३.६

पाहा) ते भरतशत्रुघ्न व त्यांचे मित्र राजाने न बोलावता खेळ टाकून सभेत आले. बंधुप्रेमाची व मित्र प्रेमाची रीत कशी आहे पाहा!

चौ. ८-(१) अति संकोचुनि पुसले- बापाला विचारण्यात एवढा संकोच कसला? रामलक्ष्मण व भरत हे तिघेही अति संकोची स्वभावाचे आहेत. मोठ्यांनी विचारल्याशिवाय बोलू नये अशी मर्यादा आहे, त्यातून विचारणेच असेल तर विचारण्याची परवानगी घेऊन मग विचारावे, पण हृदयातील अति स्नेह उतावीळ झाला आहे व परवानगी विचारण्याचे शब्द उच्चारण्यास वाणी सुद्धा तयार नाही, म्हणून अतिसंकोचाने विचारले, 'प्रभु संकोची प्रेमवश' असे रामाबद्दल म्हटले आहे. 'प्रभुभय, मुनि संकोचहि वाटे। सस्मित मनिं, न निघे मुख वाटे' (२१८।२) हे लक्ष्मणाविषयी आहे. 'पुसण्या प्रभुस सकल संकोचती' (७।३६।२) हे भरतादी तिघा भावाविषयी आहे. आणखी अर्धे पृष्ठ भरेल इतकी अवतरणे आहेत! येथे हे दाखविले की अति स्नेहाने स्वभावावर आपले वर्चस्व गाजविले.

(२) तात! पत्र हे, आले कोठुनि- असे प्रेममग्नतेने थबकत थबकत हे शब्द उच्चारावेत तसेच पुढील दोह्यातील भरताचे शब्द, म्हणजे अतिस्नेह कसे हे अल्पसे कळेल. कोणताही विकार अति प्रबल झाला म्हणजे वाणी रुद्ध होत असते. शब्दांना बाहेर पाडण्यास विशेष यत्न करावा लागतो. मधे १।१ श्वास घेत, छाती भरून येत असता हे शब्द उच्चारले आहेत.

दो.-(१) प्राणप्रिय = प्राणाहून प्रिय. या अर्थाला कौसल्येची साक्ष घ्या. 'प्राणां प्राणचि राम तुजला। प्रिय तू प्राणाहुनि रघुपतिला।। (२।१६९।१). ल.ठे. 'तात! पत्र हे' पासून 'कुठे आहेत' पर्यंतचे भरताचे अल्पसे शब्द वाचताना प्रेमळ वाचकाच्या विलोचनातून वारिधारा वाहू लागतात, कंठ दाटून येतो व स्तब्धता येते तर मग ते शब्द उच्चारताना भरताची काय दशा झाली असेल हे कोण सांगू शकणार! कोणालाही भरताच्या त्या स्थितीची कल्पनाही करता येणार नाही! 'स्नेह अगम रघुवर भरताचा। स्पर्श न विधि हरि हर चित्ताचा.' (२।२४१।५)

(२) पुन्हा नरपति वाचू घेत- भरताच्या प्रश्नांचे उत्तर साध्या तीन शब्दांनी 'जनकपुरीत कुशल आहेत' असे देता येण्यासारखे असता पत्र पुन्हा का वाचून दाखविले? (क) भरताचे ते उत्कट प्रेम पाहून वाटले की नुसते एवढे उत्तर देण्याने त्याचे समाधान होणार नाही. (ख) रामलक्ष्मणांचा कुशल समाचार व त्यांच्या अद्भुत पराक्रमाचे व विश्वविजयाचे वर्णन जितके अधिक वाचण्यास सापडेल तितके थोडेच अशी दशरथाची भावना झालेली आहे. हे तिसऱ्या वेळचे पारायण झाले, अजून आणखी पारायणे त्या पत्राची होणार आहेत! प्रीतीची रीतिच अद्भुत ही। प्रियगुण गाता तृप्ति काही नही ।।प्रज्ञा।। 'रामचरित ऐकुनि जे धाती। त्या न कळे रसविशेष जाती' (५३।१) (जाती= जात, प्रकार).

हिं. सुनि पाती पुलके दोउ भ्राता। अधिक सनेहु समान न गाता ।।१।।
प्रीति पुनीत भरत कै देखी। सकल सभाँ सुखु लहेउ बिसेषी ।।२।।
तब नृप दूत निकट बैठारे। मधुर मनोहर बचन उचारे ।।३।।

म. *पुलकति परिसुनि पत्रा भ्राते। प्रेम फार राहि न गात्रां तें॥१॥*
प्रीती पुनीत बघुनि भरताची। सर्व सभा सुख विशेष सांची॥२॥
नृपें दूत मग निकट बसवले। वचना मधुर मनोहर ववले॥३॥

अर्थ- पत्र ऐकून दोन्ही भावांचे देह रोमंचित झाले, व प्रेम फार झाल्याने ते गात्रांत मावेनासे झाले॥१॥ भरताची पुनीत प्रीती पाहून त्या सर्व सभेने विशेष सुखाचा संचय केला (विशेष सुखी झाले). ॥२॥ मग राजाने दूतांना जवळ बसविले व मधुर मनोहर वचने बोलू लागले. ॥३॥

टीका. चौ.१(१) पुलकित भ्राते- असे म्हणून शिवाय 'प्रेम गात्रांत राहात नाही असे म्हटले. भाव हा की प्रत्येक अवयवावर रोम ताठ उभे राहिले, नेत्रातून प्रेमाश्रु वाहू लागले. रोम रोमातून घाम गळू लागला इत्यादी सात्विक भाव प्रगट झाले.

चौ. २- (१) प्रीती पुनीत बघुनि -ज्या प्रीतीत मोबदल्याची इच्छा नाही व अनन्यता आहे ती पुनीत प्रीती. सीता, लक्ष्मण, विश्वामित्र, वाल्मीकी, शबरी इत्यादींची रामप्रीती पुनीतच आहे. सावत्र भावाचा उत्कर्ष, त्याची दिगंत कीर्ती होणे, त्याचा विवाह ठरुन आपण एकाच दिवसाने वयाने लहान असता आपला न ठरणे इत्यादी गोष्टी अगदी स्पष्ट कळल्या असता हा प्रेमाचा अपार उद्रेक व तो ही भर दरबारात होणे निःस्वार्थ, शुद्ध, अनन्य प्रेमाशिवाय शक्य नाही. 'सहजें स्नेहें स्वामीसेवा। स्वार्थ चारि फल छलविण हे वा॥' ही आहे भरताची 'रुचि जागृति निद्रा स्वप्नींची' (२।३०१।२,३)

(२) सर्व सभा सुख विशेष सांची- भरत सावत्र भाऊ आहे. राजाच्या प्रियतम राणीचा पुत्र आहे व रामानुगामी नाही. हे विश्वामित्रांबरोबर रामलक्ष्मण गेले त्यावेळी त्यांच्या बरोबर गेले नाहीत यावरून ठरल्यासारखे वाटणे स्वाभाविक आहे. लोकांची अशी भावना होती की भरताचे रामावर प्रेम नाही पण हे अपार अप्रतिम प्रेम पाहून तो समज चुकीचा ठरला व त्यामुळे विशेष सुख झाले. लोकांची इच्छा रामाला राज्य मिळावे अशी असल्याचे येथे ध्वनित केले आहे. राम युवराज होणार व सावत्रसंबंधाने काही अडथळा उत्पन्न होणार नाही असे खात्रीपूर्वक वाटल्याने विशेष सुख झाले.

चौ. ३-(१) नृपें दूत मग निकट बसवले - सार्वभौम महाराजा एका मांडलिक राजाच्या दूतांना, भरदरबारात, आपल्या जवळ बसवतो हे दृश्य परमप्रेम, आदर व निरहंकारवृत्ति यांचे निदर्शक आहे. याचे मूळ आहे अगाध, अपार, अनुपम वात्सल्यप्रेम. रामलक्ष्मणांविषयी आणखी माहिती विचारावयाची आहे म्हणून प्रेमाने जवळ बसविले.

(२) मधुर मनोहर वचनां वदले- पुढील पांच चौपायातील शब्द रामचंद्राच्या माधुर्यभाव भक्तीने मधुर मधुर झाले आहेत. त्यातील प्रत्येक छोटा छोटा प्रश्न ऐकणारांच्या मनाला बलात्काराने रामलक्ष्मणांच्या सानिध्यात ओढून नेणारा आहे. दशरथांच्या शब्दांनी श्रोत्यांच्या मनास पकडून

रामलक्ष्मणांच्या समीप नेण्यासाठी जणू रामप्रेममय मृदु, चिवट व ओलसर दोरी हातात घेतली आहे असे वाटते.

हिं. *भैया कहहु कुसल दोउ बारे। तुम्ह नीकें निज नयन निहारे ॥४॥*
स्यामल गौर धरें धनु भाथा। बय किसोर कौसिक मुनि साथा ॥५॥
पहिचानहु तुम्ह कहहु सुभाऊ। प्रेम बिबस पुनि पुनि कह राऊ ॥६॥

म. *बाबा! वदा कुशल मम बाळां। नीट नेत्रिं निज तुम्हीं न्याहाळां? ॥४॥*
श्यामल गौर बिधृत धनु भाते। वय किशोर, कौशिक सांगातें ॥५॥
वदा स्वभावां जर ओळखले। नृपें प्रेमवश कितिदां पुसले ॥६॥

अर्थ- बाबानो! सांगा पाहू (माझ्या) दोन्ही बाळांचे कुशल, तुम्ही आपल्या डोळ्यांनी (माझ्या बाळांना) नीट चांगले न्याहाळून पाहिलेत का (पण)? ॥४॥ ते श्यामल व गौरवर्णाचे आहेत, धनुष्य व भाते धारण केलेले आहेत, वयाने किशोर असून ते कौशिक मुनींच्या बरोबर आहेत ॥५॥ ओळखले असलेत तर माझ्या त्या बाळांचा स्वभाव (कसा आहे ते) सांगा पाहू, (असे) राजाने प्रेम विवश होऊन कितीदा तरी (पुनःपुन्हा) विचारले ॥६॥

टीका. चौ.४- (१) भैया! हिंदीतील एका संबोधनाने जे पुत्रवात्सल्य प्रगट केले आहे ते मराठीत कोणत्याही शब्दाने प्रगट करता येण्यासारखे नाही. बाबा, बाळा हे शब्द आहेत पण त्यांनी भैया शब्दातील प्रेम व्यक्त होत नाही. कौसल्या रामाला भैया म्हणत असे. दशरथांना जणू पुत्रभेटीचाच आनंद झाला आहे. दरबारांत नसते तर प्रथम कडकडून कवटाळून मगच प्रश्न विचारले असते, भरत हनुमंतास म्हणाले, 'कपि तुज बघुनि दुःखें सब मिटले। आज मला प्रिय राम भेटले ॥ वारंवार विचारिती कुशला। बंधु! काय मी देऊ तुजला ॥ या संदेशा सम जगिं कांहीं। बघत फरून विचारा नाही ॥७।२।११-१३॥ अगदी अशीच भावना दशरथांची आहे. (क) या तीन व पुढील दोन मिळून पांच चौपाया इतक्या सरळ, प्रासादिक व माधुर्य भक्तिरसाने पुत्रवात्सल्याने थबथबल्या आहेत की 'वर्णत वर्णा (शब्दा) प्रीती न टिकते' (१।२०।४) म्हणून यानंतर टीका टिप्पणी लिहिण्याने त्यातील रसार्द्रता (रसाळपणा) जाऊन पांडित्य व शुष्कता निर्माण होण्याचा संभव आहे कारण दशरथासारखे वात्सल्य कोण कोठून आणणार!

(२) प्रथम कुशल विचारणे अगदी स्वाभाविक आहे. भरताने तेच प्रथम विचारले. कुशल आहेत ना माझे दोन्ही बाळ? काही होत तर नाही ना त्यांना, वाळले, अशक्त तर झाले नाहीत ना सांगा बरं! अंगावर जखमा तर नाही ना झालेल्या? (क) जनकाने पत्रात कुशल कळविले असले तरी काळजी लागू नये म्हणून तसे लिहिणे शक्य असते, प्रेमाच्या माणसाचे, त्याच्या हातचे पत्र कोणी आणून दिले तरी त्यास कुशल विचारल्याशिवाय राहवत नाही. ही प्रेमाची रीत आहे. अति प्रेमाला नाना संशय येतात. (ख) जनकाने विदेहाने कुशल कळविले आहे! बरे, रंगभूमीत दुरून पाहिल्यावर किरकोळ दुःख रोग व्यथादि कसे कळणार? म्हणून विचारतात की

(३) नीट नेत्रिं निज तुम्ही न्याहाळा? तुम्ही आपल्या डोळ्यांनी चांगले न्याहाळून पाहिलेत का? तुम्ही दुरून ओझरते पाहिलेत की चांगले पाहिलेत? चांगले पाहिले असलेत तरी प्रत्येक अंग न्याहाळून पाहून कुशल असल्याची अगदी पक्की खात्री झाली आहे का तुमची?

चौ.५-(१) पुन्हा मनात शंका आली की हजारो राजे व राजपुत्र तेथे जमलेले असणार त्यात माझ्या प्राणांना यांनी कसे ओळखले असतील? त्यांची नावे, रंग रूप इत्यादी याना सांगितल्याशिवाय हे तरी बिचारे काय बोलणार व सांगणार! असे वाटून 'श्यामल गौर विधृत धनु-भाते' ही खूण सांगितली. (क) पुन्हा शंका आली की श्याम गौर वर्णाचे व धनुष्यभाते धारण केलेले राजपुत्र सुद्धा पुष्कळ असणार म्हणून असाधारण खूण 'कौशिक सांगाते' ही सांगितली. हे पाहा, विश्वामित्र महर्षी तुम्हालाच काय सर्वांनाच माहीत आहेत त्यांच्या बरोबर माझे ते दोन बाळ आहेत, ते तुम्ही पाहिलेत का नीट न्याहाळून? आहेत ना कुशल? खरोखर एवढे वर्णन अगदी पुरेसे होते, पण वाटले की त्यांच्याच सारखे दुसरे श्यामल गौर इत्यादी असणारे राजपुत्र यांच्या खेळाडू व जगमित्र, मधुरभाषी स्वभावामुळे यांचे मित्र होऊन विश्वामित्रांच्याजवळ यांच्याच शेजारी येऊन बसले नसतील कशावरून? तेव्हा आता प्रत्यक्ष पुरावा विचारल्याशिवाय भागणार नाही. दशरथ न्यायदान करणारे नीतिनिपुण सम्राट आहेत, त्यामुळे असल्या शंका मनात येणे स्वाभाविकच आहे.

चौ. ६-(१) वदा स्वभावा जर ओळखले- अशा माझ्या बाळांना तुम्ही जर चांगले ओळखले असतील तर सांगा पाहू त्यांचा स्वभाव, म्हणजे शंकेला जागा राहणार नाही, हो! मुलांसारखी दुसरी मुलं असणार नाहीत असं थोडच आहे? दूत सांगतील ते स्वभाव-वर्णन जर जुळले तरच त्यांचे म्हणणे खरे मानणार! (क) ल.ठे. - एखाद्या महत्त्वाच्या बातमीवर विश्वास ठेवण्यापूर्वी किती कसून चौकशी केली पाहिजे हे येथे फारच मार्मिकपणे दाखविले आहे.

(२) नृपें प्रेमवश कितिदां पुसले- अनेकवेळा कसे विचारले असेल ते वरील टीकेवरून कळेल. हा प्रश्नामृत गंगेचा ओघ इतका प्रचंड चालला आहे की, त्या दूतांना मनात परम कौतुक वाटत असेल. सम्राटाशी बोलावयाचे नसते व जवळ नसते तर चांगलेच हसू लोटले असते! असे प्रश्न का विचारले याचे कारण आता सांगतील त्यावरून स्पष्ट होते की दूतांच्या मुखावर साश्चर्य हास्य रसाचा एखादा तरंग येऊन गेलेला दिसला असावा.

हिं. *जा दिन तें मुनि गए लवाई। तब ते आजु साँचि सुधि पाई॥७॥*
कहहु बिदेह कवन बिधि जाने। सुनि प्रिय बचन दूत मुसुकाने॥८॥

दो. *सुनहु महीपति मुकुट मनि तुम्ह सम धन्य न कोउ॥*
रामु लखनु जिन्ह के तनय बिस्व बिभूषन दोउ॥२९१॥

म. *घेउनि गेले ज्या दिनिं मुनिवर। आज कुशल कळले तेथुनि खरं॥७॥*
वदा विदेहें केविं जाणले। प्रिय वच परिसुनि दूत हासले॥८॥

दो. *भूप-मुकुट-मणि तुम्हां सम ऐका धन्य न कोणि ॥*
जयां राम-लक्ष्मण तनय विश्व विभूषण दोनि ॥२९१ ॥

अर्थ- ज्यादिवशी मुनिश्रेष्ठ (विश्वामित्र) घेऊन गेले तेथपासून (त्या दिवसापासून) आज खरा कुशल समाचार कळला. ॥७॥ (पण) विदेहाने त्याना कशा प्रकारे जाणले ते सांगा पाहू, हे प्रिय भाषण ऐकून दूत हसले (व म्हणाले की) ॥८॥ भूपशिरोमणि! (आम्ही सांगतो ते) ऐकावे, सर्व विश्वाचे विभूषण असणारे राम व लक्ष्मण हे दोघे ज्यांचे पुत्र आहेत असा आपल्या सारखा धन्य कोणी नाही. ॥दो.२९१ ॥

टीका.चौ.७-(१) घेउनि गेले.....आज खर कुशल कळल. दशरथासारख्या चक्रवर्ती महाराजाच्या मुखातून निघालेले एखाद्या दीन दरिद्री दुबळ्याला शोभणारे हे शब्द ऐकून वाचून सकृत्दर्शनी आश्चर्य वाटेल. पण यातच 'रघुकुल रितीस कदा खंड ना। जावो प्राण हि वचन भंग ना॥ (२।२८।४) याची सार्थकता झाली आहे. कशी ती पाहा- रामलक्ष्मणास सोपविताना दशरथ म्हणाले आहेत की- 'माझे प्राण नाथ! सुत दोनी। तुम्ही मुनि पिता आन नहिं कोणी' (१।२०८।१०) या वाक्यात अन्वय व्यतिरेकाने राम लक्ष्मणांचे पितृत्व विश्वमित्राकडे सोपविले गेल्याने पिता या नात्याने कुशल समाचार मिळविण्याचा प्रयत्न केला असता तर वचनभंग झाला असता व विश्वामित्रांविषयी अविश्वास दाखविला गेला असता. (क) याच कारणास्तव मुलांच्याबरोबर कपडे, धनदौलत, सेवक, वाहन इत्यादी दशरथांनी दिले नव्हते. विश्वामित्रांच्या सामर्थ्याची पूर्ण खात्री राजास होती, एवढेच नव्हे तर कौसल्यादी राण्यासही होती हे पूर्वी गीतावली पदांच्या आधारे दाखविले आहे. (गीता.१।१००-१० पाहा) (ख) रघुकुलरीति रक्षणासाठी दशरथ व कौसल्यादी राण्या यांना किती यातना सोसाव्या लागल्या असतील याची अंधुक कल्पना सुद्धा इतरांस करता येणार नाही. तथापि दो.३५०।६-८ या तीन चौपायातील सहा उत्प्रेक्षांनी कवींनी थोडीशी कल्पना गुप्त रीत्या देऊन ठेविली आहे तिचा विस्तार तेथील टीकेत पुढे आहे.

चौ. ८-(१) विदेहे केवी जाणले- चक्रवर्ती राजाचे पुत्र म्हणून ओळखण्यासारखे कोणतेच बाह्य चिन्ह त्यांच्या बरोबर दिले नव्हते, म्हणूनच रामलक्ष्मणांना पाहिल्यावर ते मुनिकुमार आहेत की राजकुमार आहेत अशी शंका जनकराजास येऊन ती प्रगट करावी लागली. (क) विदेहाने केवळ राजपुत्र म्हणून ओळखले, की सम्राट-युवराज म्हणून जाणले की मुनिकुमार म्हणून वागविले? 'ब्रह्मानंदि लागली टाळी। कोण देहाते सांभाळी॥ अशी ज्यांची विदेही दशा व ॥ दिसते तितके मिथ्या सगळे। ज्याचा हा निश्चय कधि न ढळे॥ प्रेमादर जिज्ञासा त्याला। कशि असेल तनुभान न ज्याला।। सदा विदेही दशेत राही। करिल चौकशी कशास काही॥प्रज्ञा॥ ही भावना दशरथांच्या मनात 'विदेहें केविं जाणले? हे विचारताना आहे.

(२) प्रिय वच परिसुनि दूत हसले- रामलक्ष्मणांसारख्या तेज, बल, शील, प्रताप, गुणनिधानां बद्दलची राजाची ती चिंता व ते अलौकिक प्रेम पाहून दूतांनी आश्चर्याने हास्य केले. धन्य आहे या

प्रेमाची! प्रेम आंधळे असते, प्रेमात नेमाला व विवेकाला जागा नसते असे म्हणतात तेच खरे! 'तुलसी स्नेह नि वैर हे अंध विलोचनि चारि' (दोहा. ३२६) ''प्रेमिं विवेक न वैर आंधळे'' राजाच्या प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे न देता सर्व शंकांचे, चिंतेचे व भीतीचे निर्मूलन होईल असे उत्तर आता दूत देतात.

दो. -आपण जसे भूपालचक्रचूडामणि आहात तसेच धन्य महापुरुष शिरोमणि ही आहात. (क) विश्वविभूषण- विभूषणांच्या योगाने शरीराचे तेज, प्रकाश व सौंदर्य यांची वृद्धि होते, तसेच आपले दोन्ही तनय विश्वाला तेजोमय, प्रकाशमय करणारे व सौंदर्यप्रदायक आहेत. 'यद्द्युति मरकत कांचन' (२।११६।८) 'आनंदा आनंदहि दाते' जे विश्वाला सुखी करू शकतात त्यांना स्वप्नात तरी दुःख स्पर्श करू शकेल काय?

हिं. *पूछन जोगु न तनय तुम्हारे। पुरुषसिंघ तिहु पुर उजिआरे ॥१॥*
जिन्ह के जस प्रताप के आगे। ससि मलीन रबि सीतल लागे ॥२॥
तिन्ह कहँ कहिअ नाथ किमि चीन्हे। देखिअ रबि कि दीप कर लीन्हे ॥३॥

म. *भवत्सुतां पुसणे किं अवश्यक। पुरुषसिंह जे जगत्प्रकाशक ॥१॥*
ज्यांच्या यशा प्रतापा-पुढती। शशि मलीन रवि शीतल गमती ॥२॥
'कसे विदित ते' की प्रभु पुसती। रवि किं दीप करिं घेउनि बघती ॥३॥

अर्थ-(महाराज!) जे पुरुषसिंह तिन्ही लोकांना (जगाला) प्रकाशमय करणारे आहेत त्या आपल्या पुत्रांबद्दल विचारण्याची का आवश्यकता आहे? (मुळीच नाही) ॥१॥ ज्यांच्या यशापुढे चंद्र मलीन व प्रतापापुढे रवि शीतल वाटतो (त्यांचे काय विचारावे।) ॥२॥ प्रभु! (नाथ) ते कसे ओळखले म्हणून का कोणी म्हणेल? हातात दिवा घेऊन का सूर्याला पाहतात? (पहावा लागतो?) ॥३॥

टीका. चौ.१-(१) दूतांना विचारले की कुशल सांगा, तुम्ही पाहिलेत का, ओळखलेत का, स्वभाव सांगा व विदेहाने कसे जाणले. दूताच्या म्हणण्यातील भाव हा आहे की आपल्या पुत्राविषयी असले प्रश्न विचारण्याची आवश्यकताच नाही. (क) भवत्सुत- भवत+सुत, आपले पुत्र. भाव हा की जसे आपण तसेच आपले पुत्र!

(२) पुरुषसिंह- सिंह शार्दुल, नाग, वृषभ इत्यादी शब्द पुढे जोडले म्हणजे श्रेष्ठार्थ दाखवितात, हे जरी खरे असले तरी येथे सिंह शब्दाने सिंहाच्या ठिकाणची निर्भयता, मृगराजता, गंभीरता, प्रतापशीलता, तेजस्विता, स्वतंत्रता, उग्रता, विजयशीलता, स्वाभिमानशीलता, मत्तवारण-विदारण-स्वभाव, वीर्य, शौर्य, धैर्य, बल इत्यादी सुचविले आहेत. या सर्व गुणांचे सहज निवासस्थान असणाऱ्या पुत्रांचे कुशल ते काय विचारावयाचे! वर उल्लेखिलेल्या सिंहाचे सर्व गुण रामलक्ष्मणांच्या ठिकाणी आहेत हे धनुर्भंग व परशुराम गर्वहरणावरून दाखविता येईल. तो एक मोठा लेखच होईल. वाचकांनी प्रयत्न करण्यासारखा आहे.

(क) 'पुरुषसिंह युगवीर' (१।२०८) असा उपक्रम केला, 'सन्मुख दो रघुसिंह विलोकित' (१।२३४।३) असा अभ्यास केला व येथे 'पुरुषसिंह जे जगत्प्रकाशक' याने उपसंहार केला. (ख) यापुढे विवाहप्रकरणात शृंगार, शांत, भक्ती, वात्सल्यादी कोमल रसांना पूर येणार असल्याने तेथे नरसिंहाचे, पुरुषसिंहाचे काम नाही. अयोध्या काण्डांत शोक, करुणा, विरह, भक्ती, वात्सल्य यांचे सागर व नद्या याना भरती व महापूर येणार असल्याने तेथे नरकेसरी नाहीत. वनकेसरी व केसरीनाद आहे. पुन्हा अरण्य काण्डापासून लंका समाप्तीपर्यंत वारंवार नरकेसरी, पुरुषसिंह, निशिचरमृगराज, इत्यादी दिसतील. उत्तरकांडात पुन्हा नाहीत. शब्दांचा प्रयोग करण्यात सुद्धा रस-भावानुकूलता ! ही किती उच्चप्रतीची सावधानता!!

(ग) जगत्प्रकाशक- श्रीरघुवीरविवाहासाठी घातलेला मंडप 'लोकत्रय भास्कर' आहे असे वर्णन केल्यावर श्रीरघुवीरास त्रिलोकी प्रकाशक, जगत्प्रकाशक म्हटले नसते तरच आश्चर्य! सुसंबद्धता पाहण्यासारखी आहे! हा प्रकाश कसा आहे हे आता सांगतात-

चौ. २-(१) चंद्राने यश सुचविले व सूर्याने प्रताप सांगितला. चंद्र सूर्य विश्वसुखद आहेत तसेच हे. 'विश्वहितार्थ (विमल) विधुपूषण' (१।२०।६) 'विश्वसुखद (इव) इंदुतमारी' (७।१२१।२१) 'विश्वसुखद खलकमलतुषारु' (१।१६।५). सूर्य सतत उगवेल तर जग जाळून टाकील. सूर्य नसून चंद्रच सतत उगवेल तर जगाचा संहार करील, पण यांचे असे नाही. चंद्रात १६ दोष आहेत (३।२८।६ टी.प) व सूर्यात १२ दोष आहेत. (१।२०।६ टी.प.) शशीचे बरेच दोष मानसांत कवींनीच दाखविले आहेत. (क) सूर्य केवळ दिवसा प्रकाशतो व त्याच्या चंड किरण प्रतापाला कोणी कोणी सोसू शकतात, पण विश्वविश्रुत क्षत्रिय कुलविध्वंसक 'भृगुकुल कमल पतंग' रघुवर बालपतंगाच्या प्रतापाने निस्तेज होऊन 'क्षमा क्षमा' 'जय जय रघुकुलकेतु' करीत वनांत जाऊन लपला. (ख) चंद्रप्रकाशाची उपमा इतर कवींनी यशाला अनेकवेळा वापरली असली तरी यांचे यशच स्वतः निर्मल चंद्रमा आहे. यांच्या यशाच्या निर्मल, शीतल, सुधामय, सुखदायक तेजापुढे शरद्चंद्र सुद्धा फिक्का पडतो, लाजतो, मलीन दिसतो. (ग) सूर्य प्रतापतेजाचा निधि असला तरी अनंत, अपार नाही. यांचा प्रताप सुरनर नागादी सर्व शत्रूंना असह्य वाटतो. व हा शाश्वत स्वयंसिद्ध आहे. जामदग्न्याच्या प्रतापापुढे सर्व राजे व रावणादी सुद्धा दीपतेजासारखे ठरले व ते परशुराम यांच्या प्रतापापुढे शीतल झाले. उ.कां. ३१ व ९१ हे दोहे समग्र पाहावे.

चौ. ३-(१) कसे विदित ते- असा ज्यांचा प्रताप आहे त्यांना विदेहाने कसे जाणले हे विचारण्याची आवश्यकताच नव्हती. परशुरामासारख्या अंधाने सुद्धा शेवटी जाणले तेथे विदेहासारख्या चारी नेत्र निर्मल असणारांनी जाणण्याचा प्रयत्न करण्याची जरूरच पडली नाही. 'ज्ञान विराग नयन उरगारी' (७।१२०।१४). अंधारात असलेल्या अपरिचित वस्तूस पाहण्यास दिवा लागतो व न्याहाळून, सूक्ष्म अवलोकन करावे लागतेच. त्यासाठी त्या वस्तूंचे नामरूप, वर्ण साहचर्य इत्यादींचे ज्ञान असावे लागते. भाव हा की 'श्यामल गौर विधृत धनु भाते' इत्यादी लक्षणांची आवश्यकताच नव्हती. सूर्य पाहण्यास दीपाची आवश्यकता नसते. (क) सूर्य व चंद्र आपला प्रकाश अंधाला दाखवू शकत नाहीत. पण या दोघांनी आपला प्रकाश (प्रताप) भृगुपति

सारख्या अंधाला दाखविला, कुटिल भूपरूपी घुबडांना दिवान्धाना सुद्धा तो दिसला व यांच्या यशरूपी निर्मल चंद्राच्या तेजाने मानीमहीप रूपी चक्रवाक शोक भीतिग्रस्त होऊन गुपचुप पळून गेले! प्रत्यक्ष कसे घडले ते आता सांगतात.

हिं. *। सीय स्वयंबर भूप अनेका। समिटे सुभट एक तें एका ॥४॥*
। संभु सरासनु काहुँ न टारा। हारे सकल बीर बरिआरा ॥५॥
। तीनि लोक महँ जे भटमानी। सभ कै सकति संभु धनु भानी ॥६॥

म. *। सीता स्वयंवरी नृप सगळे। सुभट एक एकाहुनि जमले ॥४॥*
। शंभु-शरासन कोणि न उचली। हरले सगळे वीर बहुबली ॥५॥
। त्रय-लोकांतिल जे भटमानी। त्यांची शक्ति शंभु-धनु हाणी ॥६॥

अर्थ- सीता स्वयंवरात एकापेक्षा एक महावीर असलेले सगळे राजे जमले होते. ॥४॥ (पण) शिवधनुष्य कोणालाही (जरासुद्धा) उचलता आले नाही. सगळे बलाढ्य (फार बलवान) वीर हरले ॥५॥ तिन्ही लोकातील जे कोणी वीरतेचा अभिमान बाळगणारे होते त्या सर्वांची शक्ति शंभु धनुष्याने नष्ट केली (मारली). ॥६॥

टीका- चौ.४-(१) सूचना- या चौपायात दूत हेच सांगू इच्छितात की, त्रिलोकीतील सर्व भट, महाभट, एकत्र जमून सभेत बसलेले असता सर्वांच्या डोळ्या देखत हां हां म्हणता रामचंद्रानी धनुष्य सहज लीलेने मोडले. एकट्यानेच, इतर कोणी राजे नसता मोडले असे नाही. राजे काही फासकट फुसकट नव्हते एकाहून एक बलाढ्य होते. जगातील सगळ्या देशांतले आणि 'सुर दानव मानववपुधारी। आले वीर धीर रणिं भारी' (१।२५१।८) असे होते.

चौ. ५-६(१) शंभुशरासन कोणि न उचली- एकेकट्याने धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न केला तो या चरणाने सांगितला व 'हरले सगळे वीर बाहुबली' याने हजारों जणांनी मिळून केलेला प्रयत्न सांगितला. ज्या क्रमाने जसे घडले त्याचा सारांश त्याच क्रमाने सांगत हाणणे, मारणे, खच्ची करणे (भानी-नष्ट केली, मोडली) येथे अधिक विस्ताराची आवश्यकता नाही. जनक पत्रिके त या गोष्टी नसतील असे नाही पण दशरथांच्या प्रश्नांनी रामकीर्ती गाण्याची सुसंधी दूतांना दिली तिचा ते भरपूर फायदा घेत आहेत व दशरथास ऐकण्याची इच्छा आहे. परशुराम स्तुतीतील 'जयमहेशमनमानसहंसा' वगैरे शब्दांनी जनकपुरीतील सर्वानी जाणले आहे की राम परमात्मा आहेत व सर्व रामभक्तिसंपन्न झाले आहेत तथापी विवाहोत्सवात हे रामरहस्य विसरून सर्व माधुर्यभक्तीतच रंगलेले दिसतील.

हिं. *। सकइ उठाइ सुरासुर मेरु। सोउ हियँ हारि गयउ करि फेरु ॥७॥*
। जेहिं कौतुक सिवसैलु उठावा। सोउ तेहि सभाँ पराभउ पावा ॥८॥

दो. *। तहाँ राम रघुबंस मनि सुनिअ महा महिपाल ॥*
। भंजेउ चाप प्रयास बिनु जिमि गज पंकज नाल ॥२९२॥

म. *। उचलुं शरासुर मेरु शके जो। चित्ती बिचकुनि परत फिरे तो ॥७॥*
। जो शिवशैला सलील उचली। तोहि सभे त्या पराजित बली ॥८॥

दो. *। तिथें राम रघुवंशमणि पहा महामहिपाल ॥*
। अश्रम चापा खंडिती यथेभ पंकजनाल ॥२९२॥

अर्थ- जो बाणासुर (शरासुर) मेरू पर्वत सुद्धा उचलू शकतो, (शकेल) तो (सुद्धा) मनात बिचकून (हार खाऊन) परत फिरला. (त्याने धनुष्याला हात ही लावला नाही) ॥७॥ ज्याने सहज लीलेने शिवासहित शिवशैल-कैलास पर्वत उचलला तो सुद्धा त्या सभेत पराभव पावला ॥८॥ तेथे महाराजाधिराज! पहा तर खरे की रघुवंशमणि रामचंद्रानी ते चाप इतके अनायसे (विनाश्रम) मोडले की जसे हत्तीने कमलाचे नाल तोडावे. ॥२९२॥दो. यथा+इभ, हत्ती, यथेभ)

टीका- चौ.७-(१) शरासुर-बाणासुर बाण नावाचा असुर. 'उचलु शके' याचे दोन अर्थ होऊ शकले तरी त्याने मेरू पर्वत उचलल्याचा उल्लेख कोठे मिळाला नाही व कोणी टीकाकारांनीही दिलेला नाही. आधार मिळाल्यास उचलू शकला असा अर्थ करता येईल. बाणासुर, बली राजाचा पुत्र उषेचा पिता हा मोठा शिवभक्त होता. मेरू पर्वत उचलण्यासारखी त्याची शक्ती होती तरी लोकांना रावणाच्या प्रतापाची जेवढी माहिती होती तेवढी बाणाची नसल्याने बाणाच्यापेक्षा बलवान हे दाखविण्यासाठी रावणाविषयी नंतर सांगत आहेत.

चौ. ८-(१) शिवशैल- शिवाचा शैल कैलास असा वाच्यार्थ असला तरी रावणाने सर्व शिवगण व शिवपार्वती यांच्या सहित कैलास उचलला होता. 'मग नभसरिं मम करनिकर कमली करता वास ॥ शोभित झाला हंससा शंभुसहित कैलास' (६।२२।-) (क) दूतांनी रावण नावाचा उच्चार न करण्यात त्यांच्या चातुर्याची प्रचीती मिळते. त्या नावाने दशरथांना आणखी चिंता वाटू नये म्हणून उच्चार केला नाही. सीतेपुढे दशानन प्रगट झाला तरी ती घाबरली नाही पण 'रावण' हे त्याचे नाव ऐकताच घाबरली! (ख) सलील- लीलेने, एक खेळ म्हणून, शंकरासहित कैलास उचलला शंकरांना त्याचे धनुष्य सहज लीलेने उचलता येत असे, पण रावणाला ते हालवता सुद्धा आले नाही! रावण पराभव पावला असे म्हटले परत फिरला असे म्हटले नाही याने सुचविले की रावणाने त्याच सभेत प्रयत्न केला हे रहस्य या दूतांना कळले आहे. हा प्रयत्न रावण रूपाने केलेला नसून कपट भूप वेषात केला हे दाखविण्यासाठी 'रावण' शब्द येथे वापरला नाही. तेथे ते नाव प्रगट झाले नव्हते म्हणून येथेही गुप्त ठेवले.

दो. 'भूपमुकुटमणि' म्हणून दूतांनी उपक्रम केला व 'महाभहिपाल' म्हणून तेथे उपसंहार करीत आहेत. (क) रघुवंशमणि राम- सुचविले की त्याचवेळी रामचंद्र रघुवंशमणि म्हणून प्रसिद्धीस आले. त्याची हकीकत किती व कशी सांगावी! अशांचे आपण पिता आहात म्हणून आपण धन्य आहात. (ख) यथेभ पंकजनाल- यथाइभ, इभ=हत्ती. चिखलातील कमळाचा देठ मूळासुद्धा उपटून मोडून फेकून देण्यास हत्तीला श्रम, कष्ट, सायास तर नाहीच पडत पण तो त्याचा एक

खेळ असतो तसेच घडले. 'स्मरति सुकृत वंदुनि सुर-पितरां। जर निज पुण्या प्रभाव किं जरा॥ तर शिवचाप समान मृणाला। तोडो राम देव! गणपाला॥' (१।२५५।७-८) ही प्रार्थना करणारात हे दूत होतेच. त्यांच्या प्रार्थने प्रमाणे घडले म्हणून तोच दृष्टांत येथे दिला. मृणाल= पंकजनाल.

(ग) ल.ठे.- सहज तोडण्याची-मोडण्याची भाषा आहे म्हणून वरील दोह्यात व वरील अवतरणातही चाप (कांबटीचे, वेळुचे धनुष्य) शब्द आहे व जेथे न मोडण्याची, न उचलण्याची भाषा आहे तेथे कठिण शब्द धनुष धनुष्य, कार्मुक, कोदंड, शरासन वगैरे आहेत. (१।२४५।२-३) मध्ये असाच भेद दाखविला आहे. आता भृगुपति प्रसंग सांगून पुन्हा दोघांचा प्रताप उपसंहार रूपाने वर्णन करतील व पुढील पाच चौपायात दूतांचे भाषण संपेल.

हिं. । सुनि सरोष भृगुनायकु आए। बहुत भाँति तिन्ह आँखि देखाए॥१॥
। देखि राम बलु निज धनु दीन्हा। करि बहु बिनय गवनु बन कीन्हा॥२॥
। राजन रामु अतुलबल जैसें। तेज निधान लखनु पुनि तैसें॥३॥
। कंपहि भूप बिलोकत जाकें। जिमि गज हरि किसोर के ताकें॥४॥
। देब देखि तव बालक दोऊ। अब न आँखि तर आवत कोऊ॥५॥

म. । ऐकुनि आले सरोष भृगुपति। नानापरिं दाबिति धमकावति॥१॥
। बघुनि रामबल निज धनु देती। स्तुति अति करुनि काननीं जाती॥२॥
। राजन् राम अतुलबल जैसे। लक्ष्मण तेजनिधानहि तैसे॥३॥
। त्यानी बघतां कंपति भूपति। हरिशावक अवलोकें गजपति॥४॥
। देवा! बघुनि बालक तव दोनी। दृष्टिपुढे ये अतां न कोणी॥५॥

अर्थ- धनुर्भंगाची वार्ता ऐकून भृगुपति (परशुराम) क्रोधाविष्ट होऊन आले आणि त्यांनी नाना प्रकारे डोळे वटारून धमकावले. ॥१॥ (पण) रामांचे बल पाहून त्यांनी आपले धनुष्य रामांना दिले आणि रामांची अत्यंत स्तुति करून ते वनांत निघून गेले. ॥२॥ हे राजन्! जसे राम अतुलबल (नरकेसरी) आहेत तसेच तेजनिधान लक्ष्मणही आहेत. ॥३॥ त्यांनी केवळ दृष्टि टाकली असता सिंहाच्या छाव्यास पाहून हत्ती जसे कापतात तसे राजे लोक कापूं लागतात. ॥४॥ हे देवा! आपल्या दोन्ही पुत्रांना पाहिल्यानंतर आता अन्य कुणी दृष्टिसमोर येतच नाही. ॥५॥

टीका- चौ. १-२-(१) पहा तर खरें जवळजवळ १८ दोह्यांचा सारांश केवळ या दोन चौपायांत भरून ठेवला आहे. ''तदाच, परिसुनि शिव-धनु-भंग। आला भृगुकुल-कमल-पतंग॥'' (२६८।२) 'भृकुटि कुटिल लोचन रोषारुण। (२६८।५) पासून दोहा २६८ पर्यंत पहा. त्याचाच सारांश 'आले सरोष' ने सांगितला आहे. (क) **'नानापरि दाबिति धमकावति'** -दाबिति- डोळे वटारणे, धमकावणे. प्रथम जनकांना धमकावले. ते जेव्हा काहीच बोलेनात, आणि लक्ष्मण ज्यावेळी सस्मित 'वदले परशुधरा अपमानित' तेव्हा लक्ष्मणानाही खूप धमकी दिली. (पहा

२७१) तरी ही लक्ष्मण जेव्हा हसून बोलू लागले तेव्हा तर चिडून लक्ष्मणांना खूपच धमकावले. (दो.२७२।४ पासून दो.२७२ पर्यंत पहा.) तरीही जेव्हा लक्ष्मण मोठ्याने हसून निर्भयतेने स्पष्टच बरेच काहीं बोलले तेव्हा आपले काही चालत नाही असे पाहून कौशिकांचा आधार घेऊन त्यांना लक्ष्मणांस आवरण्यास सांगू लागले (२७४।१-४) ते ऐकूनही जेव्हां लक्ष्मण निधडेपणाने खूप बोलले तेव्हां परशु उगारून सभेतील लोकांना संबोधून 'कटुवादी' बालकास मारण्याची धमकी दिली. मध्ये मध्ये रामांकडे वळून त्यांना संबोधूनही धमकावत राहिले, दो.२७९ पर्यंत पहा. नंतर जेव्हा 'हात घजे न, दाहि रूष छाती। हा कुठार कुंठित नृपघाती' अशा प्रकारची दशा झाली तेव्हां एकाएकी रामांच्या वरच चिडून त्यांनाच धमकावू लागले. (पहा दो.२८३।१-६) (ख) भृगुपतिंचे सर्व आचरण दोन्ही भावांना कसे वाटले हे ''नानापरी दाबिति धमकावति'' याने सूचित केले आहे. पण दूतांची आणि पुरजनांची भावना मात्र त्यावेळी तशी नव्हती. ते सर्व घाबरून गेले होते. 'कांपति थरथर पुर-नर-नारी। लघु कुमार खोटा अति भारी।' असे म्हणणारांत हे दूतही होतेच. पण परशुरामांनी केलेली स्तुति ऐकून सर्वांची भावना एकाएकी पालटली.

(२) 'निज धनु देती'- यावरून सिद्ध होते की भृगुपतिनी आपले धनुष्य रामांना दिले एवढेंच प्रेक्षकांनी पाहिले आणि जाणले. 'राम रमापति-धनु घेणे करि' हे परशुरामांचे वचन लोकांनी-दूतांनी ऐकले नाही, म्हणून त्यांनी जे पाहिले तसेच वर्णन 'निज धनु देती' असे त्यांनी केले. त्यांनी 'देत धनु' एवढेच पाहिले पण 'तो स्वयेंचि गेले' हे पाहिले नाही. नाहींतर येथे तसे स्पष्ट सांगितले असते. प्रेक्षकांना वाटले की भृगुकुलकेतुनी आपला पराभव मान्य करून आपले धनुष्य रामांना दिले.

चौ.३- (१) 'राम अतुलबल जैसे...... तैसे'- श्रीरामांचे अतुल बल आणि तेजही लोकांनी पाहिले. धनुर्भंगाने अतुल बल पाहिले आणि भृगुपतिंना जे सांगितले की, ''विप्र म्हणून जर अनादरु सत्य सांगु भृग्वीश॥ असा सुभट जगिं कोण ज्या नमवूं सभीत शीस॥२८३॥ आणि त्यापुढील वचने ऐकून परशुरामांनीही रामांचे तेज जाणले. वरील वचनांच्यामुळे आणि परशुरामांच्या पराजयामुळे लोकांनीही जाणले. दोघेही बल तेज-निधान आहेत- यथा 'श्रुणु पति भेटति जे सुग्रीवा। ते दो बंधु तेज-बल-शीवा' (४।७।२८) तथापि लक्ष्मणाचे अतुल बल सभेंत प्रत्यक्ष दिसून आले नाही. पण त्यांचे तेज उत्तम प्रकारे वारंवार प्रकट झाले. प्रथम 'जै लक्ष्मण वच सकोप वदले। कंपित महि दिक्करी डोलले' (२५४।१-२) नंतर भृगुपतिना जी खणखणीत अपमानकारक-स्पष्ट निर्भय सडेतोड उत्तरे दिली आणि जी ऐकूनच लोकांनी 'लघुकुमार खोटा अति भारी' म्हटले होते त्या योगेच त्यांना रामांसारखे तेजनिधान असे म्हटले आहे. दोहा २८३ पासून २८४।४ पर्यंत रामांनी जे अत्यंत तेजस्वी भाषण केले आहे ते केले नसते तर बलनिधान राम आणि तेजनिधान लक्ष्मण असे सिद्ध झाले असते. आता लक्ष्मणाच्या तेजाचे वर्णन करतात.

चौ.४- 'हरिशावक अवलोकें गजपति- अरूण नयन भृकुटी कुटिल निरखिति नृपां सकोप। मत्त गजगणां बघुनि जणुं हरिशावक साटोप॥२६७॥ हीच उपमा दिली आहे. (टीका पहावी) 'हरि' शब्दाने दूतांनी आपला गूढ भक्तिभाव सूचित केला आहे. हरि= भगवान, परमात्मा. श्रीराम भगवान आहेत आणि

चौ.४- ते लक्ष्मणास आपल्या शिशुसारखे मानतात व लक्ष्मण त्याच भावनेने वागतात हे सर्व लोकांनी भार्गव प्रसंगात जाणले आहे. लक्ष्मण किशोरावस्थेचे आहेत म्हणून हिंदीत हरिकिशोर म्हटले. श्री रघुवीराबरोबर वनात जाईपर्यंत व पुढे काही काळ लक्ष्मण सिंहकिशोर आहेत. पुढे अरण्यकाण्डांत दोघेही अतुलितबली नरकेसरी आहेत. पूर्वी 'चकोर' किशोरक लक्ष्मणास म्हटले (२६३।७) तेथे राम पूर्णचंद्र आहेत. (क) जनकराजाच्या भाषणाचा निषेध करण्यात लक्ष्मणाने जी तेजस्विता दाखविली तिचा उल्लेख न करण्यात दूतांची स्वामिनिष्ठा दिसून येते. स्वतःच्या स्वामीचा कमीपणा सांगावा लागला असता म्हणून तो प्रसंग सोडला.

चौ. ५-(१) दृष्टिपुढे ये अता न कोणी (क) तेजस्वी प्रतापी बलनिधान, यांच्यासारखे जगात कोणीही दिसत नाहीत हा बाह्यार्थ राजाच्यासाठी आहे. पण अन्तर्भावना ही आहे की जिथे तिथे सर्वत्र याना रामलक्ष्मणच दिसू लागले आहेत. 'कीटभृंगसम मग गति माते। जिथे तिथे दिसती दो भ्राते' (३।२५।७) अशी दशा रामबाणस्पर्शाने दुष्ट मारीचाची झाली आहे. 'जिथं तिथं बघती धृतधनुबाणहि' (२।१३१।७) असे रामभक्त हे दूत झाले आहेत. (ख) 'जया रामलक्ष्मणतनय विश्वविभूषणदोनि' (२८१) वगैरे प्रेमरसमय वचनाने उपक्रम केला. व 'दृष्टिपुढे ये अता न कोणी' या प्रेमरसार्द्र वचनाने उपसंहार केला. मधल्या भागात ऐश्वर्य वर्णन के येथे हे दाखविले की, रामलक्ष्मणांच्या दर्शनाने, रामकृपेने जीव प्रथम रामप्रेमात पडतो नंतर त्यास प्रतापादिकांचे अनुभव येतात पण शेवटी तो प्रमरसातच मग्न होतो. सर्व जनकपुर नरनारी व जनक सुनयना यांचे असेच झाले आहे. त्यात जनकाच्या ठिकाणी मात्र ऐश्वर्यज्ञान बराच काळ जागृत राहणार आहे. माधुर्याने ते सुंद झाले तरी क्षणभरचा पण बाकीच्यांचे तसे नाही. दूतांच्या भाषणाचा राजावर व सभेवर झालेला परिणाम पाहा-

हिं. *। दूत बचन रचना प्रिय लागी। प्रेम प्रताप बीर रस पागी ॥६॥*
। सभा समेत राउ अनुरागे। दूतन्ह देन निछावरि लागे ॥७॥
। कहि अनीति ते मूदहिं काना। धरमु बिचारि सबहिं सुखु माना ॥८॥

म. *। दूत-वचन-रचना प्रिय गमली। प्रेमैश्वर्य वीररस भरली ॥६॥*
। सभे सहित भूपति अनुरागति। दूतां बक्षिस देऊं लागाते ॥७॥
। म्हणून 'अनीति' कान ते झाकति। धर्म विचारुनि सब सुख मानति ॥८।

अर्थ- प्रेम, ऐश्वर्य (प्रताप) व वीररस यांनी भरलेली दूताच्या वचनाची रचना प्रिय वाटली ॥६॥ सभेसहित राजा प्रेमात रंगले व दूताना बक्षीस देऊ लागले ॥७॥ (बक्षीस घेणे) अनीती आहे असे म्हणून त्यांनी कान झाकले (कानावर हात ठेवले) तेव्हा धर्माचा विचार करून सर्वांनी सुख मानले ॥८॥

टीका. चौ.६-(१) दूताच्या भाषणातील वाक्यरचना प्रिय वाटण्याचे मुख्य कारण दुसऱ्या चरणातील पहिल्याच शब्दांत आहे, ते 'प्रेम' त्यांच्या भाषणात अथ पासून इतिपर्यंत रामप्रेमरस मुख्य आहे. त्या सुमधुर पाकात ऐश्वर्य (प्रताप) व वीररस मिसळून त्या मिश्रणाचे ओतलेले जे

शब्द ठसे तीच त्याची वचने. रामलक्ष्मण-प्रेमभक्ती, रामलक्ष्मणांचा प्रताप व त्यांच्या शौर्यादीचे वर्णन करणारी, थोडक्यात पुष्कळ अर्थ सांगणारी, सुभाषितांनी संयुक्त व आदराने भरलेली अशीच ती वचने आहेत.

चौ. ७-(१) सभेसहित भूपति अनुरागति- दूतांच्या ठिकाणाचे रामलक्ष्मणां विषयीचे अगाध प्रेम पाहताच सर्वास आश्चर्य वाटले, व सर्व सभाच प्रेममग्न झाली. प्रेमसुद्धा संगती व संसर्ग यानी वाढते अथवा कमी होते. (क) दूतां बक्षिस देऊ लागति - आनंदाची, इष्ट वाटणारी काही बातमी सांगणारास बक्षीस देण्याची प्रथा अद्यापही धनिक उच्च कुळात आहे. रघुवीराने रावणाचा वध केल्याचा समाचार हनुमंताने सीतेस अशोक वनात सांगितला तेव्हा वैदेही म्हणाली 'मी देउ कपि तुज काय? नहिं जगिं किमपि या वाणी समा' (६।१०७ छं) रामागमन संदेश मारुतीने भरतास सांगितला त्यावेळी भरत म्हणाले 'या संदेशा सम जगिं काहीं। बघत विचारा करुन नाहीं।। येइ न तव ऋण मला फेडता।. (७।२।१३-१४). या दूतांनी आणलेल्या लेखी संदेशाची किंमत दशरथांच्या दृष्टीने वरील दोन्ही संदेशापेक्षा जास्तच ठरेल. म्हणून त्यांना बक्षिस देणे योग्यच होते पण ते पडले धर्मशील, ज्ञानी, पक्के रामभक्त! त्यानी दिलेले उत्तर व त्यांची क्रिया किती सुंदर!

चौ. ८-(१) म्हणुनि 'अनीति' कान ते झाकति- दूतांनी बक्षीस घेणे ही अनीति आहे. शिवाय कन्येला पुत्र झाला नाही तो पर्यंत तिच्या माहेरच्या माणसांनी तिच्या सासरचे अन्नग्रहण करणे सुद्धा अधर्म आहे. (क) जनकपुरीतील सर्व लोक सीतेला आपली कन्या मानतात ती भूमिजा- भूमीत सापडली असल्याने तिच्यावर सर्व प्रजेचा राजा इतकाच हक्क आहे, म्हणून ते बक्षीस घेणे पाप आहे असे त्यानी कानावर हात ठेऊन सुचविले. (ख) कान झाकण्यात आणखी भाव आहे की असले शब्द कानात शिरणे सुद्धा इष्ट नाही व कष्टप्रद आहे. (२) 'धर्म' विचारुनि सब सुख मानति- महाराजाने देऊ केलेले बक्षीस नाकारणे म्हणजे राजाचा अपमान केल्यासारखेच आहे, पण नाकारण्यात धर्माचा विचार कारण आहे हे विचारात घेऊन सर्व सभेने समाधान-सुख मानले. भाव हा की सुख झाले नाही पण त्यानी मानले इतकेच. ही गोष्ट कोणाला रुचली नाहीच. होणे व झाले असे मानणे यात महदंतर आहे.

हिं. दो. । तब उठि भूप बसिष्ठ कहुँ दीन्हि पत्रिका जाइ ।।
। कथा सुनाई गुरहि सब सादर दूत बोलाइ ।।२९३ ।।

म. दो. । उठुनि पत्र मग देति नृप वसिष्ठास जाऊन ।।
। गुरुसि सांगविति सादर कथा दूत अणवून ।।२९३ ।।

अर्थ- मग दशरथांनी उठून वसिष्ठांकडे जाऊन ते पत्र त्यास दिले व दूतांना आदराने आणवून त्यांच्याकडून सर्व कथा सांगविली. ।।२९३ ।।

टीका दोहा- (१) उठून आपल्या हाताने पत्र घेतल्याचा उल्लेख पूर्वी केला, तेथे दशरथ बसल्याचे सांगितले नव्हते. येथे उठल्याचे सांगून सुचविले की पत्र दूतांच्या जवळून घेतल्यावर

दशरथ बसले. वसिष्ठ त्यावेळी सभेत नव्हते हे ही या दोह्याने सुचविले. पत्र इतर कोणाच्या बरोबर न पाठविता दशरथ स्वतः घेऊन गेले व जाताना दूतांना बरोबर नेले नाहीत हे ही सुचविले. (क) स्वतः जाण्यात हेतु हे आहेत श्रीरघुवीर विवाहासाठी जनकपुरीस शीघ्र येण्याबद्दल विनंती त्या पत्रात आहे. मार्गशीर्ष महिन्याशिवाय विवाहमुहूर्त नाहीत. लग्न अयोध्येत करावयाचे की मिथिलेत, जाणे असेल तर केंव्हा जाणे, नसेल जाणे तर उत्तर काय पाठवावयाचे इत्यादी अनेक प्रश्न पुढे आहेत. विश्वामित्राच्या सांगण्यावरून पत्र लिहिले आहे असा शेरा त्या पत्रिकेत आहे तेव्हा कोणताच निर्णय स्वतः न घेता गुरुमहाराजांच्या आज्ञे प्रमाणे करणे हा उत्तम मार्ग असा निश्चय केला व गेले. शिवाय राम ज्येष्ठपुत्र, पुढे राजा होणार तेव्हा सर्वाधिकारी वसिष्ठांचे मत घेणे आवश्यक होतेच. भृगुपति निघून गेल्यावर पुढे काय करणे हे जसे मिथिलापतीनी स्वतः न ठरविता विश्वामित्राजवळ जाऊन त्यास विचारले तसेच विचारण्याच्या हेतूने व ते महानंदाचे पत्र स्वतः द्यावे या हेतूने गेले. पुढे काय करू असे विचारण्याची पाळीच आली नाही.

(२) पत्र देण्यास गेल्यावर नमन वगैरे केल्याचा उल्लेख नसला तरी ते केले नाही असे मानणे चुकीचे ठरेल, कारण दशरथ धर्मशील व नीतिमान आहेत. (क) भरताच्या प्रश्नांची उत्तरे न देता किंवा पत्र त्यास न देता स्वतः वाचून दाखविले असले तरी येथे स्वतः वाचून दाखविले नाही. आपल्या मुखाने आपल्या पुत्रांच्या मोठेपणाचा उच्चार गुरुसमोर करण्यास संकोच वाटला शिवाय पत्रांत दशरथांची महती थोडी तरी लिहिलेली असणारच व ती वचने स्वतःच्या मुखाने उच्चारणे मर्यादाविरुद्ध झाले असते.

(३) गुरुसि कथा सांगविति- पत्रातील हकीगत त्रोटकच असणार व गुरुंना सुद्धा सर्व ऐकण्याची इच्छा असणारच म्हणून दूताना बोलावून आणवून त्यांच्या कडून सर्व हकिगत सांगविली. दुसरा हेतू हा की रामगुणप्रताप कीर्तीचे प्रेमाने केलेले रसभरित वर्णन पुन्हा एकदा ऐकण्यास सापडेल. (क) सादर आणविले- रथ वगैरे वाहनातून आणविले. वसिष्ठांचेही रामलक्ष्मणावर अपार प्रेम असल्याने ते दूतास बोलावण्यास सांगणारच हे जाणून आधीच बोलावले. आता गुरुजी काय सांगतात ते पाहू.

हिं. *। सुनि बोले गुर अति सुखु पाई। पुन्य पुरुष कहुँ महि सुख छाई ॥१॥*
। जिमि सरिता सागर महुँ जाहीं। जद्यपि ताहि कामना नाहीं ॥२॥
। तिमि सुख संपति बिनहिं बोलाएँ। धरमसील पहिं जाहिं सुभाएँ ॥३॥
। तुम्ह गुर बिप्र धेनु सुर सेबी। तसि पुनीत कौसल्या देबी ॥४॥

म. *। ऐकुनि गुरु वदले सुखघूर्णित। मही पुण्य पुरुषा सुखपूरित ॥१॥*
। सागरिं सरिता जाति जशा ही। जरि कामना तयास नाहीं ॥२॥
। तशि न मागतां सुख संपत्ती। सहज धर्मशीलासी जमती ॥३॥
। तुम्हिं गुरु-विप्र-धेनु-सुर-सेवी। तशि पुनीत कौसल्या देवी ॥४॥

अर्थ- (दूतांनी सांगितलेले सर्व) ऐकून गुरु सुखाने डोलत (सुख घूर्णित) म्हणाले

की, पुण्यशील पुरुषाला सर्व पृथ्वी सुखाने भरलेली असते. ||१ || सागराला जरी इच्छा (कामना) नसली तरी नद्या (सरिता) जशा त्याला जाऊन मिळतात ||२ || तशीच (सर्व) सुख व संपत्ती न मागता धर्मशील पुरुषाजवळ येतात. जमतात ||३ || तुम्ही गुरु, विप्र, धेनु व देव यांची सेवा करणारे आहात आणि कौसल्यादेवी सुद्धा तशाच पुनीत आहेत. ||४ ||

टीका. चौ.१-(१) गुरु सुखघूर्णित - गुरुजी सुखाने आनंदाने डोलू लागले त्यांना अत्यंत सुख झाले. दशरथ, भरत व शत्रुघ्न यांना असेच सुख झाले. नगरलोकांना इतके होणे शक्यच नाही! (क) पुण्यपुरुष= पुण्याला, पुण्यशील पुरुष, पुण्य करणे हे ज्याचे शील आहे तो. यालाच पुढे (चौ.३) धर्मशील म्हटले आहे. नंतर 'गुरुविप्रधेनुसुरसेवी' (चौ.४) व शेवटी सुकृती (चौ.५) म्हटले आहे. पुण्यशील= धर्मशील= गुरुविप्रधेनुसुरसेवी= सुकृती हे समीकरण लक्षात ठेवावे.

सूचना- या आठ चौपायांची रचना पूर्ण न्याय घटित आहे व सर्व काळ कल्याण होण्यासाठी माणसाने कसे वागले पाहिजे हे सुंदर शास्त्रोक्त पद्धतीने दाखविले आहे.

(२) मही पुण्यपुरुषा सुखपूरित- जो कधी मुळीच पाप करीत नाही व सहज स्वभावाने सतत पुण्यच करीत असतो तो या पृथ्वीवर जिकडे जाईल तिकडे त्याला सुखाशिवाय दुसरे काहीच मिळणार नाही, अनुभवावे लागणार नाही. पुण्याचे फळ सुख हे दाखविले. हे पुण्य कोणत्या प्रकारचे असावे ते आता सांगतात.

चौ. २-(१) सागरिं सरिता जाति....कामना नाहीं.....सरिता आपल्याला येऊन मिळाव्या अशी कामना सागराला नाही तरी महानद्या सतत त्याला जाऊन मिळतात व बरोबर आणलेली संपत्ती त्यात ओततात, पसरतात. याने सुचविले की पुण्य कामनारहित केलेले पाहिजे. मग अशा पुण्यपुरुषाला सुखाची इच्छा असो वा नसो, तो जिकडे जेव्हा जाईल तेव्हा तिकडे त्यास कधी सुखाला कमतरता नसते. सकाम पुण्य करणारांना असे सुख मिळेलच असे नाही व कदाचित मिळाले तरी ते मर्यादितच असणार. पृथ्वीवरील डबक्यात तलावात, क्षुद्र नद्यात पावसाळ्यात जाऊन मिळणारे प्रवाह पाऊस थांबला की बंद होतात व त्यातील जलरूपी सुख आटत जाते तसेच सकाम पुण्य करणारांचे आहे. पुण्य म्हणजे काय व पुण्य पुरुष कोण हे आता सांगतात.

चौ. ३-(१) न मागता सुखसंपत्ती धर्मशीलासी सहज जमती- सुखसंपत्तीजलाने भरलेल्या सरिता धर्मशील सागराला येऊन मिळतात. दाखविले की सतत निष्काम धर्माचरण करणारा असेल = धर्मशील असेल, त्याला सुख संपत्ती मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावा लागत नाही कुठे तेवढ्यासाठी जावे लागत नाही. सुखसंपत्ती त्याला शोधीत त्याच्यापाशी येतात, नको म्हटले तरी जात नाहीत. या व पहिल्या चौपाईच्या समन्वयाने ठरले की पुण्य= निष्काम धर्माचरण, आणि पुण्यपुरुष म्हणजे असे धर्माचरण निरंतर करणारा= धर्मशील. जो निष्काम धर्माचरण सहज स्वभावताच करतो त्याच्याकडे जाणे हा सुखसंपत्तीचा स्वभाव आहे. येथे दाखविले की,

सतत सुख व्हावे असे वाटत असेल त्यानी सुख मिळविण्याचे इतर प्रयत्न न करता सतत निष्काम धर्माचरण सतत करीत राहिले पाहिजे. (क) आज जे सुखात असतील त्यांनी लक्षात ठेवावे की ते पूर्व पुण्याचे सहज फळ भोगीत आहेत. पण ते जर सतत पुण्य करीत राहणार नाहीत तर साठवलेल्या पाण्यासारखा पुण्यसंचय संपला की त्यांच्यापुढे दुःखाचे ताटच वाढून येईल. 'सजलमूल नसती ज्या सरिता। शीघ्र सुकति त्या वर्षा सरता' (५।२३।६). जे आज दुःखी दरिद्री असतील त्यानी सुद्धा सुखी असलेल्यांचा द्वेष, मत्सर, निंदा न करता पुण्य करण्यास लागावे, म्हणजे पाप कर्माच्या साठ्याचे फळ दुःख भोगून संपले की सुख व त्याची साधने रूपी संपत्ती त्यांच्याकडे योग्यवेळी आपोआप येऊ लागेल येथे संपत्ती= पैसा इतकाच अर्थ नसून संपत्ती= सुखाची विविध साधने हा अर्थ आहे. (ख) मनास वाटेल ते पुण्य व मन ठरवील ते पाप असे नसून विधिनिषेधात्मक धर्मशास्त्र ज्याला पुण्य म्हणते तेच पुण्य व ज्याला पाप म्हणते तेच पाप हे ही लक्षात असले पाहिजे. धर्म पुण्य मुख्य कोणते ते आता सुचवितात.

चौ. ४-(१) तुम्हिं गुरुविप्र धेनु सुर-सेवी- येथे गुरु म्हणजे कोणतीही विद्या, कला, व्यवसाय शिकविणारा किंवा मंत्र, तंत्र, यंत्र-गुरु, ज्ञानगुरु इतकाच अर्थ नसून माता, पिता, स्वामी, वडील माणसे व वरील सर्वप्रकारे गुरु असा व्यापक अर्थ आहे. ज्ञान-दीक्षा गुरु सोडून इतर सर्व प्रकारच्या गुरुंची किंमत मातापितरांपेक्षा पुष्कळच कमी आहे. 'शश्रूषस्व गुरुन असे कण्व ऋषींनी शकुन्तलेला केलेल्या उपदेशातले पहिलेच वाक्य आहे व त्यात गुरुन हे बहुवचन आहे. (क) गुरुसेवेचे महत्त्व व सामर्थ्य किती आहे हे पुढे दशरथच सांगतात- 'जे गुरुचरण रेणु शिरि धरिती। ते जणुं सकल विभव वश करिती।। मज सम हे अनुभविति न दूजे। प्राप्त सकल पावनरज-पूजें।। (२।३।५-६)

(ख) विप्रसेवेचे फळ- 'त्यजुनि कपट तनमनवचें जो भुसूर सेवील।। मी विधि शिवसुर सर्वही त्याला वश होतील' (३।३३।-) असे प्रभु राम वचनच आहे. 'शापिती ताडिति परुष बोलती। विप्र पूज्य अस संत सांगती'(३।३४।१) सर्व देव व परमात्मा वश झाल्यावर सुखाला काय तोटा! (ग) धेनु- विप्र यांच्या सुखावर व सुस्थितीवरच धर्म अवलंबून असतो. त्यांच्या साह्याने देवांना वश व प्रसन्न करता येतात व देव प्रसन्न झाले म्हणजे सुख संपत्ती मिळतात असा हा गुरु (संत) विप्र धेनु सुर यांचा अन्योन्य संबंध आहे. यावर पूर्वी रावण अत्याचार वर्णनात लिहिले आहे. भगवान यांच्यासाठीच अवतार घेतात. 'विप्रधेनुसुरसंतहित धरिती मनुज अवतार' (१।१९२।-) 'जय सुरविप्रधेनुहितकारी' (१।२८५।३) 'गोविंद विप्रप्रियौ रघुवरौ' (कि.मं.१) असे रामलक्ष्मणांबद्दल म्हटलेच आहे. प्रभुला जे प्रिय ते जो करील तो प्रभुला प्रिय होणारच. 'मंगलमूल विप्रपरितोषू। जाळि कोटि कुळ भूसुर रोषू' (२।१२६।४) (घ) सेवी= सेवा करणारा. सेवा= सुख देणे, हित करणे, मानसन्मान देणे, त्यांच्यावर प्रेम करणे, पूजा करणे इत्यादी हाच मुख्य धर्म आहे, पण एकटा पुरुष धर्मशील असून भागत नाही म्हणून सांगतात.

(२) तशि पुनीत कौसल्या देवी- तशि पुनीत= गुरुविप्रधेनुसुरसेवा केल्याने पुनीत झालेली.पुनीत व देवी हे शब्द कौसल्येला वापरुन सुचविले की तुम्ही पुनीत व देव आहात, दिव्य,

प्रकाशमय आहात. धर्माचरणाने, गुरुविप्रधेनुसुर सेवेने पुनीतपणा येतो व दिव्यता लाभते हे सुचविले.

सूचना- या आठ चौपायात कर्ममार्ग दृष्टीने, ऐहिक सुख दुःखाचा विचार केला आहे. अयोध्या ९२-९३ मध्ये (लक्ष्मण गीतेत) वैराग्य दृष्टीने सुखदःखाचा विचार आहे.

हिं. *| सुकृती तुम्हसमान जग माहीं | भयउ न है कोउ होनेउ नाहीं ||५ ||*
तुम्ह ते अधिक पुन्य बड़ कार्के	राजन राम सरिस सुत जाकें		६	
बीर बिनीत धरम ब्रत धारी	गुन सागर बर बालक चारी		७	
तुम्ह कहुँ सर्ब काल कल्याना	सजहु बरात बजाइ निसाना		८	

म. *| जगीं तुम्हा-सम सुकृती काहीं | भूत न, नाही, होणें नाहीं ||५ ||*
पुण्य तुम्हांधिक महान कुणाचें	राजन् राम सदृश सुत ज्यांचे		६	
वीर विनीतहि धर्मव्रत-धर	चारी गुणसागर बालक वर		७	
पावा तुम्हीं सतत कल्याणा	सजा वऱ्हाड पिटुनि डंक्यांना		८	

अर्थ- तुमच्या सारखा सुकृती (पुण्यपुरुष, धर्मशील, गुरुविप्रधेनुसुरसेवी) काही पूर्वी झाला नाही. अज विद्यमान नाही व पुढे होणार नाही. ||५ || राजा! ज्याचा रामासारखा पुत्र आहे त्याच्यापेक्षा अधिक मोठे पुण्य कोणाचे असणार? (अर्थात कोणाचेही नाही)| |६ || वीर, जितेंद्रिय व विनम्र (विनीत) आणि धर्म हेच व्रत धारण करणारे श्रेष्ठ (वर, सुंदर) गुणसागर असे तुमचे चारी पुत्र आहेत ||७|| तुमचे सतत (सर्वकाळ) कल्याण होईल तरी डंके पिटून वऱ्हाडाची तयारी करा. ||८ ||

टीका. चौ.५-(१) सुकृती- पूर्वी धर्मशील= गुरुविप्रधेनुसुरसेवी म्हटले, आता त्यानाच सुकृती म्हटले. 'सकल सुकृत मूर्तिच नरनाहो' (२।२११) 'त्रिभुवनि कोणी त्रिकाळि जगती। भूरिभाग्य दशरथ सम नसती ।। मंगलमूल राम सुत ज्यांना। जे वदाल ते थोडे त्यांना' (२।२।४-५) 'दशरथ गुणगुण वर्णन न घडे। त्यासम जगिं नहिं अधिक कुणिकडे ।। (२।२०९।८). आणखी २।१७३।६-७, २।१७३।५ इत्यादी वचने पाहावी. असे म्हणण्याचे कारण सांगतात.

चौ. ६-(१) रामचंद्रासारखा पुत्र जन्मात दशरथाशिवाय इतर कोणास झाला नाही, आज (वर्तमान काळी) नाही, कारण विद्यमान असता तर धनुर्भंगाच्यावेळी लपून राहिला नसता. पुढेही रामासारखा पुत्र इतर कोणास होणे शक्य नाही. यावरून ठरले की दशरथासारखे पुण्य कोणाचेही नाही, मग अधिक पुण्यात्मा कोण असू शकणार| उपदेश- अत्यंत महापुण्य संग्रही असून जे सतत धर्मशील राहतील त्यास रामप्राप्ति= रामभक्ति, होऊ शकेल म्हणजेच पुण्याचे श्रेष्ठतम, उत्तमोत्तम फळ रामप्राप्ती हेच आहे. 'सकल सुकृत फल रामीं स्नेहो.' (१।२७।२) (क) हे ही सुचविले की धर्मशील सद्गुणी, नम्र पुत्र होण्यास चांगलाच पुण्यसंचय गाठी असावा लागतो. मातापितरांच्या पुण्यपापानुसार संतति होते हे दाखविले. वर २।२।५ पाहा. प्र.प्र ११।६ 'सकल सुकृत फल' पहावे .

चौ. ७-(१) वीर विनीत.....चारीगुणसागर- सध्या रामपराक्रमादिकांचा व रामविवाहाचा विचार कर्तव्य असल्याने मागील चौपाईत रामचंद्राचा उल्लेख स्वतंत्रपणे केला. पण चारी पुत्र सारखे आहेत हे येथे सांगितले. यांच्यासारखा एक पुत्र जरी कोणास असता तरी सुद्धा त्या पित्याला दशरथासारखा पुण्यात्मा, पुण्यमूर्ती, म्हणता आले नसते कारण दशरथांना असे चार पुत्र आहेत (क) वीर सध्या रामाची वीरताच सर्वाच्या नजरेत प्रामुख्याने भरली असल्याने प्रथम वीर शब्द वापरला. (क) विनीत= जितेंद्रिय आणि विनयशील. 'विवीत, जितेन्द्रियेऽपनीते च निभृतै विनयालिते' (मेदिनी) 'विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये' निभृत= विनयी. (हैम) (ख) धर्मव्रतधर- धर्माचरण व धर्मरक्षण हेच व्रत ज्यांनी धारण केले आहे असे. वीरतादी तिन्ही गुण परशुराम प्रसंगात दिसून आले. पण एवढेच गुण आहेत असे नाही. चौथे पुत्र गुणसागर आहेत 'विनयशील करुणा गुणसागर' वगैरे भृगुपतींनी म्हटलेच आहे. या वर्णनावरून असे वाटते की दूतानी वसिष्ठा समोर पूर्वीपेक्षा अधिक विस्तृत वर्णन केले असावे.

(२) वीरता- ताटिका,सुबाहु, मारीच यांचा ससैन्य विनाश, हरकोदंडखंडन व भार्गव दर्पविमर्दन यात दिसली. (क) विनीतता- विश्वामित्र चरणसेवादिकांत विनय परशुरामाचे कटोर, अन्यायी, अपमानकारक वाग्बाण सहन करण्यात जितेंद्रियता व नम्रता दिसली. (ख) धर्मव्रतधारण -किशोरवय असता पित्राज्ञा पालनासाठी सर्व सुखोपभोगांचा व सर्वांचा त्याग करून विश्वामित्राबरोबर पायी चालत गेले व मुनिमख रक्षण केले भरत शत्रुघ्नांच्या या गुणांचे वर्णन अयोध्याकाण्ड उत्तरार्धात भरपूर आहे.

चौ. ८-(१)सर्वकाळिं) सतत- कल्याण- भाव हा की तिथि, वार नक्षत्रादी काही पाहण्याची आवश्यकता नाही. राम परमात्मा आहेत हे वसिष्ठास माहीत आहे. शिवाय पंचांग शुद्धी त्यानी आधी पाहिलेली असणारच, स्नानादिकांच्या वेळी यांचा उच्चार करावा लागतोच. जनकपुरीतील लोकांस 'श्यामल गौर किशोर' अशा एकाच जोडीचा आनंद लुटण्यास सापडत आहे तो आणखी एका जोडीच्या दर्शनाने वाढावा, पित्याची व भावांची भेट लवकर व्हावी असे रामलक्ष्मणास वाटत असेल आणि भरत शत्रुघ्न रामदर्शनासाठी आतुर झाले असतील हे जाणून गुरुवसिष्ठांनी अशी आज्ञा दिली की 'सजा वऱ्हाड पिटुन डंक्यांना' (क) यावर दशरथ जरी काही उलट बोलले नाहीत तरी पिता व सम्राट या दृष्टीने अतिस्नेही दशरथांच्या मनात विचार चालले की, कृष्णपक्षाची पंचमी उलटून गेली पुढील कार्तिक महिन्यात विवाह होत नाहीत मार्गशीर्ष तेवढा चांगला नाही, व्याह्यांच्या गावी किती महिने रहावयाचे व ते ही लग्नाच्या आधी! चातुर्मास समाप्ति झाली नाही, तुलसीविवाह वगैरे झाले नाहीत तरी इतक्या लवकर कसे जावे? इत्यादी अनेक विचार मनात येणारच, म्हणून वसिष्ठ गुरु 'चला शीघ्र' अशी आज्ञा आता देतील.

सूचना - हिंदीत 'बरात'= मिरवणूक, हल्ली 'बारात' म्हणतात. परंतु येथे मुलाच्या लग्नाचे वऱ्हाड असा अर्थ आहे.

हि. दो. *चलहु बेगि सुनि गुर बचन भलेहिं नाथ सिरु नाइ ॥*
भूपति गवने भवन तब दूतन्ह बासु देवाइ ॥२९४॥

म. दो. *'चला शीघ्र' गुरुवचा श्रुत 'प्रभु! बरं नमुनि पदांस ॥*
भूपति गृहिं गत देववुनि मग दूतानां वास ॥२९४॥

अर्थ- 'शीघ्र चला' या गुरुवचनास ऐकून 'प्रभु! बरे आहे' असे म्हणून मग त्या दूतांना उतरण्यास जागा देववून भूपति घरी गेले ॥दो॥२९४॥

टीका दोहा- (१) दूतांना राहण्यास- वास करण्यास जागा देववली. यावरून ठरले की, त्यादिवशी दूतांनी अयोध्येत वस्ती केली. 'वास' शब्द वस्ती या अर्थाने अनेकवेळा अशाच प्रसंगी वापरला आहे. (२।१५० पाहा) (क) या दोह्याच्या शब्द रचनेकडे पाहिले म्हणजे दशरथ राजांच्या त्वरेशी कवींचे किती तादात्म्य झाले आहे हे कळते. एका ओळीत (पूर्वार्धात) चार वाक्ये! व एका वाक्यात 'प्रभु बरं' (भलेहीं नाथ) क्रियापद वापरण्यास सुद्धा वेळ मिळाला नाही! (ख) लग्नमुहुर्त,तिथि निश्चय होण्याच्या आधीच सर्व फार मोठे वऱ्हाड बरोबर घेऊन व्याह्याच्या गावात जाऊन रहावे लागणार आहे पण दशरथांची गुरुभक्ति व गुरुवरील श्रद्धा एवढी दांडगी आहे की त्यांच्या मनात पुन्हा त्या गोष्टींचा विचार सुद्धा आला नाही व अत्यंत त्वरेने गुरु-आज्ञेची अंमलबजावणी आता करतील पण तत्पूर्वी एक गोष्ट करणे कर्तव्य आहे ती आता घरी जाताच करतील.

हिं. */ राजा सबु रनिबास बोलाई / जनक पत्रिका बाचि सुनाई ॥१॥*
/ सुनि संदेसु सकल हरषानीं / अपर कथा सब भूप बखानीं ॥२॥
/ प्रेम प्रफुल्लित राजहिं रानी / मनहुँ सिखिनि सुनि बारिद बानी ॥३॥
/ मुदित असीस देहिं गुर नारीं / अति आनंद मगन महतारीं ॥४॥

म. */ नृप राण्यांस सकल बोलाविति / जनक-पत्रिका वाचुनि दाविति ॥१॥*
/ पडता कर्णी सर्वहि हर्षति / अपर कथा सब नृप वाखाणति ॥२॥
/ प्रेमें प्रफुल्ल राजति राणी / श्रवुनि शिखिनि जणुं वारिदवाणी ॥३॥
/ देति मुदित आशिस गुरुनारी / मोद मग्न माता सब भारी ॥४॥

अर्थ- राजाने सर्व राण्यांना (एकत्र) बोलावल्या व जनकपत्रिका वाचून दाखविली ॥१॥ (पत्रांतील मजकूर) कानी पडताच त्या सगळ्या राण्यांना हर्ष झाला. (मग) बाकीची सर्व कथा राजाने विस्तारपूर्वक वर्णन करुन सांगितली. ॥२॥ प्रेमाने प्रफुल्लीत झालेल्या राण्या अशा शोभू लागल्या की जणू लांडोरांनी (शिखिनीनी) मेघांनी गर्जनाच ऐकली असावी. ॥३॥ गुरुनारींनी आनंदित होऊन आशीर्वाद दिले तेव्हा सर्व माता आनंदात फार मग्न झाल्या. ॥४॥

टीका- चौ. १-(१) लवकर निघा अशी गुरुजींची आज्ञा असल्याने प्रत्येक राणीला वाचून दाखविण्यात फार वेळ मोडेल म्हणून सर्व राण्यांना एके ठिकाणी बोलावल्या. (क) जनक- पत्रिका जायते इति जनः कः आनंदः उत्पन्न होणारा आनंद= जनक, जनक अशी जी पत्रिका आनंदमय पत्रिका, ती जनक पत्रिका, ती वाचून दाखविली. हे त्या पत्रिकेचे चौथे पारायण झाले! प्रत्येक राणीला वाचून दाखविण्यात सुद्धा कंटाळा आला नसता इतके त्या पत्रिकेवर अपार प्रेम आहे. अद्याप तिला वसिष्ठाशिवाय इतर कोणाचा स्पर्शसुद्धा होऊ दिला नाही पण आता हे फार वेळ चालणार नाही!

चौ. २-(१) सबहि हर्षति- सर्व राण्या आल्या, त्यांनी ते पत्र ऐकले व सगळ्यांनाच हर्ष झाला भाव हा की सर्वच राण्यांचे (अनेक निपुत्रिक व तिघी पुत्रवती) रामलक्ष्मणावर सारखेच प्रेम होते. आहे. भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्नांचे लग्न जमले नाही म्हणून कोणालाच वाईट वाटले नाही. नुसते पत्र ऐकून हर्ष झाला. सगळी हकीगत कळून राण्यांना आणखी आनंद व्हावा म्हणून दूतांच्या तोंडून दोनदा ऐकलेली कथा अगदी विस्ताराने वर्णन केली. 'वाखाणणे' शब्द सविस्तर वर्णन करणे या अर्थाने मानसात वापरला आहे. श्रवण कीर्तन असा क्रम असावा हे सुचविले रामकथा प्रथम चांगली श्रवण करावी व मग श्रवणार्त प्रेमळ श्रोत्यास सांगावी.

चौ. ३-(१) प्रेमे प्रफुल्ल राणी- श्रवण करता करता त्यांचे देह रोमांचानी फुलून गेले आहेत, व त्यामुळे त्यांची शोभा वाढली आहे. कशा शोभू लागल्या? शिखिनी=मयूरी, शिखी=मोर, मयूर त्याच्या स्त्रिया-मेघांचा गडगडाट होऊ लागला की मोर नाचू लागतात व त्यांच्याबरोबर लांडोर (मयूरी) पण नाचू लागतात. लांडोरींना मोरासारखा शेपटीचा पिसारा नसतो, त्या पंख फुलवितात, दशरथ राजा मेघ गंभीर मधुर मयुर गर्जने सारख्या वाणीने राम पराक्रम कीर्ती वर्णन करू लागले, व राण्यांची हृदये आनंदाने नाचू लागली. तप्त झालेल्या नेत्रांना व हृदयांना शीतल करणारी रामदर्शन रूपी वृष्टि आता लवकरच होईल असे वाटू लागले. वारिद=जल देणारा.

चौ. ४-(१) गुरुनारी आशिस देती- याने ठरले की बहुत जणींनी आशीर्वाद दिले. वसिष्ठ गुरुंची तर एकच पत्नी अरुन्धती आहे, परंतु वामदेवादि इतर मुनींच्या पत्नींनी सुद्धा आशीर्वाद दिले. वऱ्हाडाच्या बरोबर गेलेल्या विप्रांमध्ये वामदेव, जाबाली, कश्यप, दीर्घायु, मार्कंडेय, कात्यायन इत्यादी होते असा उल्लेख वा. रा. आहे. मानसात वामदेव जाबालींचा उल्लेख आहेच. (१।३३० पाहा)

(२) मोदमग्न माता सब भारी-पत्रिका श्रवणाने हर्ष झाला, नंतरची कथा ऐकून प्रफुल्ल झाल्या व गुरुनारींचे आशीर्वाद ऐकून आनंदमग्न झाल्या, प्रेमाने देहभान भुलल्या. त्यांनी आशीर्वाद दिला असावा की चारी बंधूंचे विवाह बरोबरच होतील. गुरुपत्नीचे आशीर्वादही अमोघ असतात हे माहीत असल्याने आपले सर्व मनोरथ पूर्ण होणार अशी खात्री वाटली. आता फारच मधुर वात्सल्यरसाचे आस्वादन करावे.

हि. *। लेहिं परस्पर अति प्रिय पाती। हृदयँ लगाइ जुड़ावहिं छाती ॥५॥*
। राम लखन कै कीरति करनी। बारहिं बार भूपवर बरनी ॥६॥
। मुनि प्रसादु कहिं द्वार सिधाए। रानिन्ह तब महिदेव बोलाए ॥७॥
। दिए दान आनंद समेता। चले विप्रवर आसिष देता ॥८॥

म. *। प्रिय अति पत्र परस्पर घेउनि। विनविति छाती हृदयीं ठेउनि ॥५॥*
। राम नि लक्ष्मण कीर्ती-करणी। वारंवार भूपवर वर्णी ॥६॥
। म्हणुनि 'मुनिकृपा' द्वारीं निघती। राण्या भूदेवां आणवती ॥७॥
। देति दान आनंद-समेता। जाति विप्रवर आशिस देतां ॥८॥

अर्थ- ते अत्यंत प्रिय पत्र एकमेकांनी एकमेकीपासून (आळीपाळीने) घेऊन आपल्या हृदयाशी धरून राण्या आपली छाती निववूं लागल्या ॥५॥ भूपश्रेष्ठ दशरथांनी रामलक्ष्मणांची करणी व कीर्ती वारंवार वर्णन केली ॥६॥ ही सर्व विश्वामित्र मुनींची कृपा आहे असे म्हणून दशरथ बाहेर गेले व राण्यांनी ब्राह्मणास बोलावून घेतले ॥७॥ आनंदीत होऊन त्यांना दाने दिली व विप्रश्रेष्ठ आशीर्वाद देऊन निघाले- गेले. ॥८॥

टीका. चौ.५-(१) प्रिय अति पत्र- ते पत्र राण्यांना रामलक्ष्मणासारखेच प्रिय वाटले. त्या रामलक्ष्मणांना हृदयाशी धरुन जशा भेटत व पुढे भेटताना दिसतील तशाच त्या पत्राला जणू रामलक्ष्मण समजूनच हृदयाशी कवटाळू लागल्या. (क) निवविती छाती- रामलक्ष्मणांच्या विरहाने तप्त झालेल्या जळत असलेल्या छातीतील आग शमवू लागल्या. ही वात्सल्यातील विरहावस्था आहे. करुणा रस भरला आहे. राण्यांची ही विरहव्यथा मात्र इतक्यात नष्ट होत नाही. या पत्राच्या क्षणिक भेटीने विरहानल जरी शांत होत आहे थोडासा तरी ही पत्रिका रामलक्ष्मणांची जागा भरुन काढणाऱ्या भरत, शत्रुघ्नांस, दशरथास व नगरातील बहुतशा पुरुषवर्गास घेऊन जाऊन मातांच्या विरह दुःखात भरच घालणार आहे. क्षत्रियांच्या स्त्रिया पुत्र विवाहाला सुद्धा परगावी जात नसत. या विरहव्यथेचे गूढवर्णन दो. ३५० च्या शेवटच्या तीन चौपायात आहे. तेथे टीकेतच विस्तार आहे.

(ख) या पत्राला हृदयाशी धरण्यासारखेच काही प्रसंग मानसांत आहेत. 'काही' कांचन कण आढळले। ठेउनि शिरिं सीतेसम गणले (२।१९९।३) भरताविषयी हे आहे. 'शोकाकुल अति पट उरिं धरिती' (४।५।६) सीतेचे वस्त्र हाती आल्यावर रघुनाथाने असे केले.

चौ. ६-(१) कीर्ती करणी- वारंवार वर्णी- काय प्रेमाची रीत आहे पाहा की पत्र वाचून दाखविले नंतर बाकीची कथा सविस्तर सांगितली तरी समाधान नाही! आता त्या दोन प्राणांची करणी प्रताप पुरुषार्थाची कार्ये व त्यांच्या योगे त्यांची झालेली कीर्ती, भूपवर वारंवार वर्णू लागले. एकदा कथा सांगताना वर्णिली असेल नंतर गुरुनारी आशीर्वाद देऊ लागल्या तेव्हा वर्णिली असेल आणि आता ते पत्र एका राणीनंतर दुसरीस याप्रमाणे ७०३ राण्यांना क्रमाने भेटत प्रवास करीत असता किती वेळा तरी आवृत्या झाल्या असतील, त्या पत्ररूपी रामलक्ष्मणांना हस्तगत करीपर्यंत

स्वस्थ कसे बसवणार! त्या पत्राचा विरह कसा सहन करणार! म्हणून कीर्तीरूपी रामलक्ष्मणांना पुन्हा भेटू लागले असे वाटते! आता पर्यंत या पुत्रकीर्ती करणीचे जे वर्णन केले त्यावर मुनिकृपेचे पांघरुण घालून ही प्रेमसागर भरतीची अंतःपुरातील सभा आता बरखास्त होईलच हा प्रेमाचा लोंढा अंतःपुरातून नगरांत झपाट्याने वहात जाईल, भरतीचे पाणी खाड्यांच्या मुखात, आत, दूरवर पसरेल व तिकडून उत्सवाचे पूर वहात येऊन पुन्हा या सागरात मिळतील.

चौ. ७-८ (१) या आपल्या कोमल बालकात एवढी शक्ति, सामर्थ्य व धीटपणा का आहे? चित्रातला राक्षस पाहून सुद्धा आईग! बाबा! म्हणून हाका मारणारे! त्यांच्या हातून असली अचाट, अलौकिक कार्ये का होणार आहेत? हे सर्व सामर्थ्य विश्वामित्रांच्या कृपेचे आहे ते म्हणाले नव्हते का 'धर्म सुयश ही प्रभु तुम्हां यांचे अति कल्याण (१।२०७) तसेच त्यांनी अक्षरशः केले, आपल्या बालकाना निमित्तमात्र केले इतकेच इत्यादी बोलून राजे पुढील तयारी करण्याच्या सूचना देण्यासाठी बाहेर गेले.

(क) राण्या भूदेवा आणवती- विप्रांना बोलावून आणविले. दशरथ निघून गेले व राण्या आपापल्या महालात गेल्या व उत्सवाचा आरंभ विप्रांना दान देण्यापासून केला. पुष्कळ दाने दिली. दान मिळालेले ब्राह्मण आशीर्वाद देऊन परत जात आहेत व नवीन विप्र दान घेण्यासाठी येत आहेत. येथे दान देण्याचा उल्लेख असल्याने भूदेव, महिदेव=ब्राह्मण, शब्द स्पष्ट आहेत. दान= विधिपूर्वक ब्राह्मणास देतात ते.

हिं. सो. । जाचक लिए हँकारि दीन्ह निछावरि कोटि बिधि ॥
। चिर जीवहुँ सुत चारि चक्रवर्ति दशरत्थ के ॥२९५ ॥
म. सो. । ओवाळणी अपार याचक बोलावुनि दिधलि ॥
। चिर जीवोतहि चार चक्रवर्ति दशरथ तनय ॥२९५ ॥

अर्थ- याचकांना बोलावून आणवून त्यांना अपार ओवाळणीचे पदार्थ दिले. चक्रवर्ती दशरथ राजांचे चार पुत्र चिरंजीव होवोत. ॥दो. २९५॥

टीका दोहा- (१) ब्राह्मणांना बोलावून आणवून त्यांना विविध दाने दिली, व याचकांना बोलावून आणवून त्यांना विविध प्रकारची वस्त्रे, धन, गाई, घोडे, हत्ती, रथ सोने, रत्ने इत्यादी जे पाहिजे होते ते दिले. (क) ओवाळणी- कोणा व्यक्तीच्या नावाने, त्या व्यक्तीचे कल्याण होण्यासाठी याचकांना व बंदी मागध, सूत इत्यादींना जे काही दिले जाते ते. यांचा उल्लेख रामजन्माच्यावेळी व धनुर्भंगानंतर आलेला आहे. आता या प्रकरणात हा उल्लेख वारंवार येईल, ब्राह्मणांना दान, याचकांना ओवाळणी व नोकर चाकर इत्यादीना बक्षिसे देणे असा भेद मानसांत सर्वत्र पाहण्यास सापडेल. हा भेद लक्षांत ठेवावा.

(ख) याचकांना बोलावून आणावे लागले ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. भिकारी, याचक, अंतःपुरात बोलावल्याशिवाय जाऊ शकत नाहीत हे दाखविले.

(ग) मिळालेल्या धन द्रव्याने, रामकीर्तीकरणी ऐकून व रामविवाह होणार हे जाणून याचकांना जो हर्ष, उत्साह वाटला तो सोरठा या कोमल वृतांत सुद्धा कवींनी चक्रवर्ती दसरत्थ के हे ओजस्वी शब्द वापरून दाखविला, दशरथ शब्दांत ओज नाही म्हणून 'थ' चे जागी 'त्थ' हे जोडाक्षर वापरून ओज निर्माण केले पण मराठीत 'दशरत्थ' वापरणे इष्ट वाटले नाही. हृदयात कोमल भावना घेऊन चालले आहेत पण तोंडाने मोठ्या उत्साहाने दशरथ व त्यांचे पुत्र यांचे गुणगान करीत जात आहेत.

हिं. *कहत चले पहिरें पट नाना। हरषि हने गहगहे निसाना ॥१॥*
समाचार सब लोगन्ह पाए। लागे घर घर होन बधाए ॥२॥
भुवन चारि दस भरा उछाहू। जनकसुता रघुबीर बिबाहू ॥३॥
सुनि सुभ कथा लोग अनुरागे। मग गृह गलीं सँवारन लागे ॥४॥

म. *वदत जाति घालुनि पट नाना। मुदित हणिति धमधमां निशाणां ॥१॥*
समाचार कळला सकलांला। घरोघरी उत्सव सुरु झाला ॥२॥
भुवन चतुर्दश भर उत्साहू। जनकसुता रघुवीर विवाहू ॥३॥
श्रवुनि वृत्त शुभ, जन अनुरागति। पथ उपपथ गृह सजवूं लागति ॥४॥

अर्थ- 'चक्रवर्ती दशरथांचे चार पुत्र चिरंजीव होवोत' असे म्हणत नाना प्रकारची वस्त्रे, कपडे अंगावर अंगात घालून (परत) चालले हर्षाने नगारे धमाधम् वाजविले गेले. ॥१॥ (जनकसुता रघुवीर विवाह ठरला असून त्यासाठी राजा वऱ्हाडासह शीघ्र निघणार) हा समाचार सर्व लोकांना कळला व घरोघरी (अभिनंदनार्थ) उत्सव सुरु झाले. ॥२॥ (एव्हढेच नव्हेतर) जनकसुता रघुवीर विवाहाचा उत्साह चौदाही भुवनात भरून राहिला. ॥३॥ हा शुभ समाचार ऐकून सर्व लोक प्रेममग्न होऊन रस्ते बोळ व घरे शृंगारु लागले ॥४॥

टीका-चौ.१-२ (१) वदत जाति घालुनि पटनाना- मिळालेली वस्त्रे तेथेच अंगात घातली व वरील प्रमाणे घोषणा करीत परत चालले. इकडे अंतःपुरातुन बाहेर गेलेल्या दशरथांनी डंके, नगारे वगैरे वाजविण्यासाठी आज्ञा वसिष्ठांच्या सांगण्याप्रमाणे दिली व ते मोठ्याने वाजविले गेले. डंका घोषाने रघुवीर विवाहाची सूचना दिली गेली. आधी ब्राह्मणांकडून व मग याचकांकडून विशेष समाचार नगरांत पसरला असेलच, कारण की पत्र आल्याची बातमी खेळणाऱ्या मुलांपर्यंत सर्वांच्या आधी विद्युद्वेगाने पसरलीच होती. मुले, ते ब्राह्मण व याचक व मुले ही चालती बोलती नभोवाणी केंद्रे पुढे गेली आहेत.

(२) घरोघरी उत्सव सुरु झाला. अयोध्येतील लोकांना रामविवाह म्हणजे आपल्या राजाचा विवाह वाटत असल्याने व दशरथ आणि रामलक्ष्मण यांच्यावर शुद्ध अनन्य प्रेम असल्याने

घरोघरी उत्साहाने उत्सव सुरु झाले. बधावा= अभिनंदनोत्सव आहेर नेणे, केळवणे करणे हे महाराष्ट्रातील प्रकार त्यांच्या सारखेच आहेत. (विशेष १।१९४ टी.प)

चौ. ३-(१) भुवन चतुर्दश भर उत्साहू- या उत्सवाच्या उत्साहाला प्रारंभ जनकपुरीत झाला. तेथून पत्रिकेच्या बरोबर त्याचा प्रवेश राजा, सभा व भरतादिकांत झाला. तेथून वसिष्ठाश्रमात जाऊन नंतर त्याला अंतःपुरात भरती आली व तेथून तो घरोघरी पसरला. तो अयोध्येत मावेनासा होऊन ब्रह्मलोकापासून सर्व पाताळलोकांपर्यंत तो पूर पसरला. हे सर्व लोण पुन्हा त्याच्या जन्मस्थानी जाऊन पोचेल. व मग दोन्हीकडील एकरूप झालेली मोठी भरती पुन्हा अयोध्येत येईल.

(क) जनकसुता रघुवीर विवाहू- येथून आता रघुवीर नावच सर्वतोमुखी झालेले वारंवार दिसेल. आनंदाची उत्पत्ति करणारी= जनकसुता दशरथनंदन रघुपतींनी वीर्यशुल्काने मिळविल्याने ते रघुवीर म्हणून प्रसिद्ध झाले. जनकासारख्यांची प्रिय कन्या आपल्या अपूर्व, अलौकिक बाहुबल पराक्रमाने जिंकली व आता त्यांचा विवाह आहे अशा प्रकारची भाषा चौदाही भुवनात ज्याच्या त्याच्या तोंडून निघू लागली.

चौ.४-(१) पथ उपपथ गृह सजवू लागति- 'चला शीघ्र' अशी गुरुजींची आज्ञा असल्यामुळे नगरी शृंगारण्याचे जास्त वर्णन करण्यास कवींना सुद्धा वेळ नाही. पूर्वी दो. १९४ मध्ये सविस्तर वर्णन आहे व वरात येईल त्यावेळी पुन्हा करावे लागेलच म्हणून द्विरुक्ती टाळण्यासाठी हात राखून खर्च करणे जरुर आहे. (क) जनकपुरी शृंगारण्याची आज्ञा महाजनांस बोलावून जनकाराजांनी दिली. येथे मात्र स्वयं स्फूर्तीने तेच कार्य सर्वत्र घरोघर चालू आहे. प्रत्येकवेळी असेच घडले आहे. अधिक श्रेष्ठ कोणते ते वाचकांनी ठरवावे. अयोध्येतील लोकांचे रामप्रेम आणि जनकपुरीतील लोकांचे जानकीप्रेम यातील फरक अशा रीतीने दाखविला. रस्ते कशाने कसे शिंपले वगैरे वर्णन दो. १९४ च्या चौपायांत पाहावे.

हिं. *जद्यपि अवध सदैव सुहावनि। राम पुरी मंगलमय पावनि ॥५॥*
तदपि प्रीती कै रीति सुहाई। मंगल रचना रची बनाई ॥६॥
ध्वज पताक पट चामर चारु। छावा परम बिचित्र बजारु ॥७॥
कनक कलस तोरन मनि जाला। हरद दूब दधि अच्छत माला ॥८॥

म. *जरि हि अयोध्या सदैव शोभन। रामपुरी मंगलमय पावन ॥५॥*
तरि प्रीतीची रीतिच सुंदर। मंगलरचना करिति मनोहर ॥६॥
ध्वज पताक पट चामर चारु। सजिति विचित्र परम बाजारु ॥७॥
कनक कलश तोरणं मणिजालां। हळद कुंकू, दधि, अक्षत, माला ॥८॥

अर्थ- अयोध्या मंगलमय पावन रामपुरी असल्याने सदासर्वदाच शोभन सुंदर असली ॥५॥ तरी प्रीतीची रीतीच अशी सुंदर आहे की, तिने विविध, मनोहर मंगलरचना

केलीच ॥६॥ सुंदर ध्वजा, पताका, पडदे चवऱ्या इत्यादिकांनी सर्व बाजार परम विचित्र सजविले गेले ॥७॥ कनकाचे कलश, तोरणे मोत्याच्या व रत्नांच्या जाळ्या, हळद, कुंकू, दही, अक्षता, माळा इत्यादीनी ॥८॥

टीका. चौ.५-(१) अयोध्या सदैव शोभन निसर्गतःच अकृत्रिम सहज शोभा अयोध्येत सर्वत्र पसरलेली असते, म्हणूनच धनुर्मखासाठी मुद्दाम शृंगारलेल्या जनकपुरीतून आलेल्या जनकदूतांना न शृंगारलेली अयोध्या पाहून हर्ष झाला आहे. खऱ्या अभिजात सौंदर्याचे लक्षणच आहे की विभूषित न करता, न शृंगारताच त्याच्या ठिकाणी सहज मनोहरता असते.

(क) रामपुरी मंगलमय पावन अयोध्या सदा अकृत्रिम शोभामय असल्याचे कारण येथे सांगितले. रामपुरी आहे हे कारण आहे. मिथिला जानकीपुरी नाही, जनकपुरी आहे! रामजन्म जग-मंगल हेतू' 'मंगलायतनं हरिः' 'रामाख्यमीशं हरिम्' असे राम आहेत. ज्या पुरीत ते प्रगट कृपालू दीनदयालू तेथे निसर्गतःच मंगलमयता निवास करील यात नवल काय! 'ज्या पदिं सुरसरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरी धरी' (१।२११ छं.) जे चरण शिवअजपूज्य रज शुभ लागता मुनि वधुतरे। नख निर्गता मुनिवंदिता जग पावनी सुरसरि हरे॥ (७।१३ छं. ४) असा ज्यांच्या पायांची व पायधुळीचा प्रभाव आहे ते जेथे प्रगट झाले व आपल्या पायानी हिंडले तेथे परम पावनता सहज निवास करील यांत आश्चर्य नाही. पार्वतीच्या जन्माने सुद्धा गिरिराजावर मांगल्य व पावनता पसरली! मग प्रत्यक्ष परमात्मा रामच प्रगट झाल्यावर तेथे असे सहज नाही घडले तरच आश्चर्य.

चौ.६-(१) प्रीतीची रीतिच सुंदर निसर्गरमणीय, मंगलमय व पावन अयोध्येस अधिक रमणीय, अधिक मंगलमय व अधिक पावन बनविण्याचे कारण प्रीतीची सुंदर रीतिच आहे. सागराला भरती रोज दोन वेळा येत असली तरी शारदी पौर्णिमेच्या भरतीची शोभा अपूर्वच असते. राजाला रोजच दिवाळी असली तरी दिवाळीत राजवाड्यात विशेष सजावट असतेच. मुंबई, कलकत्ता वगैरे मोठ्या शहरात राहण्याच्या व झोपण्याच्या जागांचे जरी दिवाळे निघालेले असले तरी इतर गावांच्या मानाने रात्री तेथे प्रकाशाची दिवाळी मोठ्या रस्त्यात रोजच असते, तथापी दिवाळीत विशेष असतेच असते. ही प्रीतीची रीतिच आहे.

(क) ल.ठे. पाठभेद- 'प्रीतीची प्रीति,' असा पाठ पुष्कळ ग्रंथात आहे पण रिती हा पाठ मा. पी. मध्ये मिळाला व तो सहज सरळ आहे म्हणून घेतला. विनय पत्रिकेत ही 'जानत प्रीति रीति रघुराई' (पद १६४) असा 'प्रीतिरीतीचाच उल्लेख आहे. प्रीती पाठ घेतल्याने अर्थाची ओढाताण करावी लागते म्हणून तो सोडला.

चौ. ७-८-(१) कृत्रिम शोभा कशी वाढविली हे सातव्या चौपाईने दाखविले, व मांगल्य कसे वाढविले हे आठव्या चौपाईने सांगितले त्यात नमूद केलेल्या सर्व वस्तु मंगलद्रव्ये आहेत. (क) कनककलश कसे सजविले हे येथे सांगितलेले नाही. 'विचित्र कांचन कलश सजविले। मदनशकुनि जणु नीड बनविले' (१।३४६।६) तोरणे अयोध्येतच 'जणू पाकरिपु चाप सुसजित'

(३४७।३). (ख) हळद इत्यादी द्रव्ये कशात सजविली? हाटक ताटी शुभभरती। मंगल.....(१।१९४।४) कनक कलश सजवून पुढील दारात मांडून ठेवले. या सर्व वस्तूंनी आपापली घरे मंगलमय केली असे आता सांगतील.

ल.ठे.- अयोध्येतील घरोघरी व बाजारात परमविचित्रता आहे असे येथे वर्णिले पण जनकभवन गृहादिकांस नुसते विचित्र म्हटले आहे व 'जनक निकेता शोभा जैसी। नगरी प्रतिगृहिं शोभा तैसि' (२८९।६) दोन्ही पुरीतील शोभा अवर्णनीय असली तरी एक विचित्र आहे व अयोध्येतील परम विचित्र आहे एवढे श्रेष्टत्व दाखविलेच.

हिं. दो. । मंगलमय निज निज भवन लोगन्ह रचे बनाइ ॥
। बीथीं सींची चतुरसम चौके चारु पुराइ ॥२९६॥
म.दो. । मंगलमय निज निज भवन करिति लोक सजवून ।
। वीथि चतुरसम-सिक्त शुभ रांगोळ्या घालून ॥२९६॥

अर्थ- (या मंगलद्रव्यांदिकांनी) सर्व लोकांनी आपापली घरे सजवून मंगलमय बनविली, आणि रस्ते चतुरसम नावाच्या सुगंधी द्रव्याने शिंपून सुंदर रांगोळ्या काढून घालून ठेवल्या ॥दो.२९६॥

टीका दोहा- (१) चतुरसम सिक्त- चतुरसमाने शिंपले रस्ते. चतुरसम हे सुगंधी द्रव्यांचे एक मिश्रण आहे. कोणच्या द्रव्यांचे या विषयी मतभेद आहेत. परंतु स्कंदपुराणात, रामार्चन चंद्रिकेत व अमर कोषांत 'यक्षकर्दम' नावाच्या महा सुगंधी द्रव्यांचे वर्णन सापडते व त्यात चार द्रव्यांचेच मिश्रण वर्णिले आहे. केशर, कस्तुरी, कंकोळ व अगरु (स्कंद. पु.) प्रमाण दिलेले नाही. 'कर्पूरागुरु कस्तुरी कंक्कोलैर्यक्षकर्दम (अमरे) प्रमाण नाही. पण रामार्चन चंद्रिकेत सप्रमाण वर्णन आहे. यक्षकर्दमलक्षणम्- कस्तूरिकाय द्वौ भागौ, द्वौ भागौ कुंकुमस्यच ॥ चन्दनस्य त्रयो भागा कर्पूरस्येक एकहि ॥ यक्षकर्दम इत्येष समस्तरसुरवल्लभः ॥ (पंचम पटले) कस्तूरी २ भाग, केशर (कुंकुम) २ भाग, चंदन ३ भाग व कापूर १ भाग या प्रमाणातील या चार वस्तुच्या मिश्रणास यक्षकर्दम म्हणतात. यात कंकोळ नाही. धन्वंतरि कोषांत 'कुंकुमागरु कस्तुरी कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ महासुगंधमित्युक्त नामतो यक्षकर्दमः' (इति अ.व्या.सु.) यात पांच द्रव्यांचे मिश्रण असून कंकोळ नाही या प्रमाणे मतभेद आहेत. परंतु चतुरासम हे नाव सांगते की (रामार्चन चंद्रिकेतील) चार द्रव्यांचे मिश्रण सम प्रमाणात असते.

(क) शुभ रांगोळ्या- सुंदर रांगोळ्या गजमुक्ता व मणी यांच्याच घातल्या असे मानसाधारेच ठरते. 'रांगोळ्यास सुमित्रा बहुभरि। अति सुंदर मणिमय नानापरि' (२।८।३) 'गजमणि रांगोळ्या बहु रचिल्या' (७।९।३)

वि. ल. ठे.- या सर्व गोष्टी होण्यास अयोध्येत पुरता अर्धा दिवस सुद्धा लागला नाही. जनकपुरीत राजाने आज्ञा देऊन सुद्धा कमीत कमी सात दिवस लागले. हे वैशिष्ट्य आहेच.

अयोध्या शृंगाराचे प्रत्येक वेळेचे कार्य असेच तातडीने व स्वयंस्फूर्तीने लोकांनीच उरकले आहे. (१) रामजन्मानंतर (२) हे चालू वर्णन बातमी समजल्यानंतर कार्य सुरू झाले व सकाळी वऱ्हाड निघणार आहे. (३) रामाची वरात आल्याचे वाद्य घोषांवरून समजल्याबर अत्यंत तातडीने (४) यौवराज्याभिषेकाची बातमी समजताच अत्यंत त्वरेने व (५) राम सीता व लक्ष्मण बनवासातून परत येत असल्याची बातमी समजताच पाची प्रसंगी पूर्वसूचना किंवा पूर्वतयारी काहीही नव्हती. जनकपुरीतील रचना राजाज्ञेने, उत्तम कारागिरांकडून, पूर्वनियोजित व सातदिवसांत झाली तरी अयोध्या परम विचित्र शोभामय आणि जनकपुरी विचित्र शोभामय. याचे कारण एक रामपुरी व एक जनकपुरी आणखी भेद मागे तुलनेने दाखविलेच आहेत व पुढेही दाखविले जातील.

हिं. *। जहँ तहँ जूथ जूथ मिलि भामिनि। सजि नव सप्त सकल दुति दामिनि ॥१॥*
। बिधुबदनीं मृगसावक लोचनि। निज सरूप रति मानु बिमोचनि ॥२॥
। गावहिं मंगल मंजुल बानीं। सुनि कलरव कलकंठि लजानीं ॥३॥
। भूप भवन किमि जाइ बखाना। बिस्व बिमोहन रचेउ बिताना ॥४॥

म. *। जिथं तिथं मिळुनि थव्यांनी भामिनि। सब नव समसजुनि दुति दामिनि ॥१॥*
। बिधुवदनीं मृग शावक लोचनि। निज सुरूपिं रतिमान- विमोचनि ॥२॥
। गाती सुस्वर मंजुल मंगल। लाज कोकिळे ऐकुनि रव कल ॥३॥
। भूप भवन कसं जाइ वर्णिले। विश्व -विमोहक वितान रचिले ॥४॥

अर्थ- **विजेसारखी कान्ति असलेल्या (दामिनि दुति, दुति-द्युति, कान्ति, छवि), चंद्रासारखे वदन (मुख) असलेल्या, हरिणाच्या पाडसासारखे नेत्र असलेल्या, सोळा स्थानी(नव सप्त) शृंगारांनी सजलेल्या व आपल्या सुरूपाने रतीचा मान (गर्व) हरण करणाऱ्या सुंदर स्त्रिया थव्याथव्यानी जमून मंजूळ सुरावर मंगल गीते गाऊ लागल्या, त्यांचा तो सुंदर (कल) स्वर ऐकून कोकिळा हि लाजल्या! ॥१,२,३॥. जेथे विश्वाला विमोहित करणारा मंडप घातला गेला त्या राजवाड्याचे वर्णन कसे केले जाणार! (तो अवर्णनीय आहे) ॥४॥**

टीका. चौ. १-(१) जिथं तिथं =जिथे तिथे, ठिकठिकाणी २०।२०, २०।२० शेजार शेजारच्या स्त्रिया जमून मंगल गीते गाऊ लागल्या. (क) भामिनि- भामिनी हृदयाने सुंदर, शरीराने सुंदर किंवा दोन्ही प्रकारे सुंदर असा या शब्दाचा मानसांत सामान्य अर्थ आहे. क्रुद्ध झालेल्या कैकयीला दशरथानी; व सीतेला आणि शबरीला रघुनाथाने या शब्दाने संबोधिले आहे. अमरकोषात भामिनी= सुंदर कोपिष्ट स्त्री असा अर्थ आहे तो त्या प्रसंगी कैकयीला योग्य असला तरी शबरी व सीता यांना त्या अर्थाने वापरणे शक्यच नाही. दोघीही कोपिष्ट नाहीत. सीता सुंदर आहे, पण शबरी शरीराने सुंदर होती असे कोणीही म्हणणार नाही. म्हणून येथे तिसरा अर्थ शरीराने व हृदयाने सुंदर असाच करणे इष्ट व संयुक्तिक आहे. या स्त्रियांची हृदये शबरीसारखी भक्तीने रमणीय आहेत व त्यांचे शारीरिक सौंदर्य येथे 'रतिमानविमोचनि' ने सांगितलेच आहे. भामः दिति, म्हणून भामिनि= दीप्तिमान.

(ख) नवसप्त- ९+७= १६ याविषयी साधार सविस्तर विवेचन पूर्वी (२४८।३) गू.चं. केले आहे. पायांच्या बोटापासून गळ्यापर्यंतची शृंगाराची नऊ स्थाने व वरच्या भागातील सातस्थाने अशा सोळा ठिकाणचे शृंगार-अलंकार-दागिने घातलेल्या या सर्व पुरस्त्रिया आहेत. शिवाय हळद, कुंकू, फुलांची वेणी वगैरे सहज शृंगार, जे सौभाग्यवती स्त्रियांनी नित्य केलेच पाहिजेत ते असणारच त्यांचे वर्णन (१।३२२। १ छं) च्या टीकेत आहे.

चौ.२-(१) मृगशावक लोचनि- हरिणाच्या पाडसासारखे डोळे असलेल्या हरिण पाडसाचे नेत्र काळे, अत्यंत सुंदर निर्वीकार असतात. हरिणींचे इतके सुंदर नसतात. जनकपुरीतील राजकुळातील स्त्रियांचे नेत्र हरिण पाडसासारखे नसून हरिणी सारखे आहेत. या अयोध्येतील सामान्य नगरवनिता आहेत, राजकुळातील नाहीत, विवाहाच्यावेळचा विशेष वेष केलेल्या नाहीत. जनकपुरीतील स्त्रियांच्या वर्णनात राण्या वगैरेंचे वर्णन आहे व सीतामाता नबर देवाला रामाला ओवाळण्यास जाते त्यावेळचे ते वर्णन आहे म्हणजे उत्तमोत्तम वस्त्रे व उत्तमोत्तम अलंकार घातलेल्या परम प्रसन्न अशा राजस्त्रियांचे आहे. हे रामपुरनारींचे वर्णन रामविवाह ठरला व वऱ्हाड जाणार हे ऐकून घरोघरी उत्सव सुरु झाला त्या प्रसंगीचे आहे. हा अत्यंत महत्त्वाचा भेद लक्षात ठेऊन पुढील तुलना पाहावी.

जनकपुरीतील राण्या, त्यांच्या सखी इत्यादी आणि अयोध्येतील पुरनारी यांची तुलना.

अयोध्येतील साधारण स्त्रिया	जनकपुरीतील राण्या त्यांच्या सख्या इत्यादी.
१) जिथं... थव्यांनी भामिनि या जात नाहीत म्हणून गतीचे वर्णन नाही	१) राण्या सुवासिनिंसह सुमंगल....जाति मुदित ओवाळण्या गजगामिनि वर नारि ।।
२) विधुवदनी मृग-शावक-लोचनि	२) विधुवदनी सब सब मृगलोचनि
३) निजसुरूपिं रतिमान विमोचनि	३) सब निज तनु छबि रतिमदमोचनि
४) सब नव सप्त सजुनि द्युतिदामिनि	४) सकल विभूषण साज शरीरा
५) लाज कोकिळे ऐकुनि रव कल	५) कलकंठिस कल गानि लाजविति

१ या भामिनी आहेत त्या नाहीत. २ या मृगशावक लोचनी आहेत त्या केवळ मृगलोचनी. ३. या रतीचा मान विशेष नाहीसा करणाऱ्या म्हणजे साफ नाहीसा करणाऱ्या विमोचनी' आहेत, त्या नुसत्या मोचनी आहेत, विमोचनी नाहीत. ४ या दामिनि द्युति आहेत, त्या नाहीत, ५ यांच्या गाण्याने कोकिळा लाजतात व त्या आपल्या गाण्याने कोकिळांना लाजवितात म्हणजेच या सहज सुंदर मंजुल गात आहेत व या मुद्दाम सहेतुक सुंदर गात आहेत. या प्रमाणे अयोध्येतील सामान्य पुरस्त्रिया जनकपुरीतील राण्या, त्यांच्या सखी व राजकुळातील स्त्रिया ह्यांच्यापेक्षा प्रत्येक बाबतीत वरचढ आहेत हे सिद्ध झाले. दशरथांच्या राण्या व राजकुळातील स्त्रिया त्यांच्या बाबतीत किती

बरचढ असतील प्रत्येक बाबतीत हे सांगण्याची आता जरूरच नसल्याने कौसल्यादीचे असे सविस्तर वर्णन मानसात केलेले नाही. यांचे वर्णन करण्यास सामान्य प्राकृत उष्ट्या उपमा काय कामाच्या!

मानसाचा अनुवाद करताना किती सावधानता पाहिजे हे या तुलनेवरून ठरवावे!

चौ.४-(१) आता भूपभवन व तेथील मंडपादिकांचे वर्णन अगदी सारांशरूपाने करतात, कारण 'चला शीघ्र' ही वसिष्ठांज्ञा पाळावयाची आहे. (क) नवरी वैदेहि ज्या विताना त्या वर्णिल कवि अशि मति कोणा ॥.....त्या पुरिची शोभा वदत गिरा संकुचित शेष (२८९) (तेथे लक्ष्मी वसत आहे म्हणून) अयोध्येत सध्या राम वास करीत नाहीत ते सुद्धा जनकपुरीतच आहेत तरी सुद्धा भूपभवन कोणालाहि वर्णन करता येणार नाही,कारण त्याच्यापुढे घातलेला मंडप विश्वाला विमोहित करतो. विश्वामध्ये ब्रह्मदेव, गिरा, शेष, इन्द्र इत्यादि सर्वांचा समावेश होतोच. जनकाच्या भवना जवळील विचित्र मंडपाचे व पुरीचे वर्णन करण्यास शेष शारदा लाजतात. पण मोहित होत नाहीत केवळ एकटा इन्द्रच मोहित होतो. येथे ब्रह्मदेवादि सर्वदेव, मुनि, महामुनि सुद्धा विशेष मोहित होतात, (विमोहक) कारण ते या विश्वातलेच आहेत. आता वाचकानीच ठरवावे की दोन्ही राजवाडे व मंडप सारखे की अयोध्येत श्रेष्ठता आहे?

हिं. । मंगल द्रव्य मनोहर नाना । राजत बाजत बिपुल निसाना ॥५॥
। कतहुँ बिरिद बंदी उच्चरहीं । कतहुँ बेद धुनि भूसुर करहीं ॥६॥
। गावहिं सुंदरि मंगल गीता । लै लै नामु रामु अरु सीता ॥७॥
। बहुत उछाहु भवनु अति थोरा । मानहुँ उमगि चला चहुँ ओरा ॥८॥
म. । मंगलवस्तु मनोहर राजति । विविधा विपुल नगारे वाजति ॥५॥
। कुठे ब्रीद बंदी उच्चरती । कुठें विप्र वेदध्वनि करती ॥६॥
। गाति सुंदरी मंगल गीता । नाम 'राम' घे घेउनि 'सीता' ॥७॥
। महोत्साह परि भवन थोकडें । पूर येइ जणुं भरे चौकडे ॥८॥

अर्थ- विविध (नाना) मनोहर मंगल वस्तु शोभत आहेत व विविध विपुल नगारे वाजत आहेत ॥५॥ कुठे बंदी ब्रीदाचा घोष करीत आहेत तर कुठे विप्र वेदघोष करीत आहेत ॥६॥ कुठे (अंतःपुरात) सुंदर स्त्रिया राम व सीता यांची नावे पुनःपुन्हा उच्चारुन (गीतात घालून) मंगल गीते गात आहेत. ॥७॥ असा हा उत्साह फार मोठा झाल्याने वाढल्याने राजवाडा त्याला अपुरा (थोकडा) पडू लागला जणू उत्साहाला पूर येऊन तो चोहोकडे वाहू लागला. ॥८॥

टीका.चौ.५-(१) उत्सवाचा व उत्साहाचा पूर आता राजवाड्याकडे वळला आहे त्याच्या बरोबर वहात येणाराला काही अंतरावरून मंडप, तोरणे इत्यादी मंगल वस्तु दिसताच त्याचे मन चोरुन घेतले जात आहे. विश्वविलोचन चोरांच्या विवाहाचा मंडप व शृंगारलेला राजप्रसाद **विश्वविलोचन**-चोर नसून कसे चालेल! जरा पुढे जाताच डंके, भेरी, दुंदुभी यांचा आवाज कानाला

चोरुन घेऊं लागला तेव्हा तो उत्साहाचा पूर व त्यात वाहणारे राजद्वारातून आत शिरले, तोच.

चौ.६-(१) बंदी-मागध-सूत-गण दशरथांचे, रामलक्ष्मणाचे व रघुवंशाचे यश गात आहेत, ब्रीदावलीचा उच्चार करीत आहेत. 'रघुकुल-रीतिस कदाखंड ना। प्राण जाइ परि वचन-भंग ना' 'धरणींसुर सुर सुरभी हरिजन। यावरि रघुकुळिं नसे शूरपण' 'काळा डरति न रणिं रघुवंशी।। धर्म धुरंधर रघुकुलराजे। यश शरदेन्दु विमल जगिं गाजे।।१।। रघुवंशी रणिं पाठ रिपुला। दाविति ना, देती बहु शूला।।२।। रघुवंशी याचका कदाही। 'नाहि' एक हे लाभत नाही।। स्वप्निं दिसे ना कधिं परनारी। प्रजा-प्रेम भूपांवरि भारी।।४।। भूपा प्रजा प्रजा निज वाटे। रिपू प्रजेच्या जाति न वाटे।।५।। (प्रज्ञा) इ.इ. ब्रीद ऐकू येते. पूर पुढे जातो तो ब्राह्मण वेद घोष करीत असलेले त्या पुरात सापडतात. अशा रीतीने जोराने वहात हा पूर अंतःपुराजवळ जातो. बरोबर आणलेल्या पुरुषांना बाहेरच ठेऊन-

चौ.७-(१) स्त्रियांना घेऊन पूर अंतःपुरात प्रवेश करतो तो तेथे कौसल्यादि सर्व राण्या, त्यांच्या सखी, कुलवनिता इत्यादी सुंदरी राम व सीता ही नावे गाण्यात घालून मंगल गीते गात गात त्या पुरात वाहू लागतात. येथे अंतःपुरातील स्त्रियांचे वर्णन 'सुंदरी' या एकाच शब्दाने केले कारण कौसल्यादि राण्यांच्या सौंदर्यास देण्यास उपमाच नाही. श्रीरामचंद्रजननीचे सौंदर्य रामदास कसे वर्णन करु शकेल! मंगल-गीतांचा त्या ओघातच जन्मास आलेला थोडा नमुना पाहा-अभंग-

।। राम मुनिसंगे मख रक्षायासी। गेले अनायासी सुकुमार।।१।।
ताटका मारीच सुबाहु विनाशा। करितील आशा कोणा होती।।२।।
काय बाई सांगू पापिणी अहिल्ये। रामें जड़ शीळे उद्धारिली।।३।।
जनकपुरीला सीता स्वयंवर। राम रघुवीर दोघे गेले।।४।।
रामें शिवचाप भग्न केले, ताप। लव ना, अमाप आश्चर्य हे।।५।।
सीता सुकुमारी जनकांची कन्या। घाली माळ धन्या रामराया।।६।।
धन्य भाग्य त्यांचे ज्यांनी हे पाहिले। आमचे राहिले भाग्य मागे।।७।।
राम घननीळ सुकुमार बळी। सीता चाफेकळी कोमलांगी।।८।।
भूपतींचे भाग्य उदयास आले। वऱ्हाड निघाले जावयास।।९।।
राम जावयासी जनक विदेह। सीतेहुनी स्नेह करितील।।१०।।
रामसीता यांच्या अपूर्व विवाहीं। आनंदाला काही पार नाही।।११।।
सीतेच्या मंडपी राम-वर-घोडा। जाता नेत्र कोडा पुरविती।।१२।।
त्यांच्या भाग्या जोडा-नाही आम्हा थोडा। क्षत्रकुल खोडा आम्हा पायी।।१३।।

राम सीतापति लक्ष्मण सांगाती। भरतहि जाती बंधु सह ॥१४॥
रामसीता लग्न सत्वर निर्विघ्न। होवो बंधू मग्न प्रेमी होती ॥१५॥
भरत लक्ष्मण शत्रुघ्न लग्नाचा। योग की सुखाचा जरि येता ॥१६॥
तरि राम-मन पावे समाधान। योग शंभू छान आणितील ॥१७॥
रामसीता तैसी तीन की जोडपी। जर का मंडपी विराजती ॥१८॥
तर म्हणू भाग्य उदयास आले। सार्थक जहाले जन्माचे या ॥१९॥
गुरुनारीनीं जो आशीर्वाद दिला। असत्य तयाला कोण करी ॥२०॥
गातसे कौसल्या चित्ती परानंद। स्वामी प्रज्ञानंद भाग्य थोर ॥२१॥

चौ. ८-(१) तो आनंद व उत्साह एवढा वाढला की, थोरला राजवाडा व अंतःपुर पण तेथे तो मावेना, पडला बाहेर व पसरला चौदा भुवनात.

हिं. दो. । सोभा दसरथ भवन कै को कबि बरनै पार ॥
। जहाँ सकल सुर सीस मनि राम लीन्ह अवतार ॥२९७॥
म. दो. । शोभा दशरथ भवनिंची कुणि कवि वर्णि किं पार ॥
। जिथें सकल-सुर-शीर्षमणि रामें धृत अवतार ॥२९७॥

अर्थ- सर्वदेवशिरोमणी रामाने जेथे अवतार घेतला त्या दशरथ भवनाची शोभा पूर्ण वर्णू शकेल असा कवि कोण आहे? (कोणी नाही) ॥२९७॥

टीका दोहा- (१) दशरथ-भवनाची शोभा अनिर्वचनीय आहे हा आहे यातील भाव. रामशोभा जशी अनिर्वचनीय व स्वसंवेद्य पण परमानंददायिनी तशीच दशरथ भवनाची, कारण ते रामधामच आहे. तेथेच रामप्रभूनीं अवतार घेतला. जसे राम तसेच त्यांचे नाम, धाम, रूप व गुण. अनन्ताचे सर्वच अनन्त. दशरथांच्या सारखा पुण्यशील 'गुरुविप्र धेनुसुर सेवी' कालत्रयीं कोणी नाही इत्यादी वचने २९४।५ च्या टीकेत पाहावी. जसे दशरथ तसेच त्यांचे भवन-राजवाडा. २९४ च्या चौपायांत दशरथांच्या भाग्यवर्णनाचा उपक्रम केला व येथे उपसंहार केला. आता वऱ्हाडाच्या प्रयाणाची तयारी सुरु होईल.

हिं. । भूप भरत पुनि लिए बोलाई। हय गय स्यंदन साजहु जाई ॥१॥
। चलहु बेगि रघुबीर बराता। सुनत पुलक पूरे दोऊ भ्राता ॥२॥
। भरत सकल साहनी बोलाए। आयसु दीन्ह मुदित उठि धाए ॥३॥
। रचि रुचि जीन तुरग तिन्ह साजे। बरन बरन बर बाजि बिराजे ॥४॥
म. । घेति भूप भरता बोलावूनि। हय गय सजवा स्यंदन जाउनि ॥१॥
। चला शीघ्र रघुवीर-वऱ्हाडीं। बंधु देहिं पुलकावलि जाडी ॥२॥

। भरत दरोगे आणवि सगळे। सांगत, उठुनी मुदित धावले ॥३॥

। जीन रचुनि रुचि तुरगां साजति। वर्ण-वर्ण वर वाजि विराजति ॥४॥

अर्थ- (मग) दशरथ भूपांनी भरतास बोलावून सांगितले की, जाऊन घोडे (हय) हत्ती व रथ (स्यंदन) सजवा ॥१॥ रघुवीराच्या वऱ्हाडात त्वरेने चला. (हे ऐकताच) त्या भावाच्या देहावर दाट (जाडी) रोमांच उभे राहिले. ॥२॥ भरताने (जाऊन, त्या त्या खात्यांचे) सर्व दरोगे बोलावून आणविले, आज्ञा देताच ते सर्व आनंदाने उठून धावत निघाले. गेले. ॥३॥ त्यानी तुरंगावर यथा रुचि सुंदर (रुचि) जीन घालून त्यांना शृंगारले व विविध वर्णाचे श्रेष्ठ बाजी (घोडे) शोभू लागले. ॥४॥ (तुरग, तुरंग = घोडा)

टीका-चौ.१-२(१) घेति भरता बोलावुनि- सुचविले की भरत भूपांबरोबर अंतःपुरात गेले नव्हते. श्रवण केलेल्या रामलक्ष्मण-गुणग्रामाचे चिंतन करीत व दर्शन कधी होईल याची चिंता करीत कुठे तरी आपल्या स्थानी बसले होते. भरत आले की छायेप्रमाणे त्यांचे अनुगामी शत्रुघ्न बरोबर असावयाचेच हे विसरून भागणार नाही.

(क) हय गज सजवा स्यंदन जाउनि- वसिष्ठांच्या आज्ञेतील 'सजा वऱ्हाड' या कार्याचा प्रारंभ झाला. येथे भरत आले, भूप म्हणाले, आज्ञा दिली इत्यादी शब्द अध्याहृत ठेवण्याने कार्यातील त्वरा दाखविली. 'चला शीघ्र' या आज्ञेचे पालन कवी सुद्धा करीत आहेत.

(२) चलाशीघ्र रघुवीर वऱ्हाडी- (क) 'चला शीघ्र' ही वसिष्ठांची आज्ञा आता भरतापर्यंत पोचली. (ख) रघुवीर वऱ्हाडी- दशरथ चित्तचक्षूंपुढे रामलक्ष्मणांची अतुल्य कीर्तिकारक वीर करणी नाचत आहे त्याना अद्याप नुसते राम दिसत नसून।। ते शंभुकोदंड दुखंड कर्ते. अत्युग्र भृग्वीश- दर्पास हर्ते।। त्रैलोक्यिं सत्कीर्ती सुधेस भर्ते। वीराग्रणी दृष्टिपुढे, न पर्ते।।१।। प्रज्ञा।।. (ग) बंधुदेहिं पुलकावलि जाडी- धास्ती वाटत होती की राम लक्ष्मण नगरात नाहीत. राजे, गुरुवसिष्ठ, सचिव इत्यादी सर्व जबाबदार पुरुष जाणारच, शत्रुघ्न अजून बालक आहे तेव्हा 'तू घरी रहा व सर्व माता व नगरी यांचे संरक्षण कर' अशी आज्ञा देतील की काय ! म्हणून 'चला शीघ्र' हे शब्द कानी पडताच परमानंद झाला व दोघांचे देह रोमांचानी प्रफुल्लित झाले. रामदर्शन लवकरच होणार म्हणून परमानंद, प्रभूची अल्पशी सेवा करण्याचा सुयोग भाग्याने लाभला म्हणून उत्साह वाटला.

चौ.३-(१) दशरथांची आज्ञा होती की 'जाउनि सजवा' 'चला शीघ्र' पण भरत तेथून गेल्याचा उल्लेख नाही तो अध्याहृत आहे. दाखविले की 'चला शीघ्र' ही आज्ञा भरतांनी तत्क्षणी कृतीत उतरवली. (क) दरोगा- हिंदी दारोगा, कोतवाल. येथे रथ-हय- गज-शालांचे अधिकारी असा अर्थ आहे. 'हय गज सजवा स्यंदन जाउनि' 'चला शीघ्र रघुवीर वऱ्हाडी' अशी आज्ञा दशरथांनी दिली तशीच भरताने दिली तेव्हा (ख) उठूनी मुदित धावले- सेवक सुद्धा आज्ञापालनात किती तत्पर आहेत हे दाखविले. आणखी हे हि दिसले की ते सर्व अधिकारी रघुवीर विवाहास जाण्यास अत्यंत उत्सुक आहेत।। लाभ अलभ्य न रुचे कुणा हा! ।।

चौ. ४-(१) जीन रचुनि रुचि तुरगां साजति- तुरंग, तुरंग, तुरंगम- तुरेण , त्वरमा गच्छति' इति त्वरेने जाणारा. 'तुरग चित्त वाजिनो' म्हणून, चित्ताप्रमाणे त्वरेने जाणारे, मनोगतीने जाणारे, बसणाराच्या चित्तातील इच्छेप्रमाणे चालणारे असा अर्थ करता येईल व हा अर्थ पुढे स्पष्ट दिसेलच. मनोवेगाने जाणारे म्हणून यांचा प्रथम उल्लेख केला. (ख) रुचि, तेज, कान्ति, आवड व सुंदर असे याचे अर्थ आहेत, म्हणून अर्थ होतो की सुंदर तेजस्वी घोड्यावर त्यांना शोभतील, खुलून दिसतील असे सुंदर देदिप्यमान जीन, त्यावर बसणारांची आवड जाणून घातले. येथील 'तुरग' शब्द व पुढील 'बाजी' शब्द पाहिले म्हणजे परिस्थितीस अनुकूल शब्द योजना करण्याच्या कलेचे कौतुक वाटते. 'चला शीघ्र' ही आज्ञा या अधिकाऱ्याच्या डोळ्यासमोर आहे.

(२) वर्ण-वर्ण वर बाजि- वर्णवर्ण- विविध वर्णाचे व विविध जातीचे. सब्जी, श्यामवर्ण, सुमन्द, नकुल. विनीत इत्यादि, 'वनामुजः पारसिक : काम्बोजा बाह्रिकाः (अमरे) या देशपरत्वे जाती आहेत. भूचर, जलचर, नभचर या जातीचा उल्लेख पुढे सुचविला आहे.

(क) वाजि=वाजी, घोडा. 'वाजाः पक्षौ अभूवन् यस्य.' ज्याला पंख होते तो. 'वानि बाणाश्वयासिषु' (मेदिनी) म्हणून बाणासारखे किंवा पक्षासारखे आकाशगामी असा अर्थ घेता येईल व हा अर्थ पुढे उघड सांगितला आहे. असे हे घोडे जीन घालून शृंगारून तयार झाले.

हिं.　*सुभग सकल सुठि चंचल करनी। अय इव जरत धरत पग धरनी ॥५॥*
नाना जाति न जाहिं बखाने। निदरि पवनु जनु चहत उडाने ॥६॥
तिन्ह सब छयल भए असवारा। भरत सरिस वय राजकुमारा ॥७॥
सब सुंदर सब भूषनधारी। कर सर चाप तून कटि भारी ॥८॥

म.　*सुभग सकल अति चंचल चरणी। लोहिं लाल पडति किं पद धरणी॥५॥*
नाना जाति, न येति ववाया। जिंकुनि पवन किं बघति उडाया ॥६॥
सब शोकिन वर झाले स्वार। भरत सदृश वय राजकुमार ॥७॥
सुंदर सकल सु-भूषणधारी। करिं शर चाप तूण कटिं भारी ॥८॥

अर्थ- (हे तुरंग, बाजी) सगळे अति सुभग व अति चंचल पायांचे (चालीचे) आहेत व लाल झालेल्या लोखंडावर पाय पडावे तसे जमिनीवर पाय पडत आहेत. ॥५॥ यांत इतक्या विविध जाती आहेत की, त्या सांगता येणे शक्य नाही, पवनाला जिंकूनच जणू उडू पहात आहेत. ॥६॥ भरत व समवयस्क शोकीन राजकुमार त्यावर स्वार झाले. ॥७॥ हे सगळे सुंदर व सगळी भूषणे घातलेले असून हातात मोठमोठी धनुष्ये व बाण असून कमरेला मोठमोठे भाते बांधलेले असे आहेत. ॥८॥

टीका. चौ.५-६-(१) सुभग= सुंदर व सौभाग्ययुक्त, सुलक्षणी व सर्व भूषणांनी सजविलेले. (सुठि=अति) यांच्या अति चंचल चालीची कल्पना दुसऱ्या चरणाने दिली आहे. येथे स्थलचर तुरंग सुचविले आहेत. (२) जिंकूनि पवन उडाया बघती, याने नभचर, आकाशगमन करणारे

बाजी सुचविले आहेत. बिचकण्याचे कारण नाही. दशरथ रथासह स्वर्गात जात येत असत, शनैश्चराबरोबर (शनिग्रह) युद्ध केले ते रथात बसून आकाशातच केले.

चौ. ७-८-(१) भरत सदृशवय राजकुमार- भरताचा उल्लेख प्रथम करून सुचविले की, प्रथम, सर्वांच्यापुढे भरत शत्रुघ्न घोड्यांवर स्वार झाले. नेताच प्रथम निघाला की, अनुगामी विलंब करीत नाहीत पण नेत्याने अती त्वरेने पुढे जाऊन ही भागत नाही. अनुयायांची कुवत जाणून त्या मानाने योग्य तितकीच गति प्रारंभी ठेविली पाहिजे. हे प्रवासात जितके खरे तितकेच व्यवहारात व राजकारणात. पुढे जोडीने भरत, शत्रुघ्न व त्यांच्यामागे राजकुमारांच्या दोन रांगा अशी रचना केलेली दिसते, कारण प्रत्येक घोडेस्वाराबरोबर दोन तलवार बहाद्दर पदचर वीर आहेत. तरी सुद्धा एका रांगेत चार पायदळ व दोन घोडेस्वार एवढी रुंद ही मिरवणूक होणार शिवाय हे असिकला प्रवीण पायदळ वीर तलवारीचे हात, खेळ, करीत जात आहेत, त्यामुळे दोघांत अंतरही ८।१० हातांचे असल पाहिजे. त्या वेळच्या अयोध्येचे रस्ते किती रुंद होते याची कल्पना यावरुन करता येईल. मुंबईस लालबाग-परळच्या बाजूला जो मुख्य मोठा रुंद रस्ता आहे तेवढे रुंद तरी असले पाहिजेत.

(२) राजकुमार- हे राजकुमार एकदम आयत्यावेळी अयोध्येत येणे शक्य नाही. साम्राज्यातील मांडलीक राजांचे कुमार शिक्षणासाठी अयोध्येत राहिले असले पाहिजेत, व प्रेमाने रामविवाहास जाण्यास निघाले आहेत. यावरून अनुमानाने ठरते की हे सर्व युवराज रामभरतादिकांची मर्जी संपादून त्यांचे मित्र बनले आहेत. ब्रिटिश सरकारने भारतात अजमेरला राजकुमार कॉलेज काढले होते व तेथेच शिक्षण घेणे आवश्यक ठरविले होते, पण ते त्यांना पाश्चात्य संस्कृतीचे व आंग्लसत्तेचे गुलाम बनविण्यासाठी आणि हिंदुसंस्कृतीचे विरोधक बनविण्यासाठी होते. आपली सत्ता टिकविण्याचा तो एक कुटिल प्रयत्न होता. कुटिलता व गुलामगिरी यांना दशरथाच्या राज्यात थारा नव्हता. प्रेमाचे धर्माधिष्ठित साम्राज्य होते.

(ख) करिं शरचाप तूण कटिं भारी- भाते भारी- मोठे मोठे आहेत म्हणून धनुष्य बाण ही त्या प्रमाणात मोठमोटेच पाहिजेत, म्हणून भारी शब्द शर व चाप यांच्या बरोबरही घेणे भाग आहे. (ग) विवाहास जाताना ही युद्धाची तयारी कशाला? व दशरथांनी अशी आज्ञा दिली होती काय? बाणांच्या तीन फेकीहून अधिक दूर जाताना संन्याशाने जसा दंड बरोबर नेणे आवश्यक आहे त्याप्रमाणे क्षत्रिय वीरांच्या बरोबर त्यांची आयुधे व गणवेष पाहिजेतच. येथे शृंगार व वीररसाचे अद्भुत मीलन आहे. सौंदर्य व विभूषणे शृंगारउद्दीपक आहेत तर शस्त्रास्त्रे वीररससूचक आहेत. रघुवीराचा विवाह आहे. धनुर्भंगाने निराश झालेल्या भूपगणांस दुर्बुद्धि होऊन ते आक्रमण करण्यास आले तर तयारी पाहिजे. ही भरताची सावधगिरी आहे, बंधुप्रेमाचे प्रतीक आहे. भिक्षुकांच्या बरोबर बाहेर जाताना पळी भांडे पंचांग व दर्भमुष्टि पाहिजे. डॉक्टरच्या जवळ थर्मामिटर व निदान स्टेथॉस्कोप पाहिजे. शिंप्याजवळ कातर व मोजपट्टी पाहिजे. सोनाराजवळ चिमटा, कसोटी व कातर पाहिजे तसेच हे. छयल= शोकीन, रंगेल.

हिं. दो. । छरे छबीले छयल सब सूर सुजान नबीन ॥
। जुग पदचर असवार प्रति जे असिकला प्रबीन ॥२९८॥

म.दो. । शोकिन निवडक सुबक ते शूर सुजाण नवीन ॥
। प्रतिस्वार पदचर युगल जे असिकला-प्रवीण ॥२९८॥

शब्दार्थ- छरे-निवडक, छबीले-छबियुक्त, सुबक, छयल-शोकीन, नवीन=नवयुवक, असिकला-तलवार चालविणे, फिरविणे वगैरेची कला, प्रवीण-तरबेज, कुशल, पदचर-पायदळ.

अर्थ- (भरताबरोबर निघालेले) सर्व राजकुमार शोकीन, निवडक व रूपाने सुबक असून किशोर वयाचे, (नुकतेच तारुण्यात प्रवेश करणारे) शूर व सुजाण आहेत व प्रत्येक घोडेस्वाराबरोबर तलवार बहाद्दुर असलेले दोन दोन पायदळ स्वार आहेत. ॥२९८॥

टीका दोहा- (१) दोह्याच्या पूर्वार्धात त्या राजकुमारांचे वर्णन करणारी सहा विशेषणे आहेत व ती पूर्वीच्या दोन चौपायात वापरलेलीच आहेत. शोकिन- शोकिन. निवडक भरतसदृश वय व सुंदर असलेलेच तेवढे निवडून घेतले आहेत. बाकीचे सर्व सैन्यातील घोडदळात सामील होतील. ३ सुबक- सुंदर, ४ शूर-मोठमोठी धनुष्ये, बाण व भाते घेतलेले. ५ सुजाण विवाहास जाणे आहे म्हणून सकल-सु-भूषणधारी. (६) नवीन- भरतसदृश्य वय. (क) ही द्विरुक्ति आदरार्थी आहे. हे दृष्टीस पडतांच, सकृतदर्शनी पहाणारांस कसे दिसतील हे दाखविण्यासाठी सर्वगुण एक त्र करुन दाखविले. मात्रांच्या या एका पूर्वार्धाचा जो प्रभाव पडतो तो दोन चौपायांच्या ६४ मात्रांचा पडला होता की, काय याचा विचार करावा. चैत्रमासांतील गौर मांडतात ते सर्व पदार्थ त्याच जागेत एक इकडे, काही कोनाड्यात, काही फडताळात, काही खुंट्यावर घड्या करुन ठेवलेले असे असणे व ते एकत्र, सुशोभित दिसतील असे मांडणे यांत जेवढा फरक आहे तेवढाच या द्विरुक्तीत आहे, हा वीप्सा नामक शब्दालंकार आहे.

(२) घोडेस्वारांबरोबर पायदळ व ते ही तलवार बहाद्दर कशाला? १. हातघाई युद्ध करण्यास उपयुक्त म्हणून. २. त्यांच्या तलवारीच्या खेळांनी रस्त्याने जाताना राजकुमारांची करमणूक व्हावी म्हणून. ३. मुक्कामावर किंवा वाटेत वेळ पडल्यास, घोडा संभाळण्यास व त्याची सेवा चाकरी करण्यास एक मोतद्दार म्हणून व राजकुमाराच्या सेवेला एक सेवक म्हणून उपयुक्त. एक पंथ दो काज अशी ही स्तुत्य योजना आहे. कलेक्टर घोड्यावरून जात असत त्यावेळी त्यांचे पट्टेवाले, किंवा तलाठी पाटील, घोड्याच्या बरोबर धावत जाताना पुष्कळांनी पाहिले असतील, किंवा राजकुमार घोड्यावरून रपेट करण्यास जाताना ज्यांनी पाहिले असतील त्यांना दिसले असेल की १।२ नोकर बरोबर धावत जात असत.

हिं. । बाँधे बिरद बीर रन गाढ़े । निकसि भए पुर बाहेर ठाढ़े ॥१॥
। फेरहिं चतुर तुरग गति नाना । हरषहिं सुनि सुनि पनव निसाना ॥२॥

। रथ साराथिन्ह विचित्र बनाए। ध्वज पताक मनि भूषन लाए ॥३॥
। चवँर चारु किंकिनि धुनि करहीं। भानु जान सोभा अपहरहीं ॥४॥
। सावँकरन अगनित हय होते। ते तिन्ह रथन्ह सारथिन्ह जोते ॥५॥

म. । वीरवेषिं रणधीर शोभले। निघुनि पुरी बाहेर थांबले ॥१॥
। फिरविति चतुर तुरग गति नाना। हर्षति ऐकुनि पणव-निशाणा ॥२॥
। रथां सारथी विचित्र साजति। ध्वज पताक मणिभूषण लावति ॥३॥
चमर चारु, किंकिणि रव करती। भानुयान- शोभा अपहरती ॥४॥
श्यामकर्ण हय होते अगणित। सारथि ते त्या रथांत जोडित ॥५॥

अर्थ- ते सर्व राजकुमार वीर वेषांत सुशोभित झालेले रणधीर वीर निघून नगराच्या बाहेर जाऊन थांबले. ॥१॥ तेथे ते चतुर वीर आपापल्या चपळ तुरंगांना विविध गतीनी फिरवू लागले. ढोल व नगाऱ्याचा आवाज ऐकून उत्साह वाढू लागला. ॥२॥ (इकडे) सारथ्यानी ध्वजा पताका रत्ने भूषणे इत्यादी रथांना लाऊन ते उत्तम प्रकारे सुंदर सजविले. शृंगारले ॥३॥ सुंदर चवऱ्या (वाऱ्याने) झुलताहेत, व घंटिका -घागऱ्यांचा-मधुर कोमल ध्वनी निघत आहे, असे हे रथ जणू सूर्याच्या रथाच्या शोभेचा अपहार करीत आहेत. ॥४॥ (अश्वमेध यज्ञांत लागणारे) श्यामकर्ण घोडे अगणित होते ते सारथ्यांनी त्या रथांना जुंपले (जोडले- जोते) ॥५॥

टीका- चौ. १-(१) यापूर्वी घोडेस्वारांचे वर्णन चालू आहे. त्यात फक्त भरताच्या वयाचेच व सुंदर वगैरे असे निवडक राजकुमारच आहेत. त्यांच्यापेक्षा वयाने मोठे राजकुमार शिल्लक असणारच व सैन्यातील इतर घोडेस्वारही पुष्कळ असणारच. हे सर्व नगराबाहेर जाऊन थांबले. वसिष्ठ दशरथ वगैरे मागे राहिलेली सर्व मंडळी बाहेर पडून येथपर्यंत आली म्हणजे अधिकारादी क्रमाने मिरवणुकीची रचना केली जाईल. रस्त्यात विनाकारण गर्दी नको व चंचल तुरंग एके जागी स्वस्थ उभे राहणार नाहीत म्हणून अयोध्यापुरीच्या रस्त्याच्या बाजूच्या मोठ्या खुल्या मैदानात थांबले.

चौ. २-(१) फिरविती चतुर तुरग गतिं नाना- घोडे अत्यंत चंचल व तेजस्वी असल्याने एके जागी उभे राहणे शक्य नसल्याने भरतादी घोडेस्वार त्याना निरनिराळ्या अश्वगतीनी फिरवीत आहेत. (क) तुरगगती- आस्कन्दित धोरितक रेचितत वाल्गित प्लुतम्' या मुख्य पाच अश्वगति आहेत. आस्कन्दित- चारी पायावर भरधाव वेगाने. २ धोरितक- मोठा मुंगुस, करकोचा, मोर व वराह यांच्या धावण्यासारख्या चार चाली. ३ रेचितं- मध्यम वेगाने, ४वाल्गित- दुडकी चाल, ५ प्लुत- पक्षी किंवा हरिणे यांच्या प्रमाणे उड्या घेत दौड. याना मराठी नावेही असतीलच पण ती या लेखकास माहीत नाहीत.

(२) ऐकुनि हर्षतिं पणव निशाणां- हे सर्व रणधीर महावीर वीरवेषांत असले तरी यावेळी त्यांच्या हृदयातील व शरीरातील उत्साह वीर रौद्रादि रसांचा नसून भक्ती, शृंगार व अद्भुत रसांचा

आहे. म्हणून 'मारू राग सुभट सुख दाई' इत्यादी युद्ध वर्णनातील अवतरणे येथे अप्रासंगिक आहेत. डंके, नगारे वगैरे वाद्ये केवळ रणवाद्ये नाहीत. ही वाद्ये निरनि-ाळ्या रसांचे उद्दीपन करणारे ध्वनी काढू शकतात. धनुष्यभंग व जयमाला समर्पण प्रसंगी सुद्धा डंके भेरी वाजविल्या आहेत. रघुवीर विवाहाची घोषणा डंके वाजवूनच केली आहे. पहाटेस काकडारतीच्यावेळी नगारे वाजवितात, ते वाजविणारे कुशल असले तर मधुर मधुर भक्तिरस निर्माण होतोच होतो.

चौ.३-५-(१) यात रथशृंगाराचे वर्णन आहे. घोडे रथाला जुंपण्याच्या आधीच घंटांचा व धागऱ्यांचा ध्वनि कसा? अशी शंका येईल, पण रथ शालेत रथ शृंगारले व त्यांना घोडे जुंपण्यासाठी बाहेर ओढीत आणले तेव्हा तो ध्वनी झाला. (क) प्रत्येक रथाला चार घोडे जुंपले होते हे १।३३३।६ वरून ठरते. 'तुरग लाख, रथ हजार पंच्वीस । सकल अलंकृत नखादी आशीस्' रथाच्या घोड्यांचे शृंगारणे येथे सविस्तर वर्णिले नाही ते राजकुमारांच्या घोड्याच्या शृंगारण्याने व या वचनाने पूर्ण करावयाचे. पुढे रथीच्या शृंगाराचे वर्णन नाही ते राजकुमाराच्या वर्णनावरून अध्याहृत घ्यावयाचे आहे. पुनरुक्ती व विस्तार टाळण्यासाठी अशी युक्ती अनेक ठिकाणी योजिली आहे.

(ख) रथवर्णनात चवऱ्यांचा उल्लेख आहे, यावरून असे वाटण्याचा संभव आहे की हे रथ रघुवंशी पुरुषासाठी आहेत, पण दशरथाच्या रथाची तयारी सुमंत्र करणार आहेत, काही राजकुमार घोडेस्वार झाले तसे काही राजे व युवराज अयोध्येत असणारच. त्यांच्यासाठी हे रथ आहेत. शिवाय श्वेत चामरच इतरांनी वापरण्यास मनाई असे इतर रंगांच्या चवऱ्या वापरण्यास राजाशिवाय इतरास हरकत नव्हती. येथे छत्रांचा उल्लेख नाही.

(ग) श्यामकर्ण हय होते अगणित- हिंदीतील 'होते' हा या चौपाईतील शब्द मराठी भाषेतला वापरला आहे, पण हे रहस्य हिंदी टीकाकारास न कळल्याने त्यांचा फार गोंधळ उडाला आहे. फक्त कानच तेवढे काळे व बाकी सर्व अंगे श्वेतवर्णाची असलेल्या घोड्यास श्यामकर्ण म्हणतात. अश्वमेध यज्ञांत यांची आवश्यकता असे व हे फार दुर्मिळ असत, असे असता येथे अगणित श्यामकर्ण आहेत. हे अद्भुत ऐश्वर्याचे लक्षण आहे. रघुवंशी राजांकडे श्यामकर्णांची कमतरता कधीच नव्हती विश्वामित्राच्या गालव नावाच्या शिष्याला गुरुनी मागितलेली गुरुदक्षिणा देण्यासाठी आठशे(८००) श्यामकर्ण पाहिजे होते, ते त्यास सर्व पृथ्वीवर कोठेच मिळाले नाहीत पण रघुवंशी राजाने ते त्यांना दिले आहेत. (घ) 'भानु यान शोभा अपहरती' दशरथ भानुवंशातले, त्या वंशात अत्यंत दीप्ति-प्रकाश-तेज-संपन्न भानु (सूर्य) 'भूप भानुकुळिं झाले किति तरी' (२।२५५।५) भानु यान= सहज अत्यंत दीप्ती प्रकाश-तेज संपन्न, असा सूर्याचा रथ, त्याच्याहीपेक्षा हे रथ अधिक दिव्य, दीप्ति-प्रकाश तेजोमय आहेत. या रथापुढे भानूचा रथ फिक्का पडतो! सूर्याचा रथ एकच आहे पण हे असले रथ अगणित आहेत! आणि यांत दशरथांचा रथ नाही हे दशरथाच्या सैन्यातील रथ आहेत! मग दशरथांचे रथ कसे असतील हे कोण कसे सांगणार? म्हणूनच 'वानुं शकेना त्याना वाणी (=सरस्वती) (३०१।७) असे पुढे म्हटले आहे.

हिं. सुंदर सकल अलंकृत सोहे। जिन्हहि बिलोकत मुनि मन मोहे ॥६॥
जे जल चलहिं थलहिं की नाईं। टाप न बूड बेग अधिकाईं ॥७॥
अस्त्र सस्त्र सबु साजु बनाई। रथी सारथिन्ह लिए बोलाई ॥८॥

हिं. दो. चढ़ि चढ़ि रथ बाहेर नगर लागी जुरन बरात।
होत सगुन सुंदर सबहि जो जेहि कारज जात ॥२९९॥

म. सुंदर सकल अलंकृत शोभति। त्यास विलोकुनि मुनि-मन मोहति ॥६॥
स्थलीं तसे जे जलीं चालती। अति वेगानें टाप न बुडती ॥७॥
अस्त्र शस्त्र सब साज सजविले। सारथिनीं मग रथी जमविले ॥८॥

म.दो. जमुं लागे बस-बसुनि रथिं पुरि-बाहेर वरात।
होति शकुन सुंदर तयां जे ज्यां कार्या जात ॥२९९॥

अर्थ- (ते सर्व श्यामकर्ण) सुंदर असून सकल अलंकारानी सजविलेल्यामुळे (विशेषच) शोभायमान झाले, त्यांना पाहून मुनींची मने सुद्धा मोहित होऊ लागली. ॥६॥ ते जसे जमिनीवर चालतात तसे पाण्यावरही चालतात व अति वेग असल्यामुळे टापासुद्धा पाण्यात बुडत नाहीत. ॥७॥ अशी शस्त्रादी सर्व सामग्री सजवून सारथींनी रथींना बोलावून घेतले, जमविले. ॥८॥ आपापल्या रथात क्रमशः बसून नगराच्या बाहेर वरातीची मिरवणुकीची जुळणी सुरु झाली, जे ज्या कार्यासाठी निघाले त्याना त्यांना तसे सुंदर शकुन होऊ लागले ॥दो.२९९)

टीका-चौ.६-८, (१) अलंकृत शोभति....मोहति- हे श्यामकर्ण निसर्गतःच सुंदर, आणि त्यात अलंकारांनी शोभा वाढविली, त्यामुळे मनोहरता वाढली. मुनींचे मन विषयरसपराङमुख असते पण ते ही यांना पाहताच मोहित झाले. पाहातच रहावे असे मुनीना सुद्धा वाटले!

(२) स्थलीं तसे जे जली चालती इ. स्वारांच्या घोड्यांना 'जिंकुनि पवन किं बघति उडाया' अशी उडण्याची भाषा वापरली, पण रथाच्या घोड्यांना उडण्याची भाषा वापरली नाही. स्वारासहित घोडा आकाशात उडू लागला तरी स्वार पडणार नाही, पण रथासहित घोडे उडू लागले की रथी पडण्याचा संभव फार म्हणून ही दक्षता. स्वारांचे घोडे नदीनाले ओलांडताना उडून सहज पलीकडे जातील असे आहेत व रथांचे घोडे पाण्यावरून सहज चालत जातील असे आहेत. हा अश्विन कृष्णपक्ष आहे. वाटेत मोठमोठ्या नद्या ओलांडाव्या लागणार इत्यादी विचार करून योग्य अशीच व्यवस्था केली आहे. म्हणूनच वाटेतील नद्यांना पूल बांधविण्याची व्यवस्था राजाने-भरताने करविली नाही.

(३) अस्त्रशस्त्र सबसाज सजविले- अस्त्रांचा उल्लेख प्रथम केला, कारण दुरून लांबून मारा करण्याचे तेच मुख्य साधन आहे. हे सर्व रथी अस्त्रविद्या विशारद होते हे सुचविले. (क) घोडेस्वारांना बोलवावे लागले नाहीत कारण १।१ घोडा सजविण्यास फार वेळ लागत नाही.

दो. (१) या दोह्याच्या पहिल्या चौपाईतील पहिल्या चरणाने जसा राजकुमार व इतर घोडेस्वार यांचा उल्लेख केला, तसाच या दोह्यात विविध रथांचा उल्लेख आहे. सैन्यातील अस्त्रशस्त्रविद्यानिपुण रथींचे रथ, व नगरातील इतर क्षत्रिय व महाजन वैश्य यांचेहि रथ असणारच, इतरांच्या रथांचा उल्लेख मागेपुढे नाही, विप्रांचा व शूद्रांचा उल्लेख पुढे आहे. रथांत बसून जाणारे ते सर्व रथीच म्हणून येथे 'चढि चढि=बस बसून, बसून बसून असे म्हटले. सैनिक रथी आपल्या सैनिकी रथात बसले व इतर रथी साध्या रथात बसले. पुढे सैनिकी रथ व त्यांच्यामागे क्षत्रिय वैश्यांचे इतर रथ असा क्रम ठेवला. घोडेस्वारात सुद्धा असेच तीन प्रकार आहेत. पुढे भरतादी राजकुमार, नंतर इतर सैनिकी घोडदळ व त्यांच्या मागे नागरीक घोडेस्वार आहेत. हे सर्व रथ नगराबाहेर जेथे भरतादी घोडेस्वार आहेत तेथे गेले व त्यांच्यामागे क्रमाने शिस्तीत उभे राहिले.

(२) उत्तरार्ध- येथे अशी शंका येणे साहजिकच आहे की सर्व लोक रामविवाहासाठीच जात असता 'जे ज्या कार्याजात' असे का म्हटले ? (क) रामविवाह हे सर्वांचे सामान्य उद्दिष्ट आहे पण सैन्यातील लोकास शत्रूशी सामना करण्याची वेळ आल्यास जय मिळविण्याची आशा, वैश्यवर्गास व्यापार करून धन कमावण्याची व त्रिवर्णास मदत करण्याची इच्छा, प्रवासात सुख व्हावे, कष्ट पडू नयेत अशी कोणास इच्छा, जनकपुरीत राहण्यास भरपूर व मोकळी जागा मिळावी अशी कोणाची इच्छा इत्यादी विविध हेतु व आकांक्षा लाखो लोकांत असणारच. सर्व प्रकारचे धंदेवाले, कारागीर इत्यादी सर्व लोकच जात असल्याने प्रत्येक वर्गाची इच्छा निराळी असणारच. आता रथांच्या मागे रिकामे हत्ती जातील.

हिं. *। कलित करबरन्हि परी अँबारीं। कहिं न जाहि जेहि भाँति सँवारी ॥१॥*
। चले मत्त गज घंट बिराजी। मनहुँ सुभग सावन घन राजी ॥२॥
। बाहन अपर अनेक बिधाना। सिबिका सुभग सुखासन जाना ॥३॥
। तिन्ह चढि चले बिप्रवर बृंदा। जनु तनु धरे सकल श्रुति छंदा ॥४॥
। मागध सूत बंदि गुनगायक। चले जान चढि जो जेहि लायक ॥५॥

म. *। अंबाऱ्या सुंदर करिवरतीं। वदलें जाइ न अशा सजवती ॥१॥*
। जाति मत्त गज घंटा राजति। श्रावण-घन-राजी सुभगा अति ॥२॥
। दुसऱ्या नाना विपुल सुवाहनिं। शिबिकां सुभग सुयानिं सुखासनिं ॥३॥
। बसुनी निघती विप्रवृंद वर। श्रुतिछंदचि जणु सर्व वर्ष्मधर ॥४॥
। मागध सूत बंदि गुणगायक। वाहनिं निघति जसे ज्यां लायक ॥५॥

अर्थ- सुंदर हत्तीवर सुंदर अंबाऱ्या अशा सजविल्या गेल्या की काही सांगता येत नाही. ॥१॥ घंटांनी सुशोभित असे मत्त हत्ती. चालूं लागले (तेव्हा असे वाटले की) जणू अत्यंत सुंदर अशा, श्रावणातील मेघांच्या पंक्तीच चालल्या आहेत. ॥२॥ दुसऱ्या पुष्कळ व नाना प्रकारच्या सुंदर वाहनात, मेणे, सुंदर डोल्या, व पालख्या इत्यादीकांत ॥३॥ बसून विप्रश्रेष्ठांचे समुदाय निघाले, (तेव्हा वाटले की) सर्व वेद व उपनिषदेच शरीरधारी

(वर्ष्म=शरीर) बनून जात आहेत. ||४|| मागध, सूत, बंदी व गुणगायक आपापल्या लायकीप्रमाणे योग्य वाहनावर बसून निघाले. ||५||

टीका-चौ.१-२ (१) यात हत्तीचे वर्णन आहे, पण अंबाऱ्यात कोणी बसले नाहीत. हत्ती मस्त, तरुण आणि पुष्ट असल्याने सहज सुंदर आहेत, त्यांच्या गंडस्थलांतून मदाचा स्राव होत आहे, त्यावर भृंगे गुंजारव करीत आहेत, हत्ती आपल्या कानांनी त्यास हाकलण्याचा प्रयत्न करीत आहेत त्याचा फडै फडै असा आवाज येत आहे, त्यातही त्यांच्या सोंडावर व गंडस्थळावर विविध रंगांनी चित्रे रेखाटली असून सुंदर विभूषणे बांधली आहेत. मोती रत्ने लावलेल्या सुंदर गोंडे असलेल्या सुंदर रंगीबेरंगी झुली घातल्या आहेत व त्यांच्या पाठीवर सुंदर सोन्याच्या अंबाऱ्या बसविल्या असून त्या विविध रत्ने, मोत्याच्या जाळ्या, झालरी, बैठकी, चवऱ्या, ध्वजा पताका इत्यादींनीं सजविल्या आहेत. (क) महाराधिराज दशरथ रथातून जाणार असल्याने हत्तीवर कोणी स्वार नाहीत हे योग्यच आहे. मोठमोठ्या संस्थानातील मिरवणुकीत शोभे करता हत्ती असत, तसेच येथे यावेळी आहे. हत्ती हे वाहन रथापेक्षा श्रेष्ठ समजले जाते.

(२) हत्तीच्या गळ्यात मोठाल्या घंटा बांधलेल्या असतात व ते चालू लागले म्हणजे त्यांचा मोठा आवाज निघत असतो. ते काळे कुट्ट श्रावणातील मेघासारखे असतात व मेघगर्जने प्रमांणे त्या घंटांचा ध्वनि येत असतो श्रावणात मोठमोठ्ठे काळेकुट्ट ढग एकामागून एक येतात व पुढे जातात तसे हे हत्ती संख्येने व आकाराने विशाल आहेत हे सुचविले. हय गज सजवा स्यंदन अशी दशरथांची आज्ञा होती. त्यांचे सविस्तर वर्णन हय, स्यंदन व गज याक्रमाने येथपर्यंत केले. पुढील दोन चौपायात विप्रांच्या गमनाचे वर्णन आहे. मिरवणुकीत पुढे घोडे, मध्ये रथ व मागे हत्ती असावेत असेच वेदांमध्ये वर्णन आहे.

श्री सूक्तात 'अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदनीम्' असेच वर्णन आहे.

चौ.३-४-(१) शिबिका=मेणा, याना बंद करता येण्यासारखे दरवाजे, पडदे वगैरे असतात व वाहून नेण्यास ८ माणसे लागतात. पालखी सर्वांच्या परिचयाचीच आहे, तसेच डोल्या, पाळणे, इत्यादी विविध यानांत बसून ब्राह्मण वर्ग निघाला. छंद=वेद व श्रुति=उपनिषदे. सर्ववेदोपनिषदादी मुखोद्गत असलेले वेदमूर्तीच हे सर्व ब्राह्मण आहेत.

चौ.५-(१) मागध- सूत बंदी गुणगायक यांच्या वाहनांचा स्पष्ट उल्लेख येथे नसला तरी पुढील चौपाईत ध्वनित आहे. उंट खेचरे, बैल इत्यादीवर बसून ते निघाले.

हिं. । बेसर ऊँट बृषभ बहु जाती । चले बस्तु भरि अगनित भाँती ।।६ ।।
। कोटिन्ह काँवरि चले कहारा । बिबिध बस्तु को बरनै पारा ।।७ ।।
। चले सकल सेवक समुदाई । निज निज साजु समाजु बनाई ।।८ ।।

दो. । सब के उर निर्भर हरषु पूरित पुलक सरीर ।।
। कबहिं देखिबे नयन भरि रामु लखनु दोउ बीर ।।३०० ।।

म. | खेचर उंट बैल बहु जाती | लादित अगणित पदार्थि जाती ||६ ||
| गडी वाहती कोटि कावडी | वस्तु वदूं किति विविध परवडी ||७||
| सेवक सगळे समुदायानें | निघति समाजासह थाटानें | |८ ||

म.दो. | हर्ष परम सकलां मनीं पूरित पुलक शरीर ||
| कधिं पाहूं डोळे भरुन राम नि लक्ष्मण वीर ||३०० ||

अर्थ - अगणित पदार्थानी लादलेली विविध जातींची खेचरे, विविध प्रकारचे उंट व नाना जातीचे बैल चालूं लागले (जाती=प्रकार; जाती=जातात, जाऊं लागले) ||६ || (कावडीवाले) गडी अगणित कावडी घेऊन निघाले; त्या कावडीत विविध प्रकारचे (परवडी) किती पदार्थ भरले आहेत हे कसे वर्णन करता येईल! ||७|| सगळे सेवक आपापल्या मंडळी सुद्धा समूहा समूहाने थाटाने निघाले. ||८|| सर्वांच्या मनांत परम हर्ष झाला असून सर्वांचे देह रोमांचानी फुलून गेले आहेत, व रामलक्ष्मण या दोघा वीरांना कधी एकदा डोळे भरुन पाहूं (अशी उत्कंठा सर्वांना लागली आहे.) दो. ३०० ||

टीका:- चौ.६-(१) जे गोणीत भरता येण्यासारखे किंवा गट्ठे बांधण्यासारखे कोरडे पदार्थ होते ते बैल, उंट व खेचरे यांना लादून नेले गेले. या वर्णनात सामान वाहून नेणाऱ्या बैलगाड्यांचा, खटाऱ्यांचा उल्लेख नाही. या विषयी विस्तार पुढे केला आहे.

चौ. ७ (१) जे पदार्थ असे नेण्यासारखे नाहीत ते म्हणजे दूध, दही, लोणी, तूप, मध, तेल, ताक, सरबते, अत्तरे, सुवासिक तेले, रस्त्यावर शिंपडण्याची सुगंधी द्रव्ये, लोणची, मोरांबे इत्यादी अनेक ओले नी पातळ पदार्थ कावडीत भरून नेले गेले, शिवाय रस्त्याने प्रवासात पाणी मिळेल न मिळेल म्हणून पिण्याचे पाणी, फराळाचे विविध पदार्थ इत्यादी कावडीतून नेणे सोयीचे होते. जनकाने पुढे पुष्कळ जिन्नस खटारे भरून पाठविले तरी हजारो कावडी होत्याच. (क) दशरथानी गाड्या का वापरल्या नाहीत. वाटेतील नदी नाल्याना जनकाने हंगामी पूल बांधविले आहेत हे दशरथास माहीत नाही; जनकदूतांना सुद्धा हे माहीत असणे शक्य नाही कारण की दूत धाडल्यानंतरच जनकांनी पूल बांधविले आहेत. मग घोडे, बैल, उंट, रथ कसे घेतले? स्वारांचे घोडे हवेत उडणारे आहेत, रथांचे घोडे पाण्यावर चालणारे आहेत, हे पूर्वीच सांगितले आहे. बैल, उंट, हत्ती वगैरे पाण्यातून पोहून जाऊं शकतात; प्रमाणे गोस्वामीनी शंकेला जागा ठेवलेलीच नाही.

दोहा- (१) हर्ष परम सकलां- रघुवीराच्या विवाहाचा उत्सव पाहण्यास सापडणार म्हणून हर्ष झाला. रामलक्ष्मणांच्या प्रेमामुळे 'पुलक पूरित शरीर' झाले. सर्व लोक व सर्व रामलक्ष्मणांच्या दर्शनासाठी आर्त झाले आहेत हे 'कधि पाहू डोळे भरून राम नि लक्ष्मण वीर' या उत्तरार्धात दाखविले. (क) 'चला शीघ्र रघुवीर वऱ्हाडी' ही आज्ञा ऐकताच भरतशत्रुघ्नांपासून सेवकसमुदायापर्यंत सर्वांचे रामलक्ष्मणांवर फार प्रेम असल्याने. (ख) सर्वांच्या डोळ्यांपुढे रामलक्ष्मणांच्या रूप, शील,गुणांपेक्षा सध्या त्यांचे वीर्यतेज पराक्रमादिच नाचत आहेत. उपक्रमात

दशरथांनी रघुवीर शब्दच वापरला आहे. 'यथा राजा तथा प्रजा' हे वचन यथार्थ असल्याचे दाखविले. ही व्यक्तिराज्यांतली रामराज्याच्या पूर्वीची स्थिति आहे. 'यथा राजा तथा प्रजा' हे वाक्य हल्लीही अनुभवास येतच आहे, पण प्रेमप्रीतीच्या अभावाच्या रूपाने इतकेच. आतां आणखी वर्णन करतात.

हिं. *गरजहिं गज घंटा धुनि घोरा। रथ रव बाजि हिंस चहु ओरा ॥१॥*
निदरि घनहि घुर्म्मरही निसाना। निज पराइ कछु सुनिअ न काना ॥२॥
महा भीर भूपति के द्वारें। रज होइ जाइ पषान पबारें ॥३॥
चढी अटारिन्ह देखहिं नारी। लिएँ आरती मंगल थारीं ॥४॥
गावहिं गीत मनोहर नाना। अति आनंदु, न जाइ बखाना ॥५॥

म. *गजघंटा भीषण घणघणती। रथ रव चहुँदिशिं अश्व हेषती ॥१॥*
भेरि घनां निंदित घड्घडती। निज पर शब्द न कानीं पडती ॥२॥
गर्दी भारी द्वारिं नृपाचे। फेकत पीठचि पाषाणाचे ॥३॥
नारि चढुन गच्यांवर पाहति। घेऊनी पात्रीं मंगल आरति ॥४॥
करिति मनोहर मंगल-गायन। अति आनंद किं वदला जाय न ॥५॥

अर्थ- हत्तीच्या घंटा भीषण (घोर) घणघणाट करीत आहेत; रथांचा खडखडाट व घोड्यांचे खिंकाळणे चोहोकडे चालू आहे. ॥१॥ मेघांची निंदा (अनादर) करीत डंक्याचा घडघडाट चालू आहे व आपला किंवा दुसऱ्याचा शब्द कानी येत नाही. ॥२॥ राजद्वाराजवळ तर इतकी भारी गर्दी झाली आहे की (तेथे) दगड फेकला तर त्याचे पीठ होऊन जाईल. ॥३॥ स्त्रिया गच्यांवर चढून पात्रात (तबकांत) मंगलारती घेऊन बघत आहेत. ॥४॥ आणि त्या मनोहर मंगलगीते गात आहेत. आनंद इतका अत्यंत आहे की वर्णन करतां येत नाही. ॥५॥

टीका- **चौ.१-२-(१)** भरतादिकांची स्वारी पुढे नगराबाहेर गेली आहे. त्यानंतर रथ, हत्ती, ब्राह्मण, खेचरे उंट-बैलावर सामान सुमान, अगणित कावडीवाले व सेवक अशा क्रमाने नगरातून बाहेर जात आहेत. त्या वर्णनात राजघंटाचा ध्वनी व रथादीकांचा आवाज वर्णिला नाही त्याचे वर्णन येथे करून दशरथाच्या स्वारीचा व त्या स्वारीच्या वर्णनाचा सांधा जुळविला जात आहे. (क) भरताच्या स्वारीत हत्ती सर्वांच्या मागे आहेत म्हणून त्यांच्या घंटांचा आवाज राजद्वाराजवळ आधी ऐकू येत आहे. हत्तीच्या पुढे रथ आहेत म्हणून त्यांचा खडखडाट नंतर ऐकू येत आहे व घोडे नगराच्या बाहेर सर्वांच्या पुढे आहेत म्हणून त्यांचा आवाज शेवटी येत आहे, यामुळे हा क्रम उलटा आहे. राजद्वाराजवळ जमलेल्या गर्दीत ही तीन प्रकारची वाहने आहेतच व त्यांचाही ध्वनी सुरू झाला आहे. म्हणून एकत्र वर्णन केले. येथे हत्ती रथ घोडे असे मागे आहेत. बाहेर गेल्यावर एकसूत्रीपणा आणला जाईल. तरुणवर्ग पुढे गेला आहे. सरदार, मानकरी, मोठे अधिकारी इत्यादी मोठी मंडळी व वयस्कर वृद्ध मंडळी राजद्वाराजवळ जमत आहेत.

चौ. ३-५ (१) एवढी गर्दी आहे की या गर्दीत एखादा दगड टाकला गेला जमिनीवर तर त्याचे पीठ होऊन जाईल पण चोऱ्या, अपघात, प्राणहानी इ. काही झाले नाही ही विशेषता आहे! गर्दीत सुद्धा शिस्त आहे व सुशील, सुनीति आहे. (२) राजवाड्याच्या आसपासच घरांच्या गच्च्यावर व ज्या रस्त्याने स्वारी नगराबाहेर जाणार त्या रस्त्याच्या बाजूच्या घरांच्या गच्च्यांवर स्त्रियांची खूप गर्दी होणारच! अशा गर्दीने गच्च्या, छपरे कोसळून पडल्याची उदाहरणे महाराष्ट्रात अगदी अलीकडे घडली आहेत. पण त्यात स्त्रियापुरुष एकत्र इत्यादी अनेक भेद आहेत.

(क) विवाहासाठी जाणाऱ्या वराला ओवाळण्यासाठी स्त्रियांनी अशा रीतीने जमण्याची प्रथा तिकडे होती व आहे. येथल्या या वऱ्हाडात आज नवरदेव मात्र नाही! तरी सुद्धा आरत्या घेऊन नारी जमल्या आहेत. ही प्रीतीची रीती अशीच आहे! यावेळच्या आनंदाला पारावारच नाही. म्हणून त्याचे वर्णन अशक्य आहे. 'दशरथ गुणगण वर्णन न घडे' असे असल्याने त्यांची स्वारी रघुवीर विवाहासाठी जाण्यास निघताना होणाऱ्या आनंदाचे वर्णनही न घडे हे योग्यच आहे.

शंका- या एवढ्या स्त्रिया वऱ्हाडाबरोबर न जाता मागे का राहिल्या अशी शंका महाराष्ट्रीयांना येथे येते व तसे होणे स्वाभाविक आहे. उत्तर हिंदुस्थानात वराकडील वऱ्हाडात (विशेषतः क्षत्रियात) स्त्रिया जाण्याची प्रथा नाही व नव्हती. कौसल्यादी राण्यासुद्धा गेल्या नाहीत. वा.रा. सुद्धा दशरथांच्या प्रयाणाच्यावेळी राण्या बरोबर गेल्याचा उल्लेख नसून वरात आल्यावर राण्यांनी सुनांना घेतल्याचे वर्णन आहे. 'कौसल्याच सुमित्राच कैकयीच सुमध्यम्॥ वधूप्रति'ग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ ततः सीतां महाभागामुर्मिलांच यशस्विनीम्। कुशध्वज सुते चोभे जगृहुर्नृय पत्नयः।. (वा.रा.१।७७।१०-१२). (क) भावार्थ रामायणातील रीतिरिवाजांचे वर्णन महाराष्ट्रातील ऋग्वेदी देशस्थांच्या विवाह पद्धतीस धरून लिहिलेले दिसते, ते बरेच लौकिकास धरून आहे. मानसांतील वर्णन इतिहासास सोडून नाही. आता वसिष्ठ दशरथांच्या रथारोहणाचे वर्णन करतात.

हिं. *तब सुमंत्र दुई स्यंदन साजी। जोते रबि हय निंदक बाजी॥६॥*
दोउ रथ रुचिर भूप पहिं आने। नहिं सारद पहिं जाहिं बखाने॥७॥
राज-समाजु एक रथ साजा। दूसर तेज पुंज अति भ्राजा॥८॥

दो. *तेहिं रथ रुचिर बसिष्ठ कहुँ हरषि चढाइ नरेसु॥*
आपु चढेउ स्यंदन सुमिरि हर गुर गौरि गनेसु॥३०१॥

म. *स्यंदन युग तव सुमंत्र साजी। जोडी रविहयनिंदक वाजी॥६॥*
ते रथ रुचिर नृपाप्रति आणी। वानु शके ना त्यांना वाणी॥७॥
राज-साज रथिं एका साजे। तेजःपुंज दुजा विभ्राजे॥८॥

दो. *वसिष्ठास रथिं रुचिर त्या चढविति मुदित नरेश॥*
स्वये बसति रथिं चिंतुनी हर गुरु गौरि गणेश॥३०१॥

अर्थ- तेव्हा सुमंत्राने दोन रथ सजविले व सूर्याच्या घोड्यांची निंदा करणारे बाजी (घोडे)त्यास जोडले. ||६|| ते दोन रुचिर रथ (त्याने) राजाजवळ आणले. त्यांचे वर्णन वाणीला. शारदादेवीला सुद्धा करता येणार नाही. ||७|| एका रथात राजांची सर्व सामग्री सजविली असून दुसरा तेजःपुंज व विशेष शोभायमान आहे. ||८|| त्या सुंदर रथात राजाने आनंदाने वसिष्ठास चढविले व आपणही हर (शंकर) गुरु, गौरी व गणेश यांचे स्मरण चिंतन करून (त्याच) रथात बसले. ||दो.३०१ ||

टीका.चौ.६-८-(१) रविहयनिंदक बाजी- पूर्वी ज्यांना श्यामकर्ण जोडले ते रथ 'भानुयान शोभा अपहरती' असे आहेत. येथे या रथांच्या घोड्यांना 'रविहयनिंदक' म्हटले असे घोडे ज्या रथांना जोडले त्याना भानुरथापेक्षा श्रेष्ठ उपमा पाहिजे, पण ती नसल्यामुळे त्या रथांची शोभा शारदेला सुद्धा वर्णन करता येणार नाही असे चौ.७ मध्ये म्हटले आहे.

(क) ते रथ रुचिर- सजविलेले दोन्ही रथ रुचिर आहेत. रुचिर=सुंदर असा सामान्य अर्थ आहे, पण तेवढ्याने येथे भागण्यासारखे नाही, कारण भानुरथ सुंदर नाही असे म्हणता येणार नाही. 'रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ' म्हणून रुचिर= दीप्तीमान व सर्व प्रकारे (अभि) प्रिय वाटेल असा असे. हाच अर्थ 'तेजःपुंज बिभ्राजे' या शब्दांनी पुढल्या चौपाईत स्पष्ट केला आहे.

(२) राजसाज- 'अस्त्र शस्त्र सब साज सजविले' व शिवाय राजाची वस्त्रे अलंकारादी सर्व सामान एका रथात सजविले.

दोहा- (१) राजद्वाराजवळ एवढी अफाट गर्दी जमली असता हे रथ राजद्वारी कसे आणले? दगड पडला तर पीठ होईल अशा गर्दीतून दोन रथ आणता येणे शक्य नाही. राजद्वारापुढील रस्त्याच्या एका दिशेने राजद्वारापर्यंत रथ आणण्यास रास्ता मोकळा ठेवला असलाच पाहिजे. म्हणून हे आलेले रथ फिरविणे भाग पडणारच यामुळे १ व २ असा जो क्रम होता तो उलटा होणार दोन पुढे व एक मागे असे होणार, म्हणजेच राजाचे सामान सुमान भरलेला रथ मागे व रिकामा 'तेजःपुंज बिभ्राजे' असा रथ पुढे असणारच. या पुढल्या तेजःपुंज रथांत राजाने वसिष्ठास बसविले तेजःपुंज रथालाच येथे दोह्यात रुचिर म्हटले आहे. आता दशरथ कोणत्या रथात बसले हे ठरविले पाहिजे.

(२) स्वये बसती रथि- दशरथ कोणत्या रथांत बसले याविषयी मतभेदास फट असल्याने साधार विचार करणे भाग आहे. १. सहवसिष्ठ शोभति नृप कैसे। सुरगुरु संगि पुरंदर जैसे' (पुढली चौ.१) दोन भिन्न रथात वसिष्ठ व नृप असल्यावर सहवसिष्ठ नृपशोभति आणि 'सुरगुरु बृहस्पती सहित इंद्र शोभावा तसे शोभति असे म्हणता येणार नाही. सहशोभति म्हणण्यास निदान एकाच रथात तरी दोघे पाहिजेत म्हणून दोघे एकाच रथात आहेत हे ठरले.

२. करुनि वेद कुलविधींस राजा (पुढील चौ.२) वेदविधी करताना पुरोहित पुढल्या रथांत व यजमान मागल्या रथात असे कसे चालेल. शिवाय 'निजपर-शब्द न कानी पडती (चौ.२) अशी परिस्थिती आहे. यावरूनही हेच ठरले की वसिष्ठ व दशरथ एकाच रथांत व अगदी जवळ

आहेत. (क) दशरथास कुल विधि करताना सुद्धा वसिष्ठांची गरज लागते. 'करुनि गुरुवचे कुलविधि राजा' (३१३।८) हा तिसरा पुरावा. ३. 'स्मरुनि राम-गुरु-आज्ञा घेउनि। निघति महीपति शंख वाजवुनि'

चौ. ३ जेथे स्वत:चा शब्द ऐकू येणे कठीण आहे तेथे मागील रथात बसलेल्या वसिष्ठांची आज्ञा पुढील (चार घोड्यांच्या) रथात बसलेल्या दशरथास कशी घेता येईल? या पुराव्यानेही मागील अनुमानच निश्चित झाले. याप्रमाणे मानसांतील चार सबळ पुराव्यानी हे ठरले की ज्या रथास वसिष्ठास बसविले त्यातच दशरथ बसले.

सूचना- हा भाव मानसपीयूषमध्ये छापला आहे पण त्याचे हात पाय तोडून! कारण त्या संपादकांच्या मताच्या विरुद्ध हे मत सिद्ध होते! ही सर्व संपादकाची कुलरीतीच असावी! आणखी आधार आहेत ते यथास्थान दिसतील.

(३) वा.रा. वसिष्ठांना शेवटी आपल्या बरोबर न घेता इतर ब्राह्मणाबरोबर पुढे पाठविण्याची आज्ञा सुमंत्रास दिली आहे. त्यामुळे वसिष्ठांस रथात बसविण्याचे कारणच तेथे नाही. वा.रा. वसिष्ठ केवळ पुरोहित आहेत, गुरु नाहीत. 'वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालेरव कश्यपः। मार्कण्डेयः सुदीर्घायू ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ एते द्विजा प्रयान्त्वग्रे स्यन्दनं योजवस्व मे ॥(१।६९।४-५) या सर्व ब्राह्मणांना वसिष्ठां बरोबर पुढे पाठविण्याची आज्ञा देऊन आपला रथ जुंपण्यास सांगितले. (क) 'एकाच रथात बसले' यावर एक आक्षेप घेता येण्यासारखा आहे, त्याचे निरसन आता केले जाईल.

(४) चिंतुनि हर गुरु गौरि गणेश- हर-शंकर, रघुकुल-इष्ट देव असल्याने त्यांचे स्मरण प्रथम केले. (क) गुरु-गुरुस्मरण केले त्या अर्थी एकाच रथात बसले असे म्हणता येणार नाही असा आक्षेप वरील अर्थाशिवाय कोणी घेऊ शकतील पण हा आक्षेप त्यांच्यावरच उलटेल. वसिष्ठांना एक रथात चढवून दुसऱ्या रथात बसण्यास जाताना वंदन करून जाणे जरूर होते, तसे केलेले नाही. येथे गुरुस्मरण वसिष्ठांचे नसून विश्वामित्रांचे आहे. त्यांच्याच कृपेने सर्व घडून येऊन हा विवाहाचा योग जमला. 'धर्मसुयश ही प्रभु तुम्हा यांचे अतिकल्याण' (१।२०७) हा त्यांचा आशीर्वाद खरा ठरला इत्यादी स्मरण झाले. चिंतन केले.

(ख) गौरी- इष्टदेवाची शक्ति असल्याने व गणेश विघ्नहर्ता म्हणून स्मरण करणे जरूर होतेच. जनकराजाने सुद्धा 'सिद्धि गणेश' स्मरण करून मुलींना पालख्यात-मेण्यात बसविल्या आहेत. वरात घेऊन परत निघताना फक्त गणेशस्मरणच का केले याचा विचार तेथे (३३९।८) गू.चं. दिसेल. (येथील अनेक अर्थ व अनेक मते मा.पी.पाहा)

हिं. । सहित वसिष्ठ सोह नृप कैसे। सुर गुर संग पुरंदर जैसे ॥१॥
। करि कुलरिति वेद विधि राऊ। देखि सबहि सब भाँति बनाऊ ॥२॥
। सुमिरि रामु गुर आयसु पाई। चले महिपति संख बजाई ॥३॥
। हरषे बिबुध बिलोकी बराता। बरषहिं सुमन सुमंगल दाता ॥४॥

। भयउ कोलाहल हय गय गाजे । ब्योम बरात बाजने बाजे ॥५ ॥

म. *। सह वसिष्ठ शोभति नृप तैसे । सुरगुरु-संगि पुरंदर जैसे । ।१ ॥*

। करुनि वेदै-कुलविधींस राजा । सज्ज सर्वपरीं बघुनि समाज ॥२ ॥

। स्मरुनि राम गुरु-आज्ञा घेउनि । निघति महिपति शंख बाजवुनि ॥३ ॥

। विबुध वरात बिलोकुनि हर्षति । सुमन सुमंगल-दायक वर्षति ॥४ ॥

।अति कोलाहल हय गज गाजति व्योमिं वरातीं वाद्यें वाजति ॥५ ॥

अर्थ- सुरगुरु (बृहस्पती) सहित पुरंदर- इन्द्र जसा शोभावा तसे वसिष्ठांसहित राजा दशरथ शोभत आहेत. ॥१ ॥ वेदविधि व कुलरिवाजाप्रमाणे जो विधि करावयाचा तो करून व (आपल्या बरोबर येणाऱ्या) समाजाची सर्वप्रकारे सज्जता आहे असे पाहून ॥२ ॥ रामाचे स्मरण करून व गुरुजींची आज्ञा घेऊन, शंख वाजवून महीपतींनी प्रयाणास आरंभ केला. (निघाले) ॥३ ॥. ती मिरवणूक (वरात) पाहून विबुधांना (देवांना) हर्ष झाला व त्यांनी अति मंगलदायक अशी पुष्पवृष्टि केली ॥४ ॥ (तेव्हा) अत्यंत गोंगाट गलबला (कोलाहल) सुरु झाला. घोडे हत्ती गर्जू लागले आणि आकाशात (व्योमि) व मिवरणूकीत (वरातील) वाद्ये वाजू लागली. ॥५ ॥

टीका-चौ. १-२ चं. पुरंदर=इंद्र देवराजा, ऐश्वर्य व भोगविलास यांचे प्रतीक आहे. 'गुणातीत नी भोग पुरंदर' (७।२४।२) १।१३०।३ पाहा, (क) वेदविधी करण्यास पुरोहित जवळ असणे जरूर आहे. (ख) सज्ज सर्वपरी बघुनि समाजा- उपदेश- आपले अनुयायी पूर्णपणे सुसज्ज आहेत असे ठरल्या शिवाय नेत्याने प्रयाणाची सूचना देऊ नये.

चौ. ३.(१) स्मरुनि राम- रामावर अपार अमाप प्रेम असल्यामुळे व त्यांच्या पराक्रमानेच हा योग आला असल्याने त्यांचे स्मरण होणे अगदी स्वाभाविक आहे. येथे रघुवीर स्मरण न होता 'जो आनंदसिंधु सुखराशी', सुखधाम, 'सकल आनंद निधान' त्याचे रामाचे स्मरण झाले. केव्हा एकदा जाऊन पोचेन व 'सुखधाम', 'नयनानंद दान जे दाते' त्याला डोळे भरून पाहीन अशी आतुरता उत्पन्न झाली आहे. (क) गुरुजींची आज्ञा घेतली त्या अर्थी ते जवळ त्याच रथात असले पाहिजेत.

चौ.४-(१) बिबुध हर्षति- दशरथांनी सीताराम विवाहास संमति दिली व ते निघाले विवाहासाठी, तेव्हा आता वेदविधि प्रमाणे विवाह होणार व रघुनाथ राम 'धर्मेच अर्थेच कामेच नातिचरिष्यामि' असे प्रतिज्ञाबद्ध होणार व सीताहरणाचा मार्ग सोपा होणार अशी त्यास हमी वाटली. हा दूरवर विचार केल्यामुळेच त्यांना हर्ष झाला आणि म्हणून विशेष बुध म्हणजे शाहणे=बिबुध हे त्यांचे नाव यथार्थ ठरले. 'सत्यसंध। या वधुनि मृगातें। प्रभु। आणा वैदेही वदते' (अर. २७।५) यातील सत्यसंध व प्रभु। यावरील टी.पाहा.

चौ.५-(१) घंटांचा घणघणाट, रथांचा खडखडाट, घोड्यांचे खिंकाळणे, गजांची गर्जना व मनुष्याचा गोंगाट इत्यादी एकत्र मिळून जो ध्वनि होऊ लागला तो कोलाहल, 'गलबला' हा 'कोलाहल' चाच अपभ्रंश असावा असे वाटते.

हिं. सुर नर नारि सुमंगल गाई। सरस राग बाजहिं सहनाई ॥६॥
घंट घंटि धुनि बरनि न जाहीं। सरव करहिं पाइक फहराहीं ॥७॥
करहिं बिदुषक कौतुक नाना। हास कुसल कल गान सुजाना ॥८॥
दो. तुरग नचावहिं कुअँर बर अकनि मृदंग निसान ॥
नागर नट चितवहिं चकित डगहिं न ताल बँधान ॥३०२॥
म. गाति सुमंगल सुर-नर-नारी। वाजति सणया सु-रागदारीं ॥६॥
घंटी घंटा ध्वनि न वर्णवे। सेवक करती खेळ नव नवे ॥७॥
करिति विदुषक कौतुक नाना। हास्य-कुशल जे पटु कलगानां ॥८॥
दो. तुरग नाचविति कुमरवर मृदंगादि अनुकूल ॥
नागर नट निरखिति चकित ताल-समेत न भूल ॥३०२॥

अर्थ- सुरनारी (अप्सरा) व नरनारी (अयोध्येतील स्त्रिया) मंगलगान करीत आहेत व सणया वगैरे कोमल वाद्ये उत्तम रागदारीत वाजत आहेत. ॥६॥ लहानघंटा (घंटी) व मोठ्या घंटा यांचा ध्वनि वर्णनातीत आहे. सेवक (पैलवान-पाइक) नाना प्रकारचे कसरतीचे नवे नवे खेळ करीत आहेत ॥७॥ विदुषक नाना प्रकारचे कौतुक करीत असून ते हास्यरस (उत्पादनात) कुशल व सुंदर गायनात निपुण आहेत ॥८॥ सुंदर राजकुमार मृदंगादिकांच्या वादनानुसार आपापल्या तुरंगाना नाचवीत आहेत व त्यांचे ताल, सम वगैरे मुळीच चुकत नाहीत हे निरखून चतुर नट सुद्धा आश्चर्यचकित होत आहेत ॥३०२॥

टीका-चौ.६-(१) सुरनरनारी- सुरनारी-अप्सरा व नरनारी मंगलगीते पुरुष गात नाहीत म्हणून असाच अर्थ करणे भाग आहे. इतर अनेक पाठ येथे आढळतात, पण मंगलगायन करणे हे स्त्रियांचेच काम असल्याने हा पाठच योग्य आहे वऱ्हाड निघताना येथे जसा सुरनारीचा उल्लेख आहे तसाच हे वऱ्हाड जनकपुरीजवळ पोचल्यावर आहे. 'गाती सुर सुंदरी, सुम वर्षति ॥ देव...' (३०६।१) भाव हा की देव व देववधू = अप्सरा वऱ्हाडाबरोबरच आकाश मार्गाने जात आहेत, वऱ्हाड पृथ्वीवरून चालले आहे. तेथे नगरस्त्रियांचा उल्लेख नाही, कारण या मंगलगान करणाऱ्या अयोध्येतील स्त्रिया वऱ्हाडाला सीमेपर्यंत पोचवूनच परत फिरणार व जनकपुरीतील स्त्रिया वऱ्हाडाला सामोरे आल्या नाहीत म्हणून तेथे केवळ सुरसुंदरीचाच उल्लेख आहे. अयोध्येच्या बाजूस अशी रीत आहे की सौभाग्यवती स्त्रिया मंगलगीते गात गात वऱ्हाडाच्या मागोमाग सीमेपर्यंत पोचविण्यास जातात.

चौ.७-(१) घंटी घंटा ध्वनि- दशरथांच्या स्वारीतील हत्तीच्या घंटा व रथांना लावलेल्या घंटिका, घागऱ्या इत्यादींचा ध्वनि निघत आहे. (क) सेवक=पाइक, मल्ल, पैलवान, कसरतीचे खेळ करून दाखविणारे सेवक- लेझीम, गदा, मुद्गर, फरीगदगा, दांडपट्टा, जंबिया इत्यादींचे खेळ मिरवणुकीपुढे करण्याची पद्धति इकडे पण आहे. सूचना- या चरणातील शब्दांच्या अर्थाविषयी हिंदी टीकाकारीत अनेक मतभेद आहेत. गोरखपूर कडील भागात हे हिंदी शब्द असून रूढ आहेत असे काहींचे म्हणणे आहे. त्यानी दिलेली अर्थच घेतला व तोच अनुवादात घातला आहे.

चौ.८-(१) करिति विदुषक कौतुक- विदुषकांच्या ठिकाणी तीन गुण हे येथे दाखविले आहे. हास्यरस उत्पन्न करण्यात कुशल, व्यवहार पटु व सुंदर गायन पटु असावेत पटु (सुजाण) हा शब्द दोन अर्थानी घेतला पाहिजे, विदुषक जर व्यवहार पटु नसतील तर त्यांच्या थट्टा विनोदाने सुख, आनंद न होता खेद, तिरस्कार इ. उत्पन्न होतील. स्थळ, वेळ परिस्थिति इत्यादीस अनुकूल असा विनोद, मस्करी असेल तरच त्यांच्या इतर गुणांचे चीज होईल.

दोहा- 'तुरग नाचविति कुमर वर' इत्यादी- दशरथांची स्वारी जसजशी पुढे जाऊ लागली तसतसा तिच्यातील मृदंगादी वाद्यांचा ध्वनि पूर्वी बाहेर जाऊन, आपल्या घोड्यांना निरनिराळ्या गतींनी फिरविणाऱ्या राजकुमारांना स्पष्टपणे ऐकू येऊ लागला, तेव्हा या वाद्यांच्या तालावर ते आपले तुरंग नाचवू लागले. याप्रमाणे भरताच्या स्वारीशी दशरथांच्या स्वारीचा संबंध जोडला. (क) ताल हे गायन वादनातील काल व क्रियांचा परिणाम दाखविणारे शब्द आहेत गाणाराने किंवा नृत्य करणाराने वादनाच्या ताल व सम यांच्या बरोबरच गायनातील वा नृत्यातील सम जर आणली नाही तो समेवर आला नाही तर मग ताल चुकतो. (ख) फिरविती चतुर तुरग गाति नाना (२९९।२) असा उपक्रम केला व येथे 'तुरग नाचविति कुमर वर' असा उपसंहार केला. येथे सुचविले की दशरथांच्या स्वारीच्या पुढील नटास हे घोड्यास नाचविणे अगदी स्पष्ट दिसण्या इतक्या या दोन्ही स्वाऱ्या जवळ जवळ आहेत. आता दोन्ही शिस्तीने एकत्र होतील-

हिं. *। बनइ न बरनत बनी बराता । होहिं सगुन सुंदर सुभदाता ॥१ ॥*
। चारा चाषु बाम दिसि लेई । मनहु सकल मंगल कहि देई ॥२ ॥
। दाहिन काग सुखेत सुहावा । नकुल दरसु सब काहूँ पावा ॥३ ॥
। सानुकूल बह त्रिबिध बयारी । सघट सबाल आव बर नारी ॥४ ॥
म. *। सज्ज वरात वदलि ना जाई । होति शकुन सुंदर शुभदाई ॥१ ॥*
। चारा चास वाम दिशिं घेई । मंगल सकल किं सांगुन देई ॥२ ॥
। उजवा काक सुशेतीं दिसला । सकला नकुल विलोकत बसला ॥३ ॥
। त्रिविध पवन अनुकूल वहतसे । सुस्त्री शिशुसह सघट येतसे ॥४ ॥

अर्थ- ही वरात (मिरवणूक) इतकी सुंदर सजली आहे की काही वर्णन करता येत नाही. सुंदर शुभदायक शकुन होऊ लागले ॥१ ॥ चासपक्षी डाव्या बाजूस आपले भक्ष्य

खात आहे व जणू सांगत आहे की सर्व प्रकारचे मंगल होणार आहे. ॥२॥ उत्तम शेतात उजव्या बाजूस कावळे दिसले व मुंगूस आपल्याकडे बघत आहे असे सर्वास दिसले. (पुनःपुन्हा वळून बघत आहे) ॥३॥ शीत मंद व सुगंधित (त्रिविध) वारा अनुकूल वाहू लागला आणि डोक्यावर पाण्याची घागर व कमरेवर बालक घेतलेली सौभाग्यवती स्त्री समोरून येताना दिसली. ॥४॥

टीका-चौ.१-(१) सज्ज वरात- सुचविले की दशरथाची स्वारी आल्यावर तिच्यात भरताच्या स्वारीतील विविध विभाग क्रमशः मिळून सर्व मिरवणूक स्वारी तयार झाली. दशरथाचा रथ सर्वांच्या पुढे आहे हे दो.३०६ मध्ये स्पष्ट दिसते. पुढे दोन राजरथ, त्यांच्यामागे भरताचे घोडदळ, नंतर इतर घोडदळे, नंतर दोन्ही स्वाऱ्यातील रथांचे तीन विभाग, त्यामागे दोन्हीतील हत्ती, त्यामागे ब्राह्मणांची वाहने, सामानाने लादलेले खेचरादि पशु, कावडीवाले व शेवटी सेवक अशी ही मिरवणूक स्वारी सज्ज झाली. विदुषक वगैरे सर्वांच्यापुढेच असणार. 'सजा वऱ्हाड' असा उपक्रम केला आहे व येथे 'सज्ज वरात' हा उपसंहार आहे. (क) वदलि ना जाई- सर्व वरात अवर्णनीय आहे असे सांगून या मिरवणुकीच्या वर्णनाचा उपसंहार केला. यातील प्रत्येक भाग अवर्णनीय आहे हे पूर्वी वेळोवेळी सांगितले आहे.

(२) होति शकुन सुंदर शुभदाई- सुंदर= आल्हाददायक, अनुकूल असा अर्थ करणे भाग आहे. कावळा सुंदर पक्षी नाही पण तो शुभ शकुन रूपात दिसल्यामुळे आल्हाद झाला. (क) स्वारीच्या प्रयाणास प्रारंभ होणार तोच हे शकुन होऊ लागले.

चौ.२-(१) या व पुढील ६ चौपायात मिळून एकंदर बारा शुभ शकुनांचे वर्णन आहे. त्यात चास (चाष) व मृगमाला याना १।१ चौपाई देऊन इतरांपेक्षा त्यांचे श्रेष्ठत्व सुचविले आहे व या दोघांत 'मंगल सकल' आणि 'मंगलगण' हे शब्द क्रमशः घातले आहेत.

(क) चास-पक्षी. चास=चाष पक्षी, किकी असा शब्द करणारा 'अथ चाषः किकीदिविः' (अमरे) किकी इति दीव्यति, वशाते' मराठीत चासच म्हणतात. पण चास-चाष म्हणजे नीलकंठ मात्र नव्हे. 'कलकण्ठ नीलकण्ठौ पीतसरे महेश्वरे। दास्यहे ग्रामचटके खजरीटे शिकावले' (हेमचंद्र) (ख) सांगुनि देई- भाव हा की चास पक्षी बोलत असलेला सर्वांना स्पष्ट ऐकू आला. चासपक्षी जाणाराच्या डाव्या बाजूस चरत असेल व बोलत असेल तर सर्वप्रकारे मंगल होणार म्हणून समजावे.

चौ.३-(१) उजवा काक सुशेती दिसाल- उजव्या बाजूस, पीक उभे असलेल्या शेतात काव काव न करणाऱ्या कावळ्याचे दर्शन शुभ होय. डाव्या बाजूस किंवा रिकाम्या शेतात, किंवा काव काव ओरडत असलेला अशुभ होय. (क) नकुल=मुंगूस. याने आपल्याकडे पुनःपुन्हा वळून पाहिले तर तो शुभ शकुन समजावा, नुसता मुंगूस दिसणे हा शुभ शकुन नाही.

चौ. ४-(१) अनुकूल पवन- यात्रेत अनुकूल. वारा म्हणजे पाठीमागून वाहणारा वारा. (क) सुस्त्री= शुभ स्त्री, सौभाग्यवती, सवाशीण, सुवासिनी. सघट=पाण्याने भरलेला घडा, घागर, घेऊन येत असलेली.

हिं. *लोवा फिरि फिरि दरसु देखावा। सुरभी सनमुख सिसुहि पिआवा ॥५॥*
मृगमाला फिरि दाहिनि आई।मंगल गन जनु दीन्हि देखाई ॥६॥
छेमकरी कह छेम बिसेषी। स्यामा बाम सुतरु पर देखी ॥७॥
सनमुख आयउ दधि अरु मीना। कर पुस्तक दुइ बिप्र प्रबीना ॥८॥

म. *भालू वळुनि दे दर्शन राजी। सुरभी सन्मुख वत्सा पाजी ॥५॥*
वळुनि उजवि मृगमाला आली। मंगल-गण जणुं दाविति झाली ॥६॥
क्षेम विशेषहि वदे क्षेमकरि। दिसली श्यामा वाम सुतरुवरि ॥७॥
कुणि दधि-मीना सन्मुख आणी। विज्ञ विप्रयुग पुस्तकपाणी ॥८॥

शब्दार्थ- भालु- कोल्ह्याची मादी (लोना-लोमडी-कोल्हा किंवा भालू) सुरभी= धेनु. क्षेमकरी लाल पंखांची व शुभ्र मुख असलेली घार (हिंदी=छेमकरी). या जातीच्या घारी पुणे जिल्ह्यात पाहण्यास सापडल्या. क्षेमकरी शब्द अमरकोषात मिळाला नाही. वरील अर्थ गीतावली लं.कां. पद २० मध्ये मिळाला. 'ससिमुखि कुंकुम बरन सुलोचनि' शशिमुखि कुंकुमवर्ण सुलोचनि। शोक विमोचनि वेद चि वानी' हे सगळेच पद फार भावपूर्ण आहे. घार='आतायिचिलल्लौ', आतायि व चिल्ल (हिंदी चील) (अमरे) विज्ञ=विद्वान, पंडित.

अर्थ- भालू वळून खुषीने दर्शन देत आहेत व धेनु वत्साला समोर पाजीत आहे. ॥५॥ मृगांचा (हरिणाचा) कळप डावीकडून वळून उजवा आला व जणू सर्व मंगल गणांचे दर्शन देता झाला. ॥६॥ लालघार (क्षेमकरी) विशेष क्षेम सांगत आहे आणि चांगल्या (शुभ) वृक्षावर डाव्या बाजूला श्यामा (कोकिळा) दिसली. ॥७॥ कोणी दही व मासे समोरून घेऊन आला व दोन विद्वान ब्राह्मण हातात पुस्तक असलेले येताना दिसले. ॥८॥

ल.ठे. श्यामा=कोकिळा श्यामा वेट प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके। पिके....(मेदिनी) श्याम=कोकिळ हाच अर्थ गीर्वाण लघुकोषांतही सापडला म्हणून हिंदी टीकाकारांनी मा.पी. दिलेले काळी घार वगैरे अर्थ निराधार असल्याने चुकीचे आहेत.

टीका चौ.५-८(१) कोल्हे किंवा भालू यानी वारंवार वळून पाहणे मंगलसूचक आहे. (क) मृगांचा कळप डावीकडून उजवीकडे येताना दिसणे म्हणजे सर्व मंगलांचा समुदायच दिसण्यासारखे आहे. (ख) लालघारीचे दर्शन क्षेमकुशल सूचक असून आकाशात उडत असता तिचे बोलणे शोक-विरह विनाशक शुभ चिन्ह आहे. (ग) श्यामा- कोकिळा डाव्या बाजूस आम्रादि शुभ वृक्षावर दिसणे शुभ शकुन आहे. (घ) ब्राह्मण विज्ञ-विद्वान आहेत हे नुसत्या दर्शनाने कळणार नाही, म्हणून सार हे की काही शास्त्रचर्चा करीत असलेले व हातात पुस्तक असलेले ब्राह्मण समोरून येताना दिसणे शुभ शकुन आहे. हे सर्व शकुन एकाचवेळी दशरथास झाले दिसले आहेत असे आता सांगतील.

हिं.दो. । मंगलमय कल्यानमय अभिमत फल दातार ॥
। जनु सब साचे होन हित भए सगुन एकबार ॥३०३ ॥
म.दो. । मंगलमय कल्याणमय अभिमत फळ जे देत ॥
। शकुन सत्य होण्या जणू सर्व एकदा येत ॥३०३ ॥

अर्थ- जे (शकुन) मंगलमय, कल्याणमय व इच्छिलेले फळ देतात ते सगळे शकुन जणू सत्य होण्या-ठरण्यासाठी जे एकाच वेळी (जमून) आले झाले दिसले ॥दो.३०३ ॥

टीका - दोहा (१) मंगलमय कल्याणमय अभिमत फळ जे देत ही तिन्ही विशेषणे सहेतुक आहेत. अभिमत=इच्छित, इच्छित फलाची प्राप्ती नेहमी कल्याणकारक ठरतेच असे नाही. लॉटरीत ५० हजाराचे बक्षिस लागावे अशी इच्छा होती. तिकीट विकत घेण्यासाठी जाऊ लागला तेव्हा अभिमत फलदायक शकुन झाले, तिकिट घेतले व पुढे ५० हजारंचे बक्षिस त्या नंबराला लागले. चेक घरी आला तो चेक वटावण्यास बँकेत गेला व पैसे घेऊन येताना गुंडांनी पोटात सुरा भोसकला व पैसे पळविले! तसेच आज मंगलमय वाटणारे पुढे कल्याणमय ठरेलच असे नाही. या तिन्ही गोष्टी एकत्रित होणे फार दुर्लभ आहे. हे शकुन मंगलमय आहेतच, सर्व श्रेयस्करी क्लेशहारिणी सीतेला विवाहविधिपूर्वक रामवल्लभा बनवून सुरनरमुनिभयहारक होणार आहेत. दुःखरहित सुखच सर्वांचे खरे अभिमत फळ असते. कोणत्याही विषयेच्छेच्या मुळाशी सुखेच्छा असतेच व दुःख मुळीच नसावे असे वाटतेच.

(२) सत्य होण्याजणू सर्व एकदा येत- येथे नाट्यकलेने आधिदैविक भावना जागृत केली की, शकुन झाले नसते व अपशकुन झाले असते तरी मंगल कल्याण व अभीष्ट फलप्राप्ती होणारच होती. कारण की राम व सीता जगदीश व माया आहेत. शुभ शकुनांनी विचार केला की, अशुभ शकुन बहुधा नेहमीच खरे होतात, आमच्या भाग्यात मात्र खरे ठरण्याचे क्वचितच असते, पण आज मंगलमय कल्याणमय अभिमत फलदायिनी गंगा अनायसे वहात आहे. तेव्हा तिच्यात हात धुऊन विविध सत्यत्व सगळ्यांच्याच नावाला का जोडू नये? म्हणून हे सर्व शकुन स्वतःच प्रगट झाले. त्यांना कोणी मुद्दाम पाठविले नाहीत. मुद्दाम शुभ शकुन पाठविण्याची प्रथा आहे व त्यांचा उल्लेख पुढे येत आहे. या बारा शुभ शकुनात स्त्री, सवत्स धेनु, दधिमीन व विप्र हे चार शकुन मुद्दाम घडविण्यासारखे आहेत. पण या वेळी ते आपोआप घडले आहेत. 'नकुल-सुदर्शन दर्शनी (दर्पण-आरसा) क्षेमकरी चक चाष ॥ दश दिशीं देखत शकुन शुभ पुरती मनोभिलाष (दोहा.४६०) चक=चक्र, चक्रवाक. 'भेरीमृदंग मृदु मर्दल शंखवीणा। वेदध्वनि मधुर-मंगलगीत घोषः ॥ पुत्रालिताच युवती सुरभी सवत्सा धौताम्बरश्च रजकोभिमुखः प्रशस्ताः ॥(रत्नमाला).

हिं. मंगल सगुन सुगम सब ताकें। सगुन ब्रह्म सुंदर सुत जाकें ॥१ ॥
राम सरिस बरु दुलहिनि सीता। समधी दसरथु जनकु पुनीता ॥२ ॥
सुनि अस ब्याहु सगुन सब नाचे। अब कीन्हे बिरंचि हम साँचे ॥३ ॥

एहि बिधि कीन्ह बरात पयाना। हय गय गाजहिं हने निसाना ॥४॥

म. *त्या सब शकुन सुगम मंगलकर। ज्याचा ब्रह्म सगुण, सुत सुंदर ॥१॥*
रामसदृश वर वधू सिताही। दशरथ जनक पूत हे व्याही ॥२॥
ऐकुनि असें शकुन-गण नाचे। अतां विरंचि अम्हां करि साचे ॥३॥
करि वरात यापरीं प्रयाणा। हय गज गाजति हणिति निशाणां ॥४॥

अर्थ- सगुण ब्रह्मच ज्यांचा सुंदर पुत्र आहे त्याना मंगलकारक सर्व शकुन (एकाचवेळी) होणे सोपे सुलभ आहे. (सहज आहे, काही नवल नाही.) ॥१॥ रामासारखा वर व सीतेसारखी वधू आणि दशरथ जनकासारखे पुनीत (पूत, पावन) व्याही आहेत. ॥२॥ हे ऐकून शकुनांचा सुमदाय (आनंदानेः नाचू लागला की आता विरंचिने आम्हाला खरे केले. ठरविले. ॥३॥ याप्रमाणे वरातीने प्रयाण केले (तेव्हा) घोडे व हत्ती गर्जू लागले व डंके पिटले गेले. ॥४॥

टीका-चौ.१-(१) शकुन सुगम- असे शकुन झाले नसते तरच नवल 'सब मंगलमय ज्यांची कीर्ती। तयां प्रयाणिं शकुन ही नीती' (५।३५।५). धनुर्भंग, जयमाला समर्पण व भार्गव गर्वहरण यांनी विवाह आधीच झालेला आहे, तेंव्हा आधी कार्य व मग कारण घडत आहे! 'फल अनुगामी महिपमाणि तव मानसिं अभिलाष' (२।३।-)

चौ.२-३(१) रामं सदृश वर वधू सिताही- रामसीता अनुरूप वर वधू आहेत. 'जगिं वर लायक वधू प्राप्त ना' (१।९२।६) वराला योग्य वधू व वधूला योग्य (सर्वप्रकारे) लायकवर मिळणे अशक्य असते. 'घेता ज्यांचे नामहि जगती। सकल अमंगल- मूल भंगति' (१।३१५।१). 'जैंहुनि विरंचिने जगिं सृजलें। बहु परिणय पाहिले परिसले॥ सर्वपरी सम साज-समाजी। व्याही सम दिसले परि आजी॥१।३२०।५-६॥ 'वर सावळा जानकी जोगा' 'अनुरूप वर नववधू परस्पर बघुनि लाजति हर्षती' (३२५ छं ४) (क) शकुन गण नाचे- सर्व शुभ शकुन एकाच वेळी होणे अशक्य, पण ही अशक्य गोष्ट सुद्धा शक्य झाली. (ख) बाराच शकुनांचे वर्णन केले ते नमुन्या दाखल केले. सर्व शकुन एकाच वेळी झाले असले तरी सर्वांचे वर्णन या ग्रंथात करणे योग्य नाही म्हणून बारांचे केले. (ग) बाराच का? रामविवाहात व रामचरित्रांत १२ या संख्येला महत्त्व आहे. राम सूर्य वंशात अवतरले. सूर्य बारा. (आदित्य) सूर्याच्या कला बारा. सूर्य बारा कलांनी परिपूर्ण होतो. आता बारा संख्येचा उपयोग पाहाः-

'दशरथ वसिष्ठांकडे पत्रिका घेऊन निघाल्यापासून (दो.२९३) जनकपुरीजवळ जाऊन पोचले. (दो.३०४) ते वर्णन १२ दोह्यात (दोन्ही धरुन) २ मिरवणुकीत बारा क्रियांचेच वर्णन आहे. ३ शकुन १२च वर्णन केले. ४ दशरथांच्या स्वागतापासून विवाहात जाण्यासाठी राम घोड्यावर बसले ते वर्णन १२ दोह्यांतच (३०५-३१६). ५ राम घोड्यावर बसल्यानंतर सप्तपदी विधि समाप्तिपर्यंतच्या राम विवाहवर्णनात (दो.३१७ पासून ३२४ पर्यंतच्या) १२ छंद वापरले आहेत. ६. नंतर बंधुचे विवाह होऊन सर्व वधूवर जानोशाच्या घरी दशरथांच्यासह जाईपर्यंतच्या

वर्णनात छंद १२च. राम घोड्यावर बसले तेव्हा पासून चौघांच्या विवाह समाप्ती पर्यंतचे वर्णन (३१६-३२७) बारा दोह्यातच. ८ व्याही भोजनापासून (३२८) दशरथ डंके पिटून अयोध्येस प्रयाण करू लागेपर्यंत (दो.३३९) दोहे बाराच. ९. नंतरअयोध्येस जाऊन गृहप्रवेश करीपर्यंत (३४०-३५१) दोहे बाराच. बारा या संख्येचा केलेला प्रयोग सहेतुक नाही असे म्हणता येईल काय? (३०५।६ टी.प.)

चौ. ४-(१) करि बरात प्रयाणा- राजवाड्या जवळून दशरथ वसिष्ठासह निघाले तेव्हा बरातीने प्रयाण केले असे न म्हणता 'निघति महिपति' (३०२।३) इतके म्हटले दोन्ही स्वाऱ्यांचे नगराबाहेर एकीकरण होऊन आता निघणार तोच हे बारा शकुन सर्व शकुन झाले व वऱ्हाडाच्या मिरवणूकीने प्रयाण केले. वाहनात वाद्यांचा घोष सुरु झाला. आता ६ दिवसात हे वऱ्हाड जनकपुरीच्या सीमेजवळ जाऊन पोचेल.

ल.ठे. - दशरथांनी कोणत्या तिथिला प्रयाण केले याचा थोडा विचार करूः-

खालील वर्णनात कृष्ण पक्षातील महिन्यांचे नाव आपल्या इकडील गणनापद्धती प्रमाणे दिले आहे. तिकडील पद्धतीप्रमाणे त्याच्या पुढील महिन्याचे कृष्ण पक्षाचे समजावे. १. आश्विन वद्य द्वितीयायुक्त प्रतिपदेला भव धनुष्यभंग झाला व त्याच दिवशी दूत अयोध्येस निघाले. 'जनकेनसमादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ।। त्रिरात्रमुषिता मार्गे त्वयोध्यां प्रविशन्, पुरीम् ।। (वा.रा.१।६८।१). घोडे अगदी दमून गेले अशा त्वरेने दूत आले तरी तीन मुक्काम वाटेत करून चवथ्या दिवशी अयोध्येस आले. मानसांतील दूत पायी आले असे मानण्याचे कारण नाही. त्यांना सुद्धा इतका काळ लागणारच, म्हणून दूत आश्विन कृष्ण पंचमीला अयोध्येत आले असे मानणे योग्य आहे. कारण धनुर्भंगाच्या दिवशी प्रतिपदायुक्त द्वितीया होती. दूतांनी एक रात्र वस्ती अयोध्येत केली असे दो २९४ वरून ठरले आहे. म्हणजे दुसऱ्या दिवशी आश्विन कृष्ण (६) षष्ठीला दशरथांनी प्रयाण केले असे ठरते. आश्विन कृष्ण षष्ठीला पुनर्वसू किंवा पुष्य नक्षत्र असू शकते. दशरथांचे जन्मनक्षत्र रोहिणी, वृषभ रास, म्हणजे २ रा किंवा तिसरा चंद्र त्यादिवशी असेल, म्हणून षष्ठीला प्रयाण केले हे म्हणणे ज्योतिष शास्त्रविरुद्ध विसंगत ठरत नाही.

(२) 'गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान्' (वा.रा. १।६९।७) चार दिवस मार्ग क्रमण करून पाचव्या दिवशी दशरथ पोचले आहेत, म्हणजे वा.रा. दूतांपेक्षा १ दिवस जास्त लागलाच. मानसातील जनकाने वाटेत ठिकठिकाणी वस्तीसाठी सर्व सोयी करून ठेवल्या असल्याने मानसातील दशरथ ६ व्या दिवशी म्हणजे आश्विन कृष्ण एकादशीला जाऊन पोचले असे ठरते. पुढील चार चौपाया व दोह्याच्या दोन ओळी ६ ही संख्या हेच सुचविते की ६ व्या दिवशी पोचले. (क) कधी निघाले व कधी पोचले हा प्रश्न फार गौण असल्याने वरील तर्काधिष्ठित निदान वाचकावर लादण्याची इच्छा व आवश्यकता नाही. या अल्प बुद्धीला जे दिसले व पटले ते लिहीले आहे.

हिं. *आवत जानि भानुकुल केतू। सरितन्हि जनक बँधाए सेतू॥५॥*
बीच बीच बर बास बनाए। सुर पुर सरिस संपदा छाए॥६॥
असन सयन बर बसन सुहाए। पावहिं सब निज निज मन भाए॥७॥
नित नूतन सुख लखि अनुकूले। सकल बरातिन्ह मंदिर भूले॥८॥

म. *जाणुनि येति भानुकुल-केतू। जनक बांधविति सरिता-सेतू॥५॥*
मधें मधें वर वास विरचिले। सुर-पुर-सदृश संपदे खचिलें॥६॥
अशन शयन सुंदर वर वसनें। पावति सकल रुचे जें स्वमनें॥७॥
नव नव सुख अभिमत अवतरलें। सकल वऱ्हाडी मंदिर भुलले॥८॥

अर्थ- सूर्यवंशाचे ध्वज दशरथ महाराज येत आहेत असे जाणून जनकराजाने सरितांवर (तात्पुरते) पूल बांधविले॥५॥ मधे मधे वस्ती करण्यासाठी चांगली निवासस्थाने तयार करविली आणि ती अमरावती (सुरपुर) सारख्या संपदेने अगदी खचून-भरून ठेवली॥६॥ खाण्याचे व भोजनादिकांचे उत्तम पदार्थ, गाद्या वगैरे झोपण्यासाठी उत्तम साधने, व सुंदर वस्त्रे वगैरे सर्व गोष्टी सर्व वऱ्हाडाना आपापल्या मनाच्या आवडीप्रमाणे मिळाल्या.॥७॥ आपणास इष्ट वाटणारे सुख रोज नवनवे अवतरलेले पाहून सर्व वऱ्हाडी मंदिर भुलून गेले ॥८॥

टीका-चौ.५-(१) जाणुनि येति भानुकुल केतु- दूत दशरथांच्या बरोबर निघाले असल्याने अगदी त्वरेने गेले असे मानले तरी चौथ्या दिवशी म्हणजे दशरथांच्या आधी दोनच दिवस पोचणार. पण तेवढ्यात घरे बांधणी व पूल बांधणे होणे शक्य नाही, शिवाय 'जाणुनि' म्हटले आहे, ऐकुनि म्हटले नाही, म्हणून दूत गेल्यावर ही सर्व व्यवस्था केली असे म्हणता येत नाही. जनकराजा स्वतः महायोगी होते व विश्वामित्र त्रिकालज्ञ सर्वदर्शी होतेच. म्हणून स्वतः अन्तर्ज्ञानाने जाणले व विश्वामित्रांस मोठेपणा देऊन त्यांच्या मुखाने जाणले असे मानणेच संयुक्तिक व योग्य आहे.

(२) सरिता सेतू- सरिता=मोठ्यानद्या. ७।८ दिवसांत सरितावर पूल कसे बांधविले अशी शंका महाराष्ट्रीयास -दक्षिणात्यास येईल. हे पूल हंगामी, तात्पुरते, ७।८ महिन्यापुरतेच असतात. पावसाळ्यात ठेवीत नाहीत. मथुरेतून गोकुळास जाताना मध्ये यमुनेवर असा एक पूल पाहिला. मोठाल्या नावा नांगर टाकून पाण्यात स्थिर केल्या जातात. त्यावर लाकडे टाकून त्यावर मुरुम, माती टाकून पूल केला जातो. गाड्या, टांगे, मोटारीसुद्धा वरून जातात. तसेच हे बांधविले, म्हणून आश्चर्य नाही. (क) यावरून हे ठरले की अयोध्येपासून जनकपुरी पर्यंतचा रस्ता चांगला रुळलेला व सर्वास माहीत असलेला असा होता. अन्यथा पूल कुठे बांधणार व बांधले आहेत हे कसे समजणार! (ख) याने जनकाचे आपल्या व्याह्यावरील प्रेम प्रतीत होते. वा.रा. पूल व मुक्कामाचे ठिकाणी वस्तिस्थाने वगैरे बांधविल्याचे वर्णन नाही.

चौ. ६-(१) मधे मधे वास बिरचिले- लाखो लोकांना रात्री अत्यंत सुखाने झोपता येईल व भोजनादिक करता येईल अशी निवासस्थाने बांधविणे व त्यात चारी वर्णाची, मुनींची, सार्वभौम राजा व राजपुत्रादीकांची त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे परमोत्तम सोय प्रत्येक ठिकाणी ६।७ दिवसात करणे पूल बांधविण्याइतके सोपे नाही. यात जनकाने आपल्या योग सिद्धीचा उपयोग केला असे मानणे भाग आहे. भरद्वाज मुनीनी भरताचा सर्व सैन्यासह जो सत्कार केला त्यातील सुखसोई व येथील वर्णन यात विशेष फरक नाही. भरद्वाजानी एकाच ठिकाणी व्यवस्था करविली, पण जनकास पाच ठिकाणी करावी लागली. (अयोध्या २९४-२९५ पाहा).

(२) सुरपुर-सदृशसंपदे खचिले- सुरपुर= इंद्राची नगरी अमरावती (स्वर्ग) ही भोग. विलासाविषयी प्रसिद्ध आहे. येथे सुरपुर सदृश संपदेने भरल्याचे सांगितले. सुरपुरातील संपदेसारख्या म्हटले, सुरपुरसंपदेने म्हटले नाही, म्हणजेच त्याच्यापेक्षा हे थोडे तरी कमी प्रतीचे आहे. (क) जनकपुरीत जेथे जानोशाला जागा दिली तेथे 'सहित सकल सुख संपदा सुरपुरभोग विलास' (३०६) असे म्हटले आहे, कारण ते सीतेच्या आज्ञेने सिद्धीनी तयार केले आहे. 'सीताज्ञे' सिद्धी सकल जातीच्या जानोशास' (३०६) असा उल्लेख तेथे करून व तेथल्या सारख्या व्यवस्थेचे व सुखोपभोगांचे वर्णन येथे करून कविकुलमणि शेखरांनी सुचविले आहे की हे सुद्धा सिद्धीनीच निर्माण केले आहे. जनकपुरीतील मर्म फक्त श्रीरामरायास कळल्याचे कवींनी तेथे सांगितले आहे. येथील मर्म कवींनी अगदीच गुप्त ठेवले पण कळण्यासारखे गुप्त ठेवले.

चौ. ७-(१) अशन शयन सुंदर वर वसने- अशन खाण्यापिण्याचे, फराळाचे, भोजनाचे, वगैरे विविध पदार्थ, सम्राटाच्या राजधानीतल्या पुरुष प्रजेला लागणारे सर्व जिन्नस, ज्याला जी इच्छा आवड असेल ते कंद मूल फलादी दूध तुपासुद्धा, कारण यात मुनिमंडळी आहेत. (क) शयन- पलंग, गाद्या, गिरद्या अत्तरे, पांघरुणे, चादरी, पुष्पहार इत्यादी व व्याघ्रजिने, कृष्णजिने दर्भ, दर्भासने वल्कले, गालिचे तक्के बैठकी इत्यादी सर्व प्रकार (ख) सुंदर वर वसने सुती, रेशमी, लोकरीची, जरीची शूद्रसेवकापासून सम्राटापर्यंतच्या विविध लोकांस लागणारी व आवडणारी.

चौ. ८-(१) सकल वऱ्हाडी मंदीर भुलले- (मंदिर भूले) या पूर्वी निजनिज शब्द नाहीत व मंदीर एकवचन आहे. पुढे 'निज निज वासीं बघति वऱ्हाडी' (३०७।१) असा उल्लेख आहे. मंदीर=घर अर्थ असेल तर प्रत्येकाचे घर काही सारखे नसते, म्हणून निज शब्द नसल्यामुळे मंदिर=घर अर्थ करणे विसंगत आहे. निघताना सर्व वऱ्हाडाच्या हृदयात एकच समान भावना होती की 'कधि पाहू डोळे भरून राम नि लक्ष्मण वीर' (दो.३००) असे रामलक्ष्मणांचे चिंतन सर्वांच्याच हृदयात होते. प्रत्येक हृदय राममंदिर होते व अगदी एकच होते, ते सर्व वऱ्हाडी भुलले, विसरले. त्या सुखोपभोग विलासात रामलक्ष्मणांचे चिंतन सुटले, त्या मंदिरास विसरले, व्याही नाही विसरले. दशरथ भरत व शत्रुघ्न हे आहेत मुख्य व्याही. ते भान भुलले नाहीत. वसिष्ठ व्याह्यांपेक्षा श्रेष्ठ, त्यांचे गुरु ते ही भुलले नाहीत, असे काही अपवाद सोडून बाकी सारे विसरले रामलक्ष्मणांस! हा सिद्धिजनित सुखोपभोगांचा परिणाम आहे.

(क) येथे असे वाटण्याचा संभव आहे की भोगविलास अयोध्येतील भोगविलासापेक्षा श्रेष्ठ होते, परंतु तसे नाही. प्रत्येक ठिकाणी गेल्यावर प्रवासी तंबू, राहुट्या वगैरे उभे करावयाचे व पुन्हा सकाळी उठल्यावर बांधावयाचे. मुक्कामावर गेल्यावर स्वयंपाकास प्रारंभ होणार, तंबू ठोकून व्यवस्था होईपर्यंत बाहेर उघड्यावरच तंबूत जमीन गुळगुळीत, सुखकारक कुठली? इत्यादी प्रकारे प्रवासी जीवनाचे चित्र प्रत्येकाच्या कल्पनेत असणार, पण पाहतात तो अगदी घरच्या सारखी सर्व व्यवस्था! त्यामुळे प्रवासाच्या दगदगीने दमलेल्यास विशेष हर्ष होणारच. (ख) जे लोक आधी रामवियोगाने अत्यंत व्याकुळ झाले होते त्यास भरद्वाजाश्रमातील सिद्धी जनित भोगविलास पाहून हर्ष झालाच आहे. 'बघुनि हर्ष-विस्मय-वश लोक' (२।२१५।८).

हिं.दो. ***। आवत जानि बरात बर सुनि गहगहे निसान ॥***
। सजि गज रथ पदचर तुरग लेन चले अगवान ॥३०४॥

म.दो. ***। जाणुनि येत वऱ्हाड वर वाद्य घोष ऐकून ॥***
। स्वागति आणूं जाति, हय गजरथ आदि सजून ॥३०४॥

अर्थ- श्रेष्ठ वऱ्हाड येत आहे हे जाणून वाद्यांचा घोष ऐकून (कानी पडताच) स्वागत करण्यास जाणारी मंडळी (स्वागती) हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ वगैरे सजवून (वऱ्हाडास) घेऊन येण्यासाठी गेली (निघाली) ॥दो.३०४॥

टीका-दोहा(१) जाणुनि येत वऱ्हाड वर -जनकदूत आधी पुढे येऊन त्यानी खबर दिलीच असणार की इतक्या अंतरावर आता व्याही व वऱ्हाडी आले असतील, हे कळल्यावर स्वागताची व सामोरे जाऊन घेऊन येण्याची सर्व पूर्व योजना आधीच केलेली असणार व केव्हा येतील हे अंदाजाने ठरवून सर्वलोक त्या मार्गाकडे डोळे लावून वाट पहात बसलेलेच असणार. वऱ्याच लांबून जनकपुरी दिसू लागताच मिरवणुकीतील नगारे वगैरे वाद्ये मोठ्याने वाजण्यास सुरवात झाली. तो आवाज मिथिलेतील लोकांच्या कानी पडताच ते नियोजित लोक चतुरंगिणी सेना घेऊन स्वागत करण्यास जाण्यासाठी निघाले. अयोध्येस परत जाताना सुद्धा 'निकट अयोध्ये सुदिनि ही सुंदर वरात येत' (१।३४३) 'डंके पिटिति पणव वर वाजति' (३४४।१) 'आकर्णुन जन वरात आली' (३४४।३) असे केले व झाले आहे. वरातीत वाद्ये वाजविली व नगरीतील लोकांनी ओळखले की रामवरात आली.

सूचना - अगवान - वऱ्हाडाला सामोरे जाऊन स्वागत करून, नगरात घेऊन येणारी मंडळी-लोक. या अर्थाचा एक शब्द मराठीत आहे असे मला वाटत नाही, म्हणून स्वागती हा नवीन शब्द बनविला गेला. स्वागत करण्यास जाणारे ते स्वागती इतर समयीच्या स्वागताच्या वेळी सुद्धा हा वापरात येण्यासारखा आहे.

श्री मानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय ३१ वा समाप्त

अध्याय ३२ वा

हिं. *कनक कलस भरि कोपर थारा । भाजन ललित अनेक प्रकारा ॥१॥*
भरे सुधासम सब पकवाने । नाना भाँति न जाहिं बखाने ॥२॥
फल अनेक बर बस्तु सुहाईं । हरषि भेंट हित भूप पठाईं ॥३॥
भूषन बसन महामनि नाना । खग मृग हय गय बहुबिधि जाना ॥४॥
मंगल सगुन सुगंध सुहाए । बहुत भाँति महिपाल पठाए ॥५॥
दधि चिउरा उपहार अपारा । भरि भरि काँवरि चले कहारा ॥६॥

म. *पूर्ण कनक घट, ताट पराती । ललित भाजनें विविधा जाती ॥१॥*
भरुनि सुधेसम सब पक्वान्नें । विविधविधा वदवति न मुखानें ॥२॥
फळें अमित वर पदार्थ सुंदर । भेट म्हणुन पाठवी भूपवर ॥३॥
भूषण विविध महामणि वसनें । खग मृग हय गज बहुविध यानें ॥४॥
मंगल शकुन सुगंध सुशोभित । महीपाल नानाविध धाडित ॥५॥
दहि पोहे उपहार पार ना । नेति गडी कावडी न गणना ॥६॥

अर्थ - (पाणी, सरबत, इत्यादीनी) भरलेले सोन्याचे कलश; व ज्यांचे मुखाने वर्णन करता येणे शक्य नाही अशा नाना प्रकारच्या अमृतासारख्या पक्वान्नानी भरलेली सोन्याची विविध प्रकारची (जातीची) पाने, ताटे, पराती वगैरे, ॥१-२॥ (तसेच) अगणित मधुर (वर) फळे व सुंदर पदार्थ भूपश्रेष्ठाने (जनकाने) भेट म्हणून (स्वागतीच्या बरोबर) पाठविले. ॥३॥ नाना प्रकारची भूषणे, वस्त्रे महामणी, पक्षी,मृग, हत्ती, घोडे व नानाविध वाहने ॥४॥ सुंदर मंगल द्रव्ये, सुंदर सुगंधी पदार्थ, व विविध शुभ शकुन महिपालाने धाडले. ॥५॥ आणि दही, पोहे इत्यादी उपहार (भेटीचे जिन्नस) अपार आहेत व ते गडी अगणित कावडीतून नेत आहेत. ॥६॥

टीका-चौ.१-६(१) सर्व पाने सोन्याची रत्नजडित अशीच असणार कारण कलश सोन्याचे आहेत. कोपर = दोन्ही बाजूनीं उचलण्यास कान असलेल्या मोठ्या पराती; थारा-थाळे, ताटे, (क) खग - नाना प्रकारचे शुभ पक्षी - कोकिळ, पोपट, मैना, कबुतरे, कवडे, मोर, चातक इ. (ख) मृग - कृष्णमृग, सांबर, रोही, नीळ, चितळ, भेकर इत्यादी जाती महाराष्ट्रांत आहेत. (ग) सुधेसम - असे म्हणुन वाटेतील पडावाच्या ठिकाणच्या संपदेतील वर्णनाचे साम्य दाखविले. हे सर्वपदार्थ अमरपुरीतील पदार्थासारखे आहेत. (घ) याने-वाहने-पालख्या, मेणे, डोल्या, पाळणे इत्यादी. (ङ) सुगंध - सुगंधि द्रव्ये, हारतुरे, केशर, कस्तूरी, गोरोचन, अर्गजा, यक्षकर्दम (चतुरसम) अष्टगंध (तीन प्रकाराची) षोडशांग धूप, अत्तरे तेले इत्यादी

(२) शकुन - प्रथम मंगल कलश (आम्रपल्लव व नारळ ठेवलेले) डोक्यावर व कडेवर तान्हे मूल घेतलेल्या अव्यंग सौभाग्यवती स्त्रिया, पुस्तक हातात असलेले व शास्त्रादी पाठ म्हणत

असलेले २/२ ब्राम्हण, दधि व जिवंत मीन घेतलेले लोक, सवत्स धेनु, धुतलेले कपडे घेतलेला धोबी, मंगलवाद्ये, आरसे इत्यादी पुढे पाठविले.

सूचना - वऱ्हाड (मुलीकडील किंवा मुलाकडील) गावाच्या सीमेवर येण्याच्यावेळी निदान मंगलवाद्ये व मंगलकलश - बालयुक्त सौभाग्यवती स्त्री हे शकुन पाठविलेले व आलेले या नेत्रांनी पूर्वी पाहिले आहेत. अपशकुनाचे घोर परिणामही त्या त्या विवाहात व वधूवरांवर होताना पाहिले आहेत व अत्यंत आप्त (विश्वासार्ह सुहृद) मुखाने ऐकलेही आहेत; अलिकडे २०/२५ वर्षे सुधारणेच्या नांवाखाली सुशिक्षित व पुढारलेल्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या समाजात या अत्यंत आवश्यक व पालनीय गोष्टींचा लोप झालेला दिसतो! हे समाजाचे दुर्भाग्य आहे. अपशकुनांचे अनिष्ट परिणाम अनुभवल्यानंतर पश्चाताप करणारे पदवीधरही भेटले आहेत पण 'समयिं चुकुनि अनुताप कायसा'!

(३) उपहार = भेट, मांडलिक राजाने सार्वभौमास द्यावयाची खंडणी (कर), पूजासाहित्य, इत्यादी अनेक अर्थ आहेत; पण येथे पूर्वसंदर्भानुसार उपहार भेट, पूजासाहित्य हाच अर्थ संयुक्तिक आहे. वा. रा. 'राजा तु जनक :-श्रीमान् श्रुत्वा पूजामकल्पयत्' १/६९/७ असा व इतका उल्लेख आहे. (क) भेटीच्या पदार्थांची काही नांवे वर दिली आहेत त्यावरुन असे वाटण्याचा संभव आहे की तेवढेच पदार्थ पाठविले, म्हणून येथे (चौ.६) सांगतात की 'उपहार पार ना',त्या भेटीच्या पदार्थांना पार नाही. (ख) येथे सुद्धा बाराच प्रकार वर्णिले आहेत. १ नानाविध पक्वान्नादिकांनी व फळांनी भरलेली सुवर्ण पात्रे; भूषणे, वसने, ४ महामणि, ५ हय, ६ गज, ७ खग, ८ मृग, ९ शकुन, १० सुगंध, ११ दही, १२ पोहे.

(४) ही भेट पाठविण्यांत जनकाचे ऐश्वर्य, पूर्वनियोजन, शिस्त, आदर, औदार्य, सुव्यवस्था, श्रद्धा व प्रेम इत्यादी अत्यंत आवश्यक गुणांचे दर्शन घडते. वराकडील व्याह्यांचे हे सीमान्तपूजनच होय.

हिं. । अगवानन्ह जब दीखि बराता । उर आनंदु पुलक भर गाता ॥७॥
। देखि बनाव सहित अगवाना । मुदित बरातिन्ह हने निसाना ॥८॥
दो. । हरषि परसपर मिलन हित कछुक चले बगमेल ॥
। जनु आनंद समुद्र दुइ मिलत बिहाइ सुबेल ॥३०५॥
म. । यदा स्वागती वऱ्हाड बघती । आनंदित मन तनू पुलकती ॥७॥
। थाटमाटिं जै स्वागति दिसले । मुदित वऱ्हाडीं डंके पिटले ॥८॥
दो. । मुदित परस्पर भेटण्या किंचित धौडत जाति ॥
। आनंदोदधि सांडुनी सीमा जणुं मिळताति ॥३०५॥

अर्थ - स्वागतीनी जेव्हा वऱ्हाड पाहिले तेव्हा त्यांच्या मनाला आनंद झाला व देह रोमांचित झाले. ॥७॥ थाटमाट करून येत असलेले स्वागती जेव्हा वऱ्हाड्यांच्या दृष्टीस पडले तेव्हा त्यांना आनंद झाला व मिरवणुकीत डंके आदी वाद्ये वाजविली गेली.

॥८॥ (दोन्ही कडील लोक) एकमेकांस भेटण्यासाठी किंचित दौडत गेले(तेव्हा वाटले की) जणू दोन आनंदसागर सीमा सोडून - ओलांडून एकमेकांस मिळण्यास जात आहेत. ॥दो.३०५॥

टीका-चौ. ७-८(१) स्वागतीना वऱ्हाड प्रथम दिसले म्हणून त्यांचा उल्लेख प्रथम केला. दोघानाही फार आनंद झाला व हृदयात मावेना म्हणून प्रेमामुळे रोमांचादि चिन्हे प्रगट झाली.

दोहा - (१)हिंदीतील 'कछुक चले बगमेल याच्या अर्थाविषयी हिंदी टीकाकारात मतामतांचा गलबला आहे. मानसातील एखाद्या वचनाचा अर्थ निश्चित होत नसेल तेथे तो प्रथम मानसातीलच त्याच्या सारख्या इतर वचनांच्या आधारे निश्चित केला पाहिजे; मानसात आधार नसेल (पण असे अद्याप आढळून आले नाही) तर च तु. दासांच्या इतर ग्रंथातील आधार घेणे. 'आइ गए बगमेल धरहु धरहु धावत सु भट' (३/१८/-) 'सहित बिपिन मधुकर खग मदन कीन्ह बगमेल' (३/३७/-) 'बगमेल' येणे, 'बगमेल' करणे = दौडत दौडत त्वरेने पण शिस्तीत जाणे, येणे, चालणे, चालून जाणे, असा अर्थ वरील ठिकाणच्या संदर्भावरुन निश्चित होतो. भाव हा की एकमेकांना पाहिल्यावर प्रेम अधीर अनावर झाले, मी सार्वभौम राजा आणि आम्ही जनकाचे पुरोहित, धावत दौडत कसे जावे हा विचार राहिला नाही.

(क) आनंदोदधि - आनंदाचे सागर. या उत्प्रेक्षेने दाखविले की दोन्ही कडील सर्व सैन्यादिकांचे सागर सुद्धा या प्रेमाने धावत निघाले. हे वऱ्हाडाचे व स्वागतीचे सागर नसून आनंदाचेच जणूं सागर आहेत व मिरवणुकीतील व स्वागतीतील प्रत्येक रांग १/१ लाटे सारखी पुढे चालली आहे. (ख) स्वागतीच्या बरोबर जनकाची चतुरंगिणी सेना आहे हे मागच्याच दोह्यात सांगितले आहे. यामंडळीत जनक, त्यांचे बंधु व विश्वामित्रही नाहीत. जनक का नाहीत याचा विस्तार योग्य स्थळी केला आहे.

हिं. । बरषि सुमन सुरसुंदरि गावहिं । मुदित देव दुंदुभी बजावहिं ॥१॥
। बस्तु सकल राखीं नृप आगें । बिनय कीन्हि तिन्ह अति अनुरागें ॥२॥
। प्रेम समेत रायँ सबु लीन्हा । भै बकसीस जाचकन्हि दीन्हा ॥३॥
। करि पूजा मान्यता बड़ाई । जनवासे कहुँ चले लवाई ॥४॥
। बसन बिचित्र पाँवडे परहीं । देखि धनदु धन मदु परिहरहीं ॥५॥

म. । गाती सुरसुंदरि सुम वर्षति । देव दुंदुभी मुदित वाजवति ॥१॥
। वस्तु सकल ठेवुनियां पुढतीं । प्रेमें स्वागति नृपा विनवती ॥२॥
। प्रेमे राजा तयां स्वीकरी । दे बक्षीस, याचकां वितरी ॥३॥

। पूजुनि मान महत्ता देउनि । जानोशाप्रति जाती घेउनि ॥४॥
। पाय घड्या पट विचित्र पडती । बघुनि धनद धनमदा सांडती ॥५॥

अर्थ - सुरसुंदरी (देववधू-अप्सरा) पुष्पवृष्टी करीत गाऊ लागल्या; देवांनी आनंदित होऊन दुंदुभी वाजविल्या. ॥१॥ स्वागतीनीं (आणलेल्या भेटीच्या) सर्व वस्तू राजापुढे ठेऊन त्याना (स्वीकारण्याबद्दल) विनंती-प्रार्थना केली. ॥२॥ राजाने त्या वस्तूंचा प्रेमाने स्वीकार केला आणि नोकर चाकरादिकांस बक्षीस देऊन याचकांस वाटल्या. ॥३॥ स्वागतीनी दशरथ राजाचे (सीमान्त) पूजन करुन मान महती दिली व त्यांस (वऱ्हाडासह) जानोशाच्या ठिकाणाकडे घेऊन निघाले चालले. ॥४॥ जाताना विचित्र वस्त्रांच्या पायघड्या पडू (घातल्या जाऊ) लागल्या, त्या पाहून धनदाने (कुबेराने) आपल्या धनाचा मद सोडला. ॥५॥

टीका-चौ.१-(१) सुर-सुंदरी-रंभादी देवांगना, अप्सरा. गायनाचा व वादनाचा स्पष्ट उल्लेख करुन नृत्य ध्वनीत केले आहे. 'नगरि नभी बहु बाजे वाजती ।.... बिबुध वधू कल गाती नाचति ॥ वारंवार सुमांजलि वाहति'(१/२६५/१,३)'नभी दुदुंभी दुमदुम वाजति । देववधू बहू गाती नाचति ॥' (१/२६२/४) 'वर्षती बहुरंगी सुममाला' (२६२/६) असेच येथे केले. हे सुर व या सुरसुंदरी वऱ्हाडाबरोबरच अयोध्येपासून आकाशमार्गाने हा आनंद लुटण्यासाठी आले आहेत.

चौ.२-(१) प्रेम स्वागति नृपा विनवती - शतानंदादी स्वागती प्रमुखांनी प्रेमाने प्रार्थना केली की - जनकांनी भेट म्हणून पाठविलेल्या या फुल ना फुलाच्या पाकळीचा स्वीकार करुन मिथिलापतीस मोठेपणा द्यावा. सागरातलेच ओंजळभर पाणी घेऊन सागरास अर्घ्य देण्याने त्याला लाभहानि मुळीच नसली तरी तो तेवढ्याने संतुष्ट होतो. आम्ही-जनकराजे आपले सेवक आहोत; आम्ही आपणास काय देणार! परंतु प्रेमाच्या पोह्यांच्या कण्या समजून या सर्वांचा आपण प्रेमाने स्वीकार करावा.

चौ.३(१) प्रेमे राजा तयां स्वीकारी - सर्व पदार्थ जसे प्रेमाने समर्पण केले गेले तसे ते प्रेमासाठी प्रेमाने स्वीकारले; पण ठेवले मात्र नाहीत. 'मागध सूत बंदि गुणगायक' व इतर सेवकांना बक्षिसे देण्यात व याचकांना देण्यात ते सर्व पदार्थ तेथल्या तेथे संपवून टाकले. पुढे रामविवाह झाल्यावर जनकाने आंदण दिलेले सर्व धन रत्नादी असेच दिले आहे. यात दशरथाचे औदार्य, प्रेम, लीनता इत्यादी दिसतात. (क) ब्राह्मणांना दान का दिले नाही? तसे केले असते तर स्वत:प्रतिग्रह घेतल्यांसारखे आधी ठरले असते. शिवाय विप्रांस दान देणे ते विधिपूर्वक विप्रपूजनादि करुन द्यावे लागते. (ख) येथे हे ठरले की जनकपुरीत याचक होते व ते स्वागतीच्या मागोमाग लाभाच्या आशेने आले होते. अयोध्येत ही याचक असल्याचा उल्लेख मागे आला आहे; व राम राज्यावर बसताच त्यानी अयोध्येतील 'याचक सकल अयाचक केले.'(७/१२/७)

चौ.४(१) पूजुनि मान महत्ता देउनि - पूजन केल्यानंतर जनकाच्या वतीने दशरथांचे गुणवर्णन केले व म्हणाले की महाराजाधिराज! आपण राजाच्या विनंतीस मान देऊन शक्य

तितक्या लवकर येण्याचे परिश्रम घेतले व आपल्या कृपेने आमच्या राजास कृतार्थ केलेत. आमच्या राजांना आपण हा फार मोठेपणा दिला. आपल्यासारख्याशी संबंध जुळण्याने आम्हांस फार संतोष आहे व राजांचा मोठेपणा वाढणार आहे. मोठ्यांच्या संपर्काने तुच्छ सुद्धा मोठे होतात. वामनाच्या हाताचा आश्रय केल्यामुळे बटुचा लहानसा निर्जीव पळसाचा दंड सुद्धा त्रैलोक्यापेक्षा मोठा झाला! इत्यादी प्रकारे महती दिली व निघाले त्यांना घेऊन जानोशाकडे. (क)नगरीत निघाले असे म्हटले नाही; यावरुन ठरते की जनकपुरीच्या बाहेर प्रति अयोध्यापुरी जानोशासाठी निर्माण केली आहे तिकडे घेऊन निघाले.

चौ.५(१) पायघड्या पट विचित्र पडती - पट= वस्त्रे, विचित्र - अद्भुत,आश्चर्यकारक व रंगीबेरंगी. त्या इतक्या मूल्यवान आहेत की, 'बघुनि धनद धनमदा सांडती' धनद=धन देणारा व कुबेर मी धन देणारा माझ्यापेक्षा धनवान कोणी नाही हे दोन्ही मद कुबेराचे गळून पडळे, सोडले त्याने. या पायघड्या, इतक्या मौल्यवान आहेत व कल्पनातीत अपार धन त्यासाठी खर्च झाले असेल की धनदाला आपले धन तुच्छ वाटू लागले. (क) येथे 'पाहून धनदाचा धनमद गेला' पण 'लाजे धनद कळत दशरथ धन'(२/३२४/६) असे अयोध्येचे श्रेष्ठत्व शिल्लक ठेवलेच आहे. (ख) पडती (परही) शब्दाने सुचविले की, घातलेल्या पायघड्यांची वस्त्रे उचलून पुन्हा घातली जात नाहीत. जमिनीवर पसरलेली वस्त्रे तशीच पडून राहिली, ती पुन्हा वापरली नाहीत एवढ्या लाखो लोकांची मिरवणूक, रथ, हत्ती, घोडे, बैल, उंट इत्यादि त्यावरून जाईपर्यंत ती वस्त्रे जीर्ण शीर्ण होऊन जाणारच. (ग) या पडून राहिलेल्या पायघड्यांची वस्त्रे शेवटी घेतली तरी कोणी? 'न्हावीबारी भाट नट रामउतारे घेति॥'(१/३१९) यानीच ही वस्त्रे घेतली असावी. महाराष्ट्रात पायघड्यांची वस्त्रे परीट (धोबी) पसरीत व गुंडाळीत असत व तेच घेत असत.

हि. । अति सुंदर दीन्हेउ जनवासा । जहँ सब कहुँ सब भाँति सुपासा ॥६॥
। जानी सियँ बरात पुर आई । कछु निज महिमा प्रगटि जनाई ॥७॥
। हृदयँ सुमिरि सब सिद्धि बोलाई । भूप पहुनई करन पठाई ॥८॥

म. । जानोसा अति सुंदर दिधला । सकलां सब सुख-सोयीं भरला ॥६॥
। ये वऱ्हाड पुरीं सीता जाणुनि । जरा स्वमहिमा दावी प्रगटुनि ॥७॥
। स्मरुनि सकल सिद्धिंस बोलावी । नृप-पाहुणचारा करुं लावी ॥८॥

अर्थ - सर्वांना सर्वप्रकारच्या सुखसोईनी भरलेला अति सुंदर जानोसा दिला ॥६॥ वऱ्हाडी नगरास आले असे सीतेला कळताच तिने आपला काही प्रभाव प्रगट करुन दाखविला (प्रभुला). ॥७॥ तिने स्मरण करुन सर्व सिद्धिना बोलवल्या व दशरथ राजांचा (वऱ्हाडांसह) पाहुणचार करण्यास त्याना पाठविल्या ॥८॥

टीका-चौ.६(१) जनकपुरीच्या रस्त्यावरील पडावांच्या ठिकाणांना वर वास = सुंदर वस्तीची ठिकाणे असे म्हटले असल्याने जानोसा अति सुंदर असे म्हणणे ओघानेच प्राप्त झाले कारण येथे स्वत: रामलक्ष्मण बरेच दिवस व सीता काही दिवस राहणार! शिवाय ती स्थाने एक

रात्र मुक्काम करण्यापुरतीच आहेत व येथे सर्व वऱ्हाड काही महिने राहणार आहे. (क) सकलां सब सुखसोयी भरला - सर्वांना सर्व प्रकारच्या सुखसोई भरपूर असलेली घरे ८/१० दिवसात बांधणे अशक्य, व अयोध्ये सारख्या, दशरथ महाराजाच्या राजधानीतील बहुतेक सगळा पुरुषवर्ग सैन्यासह आलेला असल्याने इतक्याना उतरण्याइतकी घरे प्रत्यक्ष जनकपुरीत असणेही शक्य नाही, म्हणून ही एक नवी प्रति अयोध्यापुरीच निर्माण करावी लागली असेल. (ख) हे जानोशाचे प्रतिनगर कुठे निर्माण केले असेल याविषयी कवीनी एक सूचना देऊन ठेवली आहे, ती पाहिली म्हणजे आश्चर्य वाटेल. हिंदी चौपाईच घेऊ 'देखि अनूप एक अँवराई। सब सुपास सब भाँति सुहाई' (१ ।२१४।५) व येथे 'जहँ सब कहुँ सब भाँति सुपासा.' 'बघुनि एक अनुपम अमराई । विविधा सुंदर सब सुखदाई'(मराठी १/२१४/५). धनुर्भंगाच्या वेळी राजेलोक आले होते ते सुद्धा नगराबाहेरच उतरले होते; व त्यातील काही अजून आहेतही वरील चौपाईतील पूर्ण सादृश्याने अनुमान निघते की जिथे प्रथम विश्वामित्र व रामलक्ष्मण मुनीसह आमराईत उतरले तेथे त्या आमराईत व नगराच्या बाहेर ही जानोशाची अयोध्या निर्माण केली आहे.

चौ.७-(१) जरा स्वमहिमा दावी प्रगटुनि - वऱ्हाड येत आहे ही बातमी आधी कळली होती; व आता समजले की वऱ्हाड आले; तेव्हा आपला थोडासा महिमा - प्रभाव प्रगट केला. थोडासा जरा - कछु म्हणण्याचे कारण की 'महिमा अपार जाइ न वदला' असा असल्याने व तो आपला (सीतेचा) महिमा आहे हे इतर् कोणास कळणार नाही इतक्या बेताने; व तो जनकाचा महिमा आहे असे वाटेल इतकाच, प्रगट केला; पण तो इतरांना कळला नाही; ज्याना कळण्यासाठी प्रगट केला त्यानांच फक्त कळला.

चौ.८-(१) स्मरुनि सकल सिद्धिस बोलावी. - सीतेने सिद्धीचे स्मरण करून त्याना बोलावल्या सीतेच्या ठिकाणी ऐश्वर्यभाव जागृत झाल्याचे २८६/४ च्या टीकेत सुचविले आहे. हे परशुरामकृत स्तुतीने घडले. तो जागृत झाला असल्याची खूण कवीनी येथे प्रत्यक्ष दाखविली. (क) भरद्वाज मुनीनी सिद्धीना बोलावल्या नाहीत, त्यांचे स्मरण सुद्धा केले नाही व कंदमूलादि आणण्यास शिष्यांना पाठविले; पण चिंता उत्पन्न झाली. त्या चिंतेचा आवाज सिद्धीनी ऐकला, स्वत: आल्या व विनवणी केली. रामभक्ताची - रामबंधुंची - सेवा करण्यास सापडणार म्हणून सिद्धीना परमानंद झाला. येथे सिद्धींना आनंद सुद्धा झाला नाही, असे का? येथे आज्ञेने, दासी म्हणून सेवा करावी लागत आहे, व तेथे नि:स्पृह, संकोची रामदास भरद्वाजाची सेवा स्वत:च्या इच्छेने, स्वयं सेविका बनून व भरतासारख्या अनुपम रामभक्तास सुख देण्याचा सुयोग लाभला म्हणून परमानंद झाला. ॥ रामदास सीतेहुनि मोठे ॥ हे या व त्या प्रसंगातील भेदाने दाखविले आहे.

हिं.दो. । सिधि सब सिय आयसु अकनि गई जहाँ जनवास ॥
। लिएँ संपदा सकल सुख सुरपुर भोग बिलास ॥३०६॥

म. दो. । सीताज्ञे सिद्धी सकल जाती जानोशास ॥
। सहित सकल सुख संपदा सुरपुर-भोग -विलास ॥३०६॥

अर्थ - सीतेच्या आज्ञेने (आज्ञा ऐकून) सर्व सिद्धी सकल सुख, सकल संपदा आणि देव लोकातील - अमरावतीतील - सर्व भोगविलासा सहित जानोशाच्या ठिकाणी गेल्या ॥३०६॥

टीका-दो. जनकपुरीच्या सीमेवर वऱ्हाड आले व स्वागती आणण्यासाठी गेले हे कळले तेव्हा सीतेने सिद्धींना बोलावून तिकडे पाठविल्या व सर्व सेवा करण्याची आज्ञा दिली. म्हणजेच वऱ्हाडी मंडळी जानोशाच्या ठिकाणी जाऊन पोचण्याच्या आधीच तिकडे जाऊन सिद्धींनी सर्व सुखसोयी निर्माण केल्या. याचा अर्थ असा नव्हे की जनकाने कांही व्यवस्था केली नव्हती. सीतेने आधी सांगितले असते तर मग जनकांनी प्रयत्न न करणे योग्य ठरले असते. नगराच्या सीमेवर वऱ्हाडी येईपर्यंत स्वस्थ बसणारे जनकराजा नाहीत, तसे झाले असते तर मर्म गुप्त राहीले नसते. (क) येथे सुरपुरभोगविलास सुरसुख व सुरसंपदा प्रत्यक्ष आहे व वाटेवरील वस्तीच्या ठिकाणी 'सुरपुर सदश्य संपदे खचिले' असा भेद आहे. सुरपुरभोगविलास म्हटले असले तरी कल्पवृक्ष, अमृत, कामधेनु, इत्यादी अलौकिक, पृथ्वीतलावर अशक्यवत असणाऱ्या, वस्तू नाहीत; त्या निर्माण केल्या असत्या तर मर्म फुटले असते, म्हणून रहस्य स्फोट होणार नाही अशीच व्यवस्था सिद्धींनी केली.

हिं. । निज निज बास बिलोकि बराती । सुर सुख सकल सुलभ बहु भाँती ॥१॥
। बिभव भेद कछु कोउ न जाना । सकल जनक कर करहिं बखाना ॥२॥
। सिय महीमा रघुनायक जानी । हरषे हृदयँ हेतु पहिचानी ॥३॥

म. निज निज वासिं वऱ्हाडी पाहति । सुर सुख सुलभ सकल विविधा अति ॥१॥
विभव-मर्म कोणा ना कळलें । 'जनकाचे' वाखाणिति सगळे ॥२॥
रघुपति सीतामहिमा जाणुनि । हर्षित हृदयिं हेतुला समजुनि ॥३॥

अर्थ - वऱ्हाड्यानी आपापले उतरण्याचे ठिकाण पाहिले तोच त्यास देवांची सकल सुखे विविध प्रकारे सुलभ झाल्याचे आढळले. ॥१॥ या वैभवातील मर्म कोणास कळले नाही; व हे सर्व वैभव जनकाचेच आहे असे समजून वाखाणूं लागले. (असे व्हावे हा एक हेतु सीतेच्या मनांत होताच.) ॥२॥ रघुपतींनीं (रघुनायकानी) मात्र सीतेचा महीमा आहे हे जाणले व सीतेच्या हृदयातील हेतूला जाणून रघुपति-राम हृदयात हर्षित झाले. ॥३॥

टीका-चौ.१-(१) निज निज वासिं वऱ्हाडी पाहति - यावरुन ठरले की, वऱ्हाड्यात त्यांच्या त्यांच्या अधिकाराप्रमाणे जागा (घरे) दिल्या गेल्या. जानोसा नगराबाहेर तयार करण्यात पाहुण्यांना गावांतील लोकांचा संकोच वाटू नये व पूर्ण स्वांतत्र्य मिळावे हा हेतु आहे; शिवाय वरघोड्याची मिरवणुक नगरांतील मुख्य रस्त्याने तरी चांगली लांब नेण्यास सापडावी हा हेतु असावाच. (क) सुरसुख सकल सुलभ - सुरसुखासारखे सुख न म्हणता सुरसुखच म्हटले.

चौ.२-(१)विभव-वर्म कोणा ना कळले - जनक महायोगी म्हणून प्रसिद्ध असल्याने त्यांचेच हे सर्व ऐश्वर्य आहे असे सर्व वऱ्हाडास वाटले.(क) रामलक्ष्मण अद्याप वऱ्हाडात नसून नगरातील निवासस्थानी विश्वामित्रांजवळ आहेत हे लक्षांत असावे. आता लवकरच ते इकडे येतील व थोड्या वेळाने आपणच तिकडे जाऊन त्यांस घेऊन येऊ.

चौ.३-(१) रघुपति = रघुनयक, राम. यानीच फक्त जानोशातील वैभवाचे मर्म नगरात आहेत तेथेच जाणले. सीतेने आपल्या ऐश्वर्याने सिद्धीकडून ते सर्व विशेष वैभव निर्माण केले हे त्यास सहज कळले. यावरुन ठरले की राम जरी नगरात आहेत तरी वऱ्हाड सीमेवर आल्यापासून त्यांचे लक्ष इकडे आहे. जनकाने निर्माण केलेल्या जानोशाच्या जागा आधी त्यांनी अंतर्दृष्टीने पाहिल्या व मनाने वऱ्हाडाच्या बरोबर येऊन पुन्हा पाहिले तो एकदम फरक झालेला दिसला, तेव्हा मर्म जाणले.

(२) हेतुला समजुनि - सीतेच्या मनातील हेतु - (क) आपल्या सासऱ्यांस, दीरांस व सर्व वऱ्हाड्यांस अपूर्व सुखाचा लाभ व्हावा व त्यांनी जास्त दिवस राहण्यास कंटाळू नये व अयोध्येतील घरादाराची व सुखाची आठवणही त्यांस होऊ नये. (ख) आपल्या पित्याची कीर्ती वाढावी व सर्वांनी त्यांची प्रशंसा करावी. (ग) सासरच्या मंडळीविषयी आपली आत्मीयता प्राणनाथ श्री प्रभूला कळावी, हे तीन हेतु होते; व ते सर्व पूर्णपणे सफल झाले आहेत.

(३) हर्षित हृदयिं - रघुपतींनीं आपला हर्ष कोणास कळू दिला नाही; तो आपल्या हृदयातच ठेवला. विश्वामित्र व लक्ष्मण जवळच असल्याने झालेला हर्ष त्यांस दिसल्यास, कोणीतरी 'वद कारण कां हर्ष तुज' (१/२२८) असे विचारणारच आणि मग सत्यवादी व ऋजुतावीर असल्याने सर्व सांगावे लागणार व त्यामुळे पित्याची कीर्ती व महती वाढविण्याचा सीतेचा एक हेतु सफल होणार नाही हे जाणले म्हणून हर्ष गुप्त ठेवला. यात सीतेवरील शुद्ध प्रेम दिसतेच व 'राम सदा सेवक रुचि रक्षिति' हे हि सिद्ध झाले. ।। आता पाहू या उभय वीर ते करिती काय सुधीर

हिं. । पितु आगमनु सुनत दोउ भाई । हृदयँ न अति आनंदु अमाई ।।४।।
। सकुचन्ह कहि न सकत गुर पाहीं । पितु दरसन लालचु मन माहीं ।।५।।
। विस्वामित्र बिनय बडि देखी । उपजा उर संतोषु बिसेषी ।।६।।
। हरषि बंधु दोउ हृदयँ लगाए । पुलक अंग अंबक जल छाए ।।७।।
। चले जहाँ दसरथु जनवासे । मनहुँ सरोबर तकेउ पिआसे ।।८।।

म. । ऐकत तातागमना भ्राते । उर न पुरे अति आनंदातें ।।४।।
। संकोचें वदुं शकति गुरुस ना । पितृदर्शन - लालसा बहु मना ।।५।।
। विश्वामित्र बघत अति विनया । उपजे हृदिं संतोष अति तयां ।।६।।
। मुदें बंधु युग हृदयीं धरले । पुलक अंगि अंबकिं जल भरलें ।।७।।
। निघती दशरथ जानोशासी । जणुं तलाव लक्षुनि तृषितासी ।।८।।

अर्थ - आपले वडील आले आहेत असे दोघा भावांच्या कानी येतांच त्यांचे हृदय अती आनंदास पुरेनासे झाले (आनंद हृदयांत मावेनासा झाला.) ॥४॥ वडिलांच्या भेटीची उत्कंठा तर मनात फार आहे पण संकोचामुळे गुरुजींजवळ बोलण्याचे धारिष्ट होत नाही. ॥५॥ ही अत्यंत नम्रता विश्वामित्रानी पाहिली व त्यांच्या हृदयास अत्यंत संतोष वाटला ॥६॥ त्यानी दोघा भावांना आनंदाने हृदयाशी धरले (तेव्हा) त्यांच्या अंगावर रोमांच आले व नेत्रात पाणी आले. ॥७॥ आणि तृषिताला पाहून तलावाने (त्याच्याकडे) जावे तसेच जणू दशरथांच्या जानोशाकडे जाण्यास निघाले चालले ॥८॥

टीका - या पाच ओळीत पितृप्रेम व गुरुभक्ती यातील झगड्याचे फारच भाव कोमल व चित्तद्रावक चित्र काढले असून गुरुभक्तीने विजय मिळविल्याचे दाखविले आहे. तसेच शिष्य वत्सलता व भगवद्भक्ती यांच्या झगड्यांत शिष्य वात्सल्याने विजय मिळविला आहे. धन्य आहे गोसाईजींची भावचित्रणकला, आदर्शनीती चित्रण व कर्तव्यपालन निदर्शन!

चौ.४-(१)ऐकत-कानी पडताच, एका क्षणाचाही विलंब न लागता पितृप्रेमाचे दोन सागर उचंबळले ! अति आनंद झाला व तो त्यांच्या चित्त गगनात मावेनासा झाला. हृदय त्या आनंदास अपुरे पडल्यामुळे तो रोमांच रूपाने बाहेर सांडू लागला, व मुखावर हर्ष व उत्सुकता यांच्या लहरी तरंग पसरले. (क) याच दोघांचे वनगमनाच्या समयीचे चित्र पहावे म्हणजे कर्तव्य कठोरता, नीतीसाठी प्रीतीचा त्याग व अनासक्ति (रामाच्यात) आणि जाज्वल्य परम वैराग्य व रामभक्ति (लक्ष्मणात) यांचा विजय तेथे झालेला दिसेल, पण दोन्ही विजयाचे कारण येथे गुरुभक्तीने मिळविलेला विजय होय. (ख) हा आनंद मुखरूपी मार्गाने बाहेर पाडण्याचा प्रयत्न वाचा करीत आहे, पण संकोच व नम्रता यानी मुखद्वार बंद करून टाकले आहे. 'योग वियोग न कधीही जयाते' अशा रामचंद्रांनी पितृप्रेमाचे काही चालू दिले नाही व इंद्रिय - निग्रह केला यांत विशेष आश्चर्य नाही. पण विशेष धन्यता आहे लक्ष्मणाची! त्याने ते आवेग कसे सहन केले असतील! कोणते अत्यंत प्रेमळ पुत्र इतका मन:संयम व इंद्रिय निग्रह करू शकतील? पण ज्यांना ॥ याच देही याच डोळा । पाहीन राम सावळा । भोगीन परमानंद सोहळा । मायेसि निराळा होईन मी ॥प्रज्ञा॥ असे वाटत असेल, अशी तळमळ असेल त्यांनी गुरुभक्तीने व्यावहारिक लौकिक प्रेम व ममता यानी जिंकल्याशिवाय श्री सद्गुरुकृपासाध्य समाधान मिळणार नाही.

चौ.५-(१) संकोचे वंदु शकति गुरुस ना - काय हरकत होती परवानगी घेऊन विचारण्यास ? (क) तुम्हि मुनि पिता आन नहि कोणी (२०८/१०) या दशरथ वचनाचा भंग होऊ नये, (ख) गुरुपेक्षा पित्यावर अधिक प्रेम आहे असे वाटून गुरुकृपा कमी होऊ नये हे दुसरे, कारण 'शिष्य सखा सेवक सचिव सुस्त्री, वार्ता साच ॥ श्रवुनि परीक्षुनि त्यागणे परमन-रंजक पांच ॥ (दोहा ४७४) शिष्य सखा सेवक सचिव व सुंदर स्त्री परचित्त-रंजन करीत आहेत असे कानी येताच नीट तपास करून खात्री झाल्यावर या पाचांचा त्याग करावा (ग) आपल्या लग्नाचे वऱ्हाड पाहण्याची इच्छा झाली आहे असे वाटू नये, ही तीन कारणे आहेत. (२) राम वडील असल्याने

ते करतील ते प्रमाण ही लक्ष्मणाची भूमिका आहे व ती पक्की खंबीर आहे. रघुनायकाची दशा सीतेसारखीच झाली आहे. 'वाग्भ्रमरिस मुखपंकज कोंडत । निरखुनि लाजनिशे ना प्रगटत ॥' (१।२५९।१) संकल्पाचा त्याग केल्याने संकल्पसिद्धी कशी होते पहा - मनात जरी अत्यंत उत्कंठा आहे तरी गुरुभक्तीने तिचे काही चालू दिले नाही. नाहीच बोलले शेवटी संकोच व परम नम्रता ही गुरुभक्तीतील दोन महत्त्वाची अंगे आहेत.

चौ.६-(१) विश्वामित्र बघति अति विनया - ती अंतःकरणांतील लालसा विश्वामित्रांना सहज कळली व बापाच्या भेटीला जाण्याची परवानगी मागण्यास सुद्धा धीर होत नाही हे ही विश्वामित्रानी जाणले. पित्यापेक्षा गुरुला अधिक मानून १४/१५ वर्षांच्या कुमारानी गप्प बसणे सोपे नाही. अत्यंत नम्रता व परम प्रबल गुरुभक्ती असल्याशिवाय हे शक्य नाही; पण ***मुमुक्षूंनी पित्या पेक्षाच काय परमात्मापेक्षाही गुरुला अधिक मानणे हे परमहितसाधनाचे मूळ रहस्य आहे.*** असे न मानले तर अनीती ठरेल! पण हे दिसते तितके सोपे नाही. असा हा परमोत्कृष्ट विनय दिसताच शिष्यवत्सल गुरुला परम संतोष होतो व त्याची शिष्यवत्सलता काय करते ते पहा-

चौ.७-(१) मुदे बंधु युग हृदयी धरले - किती सुंदर नाट्य दृश्य आहे! चार पावले पुढे जाऊन प्रेमळ मातेपेक्षाही अधिक प्रेमाने दोघांना एकदमच मिठी मारली. गुरुनी, संतानी प्रेमाने असे कवटाळल्यावर काय सुख होते, हृदयांत कशी कालवाकालव होते, व एकांतले ज्ञानभक्ती वैराग्यादी दुसऱ्यांत कसे शिरते हे ॥ तो जाणे जेणे अनुभवले । परमभाग्यफल ते उद्भवले ॥१॥ त्यासही ते येई न बोलता । कोण कल्पना करील भलता ॥२॥ हे कि शिष्यवात्सल्य देहधर । रामकृपे कुणि कधि लाभे नर ॥३॥

(२) पुलक अंगि अंबकि जल भरले - 'धन्य भाग्य विश्वामित्राचे । हृदयि धरिति जनका जगताचे ॥१॥ परमात्मा रघुपति पुरुषोत्तम । पूर्ण जाणती मनि मुनिसत्तम ॥२॥ तळमळ विरहभयाने भारी । नेत्री झरते वियोगवारी ॥३॥ स्पर्श नेणतां पुरशिशु करती । आनंदे वपु पुलकी भरती ॥४॥ मुनि जाणुनि रामा आलिंगति । अशि कशि होइल ना त्यांची गति ॥५॥ मोदमहानिधि नृपा समर्पू । तप्त हृदय त्यांचे की तर्पू ॥६॥ (तर्पू-तृप्त करु)विश्वामित्रांच्या मनात अशी ओढताण चालू आहे. राजाचे कृतार्थ झालेले पुत्र त्यांना सोपवू म्हणून आनंद व प्रभुस्पर्शभाषण-दर्शनादीचा लाभ नाहीसा होणार, वियोग होणार म्हणून विषाद, व भगवंताच्या अंगस्पर्शाने परमानंद असे त्रिविध भावनांचे मिश्रण झाले आहे. ही दशा फार कठिण आहे.

चौ.८-(१) जणुं तलाब लक्षुनि तृषितासी - ज्याला तहान लागली आहे तो तृषित तहानलेला प्यासा, पिपासु, तृषार्तमाणूस तलाव शोधतो, पण येथे उलट झाले आहे. तलावच तृषार्ताकडे निघाला आहे. सर्व अयोध्यावासी लोक तृषित आहेत; 'कधि पाहू डोळे भरून राम नि लक्ष्मण वीर '(३००/-) ही तहान सर्वांच्या नेत्रांना लागली आहे. दमल्या भागल्यामुळे वाटेतील 'सुरपुर सदृश्य' सुखोपभोगानी काही काळ विसर पडला असला तरी जनकपुरी दिसू लागताच ती

तहान फार वाढली आहे. दशरथ तर अत्यंत तृषार्त आहेत. 'वारिविहीन मीन तरि जगती । फणि मणिविण दिन दीन कंठती ।। वदूं स्वभावे छल न मनाही । मम जीवन रामाविण नाही ।। (२।३३।१-२) अशा दशरथास 'जणु मृत देहा प्राण भेटले' (३०८/४) असे वाटणार आहे. (क) विश्वामित्र तलाव आहे, रामलक्ष्मण त्यातील सुधामय जीवन (पाणी) आहे, अयोध्यावासी तृषित आहेत व दशरथ तृषार्त आहेत. त्यांची तृषा शमविण्यासाठी जलाने भरलेला तलावच जणूं तिकडे निघाला; हा वाच्यार्थ सुसंगत आहे. पण पुढील अर्थ गूढार्थ म्हणून घेता येण्यासारखा आहे. (ख) रामचंद्र सरोवर, भक्तवत्सलता जल व दशरथभरतादिक भक्त तृषार्त आहेत. 'कधिं करिति ना मम मनभंगा' (२।२६०।७) हे भरतवचन आहे. 'हृदयिं भक्तवत्सलता स्रवली' (१।२१८।३)'जेणे पुरजन सुखा पावती । असे कृपाकर योग आणती । (१।२०५।५) हा योग विश्वामित्राच्या हृदयास हृदय लागताच, प्रभूंनी त्यात प्रेरणा करुन आणला. 'भरतदशा स्मरतां मज निमिष कल्पसम जाइ' (६ ११६रा) हे श्री रघुवीरवचनच आहे एवढ्यासाठी हा दुसरा गूढार्थ घेणे मानसाधारे योग्य ठरेल. या चौपायात हे दाखविले की रामलक्ष्मणांची लालसा नाटकातील पात्र या दृष्टीने जरी खरी असली तरी खरे तृषार्त ते लोक आहेत हे विश्वामित्रांनी जाणले.

(२) व्यावहारिक दृष्टीने सुद्धा दशरथभरतादिकासह सर्व अयोध्यामहापुरीस नगरात येण्याचे कष्ट व नगरात गर्दी, याचे कारण बनण्यापेक्षा आपणच रामलक्ष्मणांना घेऊन जाणे श्रेयस्कर. मागण्यास मीच गेलो होतो तेव्हा ज्यांचे त्यासं परत करण्यास मी जाणेच कर्तव्य आहे; असा विचार विश्वामित्र महामुनींनी केला व निघाले. आता पुढे फारच मधुर व हृदयाला पाझरविणारे प्रेमसाम्राज्य आहे; म्हणून या त्रिमूर्तीच्या जरापुढे आपण जाऊ या :-

हिं. दो. । भूप बिलोके जबहिं मुनि आवत सुतन्ह समेत ॥
। ऊठे हरषि सुखसिंधु महुँ चले थाह सी लेत ॥३०७॥
म.दो. । भूप विलोकिति जैं मुनि येती सुतां समेत ॥
। हर्षि उठुनि सुखसागरी शिरति ठावसा घेत ॥३०७॥

अर्थ - आपल्या दोन्ही पुत्रांना बरोबर घेऊन विश्वामित्र मुनि येत आहेत असे दशरथ राजानी जेव्हा पाहिले तेव्हा ते हर्षाने उठून ठाव घेत गेल्यासारखे सुखसागरात शिरु लागले. (चालू लागले.) ॥ दो. ३०७॥

टीका-(१) हर्षि उठुनि - हर्षाने उठले, पुत्र दुरुन दिसले म्हणून सहर्ष म्हणजे आनंद विश्वामित्र महामुनि दिसले म्हणून त्यांचा आदर सन्मान करण्यासाठी हर्षाने उत्साहाने उठले. गुरु-संत-आदी दृष्टीस पडताच उठून उभे राहणे व मग नमस्कार करणे हे कर्तव्य आहे. ही नीतिधर्ममर्यादा आहे. गुरु आल्यावर शूद्रा शिष्य उठून उभा राहिला नाही तेव्हा 'अजगर इव बसलासी पापी'(७।१०७।७) असे म्हणून महेशानी त्यास शाप दिला आहे.

(२) सुखसागरी शिरति ठावसा घेत - याचा अर्थ बरोबर समजण्यास रामदर्शनाने दशरथाची दशा कशी झाली हे पाहिले पाहिजे 'प्रेमा-प्रमोद-वश सब माता । गात्र शिथिल पद ये ना जाता'

(१।३४६।१) अशी मनाची दशा रामासह वरात येत आहे असे कळताच झाली आहे. याच्याही आधी रामदृष्टीस पडण्यापूर्वीच 'कौसल्यादि राममाता अति । प्रेमबिवश तनुभाना विसरति' (३४५।८) येथे तर माता पेक्षा अधिक रामप्रेमी वृद्ध दशरथास एकाएकी, कल्पनाही नसता राम प्रत्यक्ष येताना दिसले मग काय विचारता! त्या परमानंदभराने शरीर शिथिल पडले, हात पाय गळले, उठतानांच पाय लटपटू लागले, पण पुढे जाऊन विश्वामित्रास भेटणे हे कर्तव्य आहे म्हणून जाणे भागच आहे. (क) अशी दशा झालेला मनुष्य सागरात शिरताना कोणाच्या तरी खांद्यावर हात ठेवून थबकत थबकत, एक पाय नीट स्थिर झाला अशी खात्री झाल्यावर दुसरा पाय उचलून हळूच व पुढे पाणी किती खोल आहे याचा भीतभीत अंदाज-ठाव-घेत, टाकीत असतो व अशा रीतीने पुढे पुढे जातो. आपण पडलो तर बुडून मरु की काय ही भीती त्यास वाटत असते. तसेच दशरथ सुमंत्राच्या किंवा भरताच्या खांद्यावर हात ठेऊन किंवा हात धरुन वर वर्णिल्यासारखे चालत आहेत व मनात भीती वाटत आहे की सुखसागरात पडून बुडून रामविवाहाच्या आधी आताच मरेन की काय! पडू नये, झोकांडे जाऊ नये म्हणून फार काळजी घेत चालत येत आहेत. अशा परिस्थितीतल्या माणसाला काठीचा सुद्धा विश्वास वाटत नाही. भित्रा व समुद्राला पाहून पाय लटपटू लागलेला मनुष्य समुद्राच्या पाण्यात प्रवेश करताना अगदी असेच करतो. ज्यानी असले दृश्य स्व:त पाहिले असेल त्यांस वरील अर्थ सहज पटेल व इतक्या विस्ताराची जरुरी वाटणार नाही. भाव हा आहे की रामाला पाहताच हृदयात सुखसागराला-प्रेमाला-भरती आली आहे व त्यामुळे देहेंद्रियाची अशी दशा झाली आहे तरीही विश्वामित्रांस सामोरे चालले आहेत.

हिं. *। मुनिहि दंडवत कीन्ह महीसा । बार बार पद रज धरि सीसा ॥१॥*
। कौसिक राउ लिए उर लाई । कहि असीस पूछी कुसलाई ॥२॥
। पुनि दंडवत करत दोउ भाई । देखि नृपति उर सुखु न समाई ॥३॥

म. ***। मुनिंस महीश दंडवत करिती । घडि घडि पदरज निज शिरिं धरिती ॥१॥***
। कौशिक हृदयीं धरिति नृपाला । आशिस देति पुसति कुशलाला ॥२॥
। मग बंधूद्वय करिति दण्डवत । बघुनि नृपति -.मनिं सुख ना मावत ॥३॥

अर्थ - दशरथ महीशानी मुनीला दण्डवत नमस्कार केला; व वारंवार (घडि घडि) त्यांची पायधूळ शिरावर धारण केली. ॥१॥ कौशिकानी राजास हृदयास धरले व आशीर्वाद देऊन कुशल विचारले; ॥२॥ रामलक्ष्मण बंधूनी (दशरथास)दण्डवत नमस्कार केला; ते पाहून दशरथ राजांच्या मनात सुख मावेनासे झाले. ॥३॥

टीका-चौ.१-(१) घडि घडि पदरज निजशिरी धरिती - दशरथांनी गुरुभावनेने दण्डवत नमस्कार केला व (क) पदरज एकदा मस्तकावर धारण करुन दाखविले की 'वन्दे गुरुपद पद्म परागा । सुरुचि सुबास सरस अनुरागा' (१।१।१) (ख) पदरज पुन्हा मस्तकी ठेऊन दाखविले की गुरुपदरज 'अमृतमुळीमय चूर्ण सुचारु । शमन सकल भवरुज-परिवारु' (१।१।२) रामवियोग

रोग बरा झाला. (ग) पुन्हा पदरज डोक्यावर ठेवून दाखविले की पदरज 'जनमन-मंजु मुकुर-मल-हरणी' रामलक्ष्मणांविषयींची चिंतारूपी मनोमल गेला. (घ) पुन्हा शिरावर पदरज ठेऊन सुचविले कां पायधूळ 'करत तिलक गुणगण वशकरणी' (१।१।४) 'गुणसागर नागर वरवीर' रामलक्ष्मण ताब्यांत मिळाले. (ङ) पुन्हा एकदा सुचविले की 'सुकृति शंभुतनु विमल विभूती'। मंजुल मुदमंगला प्रसूती ' रामविवाह मंगल व मंजुल मोद मिळणार आहेच. (च) आणखी सुचविले की 'जे गुरुचरणरेणु शिरीं धरती । ते जणुं सकल विभव वश करती'(२।३।५) 'धनद कोटिशत सम धनवान (७।९२।७) राम वश झाले आहेत. श्रीगुरुपदरजापासून होणारे सर्वलाभ याप्रमाणे प्रत्यक्ष झालेले दिसले.

चौ.२-(१)कौशिक हृदयि धरिति नृपाला - पूर्वी अयोध्येत गेल्यावर दशरथांनी दण्डवत प्रणाम केला तेव्हा कौशिकाने त्यास हृदयाशी धरले नाहीत, त्यावेळी गुरुभावनेने प्रणाम रामलक्ष्मणांसारखा केला नव्हता पुत्रांच्या वियोगाने मरणाहून कष्टतर दु:ख सहन करुन दोन्ही पुत्र दिले, यामुळे विशेष प्रेम उत्पन्न झाले आहे; शिवाय रामप्रेमाने देहेन्द्रियें अत्यन्त शिथिल झाली असता स्वधर्मनिष्ठेने व अत्यंत आदराने येऊन भेटले यामुळेही प्रेम पुष्कळ वाढले आहे. (क) मुनींनी कुशल विचारले पण दशरथांनी काहीच उत्तर दिले नाही; याने दिसते की दशरथ अतिप्रेममग्न झाले आहेत.

चौ.३-(१) 'बंधूद्वय करिति दण्डवत'- येथे रामलक्ष्मणांनी पित्याला दण्डवत नमस्कार केला. यापूर्वी व यानंतर रामचंद्रानी मातापित्यांस वंदन केले आहे तेथे पायावर डोके ठेऊन केले आहे. गुरुनाहि पूर्वी तसेच केले आहे. येथे दशरथानी मुनीस दण्डवत नमस्कार नुकताच केला असता आपण पायावर डोके ठेवणे अयोग्य दिसले असते, म्हणून प्रसंगानुरूप बदल केला; यात व्यवहार दक्षता दिसून आली. 'यद्यदाचरति श्रेष्ठ: तत्तदेवेतरेजन:(भ.गी.) (क) दशरथांस दोघानी दण्डवत प्रणाम केला तेव्हा तो 'बघुनि नृपतिमनिं सुख ना मावत' पण 'ऐकत तातागमना भ्राते । उर न पुरे अति आनंदाते.) कोणाचे प्रेम अधिक ते ठरवावे. भक्ताच्या प्रेमापेक्षां भगवंताचे भक्तावरील प्रेम अधिक असते असे येथे दाखविले. ऐकत आणि बघुनि या शब्दभेदाने हा भेद दाखविला आहे.

हिं. *। सुत हियँ लाइ दुसह दुख मेटे । मृतक सरीर प्रानजनु भेंटे ॥४॥*
। पुनि बसिष्ठ पद सिर तिन्ह नाए । प्रेम मुदित मुनिवर उर लाए ॥५॥
। बिप्र बृंद बंदे दुहुँ भाईं । मन भावती असीसें पाईं ॥६॥

म. *। सुत हृदिं धरत विषम दुख फिटलें । जणूं मृत देहा प्राण भेटले ॥४॥*
। मग वसिष्ठपदिं ते शिर नमती । प्रेम-मोदिं मुनिवर हृदिं धरती ॥५॥
। विप्रगणां युग बंधु वंदती । मनासारखे आशीस् मिळती ॥६॥

अर्थ - जणु मृत देहाला प्राण भेटावे त्याप्रमाणे दोघा मुलांना दशरथांनी हृदयाशी धरले व त्यांचे विषम (दु:सह) दु:ख दूर झाले.॥४॥ मग त्यांनी (रामलक्ष्मणांनी)

वसिष्ठांच्या पायावर डोके ठेवले तेव्हा मुनिश्रेष्ठानी त्यास प्रेमाने व हर्षाने हृदयाशी धरले. ॥५॥ (नंतर) दोघा भावानी विप्र समुदायांस नमन केले तेव्हा मनासारखे आशीर्वाद मिळाले. ॥६॥

टीका-चौ.४-(१) जणु मृत देहा प्राण भेटले - रामलक्ष्मण हे दशरथांचे प्राण आहेत असे त्यानी विश्वामित्रांना पुत्र सोपवितानांच सांगितले आहे. 'माझे प्राण नाथ! सुत दोनी' (१।२०८।१०)प्राण निघून गेले म्हणजे शरीर मृत होऊन पडते, त्याप्रमाणे दोघे पुत्ररूपी प्राण मुनीच्याबरोबर गेल्यापासून राजाचे शरीर मृतवत झाले होते; इतके दिवस व आज या वेळेपर्यंत तसेच होते. आता त्यांची भेट झाली. प्राण हृदयात असतो 'हृदिप्राणे गुदेऽपान: समानो नाभिसंस्थित:' (श्रुति) म्हणून हृदयाला लावल्यावर जणु प्राणाची भेट झाली,अशी उत्प्रेक्षा केली. (क) विषम दु:ख, प्राण निघून जाणे हेच दु:सह दु:ख आहे. 'दु:सह दु:ख जन्मतां मरतां' (७।१०९।७) रामलक्ष्मणरुपी प्राण निघून गेल्यामुळे राजाला मरण प्राय दु:सह दु:ख होत होते; प्राण हृदयांत आल्याबरोबर ते दु:ख दूर झाले. गेले.

चौ.५-६-(१) रामचद्रांनी दशरथास दंडवत, वसिष्ठांस पायावर डोके ठेऊन व इतर वामदेवादी सर्व विप्रांस नुसता नमस्कार केला; यथाधिकार वंदन केले; व जसे रामाने केले तसे छायेप्रमाणे लक्ष्मणाने केले. (क) पित्यापेक्षा विद्यागुरुचा अधिकार कमी म्हणून वंदनात भेद आहे. (ख) शंका - भरत शत्रुघ्नानी विश्वामित्रांस वंदन केले नाही? समाधान पांचव्या चौपाईच्या पहिल्या चरणात 'ते शिर नमती'व दुसऱ्या चरणात 'मुनिश्वर' हे शब्द श्लिष्ट (श्लेषयुक्त) आहेत. ते= भरतशत्रुघ्न आणि मुनिवर=विश्वामित्र हा एक अर्थ आहे, व दुसरा वर दिला आहे तो भाव हा की दशरथांनी रामलक्ष्मणास हृदयासी धरले तेव्हा भरत शत्रुघ्नांनी विश्वामित्रास वंदन केले व त्यानी त्यांस हृदयाशी धरले, इतक्यात रामलक्ष्मणांनी वसिष्ठांस वंदन केले व त्यानी त्या दोघास हृदयाशी धरले. याप्रमाणे अर्थ घेतला की शंकेला जागा नाही. (२) मनासारखे आशिस मिळती - ' होतिल सुफल मनोरथ तुमचे । रामलक्ष्मणां मनिं सुख संचे' (१।२३७।४)

हिं ।भरत सहानुज कीन्ह प्रनामा । लिए उठाइ लाइ उर रामा ॥७॥
।हरषे लखन देखि दोउ भ्राता । मिले प्रेम परिपूरित गाता ॥८॥
दो. ।पुरजन परिजन जातिजन जाचक मंत्री मीत ॥
।मिले जथा बिधि सबहि प्रभु परम कृपाल बिनीत ॥३०८॥
म. ।भरत सहानुज चरणीं प्रणमति । उठवुनि राम तयां आलिंगति ॥७
।हर्षित लक्ष्मण बघुन बंधु, ते । भेटति कायें प्रेमपूरितें ॥८॥
म.दो. ।पुरजन परिजन जातिजन याचक मित्र सचीव ॥
।सकलां प्रभु भेटति सविधि विनये करुणाशीव ॥३०८॥

अर्थ - भरताने अनुजासह पायी प्रणाम केला तेव्हा रामचंद्रानी त्याना उठवून घेऊन आलिंगन दिले ॥७॥ लक्ष्मण या दोघा भावास पाहून हर्षित झाले व प्रेमाने

परिपूर्ण झालेल्या कायेने (देहाने)ते त्यास भेटले. ||८|| करुणेची सीमा प्रभु विनयाने, पुरजन, परिवार, कुटुंबसंबंधी, याचक मित्र, सचीव इत्यादीना यथायोग्यरीत्या विनयाने भेटले. ||दो.३०८||

टीका-चौ.७-(१) भरत सहानुज चरणी प्रणमति - थोर माणसाच्या भेटीगाठी होईपर्यंत भरतास तो सुखसागर डोळ्यासमोर दिसत असून मर्यादापालनास्तव दण्डवत नमस्कार करता आला नाही. इतका वेळ त्यांच्या हृदयाची काय अवस्था झाली असेल याची कल्पना आली म्हणजे लोचन सजल होतात! शेवटी दोघांनी दण्डवत नमस्कार घातले. उठवून घेतले यावरून प्रणाम सिद्ध झाला. प्रभूनी उठवून घेतल्याशिवाय भरत पायांना सोडुन कधी उठले नाहीत. साष्टांग दंडवत करुन पाय धरले. अनन्यगतिक सेवकाला स्वामींच्या चरणाशिवाय दुसरे काय हवे असते? पुष्कळ दिवसांनी ते मिळाल्यावर कसे सोडावेसे वाटतील? 'बळे धरिति उठवूनि हृदयि भरता कृपनिधान' (२।२४०) येथे दुरुन नमस्कार घातला आहे. 'पडले महिं उठवतां न उठती । बळे कृपानिधि हृदयीं धरती' (उत्तर।५।७ व ६ पहा) येथे पाय धरले आहेत.

चौ.८- या चौपाईची रचना मुद्दाम दोन अर्थ होतील अशी केलेली आहे. (१) 'दोउभ्राता देखि लखन हरषे ' व 'लखन देखि दोउ भ्राता हरषे' ते बंधु लक्ष्मण बघुनि हर्षति, लक्ष्मणास पाहून त्या बंधुना हर्ष झाला, हा एक अर्थ, व 'ते बंधु बघुनि लक्ष्मण हर्षति' त्या बंधुस पाहून लक्ष्मणास हर्ष झाला. (२) दुसऱ्या चरणाचेही असेच दोन अर्थ होतात; भेटति क्रियापद एकदा लक्ष्मण शत्रुघ्नाकडे व एकदा भरत लक्ष्मणाकडे लागते. लक्ष्मण भरतापेक्षा लहान म्हणून लक्ष्मणाने प्रणाम केल्यावर भरत त्यास भेटले; आणि शत्रुघ्न लक्ष्मणापेक्षा लहान म्हणून शत्रुघ्नाने प्रणाम केल्यावर लक्ष्मण शत्रुघ्नास भेटले; असे ते परस्पर भेटले 'दोउ भ्राता मिले' 'बंधु ते भेटति' असा अन्वय केला की वरील दोन अर्थ निघतात. (क) कोणी कोणास केव्हां भेटावयाचे याचा नियम ठरलेला असल्याने वर केलेला अर्थ सहज निघतो व शंकाना जागा रहत नाही. 'प्रणमत लक्ष्मण भेटती भावे भरत तयांस' (२।२४१।-) 'लक्ष्मण हौसें अनुजा भेटति'(२।२४२।१) यातही शत्रुघ्नाने नमस्कार केल्याचा उल्लेख न करताच लक्ष्मण त्यास भेटल्याचा उल्लेख केला आहे. (७।५ मध्ये असेच आहे.) लहानानी नमस्कार केला की मोठ्यानीं त्यांस भेटावयाचे असा नियम असल्याने कोण कोणास भेटले हे सांगितले की कोणी कोणास नमस्कार केला हे शिस्त जाणणारांना व पाळणारांना सहज कळते. 'लक्ष्मण शत्रुघ्नही मग भेटति' (७।६।१) असेच येथे झाले. या प्रमाणे थोरा पासून लहानापर्यंत भेटी होई पर्यंत सर्व वऱ्हाड्याचे डोळे हे सर्व बघत जरी निवत होते तरी रामाने आपल्याला यथाधिकार भेटावे असे प्रत्येकासच वाटत आहे हे करुणानिधान सुजाण प्रभूला कळण्यास कितीसा वेळ लागणार! ते सर्वांनां यथायोग्य रीतीने यथाधिकार भेटले.

दो.-(१) सूचना - श्रोत्या वक्त्याना जागृत करण्यास पुन्हा कविकुल किरीटभूषण हजर आहेत. प्रभु व करुणाशीव (परम कृपाल) या शब्दानी सुचविले की जितक्या व्यक्ति होत्या तितकी रूपे घेऊन ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणे भेटले; पण मर्म कोणास कळले नाही.

'आर्त लोक सब कळे सुजाणा । रामा करुणाकर भगवाना ॥१॥ ज्या ज्या भावे जे अभिलाषिति ।त्यांची रुची तशी तशि पुरविति ॥२॥ सानुज सकला पळांत भेटुन । दु:खद दाह दूर कृत दारुण ॥३॥ हे महत्त्व रामा बहु नाही । कोटि घटीं रवि एक किं राही ॥४॥ (२।२४४). ७।६।४-६ पहा. येथल्यासारखे किंवा त्याहून गूढ उल्लेख आणखी पुष्कळ ठिकाणी आहेत. प्र.प्र.१३।१५ पहा.

(क) सविधि - यथाधिकार यथायोग्य रीतीने. मोठ्यास नमस्कार, बरोबरीच्यास गळ्यात गळा घालून, लहानास कनिष्ठांस कुशल विचारुन, कृपादृष्टिने, प्रेमाने अवलोकन करुन भेटले. ज्याच्या मनात अशी अभिलाषा होती तसे भेटले. याचे कारण ते प्रभु असून परमकृपालु आहेत. वरील अवतरणात हेतु स्पष्ट केलेला आहे.

हि। *रामहि देखि बरात जुड़ानी । प्रीती कि रीति न जाति बखानी ॥१॥*
नृप समीप सोहहिं सुत चारी । जनु धन धरमादिक तनुधारी ॥२॥
सुतन्ह समेत दसरथहि देखी । मुदित नगर नर नारि बिसेषी ॥३॥
सुमन बरिसि सुर हनहिं निसाना ।.नाकनटीं नाचहिं करि गाना ॥४॥

म. *निवति वऱ्हाडी रामा बघता । प्रीती रीति ना येई वदतां ॥१॥*
नृप-समीप शोभति सुत चारी । जणुं धन धर्मादिक तनुधारी ॥२॥
सहित सुतां दशरथांस पाहति । पुर-नर-नारी प्रमोद पावति ॥३॥
वर्षुनि सुम सुर पिटिर्तिं निशाणां । करिति नाकनटि नृत्या गाना ॥४॥

अर्थ - रामलक्ष्मणाचे दर्शन सर्वांस झाल्याने सर्व वऱ्हाडी निवले (त्यांचा दाह गेला); प्रीतीच्या रीतीचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. ॥१॥ दशरथ राजाच्या समीप-जवळ हे चारी पुत्र जणु अर्थ (धन) धर्म काम मोक्ष मूर्तिमान होऊन शोभत आहेत. ॥२॥(चार) पुत्रांसहित दशरथांस पाहून (जनक) पुरीतील स्त्री पुरुषांना पुष्कळ आनंद झाला. ॥३॥ देवांनीं पुष्पवृष्टी करुन डंके वाजविले व अप्सरा (नाकनटी, नाक=स्वर्ग) नृत्यगायन करुं लागल्या ॥४॥

टीका.चौ.१-(१) निवति वऱ्हाडी - सुचविले की रामविरहानलाने अतितप्त झाले होते. (क) प्रीतीरीति - प्रीतीची रीति.अयोध्येतील लोकांना जागतिक विषयसुखांची वाण जरा सुद्धा नव्हती; तरीसुद्धा परमसुखाची खाण रघुवशंविभुषण रामाच्या दर्शनाचा लाभ नाहींसा झाला होता; त्यामुळे ते सर्व विरहाग्नीने भाजले जात होते; व बाकीची सर्व सुखे त्यांच्या चित्तास सुखशांति शीतलता देण्यास असमर्थ झाली, ही आहे प्रीतीची एक रीत! रामलक्ष्मणानां पाहून त्यांच्या हृदयास जे समाधान झाले त्याचे वर्णन कोण व कसे करुं शकणार! **दाखविले की या जगांतील सर्व प्रकारचे ऐश्वर्य व सुख असले तरी श्रीरामलक्ष्मणांचे दर्शन व त्यांची कृपा प्राप्त झाल्याशिवाय जीवाची तळमळ शांत होणे शक्य नाही.**

चौ.२-(१) जणु धन धर्मादिक तनुधारी - दशरथाजवळ अर्थ (धन) धर्म व काम यांची वाण नाही व मोक्षाची त्याना इच्छा नाही, अर्थ धर्मकाम प्राप्तीचीहि इच्छा त्यास नाही. म्हणूनच जणूं काय चार पुरुषार्थ चार पुत्रांच्या रुपाने त्यांच्याजवळ येऊन त्यांनी त्यांची शोभा वाढविली. अर्थ, धर्म काम मोक्षांत काही शोभा आहे असे त्यास वाटत नव्हते. हे चार पुत्र अर्थ धर्मादी चार पुरुषार्थांचे अवतार नाहीत म्हणून येथे उत्प्रेक्षा केली.

चौ.३-(१) सहित सुतां दशरथांस पाहति - दशरथांस रामलक्ष्मण हे दोनच तनय आहेत असा जनकपुर-नर-नारींचा समज होता; व ही ॥ श्यामल गौर किशोर मनो-हर । जोडी ताता समीप सुन्दर ॥१॥ कशि असेल शोभत सुखमूला । कृता कल्पना मनोऽनुकूला ॥२॥ पण ॥ लोक विलोचनिं बघती आता ॥ जोड्या दोन किं समीप ताता ॥३॥ तेणे विस्मित चित्त विलोचन । मोदा त्यांच्या माप मोज न ॥४॥ प्रज्ञा ॥ असे झाले. । एक नयन याचित अंधाने । दिले दोन दैवे देवाने। ॥ हा पुरनारींचा उल्लेख जनकपुरीतील लोकाविषयी आहे. याने सिद्ध झाले की, जनकपुरींतील नारी जरी स्वागतीच्या बरोबर नगरसीमेपर्यंत गेल्या नाहीत तरी मिरवणूक व व्याही यांस पाहण्यासाठी जानोशाच्या जागी जमल्या होत्या. मात्र सगळ्या आल्या नाहीत हे पुढे दिसेल.

ल.ठे. - येथे कथेच्या प्रवाहाची दिशा बदलण्याचे बीज पेरले. या पुरनारी बरोबर कथा आता नगरात जाईल व दशरथ राजा व चारपुत्र या विषयी चर्चा नगरीत सुरु होईल. कथेचे सूत्र अखंडित राखण्याची ही एक मार्मिक कला येथे वापरली आहे.

चौ.४(१) वर्षुनि सुम सुर पिटिति निशाणां - देवांनी केलेली ही पुष्पवृष्टी वगैरे या वऱ्हाडाच्या प्रकरणाचा उपसंहार दर्शक आहे. 'व्योमिं वराती वाद्ये वाजति ॥ गाती सुमंगल सुर नर-नारी (३०२।५-६) असा उपक्रम अयोध्येतून दशरथ प्रयाणाच्या वेळी केला. 'गाती सुर-सुंदरि सुम वर्षति । देव दुंदुभी मुदित वाजवति' (३०६।१) असे जनकपुरीच्या सीमेवर आल्यानंतर घडले; व आता व्याही, वऱ्हाडी व नवरदेव जानोशाच्या जागी आल्यावर येथे पुष्पवृष्टि केली.

हिं. *। सतानंद अरु बिप्र सचिव गन । मागध सूत बिदुष बंदीजन ॥५॥*
। सहित बरात राउ सनमाना । आयसु मागि फिरे अगवाना ॥६॥
। प्रथम बरात लगन तें आई । तातें पुर प्रमोद अधिकाई ॥७॥
। ब्रह्मानंदु लोग सब लहहीं । बढ़हुँ दिवस निसि बिधि सन कहहीं ॥८॥

म. *। शतानंद नी विप्र-सचिव-गण । मागध-सूत-सूरि-बंदीजन ॥५॥*
। भूप वऱ्हाडा सह सन्मानति । घेउनि आज्ञा फिरले स्वागति ॥६॥
। लग्नापूर्वीच वऱ्हाड आलें । प्रमुदित म्हणून अधिक पुर झालें ॥७॥
। ब्रह्मानंद लोक सब लुटती । 'विधि! वाढव वासर' पुटपुटती ॥८॥

अर्थ - शतानंद, विप्रगण, सचिवगण, मागध सूत, भाट व पंडित (सूरि) यांचे समुदाय या सर्वांचा दशरथ राजाने वऱ्हाडासह सन्मान केला व (हे) सर्व स्वागती आज्ञा

घेऊन परत फिरले. ||५-६ || लग्नाच्या (तिथिचा) पूर्वीच (पुष्कळ आधी) वऱ्हाड आले म्हणून सगळ्या जनकपुरीला विशेष प्रमोद झाला. ||७|| सर्व लोक ब्रह्मानंद लुटूं लागले व विधीला प्रार्थना करु लागले की हे ब्रह्मदेवा !साठ घटकांचा दिवस आहे तो आणखी वाढव! बाबा!! ||८||

टीका.चौ.५-६ शतानंद - यांचा मान वसिष्ठ विश्वामित्रांच्या बरोबरीचा आहे. (क) जनकराजा स्वत: स्वागत करण्यास का आले नाहीत? व्याही भेटीचा विधि शास्त्रोक्त पद्धतीने होईपर्यंत कन्यापिता व्याह्यास भेटण्याची रीत नाही असे हिंदी टीकाकार म्हणतात; व ते मान्य करणे योग्य वाटते. तिकडील विवाहपद्धतीचे अवलोकन अथपासून इतिपर्यंत या बुद्धीच्या नेत्रानी केलेले नाही. तथापि शास्त्र दृष्टीने न भेटणेच योग्य कसे ते पाहू. वा.रा. उल्लेख आहे की दशरथ गत्वा चतुरहं मार्ग विदेहानभ्युपिवान् राजातु जनक ! श्रीमान् श्रुत्वा पूजाम कल्पयत् ||७|| ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपं ।......... स्वागत ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव || (१ |६९|-) यावरून ठरते की आधी पूजेची व्यवस्था करविली - भेट पाठविली व मग स्वत: जाऊन जनकाने स्वागत केले आहे. पुढे विनविले आहे की उद्या सकाळी विवाह उरकून घ्यावा, त्यावर दशरथांनी दिलेले उत्तर अत्यंत महत्त्वाचे आहे :-

प्रतिग्रहो दातृवश: श्रुतमेसन्मया पुरा || यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ||१४||/१५|| दान स्वीकारणे घेणे (प्रतिग्रह) दात्याच्या इच्छेवर असते असे मी पूर्वीश्रवण केले आहे; म्हणून हे धर्मज्ञा ! तू सांगशील तसे आम्ही करू भाव हा की कन्यापिता दाता असतो पुत्रपिता दान घेणारा असतो. दान देणाराचा पक्ष घेणारापेक्षा केव्हाहि श्रेष्ठच असतो. दान घेताना (उजवा) हात पसरावा लागतो, म्हणून हात पसरणाराने दात्याकडून सन्मान आधी इच्छिणे योग्य नाही. दान देण्याच्या विधित दाता स्वेच्छेने धर्मशास्त्रानुसार दान घेणाराचे पूजन करील. 'वाग्दान','वाङ्निश्चय' करण्याचेवेळी अजून सुद्धा घरात निरोप पाठवितात की आपली मुलगी मागण्यासाठी आलेले आहेत; द्यायची की नाही? आज प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र कन्यापिता व कन्यापक्ष म्हणजे मान प्रतिष्ठा नसलेली मंडळी आणि वरपिता व वर पक्ष म्हणजे मान सन्मानाचे आगर; असे उलटे झाले आहे. वाग्दानातील भाषा म्हणजे केवळ एक नाटक, राहिले आहे!

(२) शतानंद ब्राह्मण वसिष्ठांच्या तोडीचे; दशरथाचे स्वागत करविणे म्हणजे स्वत: स्वागत करण्यापेक्षा अधिकमान देणे आहे. तद्देशीय रिवाज, दाताग्रहीता हा विचार व क्षत्रियाचे स्वागत ब्रह्मर्षीसारख्याकडून करविणे या तिन्ही गोष्टी पुरेसे कारण आहे. (क) शतानंद प्रमुखांनी सीमेवर राजाची पूजा, भेट, स्तुति व मानसन्मान देऊन उत्तम स्वागत केले. आता ही सर्व मंडळी परत जाण्यास निघाली आहेत तेव्हा त्यांचा सन्मान करणे हे दशरथा सारख्या विनीत, धर्मशील, रघुवंशी राजाचे कर्तव्यच होते. शतानंदास नमस्कार करुन, विप्रांना व पंडितांना भूयसी दक्षिणा देऊन, मागधसूतबंदी जनांना नानाविध वस्तु, धनवसनादि देऊन सन्मान केला व ते निरोप घेऊन परत फिरले.

चौ.७-८ (१) या दोन चौपायांवरून निश्चित ठरते की, तिथिनिश्चय झालेला आहे व ती गोष्ट जनकपुरीतील सर्वांस माहीत आहे. मानसात फक्त मार्गशीर्ष महिन्याचाच उल्लेख पुढे असला तरी जनकपुरीत अद्यापिही मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमी ही रामसीता विवाहाची तिथी म्हणून उत्सव साजरा करण्याची परंपरा चालू आहे. (क) आपण पूर्वी ठरविले आहे की, आश्विन कृष्ण एकादशीला (तिकडील कार्तिक कृष्ण) वऱ्हाड आले; म्हणजे १ महिना ९/१० दिवस आधी हे वऱ्हाड आले. काही टीकाकार त्रयोदशीला आले असे म्हणतात (ख)वा.रा. आज वऱ्हाड आले, उद्या कन्यादानाची प्रतिज्ञा केली, तिसऱ्या दिवशी विवाहांगभूत गोदान वगैरे करून चौथ्या दिवशी विवाह होऊनं वऱ्हाड परत निघाले आहे. फक्त तीन रात्रीच मिथिलेत राहिले दशरथ. विवाह मार्गशीर्षपर्यंत झालेला नाही; कोणत्या महिन्यात केव्हा झाला याचा विचार पुढे योग्य स्थळीच करणे बरे. (ग) इतके दिवस आधी वऱ्हाड येण्याची प्रथा तिकडे विद्यमान नाही. मानसात वसिष्ठांनी आज्ञा दिली आणि ४० दिवस वऱ्हाड आधी आले. ही अशक्य गोष्ट घडली तरीसुद्धा नगरीतील स्त्रीपुरुषास हे दिवस अगदी थोडे वाटत आहेत; विवाह तिथि बदलणे शक्य नाही. म्हणून या ब्रह्मानंदाची लूट जास्तकाळ मिळण्यास एकच मार्ग उरला; तो हा की ब्रह्मदेवान १/१ दिवस खूप वाढवावा. किती वाढवावा हे मात्र स्पष्ट सांगितले नाही. एकदा सुर्य उगवल्या पासून पुन्हा उगवेपर्यंतचा जो ६० घटकाचा काळ तो जास्त करावा. एक महिनाभर सुर्य मावळूंच नये व मावळला की एक महिनाभर उगवूं नये असा त्यांचा हेतु असावा. याने पुरजनांची या चौघां बंधुवरली प्रेमाची अगाधता व उत्कटता दाखविली.

हिं.दो. । रामु सीय सोभा अवधि सुकृत अवधि दोउ राज ॥
। जहँ त हँ पुरजन कहहिं अस मिलि नर नारी समाज ॥३०९॥
म.दो. । रामसिता शोभा-अवधि सुकृत-अवधि नृप वोनि ॥
। जिथ तिथं पुरजन म्हणति अस नर बहु नारि जमोनि ॥३०९॥

अर्थ - राम व सीता शोभेची परमावधि आहेत व सुकृताची परमावधि दोन्ही राजे आहेत असे पुष्कळ पुरुष व पुष्कळ स्त्रिया जिथे तिथे जमून म्हणू लागले ॥दो ३०९॥

टीका-दों. (१) पुष्कळ स्त्रिया एकेका ठिकाणी जमून आणि पुष्कळ पुरुष एकेका ठिकांणी जमून हीच चर्चा करू लागले. भाव हा की २/४ स्त्रिया किंवा २/४ पुरुष जिथे कुठे जमतील तिथे आजपासून राम सीता; दशरथ जनक, भरतशत्रुघ्न हाच चर्चेचा विषय झाला आहे. लोकांना या शिवाय दुसरे काही सुचत नाहीसे झाले आहे. भक्तसाधकांचे असेच झाले पाहिजे -'तत् चिंतनं तत्कथनं अन्योन्यै:तत्प्रबोधनम्' (श्रुति) 'मच्चिता मद्गत प्राणाबोधयन्त: परस्परम् । कथमन्यश्च मां नित्यं तुष्यन्तिच रमन्तिच (भ.गी.) अशीच ही या पुरजनांची स्थिति झाली आहे. मग 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन माम्' 'उपयान्ति ते' (भ.गी.) हे भगवंताचे अभिवचन खोटे कसे होईल? तेवढ्यासाठी तर लग्नाच्या आधी इतके दिवस वऱ्हाड आणविण्याची किल्ली फिरविली गेली. (क) लोकाच्या या भावनेमुळे ब्रह्मदेव दिवस न वाढविता कमी करणार असे दिसते. ३५/४० दिवस गेले असे न वाटता, काल वऱ्हाड आले व आज लग्न

झाले असे लोकांस वाटणार. आता ३१०/१ पासून 'घेऊ यथेष्ट किं लोचन लाहू' पर्यंत (३१०/६) ही चर्चा पुरुषां मधील आहे; व 'वदति परस्पर३ (३१०/७) पासून 'पुण्य पयोनिधि भूप युग' (३११) पर्यंत स्त्रियांमधील आहे. पुढील चौ. ४ मधे 'भए' हे पुल्लिंगीरूप आहे, पण जे विचार स्त्रिया प्रदर्शित करीत आहेत ते पुरुषामधे चर्चिले जात नसतील असे मानणे चुकीचे ठरेल. कवीनीं भिन्न भावनांचे नमुने दिले आहेत इतकेच, जी चर्चा झालेली दिसते तेवढीच झाली असे नाही.

हिं. । जनक सुकृत मूरति बैदेही । दसरथ सुकृत रामु धरे देही ॥१॥
। इन्ह सम काहुँ न सिव अवराधे । काहुँ न इन्ह समाना फल लाधे ॥२॥
। इन्ह सम कोउन भयउ जग माहीं । है नहिं कतहूँ होनेउ नाहीं ॥३॥
। हम सब सकल सुकृत कै रासी । भए जग जनमि जनकपुर बासी ॥४॥

म. । जनक-सुकृत मूर्तिच वैदेही । राम चि दशरथ सुकृत सदेही ॥१॥
। यासम कुणि ना शिव आराधित । कोणि न यांसम फलासि साधित ॥२॥
। यांसम कोणि न जगीं झालाही । कुठें नसे होणारहि नाही ॥३॥
। आम्हिं सकल सब सुपुण्यरासी । जन्मुनि जगतिं जनक पुरवासी ॥४॥

अर्थ - जनकाच्या सुकृताची मूर्ति म्हणजेच वैदेही आणि सदेह झालेले दशरथांचे सुकृत म्हणजेच राम. ॥१॥ यांच्या सारखी शिवाची आराधना कोणी केली नाही व यांच्यासारखे फळ कोणीही साधले नाही. ॥२॥ यांच्यासारखा जगांत कोणी (पूर्वी) झाला नाही; हल्ली कोणी नाही व पुढे कोणी होणार नाही. ॥३॥ आम्ही जगांत जन्माला येऊन जनकपुरवासी झालो त्याअर्थी आम्ही सगळे सर्व चांगल्या पुण्याच्या राशी आहोत। ॥४॥

टीका-चौ.१-(१) जनकसुकृत मूर्ति च वैदेही - 'सुकृत अवधि नृप दोनि' असे जे मागे म्हटले ते येथे स्पष्ट करतात. दोह्यांत रामसीता हा क्रम ठेवला व येथे वैदेही व राम असा क्रम ठेवला, व दाखविले की राम व सीता यांत श्रेष्ठ कनिष्ठ असा भेद नाही; दोन्ही अगदी समान आहेत, 'गिरा अर्थ जलवीचि सम म्हणती भिन्न न भिन्न' (१।१८।-) हाच सिद्धांत सुचविला. पण जाता जाता जनकपुर निवासी लोकांनी एक खोंच मारुन ठेवली आहे की आमची मुलगी-सीता अयोनिजा = वैदेही आहे तसे राम नाहीत! सीतेसारखी शोभा अवधि कन्या होणे व रामासारखे शोभा अवधि जावई मिळण्यास जनकासारखेच पुण्य पाहिजे; व रामासारखा पुत्र होऊन सीतेसारखी सून मिळण्यास दशरथांच्या सारखेच पुण्य पाहिजे.

(२) पुण्यही दृश्य वस्तु नाही; त्याचे फळ सुखरूपाने मिळते; व ते ज्याचे त्यालाच उपभोगावयास सापडते; पण या दोन राजांचे पुण्य-सुकृत साकार होऊन त्या दोघांना तर अपार सुख देतच आहे व देईलही. पण या दोन मूर्ती रामसीता (सीताराम) ज्या कोणास दिसतील ते सुद्धा परम सुखाचा लाभ करुन घेतात, त्या अर्थी तेही महापुण्यवानच असले पाहिजेत, ध्वनित

केले की अनंत जन्मीचे निष्काम पुण्य संग्रही असेल तर तेच रामसीतारूपाने दृष्टीस पडते व सुख होते रामसीता यांची प्राप्ती होण्याचे कारण-साधन सांगतात 'सकल-सुकृत मूर्तिच नरनाहो' (२/२/२)

चौ.२-(१) यासम कुणि ना शिव आराधित - ज्या अर्थी या दोन राजांना असे अपूर्व पुण्यफळ मिळाले आहे त्याअर्थी यानी अपूर्व रीतीने शिवाची आराधना केली असली पाहिजे; कारण, 'इच्छित फळ विण शिव आराधन । देति न कोटि योग जप साधन ॥१/७० /८॥ 'सकल लाभ जीवा जगि होत ईश अनुकूल' (१/३४१) 'अयुत शारदा शेष मिळोनी । कल्प कोटि जरि वघति गणोनी ।२॥ मम भाग्य - सरति न वदतां १।३॥ (१।३४२) असे स्वतः जनकच म्हणत आहेत. दशरथाबद्दल वसिष्ठानीच निर्वाळा देऊन ठेवला आहे की, 'जगीं तुम्हांसम सुकृती काही । भूत न, नाही होणे नाही. ॥५॥ पुण्य तुम्हांधिक महान कुणाचे । राजन राम सदृश सुत ज्यांचे (१/२९४/-) 'श्रुणु नृप ज्यास विमुख अनुतापति यद्भजनाविण ताप न नाशति ॥७॥ झाला तुमचा सुत तो स्वामी । राम पुनीत प्रेम अनुगामी ॥(२/४/७-८) भाव हा की 'शंकर भजन बिना नर भक्ति न मम लभतात' (७/४५/-) 'सिव सेवेचे पुत्र ! हेंचि फळ ! भक्ति रामपदि अविरत निर्मळ'(७/१०६/२) शिवाराधना बद्दल ज्यानी सांप्रदायिक द्वेष भेडसावित असेल त्याच्यासाठी 'गुरुं शंकररूपिणम' हा आधार आहेच. त्यानी शिव=गुरु समजावे.

चौ.३-४-(१) भाव हा की जनकासारख्या परम पुण्यशील राजाच्या राजधानीत नेहमी राहण्याचा निवास करण्याचा, योग सुद्धा महापूर्वपुण्याशिवाय येत नाही. आधी मनुष्य जन्म दुर्लभ, त्यांत पुरुषाचा दुर्लभ, त्यात भरतखंडात दुर्लभ, त्यातही जनकासारख्या परमपुण्यशील राजाच्या राज्यात दुर्लभ व त्याच्या राजधानीत तर अत्यंत दुर्लभ ! म्हणून सुचविले की, जनकपुरनिवासी लोकांचे पूर्वपुण्य सुद्धा अपूर्वच असले पाहिजे. 'यथा राजा तथा प्रजा:' हे पुन्हा सिद्ध केले निधर्मी राज्यात निवास करणाराचे काय अधिक असेल याचा यावरुन विचार करावा. पण हे लिहिण्याचे भाग्य ज्यास लाभले व रामचरितमानसाची गोडी ज्यास लागली किंवा लागेल त्यांचे पुण्य सुद्धा बरेच असले पाहिजे.

(२) तिसऱ्या चौपाईतील भाव आहे की जनकांसारखा कन्यापिता व दशरथासारखा पुत्रपिता त्रैलोक्यात तिन्हीकाळी दुसरा सापडणे शक्य नाही. जनकराजासारखा जनकराजाच व दशरथासारखे दशरथच ल. ठे. चौथ्या चौपाईत 'भए' हे (हिंदीत) पुल्लिंगीरूप आहे, म्हणून या चार पुढील चौपायात पुरुषवर्गातील चर्चा आहे असे मागणे भाग आहे. आता जनकपुरवासी आपल्या भाग्याची अपूर्वता सांगतात :-

हिं. *जिन्ह जानकी राम छबि देखी । को सुकृती हम सरिस बिशेषी ॥५॥*
पुनि देखब रघुवीर बिआहू । लेब भली बिधि लोचन लाहू ॥६॥
कहहिं परसपर कोकिल-बयनीं । एहि बिआहँ बड़ लाभु सुनयनीं ॥७॥
बड़े भाग बिधि बात बनाई । नयन अतिथि होइहहिं दोउ भाई ॥८॥

म. जिहिं जानकी-राम-छबि दृष्टहि । सुकृति अम्हांसम अधिक कोणि नहि ॥५॥
आणि पाहूं रघुवीर विवाहू । घेउं यथेष्ट किं लोचन-लाहू ॥६॥
वदति परस्पर कोकिल वचना । या विवाहिं बहु लाभ सुनयना! ॥७॥
महाभाग्य! विधि रचि योगातें । होतिल नेत्र-अतिथि दो भ्राते ॥८॥

अर्थ - ज्याना जानकी व राम-छवि दिसली असे आमच्यासारखे किंवा अधिक सुकृती दुसरे कोणी नाहीत. ॥५॥ त्यातही आपण रघुवीर-विवाह पाहू व डोळ्याचा यथेष्ट-भरपूर-लाभ घेऊं. ॥६॥ कोकिल वचना (नारी) आपापसात (परस्पर) म्हणू लागल्या की सुनयने ! या विवाहाने फार लाभ होणार आहे. ॥७॥ विधीने हा योग जुळवून आणला हे आपले महाभाग्य आहे. (कारण आता पुढे) हे दोघे भ्रात (भाऊ) (वारंवार) आपल्या डोळ्याचे अतिथि होतील. ॥८॥

टीका.चौ.५-६-(१) जनकपुरवासी सर्वच लोक (नरनारी) महापुण्यराशी का याचे कारण या दोन चौपायात सांगितले आहे. (क) ज्याना ज्याना जानकीराम रूप चर्मचक्षूनें प्रत्यक्ष दिसले त्यांच्या सारखे भाग्यवान तेच. त्यांच्यापेक्षा किंवा त्यांच्यासारखे पुण्यवान, सर्व प्रजेत कोणी असणे शक्य नाही; हा मानस सिध्दांत पुन्हा एकदा दाखविला. असे सगुणसाक्षात्कारी कलियुगात कोणी असले किंवा पुढे झाले तरी त्या वेळच्या जनकपुरवासी नरनारींच्या भाग्याची सर त्याना कशी येणार ! रंगभूमीत धनुर्भंग करणारे राम व त्यापूर्वी सभीत मृगबालिके प्रमाणे पाहणारी जानकी, नंतर जयमाला घालणारी जानकी व ती जयमाला ज्याच्या गळ्यात पडली ते राम पाहण्याचे भाग्य अयोध्यावासी लोक किंवा दशरथ यांचे सुद्धा नाही. भार्गवाचा दर्पहरण करणारे राम व त्या प्रसंगातील जानकी जनकपुरनिवासी लोकानाच दिसली. रामावताराचा उदय व परशुरामावताराचा अस्त त्यानीच पाहिला. म्हणून येथील वचन अतिशयोक्ती नसून अक्षरश: त्रिकालाबाधित सत्य आहे. हे सर्व पाहण्यास जनकाच्या राज्यात जनकपुरीतच, सीता स्वयंवरापूर्वी निदान ५/६ वर्षे तरी जन्म घेतला पाहिजे व त्यावेळेपर्यंत जगले पाहिजे, किंवा त्यावेळी तेथे जाऊन राहण्याचे भाग्य पाहिजे; पण हे अत्यंत दुर्लभ आहे.

(२) घेउं यथेष्ट किं लोचन लाहू - आता पर्यंत जानकी व राम यांचे दर्शन झाले असले तरी दोघे जवळ जवळ असलेली फक्त जयमाला समर्पणाच्या वेळी व तीही काही क्षणच व समोरासमोरच ज्याने डोळ्यांची भूक शमण्यासारखी नव्हती, पण आता विवाहविधीत हे जोडपे कितीतरी वेळा जवळजवळ बसलेले वगैरे नाना प्रकारानी दिसणार; त्यामुळे पोटभऽऽर लाभ मिळेल. हा लाभ कोणाच्या भाग्यांत आहे ? अयोध्यावासी (पुरुष) आले असले तरी सगळे येणे शक्यच नाही. नगराची व्यवस्था व संरक्षण, राण्यांची व स्त्रियांची व्यवस्था व संरक्षण इत्यादीसाठी पुष्कळ पुरुषाना रहावे लागणारच. प्रत्यक्ष राममातांना सुद्धा हा नेत्रलाभ नाही! येथे पुरुषांच्या संवादाचा नमुना संपला. यात भक्तिभाव भरपूर असला तरी पुरुषी हृदयाची छाया या वचनांत पडलेली आहेच. ही वचने तात्त्विक विचारांनी ओतप्रोत आहेत. आता स्त्रियांचे विचार त्याच्या स्वभावला शोभतील असे प्रारंभापासूनच असलेले दिसतील.

चौ.७-(१) कोकिलवचना व सुनयना - या शब्दानी प्रारंभीच त्यांच्या शृंगाररसप्रियतेचे चित्र दाखविले. कोकिळे प्रमाणे मधुर मनोहर बोलणारी = कोकिलवचनानी सुनयना=सुंदर नेत्र असलेली वर सहा चौपायात पुरुषांनी जे विचार प्रगट केले ते स्त्रियानी यापूर्वीच व्यक्त केले आहेत. वरील पुरुषांचे विचार विवाहसमाप्तीपर्यंतच्या तात्कालिक लाभाचेच वर्णन करणारे आहेत; पण या कोकिल वचनीचे विचार भविष्यकाळाशीही निगडीत आहेत. भाव हा की विवाहात दुर्लभ लाभ मिळणारच; पण हा विवाह साध्यासुध्या भाग्याने जुळून आलेला नाही. (क) या विवाहि बहुलाभ - हा विवाहोत्सव नेत्राना विशेष लाभदायक होणार हे तर खरेच; पण आणखीही पुष्कळ लाभ होणार आहेत.

चौ.८-(१) महाभाग्य विधि रचि योगाते - आपल्या फार मोठ्या भाग्यानेच ब्रह्म देवाने हा योग जुळवून आणला असे म्हटले पाहिजे; कारण हे दोघे बंधु भविष्यकाळात सुद्धा आपणास वारंवार पाहण्यास सापडतील. (क) होतिल नेत्र अतिथि - अतिथि शब्दाने सुचविले की अचानक येतील; मग त्याना पाहण्यासाठी नगरांत धामधूम उडेल. मग आपण आपल्या नयनांनी प्रेमाने त्यांची पूजा करू अतिथि पूज्य असतोच; पण हे साधेसुधे अतिथि नाहीत ! 'प्रियतम पूज्य पुरारि - अतिथि हे' (१/३२/८) हे वाल्मीकीचे सुद्धा प्राणप्रिय अतिथि आहेत; 'प्राणां प्रिय अतिथि मुनि पावति' (२/१२५/३). त. ठे. (१) ही चर्चा करणाऱ्या जनकपुरीतील साधारण स्त्रिया आहेत. त्या कोकिलवचना व सुनयना आहेत; पण अयोध्येतील साधारण स्त्रियाचे गीत ऐकून कोकिळा लाजतात व त्या सर्व 'मृगशावकलोचनि' आहेत! (२) पुरुषांच्या हृदयांत जानकी राम छबीचे वैशिष्ट्य आहे. या नारीना जानकीवियोग दु:ख सोसावे लागणार असून यानी जानकीचा उल्लेख सुद्धा येथे केला नाही. रामलक्ष्मणाचे लावण्यच यांच्या डोळ्यांत भरलेले आहे हे यावरुन सिद्ध झाले.

हिं.दो. । बारहिं बार सनेह बस जनक बोलउब सीय ॥
। लेन आइहहिं बंधु दोउ कोटि काम-कमनीय ॥३१०॥

म.दो. । स्नेहे सीते वार बहु जनक किं आणवितील ॥
। कोटि काम छवि बंधुयुग नेण्या तिज येतील ॥३१०॥

अर्थ - सीतेवरील स्नेहामुळे जनकराजा सीतेला पुष्कळवेळा (वारंवार) आणवितील आणि (मग) कोटि कामदेवासारखे सुंदर असलेले दोघे बंधु (रामलक्ष्मण) तिला नेण्यासाठी (वरचेवर) येतील की. ॥दो. ३१०॥

टीका(१) दो. स्त्रियांच्या या भाषणांत सुद्धा शृंगारसाचे वैशिष्ट्य भरलेले आहे व हे कोटिकामछबि (कोटि काम कमनीय) शब्दाने स्पष्ट दिसते. त्या प्रांतांत पत्नीला आणण्यासाठी स्वत: पतीने जाण्याची चाल असून त्याच्या बरोबर धाकट्या भावाने जाण्याची पद्धती आहे, होती. धाकटा भाऊ नसेल तर कोणी तरी लहान वयाचा मुलगा नेला जातो, असे हिंदी टीकाकार म्हणतात; पण रामलक्ष्मण एकमेकास सोडून रहात नाहीत असे बरेच दिवस दिसून आल्यामुळेही

स्त्रियांनी दोघांचा उल्लेख केला असण्याचा संभव आहे. (क) पतीने स्वत: पत्नीला आणण्यास जाण्याची व पित्याने किंवा वडील भावाने येऊन मुलीला माहेरी नेण्याची पद्धती उत्तम आहे. गुजराथीत म्हण आहे की 'पैसा गांठ और जोरू (बायको) साथ' पैसा कडोसरीला असावा व नवरी स्वत:च्या बरोबर असावी. ते दोघे बंधु आले म्हणजे काय लाभ होईल ते ही कोकिल कंठी आता सांगते :-

हिं. *बिबिध भाँति होइहि पहुनाई । प्रिय न काहि अस सासुर माई ॥१॥*
तब तब राम लखनहि निहारी । होइहहिं सब पुर लोग सुखारी ॥२॥
सखि जस राम-लखन कर जोटा । तैसेइ भूप संग दुइ ढोटा ॥३॥
स्याम गौर सब अंग सुहाए । ते सब कहहिं देखि जे आए ॥४॥
कहा एक मैं आजु निहारे । जनु बिरंचि निज हाथ सँवारे ॥५॥

म. *पाहुणचारहि होतिल वाड किं । प्रिय न कुणा अशि सासुरवाड किं ॥१॥*
तंव तंव निरखुनि रामलक्ष्मणां । अति सुख होइल सकल पुरजनां ॥२॥
सखी! रामलक्ष्मण जोडी जशि । नृपासवें सुत-जोडि दुजी तशि ॥३॥
श्याम-गौर अंगी शोभा अति । जे पाहुन आले ते सांगति ॥४॥
एक म्हणे मी आज निरखिले । विरंचिने स्वकरीं जणुं रचिले ॥५॥

अर्थ - (आणि मग) पुष्कळ पाहुणचारही होतील की ! अशी सासुरवाड (सासुर=ससुराल) कोणाला प्रिय नाही (वाटणार) सांग की ? ॥१॥ त्या त्या वेळी रामलक्ष्मणाना निरखून पाहून सगळ्या पुरजनांना अति सुख होईल ॥२॥ सखी ! रामलक्ष्मणांची जोडी जशी आहे ना, अगदी तश्शी पुत्रांची दुसरी जोडी राजाच्या बरोबर आहे (बरं कां ॥३॥) ते श्यामल गौर वर्णांचे अंगी अत्यंत शोभा आहे असे जे पाहून आले ते सांगतात. ॥४॥ (तेव्हा दुसरी) एकजण म्हणाली की आजच मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिले; (आणि मला तर वाटले की) विरंचिनेच आपल्या स्वत:च्या हातानी त्यांना बनविले असले पाहिजेत. ॥५॥

टीका.चौ.१-२-(१)पाहुणचारहि होतिल वाड इत्यादी - सीतेला न्यायला आले तरी किती दिवस राहणार ? राहतील २/३ दिवस; असे कोणी म्हणेल म्हणून सांगते की जनकांचे हे पहिले फार लाडके जावई, ते बरे लवकर जाऊ देतील ! रोज नाना प्रकारचे पाहुणचार होतील, गावातल्या लोकांना बोलावतील, राजांचे नातेवाईक त्या दोघाना बोलावतील आणि मग त्या सुखात मग्न होऊन सासऱ्याच्या व सासूच्या प्रेमास्तव पुष्कळ दिवस राहतील. अशी ऐश्वर्यसंपन्न व प्रेमळ सासुरवाड; मग ती काय प्रिय नाही वाटणार ? वाटणारच. (वाड=पुष्कळ, हा मराठी शब्द संत कवीनीं वापरला आहे व कोषातहि आहे.)

(२) अतिसुख होईल सकल पुरजनां - वरचेवर (वारंवार) येतील असे पूर्वी म्हटले आहे. ज्या ज्या वेळी येतील त्या त्या वेळी रामलक्ष्मणांचे कोटिकंदर्पदर्प विमर्दक रूप पाहून नगरांतील सर्वच अबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांना अत्यंत सुख होईल.

चौ.३-४-(१) आता दुसरी एक जण वर्णन करते ते भरतशत्रुघ्नांचे आहे. ही सखी स्वत: पाहून आलेली नाही. पाहून आलेल्या पुरुषाकडून हिला जे कळाले ते सांगितले. यात वर्ण, रुप व वय याचा उल्लेख करुन रामलक्ष्मणासारखे आहेत हे सार सांगितले. हिला त्या दोघांची नावे कळलेली नाहीत ऐकणे आणि स्वत: पाहणे यातील महदंतर आता आणखी एका सखीच्या मुखाने दाखविले जात आहे.

चौ.५-(१) ही सखी स्वत: पाहून आली असल्याने हिच्यावर भरत शत्रुघ्नांच्या रूपाचा चांगलाच प्रभाव पडला आहे. ती म्हणते तू सांगोवांगीचे सांगितलेस पण 'मी आज निरखिले' मी स्वत: पाहिले, आजच पाहिले चांगले निरखून पाहिले, चांगले न्याहाळून पाहिले आहेत. भाव हा की त्यांच्याकडे दृष्टि गेल्यावर ती हटविता हटत नाही; पाहणारी परवश होते. हिच्या पुढील भाषणाने हेच सिद्ध होते की हिने त्यांच्या प्रत्येक अंगाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले आहे.

सूचना - हा संवाद वऱ्हाड आले त्याच दिवशीचा आहे असे मानण्याचे कारण नाही. रोज ठिकठिकाणी अशा प्रकारचे संवाद चालू आहेत.

(२) विरंचिने स्वकरी जणुं रचिले - 'जो विरंचि रचि सीते सुंदर । तो सुविचारि रची श्यामल वर' (१।२२३।७) यावरील टीका पहावी. भाव हा की अगदी अलौकीक सौंदर्य आहे. २३०।६ ची टीका पहावी. आता ही सखी नावे वगैरे आणखी वर्णन करील.

हिं. *भरतु रामही की अनुहारी। सहसा लखि न सकहिं नर नारी ॥६॥*
लखनु सत्रुसूदन एकरूपा। नख सिख ते सब अंग अनूपा ॥७॥
मन भावहिं मुख बरनि न जाहीं। उपमा कहुँ त्रिभुवन कोउ नाहीं ॥८॥
म. *भरत किं रामाचे अनुसारीं।सहज न जाणुं शकति नर नारी ॥६॥*
लक्ष्मण रिपुसूदन रुपें सम। नखशिखांत सर्वांगे अनुपम ॥७॥
मनिं रुचती ये वर्णु मुखा ना। त्रिभुवनिं कोणी उपमाया ना ॥८॥

अर्थ - भरत अगदी हुबेहुब (इतके) रामाच्या सारखे आहेत की पुरुष असोत की स्त्रिया असोत सहजासहजी ओळखता येत नाहीत. ॥६॥ लक्ष्मण व शत्रुघ्न (रिपुसूदन) रूपाने अगदी सारखे असून नखशिखांत सर्व अवयव अगदी उपमारहित आहेत. ॥७॥ मनात आवडतात (भरतास, पाहिल्यावर) पण तोंडाने वर्णन करता येणे शक्य नाही कारण की उपमा देण्यास (उपमाया) त्रिभुवनात कोणी नाही.॥८॥

टीका-चौ.६-(१) भरत शत्रुघ्नांच्या रूपाची तुलना रामलक्ष्मणांच्या रूपाशीं वनवासी कोळी भिल्ल स्त्रियांनी केली आहे; ती याहीपेक्षा भावपूर्ण आहे. प्रेमें वदती परस्पर काहीं। दिसती

रामलक्ष्मण सखी! नाही ।। वय वपु वर्ण रूप सब सारखिं । स्नेह शील सम समान चाल कि ।। वेष न तो सीता नहि संगी । पुढे कटक चाले चतुरंगी ।।अप्रसन्न मुख मानस खेदें । सखी! संदेह होइ या भेदें १।२।२२२।१-४।। यांनीच केलेले रामलक्ष्मणाचे वर्णन पहा - 'कोणि कथिति हे स्वभाव सुंदर । स्वयें प्रगटले नहि विधिकृत बरं ।। जितके वेद वदे विधिनिर्मित । श्रवण. नयन-मन-गोचर वर्णित ।। धुंडुनि पहा भुवन दश चारी । असे पुरुष न कोठें अशि नारी ।। (२।१२०।२-४).

(क) सहज न जाणुं शकति - पुष्कळ वेळ प्रत्येकाकडे नीट निरखुन वरचेवर प्रत्येकाकडे पाहून तुलना केल्याने कदाचित कळले तर कळेल. स्त्रियांना सुद्धा कळणे कठिण मग पुरुषांचे विचारूच नका. द्रोणागिरी घेऊन जाताना अयोध्येत हनुमंताने भरतास पाहिल्यावर त्याला वाटले की रामच रणभूमी सोडून परत आले. म्हणून हनुमान बरेच टाकून बोलले आहेत; असे भावार्थ रामायणात वर्णन आहे.

चौ.७-(१) नखशिखांत सर्वांगे अनुपम - यावरून ठरले की या सखीने चौघा भावाकडे नखशिखात अवयवशः तुलना करीत न्याहाळून पाहिले आहे. हा दुसरा चरण भरतशत्रुघ्नाविषयी आहे. त्याच्या निरनिराळ्या अंगाना देण्यास उपमा नाही. प्रत्येक अवयव उपमारहित आहे. रामलक्ष्मणांचे असेच वर्णन पूर्वी केलेले आहे (१।२४२-२४४।३ पर्यंत पहा.)

चौ.८-(१) मर्नि रुचती ये वर्णु मुखा ना - त्याना पाहिल्याबरोबर प्रेम उत्पन्न होते; त्यांच्याकडे बघतच बसावें असे वाटते, पण वर्णन करता येत नाही. 'श्यामल गौर कवण बाखाणी । गिरा अनयन नयन विण वाणी ।। वय किशोर सुंदर सर्वांगे । (१।२२९।२,९) 'सुर मुनि मनुज दनुज नागांमधिं । श्रुत न कुठे अशि अति शोभा कधिं ।। विष्णु चतुर्भुज विधि चतुरानन । विकट वेष पुररिपु पंचानन ।। असा देव दुसरा कोणी नहिं । ही छवि सखी! तुलणे जयासहि । (१।२२०।६-८) यांच्या रूपाला कोणा एखाद्या पुरुषाची उपमा द्यावी तर ते सुद्धा अशक्य. या सखीला इतका उत्साह व आनंद वाटत आहे की ती अता हरिगीतिका छंदात आपले मत सांगणार आहे. तिला त्या दोघांच्या रूपाचा छंदच लागला त्याला ती तरी काय करणार! तुलसीदासांना सुद्धा भरती आली आहे व तेहि सांगतात:-

हिं.छं. । उपमा न कोउ कह दास तुलसी कतहुँ कबि कोबिद कहैं ।
। बल बिनय बिद्या सील सोभा सिंधु इन्ह सो एइ अहैं ।।
। पुर नारि सकल पसारि अंचल बिधिहि बचन सुनावहीं ।
। ब्याहिअहुँ चारिउ भाइ एहिं पुर हम सुमंगल गावहीं ।।

म.छं. । उपमे न कुणि जगिं वदति तुलसी; सूरि कवि वदतात कीं ।
। बल-विनय-विद्या-शील-शोभा-सिंधु यांसम हेच की ।।
। पुर नारि पसरुनि पदर विधिला सकलही विनवीत की ।
। हो लग्न चौघां बंधुचे पुरिं गावुं मंगल गीत की ।।१ ।।

अर्थ - तुलसीदास सांगतात व पंडित आणि कवी म्हणतात की उपमेला कोणी नाही! बल, नम्रता, विद्या, शील व शोभा यांचे सागर यांच्यासारखे हेच. नगरातील स्त्रिया पदर पसरून ब्रह्मदेवाला विनवितात की या चौघाही बंधुंचे विवाह याच पुरींत होऊ देत; आम्ही मंगल गीते गाऊ ।।छंद।।

टीका- छंद (१) सूरि - पंडित, कोविद, हे म्हणतात की या चार भावांना देण्यास शास्त्रांत व इतर ग्रंथात उपमाच नाही; कवि म्हणतात की आम्हाला कल्पनेने सुद्धा देता येत नाही. मागल्या चौपाईतील अर्थाचाच येथे विस्तार केला जात आहे. (२) बल, विनय, विद्या, शील, शोभासिंधु या पाच गोष्टींचे पांच सागर चौघेही आहेत. कोळी भिल्ल 'वनितानी वय वपु वर्णरूप स्नेह शील व चाल'इतक्या गोष्टींचे वर्णन केले. रूप, वर्ण, वपु व वय यांच्या समन्वयानेच शोभा उत्पन्न होते. त्या जंगलात राहणाऱ्या स्त्रिया, त्यांना विद्येचा गंध कुठला? त्यानी चौघानाही चालत जाताना पाहिले होते म्हणून चालीचा उल्लेख केला. येथे चालताना दिसले नाहीत. शोभा सर्वांना प्रत्येक वेळी दिसतेच; बल, विनय, विद्या व शील यांचा अनुभव धनुर्भंग व भार्गव गर्वहरण प्रसंगात आलेला आहे; व अशा रामलक्ष्मणासारखीच ही दुसरी जोडी आहे. पृथ्वी जशी चार दिशांना चार सागरानी वेष्टित आहे तसे दशरथ या सर्व गुणांच्या चार सागरांनी वेष्टित आहेत. 'काष्ठं कल्पतरुः सुमेरुचलश्चिंतामणिः प्रस्तरः । सूर्यस्तीव्रकर-राशी क्षयकरः क्षारो हिवारां निधिः ।। कामो नष्टतनुर्बलिर्दितिसुतो नित्यं पशुः कामगौः । नैतांस्ते तुलयामि भो रघुपते कस्योपमा दीयते ।। (मा.पी.) कल्पतरु लाकूड, सुमेरु स्थावर, चिंतामणी दगड, सूर्य, चण्डकिरण, चंद्र, क्षयी, सागर खारा; काम देह नसलेला, बली दैत्य आणि कामधेनु पशु, याप्रमाणे सर्व उपमा सदोष आहेत म्हणुन रघुपतीला देण्यास उपमा नाही. 'निरुपम न उपमा आन राम समान राम वदे श्रुती. रामलक्ष्मणासारखे हे परशुरामस्तुती व किष्किंधा मं.श्लो.१ यात स्पष्ट आहे. राम व भरत सारखे, एकरूप दिसतात आणि लक्ष्मण शत्रुघ्न एकरूप दिसतात.

(३) विधिला सकलही विनवीत - रामलक्ष्मणांना पाहिल्यावर नगरनारीना वाटू लागले की 'वर सावळा जानकी जोगा' म्हणुन सीताराम विवाह व्हावा असे त्याना वाटले; त्याप्रमाणे आता वाटू लागले की चौघांचे विवाह जनकपुरीतच व्हावेत. कोणत्या मुलीशी कोणाचा व्हावा हे मात्र ठरविले नाही व तशी प्रार्थना केली नाही, दिवस वाढविण्याची प्रार्थना ब्रह्मदेवाने ऐकली नाही, कारण ती नरनारीनी केली होती (३०९।८) सीताराम विवाहविषयीची प्रबल इच्छा स्त्रियानीच प्रथम व्यक्त केली. येथे सुद्धा स्त्रियानांच इच्छा झाली व त्यानीच विधीला प्रार्थना केली. ही प्रार्थना सुद्धा मान्य केली जाणार आहे; पण मागील प्रमाणेच अगदी निराशा झाल्यावर! हे विवाह जनकपुरीतच होणार हे सांगून कोणत्या वंशात होणार हे या पुरवनिता सुचवितील आता.

हिं.सो. । कहहिं परस्पर नारि बारि बिलोचन पुलक तन ।।
। सखि सबु करब पुरारि पुन्य पयोनिधि भूप दोउ ।।३११।।
म. सो. । वदति परस्पर नारि वारि विलोचनिं पुलक तनुं ।।
।सखि सब करिल पुरारि पुण्यपयोनिधि भूप युग ।।३११।।

अर्थ - स्त्रिया रोमांचित होऊन व डोळ्यांत पाणी आणून एकमेकीस म्हणतात की सखी! त्रिपुरारी (शंकर) सर्व काही करतील, कारण की दोन्ही राजे पुण्याचे सागरच आहेत. ||सो.३११||

टीका-सो. (१) सखिसब करिल पुरारि-यावरून हे ठरते की पुरवनिता सुद्धा राजाप्रमाणेच शिवोपासकच आहेत. 'यथा राजा तथा प्रजा' दशरथ जनक शिवोपासक असल्याचे ३१०|२ मध्ये सुचविले आहे 'यांसम कुणि ना शिव आराधित', पुरुषानी व या स्त्रियानी शिवोपासना केली म्हणून तर त्यास रामदर्शन व रामभक्तिप्राप्त झाली. 'शंकरभजन बिना नर भक्ति न मम लभतात (७|४५) हे आपले गुप्तमत रामचंद्रानी अयोध्यावासी लोकाना शेवटी हात जोडून सांगितले आहे.

ल.ठे. - ३१०|७ पासून ३११ पर्यंतचे हे वर्णन व नगरदर्शनाच्या वेळेचे स्त्रियातील संवाद यांत पुष्कळच साम्य आहे; विस्तारभयास्तव तुलना येथे देता येत नाही; वाचकानीं तुलना करुन पहावी. त्याच सखी या असतील असे मानण्याचे कारण नाही. तेथील विचार एकाच दिवशी ठिकठिकाणी मिळून नऊ सखीनी प्रगट केलेले नमुने आहेत. येथील चर्चा एकाच दिवशी झालेली नाही. वऱ्हाड आल्यापासून लग्नतिथी अगदी जवळ येईपर्यंत ही चर्चा रोज ठायींठायीं चालूच राहिली.

(क) या प्रमाणे वऱ्हाडाचे आगमन व त्या नंतरचे पुनरनारीचे मनोरथ यांचे वर्णन येथपर्यंत झाले; आतां लग्नतिथी अगदी जवळ आल्याने त्या आनंदात ही चर्चा थांबली. आता हळुहळू विवाहोत्स वर्णनास प्रारंभ होईल. वऱ्हाड पुष्कळ दिवस आधी आले तरी ते दिवस केव्हाच निघून गेले. पुढील चार चौपाया मागला पुढला सांधा जोडणाऱ्या आहेत,

हिं. *| एहि बिधि सकल मनोरथ करहीं | आनँद उमगि उमगि उर भरहीं ||१||*
जे नृप सीय स्वयंबर आए	देखि बंधु सब तिन्ह सुख पाए		२	
कहत रामजसु बिसद बिसाला	निज निज भवन गए महिपाला		३	
गए बीति कछु दिन एहि भाँती	प्रमुदित पुरजन सकल बराती		४	

म. *| यापरिं सकल मनोरथ करती | उरिं आनंद पूर बहु भरती ||१||*
जे नृप सिता-स्वयंवरिं आगत	बघुनि बंधुनां ते सुख पावत		२	
वदत रामयश विशद विशाल	निज निज भवनां गत महिपाल		३	
यापरिं काहीं वासर सरले	प्रमुदित पुरजन वऱ्हाड सगळें		४	

अर्थ - या प्रमाणे नगरनिवासी सर्वलोक मनोरथ करू लागले व आनंदाचे पूर आपल्या हृदयात वारंवार (बहु)भरू लागले ||१|| जे राजे सीता स्वयंवरासाठी आले होते ते चौघा बंधुना पाहून सुखी झाले. ||२|| व रामचंद्राचे उज्वल व विशाल यश वर्णन करीत आपापल्या घरी गेले. ||३|| याप्रमाणे काही दिवस निघून गेले व सर्व नगरलोक व सगळे वऱ्हाडी आनंदात आहेत. (सर्वत्र आनंदी आनंद आहे.) ||४||

टीका-चौ.१-(१) उरि आनंदपूर बहु भरती - मनोरथातील मुख्य विषय म्हणजे चौघे, बंधू, दोन राजे, त्यांचे पुण्य, आपले स्वत:चे पुण्य,आपले भाग्य, या चौघा बंधुचे विवाह व शंकराची कृपा हे आहेत. जणू काय हे सात महानद प्रेम व उत्साहरसाने भरलेले एकत्र मिळून जनकपुरवासी प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात दिवसातून अनेकवेळाच नव्हे तर सारखे रात्रंदिन भरताहेत, पण ते सागर कांहीं पुरे पुरे म्हणत नाहींत! (क) येथे स्पष्ट सांगितले की पूर्वी वर्णन केलेले व अशा प्रकारचे अनेक मनोरथ सखीच्याच नव्हे तर सर्व पुरनर नारींच्या हृदयात चालले आहेत. दो. ३०९ मध्ये उत्तरार्धात उपक्रम करून येथे मनोरथांचा उपसंहार केला.

चौ.२-३(१) सितास्वयंवरि जे नृप आगत इत्यादि - 'कुटिल कुमति कल्पित भय भरले। पळती कातर गुपचुप सगळे' (१।२८५।८). असे कुटिल भूपतींचे 'य: पलायति जीवति' पूर्वीच सांगितले आहे. जे साधुराजे होते ते राहिले होते; ते 'धर्मशील हरिभक्त शहाणे' होते ते दशरथ व भरतादीकांच्या दर्शनासाठी थांबले होते. वऱ्हाड आल्यावर राम भरतादी बंधुंच्या दर्शनाने डोळ्यांचे पारणे फेडून ते घरीं गेले. (क) ते रघुवीर विवाहासाठी सुद्धा थांबले असते पण ३०।३५ दिवस अवकाश असल्याने व ते राजे असल्याने परत जाणे कर्तव्यच होते. या भूपाविषयी पूर्वी २४५।८-२४६।७; व २६६।६- २६७।४ मध्ये उल्लेख आहेत. हे भूपति हरिभक्त असून राम सीता विवाह जवळ आला असून जनकपुरींत आलेले असून परत चालले आहेत!

चौ.४-(१) कांही वासर सरले- ३५/४० दिवस निघून गेले तरी थोडे दिवसच गेल्यासारखे वाटले. ज्या गोष्टीत मन बुद्धि चित्त अहंकार ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये रमतात, त्या गोष्टीत गेलेला पुष्कळ काळ अल्पसा वाटतो; आणि अनिष्ट, चित्तास व्यग्र करणाऱ्या गोष्टीत गेलेला अल्पकाळ फार मोठा व कंटाळवाणा वाटतो; हा मानवीमनाचा स्वभाव आहे. रामजन्माच्यावेळी एक महीना गेला तो एकदिवसासारखा वाटला; रामराज्याभिषेकानंतरचे ६ महीने केंव्हा गेले ते कळले सुद्धा नाहीत. अशी पुष्कळ उदाहरणे मानसात आहेत व याच्या उलट प्रकारची उदाहरणे कांही थोडी नाहीत.

हिं. *। मंगल मूल लगन दिनु आवा। हिम रितु अगहन मासु सुहावा ॥५॥*
। ग्रह तिथि नखतु जोगु बर बारु। लगन सोधि बिधि कीन्ह बिचारु ॥६॥
। पठै दीन्हि नारद सन सोई।गनी जनक के गनकन्ह जोई ॥७॥
। सुनी सकल लोगन्ह यह बाता। कहहिं ज्योतिषी आहिं बिधाता ॥८॥

म. *।आला मंगलमूल लग्न-दिन। हिम ऋतु महिना मार्ग सुशोभन ॥५॥*
। ग्रह तिथि योग वार वर तारा । लग्न शुद्ध, विधि बघुनि विचारां ॥६॥
। नारद हातीं देती धाडुनि। जनक-गणकिं जो निश्चित शोधुनि ॥७॥
। कळे सकल लोकां ही वार्ता। म्हणति 'असे ज्योतिषी विधाता' ॥८॥

अर्थ - मंगलाचे मूळ असा लग्नाचा दिवस आला; हा हेमंत ऋतु व मार्गशीर्ष, महिना आहे. (मार्ग=मार्ग शीर्ष) ॥५॥ ग्रह तिथी योग वार व नक्षत्र (तारा) व शुद्ध लग्न

ही सर्व उत्तम आहेत असा विचार ब्रह्मदेवाने केला ॥६॥ व तो मुहूर्त नारदाच्या हाती (जनकाकडे) पाठवून दिला; (पण पाहतात तो) जनकाच्या ज्योतिषानी जो ठरविला होता तोच तो होता. ॥७॥ ही बातमी सर्व लोकांना कळली तेव्हा ते म्हणू लागले की खरोखर (राजाचे) ज्यातिषी ब्रह्मदेवच आहेत! ॥८॥

टीका-चौ.५(१) हिम ऋतु = मार्गशीर्ष पौष मास. मर्ग=मार्गशीर्ष मार्गशीर्षे सहा, मार्ग, आग्रहागणिकश्च स: (अमरे) अगहन आग्रहागणिक 'मासानां मार्गशीर्षोऽहं' (भ.गी.)याप्रमाणे मार्गशीर्ष महिना भगवंताची विभूति आहे. म्हणून श्रीरघुवीर विवाहास तो श्रेष्ठ मानला असावा; हल्ली विवाहास मार्गशीर्ष गौण समजला जातो दीर्घकाळाने अगन-गति व सूर्य चंद्र-गति यात पडणाऱ्या फरकामुळे काळाच्या होणाऱ्या परिणामात सुद्धा फरक पडतो व त्यामुळे मासादिकांचे श्रेष्ठत्वादीत सुद्धा बदल घडतो-होतो.

(२) वा.रा. महिना पक्ष तिथी इत्यादिकांचा उल्लेख नाही; फक्त नक्षत्राचा व नक्षत्रदेवतेचा उल्लेख आहे. 'उत्तरे दिवसे ब्रह्म् फाल्गुनीभ्यां मनीषिण: । वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगोयत्र प्रजापति: ॥(१।७२।१३) मद्यात्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो । फाल्गुन्यामुत्तरे राजंस्तस्मिन् वैवाहिकं कुरु' (१।७१।२३-२४) यांतील 'फाल्गुन्यामुत्तरे' मधील उत्तरे शब्दाने उत्तराफाल्गुनी असा अर्थ टीकाकारानी घेतला असावा. भगदेवता उत्तराफाल्गुनी नक्षत्राची नसून पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्राची आहे. उत्तरा फाल्गुनीची देवता अर्यमा आहे. (रत्नमाला पहा)

(३) मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीचा उल्लेख मानसात नाही. पण जनकपुरीत जानकी विवाहोत्सव मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीला साजरा करण्याची परंपरा चालू आहे. मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीला तर नाहीच पण मार्गशीर्ष पौर्णिमेला सुद्धा पूर्वा किंवा उत्तराफाल्गनी असणे शक्य नाही; कारण मार्गशीर्ष पौर्णिमेला मृगशीर्ष किंवा एखाद दुसरे त्याच्या मागचे पुढचे नक्षत्र असू शकते. मार्गशीर्ष (तिकडील पौष)कृष्ण पंचमीला फाल्गुनी असू शकते; पण कृष्णपंचमी कोणी टीकाकार मानीत नाहीत; म्हणून फाल्गुनी नक्षत्र नव्हते हे ठरले.-आज मान्य असलेल्या ज्योतिष ग्रंथानुसार दोन्ही फाल्गुनी विवाहाला ग्राह्य नाहीत.

ल.ठे. जगदीश व आदिशक्ति यांचा विवाह असल्यामुळे वाटेल त्या तिथीला वाटेल ते नक्षत्र येऊ शकेल हे मान्य करणे म्हणजे शास्त्रविचार अनावश्यक ठरविण्यासारखे होईल; म्हणून तसे म्हणणे हास्यास्पद आहे. मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीला विवाहानुकूल नक्षत्रापैकी उत्तराषाढा असू शकेल व अभिजित नक्षत्रही असू शकेल, यंदा (शके १८७६) मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीला अभिजित आहेच, ते नक्षत्र हरिप्रिय आहे.

विवाह मुहूर्ताविषयी थोडी माहिती

मास- माघ, फाल्गुन, वैशाख व ज्येष्ठ शुभ; मार्गशीर्ष गौण; काही ग्रंथकार आषाढ शुभ मानतात. 'कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यकौ विदित्ता:परे'

तिथि- अमावस्या त्याज्य. चतुर्थी, नवमी, चतुर्दशी (रिक्ता तिथि), षष्ठी व अष्टमी मध्यम, अल्पफल.

पक्ष- शुक्लपक्ष शुभ; कृष्णपक्ष द्वादशी अखेरपर्यंत मध्यम.

वार- सोम; बुध, गुरु व शुक्रवार शुभ

नक्षत्र- रोहिणी, मृग, मघा, उत्तराषाढा, उत्तरा भाद्रपदा, हस्त, स्वाती, मूळ, अनुराधा व रेवती ही शुभ काहींच्या मते चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा व अश्विनी ही अधिक युक्त, पण ही नक्षत्रे पापग्रहांनी युक्त असल्यास अशुभ.

चंद्र- १,३,६,७,१०,११(जन्मराशीपासून) शुक्लपक्षात शुभ; कृष्णपक्षात २,५,९ शुभ; शुक्लपक्षांत चंद्रबल व कृष्णपक्षात ताराबल

लग्न- शुभ - विवाह लग्नापासून ३,६,८ या स्थानी रवि, २/३,४ या स्थानी चंद्र, व ३,६ या स्थानी मंगळ शुभ, लग्न व ४,५,९,१० यास्थानी शुक्र, ३, ६, ८ या स्थानी शनि, राहुकेतु शुभ; ११ व्या स्थानी सर्व ग्रह शुभ.

अशुभ- लग्नी रवि, १/६/८ चंद्र, १/८/१० मंगळ, ८ व्या स्थानी बुध, गुरु, ३/६/८ शुक्र, लग्नी शनि, लग्नस्वामी ६/८ या स्थानी व सप्तम स्थानी कोणताही ग्रह अशुभ.

गोधूल - गोरज - मुहूर्त

गोरज मुहूर्त ब्राह्मणादी त्रैवर्णिकास निषिद्ध सांगितला आहे; संकटकाळीच आणि कन्या तारुण्यात येऊन दुसरा मुहूर्त शक्य नसेल तरच त्रैवर्णिकांनी ग्राह्य करावा (ध.सिं.) सूर्यास्तापूर्वीची १५ पळे व सूर्यास्तानंतरची १५ पळे मिळून ३० पळे हा मुहूर्त असतो; त्यातही गुरुवारी सूर्यास्ता-पूर्वीचा व शनिवारी सूर्यास्तानंतरचा गोरज मुहूर्त शूद्रादिकात सुद्धा निषिद्ध आहे. यात सुद्धा ६,८ चंद्र, पापग्रहयुक्त लग्न, ८ या मंगळ व सूर्यसंक्रांती दिवस हे वर्ज आहेत. मानसांत गोधूल लग्न विवाहास घेतलेले नसून वराला आणण्यास निघण्यासाठी घेतले आहे.

ल.ठे. - 'मार्गशीर्ष सितेपक्ष पंचम्यांच शुभे दिवे । सीता विवाहिता यत्र रामेण परमात्मना ॥तस्यामण्डप माहात्मं मयाववतुं न शक्यते' बहद् विष्णुपुराणात मिथिला माहात्म्यात, पराशर मैत्रेय संवादात अध्याय ९ मध्ये हा श्लोक आहे (मा.पी.)

(२)विवाह लग्नात षड्वर्ग शुद्धी ही पहावी लागते. विवाह मुहूर्त जितका शुभ असेल, तितका गृहस्थाश्रम सुखाचा होईल. दांपत्यप्रेम, आयुष्य, संतती व रोगबाधा यांच्याशी विवाह मुहूर्ताचा संबंध जास्त असतो.

चौ.५-(१) मंगलमूल - 'मंगलायतनं हरि:' त्यांच्याच विवाहाचा दिवस मंगलाचे मूळ कां नसेल ? सीता रघुवीरविवाह विश्वातील अमंगलाचा नाश करून विश्वाचे मंगल करणार आहे. असा शुभ दिन व शुभ मुहूर्त असून वनवास कां? अशी शंका घेतात, शुभाशुभ मुहूर्ताचे फळ

सुखदु:ख असते. सीता व राम-याना वनवास दु:खद न वाटता फारच सुखद वाटला, विश्वाचे कल्याण झाले; दशरथ मरण हा या विवाहाचा व वनवासाचा परिणाम नसून दशरथास मिळालेल्या शापाचा परिणाम आहे. (क) महिना मार्ग (शीर्ष) 'सुशोभन' सुशोभन - चांगला. या शब्दाने शुक्लपक्ष सुचविला; कारण तो विवाहास शुभ असतो.

चौ.६-(१) ग्रह - सूर्यादी नवग्रह विवाहलग्न कुंडलीत जसे जेथे असावे तसे शुभस्थानी होते. तिथी वार, नक्षत्र, योग व करण ही पाच अंगे शुद्ध होती. यास पंचांग शुद्धी म्हणतात. लग्नही शुभ-अनुकूल होते. (क) विधि बघुनि विचारां - विचारां = विचाराने, विचार करुन, मुहूर्त पत्रिका जनकाकडे पाठविली. लग्नतिथी - मुहूर्तादी जनकाच्या ज्योतिषांनी वऱ्हाड येण्याच्या आधीच निश्चित केले होते हे अनुमान पूर्वी ३०९/७ च्या टीकेत काढले आहे. (ख) ब्रह्मदेवाने विचार केला की उभय राजाकडील लोकाच्या आनंदात भर टाकण्यास ही संधी चांगली आहे. जनकाच्या ज्योतिषी बोवानी काढलेला मुहूर्त ब्रह्मदेवास कळलाच व त्याने त्यास समाधान व आश्चर्य वाटले; तेव्हा त्या ज्योतिषी बोवास मोठेपण मिळवून द्यावा हा दुसरा हेतु. रावणाकडे जाऊन रोज पंचांग सांगावे लागते ती वेळ चुकविण्याचे मूळ साधन आहे हा विवाह; त्यांत अल्पशी सेवा करावी असे वाटले नसेल तरच आश्चर्य!

चौ.८-(१) म्हणति 'असे ज्योतिषी विधाता' ब्रह्मदेवाने जो मुहूर्त काढून पाठविला तोच जनकाच्या ज्योतिषी बोवानी आधीच काढला असल्यामुळे लोकानी त्याना या पृथ्वीवरील विधाता - ब्रह्मदेव - म्हणणे स्वाभाविक आहे. त्यादिवशी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत काय काय तयारी केली हे न सांगता आता एकदम लग्न कार्याचेच वर्णन सुरू होते. :-

हिं. दो. *। धेनुधूरि बेला बिमल सकल सुमंगल मूल ॥*
। बिप्रन्ह कहेउ बिदेह सन जानि सगुन अनुकूल ॥३१२॥
म.दो. *। धेनुधूलि - वेला विमल सकल - सुमंगल-मूल ॥*
। विप्र विदेहा सांगती बघुन शकुन अनुकूल ॥३१२॥

अर्थ - सकल सुमंगलाचे मूल अशी विमल धेनु धूलि वेला पाहून व शकुन अनुकूल आहेत असे पाहून ब्राह्मणांनी (ज्योतिषी प्रमुखानी)विदेहाला सांगितले (की वेळ झाली) दो. ॥३१२॥

टीका-दो.(१) धेनु धूलि वेला - सायंकाळी गाई परत येताना त्यांच्या पायानी धूळ उडते अशी वेळ, हा लौकिक अर्थ झाला. यालाच गो (धेनु) रज (धूलि) मुहूर्त (वेला, वेळ) गोरज लग्न असे म्हणतात. पुढील चौपायावरुन निश्चित ठरते की ज्योतिषी मंडळीनी गोधूळ उडताना पाहिली व शुभ शकुन झालेले पाहिले तेव्हा विदेहाला सूचना दिली की, आता वराला आणण्यास लवकर निघावे. ही सूचना गोरजवेळीच दिली गेली असे टीकाकारही मानतात; परंतु म्हणतात की विवाह सुद्धा गोरज मुहूर्तावरच लागला; व त्या दिवशी गोरज मुहूर्त पुढील सर्व विधि उरकून विवाह होईपर्यंत राहिला ! गोरज मुहूर्त शास्त्रानुसार फक्त ३० पळे = १२ मिनिटेंच असतो. तो ४/५

तास राहिला असे मानणे शास्त्रविरुद्ध ठरते; म्हणून असे असंभाव्य शक्य मानण्यापेक्षा रात्री विवाह लागला असे मानणे शास्त्रानुकूल ठरते. गोरज मुहूर्त द्विजाच्या (ब्राह्मणादि तीन वर्णाच्या) विवाहाला अत्यंत गौण आहे; त्या गौण मुहूर्तावर विवाह झाला असे म्हणावे लागत नाही; कारण गोरज मुहूर्तावर वराला आणण्यास जाण्याच्या तयारीला लागत आहेत. ती तयारी करण्यासच ३० पळांचा गोरज मुहूर्ताचा काळ पुरणार नाही; नंतर जानोशापर्यंत जाणे, वरघोड्याची तयारी, तो मिरवत येणे, वराला ओवाळून पायघड्यावरुन मंडपात नेणे, व्याहीभेट, सर्व वऱ्हाड्यांचा सत्कार, ऋषिपूजन, मधुपर्क, गणेश पूजन व नंतर कन्यादान आणि विवाहहोम, आदी सप्तपदी इत्यादी गोष्टी होण्यास ३/४ तास सुद्धा पुरणार नाहीत हे पुढील वर्णनावरून कोणीही सुविचारी मान्य करील; म्हणून गोरज मुहूर्तावर वराला आणण्यास जाण्याच्या तयारीस लागले असे मानणेच योग्य आहे.

(२) सकल-सुमंगल-मूल - मंगलमूल लग्न दिन असे पूर्वी म्हटले व ही वेळ 'सकल सुमंगल-मूल' असे म्हटले. 'मंगलमूल राम सुत ज्यांसी' मंगलमूल जे राम त्यांच्या लग्नाचा दिवस तो मंगलमूललग्नदिन असा अर्थ होऊ शकतो; आणि 'सकल-सुमंगल-मूल जगिं रघुनायक गुणगान' सकल सुमंगलांचे मूळ जे रघुनायक गुणगान ते ज्यामुळे होणार आहे त्या कार्याच्या प्रत्यक्ष प्रारंभाची ही वेळ आहे म्हणून ही सकल सुमंगल मूल आहे.

(३) विप्र विदेहा सांगती - विप्रानी जनकास न सांगता विदेहास सांगितले. भाव हा की आपण सीता जनक आहोत हे विसरून 'आज लग्नदिन' हे मनात येताच त्या भावी आनंदाच्या कल्पनेत व अनुपम मनोरथात अत्यंत निमग्न आहेत व त्या तिघा बंधूंचा विवाह आपल्याच मुलींशी झाला तर किती आनंद होईल इत्यादी चिंतनांत देहभान विसरून विदेह झालेले आहेत, हे विप्रांनी ओळखले; त्या आनंदात वेळेच भान जनकास राहिले नाही हेहि ज्योतिषी बोवानी जाणले व विदेहाला देहभानावर आणून जनकाचे कर्तव्य योग्यवेळी पार पडण्याची सूचना दिली. आता आपल्याला विदेह लवकर भेटणार नाहीत; पाणिग्रहण झाल्यानंतर ३२४ च्या छंदात भेटतील. तो पर्यंत जनक, नृप, महीश हेच दिसतील बराच वेळ; नंतर मात्र वारंवार दिसतील.

हिं. *। उपरोहितहि कहेउ नरनाहा । अब बिलंब कर कारनु काहा ॥१॥*
। सतानंद तब सचिव बोलाए । मंगल सकल साजि सब ल्याए ॥२॥
। संख निसान पनव बहु बाजे । मंगल कलस सगुन सुभ साजे ॥३॥
। सुभग सुआसिनि गावहिं गीता । करहिं बेद धुनि बिप्र पुनीता ॥४॥

म. *। नरपति वदले पुरोहिताही । अतां विलंबा कारण नाहीं ॥१॥*
। शतानंद सचिवां बोलविति । मंगल सकल सजुनि ते आणिति ॥२॥
। शंख निशाण पणव बहु वाजति । मंगल कलश शकुन शुभ साजति ॥३॥
। सुभग सुवासिनि गाती गाणीं । विप्रपूत गाती श्रुतिवाणी ॥४॥

अर्थ - नरपति (नरनाह-नरनाथ, जनकराजा) पुरोहितास म्हणाले की आता विलंब करण्याचे काही कारण नाही. (विलंबाचे कारण काय?काहा=काय) ॥१॥ तेव्हा

शतानंदानी सचिवास बोलावून सांगितले (की सगळे सामान लवकर आणा;आतां उशीर कां?) व त्यांनी सर्व मंगल वस्तु सजवून आणल्या. ॥२॥ शंख, नगारे, डंके खूप वाजु लागले; मंगल कलश व शुभ शकुन तयार केले गेले. ॥३॥ सुंदर (सुभग) सौभाग्यवती स्त्रिया सुंदर गीते म्हणूं लागल्या, व पवित्र ब्राह्मण पावन श्रुतिघोष करुं लागले ॥४॥

टीका-सूचना - राजे राजवाडे वगैरे मोठ्या लोकात अशावेळी वेळ कसा मोडतो याचे येथे सुंदर उदाहरण दिले आहे. राजाने पुरोहितास सांगितले; पुरोहिताने सचिवांना बोलावून त्याना सांगितले; त्यानी मुख्य कोठीवाल्यास सांगितले असेल व त्यानी हाताखालच्या लोकास सांगितले असणार या प्रमाणे किती परंपरातून ते सामान पुरोहिताजवळ किती वेळाने आले असेल याची कल्पना करावी. ३० पळे = १२ मिनिटे जामानिम्याला - जमवाजमवीला तरी पुरतील का?

चौ.३-४-(१) वराला मूळ जाण्याची ही तयारी चालली आहे. मंगल कलशांचे व मंगल वस्तूंचे वर्णन पूर्वी केले आहे. (क) शकुन - सुंदर सुवासिनी सघट सबाल; दधिमीन घेतलेले लोक; वेदपाठी पुस्तकपाणी विप्रयुग्मे सवत्स धेनु, मंगल वाद्ये इत्यादी नवरदेव जानोशाच्या घरातून बाहेर पडून घोड्यावर बसून चालू लागतानां त्यास अपशकुन होऊ नयेत म्हणून शुभ शकून तयार करून समोर पाठविण्याची पद्धत होती. मंगलगीते, वेदध्वनि, शंखध्वनि वगैरे सुद्धा शुभ शकूनच आहेत. ३०३ च्या टीकेत दिलेला श्लोक पहावा. आता शतानंद व सचिवादी मंडळी या सर्व तयारीनिशी जानोशाच्या घरी जातील.

हिं. *। लेन चले सादर एहि भाँती । गये जहाँ जनवास बराती ॥५॥*
। कोसलपति कर देखि समाजू । अति लघु लाग तिन्हहि सुरराजू ॥६॥
। भयउ समउ अब धरिअ पाऊ । यह सुनि परा निसानहिं घाऊ ॥७॥
। गुरहि पूछि करि कुलबिधि राजा । चले संग मुनि साधु समाजा ॥८॥

म. *। निघती सादर मूळ वराला । गेले दशरथ - जानोशाला ॥५॥*
। कोसलपतिच्या बघुनि समाजा । अति लघु भासे त्यां सुरराजा ॥६॥
। शीघ्र निघावें समय ठाकला । तदा निशाणीं घाव घातला ॥७॥
। करुनि गुरुवचें कुलविधि राजा । निघति सहित मुनि-साधु, समाजा ॥८॥

अर्थ - वराला घेऊन येण्यासाठी निघाले व दशरथाचा जानोसा जेथे होता तेथे गेले. ॥५॥ कोसलपति दशरथ राजांचा समाज व वैभव पाहून त्यांच्यापुढे त्यांना सुरराजा इन्द्र अगदी क्षुद्र-तुच्छ-वाटला. ॥६॥ (दशरथाना विनविले की) आतां लवकर (शीघ्र) निघावे कारण मुहूर्त अगदी जवळ आला. हे ऐकताच (वऱ्हाडातील) डंक्यावर घाव पडला (वाजूं लागले). ॥७॥ वसिष्ठ गुरुंच्या सांगण्याप्रमाणे राजाने कुलविधि केले आणि मुनिसमाज,साधुसमाज व राजसमाज (इतर आपली सर्व वऱ्हाडी मंडळी) बरोबर घेऊन दशरथ निघाले. ॥८॥

टीका.चौ.६-(१) 'बघुनि समाजा' - धन,वैभव,संपत्ती, महती वगैरे सर्व गोष्टींचा अन्तर्भाव समाज शब्दात येथे होतो. दशरथ उच्च दिव्यसिंहासनावर विराजमान झाले आहेत. अमूल्य छत्र चामरे झूलत आहेत. बंदी मागध सूतगण यश गात आहेत, ऋषि, मुनि,साधु मंडळी बसलेली आहेत आणि रामलक्ष्मण व भरतशत्रुघ्न या जोड्या दोन बाजूस सिंहासनावर आहेत; विप्र वेद मंत्र उच्चारीत आहेत, इत्यादी सर्व थाट पाहून जनकाकडील मंडळीस इंद्राचे ऐश्वर्य तुच्छ वाटले. (क) पूर्वी 'सुरगुरसंगि पुरंदर जैसे' म्हटले त्यावेळी रथात, प्रयाणाच्या तयारीने बसलेले होते व रामलक्ष्मण भरत शत्रुघ्न त्यावेळी जवळ नव्हते, हे लक्षांत घेऊन या विशेष भेदाचे कारण शोधावे.

चौ.८-(१) गुरुवचे कुलविधि करुनि - यावेळी कोणते कुलविधि करावयाचे असतात हे दशरथास माहीत नव्हते. कारण त्यांच्या स्वत:च्या कुटुंबातले हे पहिलेच कार्य, व फार वृद्धपणी पुत्र झालेला व दशरथच त्यांच्या कुळात सर्वांत वृद्ध आहेत; त्यामुळे कुलविधि काय वगैरे वसिष्ठांस विचारावे लागले; व त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे केले. ३०२।२ शी या चौपाईची तुलना करावी. (२) सहित मुनि-साधु समाजा - याचा अर्थ मुनि समाज, साधुसमाज व स्वत:चा समाज असाच करणे भाग आहे; अन्यथा वऱ्हाड बरोबर घेतले नाही असा अर्थ सिद्ध होईल. 'पूजित भूपति (जनक) सर्व वऱ्हाड' (३२१।३) असे पुढे म्हटले आहे. सर्वांना बरोबर घेऊन निघण्यात दशरथांचा निगर्वीपणा व सर्वांविषयींचे प्रेम दिसून आले. अयोध्येतून निघताना सुद्धा सर्व लोक सुसज्ज आहेत हे पाहिल्यानंतरच शंख वाजवून निघाले आहेत.

हिं.दो. । भाग्य बिभव अवधेस कर देखि देव ब्रह्मादि ॥
। लगे सराहन सहस मुख जानि जनम निज बादि ॥३१३॥

म.दो. । अयोध्येश भाग्य नि विभव देव अजादि बघून ॥
। स्तवुं लागति दशशत-मुखा वृथा स्वजन्म गणून ॥३१३॥

अर्थ - अयोध्यापति दशरथांचे भाग्य व वैभव पाहून ब्रह्मादिक (अजादि) देव आपला जन्म व्यर्थ आहे असे जाणून वाटून हजारमुखे असलेल्या शेषाची प्रशंसा करू लागले. दो. ॥३१३॥

टीका-दो. (१) अजादि - अज+आदि, अज=ब्रह्मदेव, ब्रह्म. अजादि = ब्रह्मदेवापासून इंद्रादी सर्वदेव. बघून= आपापल्या लोकांतून पाहून किंवा जाणून असाच अर्थ करणे भाग आहे; कारण शिव ब्रह्मादिक निघाल्याचा उल्लेख पुढे (३१४।२-३) आहे; म्हणजे अजून हे देव आपापल्या लोकांतून निघालेले नाहीत हे मानसाधारेच ठरले (मा.पी.पहा) (क) देव आपापल्या लोकांत बसूनच विचार करू लागले की आपल्या भाग्यास भगवंताच्या सानिध्याचे व वैभवाचे सुख नाहीतर नाही. पण या दशरथाच्या भाग्याची प्रशंसा पुरेशी करू म्हटले तर आम्हास असलेल्या मुखानी करता येणार नाही. कोणास चार (ब्रह्मा) कोणास दोन (अग्नि) कोणास सहा (स्कंद) व बाकीच्याना १।१च मुख आहे. शंकर या विचारात नाहीत. ते यदृच्छालाभसंतुष्ट आहेत ते पुढे दिसेल. शेषाला मात्र हजारमुखे आहेत; तो कदाचित करू शकेल! आज सर्व देवासभेत शेष धन्य

आहे! त्याला हजार मुख! आम्हांला अगदीच थोडी!! करु। चार मुखिं कशी प्रशंसा । कोण भाग्यवान जगीं दशरथसा ॥१॥ ब्रह्म अनादि अनीह अनंत । ज्यांचा पुत्र होति भगवंत ॥२॥ करिति विवाहा परमानंदे । आम्हिं बद्ध अति विलास-फंदे ॥३॥ इत्यादी प्रकारे विचार करता वाटू लागले की आपला जन्म व्यर्थ गेला. भक्ती नाही व भक्ताची प्रशंसा करण्याची शक्ती नाही! पण शेषाला हजारमुखे असल्याने तो दशरथ भाग्य थोडे तरी वर्णन करू शकेल. म्हणून त्याची प्रशंसा करू लागले. पुढे दर्शन सुखाचा विचार व तुलना करतील तेव्हां सहस्राक्षाची प्रशंसा करतील; कारण ते सुख नेत्रांनी मिळत असते.

(२) वृथा स्वजन्म गणून - यांतील एक भावार्थ वर दिला आहे. 'जो अमित शीर्ष अहीश महिधर लक्ष्मणहि अगजग धनी' (२।१२६ छं.). 'शेष सहस्रशीर्ष जगकारण । जो अवतरला भूभयदारण' (१।१७।७). शेषाचे अवतार लक्ष्मण आहेत. ते परमात्मसेवेचा लाभ सतत घेत आहेत; व दशरथांचीही सेवा करीत आहेत, म्हणून त्यांच्या भाग्याची-शेषाच्या भाग्याची प्रशंसा करावी तेवढी थोडी, त्याने लक्ष्मणावतार घेऊन आपला जन्म सार्थकी लावला आणि आम्हीं 'हरि (तव) भक्तिविना भवभूलिं खरे' (६।११९।९). 'आम्हि परम अधिकारि देवता । प्रभो! स्वार्थरत-भक्ति विस्मृता' (६।११०।११) 'होता मला स्वाभिमान । नहि कोणि मज किं समान ॥ (६।११३।६) हि अनुक्रमे ब्रह्मदेव व इंद्र यांची वचने आहेत. असे म्हणण्याची वेळ शिवजीना कधी आली नाही, म्हणून ते या चर्चेत् सामील नाहीत. दशरथभाग्याचे वर्णन करण्यास मुखे नाहीत; भक्ति करण्यास स्वार्थहीन हृदय नाहीं तेव्हां दशरथावर पुष्पवृष्टी तरी करू या! व नंतर जवळ जाऊन बघू या तरी त्या दशरथाला व डोळ्यांचे पारणे क्षणभर फेडू या असे ब्रह्मा, इन्द्र इ. देवाना वाटले.

हिं. *। सुरन्ह सुमंगल अवसरु जाना । बरषहिं सुमन बजाइ निसाना ॥१॥*
। सिब ब्रह्मादिक बिबुध बरूथा । चढ़े बिमानन्हि नाना जूथा ॥२॥
। प्रेम पुलक तन हृदयँ उछाहू । चले बिलोकन राम बिआहू ॥३॥
। देखि जनकपुरु सुर अनुरागे । निज निज लोक सबहिं लघु लागे ॥४॥
। चितवहिं चकित बिचित्र बिताना । रचना सकल अलौकिक नाना ॥५॥

म. *। देव सुमंगल अवसर जाणति । पिटुनि निशाणां सुमने वर्षति ॥१॥*
। शंभु अजादिक विबुध-कदंबक । बसति विमानिं विविध निकुरंबक ॥२॥
। प्रेमपुलक वपुं हृदिं उत्साहू । निघति बघाया राम-विवाहू ॥३॥
। बघत जनकपुर सुर अनुरागति । स्व-स्वलोक सकलां लघु लागति ॥४॥
। निरखिति चकित विचित्र विताना । रचना सकल अलौकिक नाना ॥५॥

अर्थ - (दशरथ मुनि, साधु, समाजासह निघाले) तो अत्यंत मंगल समय जाणून देवांनी आपल्या लोकात डंके भेरी वाजवून, (तेथूनच) पुष्पवृष्टी केली. ॥१॥ शंभू, ब्रह्मदेव व इंद्रादी देवांचे समुदाय (कदंबक, वरूथ, यूथ, निकुरंबक) विविध आकाशयानात

टोळ्या टोळ्यानीं बसले. ॥२॥ प्रेमाने देहावर रोमांच उभे राहिले आहेत, व ह्रदयात उत्साह भरला आहे आणि रामविवाह पाहण्यासाठी निघाले ॥३॥ जनकपुरी दृष्टीस पडताच अनुरागवश झाले व त्याना आपापले लोक तुच्छ वाटू लागले. ॥४॥ ते आश्चर्यचकीत नेत्रांनी विचित्र मंडप निरखून पाहू लागले ती सर्व रचना नाना प्रकारे अलौकिक दिसली. ॥५॥

टीका-चौ.१-(१) सुमंगल अवसर - सकलसुमंगल मूल अशा गोरज मुहूर्तावर या कार्यास प्रारंभ झाला, व आता दशरथ निघण्याची वेळसुद्धा सुमंगल आहे; म्हणून देवांनीही आपापल्या लोकांत मंगलवाद्यघोष केला व तेथूनच पुष्पवर्षाव केला. देवांच्या अमंगलाचा विनाश करणाऱ्या कार्यात ही एक महत्त्वाची मंगलवेला आहे.

चौ.२-३-(१) शंकर उमेसह, ब्रह्मदेव शारदेसह, इंद्र शची जयन्तासह असे सर्व देव निरनिराळ्या लोकांतून आपापल्या वाहनांत-वाहनावर - बसून समूहासमूहाने निघाले. (क) विमान = वाहन असा अर्थ करणे जरूर आहे कारण पुढे उल्लेख आहे की शंकर 'पुढे चालविति वृषोत्तमाला' म्हणून अर्थ हा की शिवजी नन्दीवर, ब्रह्मदेव हंसावर, इंद्र ऐरावतावर, सूर्य आपल्या रथांत, चंद्र मृगावर, षडानन मोरावर, अग्नि मेषावर इ.इ. प्रकारे आपापल्या वाहनांवर व बाकीचे विमानात बसून पण समूहा समूहाने जमून निघाले. प्रत्येक लोकातील देवाचा एकेक समूह असे अनेक समूह निघाले.

(२) रामभक्तात शिव अग्रगण्य व राम प्रभूला अत्यंत प्रिय म्हणून त्यांचे नाव प्रथम घातले. येथेच नव्हे तर मानसात अनेक ठिकाणी हे वैशिष्ट्य दिसेल. क्वचित ब्रह्मदेवाचा उल्लेख शिवाच्या पूर्वी आहे.

चौ.४-५-(१) बघत जनकपुर सुर अनुरागति - भाव हा की ही गोष्ट देवांच्या स्वभावा विरुद्ध घडली. ते परोत्कर्ष असहिष्णु आहेत. 'उच्च निवास नीच कर्तूती । पाहुं न शकति पराधि विभूती' (२।१२।६) पण त्या पुरीचा सुद्धा प्रतापच असा आहे की, कामक्रोध मदमत्सरादीना तिच्याकडे बघण्याची सुद्धा छाती होत नाही; त्यामुळे देवांच्या स्वार्थी, मत्सरी, अहंकारी ह्रदयांत प्रेमभक्ति उत्पन्न झाली. स्वार्थाची वेळ आली की ही कधी अशी उत्पन्न होते व कधी नष्ट होते. ब्रह्मादी देवाना आपले लोक तुच्छ वाटू लागले; पण येथे हे दिसते की हे बाह्य सौंदर्यावरच लुब्ध झाले आहेत. शंकराची दृष्टी या बाह्य रमणीयतेकडे विशेष गेली नाही व ते आश्चर्यचकितही झाले नाहीत हे पुढे दिसेल.

(२) अशा प्रकारचे मंडप व अशा प्रकारचे त्यातील प्रत्येक भागाचे रचनाकौशल्य ब्रह्मदेवादी देवांना त्यांच्या कोणत्याही लोकांत दिसले नाही, म्हणूनच ते आश्चर्यचकित झाले, पण अयोध्येतील मंडपादी पाहून ब्रह्मदेवादी मोहित झाले आहेत.

हिं. । नगर नारि नर रूप निधाना । सुधर सुधरम सुसील सुजाना ॥६॥
। तिन्हहि देखि सब सुर सुरनारी । भए नखत जनु बिधु उजिआरीं ॥७॥
। बिधिहि भयउ आचरजु बिसेषी । निज करनी कछु कतहुँ न देखी ॥८॥

हिं.दो. । सिव समुझाए देव सब जनि आचरज भुलाहु ॥
। हृदयँ बिचारहु धीर धरि सिय रघुबीर बिआहु ॥३१४॥

म. । नगर-नारि-नर रूप निधानहि । सकल सुधर्मि सुशील सुजाणहि ॥६॥
। त्यांस बघुनि सब सुर सुरनारी । विधु तेजीं जशिं भगणें सारी ॥७॥
। बघुनि सुविस्मय विधिमनिं घुसला । निज करणीचा ठाव न दिसला ॥८॥

म.दो. । विबुध विस्मयें भुलुं नका शिव शिकविती सुरांस ॥
। सीता रघुविर विवाह किं धरा मनीं धीरास ॥३१४॥

अर्थ - नगरांतील सर्व स्त्रिया व पुरुष रूपनिधान आहेत व (हि) उत्तम कुळांतील, चांगले धर्मशील, सुशील व सुजाण आहेत. ॥६॥ त्याना पाहून सगळे देव व देवांगना पौर्णिमेच्या चंद्रप्रकाशातील नक्षत्रासारखी ठरली. ॥७॥ (हे सर्व पाहून ब्रह्मदेवाच्या मनात विशेषच आश्चर्य वाटले (कारण) आपल्या करणीचा थांगपत्ताच त्यास कुठे लागे ना. ॥८॥ (हे पाहून) शंकर देवाना शिकवितात की देव हो!' आश्चर्याने भुलून जाऊ नका आणि मनात धीर धरुन लक्षांत घ्या की हा सीता रघुवीर विवाह आहे! ॥दोहा ३१४॥

टीका-चौ.६-(१) 'सुघर' (हिंदी) =सुघड; प्रमाणबद्ध रेखीव अवयव असलेले असा या शब्दाचा अर्थ होऊं शकेल पण तसा येथे नाही. 'रूपनिधान' म्हटल्याने त्यांत शरीराची प्रमाणबद्धता येतेच. तसे शरीर नसेल तर रूपनिधान म्हणताच येणार नाही. शिवाय कुलीन -सत्कुल प्रसूत - शुद्ध कुळातील नसेल तर त्या रूपाची किंमत काय? व्यक्तीची किंमत जन्म (कुल) रूपशील (स्वभाव) व संगती या चार गोष्टींनी होते (प्र.प्र. १६।२ पहा.) येथे सुघर=चांगल्या घराची = सकुल हाच अर्थ योग्य आहे. येथे त्या चार गोष्टी उत्तम असल्याचे दाखविले आहे. सुघर='सुकुल', ने उत्तम कुळात जन्म, 'रूपनिधानने' उत्तम रूप, 'सुशील' ने उत्तम शील आणि सुधर्मी व सुजाण यानी उत्तम संगती सुचविली आहे. धर्मनिष्ठाची संगती असल्यशिवाय कोणी सुधर्मी होत नाही व 'विणसत्संग विवेक न होतो' (१।३।७) सत्संगती शिवाय कोणी सुजाण=विवेकी=ज्ञानी होत नाही.

चौ.७-(१) विधुतेजीं जशिं भगणें सारी - येथे विधु= पौर्णिमेचा चंद्र असाच अर्थ केला पाहिजे. पौर्णिमेच्या चंद्राच्या तेजांत - प्रकाशातच भगणांचे - नक्षत्रांचे तेज मंद पडते, ती निस्तेज, म्लान, सौंदर्यहीन दिसू लागतात. सार हे की सर्वदेव देवीचा आपापल्या सौंदर्यादी गुणांचा अभिमान जनकपुर नरनरीनां पाहतांच जिराला. (क) इंद्राला ऐश्वर्यभोगविलासांचा, सूर्याला

तेजाचा, चंद्राला सौंदर्य, शीतलता, प्रसन्नतादीचा ब्रह्मदेवाला आपल्या सृजन शक्तीचा, इत्यादी प्रकारच्या सर्वांचा सर्व गर्व गळाला.

चौ.८-(१) बघुनि सुविस्मय विधिमनिं घुसला - या सर्व गोष्टी पाहून ब्रह्मदेवाला तर आश्चर्याचा धक्काच बसला व वाटले की माझ्याकडील विधाता-विरिंचि-पद, अधिकार काढून घेऊन तो दुसऱ्या कोणाकडे दिला की काय? कारण की मी निर्माण केलेल्या वस्तूंतील एकही वस्तू येथे दिसत नाही. जडापासून मानवापर्यंत प्रत्येक गोष्ट माझ्या निर्मितीच्या बाहेरची दिसते!

दो.ल.ठे.- जनकपुरी सत्य लोकादी सर्व लोकांपेक्षा सुंदर-मनोहर; मंडप व त्यांची रचना सुद्धा ब्रह्मांडात कुठे दिसणार नाही अशी, येथील रहिवाशी स्वर्गातील देवदेवांगनापेक्षा प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ, अलौकीक, अपूर्व! त्यामुळे ब्रह्मदेव आश्चर्याने अती थक्क झाले! ही आपल्या पित्याची दशा शंकरानी जाणली; पण त्याना उद्देशून बोलण्याने अपमान व मर्यादाभंग झाला असता; म्हणून त्यांचे नाव न घेता स्वर्गातील इंद्रादी देवांना उद्देशून सांगण्यासाठी; महेशांनी आपला नन्दी जरा थांबविला, व त्यास सांगितले की ज्याच्या प्रतापाचा एका अंशाने हे सर्व दृश्य जग निर्माण करता येते; त्यांचा विवाह पाहणे हे मुख्य कार्य की हे इतर दृश्य बघता बघता स्तंभित होऊन राहणे हे कर्तव्य? तुम्ही विबुध = विशेष बुद्धिमान ना! मग जरा विचार करा की, रामसीता यांचा विवाह, त्या विवाहातील वरघोड्याची स्वारी इ. पाहणे योग्य की हे मंडप व ही नगरी बघत राहणे हितकर? पाहिलेत हे आश्चर्य काहींच नाही. अजून पुष्कळ आश्चर्य पुढेच आहे. पिकलेले पाड घेऊन खाणे, सुखाचे की आमराई बघत हिंडणे सुखाचे? (क) मूळात 'विबुध' शब्द नसून 'देव' आहे. पण विबुध=विशेष शहाणे असून भ्रमात पडले, हा विरोध दाखविण्यासाठी अनुवादात मुद्दाम घातला आहे. ज्याना रुचत नसेल त्यांनी देव वाचावा, काहीं अडचण पडणार नाही. (ख) 'धरामनी' हे शब्द देहली दीपा प्रमाणे पुढे व मागे घ्यावयाचे आहेत. (अर्थ पहा.)

हिं. *। जिन्ह कर नामु लेत जग माहीं। सकल अमंगल मूल नसाहीं ॥१॥*
। करतल होहिं पदारथ चारी। तेइ सिय रामु कहेउ कामारी ॥२॥
। एहि बिधि संभु सुरन्ह समुझावा। पुनि आगे बर बसह चलावा ॥३॥

म. *। घेता ज्यांचे नाम हि जगती। सकल अमंगल मूल भंगती ॥१॥*
। चारि पदार्थहि येति सहज करिं। सिता राम ते म्हणति काम-अरि ॥२॥
। शिव समजाउनि असे सुरांला। पुढे चालविति वृषोत्तमाला ॥३॥

अर्थ - ज्यांचे नुसते नाव (नाम) घेतल्याने जगातील सकल अमंगल मूलांचा भंग (नाश) होतो. ॥१॥ अणि अर्थ, धर्म, काम व मोक्ष हे चारी पदार्थ (पुरुषार्थ) सहज हातात येतात ते हे सीताराम आहेत (बरे); असे कामदेवाचे शत्रु (शंकर) म्हणाले. ॥२॥ या प्रमाणे शिवानी देवाना समजावून सांगितले व आपला श्रेष्ठ वृषभ (बसह-वृष, वृषभ)-नंदी-पुढे चालविला ॥३॥

टीका-चौ.१-२-(१) घेता ज्यांचे नाम हिं जगतीं इत्यादी सांगण्यात हा हेतु दिसतो की,राम म्हणजे दशरथ सुत व सीता म्हणजे जनकसुता एवढेच ज्ञान देवास आहे असे वाटून रामसीता जगदीश जगदंबा आहेत हे मर्म देवास सांगितले. ज्यांच्या नामाचाच एवढा प्रताप आहे त्याच्या विवाहात असे सगळे अलौकिक दृश्य दिसले तर त्यांत आश्चर्य काय मानीत बसलात!

(२) सकल अमंगलमूल भंगती - सकल अमंगलांचे मूळ आहे काम; 'काम तिथे स्वप्निं न सुख भासे' 'रामभक्तिविण काम न मरती' (७।९०।२-२) त्या कामाचे मूळ आहे मोह सकल रोगांचे मूळ। तेथुनि बहु उद्भवती शूळ' (७।१२१।२९) असा जो मोह तो तुम्हाला झालेला आहे. राम नामाने तो जातो. 'मंगल भवन अमंगलहारी। उमे सहित जे जपति पुरारी (१।१२।२) म्हणून त्यांचे नामस्मरण करा, त्यांच्या रूपावरच अनुरक्त व्हा म्हणजे तुमच्या सर्व अमंगलांचे मूळ जो रावण त्याचा नाश होईल व तुम्हाला अर्थ, धर्म, कामच काय मोक्ष सुद्धा पाहिजे असल्यास सहज मिळेल. (क) काम-अरि (कामारी) कामदेवाचे शत्रू, कामाचे शत्रू; ज्यांच्या हृदयात रामभक्तीशिवाय कसलीच कामना नाही ते शिव,शंकर.

चौ.३-(१) रामरूपाचा रहस्याचा बोध भक्तिमार्गाने करुन देवांचा मोह दूर केला. (क) वृषोत्तम - वृष = धर्म व वृषभ, बैल 'वृषो धर्मे बलीवर्दे सर्व धर्मात उत्तम जो भक्तिधर्म त्याला पुढे सरसावला, रामभक्तीला भरती आली; हा गूढभाव पुढे स्पष्ट होत आहे.

हिं. । देवन्ह देखे दसरथु जाता । महा मोद मन पुलकित गाता ॥४॥
। साधु समाज संग महिदेवा । जनु तनु धरें करहिं सुख सेवा ॥५॥
। सोहत साथ सुभग सुत चारी । जनु अपबरग सकल तनुधारी ॥६॥
म. । दशरथ जातां देवां दिसले । महा मोद मनिं देह पुलकले ॥४॥
। साधुसमाज महीसुर संगें । जणुं सुख तनुधर सेविति अंगें ॥५॥
। सवें सुभग सुत शोभित चारी । जणुं अपवर्ग सकल तनुधारी ॥६॥

अर्थ-दशरथ जात असता देवाना दिसले तेव्हा त्यांच्या मनात महा आनंद (मोद) झाला व देहावर रोमांच उभे राहिले ॥४॥ दशरथाच्या बरोबर साधूंचा व विप्रांचा समुदाय आहे; ती जणू (विविध) सुखेच देहधारी बनून दशरथाची सेवा करीत आहेत. ॥५॥ (तसेच)त्यांच्या बरोबर त्यांचे चारी सुंदर व ऐश्वर्यसंपन्न पुत्र आहेत; ते जणू सगळे (चार) मोक्ष (अपवर्ग)च (सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य, सायुज्य)देहधारी बनून शोभत आहेत ॥६॥

टीका-चौ.४-(१) येथे दाखविले की कामारीच्या उपदेशाचा योग्य तो प्रभाव पडून कृत्रिम, मायिक, वैषयिक, पंचभूतजनित सौंदर्य बघण्याचे सोडून देव कामारींच्या मागोमाग आले तो त्यांना 'दशरथ जाता दिसले'दशरथ राजा पुढे वर्णन करीत असल्याप्रमाणे जाताना दिसले. (क) 'महामोद मनि देह पुलकले' हा चरण दशरथ व देव या दोघाकडे लागतो. दशरथाच्या मनात महामोद झालेला आहे व देह पुलकलेल्या स्थितीत ते जात आहेत, त्यांना पाहून देवांची तीच दशा झाली.

चौ.५-(१) पाठभेद चर्चा - 'करहिं सुख सेवा' या पाठाऐवजी 'करहिं सुर सेवा' असा पाठ संवत् १७२१, व १७६२ च्या पोथ्यांत आढळतो; 'सुख' पाठ संवत् १६६१, १७०४ च्या पोथ्यात व मानसांकांत पण आहे; व तोच योग्य वाटतो. साधु व महीसुर, आणि दशरथाची सेवा हा संबंध न आवडल्यामुळे 'सुर' हा पाठ 'सुख' च्या जागी निर्माण केलेला वाटतो. मनुष्याला 'इहलोके सुखं भुक्त्वा चान्ते मोक्षगति भवेत्' असे पाहिजे असते. पुढील चौपाईत सकल मोक्ष बरोबर असल्याचा उल्लेख आहे; म्हणून या चौपाईत सकल सुखे जवळ असल्याचाच उल्लेख असणे इष्ट आहे. (क) सेवा - सेवणे या शब्दाचा एकच अर्थ नसून उपभोग व आसक्ती हे दुसरे दोन अर्थ आहेत व ते येथे फारच सुंदर बसतात. म्हणून ब्राह्मण संत राजाची सेवा कशी करतील या भीतीने 'सुर' पाठ घेण्याची आवश्यकता नाही.

(२) साधुसमाज महीसुर संगे - अंगे - ब्राह्मण व साधुसंत यांचे समूह हे जणू सर्व प्रकारची सुखे आहेत, व ती सुखे दशरथाची सेवा करीत आहेत. ब्राह्मणांनी अध्यापन व याजन करणे, आशीर्वाद देणे, प्रतिग्रह घेणे इत्यादी एक प्रकारची सेवाच आहे. सेवा=परचित्तानुकूलवर्तन यात घडतेच घडते, पण ही शास्त्रानुकूल धर्म्य सेवा आहे. (क) सेवा=आसक्ती, सेवणे, आसक्त होणे. सर्व सुखे दशरथावर आसक्त होऊन त्यांच्याजवळ राहिली आहेत. हे ब्राह्मण व साधुसंत जर दशरथ राजावर आसक्त झाले नसते तर त्यांच्या बरोबर आले असते कशाला? व वामदेव वसिष्ठांसारखे अयोध्येत दशरथाच्या दरबारात कशाला बसले असते आपले जप तपादि सोडून! (ख) सेवा = उपभोग घेणे. या अर्थाने तर ब्राह्मणाना आनंदाने उड्याच माराव्याशा वाटतील. भाव हा की, या साधु व विप्रांच्या रूपाने सर्व सुखे दशरथाचा उपभोग घेत आहेत; दशरथ सुखांचा उपभोग घेत नसून सुखे दशरथांचा उपभोग घेत आहेत, दशरथांना इतर कोणत्याही सुखाची इच्छाच नाही; मग ते सुखांचा उपभोग कां घेतील? त्यांच्याजवळ सर्व सुखाचे आगर, आनंदसिंधु सुखराशी, सुखधाम राम असल्यामुळे व ते दशरथाच्या पायावर डोके ठेवीत असल्यामुळे इतर सुखे त्यांचा उपभोग घेत आहेत. आता तर तक्रार करण्यास जागा नाही ना? 'आनंदा आनंदहि दाते' 'सुखासिसुख तुम्हीं राम' जसे आहेत तसेच त्यांचे जनक कां नसावेत ? आज (२५।६।५४) ऐनवेळी गीर्वाण लघुकोष पाहण्याची इच्छा झाली; व त्यामुळे हे भाव प्रगट झाले. ही प्रेरणा या मंदबुद्धीला कोणी दिली?).

चौ.६(१) सुत चारी । जणुं अपवर्ग सकल तनुधारी - दशरथास जशी ऐहिक वा पारलौकिक सुखाची इच्छा नाही तशीच त्याना कोणत्याही मोक्षाची इच्छा नाही; म्हणून चारी मोक्षच जणू काय चार पुत्रांची रूपे घेऊन त्यांची सेवा करीत आहेत; ते यांच्या पायांना वंदन करतात; मांडीवर बसतात पाय चेपतात, आज्ञा घेतल्याशिवाय बाहेर जात नाहीत; याना सतत परमसुख देतात, मोक्ष यांचे पाय धरतात; पाठोपाठ येतात. 'अति दुर्लभ कैवल्य (सायुज्य) परमपद' 'स्वामि' ! मुक्ति ती रामा भजतां । येइ जबरिने इच्छा नसतां (७।११९।३-४) हे वचन येथे पूर्ण यथार्थ करुन दाखविले आहे. 'सगुणोपासक मोक्ष न घेती' (६।११२।७) हे दशरथाविषयींच म्हटले आहे. (क) सकल अपवर्ग - सगळे मोक्ष मुख्य प्रकार चार आहेत सलोकता, समीपता,

सरूपता आणि सायुज्य (कैवल्य). मानसात या सर्वांची उदाहरणे आहेत. प्र.प्र. १३/९ 'राम आणि सद्गति देणे' पहावे.

हिं. । मरकत कनक बरन बर जोरी । देखि सुरन्ह भै प्रीती न थोरी ॥७॥
। पुनि रामहि बिलोकी हियँ हरषे । नृपहि सराहि सुमन तिन्ह बरषे ॥८॥
म. । मरकत-कनक-वर्ण वर जोडे । बघुनि सुरांना प्रेम न थोडे ! ॥७॥
। मग रामास बघुनि हृदिं हर्षति । नृपा प्रशंसुनि सुम बहु वर्षति ॥८॥

अर्थ - मरकतमणि व सोन्याच्या वर्णाच्या दोन दिव्य (वर) जोड्या पाहून देवांना थोडे थोडके प्रेम नाही वाटले! (फार प्रीती उत्पन्न झाली) ॥७॥ मग रामाला पाहून हर्ष झाला व त्यानी राजाची प्रशंसा करुन पुष्कळ फुलांचा वर्षाव केला. ॥८॥

टीका-चौ.७(१) मरकत-कनक-वर्ण वर जोडे - मरकतमण्याप्रमाणे श्याम-नील-वर्णाचे राम व कनकवर्णाचे लक्ष्मण ही एक जोडी आणि अगदी तशीच भरत शत्रुघ्न ही दुसरी जोडी. दशरथाच्या उजव्या बाजूस रामलक्ष्मण ही जोडी व डाव्या बाजूस भरत शत्रुघ्न ही जोडी असावी. 'नील सरोरुह नीलमणि नील नीरधर श्याम ॥ लाजति तनुशोभा बघुनि कोटि कोटि शत काम' (१।१४६) 'यद द्युतिने द्युति मरकत कांचन' (२।११६।८) 'मरकत' विषयी १८८/४ टी.प.

चौ.८-(१) रामास बघुनि हृदिं हर्षति - सर्वच मनोहर असले 'तदपि अधिक सुखसागर रामहि' असे असल्यामुळे रामास पाहिल्यावर हृदयांत हर्ष झाला. जामदग्न्या सारख्या अकरुण क्रोधी, क्षत्रिय कुलद्रोही महापुरुषाचे सुद्धा असेच झाले. 'राम लक्ष्मण दशरथ-सुत हे हो !! दे आशीस् छबिजोडि बघून हो! ॥७॥ होति बघत रामा स्थिर लोचन' (१।२६९।७-८) बिभीषणाचे असेच झाले आहे - 'दिसले दुरुनी दोन्ही भ्राते । नयनानंद दान जे दाते ॥ मग छबिधाम राम जैं पाहे । पक्ष्म न हालति थबकून राहे' (५।४५।२-३) (क) देवांना झालेला हर्ष हृदयातच राहिला; रोमांच, अश्रू इत्यादी रूपाने तो बाहेर पडला नाहीच !

(२) नृपा प्रशंसुनि सुम बहु वर्षति - असे हे सौदर्यसुखसागर ज्यांचे पुत्र झाले त्यांच्या भाग्याचे वर्णन कोण करणार ! आम्ही किंचित काळ दुरून पाहिले तर इतके सुख झाले; मग हे ज्यांच्या समीप नेहमी राहतात त्या या दशरथ राजास किती सुख समाधान होत असेल इ. प्रकारे प्रशंसा केली व काही अल्प सेवा म्हणून पुष्पवृष्टि केली.

(३) देवांच्या वृत्तीत हे दिसून आले की त्यांच्या ठिकाणी सध्या भक्तिभाव उत्पन्न झाला असला तरी तो अनन्य नाही. दशरथ चौघे भाऊ व नंतर राम याप्रमाणे ते बघत गेले. पण अनन्य भक्त काय करतात ते पहा :-

हिं.दो. । रामरुपु नखसिख सुभग बारहिं बार निहारि ॥
। पुलक गात लोचन सजल उमा समेत पुरारि ॥३१५॥

म.दो. । रामरूप नखशिख सुभग निरखत वारंवार ॥
। पुररिपु पुलकति उमेसह सजल विलोचन फार ॥३१५ ॥

अर्थ - रामचंद्राचे नखशिखांत सुंदर रूप वारंवार निरखून पहात असता उमेसहित (सतीसह) त्रिपुरारि(पुरारि) शिव पुलकित झाले व नेत्रांत पुष्कळ आनंदाश्रु आले दो. ॥३१५॥

टीका-दो. (१) पुररिपु - पुरारि - त्रिपुरारि, शिव. स्थूल, सूक्ष्म व कारण या तीन देहरूपी पुरांचा, व काम, क्रोध लोभ या तीन असुरांचा संहार करण्यास समर्थ झाले म्हणून तर 'शिव' झाले. देवांच्या हृदयात ही तिन्ही पुरे व त्यांत राहणारे कामादी तीन असुर अजून आहेतच; मग त्यास 'चिदानंदरूप: शिवोऽहं शिवोऽहं' हा आनंद व त्यावर आश्रित रामभक्तीचा परमानंद कसा प्राप्त होणार ! दशरथास पाहून देवांचे देह पुलकले पण रामास पाहून रोमांचही आले नाहीत मग प्रेमाश्रु कुठले! (क)उमा-येथील उमा म्हणजे पार्वती नसून सती दक्षकन्या आहे हे विसरून चालणार नाही. तिच्या नेत्रात सुद्धा प्रेमाश्रु आले हेही नीट ध्यानात असावे. येथे रामाला पाहून अश्रु आले पण पुढे हरिमायेने मोहित झाल्यावर तिने ढुंकून पाहिले सुद्धा नाही; याच रामाकडे ! 'हरिमाया अति दुस्तर तरवेना बिहगेश' हेच खरे!

(२) निरखत वारंवार - वारंवार रामरूपाकडे पाहण्यांत हेतु - एकदा नखापासून शिखे पर्यंत नीट अवलोकन करावे व मग लवमात्र नेत्र मिटून ते रूप निर्मल चित्तपटावर रंगविण्याचा, रेखाटण्याचा प्रयत्न करावा; तो जमत नाही असे दिसताच पुन्हा निरखून पहावे असा क्रम चालला. त्या रूपाचे पान करण्याची नेत्रांची तृषा काही तृप्त होत नाही व ते नेत्र मनाला पुन:पुन्हा बाहेर ओढून आणू लागले. शंकरानी, मंडप, नगरी, नरनारी, दशरथ, भरतादी बंधू इत्यादी काही न पाहता एकदम रामरूपावरच नेत्र व मन भिडविले; याचे नाव अनन्यता ! (क) देवांच्या पूर्वीच 'शंभु अजादिक' (३१४/२) असा शंकरांचा उल्लेख करून रामरूप पाहण्यात त्यांचा उल्लेख शेवटी कां? याची चर्चा पुढील चौपायांच्या टीकेत करू. शंकर सर्व देवांच्या पुढे आहेत हे मात्र विसरून भागणार नाही. या नवरदेवरूपांत वरघोडा निघाला असता घोड्यावर बसलेले राम कसे दिसले ते आता वर्णन करतात-

हिं. । केकि कंठ दुति स्यामल अंगा । तड़ित बिनिंदक बसन सुरंगा ॥१ ॥
। ब्याह बिभूषन बिबिध बनाए । मंगल सब सब भाँति सुहाए ॥२ ॥
। सरद बिमल बिधु बदनु सुहावन । नयन नवल राजीव लजावन ॥३ ॥
। सकल अलौकिक सुंदरताई । कहि न जाइ मनहिं मन भाई ॥४ ॥
म. । केकिकंठ-भा श्यामल अंगी । तडित् विनिंदक वसन सुरंगी ॥१ ॥
। विविध विवाह-विभूषणिं भूषित । मंगल सर्व सर्वपरिं शोभित ॥२ ॥
। शरदविमल विधु वदन सुशोभन । नव राजीव विलाजक लोचन ॥३ ॥
। सकल अलौकिक सुंदरता ते । भरे मनीं परि वदलि न जाते ॥४ ॥

अर्थ - मोराच्या कंठाप्रमाणे श्यामल असलेल्या अंगावर विजेची विशेष निंदा करणारे सुंदर रंगाचे वस्त्र (पीतांबर) ॥१॥ नाना प्रकारच्या विवाह-विभूषणानी सुशोभित असून ती सर्व विभूषणे मांगलिक व सर्वप्रकारे सुंदर आहेत. ॥२॥ शारदी पौर्णिमेच्या चंद्राहून निर्मल व अत्यंत सुंदर मुख असून डोळे नवीन फुललेल्या राजीवाला लाजविणारे आहेत. ॥३॥ सौंदर्य सर्व प्रकारे अलौकिक असून ते मनात भरते पण वर्णन करता येत नाही. ॥४॥

टीका-चौ.१(१) केकिकंठभा श्यामल - केकीकंठभा श्यामल - केकी-कंठाच्या ठिकाणी नील नीरधराची श्यामता व नीलमण्याची चमक असते पण नीलमण्याचे काठिण्य नसून नीलसरोरुहाची कोमलता असते. 'केकीकण्ठाभनीलम्' (७मं.श्लो.१) (क) विनिंदक - 'तडित् विनिंदक पीत पट त्रिवली वर उदरास ॥ नाभि मनोहर हरि छवि जी यमुना भवंऱ्यास (१।१४७). मनूला दाखविलेल्या रूपाचा उपक्रम 'नील सरोरुह नीलमणि नील नीरधर शाम ॥ (१।२४६) असा केला आहे, येथे पहिल्या चरणाने सूचित केला. व वर दिलेल्या दो. १/१४७ ने तेथे उपसंहार केला आहे तो येथील दुसऱ्या चरणाने सुचविला व ध्वनित केले की बाकीचे तेथे केलेले पण येथे नसलेले वर्णन येथे अध्याहृत समजावे.

(२) तडित् = वीज, दैदीप्यमान असते, पण कर्णकटु कठोर आवाज करते, तसा या पीतांबराचा आवाज नसून हा कर्ण मनोहर जणूं काय केकी कंठातून निघणाऱ्या ध्वनी सारखा ध्वनि करतो. वीज दाहक असते पण हा मोहक आहे. पीतांबराचे तेज विजेपेक्षा जास्त आहे. सुरंगी = उत्तमरंगाचा, मोहक रंग असलेला.

चौ.२-३-(१)मंगल सर्व सर्वपरिं शोभित - सर्व विभूषणे कनक रत्नादी मंगलकारक वस्तूंची बनविलेली आहेत. (क) वदन सुशोभन - मनूला दाखविलेल्या रूपांत 'शरद-मृगांक वदन छवि सीवा । चारु गाल हनु कंबुग्रीवा' असे मुखाचे वर्णन आहे, ते सर्व येथील 'शरद विमल विधु वदन सुशोभन' या चरणाने सुचविले. (ख) नव राजीव विलाजक लोचन - 'नव अंबुज अनबक छवि सुंदर । दृष्टि ललित पडतां चेतोहर' असे तेथे वर्णन केले ते येथील दुसऱ्या चरणाने ध्वनित केले.

चौ.४-(१) भरे मनीं परि वदलि न जाते - सुंदरता सर्वप्रकारे अलौकिक आहे; कोणत्याही लोकांत - भुवनांत असे सौंदर्य नाही. 'मनिं रुचती ये वर्णु मुखाना । त्रिभुवनिं कोणी उपमाया ना' (३११।८) असे भरत शत्रुघ्नांविषयी एका स्त्रीने म्हटले तोच भाव येथे आहे. पण त्रिभुवनींच्या ऐवजी सर्व भुवनांत -ब्रह्मांडात कोणी नाही असा भाव येथे आहे.

वि.ल.ठे. - देवाना मरकत कनकवर्ण वरजोडे दिसले, कारण ते स्वार्थी, विषयी, ऐश्वर्यलोलुप असल्याने त्याना रत्ने व सोनेच दिसावयाचे; त्याना 'केकिकण्ठाभनीलता' कशी दिसणार! त्यांचे हृदय कठोर, जसे आयुध वज्र तशीच त्यांची हृदयें; त्याना कोमल केकिकण्ठाची आठवण कशी होणार; ते विबुध असून मणिकांचनासारखे जड मति असल्याने त्यांना सजीव केकिकंठाचे स्मरण कसे होणार? शंकराची वृत्ति अगदी निराळी आहे. रामरूप हेच त्यांचे जीवन म्हणून त्यास

सजीव श्यामता, केकिकण्ठाभा दिसली. शंकरांचे हृदय कोमल म्हणून त्यास कोमल केकिकण्ठ आठवला. विजेने युक्त नीलमेघ पाहिला म्हणजे केकि(मोर,मयूर) जसा नाचू लागतो तसे पुरारीचे - कामारीचे - हृदय आनंदाने नाचू लागले. नीलमेघाला बघून केकि जसा मधुर मधुर बोलू लागतो, तसे ज्यांचे हृदय रामगुणगान करण्यांत रमते त्यांना केकिकण्ठ व वीज (तडित्) आठवली यांत नवल काय? एवढ्याच साठी शंकराचे वर्णन शेवटी केले. या रूपदर्शनाने निर्विकार सुख (=शं) त्यांनाच मिळणार आहे; बाकीच्या देवांत स्पर्धा, असूया इत्यादी विकार प्रगट होणार आहेत, ते पुढे दिसतील. या काव्यरचना कौशल्याचे कौतुक कोणता सहृदय रसिक करणार नाही? येथे देवांच्या वर्णनात दिलेली सर्व विशेषणे मानसात त्यांच्या वर्णनात वापरलेली आहेत. प्र.प्र. १५।१ 'इंद्रादी देवांचा स्वभाव' पाहा.

वरघोडा मिरवणूक चालली आहे, व तिच्या बरोबर जाणे जरूर आहे, म्हणून येथे रामरूपाचे वर्णन फक्त चारच चौपायांत केले. यावेळी जशी बहुतेक सर्व विवाहात घाई, घाई, चला, चला! चालते, तसेच किंवा त्याहून जास्त येथे आहेच. वरघोडा चालला आहे.

हिं. *। बंधु मनोहर सोहहिं संगा । जात नचावत चपल तुरंगा ॥५॥*
। राजकुअँर वर बाजि देखावहिं । बंस प्रसंसक बिरिद सुनावहिं ॥६॥
। जेहि तुरंग पर रामु बिराजे । गति बिलोकि खगनायकु लाजे ॥७॥
। कहि न जाइ सब भाँति सुहावा । बाजि बेषु जनु काम बनावा ॥८॥

म. *। बंधु मनोहर शोभति संगा । जाति नाचवित चपल तुरंगा ॥५॥*
। राजकुमर वर वाजि दाखवति । कुल-प्रशंसक बिरुद पुकारति ॥६॥
। तुरंगमीं ज्या राम विराजति । अवलोकत गति खगपति लाजति ॥७॥
। वदवे ना सर्वांगीं सुंदर । वाजि-वेष जणुं काम धरी वर ॥८॥

अर्थ - (भरतादी मनोहर बंधू बरोबर शोभत आहेत व ते आपल्या चपळ तुरंगाना (थै थै) नाचवीत जात-चालले--आहेत. ॥५॥ (भरताच्या वयाचे व भरताबरोबर निघालेले) राजकुमार आपल्या श्रेष्ठ वाजींची श्रेष्ठता दाखवीत आहेत व (रघु) कुळाची प्रशंसा करणाऱ्या बिरुदावलीचा घोष करीत आहेत; (मोठ्याने उच्चारीत आहेत.) ॥६॥ ज्या तुरंगमावर (तुरग, तुरंग, तुरंगम) राम विराजमान झाले आहेत त्याची गति पाहून पक्षिराज (खगपति) गरुड सुद्धा लाजले. ॥७॥ हा बाजी (घोडा) इतका सर्वांग-सुंदर आहे की सांगण्याची सोय नाही; (असे वाटते की) जणूं कामदेवानेच श्रेष्ठ बाजीचा वेष (सोंग-रूप) धारण केला आहे. ॥८॥

टीका-चौ.५-(१) बंधु मनोहर शोभति संगा - विप्रसाधुसमाजासह प्रथम दशरथ पुढे आहेत. दशरथांच्या बरोबरच चारी पुत्र आहेत असे पूर्वी सांगितले आहे; व येथे सांगितले की भरतादी तिघे बंधु रामचंद्रांबरोबर आहेत. दशरथ रथांत आहेत की घोड्यावर हे सांगितले नाही; तरी पूर्वीच्या वर्णनावरून वसिष्ठ व दशरथ रथात आहेत. साधु व ब्राह्मण यांच्या शिबिकादिक

दशरथांच्या रथाच्या घोड्याच्या दोन्ही बाजूस व दशरथाच्या डाव्या उजव्या बाजूस आहेत. दशरथ-रथाच्यामागेच उजवीकडे रामलक्ष्मण व डावीकडे भरत शत्रुघ्न आहेत; म्हणजे डावीकडून उजवीकडे भरत शत्रुघ्न राम व लक्ष्मण एका ओळीत आहेत; त्यांच्या मागे भरताच्या वयाचे सुंदर शोकीन, सुजाण राजकुमार आहेत व त्यांच्या मागे बाकीचे सर्व वऱ्हाड आहे; अशी या स्वारीची रचना या अल्प बुद्धीला वाटते.

(२) बंधु मनोहर - राम जसे मनोहर आहेत, 'जगच्चित्तचोर' 'विश्वविलोचन चोर' आहेत तसेच तिघे भाऊ आहेत. घोडे अति चपल व तेजस्वी असल्याने मिरवणुकीच्या मंदगतीने चालणे शक्य नाही, व पुढे जाता येत नाही म्हणून घोड्याना जागच्या जागी मृदंगादव वाद्यांच्या तालावर थै थै नाचवीत जात आहेत. 'तुरग नाचविति कुमर वर मृदंगादी अनुकूल ॥ नागर नट निरखिति चकित ताल समेत न भूल' (१।३०२।-) हाच भाव येथे आहे व तुरंगही तेच आहेत; (२९८।४-७ प) अशाप्रकारे घोडा नाचविण्यास लगाम ताणून धरावे लागतात.

चौ.६-(१) राजकुमर वर वाजि दाखविति - 'सब शोकिन वर झाले स्वार । भरतसदृश्य वय राजकुमार ॥ सुंदर सकल सु-भूषण धारी । करिं शर चाप तूंण कटिं भारी ॥ (२९८/७-८) हेच राजकुमार येथे आहेत. येथे घोड्यांच्या विविध गति दाखविण्यास मोकळी जागा नाही, म्हणून तेही आपले घोडे विविध खगांच्या नृत्यासारखे नाचवून आपल्या घोड्यांचे श्रेष्ठत्व दाखवित आहेत.. (क) हे सगळे राजकुमार आज रघुकुळाच्या व दशरथाच्या भाटाचे काम स्वयंस्फूर्तीने करीत आहेत हा दुसऱ्या चरणातील भाव आहे.

चौ.७-८-(१) या दोन चौपाया आणि पुढील छंद व दोहा यात रामचंद्रांच्या घोड्याचे वर्णन आहे. रामरूपादी वर्णनांत मागल्या चारच ओळी खर्ची पडल्या तर येथे घोड्याचे वर्णन (२+४+२=८) आठ ओळीत केले आहे. राम त्या घोड्यावर असल्याने आणि घोडा सुद्धा अवर्णनीय सुंदर असल्याने सौंदर्य दुप्पट झाले हे अंकगणिताने सिद्ध झाले तरी मात्रांचा विचार केल्यास बरोबर दुप्पट होत नाहीत. ३२ X ४ = १२८ मात्रा चार चौपायांच्या व घोड्याच्या वर्णनात ३२+४२ चौपाया ६४, ११२ छंदाच्या +४८ दोह्याच्या = २२४ मात्राच होतात. दुप्पट होण्यास २६६ पाहिजेत. या भेदावरून काय अनुमान काढावयाचे ते वाचक काढतीलच; पण सूचविले की, कामदेवाने घोड्याचे रूप घेऊन राम सौंदर्याची बरोबरी करण्याचा प्रयत्न केला तरी तो साधला नाहीच!

(२) घोडा 'वदवे ना, सर्वांगी सुंदर' असा आहे; व 'सकल अलौकिक सुंदरता ते । भरे मनीं परि वदलि न जाते' असे रामसौंदर्य आहे. म्हणून घोडाही अलौकिक सौंदर्यसंपन्न आहे हे ठरले. घोडा सर्व बाबतीत रामचंद्रास अनुरूप असाच आहे. दोघांतील साम्य पुढील छंदात फारच बहारीने दाखविले आहे :-

हिं. छं. । *जनु बाजि बेषु बनाइ मनसिजु राम हित अति सोहई ।*
। आपने वय बल रूप गुन गति सकल भुवन बिमोहई ।

। जगमगत जीनु जराव जोति सुमोति मनि मानिक लगे ।
। किंकिनि ललाम लगामु ललित बिलोकि सुर नर मुनि ठगे ॥१॥

हिं.दो. *। प्रभु मनसहिं लयलीन मनु चलत बाजि छबि पाव ॥*
। भूषित उड़गन तड़ित घनु जनु बर बरहि नचाव ॥३१६॥

म.छं. *जणुं काम रामहितार्थ बाजी-वेषधर अति शोभतो ।*
आपलें वय-बल-रूप-गुण-गतिं सकल भुवन विमोहतो ॥
झगमगति जीन-जडाव-जोति सुमोति बहु मणि माणके ।
किंकिणि लगाम ललितहि बघुनि सुर नर मुनि ठके ॥१॥

म.दो. *जाता प्रभुमनिं लीन मन ये छवि जणुं तुरगास ॥*
भूषित उडुगण - तडित वर नाचवि बर्हि घनास ॥३१६॥

अर्थ - रामचंद्राच्या प्रेमामुळे (हितार्थ) व त्यांच्यासाठी जणू कामदेव श्रेष्ठ बाजीचे रूप घेऊन शोभत आहे; आपले वय, बल, रूप, गुण व गति यानी (गति-गतीने) तो सर्व भुवनास विशेष मोहित करीत आहे. (याच्या पाठीवर घातलेले) जडावाचे जीन त्यातील अमूल्य मोत्ये, मणि व माणकादीकांच्या ज्योतीने झगमगत आहे; उत्तम रम्य किंकिणी (घागऱ्या) व सुंदर लगाम आहे, अशा या घोड्याला पाहून सुर-नर व मुनि सुद्धा ठकले (मोहित झाले). (ठके-ठकतो, ठकतात; बघतच राहिले थक्क होऊन). ॥छंद॥ प्रभूच्या मनात आपले मन लीन करून हा घोडा जात असता त्याला अशी शोभा आली आहे की जणू वीज व तारागणांनी विभूषित वररूपी मेघाला मोर (बर्हि, बर्हिं) चांगला नाचवीत आहे. ॥३१६॥

टीका-छंद चरण पहिला - (१) जणुं काम बाजी वेषधर - जणू कामदेवाने -मदनानेच घोड्याचे रूप घेतले आहे. कशासाठी ? रामहितार्थ = रामचंद्राच्या स्नेहास्तव, व त्यांच्या उपयोगी पडण्यासाठी. कामदेवाने विचार केला की प्रभूच्या मनाला सुद्धा माझा स्पर्श होणे कालत्रयी शक्य नाही; म्हणून आज या रूपाने का होईना, त्यांच्या शरीराला स्पर्श करूं.शंकर, ब्रह्मदेव, नारद इत्यादीकांस सुद्धा मी नाचविले; पण प्रभूंना माझ्या सहज रूपाने नाचविता येणे शक्य नाही. म्हणून आज अप्रतिम रमणीय वाजीचे रूप घेऊं व प्रभूंना नाचवून श्री रामचरितमानसातील 'कोण, नाचवि न काम जयाला? (७।७०।७) हे वचन यथार्थ असल्याचे सिद्ध करू(क) प्रभूच्या अंगावरून येणारा सुगंधी वारा सुद्धा मला लागणे शक्य नाही ! ज्यांच्या शरीराच्या स्पर्शसुखासाठी महेश सुद्धा ब्राह्मण ज्योतिषी बनले, ज्यांची कथा श्रवण करण्यासाठी हंस बनले व कावळ्याच्या मुखाने श्रवण केले व ज्यांचे उच्छिष्ठ खाण्यासाठी अशुभ असे कावळ्याचे रूप सुद्धा घेतले 'ज्या सौख्यार्थ पुरारि अशुभवेष कृत शिव सुखद' (७।८८ रा.) त्या प्रभूच्या स्पर्शाचे दिव्य, परमसुख मिळविण्याची अशी सुसंधि आली असता असा कोण अभागी व पढतमूर्ख असेल की ती दवडील ? (ख) वीर्य, शौर्य, सरलता, शोभा, क्षमा, विनय इत्यादी सर्व

प्रभूची सेवा करीत आहेत; आज हरिसेवेचा लाभ मिळण्याचा अलभ्य योग आला असता कसा दवडूं? थोडी का घडेना आज प्रभूसेवा करू. (ग) वसिष्ठादिकांस मोहित करणे माझ्या शक्तीच्याबाहेरचे असल्याने आजपर्यंत घडले नाही; पण आज असे मोहक अश्वरूप घेऊ की, वसिष्ठादी सर्वच मोहित होतील. या चतुर्विध हेतूनेच काम घोडा बनला असावा असे वाटते.

(२) अति शोभतो - काम-मदन-सदा सर्वकाळ शोभासंपन्नच आहे पण आज राम स्पर्शाने व त्यांच्या सानिध्याने अत्यंत शोभतो आहे.

'चरण दुसरा - (१) आपले वय बल...' या चरणात पहिल्या दीर्घ अक्षरानंतर एक दीर्घ किवा दोन ह्रस्व अक्षरे न आल्यामुळे छंदोभंग दोष निर्माण झाला आहे खरा; पण सर्व भुवने विमोहित झाल्यावर कवितेची गती विमोहित न झाली तर त्या वचनाला बाध येईल म्हणून जाणून बुजून तेथे छंदोभंग निर्माण केलेला आहे. हे नाट्य महाकाव्य आहे. मराठीत 'निजरूप वय बल गुणगतीनी सकल भुवन विमोहितो' हा चरण छंदोभंगरहित पाठ वाटल्यास घ्यावा. (२) विमोहितो - विशेष मोहित करतो. जो स्त्री पुरुष विषयक मोह कामदेव नेहमी उत्पन्न करतो तो आज त्यास करता आला नाही. आजचा मोह अगदी निराळा, विशेष प्रकारचा किवा अगदी विरुद्ध प्रकारचा मोह तो आज उत्पन्न करीत आहे. घोड्याच्या अलौकिक रूपामुळे घोड्यासुद्धा रामाकडे पाहण्याचा मोह आज सर्वांना होत आहे. प्रभूच्या स्पर्शाचा प्रभाव तर पाहा! कामाचा स्वभावच बदलला, आत्मविघातक मोह उत्पन्न करणारा होता तोच मदन आज परमानंद-साधक मोह उत्पन्न करतो आहे. (क) वय, बल, रूप गुण- गती या पाचांचे असेच विश्वविमोहक अस्तित्व रामाच्या ठिकाणी वर्णिले आहे. 'वय वपु वर्ण रूप सखि सारखि । स्नेह शील सम समान चाल किं' (२।२२२।२) वय, रूप आणि चाल (गति) या तीन गोष्टींचे साम्य अगदी उघड आहे. शीलामध्ये अनेक गुणांचा समावेश होतोच म्हणून गुण=स्नेह व शील. वर्ण=यशोगुणकथा, स्तुति, 'वर्णो द्विजादि शुक्लादि यशोगुण कमासुच' (मेदिनी) रामचंद्रास जनकपुरीत यश मिळाले ते त्यांच्या बलानेच म्हणून बल=वपुर्वर्ण=देहबल असा अर्थ लक्षणेने घेता येतो. राम श्यामवर्ण, कामदेव श्याम वर्ण, तसाच हा घोडा सुद्धा श्यामवर्ण आहे हे सुचविले किशोर वयाचा आहे, जसे राम आहेत, बल=तेजस्विता, रुप-मनोहर; गुण-स्नेह व शील, रामचंद्राच्या मनांत आपले मन लीन करणे हे स्नेहाचे लक्षण आहे. रामहितार्थच घोडा बनला आहे, रामस्नेहामुळेच घोड्याचे रूप घेतले आहे. गति-इतकी अलौकिक आहे की 'खगपति लाजति' हे पूर्वीच सांगितले आहे. हे या घोड्याचे पांच गुण म्हणजे जणूं मदनाचे पंचबाणच, त्यांनी तो सकल भुवनास विमोहित करीत आहे. (ख) काम आपल्या नेहमीच्या रूपाने वसिष्ठ, वामदेव, जनक इत्यादीकांस मोहित करू शकला नाही पण आज या घोड्याच्या रूपाने त्याने ती आपली हौस पुरवून घेतली; कारण सर्व भुवनांत वसिष्ठ वामदेवादी आहेतच.

चरण३ रा - (१) सुमोति मणि माणके - सुमोति = गजमुक्ता, मणि = अहिमणि,सर्पमणि आणि माणके-खाणीतून निघणारी विविध रत्ने 'मणि माणिक मुक्ता छवि जैसी । अहि, गिरी

गजशिरिं खुले न तैसी' (१।११।१). घोड्याच्या पाठीवर घेतलेल्या वस्त्राला व जिनाला मोती माणके रत्ने सोन्याच्या कोंदणीतून जडली आहेत व त्यांच्या ज्योती प्रकाशत आहेत.

चरण ४था-(१) किंकिणी = घागऱ्या, क्षुद्र घंटिका, ललाम=श्रेष्ठ, सुंदर, मूल्यवान. (क) लगाम ललित - सुंदर झगमगणारा लगाम. लगाम सोन्याचा असून त्याला सुंदर घागऱ्या लावल्या आहेत.

ल. ठे. घोड्याच्या जिनात व अंगावरील वस्त्रात जशी मणिमाणके मुक्ता सोन्याच्या कोंदणात जडली आहेत, कडेला झालरीसारखे लावली आहेत तशीच रामचंद्राच्या अंगावरील विभूषणात आहेत. पीतांबर विजेसारखा चमकतो आहे तर घोड्याचा लगाम विजेसारखा चकाकतो आहे. घोडा नीलवर्ण, रामनीलवर्ण; याप्रमाणे घोडा व रामचंद्र यांच्यात पुष्कळ साम्य आहे. हे रूप पाहून सुर आणि नर त्या घोड्याकडे थकित होऊन टक लाऊन पहात राहतील तर नवल नाही पण मोठमोठे मुनि सुद्धा थक्क होऊन त्याच्याकडे बघत राहिले आहेत जणू काही कामदेवाने आज त्यास ठकविले. कामदेव घोडा बनणे अशक्य व यदाकदाचित बनलाच तरी राम त्याच्यावर बसणे अगदी अशक्य; पण या अशक्य गोष्टीला कल्पनेने शक्य मानली म्हणून उत्प्रेक्षा केली. राम घोड्यावर बसले आहेत व घोडा चालत आहे. हे दृश्य, हे रूप कसे दिसते याविषयी आता दुसरी सुंदर उत्प्रेक्षा दोह्यांत करतात. भरतादी बंधू आपले घोडे नाचवीत आहेत; पण राम नवरदेव असल्याने आपल्या घोड्यास नाचवीत नाहीत. ते आपल्या इष्ट देवतेचे स्मरण करीत आहेत व गंभीर आहेत. घोड्याला नाचवू लागले तर लोक म्हणणार की लग्न होणार म्हणून विशेष आनंद झाला आहे; आता लग्नाला चालले तरी अजून खेळाडू स्वभाव जात नाही. मोठ्या भावाच्या लग्नाचा आनंद धाकट्या भावास होऊन ते घोडे नाचवीत आहेत हे योग्यच आहे.

दोहा-(१) जाता प्रभुमनिं लीन मन ये छवि जणुं तुरगास॥ भूषित उडुगण तडित् वर नाचवि बर्हि घनास' या उत्प्रेक्षेत राम उडुगण तडित् भूषित घन-मेघ आहे व तो नीलवर्ण आहे. व घोडा बर्हि आहे; मोर मयूर आहे. वीज चमकत असलेल्या नील मेघाला पाहिला की बर्हि = मोर आपला बर्हि = पिसारा पसरुन नाचूं लागतात, म्हणजे मेघ मोरांस बर्हीना नाचवितो ही नेहमी घडणारी गोष्ट आहे.येथे रामचंद्रानी लगाम सुटे सोडले आहेत व घोडा नाचत आहे. जात आहे .हे दृश्य पाहणारे लोक असेच म्हणणार की बाकीचे भाऊ आपले घोडे नाचवीत आहेत पण हा घोडा वराला नाचवीत चालला आहे! रामचंद्राच्या मनांत आपले मन मिळवून म्हणजे रामाच्या मनातील इच्छेप्रमाणे घोडा नाचत असला तरी राम घोड्याला नाचवीत आहेत असे कोणी म्हणणार नाहीत. म्हणूनच कवी उत्प्रेक्षा करतात की बर्ही-मोर मेघाला नाचवीत आहे. मेघाने मोराला नाचविणे ही नैसर्गिक, सर्वांच्या अनुभवातली गोष्ट. घटना आहे; ती सांगण्यास उपमा किंवा रूपक अलंकारच योग्य ठरला असता; पण मोराने मेघाला नाचविणे ही अनैसर्गिक, अलौकिक, असंभाव्य घटना आहे म्हणून उत्प्रेक्षेची आवश्यकता आहे.

(२) अन्वय - उडुगणतडितभूषित वरघनास वर बर्हि नाचवी. नक्षत्रे व वीज यांनी शोभायमान झालेल्या वररूपी मेघास (=वर) मोर नाचवीत आहे; हा अर्थ स्पष्ट झाला. (३)

सूचना - हिंदी दोंह्यात 'भूषित उडुगन तड़ित घनु जनु बर बरहि नचाव' यात घन व बरहि = बर्हि, बर्हि हे दोन्ही शब्द विभक्तिप्रत्ययहीन असल्यामुळे घन किंवा बर्हि यापैकी कोणताहि शब्द 'नचाव' या क्रियेचा कर्ता घेता येईल; घन मोरास नाचवितो आहे, किंवा मोर घनास नाचवित आहे असे म्हणता येईल. परंतु घन मोरास नाचवितो यात विशेष काय? व तेथे उत्प्रेक्षेची गरज काय? रूपकालंकारच त्या अर्थास योग्य होता. वरील चर्चेवरून कोणता अर्थ योग्य ते ठरवून तो वाचक घेतीलच; पण या अल्पमतीला जो संयुक्तिक वाटला तोच अनुवादात दिला आहे व त्याचे विवेचन वर यथामति केले आहे. अनुवादात दोन अर्थ होण्याची शक्यता ठेवलेली नाही.

(४) भूषित उडुगण तडित वर-घनास; - विजेची निंदा करणारा रामाचा पीतांबर आहे, तीच वीज म्हणून रामघन तडित विभूषित आहे. जी विविध विवाहविभूषणे आहेत ते उडुगण = नक्षत्र समुदाय आहेत. मेघनीलवर्ण तसे राम मेघश्याम आहेत. (क) घोडा=बर्हि, मोराचा कंठ निळा असतो तसा घोड्याचा उघडा असलेला गळा, मान नीलवर्ण आहे. इत्यादी साम्य खाली पद्यरूपाने चौपायात दिले जात आहे.

बर्हि सुनील तो वरवाजी । उडु गण मणिगण जीनीं साजी ॥१॥
चपला हयरश्मीच हाटकी । तुरा तुरग शिरी शिखा मस्तकी ॥२॥
सुंदर हय लांगूल अलंकृत । केकी कलाप मोदे विस्तृत ॥३॥
राम मेघ दामिनी पीतांबर । भूषणि मणिगण उडुगण भास्वर ॥४॥
जलद नील गंभीर सुवारिद । राम गंभीर दयारस भूरिद ॥५॥
शिखी पाहुनी सांद्र नीरदा । नाचे तैसा तुरग वर तदा ॥६॥
मोर न जलदा जगी नाचवी । असंभाव्य हे म्हणती सुकवी ॥७॥
असंभाव्य संभाव्य कल्पने । मोर नाचवी घना कवि म्हणे ॥८॥

दोहा- *राम नाचवि न मुळि ह्या वराश्व नाचत जात ।*
घना मोर जणुं नाचवी प्रेक्षक आश्चर्यात ॥१॥ (प्रज्ञा स्वामी विरचित वर्णन)

शब्दार्थ - बर्हि = मोर; वरवाजी = दिव्य घोडा, हयरश्मी = लगाम; हाटकी = सोन्याचा; तुरा = कल्गी, शिखा=शेंडी; लांगूल = शेपटी ; केकीकलाप =मोराचा पिसारा; उडुगण=नक्षत्रे; दामिनी =वीज, भास्वर = तेजस्वी; सुवारिद =पुष्कळ पाणी देणारा; भूरिद = पुष्कळ देणारा; शिखी =मोर; नीरदा=मेघाला; कल्पने= कल्पनेने; हया घोड्याला; वराश्व = वराचा घोडा.

आता तुरंग वर्णनाचा उपसंहार करून मग रामरूप दर्शनाने शिवादी देवास काय वाटले ते सांगतील -

हिं. *। जेहिं बर बाजि रामु असवारा । तेहि सारदउ न बरनै पारा ॥१॥*
। संकरु राम रूप अनुरागे । नयन पंचदस अति प्रिय लागे ॥२॥
। हरि हित सहित रामु जब जोहे । रमा समेत रमापति मोहे ॥३॥

म. *। स्वार राम ज्या अनुपम वाजीं। त्या शारदा कशि नांवाजी ॥१॥*
। शंकर रामरूपिं अनुरागति । प्रिय अति नेत्र पंचदश लागति ॥२॥
। प्रेमें हरिस राम जंव पाहति । रमासमेत रमापति मोहति ॥३॥

अर्थ - ज्या अनुपम घोड्यावर राम स्वार झाले आहेत त्याला शारदा (तरी) कशी नावाजू (वर्णन करुं)शकेल! ॥१॥ शंकर रामरूपावर अनुरक्त झाले व आपले (असलेले) पंधरा नेत्र त्यास अत्यंत प्रिय वाटले ॥२॥ रामचंद्रानी जेव्हा प्रेमाने विष्णुकडे (हरिस) पाहिले तेव्हा रमेसहित रमापति (विष्णुसुद्धा) मोहित झाले. ॥३॥ (पारना=शकणे. न बरनै पारा)

टीका-चौ.१-(१) 'स्वार राम ज्या अनुपम वाजी' 'ज्या तुरगावर राम विराजति।.. यदवे ना सर्वांगिं सुंदर' (३१६।७-८) असा उपक्रम केला, व येथे त्याच प्रकारे उपसंहार केला; पण विशेष हे सांगितले की, शारदेला सुद्धा त्या घोड्याचे वर्णन करता येणार नाही; कारण तो अनुपम आहे व त्यावर राम स्वार झाले आहेत. शारदा - वागीश्वरीच जेथे असमर्थ आहे तेथे इतर कोण वर्णन करू शकेल? रामवाजीचे वर्णन करता येत नाही म्हणून शारदा फार लाजली आणि त्यामुळेच की काय, पुढे ब्रह्मदेवाबरोबर तिचा उल्लेख नाही!

चौ.२-(१) शंकर रामरूपिं अनुरागति - येथे तर विष्णूच्या सुद्धा आधी शंकरांचा उल्लेख करुन त्यांचे रामभक्ताग्रगण्यत्व सुचविले. येथून पुढे उतरत्या पायरीने सर्व देवांचे वर्णन करतात. त्यांतील सार-शंकर (उमेसहित) प्रेममग्न झाले, रमेसह रमापति मोहित झाले, ब्रह्मदेवाना हर्ष झाला पण पश्चाताप व असंतोष वाटला. षडाननाला उत्साह वाटला पण मी अमक्यापेक्षा श्रेष्ठ ही स्पर्धेची व अहंकाराची भावना उत्पन्न झाली; इंद्राला आपले शारीरीक व लौकिक हित झालेसे वाटले व इतर देवांना इंद्राबद्दल इर्षा वाटून आनंद झाला. 'यदृच्छालाभसंतुष्ट' (भ.गी.) राहिले फक्त शंकर; कारण त्यांना आपले 'प्रिय अति नेत्र पंचदश लागति' इतर कोणताही विकार उत्पन्न न होता रामप्रेमात मग्न होणे हे फक्त शंकरांच्या ठिकाणीच पाहण्यास सापडले!, म्हणूनच येथे त्यांचा उल्लेख प्रथम केला.

(२) दुसरे एक वैशिष्ट्य या वर्णनांत आहे. दो. ३१५ मध्ये शंकरांचे वर्णनाने वरवेषांतील रामाचे वर्णन करण्यास प्रारंभ केला, व ही चौपाई त्या वर्णनाच्या समाप्तीनंतर आली व हिच्यांत पुन्हा शंकराचेच वर्णन आहे. जणू काय हे वर्णन उमासमेत पुरारी व उमेसहित शंकर यांच्या प्रेमाच्या संपुटात साठवून ठेवले आहे; या वर्णनाला शंकराच्या रामप्रेमाचे संपुट लावले आहे! एखाद्या मंत्राला जसे काही बीजमंत्राचे किंवा इतर मंत्राचे संपुट लावतात तसेच येथे केले आहे.

(३) हे अश्वारुढ रामाचे वर्णन १५ ओळीत आहे. ८ चौ.+ ४ ओळी छंदाच्या +२ ओळी दोह्याच्या + यापूर्वीची १ चौपाई = १५. प्रिय अति नेत्र पंचदशलागति'भाव हा की हे पंधरा ओळीत वर्णिलेले रूप शंकराच्या १५ नेत्रांत भरून राहिले आहे. (क) आपल्याच अमक्यापेक्षा जास्त डोळे म्हणून उत्साह वाटला नाही की अमक्यापेक्षां कमी म्हणून विषाद व जास्त डोळे

असणाराबद्दल ईर्षा, असूया, मत्सरही वाटला नाही. रामकृपेने जे साधन सहज मिळाले आहे ते अत्यंत प्रिय मानून, गोड वाटून शंकर रामप्रेमात रंगले; जग व इतर यांचा विचार करण्यास सुद्धा अवसर नाही. भक्तिमार्गीय साधकाने कसे वागावे याचे हे सुंदर दिग्दर्शन आहे. (ख) तिसरा (एकच) नेत्र उघडल्यावर कामदेव जळून खाक (=भस्म) झाला; मग येथे पाच तिसरे नेत्र उघडून सुद्धा काहीच कसे जळले नाही अशी शंका कोणी विचारतात. ज्या आपल्या वज्रासारख्या दातांनी मांजर (भाटी) व वाघीण उंदीर व गाय बैल यांची हाडे कडकडा फोडतात व कोणास चावल्या तर विषाचा त्रास होतो, त्याच आपल्या दातांनी मांजरी व वाघीण आपल्या पिलांची मान धरून उंच उंच उड्या मारीत जातात तरी त्या पिल्लांच्या मानेला ओरखडा सुद्धा उठत नाही ! क्रोध व प्रेम यामुळे पशूंत सुद्धा एवढा फरक पडतो मग शंकराविषयी शंका येण्याचे काय कारण?

चौ. ३-(१) या हिंदी चौपाईच्या अर्थाविषयी मतामतांचा गलबला फार आहे; तसा उत्पन्न होण्यास जागा अनुवादांत ठेवलेली नाही. 'प्रेमे हरिस राम जब पाहति । रमा समेत रमापति मोहति' येथे स्पष्ट दाखविले की, राम विष्णुपेक्षा श्रेष्ठ आहेत; म्हणजेच अंशी आहेत व विष्णु अंश आहेत, विष्णु प्रेममग्नही झाले नाहीत किंवा इतर देवांसारखे विकारवशही झाले नाहीत. ज्यांची पत्नी साक्षात् रमा=लक्ष्मी, अत्यंत सुंदर व जे स्वत: इतके सुंदर व गुणसागर की सिंधुसुता जी रमा तिने इतर देवास न वरता याना वरले. अशा या दोघांना टक लावून राम रूपाकडे बघत रहावेसे वाटले. पहिल्या चरणाने 'दृष्टि ललित पडतां चेतोहर' (१।१४७।३) या वचनाची परमावधीची यथार्थता दाखविली. रामचंद्रानी विष्णुकडे दृष्टिक्षेप केल्याबरोबर त्यांचे चित्त सुद्धा चोरले. 'विश्वविलोचन चोर' 'जगचित्तचोर' या वचनांना अपवाद ठेवला नाही, मात्र प्रभूची तशी इच्छा असली, त्यांनी तशी कृपा त्या दृष्टीतूनच केली, तरच मन, चित्त चोरले जाते. प्रभू आपल्या नुसत्या दृष्टिपाताने वाटेल त्याला वश करू शकतात हे येथे अगदी स्पष्ट दाखविले. आता हिंदी प्रथम चरणाचा विचार थोडक्यात करू.

'हरि हितसहित रामु जब जोहे' हरि = विष्णु, हितसहित, हिताने - प्रेमाने, रामु = रामाने (अप्रत्यय तृतीया विभक्ति) जोहे = पहिले. जोना = पाहणे, हा गुजराथी भाषेतील शब्द आहे. (होते हा मराठी शब्द अगदी मराठी सारखा वापरला आहे.'श्यामकर्ण हय अगणित होते') जब = जेव्हा रामाने प्रेमाने विष्णु (विष्णुस) पाहिले. हित - प्रेम, स्नेह हा अर्थ मागे अनेकवार दाखविला आहे.

हिं. *। निरखि राम छवि बिधि हरषाने। आठइ नयन जानि पछिताने ।।४।।*
। सुरसेनप-उर बहुत उछाहू। बिधि ते डेवढ़ लोचन लाहू ।।५।।
। रामहि चितव सुरेस सुजाना। गौतम श्रापु परम हित माना ।।६ ।।
। देव सकल सुरपतिहि सिहाहीं। आजु पुरंदर सम कोउ नाहीं ।।७।।
। मुदित देवगन रामहि देखी। नृप समाज दुहुँ हरषु बिसेषी ।।८ ।।

म. *। बघुनि रामछवि विधि हर्षवि। आठ चि नयन! म्हणुन पस्तावे ॥४॥*
। सुरसेनप - उरिं बहु उत्साहो। विधिच्या विडपट लोचन - लाहो ॥५॥
। रामा सुरपति सुजाण पाहत। गौतम-शाप परम हित वाटत ॥६॥
। स्तविति सुरेशा सुर सेर्षा ही। आज पुरंदर-सम कुणि नाहीं ॥७॥
। मुदित देवगण रामा बघतां। नृपसमाजिं युग हर्षाधिकता ॥८॥

अर्थ - ब्रह्मदेवाने जेव्हा रामाकडे पाहिले तेव्हां त्यांस हर्ष झाला, पण आपल्याला आठच डोळे! म्हणून पश्चाताप झाला. वाईट वाटले. ॥४॥ देवांचा सेनापति (सेनप)कार्तिकेय यास उत्साह वाटला की मला ब्रह्मदेवांच्या दीडपट नेत्रांचा लाभ (लहो) मिळाला. ॥५॥ सुजाण सुरपतीने (इंद्राने) रामास पाहिले, त्या बरोबर त्यास गौतम ऋषीचा शाप परम हितकर वाटला (हजार भगें पडली होती ती रामदर्शनाने हजार नेत्ररूप झाली). ॥६॥ सगळे देव ईर्षेने इंद्राची (सुरेशाची) स्तुती करू लागले की आज पुरंदरा (इंद्रा) सारखा (भाग्यवान) कोणी नाही. ॥४॥ सर्व देवगणांना रामास पाहून आनंद झाला; पण अयोध्याधीशांचा समाज व मिथिलेशांचा समाज या दोन्ही समाजांना विशेष (अधिक) हर्ष झाला. ॥८॥

टीका-चौ.४-५-(१) ब्रह्मदेवाला असलेल्या डोळ्यांबद्दल समाधान वाटले नाही, कारण शंकरांस १५, कार्तिकेयास १२; आपल्याला आठच! आपल्यापेक्षा त्यांना जास्त आनंद मिळाला असेल; म्हणून वाईट वाटले. याच्या उलट इंद्राला हजार नेत्र व आपल्याला १५ च असे मनांत आणून शंकरास वाईट वाटले नाही व असलेले डोळेच प्रिय वाटले. (२) कार्तिकेयाला षडाननाला स्पर्धा व अहंकार वाटला की ब्रह्मदेव एवढे सृष्टिकर्ते पण त्यांच्या दीडपट लाभ मला झाला. हा भक्तिमार्गातला अहंकारच आहे. 'अष्टम (भक्ति) यथालाभिं संतोषी। स्वप्निं न जाइ दृष्टी परदोषी' (३।३६।४) हे रामवचन आहे.

चौ.६-(१) इंद्राला ' गौतमशाप परम हित वाटत' गौतमाच्या शापाने सुरेशाच्या शरीरावर हजारों भगे पडली. त्याने पुष्कळ नाकधुऱ्या काढल्यावर शापानुग्रह केला होता की, ज्यावेळी वरवेषांत सगुण ब्रह्माचे दर्शन होईल त्यावेळी हजारभगांचे हजार डोळे होतील त्याप्रमाणे आज रामदर्शन झाल्याबरोबर हजार भगांचे हजार नेत्र झाले, व हजार नेत्रांनी रामरूप पाहण्यास सापडले. कुरूपता गेली; आपल्या निंद्य कृतीची जाहिरात जी हजार भगे ती गेली याबद्दल आनंद वाटला व परम हित झाले असे वाटले. शापाला अनुग्रह मानला म्हणून इंद्र सुजाण. मात्र लक्षात ठेवावे की इंद्राची ही भक्ति सरड्याच्या व तेरड्याच्या रंगासारखी आहे.

चौ. ७-(१) इतर देवांनीं सुरपतीची म्हणजे त्याच्या भाग्याची प्रशंसा स्तुती केली; पण मनातच प्रभूची स्तुती करण्याची इच्छा झाली नाही! इंद्राची स्तुती केली ती सुद्धा ईर्षायुक्तच! याप्रमाणे येथे दाखविले की शंकराशिवाय खरा रामभक्त या ब्रह्मादि देवांमध्ये कोणी नाही. येथे उत्तमापासून खालच्या पायऱ्या दाखविल्या आहेत.

चौ. ८-(१) मुदित देवगण रामा बघता - येथे देवांच्या रामरूपदर्शनाचा उपसंहार करतात व पुढील चरणात आकाशातून आपणांस त्या वरोत्तमाच्या स्वारीत आणून सोडतात. हे सर्व देव आपल्या वाहनांसुद्धा आकाशात गुप्त राहून बघत होते हे लक्षात ठेवावे. हे देव काही वेळाने विप्ररूप घेऊन विवाहोत्सव - सोहळा - पाहण्यास गुप्तपणे विप्रमंडळीत मिसळतील,, आणि शची शारदा रमा भवानी वगैरे देवी सुंदर मानवनारींचे रूप घेऊन अंत:पुरांतील स्त्रियांत मिसळतील.-

हिं. छं. */ अति हरषु राजसमाज दुहु दिसि दुंदुभी बाजहिं घनी /*
/ बरषहिं सुमन सुर हरषि कहि जय जयति जय रघुकुलमनी //
/ एहि भाँति जानि बरात आवत बाजने बहु बाजहीं /
/ रानी सुआसिनि बोलि परिछनि हेतु मंगल साजहीं //१ //

दो. */ सजि आरती अनेकबिधि मंगल सकल सँवारि //*
/ चलीं मुदित परिछनि करन गजगामिनि बर नारि //३१७//

म.छं. */ अति हर्ष राजसमाजिं युग दिशिं दुंदुभी बाजति घने /*
/ सुर सुमन वर्षति हर्षि जय जय वदति जय रघुकुलमणे //
/ या रीतिं येत वरात जाणुनि विविध बाजे वाजती /
/ ओवाळण्या राण्या सुवासिनिं सह सुमंगल साजती //३१७//

दो. */ सजुन आरती बहुविधा बहु मंगलसंभारिं //*
/ जाति मुदित ओवाळण्या गजगामिनि वरनारि //३१७//

अर्थ - दोन्ही राजाच्या समाजास अत्यंत हर्ष झाला आहे व दोन्ही समाजात पुष्कळ नगारे जोराने वाजत आहेत; देव फुलांची वृष्टी करुन जय जय जय रघुकुल शिरोमणे असे हर्षाने (हर्षि)उच्चारीत आहेत. याप्रमाणे वराची स्वारी येत आहे असे जाणून (वधूमंडपांत)विविध वाद्ये वाजू लागली; व राण्यांनी सुवासिनीस जमवून ओवाळण्याची सुमंगल वस्तु सजविण्यास सुरवात केली. ||छंद|| नाना प्रकारे आरती सजवून व बहुत मंगल वस्तूंचा संभार जमवून गजगामिनी सुंदर स्त्रिया (वराला) ओवाळण्या (ओवाळण्यासाठी आनंदाने निघाल्या). ||३१७||

टीका-छंद-(१) या वराच्या स्वारींत दोन्ही (वर वधू) कडील मंडळी आहेत; व असतातच व त्यांना यावेळी आनंद व उत्साह वाटत असतोच. येथे या स्वारीत दोन्ही कडील नगारे (वगैरे वाद्ये!) पुष्कळ आहेत; व ते जोराजोराने वाजत आहेत इतका वेळ बंद होते असे नाही; पण आपण अदृश्य असलेल्या देवांकडे आकाशांत उंच गेलो होतो त्यामुळे तो आवाज ऐकू येत नव्हता इतकेच. घने = पुष्कळ व मोठ्याने, 'घन, काठिन्यसंघातो.विस्तारो....' (धरणि:) घन = निरंतर (अमरे) खंड न पडता.

(२) या रीति येत बरात - बाजतीं - नगाऱ्यांचा आवाज जवळ जवळ ऐकू येऊ लागला त्यावरून किंवा सेवकांनी येऊन वर्दी दिली की स्वारी अमुक ठिकाणी आली आहे. त्यावरून जाणले की स्वारी जवळ आली; तेव्हा वधू मंडपात विविध वाद्ये वाजू लागली. (क) साज - 'सुमंगल मंगल साजती - 'दधि दुर्वा रोचन फल फूल । नव तुलसी-दल मंगलमूल । इत्यादी अनेक मंगल द्रव्ये सोन्याच्या तबकांत सुंदर रीतीने सजवून त्यांत आरती घेऊन जाण्याची पद्धत तिकडे आहे.

दोहा-(१) बहुविधा आरती - आरती - एकार्ती, पंचार्ती,दशवर्तिवार्ती, इत्यादी. मंगल-संभार = मंगल वस्तूंचे समुदाय. गजगामिनी = हत्तीच्या सारखी चाल असलेल्या; वरनारि सुंदर सौभाग्यवती स्त्रिया; यात अविवाहित मुलीही असतात अंत:पुरांतून निघाल्या, मंडपातून राजद्वारापर्यंत जाणे आहे.

श्री मानस - गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय ३२ वा समाप्त

अध्याय ३१ वा

हिं. । बिधुबदनीं सब सब मृगलोचनि । सब निज तन छबि रति मदु मोचनि ॥१॥
। पहिरें बरन बरन बर चीरा । सकल बिभूषन सजें सरीरा ॥२॥
। सकल सुमंगल अंग बनाएँ । करहिं गान कलकंठि लजाएँ ॥३॥
। कंकन किंकिनि नुपुर बाजहिं । चालि बिलोकि काम गज लाजहिं ॥४॥
। बाजहिं बाजने बिबिध प्रकारा । नभ अरु नगर सुमंगलचारा ॥५॥
म. । विधुवदनी सब सब मृगलोचनि ।सब निज तनु-छविं रतिमद मोचनि ॥१॥
। नेसुनि वर्ण वर्ण वर चीरां । सकल बिभूषणिं सजुनि शरीरां ॥२॥
। मंगल सकल सु-अंगि सुसाजति । कल कंठिस कलगानिं लाजवति ॥३॥
। कंकण किंकिणि नूपुर वाजति । पाहुनि चाल कामगज लाजति ॥४॥
। बाजे वाजति विविध बहुपरीं । मंगल आचारहि नभिं नगरीं ॥५॥

अर्थ - (ओवाळण्यास जात असलेल्या या) सर्व स्त्रिया चंद्रमुखी असून सर्वांचे नेत्र हरिणी सारखे आहेत; व आपल्या शरीराच्या सौंदर्याने रतीचा मद जिरविणाऱ्या आहेत. ॥१॥ विविध वर्णाची उंची (वर) वस्त्रे नेसल्या असून सर्व प्रकारच्या अलंकार भूषणांनी त्यानी आपले देह शृंगारले आहेत. ॥२॥ सर्व जणींनी सौभाग्यदायक सर्व मंगलसाजांनी आपले सुंदर देह उत्तम सजविले आहेत व आपल्या सुंदर गाण्याने त्या कोकिळास लाजवीत आहेत. ॥३॥ कंकणे किंकिणी व नुपुरे यांचा आवाज (चालताना) निघत असून चाल पाहून कामदेवाचे हत्ती सुद्धा लाजत आहेत. ॥४॥ विविध वाद्ये विविध प्रकारानी वाजत असून आकाशात व नगरात मंगल आचार होत आहेत. ॥५॥

टीका-ल.ठे. या चार चौपायांची तुलना १।२९७।१-३ च्या टीकेत शेवटी पाहावी. या श्रीरघुवीर - बराला ओवाळण्यास जाणाऱ्या जनकराणी व अंत:पुरांतील इतर राण्या व त्यांच्या नातेवाईक स्त्रिया व सखी आहेत. मागल्या दोह्यात यांना गजगामिनी म्हटले आहे, तर त्या प्रमाणे येथील पहिल्या तीन चौपायांची गति आहे की नाही पाहावी ! पहिल्या चौपाईत तर सर्व शब्द दोन दोन मात्रांचेच आहेत. आणि नी, लो, व मो ही तीन अक्षरेच दीर्घ आहेत; पण ती सुद्धा कोमल,मधुर मृदु आहेत. ही चौपाई उच्चारताना किती कोमल, सहज, सुकर, मधुर व कर्णमनोहर आहे! जणू गजांचा यूथच सावकाश सम गतीने झुलत झुलत चालला आहे! (क) मराठीत 'ण' हे कठोर अक्षर वापरणे भाग पडले अन्यथा पहिल्या चार चौपायांतील माधुर्य त्या स्त्रियांच्या हृदयातील या समयीच्या मधुर मधुर मनोरथांस साजेसेच आहे. ख, घ, झ,ढ, ट, ठ, ड, ष, क्ष, ज्ञ, ळ व जोडाक्षरे यांचा संपर्क सुद्धा नाही. 'बरन' बद्दल वर्ण शब्द वापरणे भागच पडले; बाकी मराठीत तर दीर्घ अक्षरे हिंदीपेक्षाही कमी आहेत.

चौ.२-(१) सकल विभूषणि सजुनि शरीरां - २१७/१ व २४८/३ टीका पहावी त्यांत १६ शृंगाराचे साधार विवेचन केले आहे. त्यांत मुख्य चार प्रकार असतात :- १ आवेध्य - शरीराला पाडलेल्या छिद्रातून अडकविले जाणारे, उदा - नथ, कुडी, बाळ्या, भुगड्या, लवंगा, चमक्या इ. २ बंधनीय - शरीराला बांधले जाणारे उदा.- बाजुबंद, कमरपट्टा, बिंदी, बिजोरा इ. ३ क्षेप्य - ज्यांत शरीराच्या अवयवाचा प्रवेश करून घातले जातात ते, उदा.- पायाच्या बोटातील सर्व आंगठ्या, पाटल्या, बांगड्या, तोडे, बाकी इ. ४ आरोग्य - जे शरीरावर लोंबत, रुळत राहतात ते उदा. - एकदाणी, तांदळी पोत, बोरमाळ, वज्रटीका, गळसरी, ठुशी, मंगलसूत्र, चपलाहार, कोल्हापूरी साज, गोफ, मोत्यांचे विविध हार, पुतळ्यांची माळ, चंद्रहार, सरी, नवरत्नहार, पदक इ. इ. (क) वर्ण वर्ण वर चीरे - पैठण्या, शालू, शालजोड्या वगैरे आणि चित्रविचित्र वर्णांची - रंगाची सुंदर शोभायमान अति मुल्यवान लुगडी, चोळ्या वगैरे विवाहात वापरली जाणारी वस्त्रे. यांच्या पदरांना मोती रत्ने वगैरे लावलेली आहेत.

चौ.३-(१) मंगल सकल सुसाजति - काजळ, कुंकू, हळद, अर्गजा, भांगांत शेंदूर, केसात फुलांच्या माळा, हातात फुलांचे गजरे, विडा खाऊन ओठ लाल झालेले हे सगळे मंगल साज आहेत. कलकंठी = कल, मधुर, सुंदर आहे कंठ जिचा ती. = कोकिळा.

चौ.४-(१) कंकण किंकिणि नुपुर बाजति - या चौपाईची तुलना 'कंकण किंकिणि नुपुर रुण झुण'.. 'जणुं मदन दुंदुभि वाजवतो । मनि आणित करि विश्व विजय तो' (१।२३०।१-१) यांच्याशी करावी. सुचविले की, या ध्वनीने सर्वांचे मन आकर्षित केले जाऊ लागले व त्यामुळे वधू मंडपात चाललेली गडबड एकदम थांबून शांतता व उत्सुकता निर्माण झाली; सर्वांचे कान आतून येणाऱ्या त्या कर्णमनोहर ध्वनीकडे लागले.

चौ.५-(१) मंगल आचार - मंगल समयीं - विवाहात यावेळी केले जाणारे आचार, रीती उदा. - चयऱ्या, मोरचेल ढाळणे, फुले, धन, धान्य, वरघे, अलंकार, अक्षता, गुलाल, लाह्या, बत्ताशे, शेंगा, फुटाणे इत्यादी उधळणे, गुलाबपाणी, अत्तरे शिंपडणे व इतर आचार.

मधुर मधुर मनोरथ करीत अलंकारांच्या व वाद्यांच्या ठेक्यावर गजगतीने मंगलगीते गात जावयाला ओवाळण्यास जाणाऱ्या या वरनारींच्या घोळक्यांत देवांच्या अर्धांगी आता गुप्त रूपाने येऊन मिसळतात :-

हिं. *। सचीं सारदा रमा भवानी । जे सुरतिय सुचि सहज सयानी ॥६॥*
। कपट नारि बर बेष बनाई । मिलिं सकल रनिवासहिं जाई ॥७॥
। करहिं गान कल मंगल बानी । हरष बिबस सब काहुँ न जानी ॥८॥

म. *। शची शारदा रमा भवानी । सहज शुची सुरयुवती ज्ञानी ॥६॥*
। कपटनारि वर वेषां धरती । जाउनि राणीवसां मिसळती ॥७॥
। मंगल-गाना करती सुस्वरिं । सकल हर्षवश, कळे कुणा तरि? ॥८॥

अर्थ - शची(इंद्राची शक्ति) शारदा - सरस्वती (ब्रह्मदेवाची शक्ति) भवानी (दक्ष कुमारी सती, शिवाची शक्ति) इत्यादी देववनिता, ज्या सहज पवित्र व सहज ज्ञानी - शाहण्या आहेत, त्या सुंदर नारीचे मानवी उत्तम रूप (वेष) घेऊन गेल्या व राणीवंशात (राण्यांच्या समूहांत) मिसळल्या, ॥६,७॥ व सुस्वराने मंगल-गान करू लागल्या. पण राण्या वगैरे सर्व स्त्रिया आनंदात गर्क असल्याने याना कोण व कशा ओळखणार? (कोणी ओळखल्या नाहीत). ॥८॥

टीका-चौ.६-(१) 'शची शारदा रमा भवानी' येथे फक्त या चौघींचाच उल्लेख असला तरी पुढील चरणाने सुचविले की, यांच्या सारख्याच सहज शुचि व सहज सुजाण असणाऱ्या स्वाहा, स्वधा, अग्नीच्या छाया सूर्याची सिद्धी बुद्धी गणेशाच्या वगैरे देवी होत्याच. (क) शची शारदा वगैरे येथे चढता क्रम आहे म्हणून शचीचा उल्लेख प्रथम केल्याने वैषम्य वाटण्याचे कारण नाही. ब्रह्मा विष्णु महेश हा जसा सर्वमान्य चढता क्रम आहे तसाच शारदा रमा भवानी हा त्यांच्या शक्तींचा क्रम आहे. इंद्र हा जसा त्रिदेवांखेरीज इतर सर्व देवांचा राजा सुरपती तशीच इंद्राणी - शची इतर सर्व देवीत श्रेष्ठ म्हणून तिचा उल्लेख केला (ख) शुचि =पतिव्रता; स्त्रियांचे खरे शुचित्व पातिव्रत्यांतच आहे. 'पतिव्रता पुनीता देह मलिन व वस्त्रे भूषणादि अपवित्र असून स्त्री जर पतिव्रता असेल तर ती त्रिदेवाना सुद्धा वंद्य ठरते| याच्या उलट बाकी सर्व अत्यंत पवित्र असून पातिव्रत्य नसेल तर तिचे नाव उच्चारणे सुद्धा पापच वाटेल सज्जनांना| (ग) ज्ञानी = सुजाण, शाहण्या म्हणण्याची कारणे सीता रघुवीर विवाहांत काही काही प्रत्यक्ष सेवा करता यावी. मंगलगान करीत आहेत. ही सेवाच आहे. २. सीता रघुवीर विवाह अगदी जवळून पाहण्याची व तो आनंद लुटण्याची प्रबल इच्छा झाली व त्यासाठी आपले देवत्व, पूज्यत्व, श्रेष्ठत्व विसरून मानप्रतिष्ठा बाजूस सारून मानवस्त्रिया बनल्या हे सगळ्यांत मोठे शहाणपण ३ आपण आपल्या नेहमीच्या रूपाने गेलो तर आपल्या योग्यतेप्रमाणे व अधिकाराप्रमाणे आपली पूजा, स्वागत मानसन्मान इत्यादी करावे लागेल व त्यामुळे लग्न सोहळ्याच्या मधुररसांत विरस होईल. लक्ष्मीनारायण स्वरूपी वधूवरांकडले लक्ष जाऊन आमचेच देव्हारे माजविले जातील, व ही व्यावहारिक शास्त्रदृष्टीने हि चूक होइल ! हे जाणले म्हणून सुजाण, व कोणी न सांगताच त्यांनी हे केले म्हणून सहज सुजाण, शाहण्या मामलेदाराच्य मुलीचे लग्न असून कलेक्टर वगैरे बोलावून आले. असले म्हणजे ते आल्यापासून परत जाईपर्यंत यजमानाला त्याची बडदास्त ठेवावी लागते आणि त्यांच्रे व त्याच्या हाता खालच्यांचे लक्ष तिकडेच असते व यामुळे विवाह विधीत गौणता येते. फार काय त्या लक्ष्मीनारायणरूपी दांपत्याकडून त्या अधिकाऱ्यांना नमस्कार सुद्धा करविला जातो.! असे करणे करविणे अनुचित आहे, म्हणून अशा मोठ्या व्यक्तींनी यावरुन बोध घ्यावा, व सर्वांच्या शेवटी जावे किंवा जाऊच नये.

चौ.७-८-(१) कपटनारि वरबेषां धरती - कपटनारी वर वरवेष असा अन्वय करावा. कपटनारी म्हणजे कपटी स्त्रिया असा अर्थ कोणी करतील म्हणून आधीच 'सहज शुचि' असे सांगून ठेवले आहे. आपल्या मायेने आपले देवीरूप गुप्त ठेवून मायिक रूपे घेतली. (क) ओळखता

का आल्या नाहीत याचे कारण हर्षवशता हे दिले असले तरी सुरमाया हे मुख्य कारण आहे. 'सुरमाये काहीसे मोहित' (२।८५।६)

(ल.हे.) मागील पाच चौपाया वाचाव्या व लगेच या तीन वाचाव्या म्हणजे माधुर्य कशात जास्त आहे ते दिसेल याने हे दाखविले की ओवाळण्यास जाणाऱ्या राण्या वगैरे स्त्रियांमध्ये राम प्रेमाची माधुरी जितकी आहे तितकी या देवस्त्रियांच्या ठिकाणी नाही. उलट यांच्यात पुष्कळच कमी आहे.

(३१८/ छंद व दोहा)

हिं. छं. । को जान केहि आनंद बस सब ब्रह्म बर परछिन चलीं।
। कलगान मधुर निसान बरषहिं सुमन सुर सोभा भली॥
। आनंद-कंदु बिलोकि दुलहु सकल हियँ हरषित भईं।
। अंभोज अंबक अंबु उमगि सुअंग पुलकावलि छईं॥१॥
हिं. दो. । जो सुखु भा सिय मातु मन देखि राम बर बेषु।
। सो न सकहिं कहि कलप सत सहस सारदा सेषु॥ ३१८॥
म. छं. । मुद मग्न न कळे, ब्रह्मवर ओवाळण्या त्या चालती।
। कलगान मधुर निशाण, वर्षीति सुमन सुर, शोभा अती॥
। आनंदकंद बिलोकुनी वर सकल हृदयीं हर्षती।
। अंभोज अंबकि अंबुभरती स्वंगिं पुलकावलि अती॥१॥
म. दो. । जें सुख सीता-जननिला बघुनि रामवर वेष।
। वदुं न शकति तें कल्पशतिं गिरा सहस्त्र हि शेष॥३१८॥

अर्थ- सगळ्या आनंदमग्न असल्याने कोणास कळू शकल्या नाहीत व त्या सर्व ब्रह्मवराला ओवाळण्यास जात आहेत. मधुर मंगल गीते गात आहेत, मंगलवाद्यांचा मधुर मधुर घोष होत आहे, देव पुष्पवृष्टी करीत आहेत, अशी ही अपार (अति) शोभा आहे. आनंदकंदवराला पाहताच सर्वांच्या हृदयात हर्ष झाला. कमळासारख्या नेत्रात (अंभोज= कमल, अंबक= नेत्र, डोळा, अंबु= पाणी,अश्रु, स्वंगि- सु+अंगि= सुंदर अंगावर) अश्रुंना भरती आली व सुंदर अंगावर अतीशय रोमांच उभे राहिले. ॥छं॥ रामवराचा तो अप्रतिम (वर) वेष पाहून सीतेच्या आईला जे सुख झाले ते हजारो शारदा (गिरा) व हजारो शेष यानांही शंभर कल्पांनी सुद्धा सांगता येणार नाही. ॥दो॥

टीका -छंद ' ब्रह्मवर' या शब्दाने सुचविले की राम ब्रह्म आहेत हे सुनयना वगैरे राण्यांना माहीत आहे. दुसरा भाव हा आहे की यावेळी नवरा मुलगा=वर ब्रह्म स्वरुप असतो, व या भावनेनेच पुढले सर्व विधि व व्यवहार करावे. विवाह विधिच्या मंत्रोच्चारात, संकल्पात सुद्धा ही भावना स्पष्ट सांगितली आहे. 'श्रीधरस्वरूपिणे वराय.....श्रीरूपिणी (कन्यां).....संप्रददे'

कन्यादानाच्या वेळच्या संकल्पात हा उच्चार आहे. पण ही भावना किती जणांची असते? (क) ओवाळणे- परिछनी, या अशावेळच्या ओवाळण्यास मराठीत 'औक्षण' असे म्हणतात. येणाऱ्या संत, साधु, गुरु इत्यादी ब्रह्मभावनेने सत्कार करण्यात येणाऱ्या व्यक्तीससुद्धा अशा प्रकारे औक्षण करण्याची पद्धति महाराष्ट्रात, गुजराथेत इ. ठिकाणी सुद्धा आहे. प्रथम पायावर दूध, मग पाणी, कुंकु (पिंजर) वगैरे घालून नंतर ताम्हनात, तबकातील सुपारी त्या पूज्य व्यक्तीच्या उजव्या बाजूकडून डाव्या बाजूकडे तोंडावरुन ओवाळून तबकात ठेवतात, व पुन्हा डाव्या बाजूकडून उजवीकडे ओवाळून तबकांत ठेवतात मग कपाळाला पिंजर अक्षता वगैरे मंगल द्रव्ये लावून- याहून- नीरांजन ओवाळतात. विवाहातील किंवा अन्य मांगलिक स्नानाच्या वेळीही असे 'औक्षण' करण्याची पद्धति आहे. हा गरीबांच्या येथील कमीत कमी सामान्य प्रकार सांगितला. ओवाळणाऱ्या सुवासिनी स्त्रिया या कुमारिका असतात. एक किंवा अनेक जणी क्रमाक्रमाने ओवाळतात. हा विधि पुढे अनेक वेळा आहे म्हणून येथे यथामति उल्लेख करून ठेवला.

(२) कलगान मंगल घोष अती मंगल शब्द गान व घोष या दोहोंकडे लावावा. मुळात 'मधुर निसान' मधुर नगारे-डंके असा उल्लेख आहे. बाजति क्रियापद अध्याहृत आहे. अनुवादात सुद्धा 'कलगान मधुर निशाण' म्हणता आले असते. पण घोष शब्दाने वाद्य घोष हा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो व निशाण शब्दाने (क्रियापद नसल्याने) घोटाळा उत्पन्न होईल म्हणून 'मंगल घोष' शब्द घातले. (क) नगाऱ्यांचा ध्वनि मधुर कसा असेल अशी शंका कोणी घेतात, पण ज्यांनी पहाटेस भैरवी किंवा भूप राग सनईतून गाइला जात असता वाजणाऱ्या नगाऱ्याचा ध्वनी ऐकला असेल त्यांना ही शंका येणार नाही. गायन ही जशी विविध रसोत्पादक कला आहे तशीच वादन ही पण कला आहे. वाघिणीच्या मुखातून निघणाऱ्या डरकाळीने वाघीण जशी जीवमात्रास भय उत्पन्न करते तशीच तीच वाघीण त्याच तोंडाने आपल्या पिलांस बोलवित असते. तेव्हाचा तिचा ध्वनि ऐकावा त्यात किती वात्सल्य रस भरलेला असतो म्हणून सांगावे! मेघांना सुद्धा मधुर मधुर किंवा भयानक गर्जना करता येते. 'मधुर मधुर गर्जती घन घोर' असे वर्णन मानसांतच आहे. (६।१३।२)

(३) आनंदकंद = सामान्य अर्थ आनंदाचे मूळ हा आहेच. पण आनंद+कं+द = आनंद रूपी जल देणारा - जलद . वाद्यांचा मधुर मंगल ध्वनी रुपी मधुर मधुर गर्जने नंतर पाऊस पडणे क्रमानेच प्राप्त होते! राम मेघ आहेत हे दो ३१६त सांगितलेच आहे. 'सांद्रानंदपयोद सौभगतनुं पीताम्बरं सुंदरम' (२।मं.श्लो.२). 'वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं' (६।म.श्लो.१) यांत कन्द शब्द मेघ या अर्थानेच वापरला आहे. नवीन पडणाऱ्या पावसात उभे राहिले म्हणजे उन्हाळ्याचा ताप नष्ट होऊन हर्ष होतो तसा सर्व राण्या वगैरेंना झाला.

(क) अंभोज अंबकिं अंबुभरती आनंदाचा पाऊस पडू लागल्याची प्रतीती ताबडतोब आली. सर्वांचे डोळे जलाने भरलेच. त्या पावसाच्या शीतलतेत सुखाचा वारा लागल्याबरोबर अंगावर रोमांच उठतातच तसेच येथे झाले. अद्याप जवळ गेल्या नाहीत हो! जरा थोड्या अंतरावरून

घोड्यावर येत असलेले नवरदेव दिसले तोच ही दशा त्या सर्व स्त्रियांची झाली. मग सीता मातेची काय दशा झाली असेल?

(दोहा)- येथे सीता 'माता' न म्हणता 'जननी' म्हटले. खरे पाहता सुनयना सीतेला प्रसवणारी माता नव्हती. सीता भूमिजा आहे. पण तिला जो आनंद होत आहे तो जन्म देणाऱ्या मातेच्या भावनेनेच होत आहे. या वेळी कन्या जननीला जो आनंद होतो तो इतर स्त्रियांना होणे शक्य नसते असा मानव स्वभाव आहे. पण आज स्वभावाविरुद्ध घडले. (क) 'सुनयना' ही जनकाची पट्टराणी सीतेची माता. तिला जे सुख झाले ते हजारो सरस्वती व हजारो शेष यांनी शंभर कल्पे वर्णन केले तरी ते वर्णन संपणार नाही. जनकांना असेच सुख झाल्याची साक्ष ते आपल्या स्वतःच्या मुखानेच देणार आहेत. 'नयन विषय मज होइ ते जे समस्त सुखमूल' (ब्रह्म) "अयुत शारदा शेष मिळोनी कल्प कोटि जरि बघति गणोनी॥ मम भाग्य नि आपल्या गुणगाथा। सरती न वदता श्रुणु रघुनाथा॥' (३४२।२-३). येथे जनकांनी आपल्या भाग्याचे वर्णन केले पण भाग्यानेच सुख मिळते. या प्रमाणे येथे आधीच सुचविले की सुनयना व जनक यांचा अधिकार भाग्य सुख सारखे आहे. कल्प शत व कल्पकोटि हा भेद वक्ते भिन्न असल्यामुळे झाला. सुनयनेच्या सुखाचे वर्णन कवी करीत आहेत व आपल्या भाग्याचे वर्णन जनक स्वतः करीत आहेत. ज्याला सुख होते त्याला त्याचा जेवढा अनुभव असतो तेवढा एकाच्या सुखाचा अनुभव पाहणाराला कसा दिसेल कमीच दिसणार म्हणून निर्माण केलेला भेद अत्यंत दक्षता दाखवितो. डोळ्यात आलेले पाणी राण्या पुसतात न पुसतात तोच ब्रह्मवर राजद्वाराजवळ येऊन पोचलासुद्धा. डोळे पुसण्यास थोडासा वेळ लागतोच तेवढ्या वेळा करीता सीताजननीच्या सुखाचे वर्णन केले. पाणी आलेल्या डोळ्यांनी वराजवळ येणे अमंगल, अपशकुन झाला असता म्हणून कवींनी एक दोहा मध्ये घालून डोळे पुसण्यास लागणारा वेळ सूचित केला! मर्यादा पालनासाठी केवढी ही दक्षता!!

(३१९।१-४)

हिं. । नयन नीरु हटि मंगल जानी। परिछनि करहिं मुदित मन रानी॥१॥
। बेदविहित अरु कुल आचारु। कीन्ह भली बिधि सब ब्यवहारु॥२॥
। पंच सबद धुनि मंगल गाना। पट पाँवड़े परहिं बिधि नाना॥३॥
। करि आरती अरघु तिन्ह दीन्हा। राम गमनु मंडप तब कीन्हा॥४॥
म. । दाबि नयन जल मंगल जाणुनि। राणी औक्षण करि मनिं हर्षुनि॥१॥
। वेद विधीसह कुल आचारहि। सुविधिं सकल केले व्यवहारहि॥२॥
। मंगल गीतें ध्वनि-रव-पंचक। पायघड्या पडल्या बहु रोचक॥३॥
। करुनि आरती अर्घ्य अर्पिती। राम गमन मग मंडपिं करिती॥४॥

अर्थ- मंगल समय आहे हे जाणून राणीने डोळ्यात येऊ पाहणारे अश्रू दाबून टाकले (आवरले) व मनात हर्षित होऊन वराला औक्षण करु लागली॥१॥ वेद विधी

सहित सर्व कुलाचारादि व्यवहार राणीने उत्तम प्रकारे केले (उरकले) ||२|| पाच ध्वनी (वेद ध्वनी, बंदीध्वनी, जयध्वनी, शंखध्वनी व हुलहुली ध्वनी) व पंचरव-पंचशब्द (वीणा, ताल, झांजा, नगारा व तुतारी या पाचवाद्यांचे शब्द) होत आहेत. (स्त्रिया) मंगलगीते गात आहेत व नाना प्रकारच्या सुंदर पायघड्या पडत आहेत. (रोचक= सुंदर उंची अमूल्य) ||३|| मग राणीने आरती ओवाळून अर्घ्य अर्पण केला व मग रामचंद्रानी लग्नमंडपाकडे गमन केले. ||४||

टीका-चौ. (१-४) 'दाबि नेत्रजळ'- पूर्वी सांगितले की डोळे पाण्हेरले. येथे सांगितले की डोळ्यात येऊ पाहणारे जळ अश्रु आवरले. याने सूचित केले, आलेले जळ आधी पुसले व मग ब्रह्मवराजवळ आल्या. मंगलकार्यात डोळ्यात पाणी येणे अमंगल आहे. हृदयात प्रेमसागराला भरती आल्याने तो प्रवाह नेत्र मार्गाने बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत होता पण राणीने तसे होऊ दिले नाही. या पुढल्या चौपायात करहि, तिन्ह ही बहुवचनाची रुपे असली तरी ती आदरार्थी आहेत असे तिकडील विवाहरीतिज्ञ म्हणतात. व ते मान्य करणे जरुर आहे. या प्रथम ओवाळणीला तिकडे परिछन म्हणतात= औक्षण. पुन्हा ओवाळतात त्यास आरती म्हणतात. इकडेही तसेच. वराच्या औक्षणात महाराष्ट्रात सुद्धा थोड थोडा फरक आहे. उत्तर हिंदुस्थानात फक्त एकटी कन्या माता किंवा त्या बाजूची विहीण ओवाळते इकडेही तसेच आहे. मागे सांगितली ती औक्षणाची सामान्य रीत सांगितली (टीकेत). महाराष्ट्रात कुठे विहीणच प्रथम ओवाळते कुठे मोलकरीण आधी ओवाळते व वर घोड्यावरुन उतरुन मंडपात गेल्यावर विहीण ओवाळते, देशाचारात थोड थोडे भेद असतातच. येथे हे औक्षण वर घोड्यावर असतानाच केले असे पुढील पायघड्यांच्या उल्लेखावरुन ठरते.

(२)वेदोक्त विधि व कुलाचार यथाशास्त्र यथा पद्धती उत्तम प्रकारे उरकले व मग पायघड्या घातल्या गेल्या. आता वर घोड्यावरुन उतरल्यावर पुन्हा आरती होईल.

(क) पंचध्वनी- 'वेदघोष, जय बंदिरव मंगल गान निशाण. (दो.३२४) वेदघोष, जयघोष, मंगलगान व नगारे असा पुढे उल्लेख आहे. येथे मंगलगानाचा स्वतंत्र उल्लेख आहे. वेदध्वनि, जयध्वनि, बंदी ध्वनि, शंखध्वनि, ,,,,,,,,, असा अर्थ मानसांकांत दिला आहे. तो संयुक्तिक वाटतो. 'हुलू' म्हणजे काय याचा शोध करता गीर्वाण लघुकोशात 'हुलहुली' = स्त्रियांनी आनंदाने केलेला ध्वनी विशेष असा अर्थ मिळाला. त्यालाच मानसांकांत हुलू म्हटले असावे. पंचरव= पंचशब्द= वीणा, ताल= (करताल) झांजा , नगारे व तुतारी, (शिंग) या पाच वाद्यांचा शब्द. हा अर्थ मानसांकांतून घेतला. (मा. पी. त गडबड गुंडा करुन ठेवला आहे.) अशी ही मंगलवाद्ये वाजू लागली. मंगल घोष होऊ लागले व राम घोड्यावरुन पायघड्यांवर उतरले.

(३) उतरल्यावर राणीने पुन्हा आरती ओवाळली व नंतर अर्घ्य दिला. हा अर्घ्य षोडशोपचारातील नसून हा विशेष अर्घ्य असतो. अतिथीला घरात आणण्यापूर्वीच त्याचे स्वागत केल्यावरही अर्घ्य प्रदान रूपाने पूजाच असते. 'तत्रार्घ्य पात्रे दातव्या गन्ध पुष्पयवाक्षताः।

कुशाग्रतिल दूर्वाश्च कुशाग्रतिल दूर्वाश्च सर्वपाध्वार्घ्यसिध्दसे ॥ (रामा. चंद्रिका). गंध, पुष्प, यव, अक्षता, कुशाग्रे, तीळ, दूर्वा व मोहऱ्या ही विशेषार्घ्यांत घालावी. 'सादर अर्घ्य देति गृहिं आणिति षोडशपरिं पूजुनि सन्मानिति' (२।९।३ रामानी केले आहे) यावरुन पूज्यांना घरात आणण्यापूर्वी अर्घ्यदान व नंतर घरात आणल्यावर षोडशोपचार पूजा असा क्रम मानसाधारेही सिद्ध झाला. पंचामृत स्नान षोडशोपचारात नाही. ज्यावेळी इतर द्रव्ये मिळणे शक्य नसेल त्यावेळी 'निर्मलेनोदकेनैव पूर्णतित्याह नारदः' निर्मल उदकानेच अर्घ्य दिल्याने पूर्णता होते असे नारदस्मृतीत सांगितले आहे. (रामार्चन चंद्रिका) याचे उदाहरण सुद्धा मानसांत आहे. 'स्वागत पुसुनी संन्निध बसविति । सादर अनुज पदा प्रक्षाळिति ॥' (३।४१।११) अरण्यात झाडाखाली बसलेले असता नारद आले त्यावेळी. यावरुन हे सिद्ध झाले की मानस कवींना सर्वस्मृती करतलामलकवत् होत्या! अर्घ्य देऊन घरांत नेऊन मग आसनावर बसवावयाचे असते. (४) राम गमन मग मंडपि करती= मंडपाकडे गमन केले असा अर्थ करणे जरुर व सुसंगत आहे. 'राम असे मंडपीं प्रविशले' हा उल्लेख पुढे आठव्या चौपाईत आहे. ही ओवाळणी मंडपद्वारापासून दूर झाली हे या चौथ्या व पुढील आठव्या चौपाईवरुन ठरते आता तो विचार पुढे करु-

(३१९।५-८)

हिं. *। दसरथु सहित समाज बिराजे । बिभव बिलोकि लोकपति लाजे ॥५॥*
। समयँ समयँ सुर बरषहिं फूलां । सांति पढ़हिं महिसुर अनुकूला ॥६॥
। नभ अरु नगर कोलाहल होई । आपनि पर कछु सुनइ कोई ॥७॥
। एहि बिधि रामु मंडपहिं आए । अरघु देई आसन बैठाए ॥८॥

म. *। दशरथ सहित समाज विराजति । विभव विलोकुनि लोकप लाजति ॥५॥*
। समयिं समयिं सुर वर्षति फूलां । महिसुर पढति शांति अनुकूला ॥६॥
। नभिं नगरी अति होइ गलबला । निज पर शब्द न जाइ परिसला ॥७॥
। राम मंडपी असे प्रविशले । आसनिं, देउनि अर्घ्य बसिवले ॥८॥

अर्थ- दशरथ आपल्या समाजासह (राजद्वाराशी) विराजमान झाले. विशेष शोभू लागले. त्यांचे वैभव पाहून लोकपालसुद्धा लाजले. ॥५॥ देव वेळोवेळी पुष्पवृष्टी करु लागले व ब्राह्मण (पृथ्वीवरील देव) समयाला अनुकूल असे शांतीपाठ म्हणू लागले ॥६॥ आकाशात व नगरात इतका गलबला होत आहे की आपला किंवा दुसऱ्याचा शब्द ऐकू येत नाही ॥७॥ या प्रमाणे रामचंद्र मंडपात आले. (प्रवेश केला) तेव्हा त्यांना अर्घ्य देऊन आसनावर बसविले. (हे सर्व राणीनेच केले बरे का) ॥८॥

टीका-चौ.५ ही वरात-वर घोड्याची मिरवणूक निघाली तेव्हा दशरथ पुढे होते पण राजवाड्याच्या प्रवेशद्वाराजवळ येताच रामचंद्राचा घोडा राजवाड्याच्या वेशीजवळ पुढे घेतला असे मानणे जरुर आहे. राजवाड्या सभोवती किल्यासारखा मजबूत व अति सुंदर कोट आहे हे

वाचक विसरले नसतीलच. 'चित्त चकित जैं कोट बिलोकित। सकल भुवन शोभा जणुं रोखित' (१।२१३।८). या कोटातील प्रवेश द्वाराजवळ प्रथम वराला औक्षण, अर्घ्य, आरती वगैरे करुन पायघड्यावरुन मंडपाकडे राणी व सुवासिनी घेऊन गेल्या तेव्हा दशरथराजा त्या प्रवेशद्वाराजवळ, मुनि, साधु समाजासह पुढे सरले. राम आत शिरल्यावर येथे आता व्याहीभेटीचा विधि होऊ लागला आहे, पण रामचंद्राना मंडपात पोचवून मग आपण व्याही भेटीकडे वळू म्हणून येथे दशरथांचा नुसता उल्लेख करुन ठेवला आहे.

(चौ ६) आता पुष्पवृष्टी करण्याच्या वेळा वरचेवर येणार, म्हणून येथे एकदाच सांगून ठेवले की वेळोवेळी देवपुष्पवृष्टी करु लागले. उदाहरणार्थ- राम घोड्यावरुन उतरल्यावर, राजद्वारात प्रवेश केला तेव्हा, दशरथ राजद्वाराजवळ आले व जनक त्यांचे स्वागत करु लागले तेव्हा राम मंडपद्वाराशी पोचल्यावर, आसनावर बसले तेव्हा इ.इ. वेळी देवांनी पुष्पवृष्टी केली असे समजावे. आता प्रत्येकवेळी या पुष्पवृष्टीकडे बघण्यास लोकांना व कवीला वेळ कुठे आहे?

(क) आकाशात व मंडपाजवळ असा दोन्ही ठिकणी उत्साह वाढला आहे. आकाशात सुर आहेत तर इकडे भूसुर आहेत. ते सुद्धा वेळोवेळी योग्य, अशा शान्ति, शान्तिसूक्त इत्यादींचा पाठ, उच्चार करु लागले. ते पाणींनी पुष्पवृष्टि करतात तर हे जणू वेदवाणीरुपी शान्त, कल्याणमय पुष्पांची कानाला मधुर अशी पुष्पवृष्टि करतात.

(ख) 'शान्ति' या शब्दाचा अर्थ उपनिषद पठनाच्या आधी ज्या दशशान्ति म्हणतात त्या असा न घेता बिविध शान्तिसूक्ते असा घेणे जरुर आहे.

(चौ.७.) या चौपाईने आकाशात व मंडपाजवळ, नगरात होणाऱ्या वाद्य घोषाचा उल्लेख केला आहे. 'अति कोलाहल हय गज गाजति। व्योमि बऱ्हाडी वाद्ये वाजति। गाति सुमंगल सुरनर नारी। वाजति सणया सुरागदारी ॥६॥ गजघंटा भीषण घणघणती। हय खिंकाळति रथ खडखडती ॥ अति घन घोर भेरि घडघडती। निज परशब्द न कानी पडती ॥

येथे गलबला= कोलाहल, व निजपर शब्द न जाइ परिसला॥ याने पूर्वीचे सर्व वर्णन सूचित केले.

(चौ.८.) 'राम मंडपी असे प्रविशले- 'मंगल गीते ध्वनिरव पंचक' पासून आतापर्यंत केलेल्या वर्णनाप्रमाणे जात जात मंडपात प्रवेश केला. मंडपात प्रवेश केल्यावर अर्घ्य दिला व मग आसनावर बसविले. हे सर्व कार्य व पुढील छंदांत वर्णन केलेले सर्व कार्य राणी व तिच्याबरोबर असलेल्या स्त्रियांनी केले. त्या भागात अशी पद्धति असावी.

हिं. छं. । बैठारि आसन आरती करि निरखि बरु सुखु पावहीं।
। मनि बसन भूषन भूरि वारहिं नारि मंगल गावहीं॥
। ब्रह्मादि सुरबर बिप्रबेष बनाइ कौतुक देखहीं।
। अवलोकि रघुकुल कमल रबि छबि सुफल जीवन लेखहीं॥१॥

म. छं. । बसवूनि आसनिं करुनि आरति बघुनि वर सुख पावती।
। नारी सुमंगल गाति भूषण वसन मणि ओवाळती॥
। ब्रह्मादि सुरवर विप्रवेषीं परम कौतुक देखती।
। पाहोनि रघुकुल कमल रवि छवि सुफल जीवन लेखती॥१॥

हिं.दो. । नाऊ बारी भाट नट राम निछावरि पाइ।
। मुदित असीसहिं नाइ सिर हरषु न हृदयँ समाइ॥३१९॥

म. दो. । न्हावी बारी भाट नट राम-उतारे घेति।
। हर्ष हृदि न मावे, शिर नमुनी आशिस देति॥३१९॥

अर्थ- आसनावर बसवून व आरती करुन त्या वराकडे पाहिल्याने राणी वगैरे सर्व स्त्रियांना परम (वर) सुख लाभले. त्या उत्तम मंगलगीते म्हणू लागल्या व विविध भूषणे वस्त्रे, धन, रत्ने वगैरे पदार्थ रामावरून उतरुन (ओवाळून) देऊन टाकले. ब्रह्मादि देव श्रेष्ठ विप्रवेष घेऊन हे परम कौतुक बघत आहेत. रघुकुल कमल रवीचे सौंदर्य (छबि) पाहून आपले जीवन सुफल झाले असे त्यास वाटले. (त्यांनी लेखले) ॥छंद॥ न्हावी, बारी, भाट, नट इत्यादिकांनी ते रामावरुन ओवाळलेले पदार्थ घेतले. (त्यांना दिले गेले). त्यांच्या हृदयात हर्ष मावेनासा होऊन मस्तक नमवून (नमस्कार करुन) आशीर्वाद दिले. दो. ॥३१९॥

टीका-छंद (१) 'ब्रह्मादि सुरवर विप्रवेषी परम कौतुक पाहती' 'विधि हरिहर दिनराज दिशापति। जे रघुवीर प्रभाव जाणति॥ कपट विप्रवर वेषा धरुनी अति सुख पावति कौतुक बघुनी॥' (३२१।६-७). ब्रह्मादि सुरवर कोण हे या चौपायात स्पष्ट सांगितले आहे. विप्रवर म्हटले आहे. तेच येथे ग्रहण करणे आवश्यक आहे. विप्राचे विप्रत्व व विप्रवरत्व नुसते वेषावरुन न कळता त्यांच्या वेद पठनावरून कळते. म्हणून येथे सूचित केले की ते ही शांतिपाठ म्हणत हे परम कौतुक बघत आहेत. ब्राह्मण वेष घेऊन बसले ब्राह्मणमंडळीत व इतरांच्याबरोबर जर वेद पठन केले नाही तर घेतलेले सोंग टिकणार नाही. इतर ब्राह्मण विचारणारच. हटकणारच की का म्हणत नाही तुम्ही? जे सोंग घेतले त्याची बतावणी केल्यशिवाय गत्यंतरच नाही. 'सोंगा योग्य कि नटे नाचणे.'

(२) 'परम कौतुक'- 'योग वियोग न कधी जयाते' त्या दोघांचा विवाह! ज्याला गोत्र, कुल, माता, पिता, सासू, सासरा इत्यादि कोणी नाहीत व जगपिता आहे, त्याला त्याच्या सासवा ओवाळतात. नेतील तिकडे जावे लागत आहे, बसवतील तिथे बसावे लागत आहे. जो सर्वगत सर्व व्यापक त्याला आसनावर बसवीत आहेत. जो मनोवागतीत आहे त्याला आरती ओवाळली जात आहे. ही सर्व अघटित लीला म्हणजेच कौतुक, पण ''सोंगा योग्य कि नटे नाचणे'' जरूरच असते त्याला काय करणार!

(क) विप्ररूपाने जाण्यात हेतु काय हे 'शची शारदा रमाभवानी' (३१८।६-७) च्या टीकेत स्पष्ट केले आहेच. शिवाय विप्ररूपाने जाण्याने अगदी जवळून पाहण्याचा लाभ मिळेल. इतर वर्णीयांना यांच्या इतके जवळ जाणे शक्य नसते. प्रभूला आपले नरनाट्य करण्यातही संकोच वाटला असता व अवतार मर्म फुटले असते बाहेर!

(ख) रघुकुल कमल रवि- 'जय रघुवंशवनजवन भानु' (२८५।१) टीका पहावी.

(ग) 'सुफल जीवन लेखती'- 'सुफल सकल शुभ साधन साज। राम तुम्हा अवलोकत आज ॥६॥ लाभ सीम सुख सीमन दुसरी। दर्शनि आशा पूर्ण अंतरी ॥७॥ (२।१०७) ब्रह्मा विष्णु महेश सूर्य, चंद्र इत्यादी देवांना सुद्धा राम दर्शनाने जीवन साफल्य वाटले मग मानवांनी यावरून काय तो बोध घेण्यास नको काय? आम्ही जीवन साफल्य कशात मानतो त्याचा विचार करावा!

(दोहा)- बारी- ही जात ठाणे जिल्ह्यात बसई डहाणू उंबरगाव या तालुक्यात अद्याप आहे. शेती, मोलमजुरी हा त्यांचा सामान्य व्यवसाय आहे. विशिष्ट धंदा दिसत नाही. कोषात द्रोण पत्रावळी तयार करणारी एक जात असा उल्लेख आढळला पण तशी वस्तुस्थिति प्रत्यक्ष सृष्टीत नाही.

उतारे= ओवाळलेले जिन्नस, छंदात ज्यांचा उल्लेख केला ते भरपूर मिळाल्याने आनंद व ते रूप पाहून आनंद. राजपुत्र म्हणून,नवर देव म्हणून नमस्कार, पुष्कळ धन दौलत मिळाली म्हणून तृप्तीच्या ढेकरे प्रमाणे आशीर्वाद. 'आसीसहिं' हे क्रियापद आहे, असीस= आशीर्वाद या नामावरून बनविलेले आहे.

येथे ३२ व्या अध्यायावरील टीका समाप्त.

अध्याय ३३ वा

(३२०।१-५)

हिं. *। मिले जनकु दसरथु अति प्रीतीं। करि बैदिक लौकिक सब रीतीं ॥१॥*
। मिलत महा दोउ राज बिराजे। उपमा खोजि खोजि कबि लाजे ॥२॥
। लहि न कतहुँ हारि हियँ मानी। इन्ह सम एइ उपमा उर आनी ॥३॥
। सामध देखि देव अनुरागे। सुमन बरषि जसु गावन लागे ॥४॥
। जगु बिरंचि उपजावा जब तें। देखे सुने ब्याह बहु तब तें ॥५॥

म. *। तदा जनक दशरथ सुप्रीती। भेटति करुन वेद जन रीती ॥१॥*
। भेटत युग नृप महा विराजति। उपमा अति धुंडुनि कवि लाजति ॥२॥
। मिळे कुठे न, हार मनिं मानिति। यासम हे उपमा उरिं आणिति ॥३॥
। पाहुन भेट देव अनुरागति। वर्षुनि सुमन गावुं यश लागति ॥४॥
। जैहुनि विरंचिनें जगिं सृजलें। बहु परिणय पाहिले परिसले ॥५॥

अर्थ- (दशरथ राजद्वाराजवळ आले) तेव्हा जनक व दशरथ हे दोघे वेदविधि व लोकरीति उरकून एकमेकास अती प्रीतीने भेटले. ॥१॥ हे दोन महाराजे परस्परांना भेटताना इतके शोभायमान झाले की त्यांना देण्यासाठी उपमा धुंडून धुंडून कवि लज्जित झाले ॥२॥ कुठे ही उपमा सापडली नाही, (तेव्हा) मनात हार मानून यांच्या सारखे हेच अशी उपमा मनात आणली ॥३॥ ही व्याहीभेट (सामध, समाधि= व्याही) पाहून देव त्यांच्यावर अनुरक्त झाले व पुष्पवृष्टि करुन त्यांचे यश गावू लागले ॥४॥ विरंचीने या जगात आम्हाला निर्माण केल्यापासून पुष्कळ विवाह पाहिले (परिणय= विवाह) व ऐकले (पण) ॥५॥

टीका- (चौ-१-३) १ 'तदा'= तेव्हा. 'दशरथ सहित समाज विराजति। विभव विलोकुनि लोकप लाजति॥' (३१९।५) असे जेव्हा घडले तेव्हा. 'तदा' या अर्थाचा शब्द मूळात नाही पण संदर्भाकडे लक्ष जाण्यासाठी मराठीत घातला. ज्यावेळी दशरथराजे मुख्य वेशीजवळ मिरवणुकीसह आले त्यावेळी. असा अर्थ न मानल्यास रामचंद्रानी मंडपात जाऊन आसनावर बसणे वगैरे सर्व उरके पर्यंत दशरथास दाराशी तिष्ठत रहावे लागले असे भलतेच मानावे लागेल. ही व्याह्यांची प्रथम भेट आहे. कन्या दात्याचा अधिकार मोठा असतो म्हणून 'जनक' शब्द प्रथम घातला. महाराष्ट्रीय ब्राह्मणमंडळीत व्याहीभेट वाग्दानाचे वेळीच होते, वरपित्याने कन्यापित्याच्या घरी जाऊन तेथे हा वाग्दान विधि होतो. त्यात कन्येची मागणी वरपिता वगैरे मुख्य व्याही करतात व नंतर दोघांनी गणपती पूजन वरुण पूजन करावयाचे असते. ते दोघांनी निरनिराळे संकल्प करुन करावे लागते. कन्यापित्याने 'वाग्दानं करिष्ये' व वरपित्याने 'कन्यापूजनं करिष्ये' असा संकल्प करुन तदंगभूत गणपति वरुण पूजन वगैरे करावयाचे असते. येथे तसे केले असे 'वेदरीती

करुनि' या शब्दावरुन म्हणता येईल. पण कोणीही टीकाकाराने वैदिक व लौकिक रीत कोणती याचे विबरण केले नाही। त्यामुळे तिकडील रीतीचा उल्लेख येथे स्पष्ट करणे अशक्य आहे. महाराजा जनक येऊन महाराजा दशरथांना भेटले. मंडपांत घेऊन गेले हे पुढे सांगणार आहेत.

चौ. ४ (२) या दोन महाराजासारखे दुसरे कोणी झाले नाहीत. नाहीत व होणार नाहीत असे पूर्वीच वर्णन केले आहे. अशा दोन अद्वितीय महाराजांची व्याही म्हणून ही भेट आहे. मग त्यांच्या शोभेचे वर्णन करण्यास साधन कुठले? भाव हा की अशी व्याही भेट पूर्वी कधी झाली नाही पुढे कधी होणार नाही. मग उपमा कोणाची देणार? म्हणून निरुपम न म्हणता 'रामरावणयोर्युध्दं राम रावणयो:समम्' या प्रमाणेच जनक-दशरथ व्याहीभेट जनक दशरथ व्याहीभेटी सारखीच. भाव हा की प्रत्येक कल्पांत अशी व्याही भेट जनक दशरथांचीच व्हावयाची. (क) द्वापर युगात रामच कृष्ण झाले असते व सीताच रुक्मिणी झाली असली तरी त्यांच्या विवाहातील व्याहीभेट अशी नाही. आधी पळवून आणली व मग विवाह झाला, मेव्हण्याच्या डोक्याचे पाट काढले गेले तेथे या व्याहीभेटीची शोभा कशी येणार!

(३) या व्याहीभेटीत दोन व्याह्यात जे प्रेम दिसून आले ते पाहून देवांच्या ठिकाणी सात्विक भाव उत्पन्न झाले हा आहे 'पाहुनि भेट देव अनुरागति' यातील भाव.

चौ.५ जगि -जगात असा अर्थ घेणे जरुर आहे. पुष्पवृष्टी करणारे देव आकाशात आहेत ते सर्व जगाच्या उत्पत्तीपासून असणे शक्य नाही. जगाच्या उत्पत्तीपासून असणारे देव येथे विप्रवररूपाने मंडपात आहेत. हे यश गाणारे इंन्द्रादि इतर देव आहेत. इंद्र कश्यप व अदिति यांचा पुत्र तो कश्यप अदिति यांच्या विवाहाच्या वेळी जन्मलेला नव्हता, मग विरंचिने जग उत्पन्न केल्यापासून झालेले विवाह पाहिले किंवा ऐकले हे वाक्य तो कसे उच्चारु शकेल. चंद्र क्षीर सागरातून निघालेला त्याच्यापूर्वी जग होते. बाकीच्या देवांची गोष्टच नको. जगात आम्हाला उत्पन्न केल्यापासून आम्ही देव झाल्यावर जे पाहिले व त्या पूर्वी झालेले इतर देवा कडून ऐकले हा अर्थ निरपवाद ठरतो. पृथ्वीवर पुष्कळ पुण्य करणारे मानव जीव देव शरीर धारण करुन स्वर्गात राहतात. ते पुण्य संपले की देवत्व संपते. म्हणजे सर्व देव नित्य नाहीत. कल्पांतापर्यंत जगणारे नाहीत. नवीन देव होतात जुने कमी होतात. मग जग उत्पन्न झाल्यापासून असे सर्व कसे म्हणू शकतील. ब्रह्मदेवाने उत्पन्न केल्यापासून असा उल्लेख असल्याने या वक्त्यांत ब्रह्मदेव नाही हे ठरले. सृष्टीच्या आदि सृष्टीच्या आरंभापासूनची हकीगत ब्रह्मदेवाला सुद्धा सांगता येणार नाही. कारण त्याचे आयुष्य सुद्धा एक महाकल्प. त्याच्या पुढील महा कल्पांत ब्रह्मदेव कोणी निराळाच बनतो. **हे मर्म लक्षात ठेवणे जरुर आहे.**

हिं. *। सकल भाँति सम साजु समाजू। सम समधी देखे हम आजू ।।६ ।।*
। देव गिरा सुनि सुंदर साँची। प्रीति अलौकिक दुहुँ दिसि मांची ।।७।।
। देत पाँवडे अरघु सुहाए। सादर जनकु मंडपहिं ल्याए ।।८ ।।

म. *। सर्वपरी सम साज समाजीं। व्याही सम दिसले परि आजीं ॥६॥*
। रुचिर सत्यं सुर-गिरा परिसली। प्रीति अलौकिक युगदिशि भरली ॥७॥
। पायघड्या शुभ अर्घ्यहि घालित। जनक आदरें मण्डपिं आणित ॥८॥

अर्थ- पण सर्वप्रकारे साज व समाज सारखे असलेले व स्वतः रामान असलेले व्याही आम्ही आज पाहिले ॥६॥ ही देवाची सत्य व सुंदर (रुचिर) वाणी ऐकली व दोन्ही कडील (जनक व दशरथ) समाजात अलौकिक प्रीती पसरली. (भरली, उत्पन्न झाली) ॥७॥ सुंदर पायघड्या घालीत् व अर्घ्य देत जनकानी दशरथांना मंडपात आणले. (घेऊन आले) ॥८॥

टीका- (चौ. ६-७) साज= ऐश्वर्य, धन सैन्यादी सर्व गोष्टी. समाज= लोक, निमिवंशी व रघुवंशी लोक व त्यांची प्रजा. या सर्व गोष्टी सारख्या व्याहीसुद्धा यश, कीर्ती, गुण, परस्पर प्रीती इत्यादी सर्व गोष्टीत सारखे.

(क) रुचिर= सुंदर, कानाला व मनाला आवडणारी. सत्य म्हणण्याचे कारण इतकेच मनुष्य एखाद्याची स्तुती करू लागला म्हणजे एक हात लाकूड नऊ हात ढलपी असे करतो, तसे हे भाषण असण्याचा संभव नाही, कारण हे देव आहेत, असत्य कधी बोलणार नाहीत. पुण्याच्या प्रभावाने देवत्व मिळते व 'नहि असत्य सम पातकपुंजा' म्हणून त्यांनी असत्य, खुलवून सांगणे शक्य नाही. माची= पसरली. दोन्ही राजे अलौकिक आहेत हे ऐकल्यामुळे दोन्ही राजसमाजात दुसऱ्या राजाबद्दलसुद्धा अलौकिक प्रीती उत्पन्न झाली. जनकाच्या समाजात दशरथाबद्दल व दशरथाच्या समाजात जनकाबद्दल.

(चौ. ८) या चौपाईने स्पष्ट झाले की रामचंद्रास घातलेल्या पायघड्या तेथे नव्हत्या त्या ज्यांचा हक्क होता त्या लोकांनी उचलून नेल्या व दशरथाकरता नव्या पायघड्या घातल्या. त्याच ठेवण्यात जनकाचा कंजुषपणा दिसून आला असता. (क) मागे वऱ्हाड आले त्यावेळी घातल्या गेल्या त्या ''पायघड्या अति विचित्र पडती'' शतानंदानी स्वतः घातल्या नाहीत. (३०६।५). इतरांनी घातल्या आहेत. रामासाठी घातल्या गेल्या त्या सुद्धा राण्यांनी नाही घातल्या, पण येथे 'घालित' हे क्रियापद पायघड्या व अर्घ्य या दोन्हीशी संबंधित आहे. अर्घ्य घालणे हे आतिथ्य, स्वागत, पूजा करणाराचे काम आहे म्हणून कर्ता 'जनक' आहे. तोच कर्ता पायघड्या घालीत या वाक्यात आहे. भाव हा की जनक स्वतः पायघड्या घालीत आहेत. यामुळेच आदर दिसून आला. दशरथ राजाच्या बरोबर मुनि साधु समाजही आहेच त्यांनाही दशरथांप्रमाणेच अर्घ्य दिले. घातले. असे मानणे क्रम प्राप्त आहे. वसिष्ठांना अर्घ्य न देता जर जनकांनी दशरथास अर्घ्य दिला असता तर तो आपल्या गुरूंचा अपमान समजून दशरथांनी स्वीकारलाच नसता म्हणून वसिष्ठ, वामदेव, मार्कंडेय विश्वामित्र इत्यादि मुनीना अर्घ्य देऊन नंतर दशरथांस दिले असे मानणे जरूर आहे. म्हणूनच आता छंदात प्रथम मुनींचाच उल्लेख करतील.

हि. छं. । मंडपु बिलोकि बिचित्र रचनाँ रुचिरताँ मुनि मन हरे।
। निज पानि जनक सुजान सब कहुँ आनि सिंघासन धरे॥
। कुल इष्ट सरिस बसिष्ठ पूजे बिनय करि आसिष लही।
। कौसिकहि पूजत परम प्रीति कि रीति तौ न परै कही॥१॥

हि. दो. । बामदेव आदिक रिषय पूजे मुदित महीस
। दिए दिव्य आसन सबहि सब सन लही असीस॥३२०॥

म. छं. । मंडप बघोनि विचित्र रचना रुचिरता मुनिमन हरी।
। सिंहासने दे जनक सकलां सुज्ञ आणुनि निजकरीं॥
। कुल देव-सदृश वसिष्ठ पूजुनि विनविलें आशीस दे।
। सुप्रीति पूजिति कौशिका ती रीति कवि केवीं वदे॥१॥

म. दो. । वामदेव आदिक ऋषी पूजिति मुदित महीश
। दिव्यासनं सकलां दिलीं देती सकल- आशीस॥३२०॥

अर्थ- मंडप पाहिल्या बरोबर त्याचे विचित्र रचनेच्या सौंदर्याने मुनींचे मन हरण केले. (रुचिरता मनहरण करती झाली.) सगळ्या मुनींना आपल्या हाताने आणून अनुक्रमे त्यांना बसण्यास सिंहासने दिली. कुलदेवाप्रमाणे वसिष्ठांची पूजा केली व त्यांची प्रार्थना केली. त्यांनी आशीर्वाद दिला. (लही=मिळाली) आसिस= आशीर्वाद. हिंदीत स्त्रीलिंगी शब्द आहे. (नंतर) अति प्रीतीने कौशिकांची पूजा केली. ती (प्रीतीची) रीत कवीला कशी वर्णन करता येईल? ॥छंद॥ (मग) महीशांनी (जनक) आनंदाने वामदेव आदि करून ऋषींची पूजा केली. सगळ्यांना दिव्य आसने दिली व त्या सकलांनी आशीर्वाद दिले. (मिळाले) ॥दो.३२०॥

टीका-छंद या छंदात मुनींच्या पूजेचे वर्णन आहे. मुनींना मंडप प्रथम दिसला. यावरुन व पूजेच्या क्रमावरुन हे ठरते की पुढे वसिष्ठ, नंतर विश्वामित्र मग वामदेवादि ऋषी व मग कोसलपति दशरथ याप्रमाणे मंडपात शिरले. मंडपाच्या द्वाराजवळ या सर्वांना अर्घ्य दिले व त्यांनी मंडपात प्रवेश केला तेव्हा त्यांना हाताला धरुन त्यांच्या त्यांच्यासाठी आधीच मांडून ठेवलेल्या सिंहासनावर नेऊन बसविले. 'सुज्ञ जनक सकला निज करी आणुनी, सिंहासने दे' असा अन्वय करणे योग्य आहे. 'सुज्ञ जनक निज करी सिंहासने आणुनी सकला दे' असा अन्वय करणे हास्यास्पद व अनर्थकारक ठरेल. हात धरुन आसनावर नेऊन बसविणे ही सुज्ञ सुजाण लोकांची सत्कार करण्याची पद्धती आहे.

(क) स्वतः सिंहासने आणून दिली असा अर्थ करण्याने खालील गोष्टी मान्य कराव्या लागतील.

१. वऱ्हाडी मंडपात प्रवेश करीपर्यंत त्यास बसण्याची आसने तेथे मांडलेली नव्हती.

२. हात धरुन नेऊन बसविले नाहीत.

३. सिंहासन आणून योग्य ठिकाणी मांडून एका मुनींना बसविल्यावर मग दुसरे सिंहासन आणणे असा क्रम चालू ठेऊन तेथ पर्यंत बाकीच्या मुनींना तिष्ठत ठेवले.

(ख) वऱ्हाड ४० दिवस आधी आले असल्याने कोण किती मुनि आहेत किती लोक आहेत याची खडानखडा माहिती झालेली असता आयत्यावेळी सिंहासने आणण्याची धावाधाव राजाने केली असे ज्यास मानावयाचे असेल त्यांची लेखणी व तोंड कोण धरणार!

(२) 'कुलदेव सदृश' कुलदेवाची जशी पूजा करीत असत तशी त्या भावनेने. कुलदेव शंकर आहेत म्हणून तर पूर्वजांपासून शिवधनुष्य त्यांच्याकडे पूजेला होते. मागे 'यासम कोणी न शिव ◆ धिन' असे नगर लोकांनीच स्पष्ट म्हटले आहे. 'सकल लाभ जीवा जगी होत ईश अनुकूल' (३४१) असे जनक स्वतः म्हणणार आहेत. 'गणुनि ईश सम भाव न दूजा' (३२१।१).

(क) विनविले- प्रार्थना केली. वसिष्ठ निमिराजांचे सुद्धा पुरोहित होते, परंतु त्यांची आज्ञा न मानता निमिने इतर मुनींना बोलावून वसिष्ठांच्या गैरहजेरीत महायज्ञ सुरू केला. तेव्हा काही काळाने वसिष्ठांनी येऊन पाहिल्यावर निमिराजास शाप दिला. त्यानेही वसिष्ठास शाप दिला होता. त्यावेळेपासून निमिवंशात वसिष्ठ पुरोहित नव्हते. या पूर्व गोष्टी मनात आणून त्यांनी अप्रसन्न होऊ नये म्हणून प्रार्थना करून त्यास प्रसन्न केले.

(३) 'सुप्रीति पूजिती कौशिका' कौशिकांच्या कृपेनेच अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी सहज घडल्या व आजचा हा सुख सोहळा उपभोगावयास मिळत आहे. ''प्रभु प्रसाद राम धनु खंडिती'' (२८६।५) असे पूर्वीच म्हटले आहे. 'जनक धरिति कौशिक पद जाऊनि। चरण रेणु शिरि नयनी लाऊनि ॥ तव मुनीशवर दर्शनि काही। मनी प्रतीति कि, दुर्लभ नाही ॥ जे सुख सुयश लोक पति वांछति। मनोरथा करता परि लाजति ॥ सुलभ सुयश सुख मज ते स्वामी। सिद्धी तव दर्शन अनुगामी ॥५॥ (३४३) असे वरात परत जाताना जनकांनी म्हटले आहे. असे होणे अगदी स्वाभाविक आहे. 'जिथे स्वार्थ निज काहि साधतो। त्यावर कोणिहि ममता करतो ॥८॥ पन्नगारि अशि नीती श्रुति संमत सज्जन वदति। अति नीची ही प्रीती करणे जाणुनि परमहित' (७।९५). विश्वामित्रामुळे रामप्राप्ती, रामभक्ती प्राप्ति रूपी परम हित झाले तेव्हा परम प्रीती का उत्पन्न होणार नाही? सुप्रीति = अत्यंत प्रीतीने, परम प्रीतीने.

दोहा 'वामदेव आदिक ऋषी'- 'वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः। मार्कण्डेयःसुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा। एते द्विजा प्रयान्त्यग्रे' (वा.रा. १।६९।४) हे ऋषी दशरथाच्या वऱ्हाडाबरोबर असल्याचा उल्लेख वा. रा.त आहे. 'वामदेव देवर्षिही वाल्मीकी जाबालि-' (३३०) असा उल्लेख पुढे मानसांतच आहे.

(क) 'पूजिती मुदित' - यांची पूजा करण्यास सापडली म्हणून आनंद झाला. कुलदेवाप्रमाणे वसिष्ठांची पूजा केली. परम प्रीतीने विश्वामित्रांची केली. वामदेवादिकांची मुदित मनाने केली. या प्रमाणे शब्द योजना करुन भूपाचे भाव सूचित केले. कुलदेवता सदा सुप्रसन्न रहावी व आशीर्वादाने कृपेने सर्व कार्य निर्विघ्नपणे पार पडावे ही इच्छा असते. परम प्रीतीत तशी इच्छा आकांक्षा नसते. ही प्रीती प्रतीतीने उत्पन्न झालेली कृतज्ञता युक्त असते. मुदित शब्दाने सुचविले की विप्रपूजा करताना आनंद झालाच पाहिजे तरच ती खरी पूजा!

(२) 'दिव्यासन सकलां दिली.'- वसिष्ठ विश्वामित्रांना सिंहासनावर बसवून मग पूजा केली. इतरांची पूजा करून मग दिव्य आसने= सिंहासने दिली. ही पूजा म्हणजे प्रत्येकाजवळ जाऊन न करता 'नमोस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये-' हा श्लोक म्हणून सर्वांच्या मस्तकावर गंधाक्षता पुष्प वाहून ते उभे असता असताच केली असे मानणे जरुर आहे. वामदेवआदि पुष्कळ मोठा मुनिसमाज आहे. लग्नाची वेळ जवळ येत चालली आहे अशा वेळी विप्रसमाजाचे पूजन करण्याची अशीच पद्धती महाराष्ट्रातसुद्धा आहेच. नंतर हे सर्व सिंहासनावर बसले व सर्वांनी आशीर्वाद दिले. आता सिंहासनावर बसविलेल्या कोसल पतीचे पूजन करतील. (३२१।१-४)

हिं. । बहुरि कीन्हि कोसलपति पूजा। जानि ईस सम भाउ न दूजा॥१॥
। कीन्हि जोरि कर बिनय बड़ाई। कहि निज भाग्य बिभव बहुताई॥२॥
। पूजे भूपति सकल बराती। समधी सम सादर बहु भाँती॥३॥
। आसन उचित दिए सब काहू। कहौं काह मुख एक उछाहू॥४॥
म. । मग केली कोसलपति पूजा। गणुनि ईश सम भाव न दूजा॥१॥
। स्तुती प्रार्थना कृत कर जोडुनि। भाग्य विभववृद्धी निज वानुनि॥२॥
। पूजिती भूपति सर्व वऱ्हाडा। व्याह्यासम आदर अति जाडा॥३॥
। उचित आसनें दिधलीं सर्वां। एक मुखें ववे न उत्सवा॥४॥

अर्थ- मग दुसरा कोणताही (ममत्व) भाव मनात न आणता शंकरा सारखे (ईश) जाणून जनकांनी कोसलपति दशरथांची पूजा केली॥१॥ हात जोडून स्तुती व प्रार्थना करुन आपल्या भाग्याच्या व वैभवाच्या वृद्धीचे वर्णन केले. (आपल्या संबंधाने माझे भाग्य उदयाला आले व वैभव वाढले) ॥२॥ नंतर सर्व वऱ्हाडाची पूजा राजाने केली ती सुद्धा व्याह्यासारख्याच अति दृढ आदराने केली.॥३॥ सर्वांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यते प्रमाणे आसने दिली. एकच मुखाने या उत्सवाचे वर्णन करवत नाही॥४॥

टीता-(१-२) कोसलपति अयोध्याधीशांच्या श्रेष्ठतेला साजेल शोभेल अशा प्रकारे दशरथाची पूजा केली. 'जसा देव तस समुचित पूजन'॥ येथे बाह्य व्यवहार दाखविला व दुसऱ्या चरणाने भावना दाखविली. हृदयात भाव मात्र व्यावहारिक नसून पारमार्थिक आहे. न दूजा या शब्दानी स्पष्ट केले की हे व्याही माझ्या मुलीचे सासरे इत्यादि ममत्वाची भावना किंवा भेद भावना मुळीच नाही. ज्या भावनेने वसिष्ठांची कुलदेव इष्ट देव मानून केली व त्याच भावनेने सर्व

वऱ्हाडाची केली. ज्ञानी भक्त व्यवहारात कसा वागतो याचे हे सुंदर निदर्शन आहे. 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म' जे जे दिसे भूत ते ते भाविजे भगवंत ॥ मी सेवक सचराचर रूपे प्रभु भगवन्त (४।३) हे अनन्य भक्ताचे लक्षण आहे. बाह्य व्यवहार मात्र व्यावहारिक, सामाजिक, धार्मिक व तात्कालिक भेदांना शोभतील असेच केले पाहिजेत.

(वि.ल.ठे) जनक विदेही होते तरी कर्म, उपासना देवपूजनादि व्यवहार त्यांनी सोडला नव्हता. आपल्याला कर्मठ, टाळकुट्या वगैरे लोक म्हणतील व ज्ञानी जीवन्मुक्त वगैरे म्हणणार नाहीत अशी भीती त्यांना वाटत नव्हती. उलट भोगी योगा ज्ञाना लपविती। व्यवहारें चातुर्ये साधिती ।। सर्व करुनि ते करिती न काही। भीती अहंता चित्तीं नाही ॥ असे वागत आहेत यावरुन परमहितेच्छूंनी काय तो बोध घ्यावा! जाडा= दृढ, पुष्कळ.

(चौ.४) या वऱ्हाडात क्षत्रिय वैश्य शूद्र, राजकुळातले, राजपुत्र इत्यादि विविध सामाजिक धार्मिक अधिकाराचे लोक होते. त्यांना त्यांच्या योग्यते प्रमाणे बसण्यास जागा दिल्या हे सुद्धा ईश भावनेनेच केले. हृदयात पारमार्थिक सत्ता व व्यवहारात व्यावाहारिक सत्ता अशीही भूमिका असते.

हिं. *। सकल बरात जनक सनमानी। दान मान बिनती बर बानी ॥५ ॥*
। बिधि हरि हरु दिसिपति दिनराऊ। जे जानहि रघुबीर प्रभाऊ ॥६ ॥
। कपट बिप्रबर बेष बनाएँ। कौतुक देखहिं अति सचु पाएँ॥७॥
। पूजे जनक देव सम जानें। दिए सुआसन बिनु पहिचानें ॥८ ॥
म. *। सर्व वऱ्हाड जनक सन्मानी। दान मान विनती वर वाणीं ॥५ ॥*
। विधि हरिहर दिनराज दिशापति। जे रघुवीर-प्रभाव जाणति ॥६ ॥
। कपट-विप्रवर-वेषां धरुनी। अति सुख पावति कौतुक बघुनी ॥७॥
। करिति जनक देवासम पूजन। ओळखल्या विण देत शुभासन ॥८ ॥

अर्थ- जनकराजाने दान मान विनंती व सुंदर वचनांनी सर्व वऱ्हाडाचा सन्मान केला ॥५॥ ब्रह्मदेव, विष्णु, शंकर, सूर्य व दिक्पाल इ. जे कोणी रघुवीराचा प्रभाव जाणणारे देव होते ते मायेने श्रेष्ठविप्रांचा सुंदर(वर) वेष(रुप) घेऊन (हे सर्व) कौतुक पाहून अत्यंत सुखी झाले ॥६-७॥ जनकांनी त्यांचे देवाप्रमाणे पूजन केले व न ओळखताही त्यांना सुंदर आसने दिली।।८॥

टीका- चौ.५ रामचंद्राचा सत्कार राणी व इतर स्त्रियांनी केला. नंतर व्याहीभेट होऊन वसिष्ठ पूजनाने वऱ्हाडाच्या सत्काराचा उपक्रम केला व येथे या चौपाईत त्याचा उपसंहार करीत आहेत या सर्व वर्णनात अभ्यास अपूर्वता, फल, उपपत्ती या सर्व गोष्टी आहेत. वाचकांनी शोधून पहावे.

(क) 'दान मान विनती वरवाणी' वऱ्हाडात चारी वर्णाचे लोक आहेत व येथे चार प्रकार आहेत म्हणून हे चार प्रकार चार वर्णाकडे सहज जोडले जातात पण तसे केल्यास ब्राह्मणांना मान, विनंती व वरवाणी यांचा लाभ झाला नाही असे ठरेल. क्षत्रियांना विनंती वरवाणीचा लाभ झाला नाही असे सिद्ध होईल व असेच वैश्यांचे म्हणून 'ब्राह्मणांना दान मान प्रार्थना व वरवाणी क्षत्रियांना व बाकी सर्वांना मान प्रार्थना व गोड शब्द. वऱ्हाडी म्हणून आलेल्या सर्वांना मान देणे व विनंती करणे गोड प्रेमळ शब्दांनी बसण्यास सांगणे या गोष्टी कराव्याच लागतात. दान घेण्याचा अधिकार इतरांचा नाही म्हणून ब्राह्मणांच्या सन्मानात तेवढे वैशिष्ट्य. दान सुद्धा सन्मान पुरःसर प्रेमाने विनंती करुन दिले. 'दान मान विप्रांना देती' (२।२०४।४)

(चौ.६-८) (१) 'ब्रह्मादि सुरवर विप्रवेषी परम कौतुक पाहती' असा (३१९। छं) पूर्वी रामचंद्रांच्या मंडप प्रवेशाच्यावेळी उल्लेख केला आहे. यावरुन हे देव दशरथादि वऱ्हाडी मंडपात येण्यापूर्वी मंडपात येऊन बसले होते, अर्थात ते जनकपुरीतील विप्रवरात येऊन बसले होते असे मानणे भाग आहे. (क) वऱ्हाडाच्या सत्काराचा उपसंहार केल्यानंतर यांच्या पूजेचा उल्लेख येथे करीत आहेत व त्यात त्यांस आसन देण्याचा उल्लेख आहे यावरुन ते आले त्यावेळी त्यांस बसण्यास उचित आसने दिली नव्हती, किंवा ते उभ्या उभ्यानेच कौतुक पहात होते असे मानावे लागते. त्यांचे विशिष्ट तेज पाहून 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या न्यायाने त्यांचे पूजन करण्याची इच्छा झाली. जसे दशरथांचे शंकर भावनेने पूजन केले तसेच यांचे देव भावनेने पूजन केले हे देव आहेत मनुष्य रूपाने आले आहेत हे मात्र ओळखले नाही.

(ख) आणखी एक अनुमान निघते की वऱ्हाडाचा सन्मान केल्यावर जनकपुरीतील ब्राह्मणांची पूजा केली. ते शांन्तिपाठ म्हणत असल्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. पुढील कथेचा सांधा बेमालुमपणाने जोडण्याची सुंदर कला येथे वापरली आहे. 'कौतुक बघुनी' सध्या रामचंद्र तर स्वस्थ बसले आहेत तेव्हा हे कौतुक पाहणे व सुखी होणे त्यांच्या संबंधाने नसून विदेही जनकाच्या व्यवहाराचे कौतुक पाहून सुखी झाले आहेत. हे सर्व देव सर्वज्ञ अंतरीचे जाणणारे असल्याने यावेळेपर्यंतची विदेहाची भावना व व्यवहार हे जे काही घडले ते त्यांनी जाणले व या जीवन्मुक्त व्यवहार नाटकाचे 'निर्ममो निरहंकारः' या स्थितीचे कौतुक करावेसे वाटले. का जाणता आले नाहीत या वर्णनाच्या निमित्ताने कथेचा प्रवाह बदलला जात आहे.

हिं. छं. *पहिचानको केहि जान सबहि अपान सुधि भोरी भई।*
आनंद कंदु बिलोकि दूलहु उभय दिसि आनंद मई॥
सुर लखे राम सुजान पूजे मानसिक आसन दए।
अवलोकि सीलु सुभाउ प्रभुको बिबुध मन प्रमुदित भए॥३२१॥

हिं. दो. *रामचंद्र मुखचंद्र छबि लोचन चारु चकोर।*
करत पान सादर सकल प्रेमु प्रमोदु न थोर॥३२१॥

म. छं. जाणेल कोणा कोण ओळखि राहि ना निज शुद्धही।
आनंदकंद बघून वर आनंदमय उभ लोकही॥
सुर कळति रामा सुज्ञ पूजुनि मानसिक दे आसनां।
प्रभुच्या सुभावा बघुनि शीला मोद अति विबुधां मनां॥१॥

म. दो. रामचंद्र मुखचंद्र छवि लोचन चारु चकोर।
करिति पान सादर सकल प्रेम मोद अति थोर॥३२१॥

अर्थ- जिथे स्वतःचीच शुद्ध कोणास राहिली नाही तेथे कोण कोणाला जाणणार ओळखणार व कसे जाणणार? (कारण की) आनंद जलाची वृद्धी करणारा (आनंद+कं+द) वर पाहून दोन्ही बाजूकडील लोक आनंदमय झाले आहेत. रामचंद्रांनी देवांना ओळखले व मानसिक अर्घ्य देऊन (पूजुनि) मानसिक आसने त्यांस दिली. प्रभूचा स्वभाव व शील पाहून विबुधांच्या (देवांच्या) मनास पुष्कळ मोद झाला. ॥छं॥ (मराठीत थोर =मोठा, पुष्कळ, हिंदीत थोर= थोडा अल्प). रामचंद्रांच्या मुखचंद्राच्या छवीचे सर्वांचे सुंदर नेत्र रूपी चकोर आदराने पान करीत आहेत व प्रेम व मोद फार झाला आहे. (थोडा थोडका नाही) ॥दो.॥३२१॥

टीका-छंद (चरण १।२) येथे हे सुचविले की जनकांनी ब्रह्मादि देवांना ओळखले नाहीतच पण वसिष्ठ, विश्वामित्र, वामदेव, काश्यप, मार्कंडेय, कात्यायन व देवर्षी नारद यांनी सुद्धा ओळखले नाहीत. देवांनी पसरलेल्या आपल्या मायेच्या आवरणातून या ब्रह्मर्षी देवर्षींना सुद्धा पाहता आले नाही. सर्व लोक देहभान भुलून आनंदमग्न झाले आहेत.

(क) 'आनंदकन्द' शब्दातील भाव ३१८ च्या छंदाच्या टीकेत पहावे व तेथे केलेले वर्णन 'अंभोज अंबकि अंबु भरती स्वंगि पुलकावलि अती॥' येथे गृहीत धरावे. राण्या वगैरे स्त्रियांनी व येथील सर्व पुरुषांनी ब्रह्मवराला पाहिल्यावर दोघांची एकच दशा झाली आहे.

१. आनंदकंद विलोकुनी वर सकल हृदयी हर्षती।

२. आनंदकंद बघून वर आनंदमय उभलोकही

३. मंगलगाना करती सुस्वरि। सकल हर्ष वश कळे कुणातरी?

४. (राहिना निज शुद्धही) जाणेल कोणा कोण ओळखी?

(चरण ३-४)-१ येथे हे सिद्ध झाले की ब्रह्मादि देवांच्या मायेच्या आवरणातून त्यांचे सत्य स्वरुप फक्त रामचंद्रांनीच ओळखले. दुसरे असे ठरले की सर्व लोक आनंदमय होऊन देहभान विसरून गेले आहेत पण राम आनंदमय, आनंदमग्न झाले नाहीत. ओढे नद्यांना मिळून त्यांच्यात मग्न होतात, नद्या सागरास मिळून सागरात मग्न होतात पण महासागर मिळणार कोणाला व मग्न होणार कोणात? त्यांच्यासारखा दुसरा महासागर जेव्हा भेटेल तेव्हा दोन्ही तदाकार होतील.

झालेले दिसतील एवढेच! 'हर्ष विषाद रहित रघुराव' असे अनेक वेळा म्हटले आहे ते येथे ध्वनित केले.

(२) मनुष्य रूपात असल्याने मनुष्योचित नाट्य करणे जरूर आहे. त्यातून नाट्य कौतुक पाहण्यास आलेल्यांना ते ते दाखविणे जरूर आहे. नाहीतर त्यांच्या ठिकाणी मोह उत्पन्न होऊन ते निराश होतील. हे परमात्म्याचे अवतार आहेत असे म्हणतात पण प्रभाव तर काही दिसत नाही तेव्हा आता रावणाचा वध होणार कसा अशी शंका भीती देवास वाटू नये म्हणून, मानस पूजन करून मानसिक आसने दिली पूजा करून मग आसन दिले त्या अर्थी ही पूजा म्हणजे अर्घ्य प्रदानच समजणे योग्य आहे. कारण की आलेल्या पूज्य व्यक्तींना आधी अर्घ्य देऊन मग आसन देऊन पूजन करावयाचे असते. 'अर्घ्य दिले आसनी बसविले' (३१९।८).

(३) 'प्रभुचे सुभावा बघुनि शीला' आपणास ज्या अर्थी रामानी ओळखले त्या अर्थी हे प्रभु आहेत अशी खात्री झाली. शील- 'नमामि भक्तवत्सलं कृपालुशील कोमलं ॥' (३।४।१)

भक्तवत्सलता हा स्वभाव व कृपालुता कोमलता हे शील ब्रह्मादि देवांचे दुःख निवारण करण्यासाठी अवतार घेऊन नरलीला करीत आहेत हे भक्तवत्सलता द्योतक आहे व आम्ही देवांनी निराश, सभीत होऊ नये म्हणून आम्हाला आपले ऐश्वर्य आपला प्रभाव या मानसिक पूजेने दाखविण्याची कृपा केली हे देवांनी जाणले म्हणूनच त्यांना येथे विबुध= विशेषज्ञानी असे म्हटले. आता देवांचे संकट मोचन लवकरच होणार म्हणून यांना फार आनंद झाला. मात्र या देवात आनंदमग्न होणारे कोण आहेत हे आपण नुकतेच पाहिले आहे. एका उमापति शिवाय कोणी नाही.

(क) रामानी देवांस ओळखले व त्यांचा सत्कार केला, पण सीतेने 'शची शारदा रमा भवानी' यांना ओळखल्याचा उल्लेख मागे किंवा पुढे कोठेच नाही! हा भेदही लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

दो.- रामचंद्राच्या चारी बाजूस लोक बसलेले असता रामचंद्राचे मुख सर्वास सारखेच दिसते आहे हे येथे स्पष्ट आहे त्या अर्थी सर्वांना परमानंद सुख देण्यासाठी प्रभु सर्वतोमुख- विश्वतोमुख- झाले हे येथे ध्वनित केले. मेघ ज्यावेळी जलाची वृष्टी करतो त्यावेळी तो एका केंद्राच्या सभोवती सर्वत्र करतो. हे आनंद-कं-द येथे या मंडप गगनात आलेले आहेत. कृपालु शील कोमल आहेत मग आनंदाचा वर्षाव सर्वत्र करतील यात नवल काय? दो. ३१६ त रामचंद्रांना मेघ बनविले आहेत ते रूपक अद्याप चालूच आहे. येथे चंद्र बनविले आहेत. कारण आकाशात उगवलेला पूर्ण चंद्र सर्वांना सर्व ठिकाणच्या पाहणाऱ्या लोकांना दिसतो. येथे रूपामृत पान करण्यात सर्वांचेच नेत्र चकोर बनले आहेत. हेच रामचंद्र 'वळुन बघत जिकडे मनचोर। सीता मुख शशि नयन चकोर ॥' झालेच आहेत (२३०।३) 'अगस्त्याश्रमात बसलेले मुनिमंडली प्रभु सर्वास समोर। तनु शरदेन्दु विलोकिती जणु की निकर चकोर' (३।१२) सर्व मुनिंवर येथल्या सारखीच कृपा केली आहे. ''मुदित नारिनर पाहुनि शोभे। अनुपम रूपि नेत्र मन लोभे ॥४॥ टकमक सब शोभति चौफेर हि। रामचंद्र मुखचंद-चकोरहि।।५॥ (२।११५।५)

(३२२।१-४)

हिं. । समय बिलोकि बसिष्ठ बोलाए। सादर सतानंदु सुनि आए॥१॥
। बेगि कुअँरि अब आनहु जाई। चले मुदित मुनि आयसु पाई॥२॥
। रानी सुनि उपरोहित बानी। प्रमुदित सखिन्ह समेत सयानी॥३॥
। बिप्रबधू कुलबृद्ध बोलाई। करि कुलरीति सुमंगल गाई॥४॥

म. । समय विलोकुनि वसिष्ठ बाहति।सादर शतानंद तैं सादर ठाकति॥१॥
। आणा लवकर कुमारिस अतां। जाति मुदित मुनि आज्ञा मिळतां॥२॥
। राणी श्रवुनि पुरोहित वाणी। प्रमुदित सखीं समेत शहाणी॥३॥
। विप्रवधू कुलवृद्धा आणुनि। गाति सुमंगल कुलविधि सारुनि॥४॥

अर्थ- कार्याची वेळ जवळ आली असे जाणून वसिष्ठांनी शतानंदास बोलावले (वाहले) तेव्हा ते आदराने जवळ येऊन उभे राहिले॥१॥ वसिष्ठांनी त्यांस सांगितले की आता कुमारीला लवकर आणा. ही मुनींची आज्ञा मिळताच शतानंद आनंदाने गेले॥२॥ पुरोहितांचे म्हणणे ऐकून सुज्ञ राणीला आपल्या सखीं सहित आनंद झाला॥३॥ ब्राह्मणांच्या स्त्रिया व आपल्या कुळांतील वृद्ध स्त्रियांना बोलावून मंगलगीते गात गात सर्व कुलरीती केल्या (सारुनि- संपवून, पूर्ण करुन)॥४॥

टीका चौ. १-४ वसिष्ठ ऋषी रविवंश पुरोहित आहेत व निमिचेसुद्धा ते पुरोहित होतेच. विवाह कार्य ठरलेल्या मुहूर्तावर करविणे ही जबाबदारी दोन्हीकडील पुरोहितांनी सांभाळणे जरूर असते. स्त्रिया उशीर करतात हे लक्षांत घेऊन घाई करणे हे मुलाकडील पुरोहितांचे कर्तव्यच आहे.

(क) शतानंद सादर आले या म्हणण्यातील भाव हाच की ऐकल्याबरोबर जवळ येऊन उभे राहिले, कशाला बोलावलेत, वेळेची किंमत आम्हाला माहीत आहे! वगैरे काहीसुद्धा बोलले नाहीत. यावरून त्यांची वसिष्ठांविषयीची पूज्य भावना दिसून येते.

(ख) आनंदाने अंतःपुरात गेले. कार्याला आरंभ झाला असे वाटल्याने आनंद झाला. यजमानाच्या कार्याची कळकळ पुरोहितास असलीच पाहिजे.

(२) राणी व तिच्या सखी प्रमुदित झाल्या. शतानंद मुदित झाले तर राण्या वगैरे फार मुदित झाल्या. त्यांना राग तर आलाच नाही पण वेळेवर कार्याला प्रारंभ होणार हे जाणून पुरोहितापेक्षा जास्त आनंद झाला हे मुदित व प्रमुदित या शब्दातील भेदाने सुचविले. शाहणी म्हणण्याचे कारण इतकेच की वेळेचे महत्त्व जाणून निरोप कळताच कार्याला लागली.

(३) 'विप्रवधू कुलवृद्ध'- विश्वामित्रांनी जनकास सांगितले होते की 'तरि जाउनि करणे अतां वंशि यथा व्यवहार॥ द्विज- कुलवृद्ध नि गुरुमतें वेदविहित आचार॥' (२८६) वेदविहित आचारांशी पुरुषांचा मुख्य संबंध असतो पण वंशव्यवहार =कुलरीतींशी स्त्रियांचा संबंध जास्त असतो म्हणून ही विश्वामित्रांची आज्ञा जनकांनी अंतःपुरात आधीच कळवून ठेवली होती असे

स्पष्ट दिसते. स्त्रियांतील कुलरीतींची माहिती स्त्रियांना असते म्हणून राणीने विश्वामित्रांच्या आज्ञेप्रमाणे विप्रवधू व आपल्या कुळातील वृद्ध स्त्रियांना बोलावून कुलरीती काय कशा करावयाच्या ते समजाऊन घेतले व त्यांच्या नजरेखाली त्या उरकल्या. राजांच्या वंशावळी व पुरोहितांची व पुरोहित पत्नींची नावे पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिसते की क्षत्रिय कुलवृद्धापेक्षा विप्रकुलवृद्धा जास्त-ज्ञान वृद्ध असतात त्यांनी अनेक राजांच्या कारकीर्दी पाहिलेल्या असतात त्यामुळे कुलपरंपरागत चालीरीतींचे ज्ञान पुरोहित पत्नींना वगैरे क्षत्रिय पत्नीपेक्षा जास्त असे. कुलाचार परंपरा अविच्छिन्न राखण्याची दक्षता किती घेतली पाहिजे ते येथे कळते. आज आजोबांचे नाव पुरुषास व आजेसासूचे नाव स्त्रियास माहीत नसण्याची पाळी आली आहे. कुलदेव-देवता कोणत्या ते माहीत नसणारी दांपत्ये ब्राह्मणात बरीच दिसू लागली आहेत मग कुलाचार, कुलधर्म उच्छिन्न झाले तर काय नवल! व मग विविध संकटे, रोग, दारिद्र्य इत्यादींनी त्या कुळात आपले ठाणे दिले तर दोष कोणाचा? गोत्रं सुद्धा माहीत नसलेले ब्राह्मण आढळतात. 'उत्सन्न कुलधर्माणां मनुष्यांणां जनार्दन! नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम्' ॥ (भगवत्.गी.) काही दिवसांनी बापाचे नाव माहीत नाही असे सांगण्याची वेळ येईल की काय कोणास ठाऊक! आता सीतेला मंडपात नेण्याच्या तयारीस लागतात:-

(ल.ठे. त्वरा निदर्शन करण्यासाठी शतानंद पुरोहिताने राण्यास काय सांगितले ते येथे अध्याहृत ठेवले आहे.)

हिं. *। नारिबेष जे सुरबर बामा। सकल सुभायँ सुंदरी स्यामा ॥५॥*
। तिन्हहि देखि सुखु पावहिं नारीं। बिनु पहिचानि प्रानहु ते प्यारीं॥६॥
। बारबार सनमानहिं रानी। उमा रमा सारद सम जानी॥७॥
। सीय सँवारि समाजु बनाई। मुदित मंडपहि चलीं लवाई॥८॥

म. *। स्त्रीवेषीं ज्या सुरवर वामा। सहज सुन्दरी सगळ्या श्यामा॥५॥*
। त्यां देखुनि सुख पावति नारी। प्राणप्रिय परिचय विण भारी॥६॥
। पुनःपुन्हां राणी सन्मानी। सम शारदा रमोमा मानी॥७॥
। सीते सजवुनि समाज सजुनी। मुदित मंडपा निघति घेउनी॥८॥

अर्थ- स्त्रीवेषात असलेल्या सुरश्रेष्ठांच्या ज्या स्त्रीया आहेत त्या सर्व सहज सुंदर व श्यामा (सोळा वर्षे वयाच्या) आहेत ॥५॥ त्यांना पाहून सर्व स्त्रियांना सुख झाले व परिचय नसताही त्या सर्वांना अति प्राणप्रिय वाटू लागल्या ॥६॥ राणीने शारदा, रमा, उमा यांच्यासारख्या मानून त्यांचा पुनःपुन्हा सन्मान केला ॥७॥ सीतेला सजवून व आपल्या सर्व समाजाची तयारी करुन आनंदाने सीतेला घेऊन मंडपाकडे निघाल्या. ॥८॥

टीका- (१) ज्या सुरवर वामा- 'शची शारदा रमा भवानी। सहज शुची सुर युवती ज्ञानी॥

कपट नारिवर वेषा धरती। जाऊनी राणीवसा मिसळती॥ (३१८।६-७). याच सुरवर बामा.

बामा=स्त्री, श्यामा= सोळा वर्षाची, यौवनारूढ स्त्री. 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे गर्दभी अप्सरा भवेत' (सुभाषित). ज्यावेळी या आल्या त्यावेळी कोणी ओळखल्या नाहीत तशा अद्यापही नाहीतच, पण त्यावेळी कोणी अपरिचित सुंदर स्त्रिया आपल्यात मिसळल्या आहेत हे ही कोणास कळले नाही. पण तो आनंद आता ओसरल्यामुळे कोणीतरी सन्मान्य सुंदर स्त्रिया नवीन आहेत असे सर्वांस वाटले व त्यांच्यांवर सर्वांचे अत्यंत प्रेमही जडले. **शुद्ध सात्विक हृदय शुद्ध सात्विक व्यक्तींवर ओळख नसता सुद्धा प्रेम करू लागते हे मानव मनाचे वर्म येथे स्पष्ट दाखविले.** 'विकसति हि पतंगस्योद्गमे पुण्डरीकं। द्रवति हि हिमरश्मावुद्गते चंद्रकांत:' हा सहज स्वभाव आहे. रजोगुणी तमोगुणी हृदयी व्यक्तीत असे झाले नसते.

(२) सात्विक वृत्तीच्या निष्काम हृदयास देव देवतांचे दर्शन कोणत्याही रूपात जरी झाले व त्या रूपास (ते सुंदर असेलच असे नाही) पाहून सुख होते व तेथे प्रीती जडते. असे झाले म्हणजे समजावे की कोणीतरी सात्विक देव देवता या विशेष भाविक रूपात आहेत. आपली परीक्षा दयाशीलता अनुकंपा इत्यादी पाहण्यासाठी आल्या आहेत. येथे सर्वच अलौकिक असल्याने परीक्षा वगैरेचा प्रश्न नाही. कित्येक वेळा कृपा करण्यासाठीसुद्धा येतात. अशावेळी साधकाने सावध रहावे!

(३) देवांना न ओळखता जनकांनी जसा देव भावनेने, देव मानून सन्मान केला तसेच राणीने केले. **येथे पुन्हा जनक व सुनयना यांचा समान अधिकार दाखविला.**

(क) सीतेला वस्त्रे, सर्व प्रकारचे अलंकार, इत्यादिकांनी श्रृंगारुन व बरोबर जाणाऱ्या सर्व स्त्रियांनी श्रृंगार वगैरे करुन त्यावेळी बरोबर न्यावयाचे मंगल पदार्थ वगैरे सजविले व निघाल्या सीतेला घेऊन मंडपाकडे. (ल.ठे.) विप्रवेषातील देवांचा एकदाच सन्मान केला गेला पण स्त्री वेषातील देवींचा मात्र तुलसीदासांनी पुन:पुन्हा सन्मान केला आहे! हे नारीवर्ग निंदकाचे लक्षण आहे की काय? याचा वाचकांनी विचार करावा व जेथे नारीजातीची निन्दा केलेली दिसते तिचा विचार करताना ही स्थळे तुलनेस घ्यावी म्हणजे निन्देतील हेतू कळेल.

हिं. छं. / *चलि ल्याइ सीतहि सखीं सादर सजि सुमंगल भामिनीं।*
/ *नव सप्त साजें सुंदरी सब मत्त कुंजर गामिनी॥*
/ *कलगान सुनि मुनि ध्यान त्यागहिं काम कोकिल लाजहीं।*
/ *मंजीर नूपुर कलित कंकन तालगति बर बाजहीं॥१॥*

हिं. दो. / *सोहति बनिता बृंद महुँ सहज सुहावनि सीय।*
/ *छबि ललना गन मध्य जनु सुषमा तिय कमनीय॥३२२॥*

म. छं. / *सखि घेति सीते निघती सादर सजुनि मंगल भामिनी।*
/ *नव सप्त सजनि सुंदरी सब मत्त-कुंजर-गामिनी॥*

। गाता श्रवुनि मुनि ध्यान तजिती काम- कोकिल लाजती।
। मंजीर नूपुर कलित कंकण तालगातिं वर वाजती॥१॥
म. दो. । सहज चारु सीता खुले वनिता वृंदि तदीय।
। छबि ललनागण- मध्य जणुं सुषमा स्त्री कमनीय॥३२२॥

अर्थ- सखी आणि भामिनी यांनी सर्व मंगल वस्तु सजवून सीतेला सादर बरोबर घेतली व (मंडपाकडे) निघाल्या. त्या सर्व स्त्रिया सुंदर व मत्तगजासारखी चाल असलेल्या सोळाही अंगाना अलंकृत केलेल्या आहेत. त्यांचे मंगल गीतगान ऐकताच मुनि ध्यान सोडतात व कामदेवाच्या कोकिळा लाजतात.(लाजेने मान खाली घालतात). कटिमेखला, सुंदर पैजणे(तोरड्या इ.) व सुंदर कंकणे तालाच्या गतीवर मधुर वाजत आहेत ॥छं॥ सहज सुंदर असलेली सीता आपल्या सखी व इतर वनिता समूहात अशी खुलत आहे की छबिरुपी ललनांच्या समुहात अशी खुलत आहे की छबि रुपी ललनांच्या समूहांत जणू काय कमनीय परम शोभा रूपी स्त्रीच शोभत आहे॥दो. ३२२॥

टीका-(छंद १) कुलरीति वगैरे करून त्या षोडशवर्षीय सुंदर तरुणींचा सन्मान करुन सीतेला शृंगार वगैरे करण्याचे कार्य सीतेच्या मातेने केले. तिला मंडपात जाण्यास अद्याप वेळ आहे. कन्यादानाचे वेळी बोलावल्यावर त्या जातील. सीतेच्या सखी तिला घेऊन निघाल्या आहेत, (पण त्या शची, शारदा, रमा, भवानी पण या सखींमध्ये आहेत हो! तेवढ्यासाठी तर त्यांनी १६।१६ वर्षाच्या ललनांचे सोंग घेतले आहे. रामरूप अवलोकन करावयास सांपडेल हा आहे हेतु.)

(क) सादर= पुढे करुन. ज्याला आदर द्यावयाचा असेल त्यास पुढे करुन बाकीच्यानी आजूबाजूला व मागे चालणे ही व्यावहारिक नीति मर्यादा आहे. 'मध्ये' हा शब्द पुढल्या दोहात असला तरी मधोमध असा अर्थ घेऊन भागणार नाही. मंडपात प्रवेश करताना सीता सर्वांना दिसली आहे. तिच्या सभोवार तिच्यापेक्षा मोठ्या १६।१६ वर्षींच्या तरुणींचा घोळका असता तर ७।८ वर्षीची सीता सर्वास मंडपात शिरातानाच दिसली नसती. "करुनि पुढे त्या सादर, वानर। जाति जिथे रघुमति करुणाकर॥" (५।४५।१)

(ख) भामिनी= सुंदर स्त्रिया एवढाच अर्थ येथे आहे. कारण की भामिनी म्हणजे श्यामा व सुंदर असा अर्थ केल्यास इतर ठिकाणी वापरलेल्या भामिनी शब्दाच्या अर्थाशी विरोध होईल. कोषात भामिनी= 'कोपना शैव भामिनी' (अमरे) सुंदर पण कोपिष्ट असा अर्थ आहे. तो फक्त 'भामिनी राम शपथ शत मजसी' (२।२६।६) यात व (२७।२) मध्ये कैकयीला लागू पडतो बाकी शबरी व सीता याना रामचंद्रानीच तो वापरला आहे. शबरी १६ वर्षाची व सुंदर होती काय? (२) नवसप्त सजवुनि - शरीराच्या ९+७=१६ स्थानाना सजवून, शृंगारघालून. (१।२९७।१ टी.प.) (क) 'मत्त कुंजर गामिनी' - राण्या रामाला ओवाळण्यास निघाल्या तेव्हा 'गज गामिनी वर नारि' म्हणून वर्णन केले. पण त्या काही मुसमुसणाऱ्या यौवनाने सुशोभित नव्हत्या व

त्यांच्यात सुरवर वामा श्यामा त्यावेळी नव्हत्या. येथे त्या आहेत म्हणून मत्त कुंजर गामिनी म्हणणे अत्यंत संयुक्तिक आहे. तारुण्य ओसरून गेलेले हत्ती व नुकताच मदस्राव होऊ लागलेले तारूण्यात प्रवेश केलेले हत्ती यांच्या चालीत पुष्कळ फरक असणारच. (३) श्रुति= श्रुतीत, श्रवणात, श्रवणाने. श्रुती= श्रवण. सुंदर गायन कानी येताच, काम कोकिळ लाजती- राण्या वगैरे मंगलगायन करीत चालल्या होत्या त्यांना 'कलकंठिंस कलगानिं लाजवति' (३१८।३) असे म्हटले. येथ कामदेवाचे कोकिळ लाजू लागले हा तारुण्याचा व शची शारदा रमा भवानी यांच्या गाण्याचा परिणाम आहे! पुन्हा पूर्वीसारखीच खबरदारी! (४) 'मंजीर नूपुर कलित कंकण ....वाजती' मंजीर= नूपुर असा अर्थ अमरकोषात व इतर कोषात आढळतो, पण येथे नूपुर शब्द असल्याने तो अर्थ घेता येत नाही. 'कंकण किंकिणि नूपुर रुणझुण' (२३०।१) 'कंकण किंकिणि नूपुर वाजति' (३१८।४). या दोन्ही उदाहरणात हात, कंबर व पाय यातील ध्वनि करणाऱ्या अलंकारांचा उल्लेख आहे, म्हणून येथे मंजीर=कटिमेखला, कांची= किंकिणि असा अर्थ करणेच योग्य आहे. याच अर्थाने गीतावलीत मंजीर शब्दाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. 'हाटक घटित, जटित मनि कटितट रट मंजीर' मंजीर कटितटी रटत आहेत. ध्वनी करीत आहेत. (७।२१।११ गीतावली) मंजीर= कांची, मेखला. दो. २३०।१ व ३१८।४ यांचा उच्चार करावा व अलंकार तेच असून शब्द व अनुक्रम यात बदल करून मत्तकुंजर गति व साधारण गजगति यातील भेद दाखविला. 'कंकण किंकिणि नूपुर वाजति' यांत गतीत थोडी अधिक त्वरा असून धिम्मेपणा, ठसका कमी आहे. गति सम आहे 'मंजीर नूपुर कलित कंकण तालगति वर वाजती' यात तारुण्याची ठसकेबाज चाल अधिक दृष्टीस पडते व गति सारखी नाही. किती सुक्ष्म अभ्यास नृत्य व गायन आणि स्वर शास्त्राचा केला असेल?

दो. वनितावृंद= स्त्रियांचा समूह. छंदात भामिनी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला त्यांनाच येथे वनिता म्हटले. भाव हा आहे की सीतेच्या तुलनेत त्यांचे सौदर्य साधारण स्त्रियांसारखे वाटते. स्त्री, वनिता, योषिता, वामा हे सामान्य स्त्रिया दर्शक शब्द आहेत. ललना, कान्ता, रमणी, सुंदरी, रामा, प्रमदा, वामलोचना इत्यादी बारा भेद सुंदर स्त्रियांचे आहेत. (क) सुंदर सुंदरतेला करते। छविगृहिं दीपशिखा जणुं जळते ॥ (२३०।७) असे जे वर्णन केले तोच भाव येथे आहे. छवीनेच जणू काय ललनांची (क्रीडाविलासशील सुंदर स्त्रिया) अनेक रूपे घेऊन एकत्र जमावे व त्यात कमनीय परम शोभेने स्त्रीरूप घेऊन यावे म्हणजे जसे दृश्य दिसेल जशी शोभा दिसेल तशी या वेळची शोभा आहे. (ख) दो. २४७ मध्ये अभूतोपमा द्वारा सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न केला तरी पण तशा प्रकारच्या लक्ष्मीला सीतेसारखी म्हणण्यात कवींना संकोचच वाटला. म्हणून आता येथे उत्प्रेक्षा द्वारा वर्णन करण्याचा प्रयत्न केला आहे खरा, पण त्याने सुद्धा कवीचे समाधान झाले नाही हे पुढील चौपाईत दिसेल.

(३२३।१-५)

हिं. । सिय सुंदरता बरनि न जाई। लघु मति बहुत मनोहरताई ॥१ ॥
। आवत दीखि बरातिन्ह सीता। रूप रासि सब भाँति पुनीता ॥२ ॥
। सबहि मनहिं मन किए प्रनामा। देखि राम भए पूरन कामा ॥३ ॥
। हरषे दसरथ सुतन्ह समेता। कहि न जाइ उर आनँदु जेता ॥४ ॥
। सुर प्रनामु करि बरिसहिं फूला। मुनि असीस धुनि मंगल मूला ॥५ ॥

म. । सीता शोभा अवर्णनीया। फार मनोहरता लघु धी या ॥१ ॥
। येतां बघुनि वऱ्हाडी सीते। रूप राशी सब परीं पुनीते ॥२ ॥
। सर्व मनोमनिं करिती प्रणमन। निरखुन रामा पूर्ण काम जन ॥३ ॥
। दशरथ तनयां समेत हर्षित। वदवे ना किती ह्रदिं आनंदित ॥४ ॥
। प्रणमुनि निर्जर वर्षति फूल। मुनि आशीर्ध्वनि मंगलमूल ॥५ ॥

अर्थ- सीतेची शोभा (सुंदरता) अवर्णनीय (अनिर्वचनीय) आहे. मनोहरता फार असून याला (या कवीला) बुद्धी तर तुच्छ आहे ॥१ ॥ रूपराशी (रूपसागर) व सर्वप्रकारे पुनीत असलेल्या सीतेला वऱ्हाडांनी पाहिली. ॥२ ॥ तेव्हा त्यांनी सर्वांनी तिला मनातल्या मनात नमस्कार केला व रामचंद्राकडे निरखून पाहताच सर्व पूर्ण काम झाले. ॥३ ॥ (भरतादि) पुत्रांसहित दशरथांना हर्ष झाला. त्यांच्या ह्रदयात किती आनंद झाला ते सांगणे अशक्य आहे. ॥४ ॥ देवांनी प्रणाम करून पुष्प वर्षाव करण्यास प्रारंभ केला व मुनींच्या मंगलमूल अशा आशीर्वादाचा ध्वनि होऊ लागला. ॥५ ॥

टीका-चौ.(१) सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न विविध प्रकारांनी कवींनी करून पाहिला पण समाधानकारक कल्पना अन्तश्चक्षू पुढे उभे करण्यासारखे वर्णन करता आले नाही. म्हणून येथे शरण चिठी दिली की ते या दासाला तरी वर्णन करता येत नाही. सौंदर्य अपार व बुद्धि अगदी अल्प व तुच्छ त्यामुळे ते करता येत नाही. अशी लीनता असा कमीपणा कवींनी आपल्याकडे घेतला. पण त्या सौंदर्याचे वर्णन कोणासच करता येणे शक्य नाही. कारण की (क) जसे श्री रामचंद्र प्रकृती पारू अप्राकृतिक, केवळ चिदानंदमय, तशीच सीतासुद्धा अप्राकृतिक, चिदानंदमय, कोणाचीही बुद्धि कितीही विशाल व कुशाग्र असली तरी ती प्रकृति जनितच असणार! मग प्रकृति पार असलेल्या वस्तुंचे सौंदर्याचे वर्णन त्या बुद्धिला कसे करता येईल? म्हणूनच पूर्वी प्रयत्न करून पाहिल्यानंतर आता कवीची मति (धी) कुंठितच झाली. होणारच तशी. जिच्या विवाह मंडपाचे वर्णन करण्यास व ती ज्या पुरीत राहते त्या पुरीचे वर्णन करण्यास 'लाजति गिरा नि शेष' त्या सीतेच्या सौंदर्याचे वर्णन कसे करता येणार!

चौ. (२) रूपराशि- रूपसागर, पयोराशि= जलधि, जलनिधि, त्या प्रमाणेच रूपराशि म्हणजे रूपाचा सागर. ज्याची खोली कळत नाही व अंत, मर्यादा, सीमा, दिसत नाही असे

अपार अगाध सौंदर्य. 'रुपराशिनृप अजिर बिहारी' असे रामचंद्राचे पण वर्णन आहे. (७।७७।८) (क) सबपरी पुनीते= सर्व परींनी पुनीत. प्रथम जन्माने. परम पुनीत, अयोनिजा. ज्या कुळात वाढली ते कुळ परम पुनीत. ज्यांनी संगोपन केले, ज्यांच्या संगतीत वाढली ते जनकराजा व सुनयना परम पुनीत, निर्दोष रूप म्हणून रुपाने पुनीत, भवानी पूजनादि लहान वयातच करीत होती म्हणून नेम पुनीत. जनक सुनयनांच्या सारख्या बुधांच्या सेवेने शील पुनीत. 'बुध सेवेविण शील कि मिळते' (७।९०।६) हा गुण खाणि जानकी सीते। व्रत सुशील छवि नेम पुनीते॥१॥ (३।३०।७) पातिव्रत्य पुनीतता वऱ्हाडयांच्या अनुभवास अद्याप आलेली नाही. बाकीची छबि (रूप) शील व नेम यांची पवित्रता त्यांना कळण्यासारखी आहे.

(चौ.३)- सीतेचा प्रभावच इतका पडला की प्रत्यक्ष नमस्कार करावा असे प्रत्येकास वाटले, पण तिचे वय व संबंध डोळ्यापुढे असल्याने व्यावहारिक मर्यादांचे पालन करणे भाग असल्याने मनातल्या मनात नमस्कार केला. रामचंद्रांचा प्रभाव व सीतेचा प्रभाव अगदी सारखा हे येथे दाखविले. आमराईत, परिचय नसताना रामलक्ष्मणांनी प्रवेश केल्याबरोबर जनक शतानंद वगैरे सर्व मंडळी ताडकन उठून उभी राहिली. (२१५।६) सीतेचा परिचय नसता तर येथे सुद्धा तसेच झाले असते. येथे काही चाड नाही वयाची। तेजस्वी जे शक्ति ऐशी तयांची॥ त्या व्यक्तीच्या प्रभावाने प्राणांना आपोआपच अशी शक्ति येते, स्फूर्ती होते की ते इंद्रियांना तत्काळ प्रेरित करतात.

(चौ.४) दशरथांचा प्रभाव इतर वऱ्हाडी मंडळी पेक्षा जास्त होता हे त्यांच्या मानसिक प्रणाम न करण्याने ठरले. ते अपार सुखदायक सौंदर्य व सर्व प्रकारची पवित्रता पाहून अपार हर्ष होणे अंगावर रोमांच उभे राहणे (हर्षित होणे) हे अगदी स्वाभाविक आहे. हृदयांत आनंद मावेनासा झाला याचे ते लक्षण आहे. दशरथांनी नमस्कार करण्याची आवश्यकता नसली तरी मुनींनी जसे आशीर्वाद दिले तसे निदान मनात देणे तरी आवश्यक होते व भरत लक्ष्मण शत्रुघ्न यांनी तर प्रत्यक्ष प्रणाम करणे जरूर होते कारण सीता रघुवीर विवाह जयमाला समर्पणाने आधीच झालेला असल्याने या तिघां भावांना सीता माते समान वंद्य आहे. पुढे यानी सीतेला नमस्कार केल्याचे उल्लेखही आहेत. यावेळी सीतेला पाहिल्या बरोबर पिता व पुत्र इतके आनंदमग्न झाले.ती आशीर्वाद व नमस्कार करणे त्यांना शक्य झाले नाही.

(चौ.५) निर्जर= देव. विप्र रूपाने मंडपात बसलेले हे देव नव्हते तर जे आकाशात राहिले आहेत व ज्यांनी व्याही भेटीचेवेळी दोन्ही व्याह्यांची स्तुती केली ते हे देव. त्यांनी नमस्कार केला. सीता ही जगज्जननी आहे हे आता त्यांस कळले आहे. व्याह्यांची देवांनी केलेली स्तुती दोन्ही कडील लोकांना ऐकू आली पण प्रणाम केलेला दिसणे शक्य नाही. सर्व लोक सीता दर्शनानंदात मग्न आहेत. वर आकाशाकडे दृष्टी जाण्याचेही कारण नाही व जाणारही नाही कारण केळीच्या पानांनी मंडपाची वरची बाजूही झाकलेली आहे. ब्रह्मादि देवांनी सुद्धा अंशरूपाने आकाशात राहून प्रणाम करणे शक्य आहे.

(२) मुनींनी सुद्धा मनात प्रणाम केला नाही, पण सीतेने नमस्कार केला नसताही, त्यांच्या हृदयात झालेला आनंद आशीर्वाद रूपाने बाहेर पडला. 'मंगल मूल विप्र परितोषू' (२।१२६) या वेळचे आशीर्वाद कर्तव्य म्हणून दिले नसून प्रसन्नतेने, परितुष्ट होऊन दिलेले आहेत. नमस्कार केल्यावर कर्तव्य म्हणून दिलेले भृगुपती सारख्या क्रोधी, अकरुण, क्षत्रिय वैऱ्याने दिलेले आशीर्वाद सुद्धा मंगलमूल ठरले. मग हे प्रसन्न होऊन वसिष्ठ, वामदेवादि ब्रह्मर्षींनी दिलेले आशीर्वाद मंगलमूल असतील यात नवल काय? (क) वसिष्ठ वामदेवादि, सर्व मुनि सीता कोण आहे हे जाणत असले तरी सीतेच्या दर्शना बरोबर ऐश्वर्य भाव गुप्त होऊन माधुर्यभाव जागृत झाला व त्या भरांत 'आशीस्(+ध्वनि' आशीर्वादांचे ध्वनि त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडू लागले. भाव हा की आशीर्वादात्मक वेदमंत्रांचा ध्वनि त्यांच्या मुखाने बाहेर पडू लागला. 'ध्वनि' शब्द घालून वेद ध्वनि सूचित केला. नगाऱ्यांचा ध्वनि, मंगल गीत ध्वनि इ. चा उल्लेख पुढल्याच चौपाईत आहे.

हिं. । गान निसान कोलाहलु भारि। प्रेम प्रमोद मगन नर नारी॥६॥
। एहि बिधि सीय मंडपहिं आई। प्रमुदित सांति पढहिं मुनिराई॥७॥
। तेहि अवसर कर बिधि व्यवहारू। दुहुँ कुलगुर सब कीन्ह अचारू॥८॥
म. । गान भेरि कोलाहल भारी। प्रेमाऽऽमोदिं मग्न नर नारी॥६॥
। आली अशि मंडपिं सीता ती। प्रमुदित मुनिवर पढती शांती॥७॥
। समयोचित विधिनां व्यवहारा। कुलगुरु युगल करिति आचारा॥८॥

अर्थ -मंगलगीतांचे गायन व नगारे वगैरे मंगल वाद्यांचे वादन यामुळे खूप कोलाहल-गलबला झाला आहे., स्त्रिया व पुरुष प्रेम व आमोद (आमोद=प्रमोद, प्रेम+आमोद, प्रेमामोद) यात मग्न आहेत.॥६॥ अशा प्रकारे सीता मंडपात आली व मुनिश्रेष्ठ प्रमुदित होऊन शांतीपाठ म्हणू लागले. ॥७॥ या वेळेस जे वेद विधि व व्यवहार (लौकिक रीति व कुलरिति) करावयाच्या असतात ते सर्व दोन्ही कडील कुलगुरुंनी यथासांग पार पाडले.॥८॥

टीका- (चौ.६) धनुर्भंग प्रकरणापासून आतापर्यंत जेव्हा जेव्हा देवांनी पुष्पवृष्टी केली तेव्हा तेव्हा नगारे वगैरे वाद्ये पण वाजविली आहेत. मागील चौपाईत फक्त पुष्पवृष्टीचाच उल्लेख आहे. त्यातील भाव हा की तिकडे आकाशात पुष्पवृष्टी व वाद्य वादन सुरु झाले व इकडे मंडपात मंगलगीते व वाद्य वादन यांना प्रारंभ झाला. या गोष्टी व वरील निरनिराळ्या मंडळींची स्थिति, मंडपातील लोकांना सीता दृष्टीस पडली त्या एका क्षणींच एकाच वेळेला घडल्या, पण वर्णन तसे करता येणे शक्य नसल्याने क्रमशः करावे लागले, म्हणून येथे देवांनी वाद्ये वाजविल्याचा उल्लेख गाळून, वाचकांच्या बुद्धीला विचार करण्यास जागा निर्माण करून ठेवली.

(क) सीतेच्या दर्शनाने लोकांवर काय परिणाम झाला या वर्णनाचा या चौपाईत उपसंहार केला. 'येता बघुनि वऱ्हाडी सीते' या चौपाईत उपक्रम केला गेला. वऱ्हाडी सगळे पुरुष-नर- आहेत. तसेच मंडपात जनक पुरीतील सगळा पुरुषवर्गही बसला आहे. त्यांना सुद्धा या वेळेच्या

सीतेच्या दर्शनाने प्रेम व आनंद यानी देहभान विसरावयास लावले आहे. वऱ्हाडा बरोबर नारी कोणीच नाहीत. म्हणून येथील नारी शब्दाने सीतेच्या बरोबर तिला घेऊन येणारा स्त्री समुदाय असे समजणे जरुर आहे.

(चौ.७) ती= जिच्या दर्शनाचा एवढा प्रभाव आहे ती वर वर्णन केल्याप्रमाणे मंडपात प्रवेश करती झाली. त्या बरोबर वसिष्ठ वामदेव शतानंद इत्यादि मुनि श्रेष्ठांनी शांतिपाठ म्हणण्यास प्रारंभ केला.

चौ.८ (क) विधि = वेदविहित कर्म, व्यवहार= कुलरीती, लौकिक रीती वगैरे. कुलगुरु युगल= वसिष्ठ रघुकुलाचे गुरु व शतानंद निमिकुलाचे गुरु.

(सूचना) दशरथ जानोशातून निघाल्यापासून रामचंद्रांच्या मंडप प्रवेशापर्यंतचे वर्णन व शतानंदांनी जाऊन वसिष्ठांचा निरोप राणीस सांगितल्यापासून सीतेने मंडपात प्रवेश करी पर्यंतचे वर्णन यात पुष्कळ गोष्टीत साम्य आहे. त्याची तुलना लिहून काढण्यासारखी आहे पण ते वाचकांना सहज करता येण्यासारखे असल्याने येथे देण्याची आवश्यकता वाटत नाही.

हिं. छं. । आचारु करि गुर गौरि गनपति मुदित बिप्र पुजावहीं ।
। सुर प्रगटि पूजा लेहिं देहिं असीस अति सुख पावहीं ॥
। मधुपर्क मंगल द्रव्य जो जेहि समय मुनि मन महुँ चहै ।
। भरे कनक कोपर कलस सो तब लिए हिं परिचारक रहैं ॥१ ॥

म. छं. । आचारकृतः गुरु गौरि गणपती मुदित विप्रां पुजवती ।
। सुर घेति पूजा प्रगट देति अशीस अति सुख पावती ॥
। मधुपर्क मंगल वस्तु जी जे समयिं मुनि मनिं वांछती ।
। तैं कनक भाजन कलश भर करिं धरुनि सेवक तिष्ठती ॥१ ॥

अर्थ- आचार करुन गुरुनी (वधुवरांकडून) गौरी, गणपती व विप्र यांची पूजा करविली. (तेव्हा) देवांनी प्रगट होऊन पूजा घेऊन, आशीर्वाद दिले व देव अत्यंत सुखी झाले. मधुपर्क वगैरे ज्या ज्या मंगल द्रव्यांची ज्या ज्या वेळी मुनींच्या मनात इच्छा होते त्या त्या वेळी ते ते द्रव्य सुवर्णाच्या तबकात अथवा सोन्याच्या कलशात हातात घेऊन सेवक उभेच आहेत. ॥छं१ ॥

टीका- छंद मागे सांगितल्या प्रमाणे उभय कुलगुरुनी सर्व आचार उरकल्यावर आता वधु व वर यांच्याकडून गौरी व गणपती यांचे पूजन आधी करविले. पार्वती विवाहात 'पूजिती गणपती शिव उमा मुनि शासन मानून' (१।१००) येथे गौरी व गणपती या दोघांच्या पूजनाचा उल्लेख आहे. गौरीचाच विवाह असल्यामुळे फक्त गणपतीपूजन. महाराष्ट्रात कन्येने गौरीहराची पूजा आधी करण्याची पद्धती प्रचलित आहे. (या चरणाच्या अर्थासंबंधी टीकाकारात मतभेद आहेत. कल्याणच्या मानसाकांत वर दिलेला अर्थच मुख्य म्हणून दिला आहे. या अर्थानेच

टीकाकाराना 'करि' व 'विप्रपूजावहीं' याचा अर्थ करताना पडलेली अडचण निर्माण होत नाही.) गौरी गणपतीची पूजा वधूवरांनी घेतल्यावर पूजा सांगणाऱ्या व इतर ब्राह्मणांची पूजा दोघांकडून निरनिराळी करविली. 'कृतस्य कर्मणः सांगता सिध्यर्थ ब्राह्मणपूजनं करिष्ये' असा संकल्प करून पूजेनंतर ब्राह्मणांची पूजा करण्याची वहिवाट महाराष्ट्रातसुद्धा आहे. तशीच ही विप्र पूजा केली असे मानणे संयुक्तिक आहे. ब्राह्मणांकडून 'गौरीगणपती' पूजा करविली असे मानल्यास पुढल्या चरणांची संगतीही चांगली लागत नाही. ब्राह्मणांनी गौरीगणपती पूजन केले तर ते देव कशाला प्रगट होऊन पूजा घेतात व पूजकाला आशीर्वाद दिल्याने सुखी होतात!

(२) सीतेने व रामाने निरनिराळी पूजा केली, त्यावेळी गौरी गणपती प्रत्यक्ष प्रगट झाले व पूजा केली गेली. आवाहन केल्याबरोबर व 'पूजां गृहाण देवेश' असे म्हणताच त्या आसनावर देव प्रत्यक्ष येऊन बसले. सगळी पूजा करुन घेतली, दोघांना निरनिराळे आशीर्वाद दिले व असा आशीर्वाद देण्याचा अलौकिक, अलभ्य लाभ झाला म्हणून पूजित देवतांना सुख झाले, पूजका -नांतर होणारच.

(२) 'मधुपर्क' एवढे एकाच पूजा द्रव्याचे नाव स्पष्ट सांगून सुचविले की वराची मधुपर्क पूजा केली गेली. 'दधि मधु मिश्रं मधुपर्क' (धर्मसिंधु) दही व मध यांचे जे मिश्रण तो मधुपर्क. असे या विवाहातील मधुपर्काचे लक्षण दिले आहे. 'दध्नाच मधुसर्पिभ्यां मधुपर्को भविष्यति' (रा.चं.) असे रामार्चन पूजेत विधान आहे. यावरून असे वाटते की मानवाच्या पूजेत दही व मध यांचा मधुपर्क व देवपूजेत दही, मध व तूप यांचा मधुपर्क करावा. मधुपर्क पूजा केवळ वराचीच करावी असे नसून 'गुरुः श्रेष्ठविप्रा राजा चेति गृहागता, यज्ञेवृता ऋत्विजश्च मधुपर्केण पूजनीयाः' गुरु श्रेष्ठ विप्र व राजा हे घरी आले असता त्या प्रमाणेच यज्ञांतील ऋत्विज यांची सुद्धा मधुपर्काने पूजा करावी असे धर्मसिंधूत म्हटले आहे. ज्याची पूजा करावयाची त्याच्या शाखेतील मधुपर्क पूजाविधीप्रमाणे ती करावी. पूजकाची शाखा कोणतीही असो. दही मिळणे शक्य नसेल तर दूध किंवा पाणी व मध मिळणे शक्य नसेल तर तूप किंवा गूळ त्याबद्दल घ्यावा.

(क) 'मुनि मनिं वांछती'- अमुक पूजा द्रव्य पाहिजे असे मुनीच्या मनांत येताच त्या त्या वस्तूनी भरलेली कनक पात्रे सेवक चटकन पुढे करीत आहेत. यावरून सेवकांचा अधिकार किती मोठा होता हे दिसते. भाव हा की त्यांना सुद्धा सर्व पूजा विधान चांगले अवगत होते. अमुक पदार्थ समर्पण केल्यानंतर पुढे कोणता लागणार हे त्यास माहीत होते, म्हणून ते तो पदार्थ आधीच पुढे करीत. मंगलद्रव्य = पूजेत लागणारे विविध पदार्थ. पातळ पदार्थ सोन्याच्या कलशात व बाकीचे तबकांत ठेवलेले आहेत.

हिं. छं. । कुलरीति प्रीति समेत रबि कहि देत सबु सादर कियो।
। एहि भाँति देव पुजाइ सीतहि सुभग सिंघासनु दियो॥
। सिय राम अवलोकनि परसपर प्रेम काहु न लखि परै।
। मन बुद्धि बर बानी अगोचर प्रगट कबि कैसें करै॥२॥

हिं. दो. । होम समय तनु धरि अनलु अति सुख आहुति लेहिं॥
। बिप्र बेष धरि बेद सब कहि बिबाह विधि देहिं॥३२३॥

म. छं. । कुलरीति रवि सप्रीति सांगत आदरें संपादिलें।
। पुजवून देवां एविं, सीते सुभग सिंहासन दिलें॥
। अन्योन्य सीता राम बघती, प्रेम नेणति तें कुणी।
। मन बुद्धि-वरवाणी-अगोचर कवि वदे कसं वर्णुनी॥२॥

म. दो. । होमिं अग्नि मूर्तच मुदा अति आहुति घेतात।
। विप्रवेष धर वेद सब विधि विवाहिं वदतात॥३२३॥

अर्थ- रवीने प्रीतीने सर्व कुलरीतिरिवाज सांगितले व ते सर्व प्रीतिने केले गेले. या प्रमाणे देवांचे पूजन करवून सीतेला (बसण्यास) सुंदर (सुभग, दिव्य) सिंहासन दिले. मग सीता व राम यांनी परस्परांचे अवलोकन केले त्यावेळचे त्यांचे (ते) प्रेम कोणासच कळले नाही. (कारण) ते श्रेष्ठ मन बुद्धी व वाणी याना अगोचर आहे. (तेव्हा) कवि तरी ते कसे वर्णन करून सांगणार? ॥छं २॥ होमाच्या वेळी अग्नी मूर्तिमान होऊन (प्रत्यक्ष प्रगट) अति आनंदाने आहुती घेत आहेत व जो विवाहविधि आहे तो सर्व वेद विप्रवेष धारण करून सांगत आहेत. ॥दो.३२३॥

टीका छंद-२. विप्रपत्नी, कुलवृद्धा, व गुरु यांच्याकडून दोन्ही वंशातील कुलरीति कळल्या असल्या तरी रविवंशाच्या ४० पिढ्या दशरथापर्यंत झाल्या व रविवंशाच्या उत्पत्तीपासून कृतयुग जाऊन त्रेतायुगाचा शेवटचा चरण चालू आहे, इतक्या काळात मुख-कर्ण-परंपरेने चालत आलेल्या रीति रिवाजांत फरक पडणे शक्य आहे म्हणून सूर्याने सूर्यवंशातील कुलरीति रिवाज सांगून आपली अल्पशी सेवा समर्पण केली.

(२) 'पुजवून देवां एविं'- 'गौरी गणपती मुदित विप्रां पूजविती' याने उपक्रम केला व येथे मधुपर्कपूजन विधि वर्णनाचा उपसंहार केला. पूजा आटपल्यानंतर सीतेला बसण्यास सिंहासन दिले. रामचंद्राना मंडपात आणल्यावरच सिंहासनावर बसविले आहेत.

(क) 'अन्योन्य सीताराम बघति' हा वधूवरानी परस्परांस अवलोकन करण्याचा विधि आहे. तो येथे केला. यावरून असे ठरले की सीतेला जे सिंहासन दिले ते रामचंद्राच्या समोर दिले. (मा. पी. मध्ये तिकडील विवाह विधीची सुस्पष्ट कल्पना येण्यासारखे वर्णन कोणी केलेले नाही!) हे परस्परावलोकन नखशिखांत करावयाचे असते. अन्तःपट काढून माळ घातल्यावर हे करावे असे धर्मसिंधु वगैरेत वर्णन आहे. यावेळी लाज, संकोच इत्यादी वाटत असले तरी हा विधि आहे तो करावाच लागतो.

(३) ते प्रेम कोणाला कळणे शक्य नाही असे रामचंद्रांनीच म्हटले आहे. 'तुझे नि माझे प्रेमतत्त्व ते। प्रिये मना मम एका कळते।। ते मन राहि सदा तुजपाशी। यात समज तू प्रीति

रसासी ॥ (५।१५।६-७). कारण काय ते कवींनी दिलेच आहे. वरवाणी =श्रेष्ठवाणी= परावाचा. मनाला व बुद्धीला जेव्हां कळेल तेव्हा वाचेला कदाचित सांगता येईल. पण जे मन व बुद्धी यांच्या पलीकडेआहे ते कोणाचीही वाचा व कोणतीही वाचा असली तरी सांगता येणे शक्य नाही.

(दोहा) १ हा होम कोणता याबद्दलही टीकाकारांनी काहीच विचार केलेला नाही. पुढील दोह्याच्या छंदात (४) 'कृत होम विधिवत' असा उल्लेख कन्यादानानंतर आहे. धर्मसिंधूत विवाहविधि पाहिला असता असे दिसून येते की वधू वरांचे परस्परावलोकना नंतर कन्यादानापूर्वी कोणताच होम सांगितलेला नाही, तथापि एक टीप आढळते व तिचाच येथे आधार आहे. 'अन्तःपटधारणादि कन्यादानान्तं केचित् अग्निस्थापनोत्तरं कुर्वन्ति, केचित् पूर्वांगहोमोत्तरम् केचित् आज्य संस्कारोत्तरम् इति अनेकपक्षाः तत्र स्व गुह्यानुसाराचारेण व्यवस्था' यावरुन हे ठरले की अग्नि स्थापन व पूर्वांग होम समाप्ती पर्यंत उरकून मग कन्यादान केले व त्यानंतर विवाह होमाची पूर्णता व सप्तपदी विधि केला गेला. (क) ज्याप्रमाणे पुत्रकामेष्टि यज्ञांत अग्निदेव प्रगट झाले तसे येथे आवाहन केल्या बरोबरच प्रगट झाले. 'मुदा अति आहुति घेतात' रामचंद्रांच्या हाताने आहुती मिळत असल्याने अतिमोद अतिसुख का होणार नाही!

(२) वसिष्ठ, वामदेव, विश्वामित्र यांच्यासारखे वेदवेत्ते असताना वेदांनी ब्राह्मणरूपाने विवाह विधि सांगण्यात भगवत्सेवेचा लाभ घ्यावा हाच हेतु आहे. राज्याभिषेकाचे वेळी येऊन वेदांनी स्तुती केलीच आहे. 'निरखावे या राम वैदेही। वदा लालसा कुणा नव्हे ही ॥' (१।३४५।४).

हिं. । जनक पाट महिषी जगजानी। सीय मातु किमि जाइ बखानी ॥१॥
। सुजसु सुकृत सुख सुंदरताई। सब समेटि बिधि रची बनाई ॥२॥
। समय जानि मुनिबरन्ह बोलाई। सुनत सुआसिनि सादर ल्याई ॥३॥
। जनक बाम दिसि सोह सुनयना। हिमगिरि संग बनी जनु मयना ॥४॥

म. । जनक-पट्ट राणी जग-विदिता। सीता-माता ये किं वर्णितां ?॥१॥
। सुयश सुकृत सुख सब सुंदरता। संकलुनी विधि होई विरचिता ॥२॥
। समय बघुनि मुनिवर बोलावति। तदा सुवासिनि सादर आणति ॥३॥
। जनक वामदिशिं खुले सुनयना। शोभे हिमगिरिसह जशि मयना ॥४॥

अर्थ- जनकराजाची जगविख्यात पट्टराणी जी सीतेची माता, तिचे वर्णन कसे करता येणार? ॥१॥ सुयश, सर्व सुकृत, सर्व सुख व सर्व सौंदर्य यांना एकत्र करूनच विधीने तिची विशेष रचना केली आहे. ॥२॥ या (कन्यादानाची) वेळ होत आली असे जाणून मुनिवरांनी तिला बोलावली, तेव्हा सुवासिनी तिला आदराने घेऊन आल्या. ॥३॥ हिमगिरीच्याजवळ त्याची पट्टराणी मयना (मैना-मेना) जशी शोभावी तशी सुनयना जनकाच्या वाम (डाव्या) बाजूस शोभत आहे. ॥४॥

टीका- (१) पट्टराणी- राजाला राज्याभिषेक करताना जी राणी अभिषेकाच्या वेळी असते तिला पट्टराणी= महिषी म्हणतात. 'कृताभिषेका महिषी' (इत्यमरे, पट्टाभिषिक्त नृपस्त्रियाः इति अ.व्या.सु.) या चौपाईत राणीचा महिमा वर्णन केला जात आहे. जनकासारख्या विश्वविदित ब्रह्मनिष्ठ विदेहाची पट्टराणी त्याच्याच सारखी ज्ञानी, धर्मशील भक्तिमान असल्याने ती ही जगविख्यात आहे. त्यातही जगज्जननी, आदिशक्ति, सीतेची माता होण्याचा अद्वितीय मान तिला मिळाला. तेव्हा तिचे वर्णन कोण व कसे करणार! ज्याप्रमाणे 'महिमा अवधि रामपितृमाता' त्या प्रमाणेच 'महिमा सीमा सीता माता' असे म्हणणे भाग आहे. पुढे कौसल्याने म्हटलेच आहे की, 'तुम्हा ज्ञाननिधि वल्लभे कोण केवि उपदेशिं' ॥ (२।२८३)

(२) सुयश सुख सौंदर्यादि सर्व गोष्टी सुकृतावर अवलंबून असतात. सुकृत= पुण्य= धर्मशीलता हे मागे (२९४) सिद्ध केले आहे. 'पुण्याविण किं मिळें यश पावन' (७।११२।७) 'सुख वांछिती मूढ न धर्म रती ॥' (७।१०२।२) 'चारी चरणि धर्म जगि राही ॥ ....सुंदर सकल विरुज काया ही ॥' (७।२१२।३-५) 'जनक सुकृत मूर्ती वैदेही ॥ हे ही खरेच सुकृत- धर्मशीलता हे कारण व सुख सौंदर्यादि कार्येही एकत्र करून निर्माण केलेली एक अलौकिक नारी म्हणजेच जनक पट्टराणी। भाव हा की पूर्व सुकृताने तिला ही महती लाभली व अद्यापही तिचे सुकृतरुपी कारण वृद्धिंगत होत आहे. साचलेले पाणी आटून जाण्यास वेळ लागत नाही तसे येथे नाही.

(३) सीतेला तिच्या सखींनी जशी मंडपात आणली तशीच सुनयनेला तिच्या चतुर सखीनी आणली. जनक मंडपात आहेतच. त्यांच्या वामभागी ती उभी राहिली. (शंका) अशी शंका घेतली जाते की धर्म कार्यात पत्नी उजव्या बाजूस असावी असा नियम असता येथे 'वामदिशिं' असा उल्लेख कसा केला' गोस्वामी शास्त्र व व्यवहार कुशल होते म्हणून केला हे या शंकेचे मुख्य उत्तर आहे. 'आशीर्वचन कालेषु नित्योपासन मार्जने। एतेषु वामनास्तिष्ठे त्पत्नी त्वन्यत्र दक्षिणे' (ध.सिं.) असे शास्त्र वचन आहे. मार्जन= स्नान, अभिषेक, पाय धुणे इत्यादी. फक्त कन्यादानाचे वेळी जावयाचे पाय धुताना पत्नी दक्षिण बाजूला असावी असा उल्लेख धर्मसिंधूत मुद्दाम (अपवादभूत) केला आहे. सुनयना प्रथमच मंडपात येत आहे. कन्यादानाच्या विधीला प्रारंभ करावयाचा आहे तेव्हा दोघांनी वसिष्ठ, विश्वामित्र, शतानंद इ. मुनिश्रेष्ठांस नमस्कार करणे हा व्यवहार आहे. नमस्कार केला म्हणजे आशीर्वाद मिळतो. आशीर्वाद देताना किंवा घेताना (आशीर्वचन कालेषु) पत्नी डाव्या बाजूस असावी म्हणून डाव्या बाजूस उभी आहे. जनक सुनयना ऋषींना नमस्कार करीत आहेत हे येथे सुचविले. बहुतेक सर्व देवळात सीता, राधा इत्यादी शक्ति डाव्या बाजूलाच असतात. कारण अभिषेक करून घेणे व आशीर्वाद देणे ही कार्ये त्यांना नेहमीच करावी लागतात. शास्त्र आणि व्यवहार यांचा मेळ घातला म्हणजे वरील शंकेला जागा न राहता गूढार्थ बाहेर पडतो. असे न केल्यास 'वामदिशि' या शब्दातून विविधार्थ मंजरी बाहेर पडते व वाचक तिच्या दपनि भांबावून जातात (वाम=वामदेव, त्याची दिशा-वाम=सुंदर, जनक सुनयनेच्या वामदिशि इत्यादी नानाविध अर्थ टीकाकारांनी केले आहेत) आता कन्यादानाच्या तयारीस सुरवात होते.

हिं. *कनक कलस मनि कोपर रूरे। सुचि सुगंध मंगल जल पूरे॥५॥*
निज कर मुदित रायँ अरु रानी। धरे राम के आगें आनी॥६॥
पढ़हिं बेद मुनि मंगलबानी। गगन सुमन झरि अवसरु जानी॥७॥
बरु बिलोकि दंपति अनुरागे। पाय पुनीत पखारन लागे॥८॥

म. *कांचन कलश सुरत्न परातिंत। शुचि सुगंधि मंगल जल पूरित॥५॥*
आणुनि मोदें राजा राणी। ठेविति रामापुढें करांनी॥६॥
पढति वेद मुनि मंगलवाणीं। गगनि सुमन झड समय जाणुनी॥७॥
वर निरखुनि दंपति अनुरागति। पूत पदां प्रक्षाळूं लागति॥८॥

अर्थ- सुंदर रत्नजडित परातीत शुद्ध (शुचि, निर्मल) सुगंधी व मांगलिक जलाने भरलेले (पूरित) सोन्याचे कलश (ठेवून) ॥५॥ राजाराणींनी त्या पराती आपल्या हातांनी उचलून आणून रामचंद्रापुढे ठेवल्या॥६॥ मुनि मंगलवाणीने वेद घोष करू लागले व (कन्यादानाचा) समय जाणून देवानी आकाशातून पुष्पवृष्टीची झड लावली.॥७॥ वराला निरखून पाहताच दांपत्य प्रेमविव्हल झाले व पावन पायांचे प्रक्षालनास (पाय धुण्यास) प्रारंभ केला.॥८॥

टीका- (१) सुरत्न परातीत सु=सुष्ठु= सुंदर रत्नं परातीत. शुचि= पवित्र, निर्मळ कदाचित गंगाजलही असू शकेल. जावयांचे पाय धुण्यासाठी सोन्याच्या कलशात पाणी भरुन आणले आहे. अर्थात हे पाद्य जल आहे. पाद्य जलांत पुढे दिलेली द्रव्ये असावी लागतात.

पाद्यपात्रेऽपि दातव्यं श्यामाकं पूर्वमेव च। अब्जंच विष्णुक्रांताच पाद्यसिध्दै प्रयोजयेत॥ (रा.चं) शिवाय चंदन, कर्पूर, केशर कस्तुरी, इत्यादी सुगंधि द्रव्यांनी युक्त असे ते जल आहे. 'मंगलजल= तीर्थजल, गंगादि तीर्थांचे पाणी.

रत्न परातीत= रत्नांच्या पराती किंवा रत्नजडित पराती. रत्नांच्या पत्रावळींचे उल्लेख पुढे स्पष्ट आहेत.

कोपर - दोन बाजूला उचलण्यासाठी कान असलेल्या मोठ्या पराती. दोन्ही बाजूचे कान धरुन दोघांनी त्या उचलून आणल्या. यात राजाराणीचा आदर दिसून आला.

(२) मुनींनी सामगान करण्यास आरंभ केला असावा. कारण की गायनासारखे सुस्वर वेदपठन सामवेदाचे गानच असते. सुंदर सामगान करणारा महाराष्ट्रीयन कोणी दिसला नाही. पूर्णाहुतीचे वेळी थोडेसे मंत्र म्हणणारे काही आहेत पण उत्तर हिंदुस्थानातील एक सामगायक तरुण पाहिला. ठाणे जिल्ह्यात सामवेदी ब्राह्मण वसईच्या बाजूस आहेत पण राहणी शूद्रवत् आहे!

(३) दंपति=दंपती= जायापती= पतिपत्नी. ही वेळच अशी असते की प्रत्येक कन्येच्या आईबापांचे हृदय या वेळी भरुन येते. येथे तर काय? राम परमात्मा आहेत हे ज्ञान राजा व राणी या दोघांनाही आहे. मग राम प्रेमात मग्न होतील यात काय नवल!

(क) पूत पदां प्रक्षाळूं लागति- पूत=पावन, पुनीत, ज्या चरणापासून निघालेली गंगा सर्व अघभंगा व परम पुनीत आहे त्या पायांना जनक सुनयना धूत आहेत! येथे आधिदैविक स्वरूपाची जागृति देऊन ठेवली. ही भावना उभयांच्या हृदयांत आहे की - 'राम- नखनिर्गता मुनिवंदिता जगपावनी सुरसरि।। (७।१३।४) आहे. 'ज्या पदिंसुर सरिता परम पुनीता प्रगट होइ शिव शिरी धरी' ते पाय धुण्याचे भाग्य आज आपल्याला लाभत आहे व ते सुद्धा जावई रूपात !!

(३२४ | छं)

हिं. । लागे पखारन पाय पंकज प्रेम तन पुलकावली ।
। नभ नगर गान निसान जय धुनि उमगि जनु चहुँ दिसि चली ।।
। जे पद सरोज मनोज अरि उर सर सदैव बिराजहीं ।
। जे सकृत सुमिरत बिमलता मन सकल कलिमल भाजहीं ।।१ ।।
म. । प्रक्षालती पद पंकजां प्रेमें वपू पुलकावती ।
। नभिं नगरिं गान निशाण जय रव पूर दशदिशिं चालती ।।
। जे पद सरोज मनोज अरि उर सरिं सदैव विराजती ।
। जे स्मरत सकृत हि विमलता मनिं सकल कलिमल पांगती ।।१ ।।

अर्थ- दंपती रामचरण कमलांस धुऊ लागताच प्रेमाने त्यांच्या शरीरावर रोमांच आले. आकाशात व नगरांत मंगल गान, नगारे, व जयजयकार यांच्या ध्वनीचे पूर दाही दिशांस आले. कामदेवाच्या शत्रूच्या हृदयरूपी मानस सरोवरात जी पदकमले सदा सर्वदा विराजमान झाली आहेत व ज्यांचे एकदाच स्मरण केल्याने सुद्धा मनाला विमलता येते व सर्व कलिमलांची पांगापांग (नाश) होते. ।।१ ।।छंद

टीका-छंद पंकज= चिखलात जन्मलेले. हा शब्द वापरण्यात भाव हा आहे की या जग रूपी पंकात हे चरण ही चरण कमले हातात सापडणे जवळजवळ अशक्य. पण ती आज जनकांच्या हातात आहेत पत्नीने उजव्या बाजूस राहून पाणी घालावयाचे असते व कन्या पित्याने पाय धुवावयाचे असतात. अशा या अलौकिक भाग्याच्या विचाराने प्रेमाच्या योगाने रोमांच्याच्या लहरीवर लहरी उठत आहेत मंगल कार्य आहे म्हणून डोळ्यात पाणी येऊ देत नाहीत इतकेच. जावयांचे पाय धुताना वाद्य, घोष, मंगलगीते वगैरे चालू असते व ते येथे ही चालू झाले. पूर चालले म्हणण्याचा भाव हा की तो आवाज नगराच्या बाहेर सुद्धा पसरला.

(२) मनोज= मनात जन्मणारा= काम, संकल्प, वासना. यांचे शत्रु= शंकर, त्यांचे हृदय हेच एक मानस सरोवर त्यात सर्वदा ही चरण कमले असतात. भाव हा की त्यांना सुद्धा प्रत्यक्ष या चरण कमलांना प्रक्षालन करण्याचे भाग्य लाभत नाही. हातात धरून धुण्याचे तर कधीच नाही. त्यांच्या हृदयांत कोणताच मल=पंक नाही म्हणून त्यास पंकज न म्हणता सरोज म्हटले. सरोज शब्दांत मळाचा, पंकाचा स्पर्शसुद्धा नाही. पंकज शब्द येथे वापरला असता तर किती

अनर्थ झाला असता याचा विचार करावा! असे ठरले असते की शंकराच्या हृदयांत पंक (चिखल) आहे. किती सावधगिरी ही!! (क) येथे दाखविले की राम चरण कमल जनकांप्रमाणे हातात न सापडले तरी हृदयरूपी मानसांत त्यांना आणता येतील, पण ते हृदय निष्काम, निर्मल व वासनारहित होऊन त्यात प्रेम जळ भरलेले असले पाहिजे. म्हणून येथे नुसते हृदय न म्हणता उरसर= हृदयरूपी तलाव म्हटले. पाणी साचलेले असेल तरच तलाव शब्दाची सार्थकता आहे.

(क) तळ्यात कमळे बारा महिने नसतात,व जेव्हा असतात तेव्हा सुद्धा रात्रीची मिटलेली असतात. फुललेली नसतात. पण शंकरांच्या मानस सरोवरात ती सदा सर्वकाळ प्रफुल्ल असतात. याने सुचविले की या तलावात मोहनिशा तोंडच दाखवीत नाही. 'मोहनाश विण रामपदी होइ न दृढ अनुराग' मोहनिशे सर्वहि निजणारे' भाव हा की ज्ञानोत्तर भक्ति ज्या हृदयात असेल तेथे हे चरण सरोज सर्वदा राहतील (३) येथे हे सुचविले आहे की कामादिक मळांचा नाश करून मन-हृदय निर्मल करण्यास श्रीराम चरण स्मरण हे एकच साधन आहे. एकदा जरी स्मरण केले तरी मनोमल पळून जाईल. पांगणे= पळून जाणे. नाहीसे होणे.

हिं. छं. । जे परसि मुनि बनिता लही गति रही जो पातक मई।
। मकरंदु जिन्हको संभु सिर सुचिता अवधि सुर बरनई॥
। करि मधुप मन मुनि जोगिजन जे सेइ अभिमत गति लहैं।
। ते पद पखारत भाग्य भाजनु जनकु जय जय सब कहैं॥२॥

म. छं. । जे स्पर्शतां मुनि-नारि लाभे सद्गती जरि अघवती।
। मकरंद ज्यांचा शंभुशिरिं शुचितावधी सुर वर्णती॥
। कृत मधुप मन मुनि योगिजन गति भजुनि अभिमत पावती।
। ते क्षालिती पद भाग्य-भाजन जनक, जन जय बोलती॥२॥

अर्थ- ज्या पायांचा स्पर्श झाल्याने पापी मुनि पत्नीला सद्गती मिळाली, ज्या चरण कमलांचा मकरंद (रस) शंकर आपल्या शिरावर धारण करतात व जो पवित्रतेची परमावधी आहे असे देव वर्णन करतात, मुनि व योगी लोक आपल्या मनाला मधुप करून त्यांच्याही सेवनाने अभिमत गती प्राप्त करतात ते चरण महा भाग्यवान जनक प्रक्षालीत आहेत व सर्व लोक जयजयकार करीत आहेत. ॥छं२॥

टीका छंद-२. मागील छंदात चरण स्मरणाचे फळ सांगितले, पण जनक तर आपल्या हातानी त्या चरणास स्पर्श करीत आहेत म्हणून चरण स्पर्शाच्या प्रभावाचे वर्णन येथे करतात.

(१) स्पर्शता= स्पर्श झाला त्याच क्षणाला अहिल्या सर्व पापमुक्त झाली. 'स्पर्शत पद पावन शोक विनाशन ती प्रगटे तप राशि खरी' (१।२११।१) (क) अघवती= पापी. 'मृदु पद पंकज धूळ लागली। अहल्या हि पापी उद्धरली॥' (१।२२५।५)

(२) कमलांतील रसाला मकरंद म्हणतात. प्रभुचरण कमलांचा जणू रस म्हणजे चरणांपासून निघालेली गंगा शंकरांनी आपल्या शिरावर धारण केली. कारण ते आपल्या प्रभुंचे 'जगद्गुरुंच शाश्वत' चे पादोदक आहे. शिष्याने आपल्या गुरुचरण कमलापासून निघणाऱ्या जलधारा आपल्या मस्तकावर पडत आहेत व तिच्या योगाने अन्तर्बाह्य मलाचे क्षालन झाले आहे व आपण तत्क्षणी पूर्ण निर्मल होऊन स्फटिकासारखे झालो आहोत अशी भावना करून स्नान करण्याचा विधि गुरु गीतेत सांगितला आहे. 'तीर्थानि दक्षिणे पादे वेदास्तन्मुखमाश्रिताः। तत्पादोदकजा धारा निपतन्ती स्वमूर्धनि। तया संक्षालितं देहे ह्यन्तर्बाह्यगतं मलं। तत्क्षणा द्विरजो भूत्वा जायते स्फटिकोपमः॥' हे श्लोक उपनिषदांतही पाहिल्याचे स्मरते. नुसत्या भावनेचे हे फळ आहे तर मग प्रभु पादोदक रूप जी गंगा ती शंभूनी मस्तकावर का धारण केली, याचे उत्तर शंभु शब्दातच दिलेले आहे. शं भवति म्हणून (कल्याण होईल म्हणून) हा चरण अंतर्लापिका आहे.

(क) 'सुरबर नई' असा हिंदीपाठ आहे. त्याचा पदच्छेद सुरबरनई असा केला म्हणजे 'वर नदी'= सुरवर नदी असा अर्थ होऊन पुन्हा अंतर्लापिका साधते. नई= नदी हा अर्थ कोषांत सापडला आहे. पहिल्या चरणात चरण स्पर्शाचा प्रभाव सांगितला दुसऱ्या चरणांत चरणोदक स्पर्शाचा प्रभाव सांगितला, आता तिसऱ्या चरणांत मनाने चरण स्पर्शाचा प्रभाव सांगतात.

(३) मधुप= फुलात बसून त्यातील रस= मकरंद पिणारा तो मधुप= भृंग. भाव हा की चरणांचे एकाग्रतेने व प्रेमाने ध्यान करून मुनि व योगी वाटेल तो मोक्ष किंवा पाहिजे ती इतर सद्गति प्राप्त करतात. असे जे पाय तेच जनक आज प्रक्षालन करीत आहेत. भाव हा की मोठ मोठ्या मुनींना व योग्यांना सुद्धा प्रत्यक्ष चरण हाती धरण्याचे भाग्य लाभले नाही ते अत्यंत महा भाग्य आज जनकांना लाभले आहे. म्हणून त्यांस भाग्य भाजन= भाग्याचे पात्र (साठवण) असे म्हटले व लोकांनी जनकांचा जयजयकार केला. पहिल्या छंदात जयजयकाराचा उपक्रम करून येथे उपसंहार केला व सुचविले की पाद प्रक्षालन विधि पूर्ण झाला. अयोध्याकाण्डात एका नाविकाला हेच भाग्य लाभले आाहे. अरण्यकांडात शबरीला लाभले किंवा किष्किंधाकाण्डात रामरूप समजून सुग्रीवाने लक्ष्मणाचे पाय धुतले आहेत. (४।२०।५)

हिं. छं. । बर कुअँरि करतल जोरि साखोचारु दोउ कुलगुर करैं।
। भयो पानि गहनु बिलोकि बिधि सुर मनुज मुनि आनँद भरैं॥
। सुखमूल दूलहु देखि दंपति पुलक तनु हुलस्यो हियो।
। करि लोक बेद बिधानु कन्या-दानु नृप भूषन किये॥३॥

म. छं. । वर कुमरिं-करतल जुळुनि शाखोच्चार कृत कुलगुरुवरीं।
। पाहून पाणिग्रहण विधि-सुर-मनुज-मुनि-मुद-सागरीं॥
। सुखमूल वर पाहून पुलकति दंपती मन मुदभरीं।
। युत लोक वेद विधान कन्यादान नृप भूषण करी॥३॥

अर्थ छंद-३. वर व कन्या यांच्या ओंजळी (खाली कन्येची व त्या ओंजळीवर वराची) एकांत एक ठेऊन कुलगुरुंनी शाखोच्चार केला. पाणिग्रहण विधि झालेला पाहून ब्रह्मदेव, इतर देव मनुष्ये व मुनि आनंद सागरात पोहू लागले. सर्व सुखाचे मूळ अशा वराला पाहून राजा राणी पुलकित झाली व हृदयात आनंदाला पूर (भर) आला. (याप्रमाणे) लोक व वेद विधानाप्रमाणे नृपभूषणाने कन्यादान केले. ॥छंद ३॥

टीका छंद-३. पहिल्या चरणांत कन्यादान विधीचा प्रारंभ दाखविला आहे. दुसऱ्या चरणांत कन्यादान विधीची समाप्ति व कन्येचे वराने पाणिग्रहण वर्णन केले व ब्रह्मादि मानवांत लोकांचा आनंद वर्णन केला. तिसऱ्या चरणाने दंपतीच्या आनंदाचे वर्णन केले व चौथ्या चरणाने कन्यादान विधीची सांगता सांगितली. येथे विवाह होमातील पूर्वांग होम आज्याहुतीपर्यंत झाल्यावर कन्यादान व पाणिग्रहण झाले आहे. पुढील छंदात विवाह होमाची पूर्णता व सप्तपदीचे वर्णन करतील.

(१) कन्यादात्याने कन्यादानाचा यथाविधि संकल्प केल्यावर (हा संकल्प सुद्धा अवश्य मननीय आहे) काशाच्या पात्रात कन्येची सुवर्णयुक्त ओंजळ ठेऊन त्या ओंजळीवर वराची ओंजळ सुवर्ण युक्त ठेवावी. यावेळी वर पूर्वमुख व कन्या पाश्चिमाभिमुख बसलेली असावी. कन्यादान करणाराच्या उजव्या बाजूस त्याच्या पत्नीने उभे राहून शुद्ध जलाची अखंड धार वराच्या ओंजळीवर सोडावी. यावेळी वराकडील वस्त्रालंकार वगैरे कन्येच्या अंगावर असू नयेत. 'कन्या तारयतु, पुण्यंवर्धयतु, शांन्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु. पुण्याहं भवंतो ब्रुवन्तु, ही चार वाक्ये उच्चारावीत व कन्या पित्याने आपला प्रवर, गोत्र शाखा व नाव यांचा उच्चार करून अमुकप्रवरो, अमुक गोत्र, अमुक वेद, अमुक शाखा. अमुक शर्मणः प्रपौत्राय, अमुक शर्मणः पौत्राय अमुक शर्मणः पुत्राय, अमुक शर्मणे श्रीधर रूपिणे वराय असा वराच्या प्रवर शाखादिकांचा उच्चार करून (हा त्या वराचे कुलगुरु-पुरोहितच करतात) तसाच कन्येच्या पित्याच्या प्रवर वेद शाखादिकांचा उच्चार करून 'मम पुत्रीं अमुक नाम्नी श्रीरूपिणीं कन्यां तुभ्यमहं संप्रददे' असे म्हणून कन्या पित्याने वराच्या सहिरण्य हस्तावर अक्षता सहित उदक सोडून 'प्रजापतिःप्रीयतां कन्या प्रति गृह्न्ततु भवान्' असे तीन वेळा करावयाचे असते याचे नाव कन्यादान, यात जो प्रवर गोत्र वेद शाखा व तीन चार पूर्वजांचा उच्चार केला जातो तोच येथे 'शाखोच्चार' शब्दाने सुचविला आहे. म्हणूनच 'करतल जोडणे' व 'शाखोच्चार' या शब्दांनी कन्यादान विधी सुचविला हे आता वाचकांस मान्य होईल. वा.रा. वंशाच्या मूळ पुरुषापासून पिता व पुत्र तसेच दाता व कन्या यांच्या पर्यंत सर्व वंशपरंपरेचा उच्चार केला आहे. महाराष्ट्रात वाग्दान व कन्यादान या दोन्ही वेळी तो करतात. 'प्रदाने हि मुनि श्रेष्ठ कुलं निरव शेषतः वक्तव्यं कुलजातेन' (७१।२) असे जनकाने म्हटले आहे व इक्ष्वाकू निमि यांच्यापासून स्वतःपर्यंत सर्व परंपरा सांगितली आहे. रघुवंशाची परंपरा वसिष्ठांनी ब्रह्मदेवापासून दशरथ, रामचंद्रांपर्यंत सांगितली आहे. (१।७०) येथे दोन्ही कडील परंपरेचा उच्चार त्या त्या कुलगुरुंनी म्हणजे वसिष्ठ व शतानंद यांनी केला आहे.

(२) नंतर वराने धर्मप्रजासिध्यर्थं प्रति गृह्याणि म्हणून मग पाणिग्रहण करावयाचे असते म्हणजेच आपल्या उजव्या हाताने कन्येचा उजवा उताणा हात आपल्या उजव्या उपड्या हाताने धरावयाचा असतो त्यास पाणिग्रहण (पाणि=हात व ग्रहण=धरणे) म्हणतात. ते येथे झाले तेव्हा सर्वांना आनंद झाला. पाणि ग्रहणविधितील सहेतुक भेद संस्कार कौस्तुभ व आश्वलायन गृह्यसूत्र वचनांसह पार्वती पाणि ग्रहण वर्णन टीकेत दिला आहे तेथे पहावा.

(३) कन्यादान केले भाव हा की कन्यादाना नंतर 'कन्यादान प्रतिष्ठासिध्यर्थं इदं सुवर्ण अग्नि दैवत्यं दक्षिणात्वेन संप्रददे' असे म्हणून वर दक्षिणा द्यावयाची असते ती दिली व कन्यादान विधि परिपूर्ण झाला. दक्षिणा दिल्याशिवाय दानाचीं सांगता होत नाही म्हणून हा चरण कन्यादानाची सांगता दर्शक आहे. वराने कन्या ग्रहण केल्याचें कबूल केल्यावर व पाणिग्रहणानंतर 'धर्मे चार्थेच व कामेच नाति चरितव्योयम्' असे कन्यादात्याने म्हटल्यावर 'नाति चरामि' अशी प्रतिज्ञा वराने करावयाची असते ती पण रामचंद्रांनी पाणिग्रहण केल्यावर केली म्हणून ब्रह्मदेव, देव व मुनि यांना आनंदाच्या उकळ्या फुटल्या. या प्रतिज्ञेमुळेच रामचंद्राना सुवर्णमृगाच्या मागे तो कपटमृग आहे हे जाणूनसुद्धा धावावे लागले. या प्रतिज्ञेचा उल्लेख अरण्यकाण्डात मोठ्या खुबीने ध्वनित केला आहे. 'सत्यसंघ! या वधुनि चर्म ते। प्रभु ! आणा वैदेही वदते।' (३।२७।५ टी.प.) सत्यसंघ= सत्य प्रतिज्ञ या शब्दाने या वेळच्या (विवाहाच्या प्रतिज्ञेचा उल्लेख केला आहे. येथे हा भाव फार गोड आहे) 'नातिचरामि' प्रतिज्ञेची मर्यादा 'प्रभु' शब्दाने स्पष्ट केली आहे. याप्रमाणे या एका छंदात सांगोपांग कन्यादान विधि सांगून ठेवला आहे. (मा.पी.प.)

(३२४।४ छंद)

हिं.छं. । *हिमवंत जिमि गिरिजा महेसहि हरिहि श्री सागर दई।*
। *तिमि जनक रामहि सिय समरपी बिस्व कल कीरति नई॥*
। *क्यों करै बिनय बिदेहु कियो बिदेहु मूरति साँवरीं।*
। *करि होमु बिधिवत गाँठि जोरी होन लागीं भाँवरी॥४॥*

म.छं. । *हिमवंत दे गिरिजा महेशा सिंधु हरिला श्री जशी।*
। *रामा समर्पिति जनक सीता कीर्ति कल नव जगिं तशी॥*
। *कशि करिति विनति विदेह कृत हि विदेह छविनें श्यामला।*
। *कृत होम विधिवत गाठ मारुनि सप्तपदि विधि चालला॥४॥*

अर्थ छंद-४. हिमवंताने जशी गिरिजा महेशांना दिली व सिंधूने जशी श्री=लक्ष्मी हरिला दिली तशी जनकांनी सीला रामास अर्पण केली, व विश्वात नवीन अपूर्व सुंदर कीर्ति झाली (पसरली). विदेह राजा (जावयांची) प्रार्थना कशी करणार? या श्यामल रूपाने तर त्यांना विदेहच करून टाकले! (मग) यथाविधि (विवाह) होम करून, गाठी मारल्यावर सप्तपदी विधि सुरु झाला. ॥छं.४॥

टीका- येथे हिमवान व सागर हे दोन दृष्टान्त फारच मार्मिक आहेत. अध्यात्म रामायणात केवळ सागराने लक्ष्मी दिल्याचा दृष्टान्त दिला आहे. तो पूर्ण समर्पक नसल्याने येथे दोन दृष्टान्त द्यावे लागले.

१- गिरिजा महेशाची शक्ति आहे हे जसे गिरिराजाला नारदमुखाने कळले व मेनेला पण कळले तसेच येथे विश्वामित्रमुखाने आमराईत जनकांना कळले की राम परमात्मा आहेत. त्याची पुष्टी परशुरामस्तुतीने केली. त्यामुळे सुनयनेला पण हे मर्म कळले आहे. शिवाय 'रामवनी' करुनी सुरकार्या। करिती अचल कोसल पुर राज्या॥ राम भुजबळे नाग अमर नर वसतील निज निज लोकि सुखी वर ।।७।। पूर्विच भाकित याज्ञवल्क्य। मुनि वच देवि मुधा कधि ठरते॥८॥ (२।२८५।६-८) असे जनकराणीनेच कौसल्येस सांगितले आहे. (क) गिरिजा गिरिराजाची औरस कन्या आहे पण सीता जनकाची औरस कन्या नाही. गिरिराजाप्रमाणे पालन पोषण केले हे साम्य आहे. म्हणून हा दृष्टान्त पूर्ण समर्पक नाही. यातील जे वैगुण्य ते दुसऱ्या दृष्टान्ताने काढून टाकले.

(२) लक्ष्मी श्री- सागराची औरस कन्या नाही तशी सीता जनकाची औरस कन्या नाही हे साम्य आहे पण हा एक दृष्टान्त सुद्धा अपुरा पडला असता, कारण की लक्ष्मीचे पालनपोषण सागराने केले नाही. सागर मंथनातून निघाली व विष्णुला लगेच समर्पण केली. तसे येथे नाही. हे कन्येच्या दृष्टीने झाले. (३) हिमवंत शब्दाने ज्ञानसंपन्नता, उच्चता, शान्तता, शीतलता, प्रसन्नता, गांभीर्य, स्थैर्य, निर्मलता इत्यादि गुण जनकाच्या ठिकाणी सूचित केले व सागराने भक्तिरसमृदुता, अगाधता, अपारता, परिपूर्णता, मर्यादापालन, निरिच्छता, गूढता इत्यादि सागराच्या गुणांचे अस्तित्व दाखविले. उच्च व खोल, कठीण व मृदु इत्यादि परस्पर विरोधी गुणांचे अस्तित्व सूचित केले. जसा हिमाचल दुर्गम तसे 'ज्ञान अगम्यहि विघ्नें पार नः' (७।४५।३). भक्तिला रस म्हटले आहे. 'हरि पदरतिरस वेंद वदे कल'. अनुरागाला प्रेमाला सागर म्हटले आहेच. 'हृदिं अनुराग अंबुधी उसळे' (२।२८६।५) हे जनकाच्या राम प्रेमाविषयीच म्हटले आहे. 'यज्ज्ञानार्के भवनिशि नासत। वचन किरणिं मुनि कमलं विकसत' (२।२७७।१) याप्रमाणे सागर व हिमालय यांच्या सर्व गुणांचे अस्तित्व जनकाच्या ठायी होते हे अशा मानसाधारेच सिद्ध करता येईल. हा प्रयत्न वाचकांनी करून पहावा.

(क) 'तशी' शब्द कीर्ति व सीता समर्पण या दोहोंकडे लावावा. त्या दोघांनी आपापल्या कन्या अर्पण केल्या तशी जनकांनी सीता समर्पण केली. व त्या दोघांची कीर्ति त्या अर्पणाने वाढली. नवी झाली तशी एकट्या जनकांची कीर्ति जगात पूर्वीपेक्षा अत्यंत वाढली. 'अचल सदा सौभाग्यहि राहिल। मायबाप यश हिने पावतिल॥ (१।६७।४) असे नारदांनी सांगितले. पार्वतीच्या विवाहापूर्वी 'हिमालयोनाम नगाधिराज' इत्यादि प्रकारे हिमालयाची कीर्ति नव्हती असे नाही, पण गिरिजा महेश विवाहानंतर ती कितीतरी पट वाढली. तसेच सीता रामास समर्पण केल्याने जनकाची वाढली. (वा.रा. १।६७।२२) मध्ये जनकांनीच विश्वामित्राला म्हटले आहे की 'जनकांना कुले कीर्ति माहरिष्यति मे सुता। सीता भर्तारिमासाद्य रामं दशरथात्मजम्॥' ही माझी कन्या सीता

कुळाची कीर्ति वाढवील कारण दशरथ राजांचे पुत्र श्रीराम तिला पति प्राप्त झाले. जनकांनी दशरथांस सुद्धा म्हटले आहे की 'दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम्। राघवैःसह संबधाद् वीर्य श्रेष्ठैर्महात्मभिः' (१।६९।११-१२). (क) विष्णूला आपली कन्या दिल्याने क्षीरसागराचे यश वाढले नाही असे कोण म्हणेल. नव=अपूर्व. जनकांच्या कीर्ति वृद्धीला देण्यास एकही दृष्टांत जगात सापडला नाही म्हणून तर दोन द्यावे लागले.

(४) ज्या प्रमाणे हिमवंताने जावयांना विनविले की- 'म्या काय द्यावे आप्तकामा' तसे जनकांनी काही तरी सांगावयास पाहिजे होते पण ते स्वतः विदेह नावाचे असले तरी यावेळेपर्यंत सर्व व्यवहार सुव्यवस्थितरीतीने पार पाडले. पण या वेळेला ते इतके देहभान विसरले की बोलणे चालणे वगैरे सर्व क्रिया बंद झाल्या व तटस्थपणे श्यामल रुपाकडे चित्रासारखे बघत राहिले.

(५) 'कृत होम विधिवत' = विवाह होम पूर्ण केला गेला व सप्तपदी हा अत्यंत महत्त्वाचा विधि सुरु झाला. यात वधू वरांच्या अंगावरील वस्त्रालंकारास गाठ मारून अग्नीच्या भोवती सात प्रदक्षिणा घालावयाच्या असतात. वर पुढे वधू मागे असा क्रम असतो.

(दो. ३२४)

हिं.दो. । जय धुनि बंदी बेद धुनि मंगलगान निसान।
। सुनि हरषहिं बरषहिं बिबुध सुरतरु सुमन सुजान ॥३२४॥
म.दो. । वेद घोष जय-बंदि रव मंगल-गान निशाण।
। श्रवुनि विबुध वर्षति हर्षि सुरतरु-सुमन सुजाण ॥३२४॥

अर्थ- वेद घोष जयजयकाराचा आवाज, भाटांच्या ललकाऱ्या मंगलगीत गान व नगाऱ्यांचा आवाज ऐकून सुजाण देवांनी हर्षाने (हर्षि) कल्पवृक्षांच्या फुलांची वृष्टि केली ॥दो ॥३२४॥

टीका दोहा- वेद ध्वनी, बंदी ध्वनि व जय ध्वनि यांनी ध्वनिपंचक सुचविले. शंख ध्वनि व हुलहुली ध्वनि हे बाकीचे दोन ध्वनि. निशाण- नगारे यांनी पंच शब्द सूचित केले. (३१९।३ टी.प.) सप्तपदीला प्रारंभ झाला होता व पंचध्वनी व पंचशब्द यांचा घोष व मंगलगान इकडे मंडपात सुरु झाले. तेव्हा देवांनी ओळखले की या विवाहावर शेवटचा शिक्का मोर्तब केला जात आहे. आता यात बदल होणे शक्य नाही म्हणून त्यास हर्ष झाला.

(२) सुजाण एवढ्याचमुळे की त्यांनी तकनि जाणले. कल्पवृक्षाची फुले देवांनी आतापर्यंत फक्त यावेळीच वर्षली. भाव हा की आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण करणारे कल्पवृक्ष तुम्ही उभयतां आहात. 'आरामः कल्पवृक्षाणां विरामः सकलापदाम्'॥ अभिरामस्त्रिलोकानां रामः श्रीमान् सनः प्रभु॥' (रा.र.) हे येथे अक्षरश खरे झाले. श्री-मान राम आता नक्की झाले. आम्ही ज्या कल्पवृक्षांची फुले उधळीत आहोत त्या कल्पवृक्षांना आमचे मनोरथ पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य नाही. हे कल्पवृक्ष रावणाच्या अशोकवनात सुद्धा आहेत. रावण वध करून आपली सुटका आता हे दाम्पत्य

लवकरच करील अशी खात्री वाटली म्हणून फार आनंद झाला. त्यामुळे कल्पवृक्षांच्या फुलांचा पाऊस पडला. पण रावण वध झाल्यावर काही कल्पवृक्षांच्या फुलांची वृष्टि केली नाही! साध्या फुलांचीच! 'गरज सरो वैद्य मरो' व राज्याभिषेकाच्या वेळी मुळी देवांनी पुष्पवृष्टीच केली नाही. रामचंद्रांनी अयोध्येत प्रवेश केला तेव्हासुद्धा कल्पवृक्षकुसुमांची वृष्टी केली नाही.साध्या फुलांची अगदी पखरण पाडली. आहे की नाही स्वार्थी दिखाऊ भक्तीचा सुंदर नमुना!

हिं. *। कुअँरु कुअँरि कल भाँवरि देहीं। नयन लाभु सब सादर लेहीं ॥१॥*
। जाइ न बरनि मनोहर जोरी। जो उपमा कछु कहौं सो थोरी ॥२॥
। राम सीय सुंदर प्रतिछाहीं। जगमगात मनि खंभन माहीं ॥३॥
। मनहुँ मदन रति धरि बहुरूपा। देखत राम बिआहु अनूपा ॥४॥

म. *। करिति समपदी कुमर कुमरि वर। लोचन लाभ लुटति जन सादर ॥१॥*
। वर्णु न येई मनोहर जोडी। जी उपमा द्यावी ती थोडी ॥२॥
। रुचिर राम-सीता-पडछाया। मणि खांबीं लागति चमकाया ॥३॥
। जणु बहु रूप मदन रति धरती। अनुपम राम-विवाहा बघती ॥४॥

अर्थ- सुंदर (वर) कुमार व कुमारी सप्तपदी करीत आहेत व सर्व लोक आदराने लोचनांचा लाभ लुटीत आहेत ॥१॥ या मनोहर जोडीचे वर्णन करता येणे शक्य नाही, कारण की जी जी उपमा द्यावी ती कमीच पडते. ॥२॥ सुंदर राम व सीता यांच्या पडछाया रत्नजडित खांबांत झगमग करीत चमकत आहेत. ॥३॥ (तेव्हा असे वाटते की) जणू काय मदन व रति यांनी अनेक रूपे घेतली आहेत व अनुपम राम विवाह बघत आहेत. ॥४॥

टीका- (१) येथे वधु वर किंवा कन्या वर हे शब्द न घालता कुमार व कुमारी हे शब्द घालून पाहणारांची भावना प्रगट केली आहे. सर्वांच्या ठिकाणी वात्सल्य भाव आहे हे दाखविले. 'सहित विदेह विलोकिति राणी। शिशुसम कशी प्रीती कुणि वानी' (१।२४२।३) यालाच पुरावा की काय 'जनका सम तनुभान निज गळे।।' असे पुढे (चौ.६) सांगणार आहेत. जनक कोणत्या भावनेने पाहतात हे वरील अवतरणांत स्पष्ट आहे.

(क) कल=सुंदर, वर चांगले-ला-ली. 'कल' म्हणजे मोजून असा अर्थ करण्याची आवश्यकता नाही. अग्नीच्या उत्तरेस तांदूळाचे सात पुंज क्रमाने पश्चिमेकडून पूर्वेकडे मांडलेले असतात. प्रत्येक प्रदक्षिणेच्यावेळी एका पुंजावर त्या भुलीने पाय देऊन ती मोडावयाची असते.

(ख) 'लोचन लाभ लुटति' '' आणि पाहू रघुवीर विवाहू। घेउ यथेष्ट किं लोचन लाहू'' (३१०।६) अशी लोकांची लालसा होती. गाठ मारलेल्या स्थितीत दोघांना पुढे मागे राहून प्रदक्षिणा घालताना पाहून प्रेक्षकांना जास्तीत जास्त आनंद होतो. दोघांची थट्टा, विनोदही पुष्कळ करावयास सापडतो. (चौ.२) सीतेचे वर्णन अशक्य व उपमा त्रिभुवनात नाही, तसेच रामचंद्रांचे

रूपादिकालाही त्रिभुवनात उपमा नाही असे मागे अनेक वेळा वर्णन केले आहे मग अशा दोघांच्या एकत्रित झालेल्या सौंदर्य शोभेला उपमा कोठून देणार? थोडी= कमी प्रतीची, तुच्छ, निरुपयोगी. तथापि उत्प्रेक्षेने वर्णन करण्याचा प्रयत्न पुढील काही चौपायांत करीत आहेत. या जोडीचा जोडप्याचा प्रभावच असा आहे की मनालाच चोरून घेतात मग वर्णन कोण करणार?

(चौ.३-४) सभोवती रत्नजडित खांब आहेत. मणि दीपांचा प्रकाश पडलेला आहे. अग्नीच्या ज्वाळांचा प्रकाश पडला आहे. अनेक दीप निरनिराळ्या तेजाचे असले म्हणजे तेवढ्या छाया पडतात. अग्नीच्या सभोवार असलेल्या कनकाच्या खांबात नाना प्रकारची रत्ने विविध रंगाची जडलेली आहेत त्यात या जोडप्याच्या पडछाया पडत आहेत. व त्यांना पैलू असतात. प्रत्येक पैलुतून पडछाया प्रतिबिंबाचे वर्णनही निरनिराळे दिसत आहेत. ज्या खांबा समोर दोघे जातील त्या त्या खांबात हजारो प्रतिबिंबे दिसत असून ती पुन्हा गुप्त होत आहेत. त्या खांबाच्या समोरुन पुढे गेले जोडपे म्हणजे मागील खांबांतील प्रतिबिंबे गुप्त होऊन पुढल्या खांबात दिसू लागत आहेत अशा रीतीने लपंडावाचा खेळ विविध वर्णाची प्रतिबिंबे खेळत आहेत त्यावर उत्प्रेक्षा केली की मदन व रति हजारो, निरनिराळ्या वर्णाची रूपे घेऊन राम विवाह पहावयास जणू काय आली आहेत येथे भाव हा दाखविला की या दोघांच्या प्रतिबिंबाची सर सुद्धा मदन व रति यास नाही. ही दोघे सदा एक रस अवर्णनीय आहेत व मदन रतिनी घेतलेली रूपे विविध आहेत अनेक आहेत तरी पण त्यांना लाज वाटत आहे हे पुढे सांगतात. दुसरा भाव हा की मदन रतींना दोन दोनच डोळे आहेत तेवढ्यांनी या अनुपम दंपतीचे रूप किती पाहणार म्हणून लक्षावधी रूपे घेऊन समाधान झाले तर बघत आहेत पण होणार नाही हे ठरलेलेच!

(३२५।५-७)

हिं. *। वरस लालसा सकुच न थोरी। प्रगटत दुरत बहोरि बहोरी ॥५॥*
। भए मगन सब देखनिहारे। जनक समान अपान बिसारे ॥६॥
। प्रमुदित मुनिन्ह भाँवरी फेरीं। नेग सहित सब रीति निबेरीं ॥७॥

म. *। दर्शन लालुच लाज नाल्प, तीं। प्रगटति पुन्हां पुन्हां परि लपती ॥५॥*
। मग्न लोक बघणारे सगळे। जनकासम तनुभान निज गळे ॥६॥
। प्रमुदित मुनि समपदि करविति। अहेरादि सब रीती उरकिति ॥७॥

अर्थ- (मदन व रति यांना) रामसीता दर्शनाची लालूच तर फार आहे, पण लाज सुद्धा थोडी थोडकी वाटत नाही. (त्यामुळे) एकदा प्रगट होतात व लपतात पुन्हा प्रगट होतात व पुन्हा लपतात (असे सारखे चालू आहे) ॥५॥ (हा समपदि विधी) पाहणारे सगळे लोक (आनंदात व प्रेमात) मग्न होऊन जनकाप्रमाणेच त्यांचे देहभान गळून गेले आहे. ॥६॥ मुनींनी समपदी विधी पूर्ण करविला व अहेर व ज्यांचे जे मान हक्क असतील ते देणे वगैरे सर्व रीती उरकल्या. ॥७॥

टीका- (चौ.५) मदन रतीच्या नेत्रांची तृप्ती काही होत नाही, पण लाजही वाटते की लोक नावे ठेवतील. यांचे कसले सौंदर्य व कसली मनोहरता! तोंड दाखवायला लाज वाटते म्हणून चोरून चोरुन लपून छपून बघत आहेत आता मद-न हे नाव सार्थ झाले रतिभर सुद्धा मद राहिला नाही! 'मद न रति' अशी दोघांचीही दशा झाली आहे. खांबात प्रतिबिंबे पडली म्हणजे मदन रति प्रगट होतात व ती नाहीशी झाली म्हणजे लपतात. अशा रीतीने प्रगटत लपत प्रदक्षिणाच जणू काय घालित आहेत या नूतन दंपतीला! किंवा असे म्हणता येईल की मदन रतींचा सप्तपदी विधीच चालला आहे व रामसीता शोभेकडे पाहिल्यावर 'सूर्यापुढे काजवा' असे लोक म्हणतील या भीतीने लज्जित होऊन लपत आहेत!)चौ.६) 'जनका सम तनुभान विसरले'- जनक शब्द श्लिष्ट आहे. जनक= बाप व जनक = जनक राजा. वधू वरांच्या पित्यानी ज्या प्रमाणे यावेळी देहभान विसरावे तसे सर्व लोकांचे झाले. भाव हा की सर्वांचे हृदयांत शुद्ध वात्सल्यभाव निर्माण झाला. 'कुमर कुमरि' या शब्दांनी जो भाव ध्वनित केला होता तो येथे अधिक स्पष्ट केला. 'सहित विदेह विलोकिति राणी। शिशुसम कशी प्रीती कुणि वानी।।' असे जनक व सुनयना यानी रामलक्ष्मणांना रंगभूमीत प्रवेश करताना पाहिल्यावर घडले. त्याचवेळी इतर लोकांच्या ठिकाणी तसा वात्सल्य भाव निर्माण झाला नव्हता पण आता विवाह झाल्याने सर्वांच्याच ठिकाणी (अयोध्यावासी व मिथिलावासी) वात्सल्य भाव निर्माण झाला. त्यावेळी फक्त जनकराजाच तेवढे विदेह झाले होते पण येथे सर्वच विदेह झाले व विदेह विशेष झाले. (अपान= स्वतांस) (चौ.७) अहेरादि सब रीती- नेग=अहेर, हक्काचे देणे. उदा. ग्रामजोशी, घटका घालणारे, ज्योतिषी, पुरोहित यांचे जे जे हक्क मान असतील ते ते सर्व दिले. नोकर, चाकर, वाजंत्री वगैरेना अहेर दिले. ब्राह्मणांना दक्षिणा दिली. इत्यादि सर्व विधी उरकले. म्हणजेच राम विवाहाची सांगता केली. या विवाह वर्णनात पुढे सुद्धा चतुर्थीकर्म= ऐरणीदान केल्याचा उल्लेख नाही. अता शेवटली ही लौकिक गोड रीती वर्णन करून राम विवाह झाला असे सांगतील व बाकीच्या भावांचा विवाह होईल.

(३२५।८-१०)

हिं. । राम सीय सिर सेंदुर देहीं। सोभा कहि न जाति बिधि केहीं।।८।।
। अरुन पराग जलजु भरि नीकें। ससिहि भूष अहि लोभ अमी कें।।९।।
। बहुरि बसिष्ठ दीन्हि अनुसासन। बरु दुलहिनि बैठे एक आसन।।१०।।
म. । भरिति राम सीता-शिरि शेंदुर। शोभा वर्णुं न जरा धजे उर।।८।।
। जलज भरुनि वर अरुण परागां। भूषवि शशिला सुधा सुरागां।।९।।
। मग वसिष्ठ देता अनुशासन। भूषविती वर वधु एकासन।।१०।।

अर्थ- रामचंद्र सीतेच्या मस्तकावर (भांगात) शेंदूर भरीत आहेत या वेळची शोभा जराशी सुद्धा वर्णन करण्याची छाती होत नाही (हृदय धजत नाही) जणू काय कमलाने लाल पराग उत्तम प्रकारे भरून घेऊन ते अमृताच्या अत्यंत आसक्तीने)स+राग

राग=आसक्ति, लोभ रागा=रागाने) लोभाने चंद्रास भूषित करीत आहे. ॥९॥ नंतर वसिष्ठांनी आज्ञा दिल्या वर वर व वधू यांनी एकच सिंहासन विभूषित केले (एकाच आसनावर जोडपे बसले)

टीका- महाराष्ट्रीयांत ही भांग भरण्याची पद्धती आहे की नाही याचे स्मरण नाही. रामचंद्रांनी आपल्या पाची बोटांच्या चिमटीत शेंदूर घेतला आहे व तो सीतेच्या भांगात भरण्यास हात वर करून तो भांगांत भरीत आहेत. केसातील भांग म्हणजे काय हे हल्ली ३।४ वर्षाच्या मुलास सुद्धा सांगण्याची आवश्यकता नांही! या शोभेचे वर्णन उपमा देऊन करणे अशक्य असल्याने तसे करण्यास कवींना धीर होत नाही कारण कुक वी म्हणूनि अपयश का घ्यावे ॥ तथापि उत्प्रेक्षेने या शोभेचे वर्णन करतातच. उत्प्रेक्षा दर्शक शब्द 'जणु' वगैरे मुळात सुद्धा वापरलेला नाही.

(चौ.९) जलज= सूर्यविकासी कमल, सीतेचे मुख मंडल म्हणजे चंद्र. चंद्रामृताचा लाभ या कमलांना होत नाही. चंद्र उगवला म्हणजे ती मिटतात, पण त्यांना प्रबल इच्छा मात्र आहे की आपणास ते अमृत मिळावे तसेच जणू काय येथे रामचंद्राच्या बोटासुद्धा तळहात हे सूर्य विकासी कमल आहे. त्याला यावेळेपर्यंत सीता मुख शशीला स्पर्श करण्याचे भाग्य लाभले नव्हते. या चंद्रात असलेले अमृत आपणास मिळावे असे या हात रुपी कमळास वाटत आहे, पण या चंद्राचे दर्शन होताच हे कमळ मिटले पण मिटता मिटता शेंदूर रूपी लाल पराग त्याने भरुन घेतले. लाल कमळाचे पराग लाल नसून पिवळेच असतात, पण येथे रामचंद्रांनी करकमलांत शेंदूर घेतला आहे म्हणून अरुण पराग भरुन घेण्याची उत्प्रेक्षा केली. रामचंद्रांचा बाहु म्हणजे त्या कमलाचे नाल आहे. सीता मुखचंद्रांतील रूप हे अमृत आहे. अशा रीताने हे कमल सीता मुख चंद्राजवळ गेले व शेंदूर भरण्याच्या निमित्ताने जणू काय त्यातील अमृत या कमलास मिळाले. भागांतील शेंदूर हे स्त्रियांचे एक सौभाग्यभूषण आहे. म्हणून कमल चंद्राला विभूषित करीत आहे असे म्हटले आणि खरोखरच या कर कमलाला यावेळी अमृत लाभ झाला. हे पुढील चरित्रांत दिसून येते. जटायूच्या मस्तकावर हा उजवा हात ठेवल्या बरोबर त्याची पीडा नष्ट झाली व 'राम म्हणति ताता तनु ठेवा' (३।३१।५). वालीच्या मस्तकावर याच हाताने स्पर्श केला व 'अचल करू तनु राखी प्राणा' (४।१०।२) असे राम म्हणू शकले! हनुमान व बिभिषण यांना या हाताने स्पर्श करून त्यांना चिरंजीव केले! या वेळेपासून हा हात अमृतमय झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. अशाच प्रकारची उत्प्रेक्षा जयमाला समर्पणाच्यावेळी केलेली आहे ती- परिसुनि माला उचलि युगल करि। प्रेमविवश घालवे न ती परि॥ दिसती जलज युग जणु सह नाला। घालिति शशिस सभय जय माला॥' (२६४।६-७) (या चौपायावरील टी.प.) या समानार्थक आधाराने रामचंद्रांच्या बाहुला कमल नाल म्हणणे योग्य की अयोग्य ते वाचकांनी ठरवावे. 'जर छवि सुधा पयोधि असेही' (२४७।७) यांत सीतेच्या रूपाला सुधासागर म्हटलेच आहे.

(२) भूषअहि= भूष अहि असा पदच्छेद करून कोणी टीकाकार अहि= सर्प असा अर्थ करून रामबाहुला सर्प गणतात. पण त्यामुळे बाहु व हात (सर्प व कमळ) असे सुटे सुटे दोन पदार्थ होतात. तसे येथे नाही. येथे कमल व नाल यांच्या सारखा हात व बाहु यंचा एकजीव

अखंड संबंध आहे. (क) अहिपाठ घेतल्याने काव्यरस हानि होते. कारण आनंदमय वात्सल्य रसपूर्ण, शृंगारमय व शुद्ध निर्मल वातावरणात क्रूर हिंस्त्र विषारी दुष्ट सर्पाला आणणे रसहानि कारक आहे. उलट वत्साच्या जवळ सर्प जात असला तर किंवा 'धरुं शिशु वत्स अनल अहि जाई। नकळत निवारते जशि आई॥' असे रामचंद्र आपल्या भक्त बालकाशी वागतात असे रामवचनच आहे. (३।४३।६) असे असता तेच कवि त्याच रामाच्या बाहुला सर्प कसे बनवतील? म्हणून 'भूष अहि' असा पाठ घेऊन अहिसर्प हा अर्थ करणे अनुचित, रसहानिकारक व मानस वचन विरोधी आहे.

(३) अहिं= सूर्य असा अर्थ (कोषाधारे) काही टीकाकार करतात पण सैंधव म्हणजे घोडा व मीठ (लवण) हे अर्थ कोषांत असले तरी जेवण्याचे वेळी सैंधव मागितल्यास घोडा आणून देणे हास्यास्पद आहे. सूर्याच्या समोर कमल मिटत नाही ते प्रफुल्ल असते व रामचंद्रांच्या करकमलाच्या पाकळ्या (बोटे) तर मिटलेल्या आहेत म्हणून हा अर्थ चूक, शिवाय सूर्याच्या समोर चंद्र अति निस्तेज होतो, तसे सीतेचे मुख म्लान झाले असे मानावे लागेल. या विवाह वर्णनात ३१६ ते ३२५ पर्यंत रामचंद्रांना विधुवदनाच्या संबंधात कुठेही रवि, भानु वगैरे म्हटलेले नाही। तुलसीदास म्हणजे काही प्रज्ञानानंद कवि नव्हेत की असे असंबद्ध प्रलाप काढून कु कवि म्हणवून घेतील. या अल्पमतीस मानसाधारे जो अर्थ योग्य वाटला तो अनुवादात दिला आहे. दुसऱ्या अर्थातील उणीवा दाखविल्या आहेत. प्रथम दिलेला अर्थ मान्य होत नसेल त्यांनी इतर अर्थ सुखाने घ्यावे.

(चौ.१०)- शेंदूर भरण्याच्या वेळी समोर भिन्न आसनावर सीतेला बसविली असेल म्हणून एकाच सिंहासनावर दोघांना बसण्याची आज्ञा वसिष्ठांनी दिली. येथे कुमार कुमारी न म्हणता वर वधु (वर दुलहिनी) म्हटले हे लक्षांत घ्यावे.

(३२५।छं.१)

हिं.छं. *। बैठे बरासन रामजानकि मुदित मन दशरथु भए।*
। तनु पुलक पुनि पुनि देखि अपनें सुकृत सुरतरु फल नए॥
। भरि भुवन रहा उछाहु राम-बिबाहु भा सबहीं कहा।
। केहि भाँति बरनि सिरात रसना एक यहु मंगलु महा॥१॥

म.छं. *। बसलीं वरासनि राम-जानकि मुदितमन दशरथ अती।*
। तनुं पुलक किती निज सुकृत सुरतरुं बघुनि फल नव वर्षती॥
। उत्साह भरला भुवनिं झाला म्हणति रामविवाह हा।
। तो वर्णुनी कीं सरत रसना एक हें मंगल महा॥१॥

अर्थ- श्रीराम व जानकी सिंहासनावर बसली (ते पाहून) दशरथाचे मन मुदित झाले, शरीरावर कितीवेळा (पुनि पुनि= वारंवार) रोमांच आले (कारण) आपला सुकृतरूपी कल्पवृक्ष नवीन (अपूर्व) फळांची वृष्टी करीत आहे असे त्यास दिसले. सर्व

भुवनात उत्साह भरला व जो तो म्हणू लागला की हा रामविवाह झाला! या विवाहोत्सवाचे वर्णन कीती जरी केले तरी ते सरणार नाही, कारण रसना (जीभ) एक आहे व हे मंगल कार्य फारच मोठे आहे!

टीका- 'सुकृत सुरतरु फल नव वर्षती'- रामचंद्रासारखा 'रघुवंशवनजवन भानु' पुत्र झाला हे पुण्यरुपी कल्पवृक्षाने पूर्वी दिलेले फळ आहे. आता जानकीची प्राप्ती झाली हे अपूर्व नवीन फळ लागले. शिवाय सर्वत्र स्वत:ची कीर्ती वाढली, रघुवंशाची वाढली. हा उत्सव वृद्धपणी डोळ्यांना पाहण्यास सापडला वगैरे अवांतर नवीन फळे पुण्य सुरतरुनेंच दिली. कल्पतरु फक्त अर्थ व काम देऊ शकतो तो धर्म व मोक्ष देऊच शकणार नाही. तसे असते तर इन्द्राला ब्रह्महत्येच्या पातकापासून मुक्त करण्यास कल्पतरूंची वने का समर्थ झाली नाहीत? स्वर्गातील देवांना सुरतरुने जर मोक्ष दिला असता तर 'क्षीणेपुण्ये मर्त्य लोकं विशन्ति(भ.गी.) 'स्वर्गहि अल्प अंति दुखदाई' (७।४४।१) असे भगवंतांनी कशाला म्हटले असते? म्हणून भाव हा की सुकृत सुरतरु हा अपूर्व आहे. याची बरोबरी स्वर्गातील सुरतरुंना करता येणार नाही. उत्तम कुलदीपक पुत्र होणे व तशीच अनुरूप पुत्रवधू मिळणे हा लाभ पूर्व सुकृताविण काय होतो।। (२) 'उत्साह भरला भुवनि'- सर्व ब्रह्मांडात असा अर्थ घेणे जरूर आहे. अयोध्येतून निघताना जो उत्साह होता त्याच्यापेक्षा हा मोठा आहे हे मानावेच लागेल. 'भुवन चतुर्दशभर उत्साहू' (१।२९६) जनक सुता रघुवीर विवाहू असे वऱ्हाड जाणार एवढेच कळताच असे झाले आहे म्हणून हा उत्साह त्यापेक्षा फारच मोठा असल्याने सर्व ब्रह्मांड भुवनांत भरला आहे असे मानणे ओघानेच प्राप्त झाले.

(क) 'राम विवाह झाला' असे म्हणणे ही स्वभावोक्ति आहे. जनकपुरीतील लोकांचा भाव हा की आमच्या इच्छेप्रमाणे रामाचा सीतेशी विवाह तर झाला, पण 'हो लग्न चौघा बंधुंचे पुरी गावु मंगल गीत की' (३११।१) ही इच्छा लवकरच पूर्ण होणार आहे हे त्यांना काय माहित? पण त्यांचे सुकृत सुरतरु काही सामान्य नाहीत!

(ख) दशरथांच्या ज्या सुकृत सुरतरुला राम फळ लागलेले आहे, त्याच सुकृततरूवर सीता कल्पवेलि चढून तिने ते फळ आपल्या ताब्यात घेतले आहे. म्हणूनच कौसल्या म्हणणार आहे की 'कल्पवेलि सम विविधा लालन। केले स्नेहजले प्रतिपालन॥' (२।५९।३) समन्वय व सुसंगति कशी सुंदर साधली आहे!

(ग) मागील दोह्यात नुसता 'आसन' शब्द वापरल्याने शंका आली असती की साधे आसन कसे दिले यावेळी? म्हणून येथे 'वरासन' = श्रेष्ठ आसन= सिंहासन हा शब्द घालून ठेवला. हा शब्द नीट लक्षांत ठेवावा. अरण्यकाण्डात अगस्त्याश्रमांत तो पुन्हा भेटेल तेव्हा ओळख पटली पाहिजे.

(घ) 'राम जानकी'- दो. ३१०।५ मध्ये जानकी व राम या दोन शब्दांचा उपयोग केला आहे. तेथे जे लोक मनोरथ करीत होते ते येथे आहेतच. भाव तेथे टीकेत पहावे. त्यानंतर संपूर्ण विवाह वर्णनात जानकी शब्द एकदासुद्धा वापरला नव्हता तो अत्ता येथे वापरला! आतापर्यंत ती

बऱ्याच वेळा सीता= शीता. शीतलच होती पण आता जानकी झाली. जानकी= चिदानंदलहरी. कल्पवृक्षांचे आसन. सर्व आपदांचे विराम व त्रिभुवन अभिराम रामचंद्रांच्याजवळ, विवाह सांगता झाल्यावर एकाच सिंहासनावर बसण्यास मिळाल्यावर सीतासुद्धा आनंदरूप का बरे होणार नाही?

(३) 'रसना एक' भाव हा की जिव्हेला षड्रसांच्या खेरीज वात्सल्य, शान्त, भक्ति रस ना मग या अनेक कोमल रसांनी परिपूर्ण अशा महामंगल रसाचे वर्णन तिला कसे करता येणार! जिव्हेला प्रिय वाटणारे रस अद्याप येथे नाहीत. लवकरच चाखावयास मिळणार आहेत. मन, नेत्र, कान, यांना हे कोमल रस चाखता येतात पण त्यांना बोलता येत नाही व जिला बोलता येते तिला या रसांचा अनुभव, चव, नाही म्हणून वर्णन कसे करवेल?

हिं.छं. *। तब जनक पाइ बसिष्ठ आयसु ब्याह साजु सँवारि कै।*
। माण्डवी श्रुत कीरति उर्मिला कुअँरि लईं हँकारि कै ॥१॥
। कुस-केतु कन्या प्रथम जो गुन सील सुख सोभामई।
। सब रीति प्रीती समेत करि सो ब्याहि नृप भरतहि दई ॥२॥

म.छं. *। मग जनक मिळत वसिष्ठ शासन लग्न साजां सजवुनी।*
। माण्डवी घे श्रुतकीर्ति उर्मीला मुली बोलावुनी......
। कुश-केतु-कन्या प्रथम जी गुणशील-सुख शोभाथिली।
। सप्रीति सर्वहि रीति करुनी नृपतिनें भरता दिली ॥२॥

अर्थ- (राम विवाह झाला असे सर्वांनी म्हटल्यावर) मग वसिष्ठ ऋषींची आज्ञा मिळताच जनकाने विवाहाची सर्व तयारी करून माण्डवी, श्रुतकीर्ति व उर्मिला या मुलींना बोलावून घेतल्या. मग कुशकेतु राजाची (कुशध्वज) पहिली (मोठी) मुलगी गुण शील सुख व शोभा संपन्न असलेली (जिचा उल्लेख) प्रथम केला आहे ती) प्रीतीने सर्व रीति रिवाज करून नृपाने (कुशध्वजाने) भरताला दिली ॥२॥

टीका- 'जनक मिळत वसिष्ठ शासन' - जनक व दशरथ या दोघांनाही वाटत होते की हे संबंध घडावेत पण प्रथम कोणी बोलावयाचे हे संकट दोघांनाही बोलू देत नव्हते त्यामुळे वऱ्हाड आल्यापासून ३५।४० दिवस मध्ये गेले तरी ही भाषा कोणी काढली नाही. 'पुरनारि पसरुनी पदर विधिला सकलही विनवीत की। हो लग्न चौघांबंधुंचे पुरिं गावूं मंगल गीत की' (१।३११।छं) ही चर्चा सर्वांच्याच कानी गेलेली असणार. आमच्या मुली करता का म्हणून विचारावे व नाही म्हटले तर काय? ही भीति जनकांस व रघुवंशी चक्रवर्ती महाराजा असून तोंड कसे वेंगाडावे ही कुलकीर्ती संरक्षणाची भीति- दडपण दशरथांस त्यामुळे जमले आहे ते कार्य तर होऊ द्या, प्रभुची इच्छा असेल तसे होईल असे म्हणून दोघे महाराजे स्वस्थ होते. जनकाची इच्छा मुली देण्याची आहे ही कुणकुण वसिष्ठांस कळणे कठीण नव्हते व दशरथ अमान्य करणार नाहीत अशी खात्री होती म्हणून त्यानी आज्ञाच दिली. दोघांचीही अडचण दूर केली.

(२) 'माण्डवी श्रुतकीर्ति' या दोन्ही कुशध्वजाच्या कन्या. उर्मिलेपक्षा माण्डवी मोठी म्हणून तिचा उल्लेख प्रथम करणे भाग होते. तिची धाकटी बहिण श्रुतकीर्ति म्हणून तिचा उल्लेख मोठ्या बहिणी बरोबर केला व आपली स्वतःची मुलगी उर्मिला श्रुतकीर्तिपेक्षा मोठी असून तिचा उल्लेख नंतर केला. यातच बंधु प्रेम संरक्षणाची किल्ली दाखविली आहे. जनकाचे नाव सीरध्वज. सीतेला जशी तिच्या सखींनी सजवून आणली तशाच यांनाही आणल्या.

(३) या तिसऱ्या चरणांतील 'प्रथम' शब्द दोन अर्थांनी (श्लिष्ट) घेतला म्हणजे कोणती मुलगी कोणास दिली ही शंका उरत नाही. प्रथम= ज्येष्ठ व प्रथम= वरील क्रमात जिचे नाव प्रथम आहे ती (माण्डवी) असा स्पष्टार्थ मिळतो. ही गुण शील सुख व शोभा संपन्न आहे. मात्र हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की या तिघींपैकी कोणाच्याही वर्णनात 'सीता शोभा अवर्णनीया' 'जगि अशि युवति कुठे कमनीया' इत्यादि प्रकारचे उल्लेख मुळीच नाहीत. 'तुरीयेच्या सुखादिकांची बरोबरी बाकी तीन अवस्थांस कशी करवेल?

(क) 'नृपतिने भरता दिली' यातील नृपति=कुशध्वज असा अर्थ करणे जरूर आहे. कारण की येथे कन्यादानाचे उल्लेख केले जात आहेत. सीता कन्या दानात नुसता नृप, नृपति शब्द मुळीच वापरला नाही. 'नृपभूषण' म्हटले आहे. पुढे व्याह्यांची प्रार्थना दोघे बंधु करीत आहेत. श्रुतकीर्ती दानात सुद्धा 'भूपति' शब्दच आहे.

(ख) 'सप्रीति सर्वहि रीति करूनी' = 'विधि रघुवीर विवाही जेवी। केले सकल मुलांच्या तेवी ।।' (३२६।१) जितक्या प्रेमाने आदराने जे जे विधि व लौकिक रिवाज रघुवीर विवाहात केले ते ते तसेच या तिघांच्या विवाहात केले. ज्येष्ठ जावयाचा मान रामचंद्रांस मिळाला असेलच!

शंका- चारी भावांचे विवाह एकाच दिवशी कसे केले?

भावंडांचे समान संस्कार एकाच दिवशी करू नये असे शास्त्र आहे ना? होय आहे व शास्त्राला धक्का न लावताच हे विवाह झाले आहेत. सहोदरांचे समान संस्कार वर्ज्य आहेत. एकाच मातेच्या मुलांचे समान संस्कार एकाच दिवशी करू नयेत असे आहे शास्त्र. राम, भरत, व लक्ष्मण यांच्या माता भिन्न आहेत म्हणून ते सहोदर नाहीत. लक्ष्मण व शत्रुघ्न सदोहर असले तरी जुळे मुलगे आहेत. जुळ्यांचे समान संस्कार एकाच वेळी निषिद्ध नाहीत. याप्रमाणे दशरथांची बाजू लख्ख झाली. आक्षेपाला जागा नाही.

(२) सीता व उर्मिला बहिणी असल्या तरी सहोदर नाहीत सीता भूमिजा आहे व उर्मिला सुनयनेला झालेली कन्या आहे. माण्डवी व श्रुतकीर्ति पण जुळ्या मुली असाव्यात असे म्हणणे भाग आहे व पुढे केलेल्या अध्यात्मिक चर्चेत त्या जुळ्या आहेत हे स्पष्ट दिसेलच. तशा होत्या की नव्हत्या याचा उल्लेख वा.रा., अ.रा., भावार्थ रा., अद्भुत रा., व आनंद रामायण यात किंवा भागवत व स्कंदपुराणात सापडला नाही. पण ज्या अर्थी दोघे ही राजे धर्मशील, वसिष्ठ, विश्वामित्र, वामदेवांसारखे शास्त्रज्ञ व आचार्य यांच्या संमतीने हे विवाह एकाच दिवशी झाले आहेत व एक बाजू अगदी निर्दोष आहे तर अर्थापत्ति प्रमाणाने मान्य करावे लागते की माण्डवी व श्रुतकीर्ति

जुळ्या मुली होत्या व म्हणूनच त्यांचा जुळून उल्लेख केला आहे.

(क) कुशकेतु व सीरकेतु= कुशध्वज व सीरध्वज हे धाकटे मोठे सख्खे भाऊ. यांचे वडील ऱ्हस्वरोमा व आजे स्वर्णरोमा. आणखी इक्ष्वाकु पर्यंतची वंशावळ वा.रा.बा.कां. सर्ग ७१ पहावा. हस्वरोमाने वडील मुलगा कुशध्वज याला राज्यावर बसविले व आपण वनांत निघून गेले. पुढे सांकाश्य नगराच्या सुधन्वा राजाने मिथिलेवर स्वारी करून मिथिलेला वेढा घातला. त्या युद्धात तो सुधन्वा राजा मारला गेला तेव्हा ते सांकाश्य नगरीचे राज्य सीरध्वज- जनकाने आपल्या भावास दिले व सीतेच्या विवाहासाठी त्यास त्वरेने बोलावून आणला. ही सर्व हकीगत वा.रा. बा.कां. सर्ग ७१।७२ मध्ये आहे.

(ख) माण्डवी-कुशध्वज ज्येष्ठ कन्या या तिघीत मोठी म्हणून ती भरतास दिली. भरत लक्ष्मण शत्रुघ्नापेक्षा मोठे याने सख्ख्या बहिणी सख्ख्या जावा हा दोष टळला व माण्डवी आध्यात्मिक अर्थाने भरताचीच स्त्री होऊ शकते इतर दोघांपैकी कोणाचीही ती भार्या होणे अशक्य हे पुढे चौथ्या छंदाच्या टीकेत सविस्तर साधार दाखविले आहे. माण्डवीला दिलेली विशेषणे व तशीच पुढील दोघींची सुद्धा अध्यात्मिक दृष्टीने सहेतुक आहेत हे शेवटी दिसेलच.

(३२५।छं.३)

हिं. छं. । जानकी लघु भगिनी सकल सुंदरि सिरोमनि जानि कै।
। सो जनक दीन्ही ब्याहि लखनहि सकल बिधि सनमानि कै॥
। जे हि नामु श्रुतकीरति सुलोचनि सुमुखि सब गुन आगरी।
। सो दई रिपुसूदनहि भूपति रूप सील उजागरी॥३॥

म. छं. । जानकी-लघु भगिनी सकल सुंदरि शिरोमणि जाणुनी।
। जनकें दिली ती लक्ष्मणा विधि सर्व करुनि सर्व विवाहुनी॥
। श्रुतकीर्ति नामें जी सुलोचनि सुमुखि सर्व-गुणागरी।
। रिपुसूदना ती वेइ भूपति रूपशील सुभास्वरी॥३॥

अर्थ- जानकीची धाकटी बहिण सकल सुंदरी शिरोमणी आहे असे जाणून जनकाने सर्व विवाहविधि करून ती (उर्मिला) लक्ष्मणास दिली. जिचे नाव श्रुतकीर्ति असून जी सुंदर नेत्रांची, सुंदर मुखाची व सर्व गुणाचे आगर आहे व जी रूपशील व अति तेज यांनी संपन्न आहे ती भूपतीने रिपुसूदनास दिली.॥३॥

टीका- (ल.ठे.) मागील छंदाच्या दुसऱ्या चरणांत व या छंदाच्या प्रथम चरणांत हिंदीत छंदोभंग मुद्दाम केला आहे. मागील छंदात मराठीत ते आताच साधले व या छंदाच्या प्रथम चरणांतही तसाच छंदोभंग निर्माण केला आहे. शिवाय 'घे' व 'लघु' हे शब्द आरंभी घेतल्याने छंदोभंग दूर करण्याची सोय मराठीत दोन्ही ठिकाणी केली आहे. हिंदीत 'माण्डवी श्रुतकीर्ति' याच्या चरणात ती सोय नाही पण येथील पहिल्या चरणांत लघु शब्द आरंभी घेतला म्हणजे

छंदोभंग न होता उच्चार सुकर होतो. या हरिगीति छंदात पहिल्या दीर्घ अक्षरानंतर दोन मात्रांनंतर एक दीर्घ अक्षर किंवा दोन ह्रस्व अक्षरे पाहिजेत. तशी माण्डवी, व जानकी या दोन्ही शब्दात नाहीत. असा हा छंदोभंग मुद्दाम निर्माण करण्यात हे दाखवावयाचे आहे की मुलींना बोलावताना व उर्मिलेचे कन्यादान करताना जनकाचा कंठ दाटून आला आहे व बोलण्यात अडखळत आहेत. सीतेच्या कन्यादानाचे वेळी त्यांच्या प्रेममग्नतेचे स्पष्ट वर्णन केले तेच येथे छंदोभंगाने सुचविले आहे. सर्व मुलींवर सारखे प्रेम आहे हे येथे दाखविले आहे. हे वर्म आज ध्यानी आले टीका लिहिताना.

(क) दुसऱ्या चरणांत 'जनक' चे जागी 'तनय' असा पाठ आहे. पण 'जनक' हा पाठ अर्थाच्या दृष्टीने अधिक सयुक्तिक वाटल्याने या आवृत्तीत तोच घेतला. कन्यादान कोणी कोणाचे केले हे या पाठाने अधिक स्पष्ट होते व मागील व पुढील 'नृप-(नृपति) व भूपति शब्द कुशाध्वजाकडे सहज लावता येतात. (हा पाठ मा.पी.त पाठांतर म्हणून देऊन १७२१, १७६२ छक्कनलाल व कोदारामजी यांच्या प्रतीत असल्याचा उल्लेख केला आहे.)

(१) जानकीची धाकटी बहीण व उर्मिला मग ती सुंदरी शिरोमणी का असणार नाही! एका विशेषणानेच अुर्मिलेचे वर्णन केले पण (क) श्रुतकीर्तिच्या वर्णनात सुलोचनि, सुमुखि, सर्वगुणागरी, रूपवती, शीलवती, तेजस्वी (सुभास्वरी, भास्वर= प्रकाशयुक्त) इतकी विशेषणे का लावली याचा उलगडा अध्यात्मिक विवेचनात पुढे केला आहे. भूपति= कुशध्वज. श्रुतकीर्ति यांची धाकटी मुलगी ती लक्ष्मणापेक्षा लहान असलेल्या शत्रुघ्नास दिली. माण्डवीपेक्षा धाकटी पण श्रुतकीर्तिपेक्षा मोठी जी उर्मिला ती भरतापेक्षा लहान व शत्रुघ्नापेक्षा मोठे जे लक्ष्मण त्यास दिली. म्हणजेच राम, भरत, लक्ष्मण व शत्रुघ्न या वयाच्या क्रमाने सीता, मांडवी, उर्मिला, व श्रुतकीर्ति वयाच्याच क्रमाने दिल्या गेल्या. आध्यात्मिक क्रम कसा आहे हे या चौघा भावांच्या नामकरणाच्यावेळी सकारण सिद्ध केले आहे. तेथे क्रम राम, भरत, शत्रुघ्न व लक्ष्मण असा आहे त्याप्रमाणे आध्यात्मिक क्रम सीता माण्डवी श्रुतकीर्ति व उर्मिला असा ठरतो व हाच दुसऱ्या छंदात आहे. हे पुढील छंदाच्या टीकेत अगदी स्पष्ट केले आहे. नामकरणांतील क्रमाविषयीच्या चर्चा (१।१९८।१) च्या टीकेत पहावी. (३२५। छं.४)

हिं.छं. । अनुरूप बर दुलहिनि परसपर लखि सकुचि हियँ हरषहीं।
। सब मुदित सुंदरता सराहहिं सुमन सुरगन बरषहीं ।।
। सुंदरी सुंदर बरन्ह सह सब एक मंडप राजहीं।
। जनु जीव उर चारिउ अवस्था बिभुन्ह सहित बिराजहीं ।।४।।

म.छं. । अनुरूप वर नववधु परस्पर बघुनि लाजति हर्षती।
। सौंदर्य मोदें स्तविति सर्वहि सुमन सुरगण वर्षती ।।
। सब सुंदरी सुंदर वरांसह एक मण्डपिं राजती।
। जणु जीव उरिं चारीं अवस्था सह विभू विभ्राजती ।।४।।

अर्थ - चारी वर व चारी नववधू अनुरूप असून एकमेकांस पाहून लाजत आहेत पण (मनात) हर्षित होत आहेत. ते सौंदर्य (पाहून)सर्व लोक प्रशंसा करीत आहेत, व देव समाज पुष्पवृष्टी करीत आहे. चारी सुंदरी चारी सुंदर वरांसह एकाच मंडपात अशा शोभत आहेत की जणू चारी अवस्था चारी विभूंसहित जीवाच्या ह्रदयात शोभायमान झाल्या आहेत.

टीका - 'अनुरूप वर नववधू' = चारीवर व चारी नववधू एकमेकांस अगदी शोभतील अशी आहेत. रामभरत श्याम वर्ण तर सीता माण्डवी गौरवर्णाच्या, लक्ष्मण शत्रुघ्न गौर वर्ण तर उर्मिला श्रुतकिर्ती श्यामवर्ण. ही वर्णाच्या दृष्टीने अनुरूपता झाली. 'हिरण्य वर्णा सीतांच माण्डवीं पाटल प्रभाम्। ऊर्मिलां श्यामवर्णाभां श्रुतकिर्ती समप्रभा (इति नारदपंचरत्ने मा.पी.) (क) येथे सुचविले की ही चारी जोडपी समोरासमोर बसविली आहेत. सीता व रामचंद्र यांना समोरासमोर बसविल्यावर त्यांची जी स्थिती होती तीच त्यावेळी चारी जोडप्यांची आहे. ही चारी जोडपी या लग्न मंडपात कशी शोभतात याविषयी एक फारच सुंदर उत्प्रेक्षा करून सर्व रामायण अध्यात्म पर लावण्यास प्रेरणा देऊन ठेवली आहे.

(१) रामचंद्राची शक्ति सीता, भरताची शक्ति माण्डवी, लक्ष्मणाची शक्ति ऊर्मिला व शत्रुघ्नाची शक्ति श्रुतकीर्ती. मानस पीयूषात छंद दोन मध्ये श्रुतकीरति असा पाठ आहे व छंद तीन मध्ये श्रुतकीरति आहे. टीकाकारांनी सर्वत्र (श्रुतकीर्ती) असा उल्लेख केला आहे. मानसांकांत दोन्ही ठिकाणी 'श्रुतकीरति' आहे, पण संस्कृतात 'श्रुतकीर्ति' हेच नाव आहे. वा.रा. पहा.

(२) या चार बहिणींना जीवाच्या चार अवस्था म्हटले आहे.

चौघा भावांनां या अवस्थांचे अभिमानी. विभु म्हटले. जीवाच्या ह्रदयाला मण्डपाच्या खालची आतील जागा म्हटले आहे. जीवाच्या ह्रदयांत जशा चार अवस्था असू शकतात व त्यांचे अभिमानी विभुही असू शकतात तशी ही चार जोडपी मंडपात म्हणजे मंडपाचे खाली आहेत. याच चारी अवस्था जीवाच्या ह्रदयांत एकाच वेळी असू शकत नाहीत असे असून येथे ते शक्य मानले म्हणून उत्प्रेक्षा केली.

(क) मंडप स्वतः काही करीत किंवा करवीत नाही पण त्याच्या आश्रयाने लोक सर्व व्यवहार तेथे त्याच्या छायेखाली सुखाने करतात. आतील सर्व पोकळीचा मंडपांतच समावेश होतो म्हणजेच मंडप सर्वव्यापक, निष्क्रिय, ब्रह्मासारखा आहे. ' न तस्य कार्यं करणंच विद्यते' (श्रुति) ब्रह्म सच्चिदानंदमय असले तरी चलनवलनादि कोणतेही क्रियाकर्म त्याच्या ठिकाणी नाही. मायेचा उद्भव झाल्या शिवाय ब्रह्माच्या चेतनत्वाला क्रियाशील, कार्यप्रवण होताच येत नाही. त्यालाच माया संपर्क झाला म्हणजे जडानां जीवविणारा जीव होतो. 'जीवयति जडान् इति जीवः' 'जैं जडाते जीववी(ज्ञानेश्वरी) चेष्ठाशील प्राणामय कोशाला प्रेरणा तो जीवच देतो. '॥चेतनातें चेववी॥ (ज्ञानेश्वरी) मन आदि मनोमय कोशाचे कार्य त्याच्याच मदतीने होऊ शकते. बुद्धयादि विज्ञानमय कोशाला त्याचाच आधार असतो.

वरचा निष्क्रिय मंडप व आतला सक्रिय भाग (जीवहृदय) आहेत. चारी अवस्थांची कार्ये त्यांच्या त्यांच्या विभूंच्या आश्रयाने सर्वव्यापक ब्रह्ममंडपाचाच अंश असलेल्या जीवाच्या हृदयांतच होतात. विभू अवस्थांचे द्रष्टे असतात. तसे हे चौघे या चौघींकडे पहात आहेत म्हणून पूर्वी म्हटले की समोरासमोर बसविली आहेत ही जोडपी.

(ख) जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति व तुरीया (तुर्या) या चार अवस्था होत, 'विश्व, तैजस, प्राज्ञ व प्रत्यगात्मा हे या अवस्थांचे अभिमानी = विभू आहेत. आता या चौघा भावात हे विभू कोण हे उपनिषदाच्या आधारे ठरवू म्हणजे मग अवस्था कोण कोणती हे ठरविता येईल व मतभेदास जागा राहणार नाही.

१ विश्व - 'अकाराक्षर संभूत: सौमित्रि र्विश्व भावन: । लक्ष्मण

२ तैजस - 'उकाराक्षरसंभूत = शत्रुघ्नस्तैजसात्मक: । शत्रुघ्न

३ प्राज्ञ - 'प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसंभव: । भरत

४ प्रत्यगात्मा - ब्रह्म - अर्धमात्रात्मको रामोब्रह्मानंदैक विग्रह: । राम

(रा.उ.ता.उप.) यावरून ठरले की

१ ऊर्मिला = जाग्रदवस्था (लक्ष्मण विश्व विभु)

२ श्रुतकीर्ति = स्वप्नावस्था (शत्रुघ्न - तैजसविभु)

३ माण्डवी = सुषुप्ति अवस्था - गाढनिद्रा (भरत प्राज्ञविभु)

४ सीता = तुरीया अवस्था (राम, प्रत्यगात्मा ब्रह्म, विभु)

(रा) आता ही जोडपी कोणत्या क्रमाने बसविली असतील ते पाहू पण त्यात रामलक्ष्मण व भरत शत्रुघ्न ही नेहमीची संगति सुटता उपयोगी नाही.

(द)	भरत	शत्रुघ्न	लक्ष्मण	राम (उत्तर) दिशा
	माण्डवी	श्रुतकीर्ती	ऊर्मिला	सीता (पश्चिम) दिशा या पश्चिमेकडे

तोंड करून बसल्या आहेत असे मानणे जरूर आहे कारण, विभु अवस्थांचे द्रष्टे असतात (पाहणारे असतात). दक्षिणे लक्ष्मण: हा क्रम यात पाळला गेला. लक्ष्मण नेहमी रामाच्या बरोबर असतात व शत्रुघ्न भरताच्या. सख्या बहिणी पण जवळजवळ बसल्या. माण्डवी श्रुतकीर्ती ऊर्मीला असाच क्रम छं. - २ आहे.

आता ही चौघा भावांची नांवे व त्यांच्या शक्तींची नांवे वरील वर्णनास धरून कशी सार्थ आहेत ते पाहू.

१ लक्ष्मण ऊर्मिला - विश्वाभिमानी जाग्रदवस्था - क - 'लक्ष्मण-लक्षण धाम रामप्रिय सर्व जगा आधार' जग म्हणजे सर्व बाह्य विषयांचा पसारा. त्याचे ज्ञान होण्यास विश्वाचा

अभिमानी - विभु (विश्व) नसेल तर विषयाचे ज्ञान होणार नाही. विश्वाभिमानी विभु = लक्ष्मण. त्याच्या ठिकाणी ज्ञानेंद्रिये कर्मेंद्रिये व प्राण यांच्या साह्याने विषयांचे ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची सर्व लक्षणे असतात. पण त्याला ऊर्मिलेच्या साह्या शिवाय विषयज्ञान होत नाही. ऊर्मिला = जागृती= इन्द्रियांनी बाह्यविषयांचे ग्रहण करणे. ऊर्मिला = लहरीमय, ऊर्मि = लहरी, लाट, वीचि, तरंग, इन्द्रियांकडून विषयांचे ग्रहण करण्यास अन्त:करण वृत्तीच्या ऊर्मी = लहरी, लाटा सारख्या इंद्रिय द्वारापर्यंत किंवा इंद्रियद्वारांतून बाहेर विषयापर्यंत पसराव्या लागतात. त्याशिवाय बाह्यविषयांचे ज्ञान होऊ शकत नाही. म्हणून जागृति = ऊर्मिला हे आध्यात्मिकदृष्टीने सिद्ध झाले.

(ख) ऊर्मिला 'सुंदरिशिरोमणी' आहे. सीता जानकी 'सुंदर सुंदरतेला करते' अशी आहे. जागृती ही अवस्था अत्यंत सुंदर वाटते की स्वप्नावस्था की झोप याचा विचार केला असता सर्वांस कबूल करावे लागेल की तीन अवस्थांत जागृतीच अति रमणीय वाटते. चित्त कोणत्याही रसाने द्रवते ते मुख्यत: जागृतीतच. स्वप्नांचा सगळ्यांना त्रास वाटतो. गाढ झोपेत सौंदर्य नाही व काहीच नाही. तेव्हा सुंदरि शिरोमणी हे वर्णन जाग्रदवस्थेला, जागृतीला जेवढे योग्य तेवढे बाकीच्या दोन अवस्थांना नाही; म्हणूनच हे विशेषण ऊर्मिलेलाच लावले आहे. सीता हिच्यापेक्षा सुंदर आहेच पण अवर्णनीय सौंदर्य आहे ते. (ग) जागृतींतूनच तुरीयावस्थेत जाता येते. जागृतीचा व तुरीयेचा फार निकट संबंध आहे. म्हणूनच ऊर्मिला व जानकी सख्या बहिणी व जनकाच्याच मुली. जागृतीचा अभिमानी - विश्व लक्ष्मण रामप्रिय असण्या चे कारण हेच की तो जागृतीचा म्हणजे बाह्यविषयग्रहणाचा त्याग करून, स्वप्न व सुषुप्ती यांना वश न होता श्रीराम रूपी ब्रह्माचे व तुरीयारूपी सीतेचे सेवन (प्राप्ती)सेवा प्रत्यक्ष करू शकतो. म्हणजेच आत्मसाक्षात्कार करू शकतो. ब्रह्म - आत्मा अवस्थात्रयांच्या पलीकडे आहे. त्वम् अवस्थात्रयातीत: । (श्रुति ग. अ. उ.) लक्ष्मणाने ऊर्मिलेला बरोबर नेली नाही. (जाग्रदवस्था)श्रुतकीर्ति व माण्डवी (स्वप्ननिद्रा) या पण दूरच राहिल्या. शिवाय लक्ष्मणाने वनवास कालीन निद्रा घेतलीच नाही मग स्वप्नावस्था तरी कुठली! भोजन पानादि जागृतीचे व्यवहार पण बंदच होते. लक्ष्मणाची जागृति म्हणजे राम व सीता यांची सेवा म्हणजेच तुरीया व ब्रह्म यांची प्राप्ती.

२ शत्रुघ्न - श्रुतकीर्ति तैजस - स्वप्नावस्था.

क - लक्ष्मण व शत्रुघ्न सहोदर असून ते एकत्र राहिले नाहीत. लक्ष्मण रामानुगामी बनला. शत्रुघ्न भरतानुग भरतानुज झाला. याचे कारण की स्वप्नावस्था व सुषुप्ती - गाढनिद्रा यांचा फारच निकट संबंध आहे. बाह्य विषय ग्रहण रूपी शत्रूंचे व इंद्रियरूपी शत्रुंचे हनन केल्याशिवाय त्यांना दूर ठेवल्याशिवाय स्वप्नावस्थाच प्राप्त होत नाही; किंवा प्राज्ञ जो भरत त्याची सेवा त्याचे अनुगमन करता येत नाही. शत्रुघ्न = तैजसात्मा प्राज्ञात लीन होऊ शकतो पण विश्वात्मा जो लक्ष्मण व प्रत्यगात्मा जे राम यांच्याशी तादात्म्य पावणे त्याला अशक्य असते. (ख) श्रुतकीर्ति =श्रुत = ऐकलेले व उपलक्षणेने दृष्ट म्हणजे पाहिलेले यांची जी कीर्ति ती श्रुतकीर्ति. कीर्ति म्हणजे तरी जागृतीत केलेल्या कर्माच्या संस्कारापासून उत्पन्न होणारी जी प्रतीति तीच. इंद्रिये

लीन झाली असता जागृती तील संस्कारापासून उत्पन्न झालेले जे अनुभव त्यांचे नांव स्वप्न व ती स्वप्नावस्था म्हणजे श्रुतकीर्ति. किती सार्थ नांव आहे. आता श्रुतकीर्तिचे मानसातील वर्णन पाहू.

(ग) श्रुतकीर्ति सुलोचनी सुमुखी सर्व गुणांची आगरी (खाण) रूपवती शीलवती व सुभास्वरी (तेजस्विनी)आहे. शत्रुघ्न तैजस, मग ही तेजस्विनी. स्वप्नात सात्विक राजस व तामस या तिन्ही गुणांची कार्ये दिसतात. त्यावेळी हे नेहमीचे लोचन नसून याहून सु=चांगले लोचन असतात. त्याना असंभाव्य गोष्टी सुद्धा दिसतात, स्वत: उडताना स्वत:स व इतरांस बघत असतो. नानाप्रकारची रूपे दिसतात=रूपवती. नाना प्रकारचे शील म्हणजे चरित्र दिसते. एका क्षणांत किती तरी वर्षांचा व्यवहार करतो. स्वत:स मेलेला पाहतो. व स्वत:च रडतो. अशी ही अवस्था शीलवती आहे. या देहाचे तोंड अगदी बंद असता मोठ्या मोठ्याने बोलणे, हाका मारणे, ओरडणे, खाणेपिणे इत्यादी मुखाची सर्व कामे त्या अवस्थेला उत्तम प्रकारे करता येतात म्हणून सुमुखी. आता विचार करावा की ही विशेषणे गोस्वामीनी हेतुपूर्वक दिली की सहज लिहिली गेली? (घ) स्वप्नावस्थेतून तुरीया-सीतेची भेट घेता येत नाही पण निद्रेची भेट घेता येते म्हणून यांचा अति निकट संबंध असल्याने या सहोदर बहिणी माण्डवी व श्रुतकीर्ति.

(ङ) लक्ष्मण - विश्वात्मा स्थूल विषयांचे ग्रहण करू शकतो तसाच तैजसात्मा शत्रुघ्न सूक्ष्माविषयांचे,तैजस विषयांचे ग्रहण करतो. विषय ग्रहण ही गोष्ट दोघांना सामान्य असल्याने हे दोघे सहोदर भाऊ 'लक्ष्मण रिपुसूदन रूपें सम'(३११/७) **विषयग्रहण हे दोघांचे समान रूप**

जागृतीतले विषय जागृतीत जितके सत्य वाटतात तितकेच स्वप्नांतले विषय स्वप्नावस्थेत सत्य वाटतात म्हणून दोघे सारखे. स्वप्नांतून जागृतींत आल्यावर किंवा कोणी आणल्या वर स्वप्नविषय खोटे मिथ्या वाटतात. तसेच जागृतींत जागृती आली म्हणजे पहिल्या जागृतीतले विषय मिथ्या वाटतात ही एक रूपता दोघात आहेच.हे साम्य आणखी पुष्कळ वाढविता येईल. मा. पो. कड पाठविले त्यापेक्षा हे पुष्कळ वाढले. आणखी पुष्कळ मुद्दे पुढे उभे आहेत पण वाचकांच्या बुद्धीला तरी थोडा व्यायाम करण्यास वाव पाहिजेच. दोघांची माता सुमित्रा प्रवृत्ति प्रिय. मानसांतील सुमित्रेचे चरित्र पाहिले तर ते कौसल्या व कैकयी पेक्षा प्रत्येक गोष्टीत प्रवृति प्रधान आहे.

(च)मानसात किंवा कोणत्याही ऋषिप्रणीत रामायणांत पाहिले तर शत्रुघ्न व श्रुतकीर्ति यांचे चरित्र फार फार थोडे. मनुष्याच्या आयुष्यांतील किती काळ स्वप्नावस्थेंत जातो? याचा विचार करावा म्हणजे शत्रुघ्नाचे चरित्र इतके अल्प का याचा उलगडा होईल.

(३) भरत-मांडवी = प्राज्ञ - सुषुप्ति

(क) भरत - जो ही विश्वभरण पोषण करी'। (१/१९७/७) विश्व = स्थूल, सुक्ष्म, बाह्य आंतर इ. सर्व विषयांचा पसारा. त्याचे भरण व पोषण करणारे ते मूळ अज्ञान, त्याचा अभिमानी तो प्राज्ञ = भरत. सुषुप्तिला बीजभाव म्हणतात कारण की तेथे स्वप्नांतील जगाच्या सत्यतेचे व

जागृतीतील जगाच्या सत्यतेचे बीज = कारण असते. ते नसेल तर जागृतीत आल्यावर विश्व सत्य वाटणार नाही. सुषुप्तित बीज रूपाने असलेले गुप्त संस्कारच जागृतीत कार्य करू लागतात. ज्याप्रमाणे विहिरीतील पाण्याचे भरण व पोषण जसे जमिनीत गुप्त असलेले झरे करतात तसे सुषुप्तित गुप्त असलेले संस्कारच जागृतीचे भरण पोषण करतात. विपरित ज्ञान हे पोषण आहे व अज्ञान हे भरण आहे. (ख) राम व भरत दिसण्यात अगदी सारखे तसेच प्राज्ञ व प्रत्यगात्मा दिसण्यात अगदी सारखे. दोघेही आनंदमय आहेत. पण सुषुप्तितील आनंद अज्ञानाने झाकलेला आवृत्त असतो. (आनंदमय कोष) अज्ञान. विषयज्ञान, विपरित ज्ञान इत्यादी रहित राम आनंदरूप आहेत. भरताची माता तमोगुण प्रधान बुद्धिवृत्ति. कैकयी, "प्रियबहु निद्रा गाद्या गिरद्या", 'घरा नांदत्या अग्नि लाविला' ॥ 'करिं काढुन बघु बघते अक्षि । सुधा सांडुनि कि सोमल भक्षी ।। कुटिल कठोर कुबुद्धि अभागिण । शाखे बसुनी बुंधा घाटी' (२/४७) इत्यादि तमोगुणांचे प्रतीकच आहे. (ग) मांडवी = सुषुप्ति = गाढनिद्रा, ही कोणाला बरे भूषणास्पद वाटत नाही. ही अवस्था जरी अज्ञानमय असली, कोणत्याही विषयाचे स्थूल किंवा सूक्ष्म ज्ञान जरी नसले तरी जो आनंद ती देऊ शकते तो स्वप्नांत तर नाहीच नाही; पण जागृतीत सुद्धा मिळत नाही. ही अवस्था जर प्राप्त झाली नाही तर बाकीच्या दोन्ही अवस्थांतील सुख दूषण रूप वाटू लागते इतकी ही भूषणरूप वाटते. (घ) प्राज्ञ व तैजस = भरत व शत्रुघ्न, सेव्य सेवकां सारखे आहेत. प्राज्ञ हा विश्वाचा व जागृतीचा बीजभूत असल्यामुळे लक्ष्मणापेक्षा मोठा व मांडवी ऊर्मिलेपेक्षा मोठी हे योग्यच आहे. कारणाचे महत्त्व कार्या पेक्षा केव्हाही जास्तच. (ङ) मांडवी - 'गुणशील सुख शोभाथिली. शोभाथिली = शोभाढ्य - शोभामय, गुणमय, शीलमय, सुखमय. मांडवी = सुषुप्ति = गाढनिद्रा. श्रुतकीर्तित गुण शील व शोभा हे गुण जे आहेत ते तिच्या मोठ्या बहिणीच्या अनुकरणाने, बहिणीपासूनच मिळालेले. पण श्रुतकीर्ति = स्वप्नावस्था सुखमय असत नाही. जागृतीही सर्वसाधारण जीवांना सुखमय अनुभवास येत नाही. सुंदरि शिरोमणि असते. गाढनिद्रा सुखमय नसते असे कोण म्हणेल? सुख हीच तिची शोभा आहे. गुण व शील गुप्त असतात, बीजरूपाने असतात.

(च) श्रीराम व भरत यांची चरित्रे रामायणांत वाचताना, विशेषत: मानसात वाचताना येथील कथेतील मुख्य नायक कोण; भरत की राम अशी शंका येते. लक्ष्मण जरी सतत राम सान्निध्यात असले तरी भरताबद्दल जितकी सहानुभूती, आदर व प्रेम उत्पन्न होते तितके लक्ष्मणाबद्दल नाही याचे कारण हेच की राम भरत या दोघांत तसेच विलक्षण साम्य आहे. समाधि सुख मिळविणारा जीव फारच विरळा, पण निद्रेतील निर्विषयानंद अनुभवणारे सर्वच जीव असतात. म्हणूनच 'भरत कि रामाचे अनुसारी । सहज न जाणू शकति नर नारी ॥'(३११/६) निद्रानंद व शुद्ध ब्रह्मानंद यातील भेद अनुभवास आलेले नरनारी किती असतील? प्रपंचात असून सर्व विषयांचा त्याग भरतानेच करावा. प्राज्ञच करू शकतो. निद्रेत कोणताही विषय नसतो. लक्ष्मणाने प्रपंच त्याग केला पण मधून मधून, रामसेवांगभूत कां होईना तमोगुणाचा आश्रय केला आहे. लक्ष्मणाचे चरित्र शत्रुघ्नापेक्षा पुष्कळ मोठे असले तरी ते स्वतंत्र नाही. ध्वजाच्या दंडासारखे

आहे. भरताचे स्वतंत्र चरित्र आहे. अयोध्या कांडात रामचरित्र व भरतचरित्र यांचा विस्तार जवळजवळ सारखा आहे. प्राज्ञाच्या ठिकाणी विपरित ज्ञानाचा लवलेश नसतो तसेच भरताच्या मनात रामलक्ष्मणांबद्दल विपरित भावना कधीच उत्पन्न झाली नाही. लक्ष्मणाच्या विश्वात्म्याच्या ठिकाणी मूलरूपाने नसली तरी ती स्थूलरूपाने मधूनमधून डोकावली आहे.

(छ) अध्यात्मदृष्ट्या स्वप्न म्हणजे विपरित ज्ञान. ते बद्धजीवांच्या ठायी जागृतीत पण असतेच. म्हणूनच गौडपादकारिकेत म्हटले की 'स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ' ''विश्व व तैजस दोन्ही स्वप्न व निद्रायुक्त असतात.' निद्रा = अज्ञान मात्र म्हणून त्याच ग्रंथात म्हटले की, 'प्राज्ञस्त्वस्वप्ननिद्रया' प्राज्ञ हा स्वप्नरहित म्हणजेच विपरित ज्ञान रहित पण अज्ञानाने युक्त असतो.

४ राम-सीता ब्रह्म-तुरीया विद्यामाया

(क) राम - 'रमन्ते योगिनोनन्ते नित्यानंदे चिदात्मनि ' (रा.पु.ता.) 'ब्रह्मानन्दैक विग्रहः' (रा.उ.ता.उ.) 'चिदानंदमय अपली काया' 'लया जाय जग जया जाणता ॥ स्वप्नींचा भ्रम जसा जागतां' 'ब्रह्मराम सर्वग जग जाणे । परमानंद परेश पुराणे ॥' 'राम सच्चिदानंद दिनेशी । नाही मोह निशा लवलेशी ॥' 'तो परमात्मा राम भवानी ॥' इत्यादी शेकडो वाक्ये राम = ब्रह्म हे सिद्ध करणारी आहेत. 'प्रत्यगात्मा ब्रह्म' (श्रुति) = आत्माराम.

(ख) सीता - 'आदिशक्ति जी निर्मि जगा या । ती ही मम अवतरेल माया' 'गुणवशजीते', 'उद्भवस्थिति संहार कारिणीं क्लेश हारिणीं । सर्व श्रेयस्करीं सीताम्'(बा.मं.श्लो. ५ पहा) ही विद्यामाया, मूलप्रकृती आहे. विद्येच्या योगानेच अज्ञान अहंकारादि सर्व राक्षसांचा नाश होतो. 'विद्याऽ विद्यां निहत्येव तेजास्तिमिर संघवत्'(आत्मबोध) रावण कुंभकर्णादि राक्षसांचा निःपात करण्यास सीताच कारण झाली. विद्या म्हणजेच ब्रह्माकार वृत्ति = तुरीया -तुर्या. ही गुणातीत, अवस्थातीत स्थिती आहे. उपनिषदांत व आचार्यांच्या ग्रंथात तीनच अवस्था मानल्या आहेत. पण आद्यकवि मुकुंदरायांपासून समर्थांपर्यंतच्या सर्व संत कवीनी चौथी अवस्था तुर्या-तुरीया मानली आहे. तशीच मानसनिर्मात्यांनी मानिली आहे. सीता ' छविगृहिं दीपशिखा जणुं जळते' (१/३२०) तीन अवस्था त्रिगुण त्या कादि कापसांतून। तुल तुरीया पिंजुनी, जाडी वात वळून ॥ (७/११७) 'सोहमस्मि ही वृत्ति अखंडा । दीपशिखा ती महाप्रचंडा ॥ आत्म अनुभव सुख प्रकाश । भेद भ्रम भवमूल विनाश ॥(७/११८/१-२) बालकाण्डात सीतेला दीपशिखा व तुरीया म्हटले. आधार भरून ठेवण्याची अशी कला दुसऱ्या कोणत्या रामायणात दिसेल! (ग) ब्रह्म व ब्रह्माकार वृत्ति यांचा संबंध जल व तरंगा सारखा असतो. 'गिरा अर्थ जलवीचिसम म्हणती भिन्न न भिन्न । वन्दे सीताराम पद -१' (१/१८) जानकी - चिदानंदलहरी पाण्याची लाट - तरंग पाण्यापासून निराळा करता येत नाही. म्हणूनच सीता रामाबरोबर वनवासात गेली; व खरी सीता रावणाला चोरून नेता आली नाही. तरंग जसा अदृश्य होऊन राहू शकतो (वारा नसला म्हणजे) तशी सीता गुप्त राहिली. सीता=शीता=शान्ति हिची प्राप्ति भव चाप भंग केल्याशिवाय होत नाही. भव

म्हणजे संसृति हाच चाप त्याचा भंग शुद्ध, केवळ ज्ञानरूप रामाशिवाय इतर कोणत्याही साधन भूप गणांना करता येत नाही. हे धनुष्य मोडून सीतारूपी शान्ति मिळवू शकेल तोच महावीराग्रणी 'अतुलित बल हि अतुलितप्रभुता' राजयोगाने प्राप्त होणारी समाधि स्थिती म्हणजेच तुर्या - तुरीया (पु)

जागृति असतानाच समाधीचा अभ्यास (सेवा) करीत राहिले म्हणजे अज्ञान व विपरित ज्ञानमय तीन अवस्था व तीन गुण यांचा त्याग लक्ष्मण - जीव करू शकतो. मग तो सीता रामचंद्राच्या बरोबरीने पूज्य होतो. लक्ष्मणाने तिन्ही अवस्थांचा त्याग केला व सीतेची सेवा केली. सीतेच्या कृपेनेच रामकृपा-रामप्राप्ती होऊ शकते. (क) शुद्ध सात्विक कौसल्याच रामजननी होऊ शकते. तशी शुद्ध सात्विक बुद्धि असेल तेथे राम - परब्रह्म - शुद्ध ज्ञान लाभ होतो. केवळ ब्रह्मानंदात लीन असणाऱ्या जनकालाच शान्ति सीता हृदय भूमीत सापडते. ब्रह्मानंद जनित सुख-शान्ति रूपी सीता ज्यावेळी रामाला देऊन टाकली तेव्हांच जनकाला परमप्रेमरूप पराभक्ति प्राप्त झाली. दो ३११ नंतर म्हणजेच रघुवीर विवाह वर्णनास प्रारंभ झाल्यापासून सप्तपदी विधि समाप्त होईपर्यंत 'सीता' शब्दच फक्त वापरला आहे; क्वचित् वैदेही, 'जानकी'=रामभक्तिमय परमानंदाकार लहरी हा शब्द रामसीता विवाह पूर्ण झाल्यावर जनकाने वापरला आहे. ब्रह्मानंद जनित सुखाकार वृत्ति सगुण साकार ब्रह्माच्या जवळ बसली. सुगण साकार ब्रह्माकार होऊन बसली तेव्हा जानकी झाली.

६ उत्प्रेक्षा कां केली ?

(क)बद्ध व मुमुक्षु जीवांना या चार अवस्थेतील शेवटची जी तुर्या-तुरीया ची कधीच प्राप्ती होत नाही. त्याना एकावेळी तीन अवस्थांतील कोणतीतरी एकच प्राप्त होत असते. या मण्डपांत चारी अवस्था व चारी विभु एकाच वेळी आहेत असे म्हटले. ही कधी कोणाच्याही ठिकाणी (ब्रह्मनिष्ठा च्या सुद्धा) न घडणारी-अशक्य, असंभाव्य गोष्ट संभवली अशी कल्पना केली म्हणून उत्प्रेक्षा.

(ख) जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी सुद्धा चारी अवस्था एकत्र नसतात. जीवन्मुक्ताचे शरीर व्यवहार करीत असता बुद्धि आत्मस्वरूपी जागृत राहून व्यवहार स्वप्नवत् चाललेला असतो म्हणून या अर्थाने फार तर दोन अवस्था त्यांच्या ठिकाणी एकावेळी असू शकतात असे म्हणता येईल. पण ही जागृती म्हणजे तुर्याच.त्यांच्याठिकाणी व्यवहार काळी सुद्धा अज्ञानरूपी निद्रा व अज्ञान+विपरित ज्ञानरूपी स्वप्न व तशीच अज्ञान + विपरित ज्ञान रूपी जागृती कधीच असत नाहीत. ते सदा सर्व काळ तुर्येतच असतात. हिलाच सहजसमाधि म्हणतात.

७ मरण केव्हा येते

(क) दशरथ हा जीव आहे. सात्विक जीव आहे. दशमुख पण जीव आहे पण सात्विक नाही. रामलक्ष्मण, भरत शत्रुघ्न यापैकी कोणीही जवळ नसतील त्यावेळी दशरथाला जीवाला मरण येते म्हणजे देह त्याग करावा लागतो. विश्व, तैजस, प्राज्ञ व प्रत्यगात्मा यापैकी कोणी एक

जोपर्यंत जीवाच्या हृदयांत आहे तोपर्यंत त्यास मरणावस्था प्राप्त होत नाही. विभु वाचून असलेली अवस्था निरूपयोगी आहे. नाममात्र आहे. देह रक्षणास तिचा उपयोग होत नाही. तशीच ऊर्मिला जवळ होती पण लक्ष्मण नसल्याने ती दशरथास वाचवू शकली नाही. भाव हा की जागृती स्वप्न सुषुप्ति किंवा तुर्या यातील कोणती तरी अवस्था जोपर्यंत जीवाच्या ठिकाणी आहे तोपर्यंत त्यास देह सोडून जावे लागत नाही. चारी अवस्था नसतील त्यावेळी म्हणजेच चारी विभु पैकी एकही जवळ नसेल तेव्हा देहाला मरण येते व दशरथ जीवाला अयोध्यारूपी देहाला सोडून जावे लागते. 'मृत्युरत्यन्त विस्मृति:' कशाचीही जरासुद्धा स्मृति नसणे म्हणजेच मृत्यु. (मूर्च्छेत स्मृति मूर्च्छित असते)

८ राम विवाहानंतर बाकीचे विवाह कां?

जीवाला तुर्यारूपी सीतेची व जानकीची प्राप्ति झाल्या नंतरच तो प्रत्यगात्मा - ब्रह्म होतो. व मग तिन्ही विभूना सुद्धा आपापल्या अवस्था दु:खरहित सुखमय होऊ शकतात. 'सुखमय तया सदा सब आशा'(आशा-दिशा) 'प्रेम मग्न फिरती स्वसुखाने । स्वप्निंहि शोक न.....?'(१/१२५/८) उपसंहार - जागृत्, स्वप्न सुषुप्ति व तुर्या; विश्व, तैजस,प्राज्ञ व प्रत्यगात्मा असा या अवस्थांचा व विभूंचा क्रम सर्व वेदान्तादि ग्रंथात उल्लेखला आहे. प्राणी जन्माला येतो त्यावेळी प्रथम जागृति अवस्था असते; म्हणनू तर जन्मलेले मूल रडू लागले म्हणजे जन्म झाला असे समजतात. उलट क्रम घेतला म्हणजे राम प्रथम व लक्ष्मण शेवटी येतात व ती दोन टोके जोडली म्हणजे लक्ष्मण रामाच्या जवळ येतात हे १/१९८/१ च्या टीकेत आकृती काढून दाखविले आहे. असाच तात्त्विक दृष्टीचा क्रम नामकरणांत स्पष्ट घेतला आहे व तोच क्रम येथे विभू व अवस्था यांच्या उल्लेखाने सुचित केला आहे. विवाह क्रम ज्येष्ठता क्रमानुसार घेतला आहे. याप्रमाणे 'जणु जीव उरि चारी अवस्था सह विभूती विभ्राजती' या उत्प्रेक्षेचे यथामती सविस्तर साधार व मानसाधारांसहित विवरण केले गेले.

(दो. ३२५)

हिं.दो. ।मुदित अवधपति सकल सुत बधुन्ह समेत निहारि ॥
।जनु पाए महिपालमनि क्रियन्ह सहित फल चारि ॥३२५॥
म.दो. ।मुदित अयोध्याधिप बघुनि वधू सहित तनयांस ॥
।जणुं लाभति भूपाल मणि सक्रिय चार फळांस ॥३२५॥

अर्थ - वधूंसहित पुत्रांस पाहून अयोध्याधिपति असे आनंदित झाले की जणुं काय भूप शिरोमणीला क्रिया सहित चार फळे प्राप्त झाली.

टीका - पहिल्या ओळीत अयोध्याधिपतीस प्रत्यक्ष आनंद झाला हे सांगितले. तो आनंद कशा प्रकारचा आहे हे सांगण्यास उपमा नसल्याने दुसऱ्या ओळीत उत्प्रेक्षेने उदाहरण देतात. उत्प्रेक्षा करण्याचे कारण हेच की दशरथांना चार पुरूषार्थांपैकी एकही नको आहे. 'सगुणोपासक

मोक्ष न घेती । तया राम निज भक्ति देती' (६/११२/७) या चौघां पुत्रांना पूर्वी उत्प्रक्षेनेच चार मोक्ष म्हणून वर्णन केले आहे व ते सदेह, दशरथांबरोबर आहेत असे सांगितले आहे. 'शोभती सर्वे सुभग सुतचारी । जणुं अपवर्ग सकल तनुधारी '॥ (३१५/६) एखाद्या महाराजाला अर्थ धर्म काम व मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ एकदम त्यांच्या क्रियां सहीत प्राप्त झाले असता जसा आनंद होईल तसा आनंद झाला असे कोणास वाटेल. या चौघांत चार पुरुषार्थ कोण व या चौघीजणी चार क्रिया कोणत्या हें ठरविले पाहीजे. (क) ज्या क्रियेच्या योगाने ही फळे मिळू शकतील ती क्रिया त्या फळाशी संबंधित असणार. अर्थप्राप्ति उद्योग धंदा व्यवहार केल्याने होते म्हणुन ती वार्ता क्रिया समजणे योग्य. धर्मप्राप्ति वेदविधींचे पालन केल्याने होते म्हणुन त्रयी (वेद) क्रिया धर्माची समजणे योग्य काम = इच्छा तिची पूर्ति नीतीचे (राजनीतीचे) पालन केल्याने होते. येथे भूपालमणीच्या दृष्टीने विचार आहे. व मोक्ष ज्ञानानें प्राप्त होतो किंबहुना ज्ञान म्हणजेच मोक्ष तो योगक्रियेने प्राप्त होतो 'योग दे ज्ञाना''श्रद्धेविण कांधि धर्म ना घडे' (७/९०/४) म्हणून धर्माची क्रिया श्रद्धा असेल तरच वेदत्रयीचा उपयोग होणार. 'संतोषाविण काम न नासे॥' 'रामभक्ति विण काम न सरती॥' (७/९०/१-२). 'न जातु काम: कामानां उपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णं वर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते'. म्हणुन कामपूर्ति म्हणजेच निष्काम होणे, ते रामभक्ति रामसेवा याशिवाय होत नाही. राम= मोक्ष, शुद्धज्ञान व सीता म्हणजे योगक्रिया, लक्ष्मण= काम लाभ = राजनीति क्रिया भरत= धर्म - श्रद्धायुक्त त्रयीक्रिया; शेष राहिले शत्रुघ्न= अर्थ - व्यवहार क्रिया.

लक्ष्मणाला राम सेवेशिवाय इतर कोणतीच इच्छा नाहीं हें मानसातील लक्ष्मण चरित्रावरून स्पष्ट आहे. आधार अवतरणे देण्याची आवश्यकता नाही; म्हणून भरत म्हणजे प्रत्यक्ष धर्माचरणाची मूर्ती हे अयोध्याकाण्ड उत्तरार्धावरुन स्पष्ट आहे. शत्रूघ्नानेच अयोध्येतील सर्वमातांची सेवा व भरताची सेवा रूपी व्यवहार केला. भरत नन्दीग्रामाला व सर्व व्यवस्था भरताच्या अनुज्ञेने शत्रुघ्नच बघत होते. म्हणून वरील छंदातील आध्यात्मिक कार्याला पोषक असाच हा अर्थ आहे. आता कोष्टकरुपाने हे स्पष्ट मांडले म्हणजे झाले. लक्ष्मणाने ''नरवर धीर धर्म धुर धारी ।निगम नीतिचे ते अधिकारी ॥ धर्म नीति उपदेश तयाला । प्रिय गति भूति सुकीर्ति जयाला॥'' (२/७२/२,७). असे म्हणून लक्ष्मणानें राजनीतीचा संबंध व जबाबदारी सोडली व नीतिरूप क्रिया जी ऊर्मिला तिचाही त्याग केला.) बाकी तिघानी आपल्या क्रियांचा त्याग केला नाही. त्या त्या त्यांच्या त्यांच्या बरोबर होत्या. म्हणूनच काम प्राप्तीचे साधन राजनीति हें मानसाधारे ठरले. (ख) मानसात सर्वत्र अर्थ धर्म काम व मोक्ष हाच क्रम पाळलेला आहे 'अर्थ न धर्म न काम रूचि नको गतिहि निर्वाण ' (२/२०४) ''अर्थ धर्म कामादिक चारी'' असेच सर्वत्र उल्लेख आहेत. ते असे का केले याचा उलगडा या क्षणी आज झाला. तो खालील कोष्टकावरून स्पष्ट दिसेल.

सक्रिय चार फलांरा

पुत्र	फळ	वधू	क्रिया
शत्रुघ्न	अर्थ	श्रुतकीर्ति	वार्ता, व्यवहार
भरत	धर्म	माण्डवी	श्रद्धायुक्त त्रयी विद्या

लक्ष्मण काम ऊर्मिला राजनीति (त्याग)
रामचंद्र मोक्ष सीता योगक्रिया,चिच्छक्ति

वार्ता - अर्थार्जनाचें साधन, प्रवृत्ति. 'वार्ता प्रवृत्तिः' (इत्यमरे) 'वार्ताचतुर्विधा लोके वेदेच परिनिष्ठिता कृषिगोरक्ष्य वाणिज्यं कुसीदं तुर्यमुच्यते॥' (मा.पी.) पण हे वैश्याचें साधन आहे. क्षत्रियाचे नाही म्हणून वार्ता = प्रवृत्ति .क्षत्रियाची प्रवृत्ति असा अर्थ येथे करणें योग्य आहे. शत्रुघ्नाचें सर्वजीवित प्रवृत्तिमय आहेच.(२) या दोह्याच्या अंगभूत दहा चौपाया कां? - चौपायांच्या अखेरपर्यंत रामविवाहाचेच वर्णन व तुर्यारूपी सीतेच्या योगक्रियारूपी शक्तीनें रामरूपी ब्रह्माची प्राप्ती हा एक विवाह जर झाला नाही तर बाकीचे तीन विभु व तीन अवस्थांत सुख, शांति, समाधान शून्य. १=रामसीता विवाह नसेल तर शून्यच शिल्लक राहते.

आतां ३२५ च्या शेवटच्या छंदातील विषय कोष्टक रुपाने दाखवुन हा दोहा पूर्ण करु. (कोष्टक येथे पुर.११८ जवळ जोडले आहे). (३२६/१-७)

हिं. ।जसि रघुबीर ब्याह बिधि बरनी। सकल कुअँर ब्याहे तेहिं करनीं॥१॥
।कहि न जाइ कछु दाइज भूरी। रहा कनक मनि मंडप पूरी॥२॥
।कंबल बसन बिचित्र पटोरे। भाँति भाँति बहुमोल न थोरे॥३॥
।गज रथ तुरग दास अरु दासी। धेनु अलंकृत कामदुहासी॥४॥
।बरतु अनेक करिअ किमि लेखा। कहि न जाइ जानहिं जिन्ह देखा॥५॥
।लोकपाल अवलोकि सिहाने। लीन्ह अवधपति सबु सुखु माने॥६॥
।दीन्ह जाचकन्हि जो जेहि भावा। उबरा सो जनबासेहि आवा॥७॥

म. ।विधि रघुवीर- विवाहीं जेवीं । केले सकल मुलांच्या तेवीं॥१॥
।वदणें केविं देज अति अर्पित। मंडप मणिकांचनी प्रपूरित॥२॥
।सुती रेशमी उर्णा वसने। नाना- विध बहुमोल न गणणे॥३॥
।गज तुरंग रथ सुदास दासी। धेनु अलंकृत कामदुधांसी॥४॥
।वस्तु अमित कशि गणना करवे। जाणति जिहिं पाहिलें, न वदवे॥५॥
।लोकपाल पाहुनि हापापति। घेति अयोध्यापति सुख मानति॥६॥
।दिले याचकां जें ज्यां रुचलें। जानोशीं आलें जें उरलें॥७॥

अर्थ - रघुवीर विवाहात जे जे विधि जसे केले ते ते सर्व तसेच सर्व मुलांच्या (पुत्रांच्या) विवाहात केले. ॥१॥ जे अत्यंत अपार आंदण (देज-दाइज) दिलें ते कसे वर्णिता येणार! सर्वमंडप 'सोने व रत्ने' यानीं भरून गेला. ॥२॥ सुती, रेशमी व लोकरीची नाना प्रकारची पुष्कळ व बहुमोल वस्त्रें दिलीं त्यांची गणना करवत नाही. ॥३॥ हत्ती, घोडे, रथ, उत्तम दास दासी व अलंकृत केलेल्या कामधेनुंच्या सारख्या सवत्सगाई (धेनु) ॥४॥ व अनेक प्रकारच्या असंख्य वस्तु दिल्या. ज्यानीं पाहिलें ते जाणुं शकतात

पण (त्यानां सुद्धां) वर्णन करता येत नाहीं ॥५॥ ते सर्व (आंदण) पाहुन लोकपाल सुद्धा हापापले. अयोध्यापतिनी तें सर्व सुखाने स्वीकारलें ॥६॥ ज्यानां जें पाहिजे होते ते त्यातून याचकांना दिलें. व जे काहीं उरले तें जानोशाच्या घरी आले ॥७॥

टीका - (१) मागील छंदात भरतादि तिघांचे विवाह वर्णन करताना कोणाला कोणती कोणाची मुलगी दिली इतकेच सांगितले . त्यावरुन असे वाटण्याचा संभव होता कीं गंधर्व पद्धतीने तेथल्या तेथे देऊन टाकल्या. अशा शंकेला जागा राहू नये म्हणुन येथे सांगितले की मिरवणूक मंडप प्रवेश, मधुपर्क कन्यादानादि सप्तपदी पर्यंतचे व भांग भरणे इ. सर्व विधि यथासांग पार पाडले गेले. (क) राम सीता अनिर्वचनीय, दोन्ही व्याही अवर्णनीय तसेंच जें आंदण दिले तेंही अवर्णनीय, तेंव्हा त्यांच्यावर आता टीका विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. अयोध्यापतींना कांही कमी होते असे नाहीं पण प्रेमामुळें काही आढेवेढे न घेता स्वीकार केला. कन्यादान दक्षिणा दिल्यानंतर आंदण देण्याची चाल आहे. ते दिले व घेतले गेले. (ख) याचकांना जे पाहिजे ते पाहिजे तितके देऊन पुन्हा शिलुक राहिले. याने किती दिले होते याची कल्पना दिली व दशरथांची निस्पृहता दाखविली. जानोशात पाठविले गेले असे न म्हणतां 'आले' म्हणण्यात भाव हा कीं राहिलेल्याची काय व्यवस्था करावयाची याचा विचार दशरथांनी केलाच नाही. ते तेथेच पडून राहिले तेंव्हा पाठीमागून जनकानी ते जानोशाच्या ठिकाणी पोचविले (२) लोकपाल इन्द्र चंद्र सूर्यादि जे विप्रवेषांत बसलेले आहेत त्यांना सुद्धा लोभ उत्पन्न झाला.

(३२६ / ८ छंद १)

हिं. । तब कर जोरि जनक मृदुबानी ।बोले सब बरात सनमानी ॥८॥

हिं.छं. ॥ सनमानि सकल बरात आदर दान बिनय बड़ाइ कै ।

। प्रमुदित महामुनि बृंद बंदे पूजि प्रेम लड़ाइ कै ॥

॥ सिरु नाइ देव मनाइ सब सन कहत कर संपुट किएँ ।

। सुर साधु चाहत भाउ सिंधु कि तोष जल अंजलि दिएँ ॥१॥

म. । वदुनि जनक मृदु जुळुनि करांनां । वऱ्हाड्यांस देती सन्माना ॥१॥

म.छंद. । सन्मानुनी सर्वांस आदर दान महती-विनतिनें ॥

॥ प्रमुदित महामुनि वृंद वंदित पूजुनी सुप्रीतिने ॥

। शिर नमुनि विनवुनि सकल देवां म्हणति की बद्धांजली ।

॥ सुर साधु इच्छिति भाव सिंधु किं तुष्ट देत जलांजली ॥१॥

अर्थ - मग जनकांनी हात जोडून मृदु शब्दानी सर्व वऱ्हाड्यांचा सन्मान केला. ॥८॥ सगळ्यांचा आदर दान विनंती व मोठेपणा देण्याने सन्मान करुन, विशेष आनंदाने व

अति प्रीतीने महामुनि समूहाची पूजा करून त्यांस वंदन केले. देवांना नमस्कार व प्रार्थना करुन, हात जोडुन सर्वांस म्हणाले की, देव व साधु भावाचे भुकेले असतात, ओंजळभर पाणी दिल्याने का कुठे सागर तुष्ट होत असतो? ॥छंद १॥

टीका छंद -(आंदण देऊन झाले, याचक परतले व अवशिष्ट वस्तु जानोशाच्या ठिकाणी पाठवून स्थिर स्थावर झाल्यावर) सर्व वऱ्हाड्यांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यते प्रमाणे सन्मान केला. (३२९/५ मध्ये) वऱ्हाडी येऊन बसल्यावर जसा मान सन्मान केला तसाच आता विवाह उरकून वऱ्हाडी जानोशाच्या ठिकाणी परत जाण्यास निघाले असता केला. (३२९/५ टी. पहावी) (क) 'प्रमुदित महामुनिवृंद' एव्हढाच भाग घेतला म्हणजे अर्थ निघतो की जनकानी सर्वांचा केलेला मान सन्मान पाहून सर्व मुनिवृंद फार आनंदित झाले आहेत. पुन्हा 'प्रमुदित जनक सुप्रीतिने त्यास पुजुनि वंदिती' असा अर्थ होईल. भाव हा की महामुनींचे जनकावर प्रेम आहे व जनकाचे महामुनीवर आहे (२) 'सुर साधु इच्छिति भाव' - 'भावेन देवं' देव भावाचा भुकेला. देवाना काही कमी नसते व साधुना मान सन्मानादिक नको असते. ते प्रेम भावाने तुष्ट होतात. मानसन्मान, धनसंपत्ति इत्यादि देण्याने संतुष्ट होणारे ते नसतात. दृष्टांत सागराचा देतात. सागराच्या जवळ देवांच्या सारखी भरपूर जलसंपत्ती आहे व साधूंच्या सारखी निःस्पृहता आहे.'सागरि सरिता जाति जशा ही जरी कामना तयास नाही 'व (१/२९४/२). (क) सागर महातीर्थ आहे. ''पृथ्वीव्यां यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सागरे।'' तीर्थपूजा करावयाची असते. पूजेत अर्घ्यदान असतेच. शिवाय सिंधु शब्दाने (स्त्रीलिंगी) कोणतीही नदी असा अर्थ आहे. नदी स्नान करताना नदीतील पाणी घेऊनच तीन अर्घ्य दिले जातात. त्या जलाने नदी किंवा सागर यांच्या संपत्तीत काही भर पडते असे नाही. पण भावाने प्रेमाने दिल्याने त्या त्या तीर्थ देवता संतुष्ट होतात. ''सरसामस्मि सागर;'' (भ.गी.) भाव हा की जनकानी जे काही दिले ते सागराला ओंजळभर पाणी देण्यासारखे आहे, असे त्यास वाटत आहे. 'अपांनिधि वारिभिरर्चयन्ति। दीपेन सूर्यं प्रतिबोधयन्ति। ताभ्यां तयोः किं परिपूर्णताऽस्ति। भक्तैव तुष्यन्ति महानुभावाः।' (मा. पी.)

(३२६ छं.२)

हि. *।कर जोरि जनकु बहोरि बंधु समेत कोसलराय सो।*
॥बोले मनोहर बयन सानि सनेह सील सुभाय सों॥
।संबंध राजन रावरे हम बड़े अब सब बिधि भए।
॥एहि राज साज समेत सेवक जानिबे बिनु गथ लिए॥२॥

म. *।मग जनक अनुजा सहित कोसलनृपतिनां कर जोडती।*
॥सस्नेह-शील-सुभाव भरलें वच मनोहर बोलती॥
।संबंधि राजन् आपले अम्हिं आज महती लाहलों।
॥या राज्यविभवा सहित सेवक फुकट जाणां जाहलों॥२॥

अर्थ - मग आपला धाकटा भाऊ जो कुशध्वज त्याच्यासह जनकानी कोसलराज दशरथाना हात जोडले व अत्यंत स्नेह उत्तमशील व सद्भावनेने भरलेले मनोहर वचन बोलले (कीं) महाराजा! आपल्या संबंधाने (आपल्याशी हा जो संबंध जडला त्याने) आम्ही आज मोठी प्रतिष्ठा लाभलो (तेंव्हा) आमच्या सर्व राज्यवैभवासह सुद्धा आम्ही आपले फुकट (विना मोबदला) सेवक झालो आहोत असे समजावे ||२||

टीका - व्याही दशरथ जावयास निघाले आहेत म्हणून सीरध्वज (जनक) व कुशध्वज त्यांचे धाकटे बंधु या दोघानी हात जोडले व जनकानी प्रार्थना केली. जनकांचे भाषण खरोखरच मनोहर आहे. स्नेह शील व सद्भावना यानी थबथबलेले आहे. (क) 'महती लाहलों' कशी महती वाढली याचा विचार ३२४/छं ४ च्या टीकेत केला आहे. संबंधि = संबंधाने हा विवाह संबंध झाल्याने रघुवंशासारख्या वंशाशी संबंध व दशरथासारख्या सार्वभौम राजाचे सोयरे झाल्याने मोठेपणा सहज वाढला. (ख) 'सेवक फुकट झालो' कांही मोल न देता आपण आम्हास विकत घेतले आहेत हा भाव.

(३२६/छं.३)

हिं. |ए दारिका परिचारिका करि पालिबीं करुना नई।
||अपराधु छमिबो बोलि पठए बहु हौं ढीट्यो कई||
|पुनि भानुकुल भूषन सकल सनमान निधि समधी किए।
||कहि जाति नहि बिनती परस्पर प्रेम परिपूरन हिए||३||

म. |या दारिका परिचारिका करुनी सुकरुणें पाळणें।
||बोलाविलें ही धृष्टता, अपराध पोटीं घालणें||
|सन्माननिधि केले तदा व्याह्यास रविकुल भुषणें।
||सुप्रेम - पूरित ती परस्पर- विनति कशि वाखाणणें||३||

अर्थ - या मुलीना (आपल्या येथील) दासी समजून त्यांचे आपण करुणेने पालनपोषण करावे. मी आपणास बोलावणे पाठविले हा उद्धटपणा झाला पण (दास समजून) आपण अपराध पोटात घालावा (क्षमा करावी) तेंव्हा रविकुल भूषण दशरथानी आपल्या व्याह्यांस सन्मानाचे सागर बनविले (खूप खूप सन्मान, मोठेपणा दिला). अत्यंत प्रेमाने पूर्ण असलेले ते परस्परांस प्रार्थना करणे कसे वर्णन करता येणार?

टीका - (१) दारिका = कन्या; परिचारिका = दासी, किंकरि. सीतेची सुद्धा अशीच इच्छा होती. 'तर भगवंत सकल उरवासि। करितील मजला रघुवर दासी' (१/२५९/५). सीतेची माता सुद्धा रामास अशीच विनंती करणार आहे. 'तुलसीस बघुनी स्नेह-शीला किंकरि निज मानणे ||' (३३६। छं.)

(क) 'बोलाविले ही धृष्टता' - दशरथ सार्वभौम राजे व जनक मांडलिक - सेवक; तेंव्हा जनकानी स्वत: मुली घेऊन जाऊन समर्पण करणे व्यवहारदृष्टीने योग्य होते, म्हणून म्हणतात की, हा ऊद्धटपणा माझ्या हातून घडला खरा.

(२) 'व्याह्यास सन्मान निधि केले'. जनकानी केलेल्या आदरसत्काराची इतकी प्रशंसा केली की, जणु काय मोठेपणाचे सागरच त्याना बनविले. दशरथानी जनकाची केलेली प्रशंसा - सन्मान इत्यादी दिखाऊ, वरवरचे नसून अंत:करणपूर्वक होते हे पुढे स्पष्ट झाले आहे. ''जनकशील कर्तृत्व विभुति स्नेहा नृपति वानिति बहु रीती''(३३२/१) हे तोंडावर नसून मागे घडले आहे. ''जनकराज गुण सुशील महती। प्रीति रीति शोभन संपत्ती- ॥

भूप भाटसे विविधा वर्णिति। करणी राण्या प्रमुदित परिसति॥

(१/३५४/७-८) हे अयोध्येत गेल्यावर अंत:पुरात घडले. या दोन अवतरणातील गुणांची प्रशंसाच येथे मंडपात केली असणार. (क) दशरथराजा म्हणाले असतील की, आम्ही आपणास काय मोठेपणा देणार! दान घेणाऱ्या पेक्षा दाता केंव्हाही अधिक मोठा असतो. आपण आपल्या मुली पोटचे गोळे. पुत्रांपेक्षा अधिक प्रेमाने पोसून स्नेहजलाने वाढवून आमच्या पदरात टाकलेत व उलट आम्हालाच अपरिमित दिलेत. 'युवामसंख्येय गुणौ भ्रातरो मिथिलेश्वरौ राजसंघाश्च भवद्भ्यामभि पूजिता :॥ स्वाति प्रामुही भद्रंते' (वा. रा. १/७२/१८-१९). केवळ आपल्याच पुण्याईने व कौशिकांच्या कृपेने रामाने धनुष्यभंग केला; यात आमचा मोठेपणा कसला.इ.इ (ल. ठे.) जेथे परस्पर निराभिमानाने व सहज विनयाने बोलत असतात तेथे दोघानाही 'बचनाऽगोचर सुख-'अनुभवावयास मिळते. (३) 'सुप्रेम पुरित' एकमेकांची प्रशंसा प्रेमाने करीत असता त्यास बोलवेनासे झाले. त्यांचे अंत:करण प्रेमाने भरुन आले. जनकाची अशी दशा होणे अगदी स्वाभाविक आहे, <u>ही वेळच कन्येच्या बापाचे हृदय उचंबळून आणणारी असते; पण दशरथांची सुद्धा तीच स्थिति झाली हे अलौकिक आहे.</u>

हिं.छं. *।बृंदारकागन सुमन बरिसहिं राउ जनवासेहि चले।*
॥दुंदुभी जय धुनि बेद धुनि नभ नगर कौतूहल भले॥
।तब सखीं मंगल गान करत मुनीस आयसु पाइ कै।
॥दूलह दुलहिनिन्ह सहित सुंदरि चलीं कोहबर ल्याइ कै ॥४॥

हिं.दो. *।पुनि पुनि रामहि चितव सिय सकुचति मन सकुचै न।*
॥हरत मनोहर मीन छबि प्रेमपिआसे नैन॥३२६॥

म.छं. *।बृंदारकहि बहु सुमन वर्षति राव वासा चालले।*
॥जय दुंदुभी ध्वनि वेद रव, नभिं नगरिं कौतूहल भलें॥
।मग सखी मंगल गान करिंत मुनीश आज्ञा पावुनी।
॥गौरी हराप्रतिं जातिं सुंदरि वर वधूंना घेऊनी॥४॥

म.दो. ।सिता बघे रामा किती लाजे, परिं न मनात।
॥हरतिं मनोहर मीन छविं चक्षू प्रेम-तृषार्त॥३२६॥

अर्थ - दशरथ महाराज जानोशाच्या ठिकाणी (निवासस्थानी) जाण्यास निघाले आणि वृंदारक (देव) पुष्कळ पुष्पवृष्टी करु लागले. आकाशात व नगरात जयजयकार, नगाऱ्यांचा ध्वनि व वेदघोष होत आहे. व आकाशात व नगरात चांगले कौतुहल चालले आहे. तेंव्हा मुनीश वसिष्ठांची आज्ञा मिळताच सुंदर सखी मंगल गायन करीत वरांना व वधुना बरोबर घेऊन गौरीहराकडे जाण्यास निघाल्या (चालल्या) सीता कितीदातरी रामाकडे बघते व लाजते पण मनात मात्र लाजत नाही. तिचे प्रेमतृषार्त नेत्र मनोहर मीनांची छवि हरण करित आहेत. ॥३२६॥

टीका - वृंदारक = देव किंवा मनोज्ञ (सुंदर) श्रेष्ठ कौतुहल = आकाशात अप्सरांचे नृत्य नगरात विदुषक, नट, मल्ल यांचे खेळ दशरथ जानोशाकडे जात असता त्यांच्या पुढे चालले आहेत. जिकडे तिकडे आल्हाद व उत्साह भरला आहे. जयध्वनि व नगारे नभी, व नगरी व वेदध्वनि केवळ नगरात असा अर्थ करणे जरुर आहे. मुनीश=वसिष्ठ (क) वरांचा उल्लेख प्रथम करुन सुचविले की पुढे वर व त्याच्या मागे त्याची वधु या प्रमाणे चारी जोडप्यांना घेऊन चालल्या. (ख) 'कोहबर' = जेथे विवाहानिमित्त देवता स्थापन केले असते व जेथे विविध कुलाचार केले जातात ते स्थान. इतर अनेक अर्थ अनेक टीकाकारानी दिले आहेत. वरील अर्थाचे गौरिहराच्या स्थानाशी बरेच साम्य असल्याने तो शब्द वापरला आहे. या ठिकाणी फक्त वर (नवरे मुलगा) तेवढा पुरुष असतो. बाकी सर्व स्त्रिया असतात. आपल्या इकडे लग्न, विवाह होम वगैरे झाल्यावर जसे फराळ होतात तसाच हा प्रकार आहे. पण एकट्या वराला स्त्री साम्राज्यात राहून नानाप्रकारची थट्टामस्करी सहन करावी लागते. येथे ज्याला (कोहबर)म्हटले त्यालाच गीतावलीत (केलिगृह) म्हटले आहे.

दो. 'लाजे परि न मनात ' - सखी गान करीत असल्याने त्यांचे लक्ष आपणाकडे नाही असे पाहून सीता हळुच डोळे वर करुन श्रीरामाकडे बघते व पुन्हा सखी बघतील या लाजेने चटकन मान खाली घालते, या प्रमाणे तिच्या डोळ्यांची खालीवर आजुबाजुस अशी धावपळ भराभर चालली आहे. त्यावेळच्या तिच्या नेत्रांच्या शोभेला दृष्टान्त देतात.

(२) 'हरति मनोहर मीन छवि चक्षु प्रेम तृषार्त' या दृष्टान्ताचा समर्पक अर्थ लावण्यास तृषार्त माशांच्या हालचालीचे ज्ञान पाहिजे. मासे पाण्यात राहून, पाण्यात विहार करीत त्यातील अन्न (भक्ष्य) खाऊ शकतात पण पाण्यात राहून पाणी पिता येत नाही. सीता श्रीरामरूप सागरात असून त्यातील बिंदु सुद्धा डोळ्याना पिता येत नाही. सभोवतालच्या सखी, माता, भावजई यामुळे लज्जा वाटते. स्त्रियांमध्येच असूनसुद्धा किती लाजाळुपणा व मर्यादापालन हे! वर उडी मारून तोंड खाली घालून पाण्यात शिरतात त्यावेळी माशाना पाणी पिता येते. त्यावेळच्या माशांची खाली वर वर खाली अशा अत्यंत चपळतेने केलेल्या हालचालीत ते मासे फारच

चमकत असतात. असेच सीतेच्या नेत्रांचे चालले आहे. पण नेत्रांची हालचाल खाली वर भराभर उड्या मारणे अधिक चपलतेने येत असून, ते अधिक मनोहर व प्रेमपूर्ण असल्याने मीनांची शोभा ते हरण करतात असे म्हटले. सायंकाळी किंवा ज्यावेळी जलाशयाजवळ अगदी सामसूम असेल त्यावेळी माशांच्या हालचाली पाहणे खरोखरच रमणीय असते. येथे सीतेच्या निमित्ताने हा उपदेश केला आहे की मन लज्जा नसली तरी अशा कांही बाबतीत जनलज्जा पाहिजेच पहिजे व स्त्रियांची शोभा यातच वाढते. लोकात असता असे वागणेच स्त्रियांच्या पावन शीलांचे लक्षण आहे.

येथे अध्याय ३३ वा समाप्त.

अध्याय ३४वा

(३२७/१-४)

हिं. *॥ स्याम सरीरु सुभायँ सुहावन। सोभा कोटि मनोज लजावन ॥१॥*
॥ जावकजुत पदकमल सुहाए। मुनिमन मधुप रहत जिन्ह छाए॥२॥
॥ पीत पुनीत मनोहर धोती। हरति बालरबि दामिनि जोती॥३॥
॥ कल किंकिनि कटिसूत्र मनोहर। बाहु बिसाल बिभूषन सुंदर॥४॥

म. *॥ श्याम शरीर सहज सुंदर, तें। कोटि काम शोभे लाजवतें॥१॥*
॥ अळिता-युतपद कमल विलसती। मुनिमन-मधुप करिति जिथ वसती॥२॥
॥ पावन पीतांबर सुमनोहर। बालभानु- दामिनि -तेजोहर॥३॥
॥ कल किंकिणि कटिसूत्र मनोहर। बाहु विशाल विभूषण सुंदर॥४॥

अर्थ - श्यामल शरीर सहज सुंदर असून ते कोटि कामांच्या शोभेस लाजवीत आहे. ॥१॥ ज्या पदकमलांच्या ठिकाणी मुनींची मने रूपी मधुप वस्ती करून राहिले आहेत ते पदकमलही शोभायमान असून अळित्याने रंगविले आहेत. ॥२॥ पिवळा पितांबर मनोहर असून तो बाल सूर्य व वीज यांच्या तेजाला मागे सारणारा आहे; ॥३॥ सुंदर घागऱ्या लावलेला करगोटा मनोहर आहे; व बाहु विशाल असून त्यावर सुंदर बाहु भुषणे (अंगद केयूर) घातलेली आहेत ॥४॥

टीका - चौ.१-४ (१) प्रभुच्या रूपवर्णनांत सर्वत्र, प्रथम शरीराच्या श्यामवर्ण युक्त सौंदर्याचे वर्णन करून मग अवयवांचे वर्णन आढळते. जेथे उपमा दिल्या नाहीत तेथे कोटिकाम कोटि शतकाम यांना ओवाळून टाकणे, लाजणे, लाजवणे वर्णन केले आहे. शरीर सहज सुंदर असल्याने अलंकारादिकांनी त्याची शोभा वाढेल असे नाही पण ध्यानाचा अभ्यास करणारांस विवाह वेषाचे ध्यान कळावे म्हणून पुढील नऊ चौपायात ते केले आहे.

(२) अळिता-हा लाखे पासून तयार केलेला एक अंगराग असतो. यावक = लाखेचा-लाखेचा केलेला = (जावक) 'लाक्षा राक्षा जल क्लिवे, यावोऽ लक्तोद्रुमामय, (अमर) अलक्त = लाख, आलक्तक = लाखेचा केलेला = अळिता. उत्तर हिंदुस्थानात नवरे मुलाच्या पायाला वरच्या बाजूस कडेने व बोटाना हा लावण्याची पद्धत आहे. आपल्या इकडे मुलांच्या पायांना मेंदी लावून ते जसे लाल केलेले असतात तसेच हे जावयाचे पाय लाल अळित्याने रंगीत केलेले असतात. कल्याणच्या मानसांकांतील वरवेषाचे चित्र पहावे. (क) 'पावन पीतांबर', पावन=रेशमी किंवा भरजरीचा. असले वस्त्र मंगल कार्यात वापरल्याने ते अपवित्र होण्याचा संभव रहात नाही. शिवाय अनाहत म्हणजे न शिवलेले आणि दशा, आचळ्या असलेले वस्त्रच धर्मकार्यात शुभ मानले आहे. (ख) 'बालभानु दामिनि तेजोहर' दोन उपमा देण्यात हेतु आहे. बालभानु=उगवणारा सूर्य, हा तापलेल्या सोन्याच्या गोळ्यासारखा दिसतो.; त्याच्याकडे थोडा वेळ पाहिल्यानंतर सर्वत्र जिकडे पहावे तिकडे डोळ्यांना सर्व कांही लाल लाल दिसते. तसा हा पीतांबर आहे व

पाहणाराला तसेच होते; पण बालरवीची लाली, तेज फारच थोडा वेळ टिकते. म्हणून त्याच्या प्रकाशाचा पराभव करणारा म्हटले. बालभानु बिंबात विजेच्या सारखी चमक व एकदम लख्ख प्रकाश पडणे हे नसते. ते विजेच्या ठिकाणी आहे. चालत असता तो विजेसारखा चमकत आहे. व तड्तड् आवाज ही करीत आहे. विजेच्या तेजात चमक असते पण तड्तझट नसतो. म्हणुन दामिनी तेजोहर शिवाय विजेचे नांवच मुळी चंचला, चपला, तसा हा नाही

(५ ते १०)

हिं. *। पीत जनेउ महाछबि देई। करमुद्रिका चोरि चितु लेई ॥५॥*
। सोहत ब्याह साज सब साजे। उर आयत उरभूषन राजे ॥६॥
। पिअर उपरना काखा सोती। दुहुँ आचरान्हि लगे मनि मोती ॥७॥
। नयन कमल कल कुंडल काना। बदनु सकल सौंदर्ज निधाना ॥८॥
। सुंदर भृकुटि मनोहर नासा। भाल तिलकु रुचिरता निवासा ॥९॥
। सोहत मौरु मनोहर माथे। मंगलमय मुकुता मनि गाथे ॥१०॥

म. *। पीत जानवें फार शोभतें। चित्ता करमुद्रिका चोरते ॥५॥*
। वर शृंगार सकल शुभ शोभति। आयत उर उरभूषण राजति ॥६॥
। पीत उपरणें खाके खालुनि। रचित मोति मणि पदरा लागुनि ॥७॥
। नयन कमल, कल कुंडल कानीं। वदन सकल सौंदर्य सुरवाणी ॥८॥
। सुंदर भ्रुकुटी नाक मनोहर। भाल तिलक रुचिरता वास वर ॥९॥
। मोर मुकुट मस्तकीं सुशोभित। मंगलमय मणि मुक्ता विरचित ॥१०॥

अर्थ-पिवळे जानवे फारच शोभत आहे; बोटातील मुद्रिका तर चित्त चोरुन घेत आहे. ॥५॥ वराचे सर्व सुंदर शृंगार शोभत आहेत. छाती रुंद विशाल असून वर उरभूषणे विराजत आहेत. ॥६॥ पिवळे उपरणे उजव्या खाके खालून घेऊन डाव्या खांद्यावर टाकलेले आहे व त्याच्या दोन्ही पदराना व आचळ्यांना मोती व रत्ने गुंफली आहेत. ॥७॥ नेत्र कमला सारखे असून कानात सुंदर कुंडले आहेत. मुख तर सर्व सौंदर्याची उत्तम खाणच आहे ॥८॥ भिवया सुंदर असून नाक मनोहर आहे. कपाळावरील टिळक (गंध) तर उत्तम सुंदरतेचे वसतिस्थान आहे ॥९॥ मस्तकावर मणि मोती विशेष जडलेला मोर मुकुट शोभतो आहे. ॥१०॥

टीका-चौ.५ ते १० - पीत जानवे. लग्नात हळद लावली गेल्याने जानवे पिवळे असते. शिवाय सोन्याचे जानवे विवाहात व मुंजीत घालण्याची शक्य तेथे महाराष्ट्रात सुद्धा पद्धत आहे. 'मुद्रिका' - ज्या अंगठीवर नांव कोरलेले असते ती अंगठी . ''साक्षराङ्गुलि मुद्रा स्थाना'' (अमरे) 'अंङ्गुलीयक भूर्मिका' इतरांना अंगुलीयक, ऊर्मिका अशी नावे आहेत. सुंदर भृकुटी - भिवयांच्या सौंदर्यात धनुष्या सारख्या वक्र असणे हे मुख्य लक्षण आहे; पण येथे शृंगार रस

असल्याने वक्र, धनुष्य हे शब्द सुद्धा वापरले नाहीत; याचमुळे मस्तकावरील केसांचे वर्णन केले नाही कारण त्यात 'काळे व कुटिल' हे शब्द असावयाचे. या विवाहात कुटिलता वक्रता, कठोरता नावाला सुद्धा नाहीत हे शब्दश: सिद्ध करुन दाखविले.

(क) 'नाक मनोहर' 'घ्राणं गंधवहा' 'भाल तिलक' - तिलक- टिळे , गंध. 'भ्राजे भालि तिलक गोरोचन' 'तिलक ललाट पटल दुतिकारी'

(३२७/छं-१)

हिं. *। गाथे महामनि मौरु मंजुल अंग सब चित चोरही।*
॥ पुर नारी सुर सुंदरीं बरहि बिलोकि सब तिन तोरहीं॥
। मनि बसन भूषन वारि आरति करहि मंगल गावहीं।
॥ सुर सुमन बरिसहि सुत मागध बंदि सुजसु सुनावही॥

म.छं. *। खचिले महामणि मुकुटि मंजुल अंग चित्ता चोरती।*
॥ सुर सुंदरी पुर नारी सुवरां बघुनि दृष्टहि काढती॥
। ओवाळती मणि वसन भूषण गाति मंगल आरती॥
॥ सुर सुमन वर्षति सुत मागध बंदि सुयशा लानती॥१॥

अर्थ - मुकुटावरील मोरात महामणि जडले आहेत; व सर्व अंगे (अवयस) चित्तास चोरुन घेत आहेत. देवस्त्रिया (शची शारदादि) व नगरवनिता सुंदर वराला पाहून दृष्टच काढु लागल्या (तिन तोरही-तृण तोडतात) मणि वस्त्रे भूषणे ओवाळून टाकून, आरती ओवाळून मंगल गान करु लागल्या. देव पुष्प वृष्टी करु लागले व सुत मागध बंदी सुयश घोषित करू लागले (वर्णु लागले).

टीका छंद १ - मोर मुकुट म्हणजे काय यावर शिव विवाहाचे वेळी लिहिले आहे ते पहावे. ही पुनरुक्ती आदरार्थी योजिली आहे. पहिल्या छंदाच्या पहिल्या चरणात मागील चौपाईतील कांही शब्दांची पुनरावृत्ती करुन हे छंदरूपी कमल त्या चौपाई कमलिनीला लागले आहे. दोहारूपी किंवा छंदरूपी चिकटून आहे. (क) 'अंग चित्ता चोरिती' वरील चौपायातील वर्णन उदर, कंठ, हनुवटी, गाल, केस इत्यादि अंगाचे वर्णन केले नाही. तेंव्हा ती न वर्णिलेली अंगे सुंदर व अलंकृत नव्हती की काय असे वाटेल म्हणून सांगतात की सर्वच अवयव चित्त चोरून घेतात. न वर्णिलेल्या अवयवांचे वर्णन पूर्वी केले आहे. तेथून ते अध्यहृत घ्यावे.

(ख) रामवराचे सौंदर्य इतके अलौकिक आहे की शची शारदा रमाभवानी वगैरे ज्या देवी स्त्रीरूपात आल्या आहेत त्यांना असे वाटू लागले की या रूपाला आपलीच दृष्ट तर लागणार नाही ना? म्हणून दृष्ट काढू लागल्या. तिकडे गवताची काडी घेऊन ती तोडून टाकणे ही एक दृष्ट काढण्याची रीत आहे म्हणून तृण तोडती - (तिन तोरही) असे म्हटले.

(२) देव अदृश्य राहुन हा सर्व परमानंदाचा सोहळा बघत आहेत व मधून मधून पुष्प वृष्टी करीत आहेत. भाट, सुत, मागध, गुणगायक इत्यादि बाजुस उभे राहून रामचंद्र भरतादि बंधु यांचे सुयश मोठ्या खड्यासुरात वर्णन करीत आहेत. बाजूस राहून असे म्हणण्याचे कारण इतकेच की समाजात पुरुषांना समान हक्क त्यावेळी नव्हता; व ही कामे करणाऱ्या स्वयंसेवकांची पथके त्यावेळी तयार केली नव्हती! हे वर्णन गौरीहराकडे वरवधूना नेत असता मार्गावरील आहे. आता अंत:पुरात गौरीहराचे जागेत जातील.

(३२७ छं. २)

हिं.छं. *। कोहबराहि आने कुअँर कुअँरि सुवासिनिन्ह सुख पाइकै ।*
॥ अति प्रीति लौकिक रीति लागी करन मंगल गाइ कै ॥
। लहकौरि गौरि सिखाव रामहि सीय सन सारद कहै ।
॥ रनिवासु हास बिलास रसबस जन्मको फल सब लहै ॥२॥

म.छं. *। गौरीहरां आणीति कुमर कुमारी नारी सुखावती ।*
॥ सुप्रीति मंगल गात लौकिक रीति सब करु लागती ॥
। रामास शिकवी गौरि, सीते घास देउं सरस्वती ।
॥ राण्याहि हास विलास रस वश जन्मफल सब पावती ॥२॥

अर्थ - कुमार व कुमारीना गौरीहराजवळ आणली व सर्व नारी (सुवासिनी) सुखी झाल्या; व अत्यंत प्रीतीने मंगल गीते गात सर्व लौकिक रीती (रिवाज) करु लागल्या. गौरी (उमा) रामाला शिकवित आहेत की सीतेला घास द्या (पाहू) व सरस्वती सीतेला सांगते की घास द्या पाहू आता. सर्व राणीवसा हास्यविलासात मग्न होऊन आपल्या जन्माचे फळ पावला.

टीका - (१) ३२६/छं. ४ मध्ये गौरीहराकडे चारी वर व चारी वधूना घेऊन निघाल्याचा उल्लेख आहे पण येथे 'कुमर कुमारी' असे एकवचन घालून सुचविले की चारी गौरीहर निरनिराळे आहेत. ज्या त्या मुलीच्या गौरीहराच्या जवळ ते ते जोडपे घेऊन सुवासिनी आल्या प्रत्येक जोडप्या बरोबर पुष्कळ सुवासिनी आहेत. पूर्वी निघताना 'वर वधूना' घेऊन निघाल्या पण आता कुमार कुमारी झाल्या. भाव हा की यावेळी वात्सल्यरस अधिक उत्पन्न झाला आहे.

(२) लौकिक रीति = तिकडील लोकाचाराची साधारण कल्पना यावी म्हणून मा.पी. च्या आधारे कांही नमुने दिले आहेत. (क) एका दिव्यातील दोन वाती वरास एकत्र करण्यास लावणे. कांही रीति केवळ हास्य निर्माण करण्यासाठीच असतात. त्यांत उचित अनुचित विचार नसतो. आपल्या इकडे विड्या तोडण्याची पद्धत होती तशीच या वेळी तिकडे आहे; पण तेथे इतर पुरुष कोणी नसल्याने व या कार्यातील नेतृत्व तरूणींकडे असल्याने काय थट्टा करतील याचा नेम

नसतो. विड्यात मिरची घालून खायला देणे. मुलींचे जुने लुगडे वराच्या आसना खाली घालून ठेवणे, मुलीच्या जुन्या चोळी लुगड्याने वराचे तोंड पुसणे इ. परातीत दूध पाणी एकत्र ठेऊन त्यांत आंगठी टाकलेली व ती त्या दोघांना शोधावयास सांगतात आधी सापडेल त्याचा जय व दुसऱ्याचा पराभव प्रत्येक वेळी खूप हशा पिकतोच. एकी बेकी, मुठी सोडणे वगैरे सारखे खेळही असतातच . नाना प्रकारचे उखाणे घालुन वराचा कमी पणा दाखविणे व मुलीचे श्रेष्ठत्व दाखविणे व हसणे इत्यादि व्यवहार चालतात. नवीन नवीन युक्त्या पण योजल्या जातात कारण जुन्या युक्तीना पुष्कळ वर फसत नाहीत. (३) रामास शिकवी गौरी, सीतेस सरस्वती. 'शची शारदा रमा भवानी' यांचा उल्लेख पूर्वी याच क्रमाने केला आहे त्यातील भवानी रामाच्या बाजूची झाली आहे. व शारदा सीतेच्या बाजूची, भवानीच्या जवळ रमेचा उल्लेख आहे व शारदेच्या जवळ शचीचा आहे म्हणून रमा भरताला शिकवते व शची माण्डवीला शिकवते असे म्हणावे. दिक्पालांच्या स्त्रियाही येथे आहेत. अग्नी, यम व निर्ऋति यांच्या शक्ति क्रूर असल्याने त्या योग्य नाहीत. वरुणाची शक्ती ऊर्मिलेला व कुबेराची लक्ष्मणाला. सूर्याची शक्ती संज्ञा श्रुतकीर्तीला व चंद्राची रोहिणी शत्रुघ्नाला .या प्रमाणे घास देण्यास शिकवीत आहेत. या वेळी सुद्धा घास पातळ पदार्थाचा देण्यास सांगणे, घास देतांना मान नाही तर हात मागे ओढणे व घास पडला म्हणजे त्यावर कोट्या करुन हशा पिकविणे इत्यादि गोष्टी चालतात.

(४) राण्या हि हास विलास :-पावती राण्या व इतर सर्व सुवासिनीना हास्य विनोद नेत्रकटाक्षादि हावभाव इत्यादिंच्या योगाने परमानंदाची प्राप्ती होऊन आपला जन्म सफळ झाला असे वाटले.

(क) तु. मानसात जे अनेक प्रक्षेप झाले आहेत त्यांत 'रामकलेवा' म्हणून एक प्रकरण आहे ते वाचले म्हणजे यावेळी कसा ग्राम्य विनोद तिकडे चालतो याची साधारण कल्पना येते. बरेच मोठे प्रकरण आहे. पण मानस सरोवरासारख्या प्रशांत परम पावन निर्मल जलांत ते प्रकरण घाण करणारे आहे असे वाचल्यावर वाटते. कित्येक काक बलाकांना मात्र चांगली मेजवानीच आहे त्यांच्यात.

(३२७/छं-३)

हिं.छं. */निज पानि मनि महुँ देखिअति मूरति सुरूपनिधानकी /*
//चालति न भुजवल्ली बिलोकनि बिरहभय बस जानकी //
/ कौतुक बिनोद प्रमोदु प्रेमु न जाइ कहि जानहिं अलीं /
// बर कुऑंरि सुंदर सकल सखी लवाइ जनवासेहि चलीं //३//

म.छं. */ निज-पाणिं-मणिंमधिं दिसतसे मूर्ती स्वरूपनिधान की /*
//भुजवल्लि हलविंत ना बिलोकन विरहभयवश जानकी //
/कौतुक विनोदामोद वदवे प्रेम ना, सखि जाणती /
//वर कुमरि सुंदर सखी घेऊनि निघतिं जानोशाप्रती //३//

अर्थ - आपल्या हातातील मणिरत्नांमध्ये स्वरुपनिधान श्रीरामचंद्राची मुर्ती दिसत आहे (ती सीता बघत आहे) म्हणून जानकी आपली भुजलता किंवा दृष्टी (विलोकन) विरहभयाला वश होऊन जरा सुद्धा हलवीत चाळवीत नाही (यावेळचे) कौतुक, विनोद, आनंद (आमोद) व प्रेम कसे सांगता येईल. ते सर्व सखींना माहीत आहे. (त्यांना सुद्धा सांगता येत नाही) सर्व सुंदर सखी वरांना व कुमारींना घेऊन जानोशाकडे चालल्या ॥३॥

टीका - सीतेच्या निमित्ताने केलेले वर्णन माण्डवी वगैरेना सुद्धा लागू आहेच. गौरीहराकडे येताना सीतेच्या डोळ्यांनी रामरूप चोरुन पाहण्याचा प्रयत्न केला पण ती रामाच्या पाठीकडे असल्यामुळे सकलसौंदर्य खाण जे मुख त्यातील रूप रस तिच्या नयनमीनाना पोटभर पिण्यास सापडला नाही. ते अद्याप तृषार्तच आहेत; पण आता सहज अशी संधी मिळाली आहे की रामचंद्राची अनेक प्रतिबिंबे तिच्या हातातील आणि त्यात असलेल्या रत्नात दिसत आहेत त्यांच्याकडे दृष्टी टक लाऊन बघत आहे व दुधाची तहान ताकावर भागविण्याचा प्रयत्न तिचे नेत्र करीत आहेत. हात हलला तरी ती दिसणार नाहीत; दृष्टी चाळवली तरी दिसणार नाहीत ती दिसली नाहीत म्हणजे रामदर्शन वियोग विरह होणार, त्या विरहभयाने सीता हात किंवा दृष्टी हालवीत नाही. किती सुंदर प्रेमचित्रण व लज्जा, मर्यादा पालन! आज काय दिसते अशावेळी खुशाल बोलत सुद्धा असतात लज्जा मर्यादा पालन करण्यास इन्द्रिय निग्रह करावा लागतो व तेवढ्यासाठींच गृहस्थाश्रम आहे. पण ही इंद्रिय निग्रह शक्ति धर्माचरणाशिवाय कशी मिळणार? धर्माचा पाया सत्य अहिंसा अस्तेय शौच व इन्द्रिय निग्रह (२) '<u>वर कुमरि</u> घेउनि निघति ' मण्डपातून निघताना <u>वर वधुना</u> घेऊन निघाल्या. गौरीहराशी <u>कुमार कुमारी</u> आणल्या; जानोशाकडे जाण्यास निघतांना <u>वर कुमारीना</u> घेऊन निघाल्या व जानोशातील लोकाना <u>वधू व कुमार</u> आलेले पाहून आनंद होईल. <u>भेदभाव प्रदर्शनाची कशी अपूर्व कला आहे!</u> कौतुक विनोद चालला होता तोपर्यंत कुमार कुमारीच सगळ्याना वाटत होत्या. पुत्रकन्येप्रमाणे आत्मीयता वाटत होती पण आता मुली सासरी जाणार ही कल्पना डोकावताच मुलींच्यावरील प्रेम वाढले. आता हे वर दुसऱ्या घरचे व मुली आपल्या ही कल्पना उभी राहीली. वऱ्हाड्यांचे याच्या उलट होणार आहे. वधू परघरच्या वाटणार व कुमार आपले वाटणार! "वधु बालीका आल्या परघरी" (१/३५५/८) असे दशरथच म्हणणार आहेत. मंडपातून गौरीहराकडे येतांना जसा उत्साह व उत्सव झाला तसा आता जानोशाकडे जाताना होईल. हे सर्व उरके पर्यंत बहुधा पहाट झाली असेल! <u>पण मन ज्यात सहज रमते त्या कार्यात झोप, डुलक्या, पेंगणे वगैरे तमोगुणाचे विलास नसतात.</u>

हिं.छं. । तेहि समय सुनिअ असीस जहँ तहँ नगर नभ आनँदु महा।
॥ चिरु जिअहुँ जोरी चारु चाऱ्यो मुदित मन सबही कहा ।
। जोगींद्र सिद्ध मुनीरा देव बिलोकि प्रभु दुंदुभि हनी ।
॥ चले हरषि बरषि प्रसून निजनिज लोक जयजयजय भनी ॥४॥

हिं.दो. ।सहित बंधूटिन्ह कुअँर सब तब आए पितु पास ।
॥ सोभा मंगलमोद भरि उमगेउ जनु जनवास ॥३२७॥

म.छ. । त्या समयिं कानिं अशीस चहुं दिशिं नगरिं नभि मोद हि महा।
॥चिरजीवि जोडे चारू चारी होतु म्हणती सरसहा ।
। सुर सिद्ध मुनिवर योगि बघुनी प्रभुस, दुंदुभि ताडती ॥
॥ गत हर्षि वर्षुनि सुमन जयजय करित निजलोकाप्रती ॥४॥

म.दो. । सहिंत नववधू कुमर तैं आले तातापासिं ॥
॥ शोभा मंगल मोद भर पूर किं ये जनवासिं ॥३२७॥

अर्थ - त्यावेळी नगरात व आकाशात जिकडे तिकडे आशीर्वाद कानावर येऊ लागले व सर्वत्र महाआनंद पसरला. सर सहा सर्व लोक म्हणू लागले की हे चार सुंदर जोडे चिरंजीव होवोत (होतु) देव, सिद्ध, मुनिश्रेष्ठ व श्रेष्ठ योगी यांनी प्रभुला पाहताच नगारे पिटण्यास प्रारंभ केला व हर्षाने पुष्प वर्षाव करून जयजय करीत ते सर्व आपापल्या लोकात गेले. ॥४॥ त्यावेळेची शोभा व मंगलमोदाच्या भराचा जानोशांत जणू काय पूर आला ॥३२७॥

टीका - त्या समयि - सीता प्रमुख चारी मुलींच्या सखी वरांसहित कुमारींना घेऊन निघाल्या तेव्हा व रस्त्याने जात असता. आशीर्वाद कोणता हे पुढल्या चरणांत स्पष्ट सांगितले आहे. सरसहा - सर्वत्र, मुक्तकंठाने, प्रतिबंध रहित. (क) सुर शब्दाने ---हरिहर, दिक्पाल दिशापति वगैरे, ज्यांच्या नावाचा पूर्वी उल्लेख केला ते व इतर सर्व देव. दशरथादि गेले तेव्हाच विप्रवेषधर विधि हरिहरादि बाहेर पडले व गुप्त झाले व आकाशांत अदृश्य राहिले. <u>सिद्ध</u> - हे देव लोकांचे निवासी असल्याचे वर्णन पूर्वी केले आहे. <u>मुनिवर</u> - हे पृथ्वीवर राहणारे नारदासारखे. वर योगी - श्रेष्ठ योगी सनकादिकांसारखे. यांच्या येण्याचा उल्लेख पूर्वी केला नव्हता तो येथे जाण्याच्या वेळी सुचविला. हे सर्व रामचंद्रांना 'प्रभु' म्हणून ओळखणारे आहेत. (ख) ही चार जोडपी चालत गेली की हत्तीवरून किंवा रथांतून गेली याचा उल्लेख नाही. पण हत्तीवरून नेले असावेत असे वाटते. मिरवणूक जानोशाजवळ जाईपर्यंत देवादिक पुष्पवृष्टि वगैरे करीत गेले. नंतर देव आपल्या लोकास गेले व ही चार जोडपी जानोशांत पोचली असे मानणे संयुक्तिक आहे. वर घोडा निघाला तेव्हापासून हे सर्व देवादिक पुष्पवृष्टि वगैरे करीत रामचंद्रास जसे मंडपापर्यंत घेऊन आले तसे जानोशापर्यंत परत पोचविल्यावर देवादिक गेले.

(ल.ठे.) थोडे सिंहावलोकन - दो ३१६ मध्ये रामचंद्र घोड्यावर बसले आहेत तेथून या ३२७ दोह्यांत ते पुन्हा जानोशात परत आले.म्हणजे १२ दोह्यात हे सर्व विवाह वर्णन उरकले. दोहा. ३१७ पासून एकूण २४ छंद आहेत. पैकी दोहा २४ अखेरपर्यंत १=व २५,२६ते २७ मिळून बारा. केवळ रामविवाह वर्णनांत बारा छंद व बाकीच्या तिघांच्या वर्णनासह १२ छंद सूर्याच्या कला बारा.

दोहा ३१६ च्या अंगभूत छंद उपक्रमात्मक आहे. म्हणजे एकूण २५ छंद झाले. वेदतत्व मुख्य एक व प्रकृति सान्निध्याने उत्पन्न तत्वे २४ मिळून पंचवीस तत्वे आहेत. त्यांचे द्योतकच जणूं काय हे छंद आहेत.

(क) चरुच्या (पायसाच्या) अर्ध्या भागाचे राम व दुसऱ्या अर्ध्याचे भरतादि तिघे म्हणून विवाह वर्णनांत सुद्धा तीच वाटणी. १२+१२, $^{1}/_{2}=^{1}/_{2}$ (ख) विवाह सांगोपांग पूर्ण झाला म्हणजे उत्साह एकदम ओसरतो. तसेच येथे घडले आहे. ३२८ पासून ३३५ पर्यंत एकही छंद नाही. ३३६ त सुनयना रामस्तुती करते तेथे उत्साह वाढला तेव्हा एक छंद झाला. विवाह वर्णनात प्रथम १/१ छंद आहे. पुढे एका दोह्यांत दोन छंद आहेत. पुढे एकदम ४/४ आहेत. जसजसा नगरांतील उत्साह व कवीचा उत्साह वाढला तसतशी छंदांची संख्या वाढत गेली. उत्साह एकदम उतरला. तसे छंद एकदम लुप्त झाले. <u>(वि.ल.ठे.)</u> जेथे कोठे एखाद्या रसाचा परिपोष परमावधीला पोचवायचा असेल तेथे मानसांत कवीनीं छंदाचा उपयोग १ ते ६ पर्यंत सुद्धा एकाच दोह्यांत केला आहे. असले मोठे सहा छंद उत्तरकांडात राज्यारोहणानंतरच्या वेद स्तुतीतच आहेत. पाच असले छंद एका दोह्यात कोठेच नाहीत. तीन सुद्धा फारच थोड्या ठिकाणी आहेत. चार बऱ्याच ठिकाणी आहेत. एक एक तर पुष्कळच आहेत. (क) भरताच्या विवाहाचे वर्णन एका संपूर्ण छंदात ४ ओळीत तर लक्ष्मण व शत्रुघ्नांच्या विवाहाचे वर्णन २/२ ओळीत (३२५/छं २ व ३)भरत चरूच्या चार आण्यांचा अंश व लक्ष्मण शत्रुघ्न २/२ आण्यांच्या भागाचे असे जितके खोल जावून पहावे तो तो आश्चर्यकारक साम्य दिसून येते ! हे मुद्दाम पूर्वयोजना केल्याशिवाय होऊ शकते कां? (ख) या दोह्यांच्या अंगभूत दहा चौपाया असण्याचे कारण ३२६ व्या दोह्यात दिल्या सारखेच आहे.

दो. - गाठी बांधलेली चारी जोडपी आली व जेथे दशरथ होते तेथे गेली. रामानी नमस्कार केला असेल हे सांगण्याची आवश्यकताच नसल्याने उल्लेख केला नाही; व रामचंद्रानी नमस्कार केल्यावर इतर सर्वांनी, नववधूंनी सुद्धा न सांगता तसे केले हे क्रमप्राप्तच होते. <u>'आले'</u> असे म्हटले; यावरून कवी यांच्या दर्शनासाठी व तेथील शोभामंगलानंदांत पोहण्यासाठी दशरथ राजांच्या मागोमाग आले; कारण त्यांना स्त्री साम्राज्यात कोण जाऊ देणार व त्या रिकाम्या मंडपात बसून तरी काय करणार. वधू व कुमार यातील भाव पूर्वीच लिहिला आहे. आता व्याही भोजनाची तयारी व व्याही भोजनाचा समारंभ पाहूया-

(३२८/१-४)

हिं. ।पुनि जेवनार भई बहु भाँती। पठए जनक बोलाइ बराती ॥१॥
।परत पाँवड़े बसन अनूपा । सुतन्ह समेत गवन कियो भूपा ॥२॥
।सादर सबके पाय पखारे । जथा-जोगु पीढन्ह बैठारे॥३॥

। धोए जनक अवधपति चरना । सीलु सनेहु जाइ नहिं बरना ॥४॥

म. *। स्वयंपाक झाला मग गाढा । धाडि जनक बोलावुं वऱ्हाडा ॥१॥*
। अनुपम पायघड्या पट पडती । नृप पुत्रांसह गमना करती ॥२॥
। सर्वांचे क्षालित पद सादर । बसविले समुचित पाटांवर ॥३॥
। क्षालित दशरथ पायां जनकें । स्नेहा शीला कोण वंदु शके ॥४॥

अर्थ - मग नाना प्रकारचा पुष्कळ स्वयंपाक तयार झाला, तेव्हा जनकाने वऱ्हाड्यांस आमंत्रण पाठविले. ॥१॥ अति उत्तम रेशमी पायघड्या पडू लागल्या व दशरथ राजानी पुत्रांसह (व वऱ्हाडासह) गमन केले. (गेले भोजनास) ॥२॥ सर्वांचे पाय आदराने धुतले, त्यावेळचा स्नेह व शील कोण वर्णू शकेल.॥३॥

टीका चौ.१-४ मग = चारी जोडपी जानोशाकडे गेल्यावर स्वयंपाकास प्रारंभ झाला. या वऱ्हाडांतील सर्वच मंडळी वेदशास्त्राप्रमाणे वागणारी असल्याने ज्याचे त्याचे नित्यकर्म उरकल्यावर मध्यान्हाच्या सुमारास बोलावणे गेले. स्वयंपाकात कोणते कोणते पदार्थ तयार केले हे पुढे कळणारच आहे. (क) दुसऱ्या चौपाईवरून स्पष्ट आहे की जानोशाच्या घरापासून राजवाड्याच्या मंडपापर्यंत पायघड्या घातल्या गेल्या व सर्व वऱ्हाडी पायींच चालत निघाले! पायघड्या रेशमी वस्त्रांच्या होत्या यावरून सोवळे नेसूनच मंडळी निघाली. बोलावणे आल्याबरोबर एकाच बोलावण्याने व्याही निघाले! व्याही भोजन नसून सार्वजनिक गांव प्रयोजन असता सुद्धा ४/४/५/५ बोलावणी घेणाऱ्या सर्व पंक्तीला तिष्ठत ठेवून गार झालेले अन्न स्वत: खाऊन इतरांस ही तसे करण्यास लावणाऱ्या महाराष्ट्रातील मुलाकडील व्याह्यांनी बोध घेण्यासारखा आहे.! (२) पुत्रांसह गेले एवढेच येथे स्पष्ट म्हटले असले तरी पुढील वर्णनावरून स्पष्ट आहे की वसिष्ठादी सर्व मुनि व इतर सर्व वऱ्हाडी यांना बरोबर घेऊन पुत्रांसहित निघाले. यावरून दिसते की सीता वगैरे चौघी बहिणी यांच्या आधीचं सखींसहित घरी आल्या जानोशांत स्त्रिया कोणीच नसल्यामुळे सुद्धा तेथे या नववधूंनी राहणे शक्यच नव्हते, नगराच्या बाहेर पुरूषांच्या पंक्तीत वधूवरांनी एका ताटात जेवण्याची पद्धत क्षत्रियांत नाही.

(३) सर्वांचे क्षालिति पद सादर - एवढ्या सगळ्या वऱ्हाडाचे पाय एकट्या जनकाने किंवा कुशध्वज व जनक या दोघांनी धुणे शक्य नाही म्हणून वसिष्ठादी मुनींचे पाय जनकानेच धुतले असे येथे मानणे जरूर आहे. श्रेष्ठतेच्या क्रमाने जसे मंडपांत पूजन केले तसेच येथे श्रेष्ठतेच्या क्रमाने पाय धुतले जात आहेत. यांच्यानंतर दशरथ, नंतर राम नंतर भरतादिकांचा उल्लेख हेच दाखवितो.

(४) या चौपाईत हिंदीत 'धोए' शब्द आहे व वरील चौपाईत पखारे = प्रक्षाळले असा उल्लेख आहे. धोए- धुतले या शब्दांच्या अर्थात येथे भेद नाही. प्रक्षाळणे म्हणजे अधिक आदराने व धुणे म्हणजे कमी आदराने असा भेद मानल्यास कन्यादानाच्या वेळी 'लागे पखारन' व येथे 'राम पद पंकज धोए' असे शब्द असल्याने त्या वेळचा आदर आता रामाविषई सुद्धा

राहिला नाहीअसा अनर्थ होईल! म्हणुन पखारना=धोना असाच अर्थ येथे घेणे जरुरी आहे. म्हणून अनुवादात दोन्ही ठिकाणी 'क्षालित' हा एकच शब्द घातला आहे. दशरथांच्या आधी वरीष्ठांचे पाय धुणे योग्यच आहे. इतर मुनिंचे व विप्रांचे शतानंदादिकानी धुतले असे मानणे आवश्यक आहे. दोनशे ब्राह्मणांच्या मस्तकावर अक्षता वाहून एका क्षणात त्यांची पूजा करता येते पण पाय धुण्याचे तसे जमणे शक्य नाही. भोजनाच्या पूर्वी धुतलेले पाय पुसावयाचे नसतात हे जरी खरे असले तरी हजारो ब्राह्मणांच्या पायावर नुसते पाणी घालावयाचे म्हटले तरी अनवस्था प्रसंग येईल. व स्वयंपाक गार होऊन पहिल्याने पाय धुतलेल्याना पाटावर नुसतेच हातजोडून कितीतरी तास बसावे लागेल. येथे तर हजारो ब्राह्मण असणार!

हिं. । बहुरि राम पद पंकज धोए। जे हर हृदय कमल महुँ गोए ॥५॥
। तीनिउ भाई राम सम जानी। धोए चरन जनक निज पानी ॥६॥
। आसन उचित सबहि नृप दीन्हे। बोलि सूपकारी सब लीन्हे ॥७॥
। सादर लगे परन पनवारे। कनक कील मनिपान सँवारे ॥८॥

म. । राम पदम्भोजाँ तैं क्षालित। जे हर हृदय सरोरुहिं गोपित ॥५॥
। तिघे बंधु रामासम गणुनी। क्षालिति चरण चनक निज पाणीं ॥६॥
। उचितासन नृप सर्वा देई। वाढप्यांस बोलावुनि घेई ॥७॥
। पात्रें सादर मांडु लागले। कनक कील मणिपानिं लावले ॥८॥

अर्थ - नंतर (तैं) रामचंद्राचे जे चरणकमल शंकराच्या हृदयातील सरोरुहांत लपविलेले (गोपित) आहेत ते धुतले ॥५॥ तिघा भावांना रामाप्रमाणे मानून जनकानी त्यांचे पाय आपल्या हातानी धुतले ॥६॥ राजाने सर्वांना योग्य अशी आसने दिली व वाढप्यांना बोलावून घेतले. ॥७॥ रत्नांच्या पानांना सोन्याचे टाके लाऊन केलेल्या पत्रावळी ते आदराने मांडू लागले. ॥८॥

टीका - 'जे हर हृदय सरोरुहि गोपित' रामचंद्राचे पाय धुतांना कोणती भावना जनकाच्या हृदयात होती हे दाखविले. शंकर ज्यांचे सतत ध्यान करीत असतात ते हे चरण आज प्रत्यक्ष माझ्या हातात आहेत! (क) शंकर अति दाते (दानीं) आहेत; म्हणून त्यांनी या चरणांना आपल्या हृदय सरोवरात न ठेवता हृदय कमलात ठेवले आहेत. कमलात कमळ ठेवल्याने आतले कमळ कोणाला दिसणार नाही. शंकराना सुध्दा हे चरण कमळ प्रत्यक्ष हातात घेण्याचे भाग्य लाभले नाही. तेवढ्यासाठी चोरी करावी लागली (ज्योतिषी बनले) हर उर सर - सरसिज पद जें ही। अहोभाग्य मी पहिन तेही (५/४२/८) या चरणाचे दर्शन होणार म्हणून विभिषणाने आपल्या भाग्याची अशी प्रशंसा केली. जनकांच्या तर हे चरण आज दुसऱ्यावेळी हातात सापडले!

(क) तिन्ही भावांचे चरण सुध्दा परमलाभ मानून परमात्मबुध्दीने जनकाने स्वत:च धुतले. कन्यादान करताना फक्त राम लक्ष्मणाचे पाय धुण्याचे भाग्यच लाभले होते. भरत शत्रुघ्नाचे

पाय कन्यादानाचे वेळी कुशध्वजाने धुतले. यावेळी त्यांचेही पाय सापडावे म्हणून स्वत: धुतले. शिवाय धाकट्या भावाच्या जावयाचे पाय मोठ्या भावाने धुण्यात भाऊबंधकीचा गंध सुध्दा उरला नाही. अन्यथा आम्ही टीकाकारच म्हणालो असतो की रामलक्ष्मणाचे पाय स्वत: धुतले तसे भरत शत्रुघ्नाचे धुतले असते तर काय बिघडले असते? मान कमी झाला असता की काय?

(चौ. ७-८)-(१) 'उचितासन नृप सर्बा देई'- येथे नृप शब्दाने कुशध्वज असा अर्थ घेणे योग्य. पूर्वी कन्यादानाचे वेळी सुध्दा !नृप(नृपति) भूपति' शब्दांनीच यांचा उल्लेख केला आहे. जनकाने पाय धुतले व कुशध्वजाने दशरथापासून शत्रुघ्नापर्यंत हात धुवून त्याना त्यांच्या योग्यतेसारख्या आसनावर योग्य ठिकाणी नेऊन बसविले. जनकांच्या हातात या सर्वांचे पाय सापडले तर कुशध्वजाच्या हातात सर्वांचे हात सापडले. हे भाग्य तरी शंकरास सुध्दा कोठे आहे. त्यांना या भाग्यासाठी सुध्दा ज्योतिषी बुवा बनून चोरी करावी लागली|

(क) जनक व कुशध्वज क्षत्रीय राजे असल्यामुळे ब्राह्मण व व्याही जावई याशिवाय इतरांचे पाय हातही धुण्याची आवश्यकताच नसल्याने त्याचा उल्लेख केला नाही.

(ख) वाढप्यांस बोलावले - मूळात 'सूपकारी' = स्वयंपाकी = पाककर्ता हा शब्द आहे पण पाने मांडण्याचे काम अशा राजे लोकाकडे किंवा श्रीमंताकडे वाढपी करतात. आचारी करीत नाहीत म्हणून येथे वाढपी शब्द घातला. सूपकारा स्तु बल्लवा .! आरालिका आन्धासिका सूदा औदनिका गुणा:' (इति अमरे; सप्त पाककर्तु; इति अमर व्याख्या सुधा).

(ग) वाढपी सुध्दा आदराने पाने मांडू लागले लोक पाटावर येऊन बसल्यावर ही पाने मांडावयाची आहेत.व पाने रत्नांची आहेत हे जाणून आवाज होणार नाही अशा पध्दतीने सरळ ओळीत भराभर पण पावलांचा दण दण आवाज होणार नाही अशारीतीने मांडली. याचे नाव आदराने मांडली. ज्यानी सूपकार शब्द पाहिजे असेल त्यानी तो 'वाढप्यास' चे जागी घालावा 'सूपकार बोलावुनि घेई' किंवा 'बल्लवास बोलावुन घेई' वाचावे.

(दो. ३२८)

हिं.दो. । सूपोदन सुरभी सरपि सुंदर स्वादु पुनीत ।
॥ छन महुँ सबकें परुसि गे चतुर सुआर बिनीत ॥३२८॥

म.दो. । सूपोदन सुरभी सर्पि स्वादु सुरस सुपुनीत ।
॥क्षणिं एका परिवेषिती वाढपी चतुर विनीत ॥३२८॥

अर्थ - चतुर व विनीत वाढप्यानी स्वादिष्ट वरण भात व सुगंधि, सुरस व अत्यंत पवित्र असे गाईचे तूप हे पदार्थ एकाक्षणांत सर्वांना वाढले. ॥३२८ दो.॥

टीका - सुरभि = सुगंधि व सुरभि = धेनु, गाय दोन्ही अर्थ येथे अभिप्रेत आहेत. गाईच्या ताज्या लोणकढ्या तुपाला एक प्रकारचा मधुर सुगंध येतो तो इतर कोणत्याही तुपाला येत नाही.

येथे सुध्दा हिंदीत 'सुआर' = सूपकार, रसोइया शब्दच आहे. या वरून वाढण्याचाच धंदा करणारे तिकडे नसावेत असे वाटते व पाने मांडण्यापासून वाढण्याचे काम सुध्दा आचारीच करतात व करीत असत असे दिसते. पण वेदात सुध्दा 'परिवेष्टृ= वाढपी लोकांचा उल्लेख आहे. (क) रांगोळ्या, दिवे, उदबत्त्या, वाद्ये, गंध लावणे यांचा सुध्दा अशा मोठ्या महत्वाच्या व्याही भोजनाच्या वेळी उल्लेख नाही यावरून ही भोजन पध्दती फक्त महाराष्ट्रीयांचीच असावी असे वाटते. गुजराथी लोकात सुध्दा ही भोजन पध्दति नाही. (ख) भात वरण व तुप वाढल्याबरोबर जेवावयास लागणार आहेत. यावरून सुध्दा महाराष्ट्रातील सर्व पदार्थ वाढून झाल्यावर भोजन विधिस प्रारंभ करण्याची पध्दति नाही असे ठरले. 'तुम्हा निवेदित भोजन करिती ' हे मानसातील वाक्य विरोधी वाटण्याचा संभव आहे; पण रामानंदी सांप्रदायात सुध्दा माध्वा प्रमाणे, केलेल्या सर्व स्वयंपाकाचाच नैवेद्य समर्पण करण्याची पध्दति आहे; म्हणून वरील वाक्यास बाध येत नाही. गुजराथी लोकात आधी पक्वान्न वाढण्याची व खाण्यास सुरुवात करण्याची पध्दति आहे.

(ग) 'शब्द, स्पर्श, रूप रस गंध' या पंच विषयांचे ग्रहण करणाऱ्या पाची ज्ञानेंद्रियांस प्रसन्न ठेऊन भोजन करण्याचा विधि फक्त महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांतच दिसतो. कानास चौघड्यांचे सुंदर वादन गायन, गंध लावणे, स्पर्शेंद्रियास, रांगोळ्या, दिवे, नेत्रांना; उदबत्त्या घ्राणेंद्रियास- नाकाला, व रस हा तर जेवणातला मुख्य विषय आहे! (घ) 'परिवेषणे' याचाच अपभ्रंश 'परुसना' हे हिंदितील क्रियापद आहे. गुजराथीतील 'परोसना' सुध्दा त्यांचेच रूप आहे. गुजराथी भाषेत वाढणे = कापणे छाटणे असा अर्थ आहे पण मराठीतील वाढपी' कशापासून झाला याचा विचार भाषा कोविदानी करावा.

(ग) 'चतुर व विनीत' चा अर्थ मागल्या 'सादर' शब्दाच्या टीकेत पाने मांडण्याच्या दृष्टीने दिला आहेच. वाढण्याच्या दृष्टीने चतुर म्हणजे न सांडता, योग्य पदार्थ योग्य ठिकाणी, पाहिजे तेवढाच वाढणारे, कोणाच्या पानात कोणता पदार्थ नाही हे पाहून ते चटकन घेऊन येऊन वाढणारे.

(घ) विनीत=चालतांना आवाज न करणारे, आपसात मोठ्याने न बोलणारे, गोड शब्दात, आदर पूर्वक विचारणारे, स्वच्छ पवित्र वस्त्रे नेसलेले, जानवी पांढरीशुभ्र असलेले; खाली पाहून, रांगोळ्यावर पाय न देता, भांड्याचा खणखणाट न करता इ. प्रकारे वाढणारे.

(३२९/१-५)

हिं. । पंच कवल करि जेवन लागे। गारि गान सुनि अति अनुरागे ॥१॥
। भाँति अनेक परे पकवाने। सुधा सरिस नहिं जाहिं बखाने ॥२॥
। परुसन लगे सुआर सुजाना। बिंजन बिबिध नाम को जाना ॥३॥
। चारि भाँति भोजन बिधि गाई। एक एक बिधि बरनि न जाई ॥४॥
। छरस रुचिर बिंजन बहु जाती। एक एक रस अगनित भाँती ॥५॥

म. *। कृत पंचाहुति जेऊं लागति । श्रवुनि उखाणे अति अनुरागति ।।१।।*
। नानाविध पक्कान्नं वाढलीं । सुधेसमान, न जाति वानलीं ।।२।।
। सुज्ञ वाढपी वाढति भावें । बहु शाकादि, न ठाउक नांवे ।।३।।
।भोजनिं विधिवत चारी जाती । एकिं तऱ्हा ना वदल्या जाती ।।४।।
।षड्रस रुचिकर चटण्यादिक अति । एक-एक-रस-परी न गणवति ।।५।।

अर्थ - पंच आहुती करुन जेऊ लागले- उखाणे ऐकून सर्वांच्या ठिकाणी प्रेम उत्पन्न झाले. ।।१।। नाना प्रकारची अनेक पक्वान्ने वाढू लागले. ती सर्व अमृतासारखी असून त्यांचे वर्णन करणे शक्य नाही. ।।२।। हुशार व विनीत वाढपी प्रेमाने ते भाज्या वगैरे वाढू लागले, (ते पदार्थ इतके विविध आहेत की) त्यांची नांवे तरी कोणाला माहित? ।।३ ।। जेवणात यथाविधी खाद्य पेयांचा (चोष्य लेह्य) हे चारी प्रकार (जाती) असून एकेकाच्या इतक्या तऱ्हा (प्रकार) आहेत की सांगता येत नाही. अति रुचकर षड्रसाने युक्त चटण्या कोशिंबरी वगैरे असून प्रत्येकाच्या रसाच्या अगणित परी (प्रकार) आहेत ।।४ ।।

टीका -१ पंचाहुति (पंचकवलकरि) पांच आहुति घेऊन. कवल=ग्रास. हिंदी टीकाकार काकबळीच्या वेळाच्या श्व, चाण्डाल, भूत, पतित, वायस या पांचासाठी टाकावयाच्या पाच ग्रासांच्या व प्राणाहुती पंचकाचा अंतर्भाव या 'पंचकवल' शब्दांत करतात. आपल्या इकडे अशा वेळी प्रत्येकजण काकबळीचे पंचग्रास टाकीत नाही. आधी चित्राहुती घालतात व मग प्राणाहुति घेतात. चित्राहुतीची संख्या शाखाभेदानुसार ३,४,५ आढळते.(क) तिकडील व्याही जावयांच्या जेवणावळीत वधूवरांचे सह भोजन नसते पण मुलीकडील स्त्रिया नाना प्रकारचे विनोदाने युक्त असे उखाणे घालतात. पण ते प्रेमाचे असल्यामुळे हास्य व आनंद यांची उत्पती करतात. शिव पार्वती विवाहात पण यांचा उल्लेख आहे. महाराष्ट्रात विहिणींच्या जेवणावळीत असे विनोदी उखाणे घालण्याची पद्धत २४/२५ वर्षापूर्वी पाहिली होती, आहे. त्यानंतर स्थित्यंतर झाले असण्याचा संभव आहे.. (ख) येथे अगदी उघड झाले की भातवरणात तूप वाढल्याबरोबर मंडळींनी भोजनास प्रारंभ केला व नंतर पक्वान्ने, नंतर भाज्या, नंतर चटण्या कोशिंबरी वगैरे क्रमाने वाढली जाऊ लागली.

(ख) षड्रस = कडू, गोड, तिखट, आंबट, खारट व तुरट.

(३२९/६ ते ८ व दोहा ३२९)

हिं. *। जेवँत देहिं मधुर धुनि गारीं । लैलै नाम पुरुष अरु नारी ।।६ ।।*
। समय सुहावनि गारि बिराजा । हसत राउ सुनि सहित समाजा ।।७।।
। एहि बिधि सबहीं भोजनु कीन्हा ।आदर सहित आचमनु दीन्हा ।।८ ।।

हिं.दो. *।वेइ पान पूजे जनक दसरथु सहित समाज ॥*
॥ जनवासेहि गवने मुदित सकल-भूप-सिरताज ॥३२९॥

म. *। घालिति मधुर उखाणे नाना। घेऊनि पुरूष-नारि-नामांनां ॥६॥*
। समय-सुशोभन विनोद चाले। नृप सहसमाज हसते झाले ॥७॥
। यापरिं सकल जेउनी उठले। सादर आचमना जल दिधलें॥८॥

म.दो. *। पूजि जनक देऊनि विडे दशरथ, वऱ्हाडि यांसि॥*
॥ सकल महीप-शिरोमणी मुदित जाति निजवासिं ॥३२९॥

अर्थ - पुरूष जेवीत असता नाना प्रकारचे मधुर उखाणे स्त्रिया (एका बाजू कडील) व पुरूष (दुसऱ्या बाजूकडील)यांची नांवे घेत घेत घालीत आहेत. ॥६॥ समयाला शोभेल असा हा विनोद असल्याने दशरथराजे वऱ्हाडासह हसू लागले ॥७॥ याप्रमाणे जेऊन सर्व मंडळी उठली व सर्वांना आचवण्यास व आचमनास पाणी दिले (गेले) ॥८॥ (नंतर) जनकानी सर्वांना विडे देऊन सर्वांचे पूजन (आदरसत्कार) केले व सर्व महीपतींचे शिरोमणि दशरथ राजा आनंदाने आपल्या निवासस्थानी गेले ॥दो.३२९॥

टीका - (चौ. ६।७) १ गारी = शिव्या, फाका, शिमग्यात घालतात त्या. असाच अर्थ हिंदीत 'गारी' शब्दांचा आहे. बीरब्रती तुम्ह धीर अछोभागारी देत न पावहु सोभा (१/२७४/८). अपशब्द, अश्लील भाषा असाही अर्थ आहे पण या विवाहाच्या वेळी असले अपशब्द शोभतात व ते प्रेमाने, विनोदाने, कोमलमधुर स्वराने उच्चारले असल्याने गोड वाटतात.(क)मुलाकडील स्त्रियांच्या नांवांचा व मुलीकडील पुरूषांच्या नावाशी पतिपत्नीरूपाने संबंध जोडून हे उखाणे उच्चारले जातात असे कोणी हिंदी टीकाकार म्हणतात. उदाहरणे कोणीच विशेष दिली नाहीत. सारांश हा की हसें पिकेल असे काही तरी गाण्याच्या सुरावर म्हणून जेवणारांचे चित्तरंजन केले जाते. 'दशरथ गोरे रघुपति काळे । कोण म्हणे हे त्यांना झाले ॥ अयोध्येत परि लागे जननी । मिथिले प्रसवे कन्ये अवनी॥' अशा प्रकारचे असले तर त्यास अपशब्द म्हणता येणार नाही. हा हास्यविनोद मार्मिक ठरेल.

(२) पूजा केली = हारतुरे, अत्तर, गुलाब, वस्त्रे, अलंकार इ. देऊन सत्कार केला. (क) ३२८/८ मध्ये 'पाने सादर मांडू लागले' हा भोजनाचा उपक्रम आहे व 'सादर आचमना दे वारी' हा भोजनाचा उपसंहार आहे. दोन्ही ठिकाणी 'सादर'शब्दाने सुचविले की अथपासून इतिपर्यंत सर्व भोजन विधि आदराने झाला. याप्रमाणे जनकाकडील व्याही जावई भोजनांचे वर्णन झाले आता जनकपुरीत ठिकठिकाणी व्याह्यांचा सत्कार केला त्याचे वर्णन संक्षिप्त रूपाने करतील. त्यानंतर दशरथ राजा विवाहनिमित्ताने गोदान करतात ते वर्णन पुढील चौपायांत आहे.

(३३०/१-५)

हिं. । नित नूतन मंगल पुर माहीं । निमिष सरिस दिन जामिनि जाहीं ॥१॥
। बडे भोर भूपति मनि जागे । जाचक गुनगन गावन लागे ॥२॥
। देखि कुअँर बर बधुन्ह समेता । किमि कहि जात मोदु मन जेता ॥३॥
। प्रात क्रिया करि गे गुरू पाहीं । महा प्रमोदु प्रेमु मन माहीं ॥४॥
। करि प्रनामु पूजा कर जोरी । बोले गिरा अमिअँ जनु बोरी ॥५॥
म. । नित्य नवें मंगल पुरिं चालें । निमिषासम निशिवारार झाले ॥१॥
। उष:काळिं भूपति मणि जागति । याचक गुणगण गाऊं लागति ॥२॥
। बघुनि कुमारां सहित वधू वर । मोद अमित मनिं कसा वदूं बरं ॥३॥
। नित्यकर्म कृत गत गुरू पासीं ।प्रेमा महा प्रमोद मनासी ॥४॥
। प्रणमुनि पूजन कृत जोडुनि कर । वदले गिरा सुधामय सुंदर ॥५॥

अर्थ - जनकपुरीत नित्य नवा मंगलोत्सव चालू आहे व रात्र व दिवस पळासारखे होत आहेत. (जात आहेत) ॥१॥ भूपाशिरोमणि (दशरथ) उष:काळी जागे झाले व (भाट वैगेरे) याचक समुदाय त्यांचे गुणगान गाऊ लागले. ॥ या चारी सुंदर पुत्रांना त्यांच्या सुंदर वधू सहित पाहून (दशरथांच्या मनास) अपार (अमित) आनंद झाला तो कसा वर्णन करता येईल बरे? ॥३॥ प्रात:काळचे नित्यकर्म उरकून राजा (वसिष्ठ) गुरूंकडे गेले (त्यावेळी) त्यांच्या मनात महान आनंद व अत्यंत प्रेम भरले आहे. ॥४॥ (गुरूंना) प्रणाम करून पूजा केली व हात जोडून अमृतमय सुंदर वचन बोलले ॥५॥

टीका चौ.१-५ (१) 'नित्य नवे मंगल' - रोज क्रमाक्रमाने सेनापति सचिव वगैरे मोठमोठ्या मंडळीकडे व्याही जावई वगैरे मंडळींचा सत्कार - मेजवान्या होऊ लागल्या. मार्गशीर्ष महिना असल्याने व पुष्कळ सुंदर सुंदर राजकुमार भरताच्या वयाचे सहज आले असल्याने कित्येकानी आपल्या मुलींचे विवाह उरकून घेतले असतील. 'जनक निकेता शोभा जैसी । नगरी प्रति गृही दिसते तैसी ॥ जी संपदा नीच गृही शोभित । ती पाहुनि सुरनायक मोहित ॥ (१/२८९/७-८) तेव्हा दशरथांचा वऱ्हाडासह सत्कार करणे कोणालाही सहज सुलभ झाले यात नवल नाही.

(क) अगदी पहाटेस राजनिवासा जवळ येऊन गुणगण गाणारे याचक म्हणजे बंदी मागध सूतगण (२/७/५४)

(२) 'बघुनि कुमारां सहित वधू वर' - वर = सुंदर हे विशेषण कुमार व वधू या दोघांना लागते. पुन्हा वधू दशरथांच्या जानोशात आहेतच. दशरथादि जेऊन आल्यावर त्या दिवशी सायंकाळी सखींसह पुन्हा आल्या असतील किंवा लवकर सकाळीच आल्या असतील. वारंवार येत जात असतील. दशरथ ज्याप्रमाणे रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरात उठत त्याप्रमाणे शत्रुघ्नादि सर्व बंधू व रामही उठत असत. मोठ्यांच्या पूर्वी उठण्याची पद्धति असल्याने दशरथ उठल्यानंतर

लागते. पुन्हा वधू दशरथांच्या जानोशात आहेतच. दशरथादि जेऊन आल्यावर त्या दिवशी सायंकाळी सखींसह पुन्हा आल्या असतील किंवा लवकर सकाळीच आल्या असतील. वारंवार येत जात असतील. दशरथ ज्याप्रमाणे रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरात उठत त्याप्रमाणे शत्रुघ्नादि सर्व बंधू व रामही उठत असत. मोठ्यांच्या पूर्वी उठण्याची पद्धति असल्याने दशरथ उठल्यानंतर त्यास सपत्नीक वंदन करीत असा भाव येथे दर्शवावयाचा आहे. पत्नीं नी पतींच्या पूर्वी उठून येऊन पतीस नमस्कार केला असेल व मग चारी जोडपी बरोबर येऊन (सखी सध्या बरोबर असावयाच्याच = आपल्या इकडील पाठीराखणी सारख्या) दशरथ राजास वंदन करीत. त्यावेळेला त्यांच्या कडे पाहून दशरथांस जो आनंद, जे सुख होत असेल ते त्यांना ही वर्णन करता येणे शक्य नाही, मग इतर कोण करणार?

(३) 'नित्यकर्म कृत'- शौच मुखमार्जन, स्नान संध्या, पूजा वगैरे करून मग जानोशात ज्या घरी वसिष्ठ रहात होते तेथे गेले. कोणतेही नैमित्तिक कर्म करणे असेल तेव्हा ते नित्यकर्म केल्याशिवाय, निदान संध्या केल्याशिवाय करता येत नाही. आज गोदान करावयाची इच्छा झाली आहे. ते नैमित्तिक कर्म आहे. म्हणून येथे नित्यकर्माचा मुद्दाम उल्लेख करून शास्त्र मर्यादा दाखविली. (क) प्रेमा (=प्रेम) हा संस्कृत शब्द आहे. अत्यंत प्रेम व प्रमोद वाटण्याचे कारण गुरूदर्शन, पूजा वगैरे करण्यास सापडणार हे नसून पुत्रांच्या कल्याणासाठी आज खूप गोदान करावयाचे आहे हे आहे. गुरू दर्शन पूजा तर रोजच करीत असत. (४) गेल्याबरोबर प्रथम साष्टांग नमस्कार घालून पूजा केली व नंतर हात जोडून गोदान करण्याची अनुज्ञा मागतात.-

दशरथादि वऱ्हाडी जेवून आल्यावर संध्याकाळच्या आधी सखींच्या बरोबर जानोशात आल्या असे मानणे भाग आहे. दशरथ जसे रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरात उठतात तसेच रामादी बंधूही उठतात तसेच आज उठले व सीतादी चौघी जणीही उठल्या व दशरथ उठताच रामादी भ्राते आपापल्या वधूसहित दशरथास वंदन करण्यास गेले. सीतादी चौघी रामादिकांच्या आधी उठून आपापल्या पतीस वंदन करण्यास आपापल्या सखींसहित गेल्या व नंतर दांपत्ये दशरथांकडे गेली. असा हा क्रम आजपासूनच सुरू झाला हे येथे दाखवावयाचे आहे. यावेळी या चार जोडप्यांकडे पाहून दशरथास जो आनंद, जे सुख होत असेल ते त्यांनाही वर्णन करता येणे शक्य नाही मग इतर कोण वर्णन करणार !

चौ. ४-५ (१) नित्यकर्मकृत - शौचमुखसंमार्जन स्नान संध्यापूजा वगैरे प्रातःकाळी नित्य करण्याचे कर्म करून मग जानोशात ज्या घरी वसिष्ठ रहात आहेत तेथे गेले. कोणतेही धार्मिक नैमित्तिक कर्म करणे असेल तेव्हा ते नित्यकर्म केल्याशिवाय, निदान संध्या केल्याशिवाय करता येत नाही. आज गोदान करण्याची इच्छा झाली आहे व ते नैमित्तिक कर्म आहे म्हणून येथे नित्यकर्माचा मुद्दाम उल्लेख करून शास्त्रमर्यादा दाखविली. (क) प्रेमा महा प्रमोद मनासी - प्रेमा - प्रेम (हा संस्कृत शब्द आहे) अत्यंत प्रेम व प्रमोद (आनंद) वाटण्याचे कारण गुरुदर्शन, पूजा करण्यास सापडणार हे नसून पुत्रांच्या कल्याणासाठी आज विपुल गोदान करावयाचे आहे हे कारण आहे. गुरुदर्शन पूजा रोजच करीत असतात.

(२) गेल्याबरोबर प्रथम साष्टांग नमस्कार करून पूजा केली. व नंतर हात जोडून आता गोदान करण्याची अनुज्ञा मागतात.

हिं. *। तुम्हरी कृपाँ सुनहु मुनिराजा । भयउँ आजु मैं पूरन काजा ॥६॥*
। अब सब बिप्र बोलाइ गोसाईं। देहु धेनु सब भाँति बनाई॥७॥
सुनि गुर करि महिपाल बड़ाई । पुनि पठए मुनिबृंद बोलाई ॥८॥

दोहा - *बामदेव अरु देवरिषि बालमीकि जाबालि ॥*
॥ आए मुनिबर निकर तब कौसिकादि तपसालि ॥३३०॥

म. *। पहा आज मुनिराज आपले -। कृपें काम मम पूर्ण जाहले ॥६॥*
। अता स्वामि आणुनि व्रिप्रांनां । द्या कीं सालंकृत गो - दानां ॥७॥
। ऐकुनि गुरु भूपा वाखाणति । मुनिवृंदांस निमंत्रण धाडति ॥८॥

दो. - *। वामदेव देवर्षि ही वाल्मीकी जाबालि ।*
। आले मुनिवर-निकर तै कौशिकादि तपशालि ॥३३०॥

अर्थ - मुनिराज ! थोडे ऐकावे (पहा!) आपल्या कृपेने माझे सर्व काम आज पूर्ण झाले. ॥६॥ स्वामिराज ! आता (सर्व) विप्रांना (मुनिवरांना) बोलावून अलंकृत केलेल्या गाईचे दान आपण द्यावे ॥७॥ हे ऐकून गुरुनी राजाची प्रशंसा केली व मुनिवृंदांना बोलावणे धाडले ॥८॥ (बोलावणे-निमंत्रण मिळताच वामदेव ऋषि, देवर्षि नारद, वाल्मिकी जाबाली व कौशिकासारखे महातपस्वी मुनींचे समुदाय आले ॥दो.३३०॥

टीका. चौ. ६ (१) रामविवाह झाला. रामलक्ष्मणांची कीर्ति त्रैलोक्यात भरली व विश्वविजय यश आपल्या पुत्रास मिळाले, बाकीच्या पुत्रांचे विवाह होऊन त्यांना सुध्दा अनुरूप कुलशील संपन्न बायका मिळाल्या तेव्हा आता काही इच्छा-कामना-राहिली नाही. आज शब्द फार महत्त्वाचा आहे. आज काही कामना शिल्लक राहिली नाही. भविष्यकाळात नवीन कामना परिस्थित्यनुरूप उत्पन्न होणार नाहीत असे नाही. पुढे असे घडले आहे. सात्त्विक जीवांचे सुध्दा असेच घडते: उत्पन्न झालेली कामना पूर्ण झाली की मनुष्य म्हणतो कीं आतां सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या; पण पुन्हा असेच म्हणण्याची वेळ तो आणतो. 'मनिं अभिलाष एक मम आतां' (२/३/७) असें पुन्हां म्हणणारच आहेत. "आशावधिं को गतः?" हें दशरथांच्या चरित्रात दाखविले आहेत. विधी वाम जंब फुलते फळते (२/५९/४) असे सीते विषयी म्हणून कौसल्येने नातवाची कामना प्रदर्शित केलीच आहे.

(क) सालंकृत- अलंकृत केलेली=अलंकारांनी युक्त दान देण्याची गाय सवत्स असावी, तान्ही असावी; पहिलार, पारेठी, पुष्कळ वेतांची, पान्हाचोरणारी, लाथाड, मारकी, बुजरी, चोरटी, स्वतःचे दूध स्वतःच पिणारी नसावी (काहीं गाई स्वतःचे दूध स्वतःच पितात हे 'चक्षुर्वैसत्यं' आहे) तरुण, सुदोही सुस्तनाच्या असाव्यात. शिंगे सोन्यानें, खूर चांदीने मढविलेले शेपूट रत्नानी भूषित, पाठीवर रेशमी वस्त्र, गळ्यांत पुष्पहार अशा अलंकृत केलेल्या असाव्यात. दूध काढण्याची पात्रे बरोबर द्यावीत. ॥ सुवर्ण शृंगीरोप्य खुरी । कांस्य दोही क्षौमांबरी । रत्न पुच्छा सुकुमारी । सालंकारीं शोभत ॥ (भावार्थ रा.)

चौ. ८ भूप - शब्दाने सुचविले की आपल्या सारखे धर्मशील राजे पृथ्वीचे पालन करणारे आहेत म्हणून गो ब्राह्मणांचे व सर्वांचे हित होत आहे. दशरथाची प्रशंसा कशी केली असेल ते दो. २९४ च्या चौपायांत पहावे. (क) 'विप्र' या शब्दानें येथे गोदान घेण्यास योग्य अधिकारी असा अर्थ अभिप्रेत आहे. वेदपाठी, कुलीन, यज्ञ यागादि कर्मनिष्ठ, वेदविक्रय, गोविक्रय न करणारे, सुमंत्रित, कृपालु, शास्ता दाता असावे लागतात. पुढील चरणांत येथील विप्र शब्दाबद्दल 'मुनिवृंद' शब्द घालून याचा अर्थ सुचविला आहे. (ख) 'मुनिवृंद' शब्दाचा अर्थ 'मुनिवर वृंद' असा केला पाहिजे. बोलावलेलेच आले व जे आले ते 'मुनिवर निकर' आले हे पुढील दोह्यांत स्पष्ट आहे. (दो.) तपशाली शब्दाने सुचविले की प्रतिग्रह न घेणारे विश्वामित्रांसारखे महातपस्वी सुध्दा आले. नारदासारखे प्रतिग्रह न घेणारे भगवद्भक्त देवर्षी आले. याचे कारण हे दान रामविवाहांगभूत आहे. रामप्रसाद मिळणार म्हणून आले

हिं । दंड प्रनाम सबहि नृप कीन्हे । पूजि सप्रेम बरासन दीन्हे ॥१॥

। चारिलच्छ बर धेनु मँगाई । काम सुरभि समसील सुहाई ॥२॥

। सब बिधि सकल अलंकृत कीन्हीं। मुदित महिप महिदेवन्ह दीन्ही ॥३॥
। करत बिनय बहुबिधि नरनाहू । लहेउँ आजु जग जीवन लाहू ॥४॥
। पाइ असीसु महीसु अनंदा । लिए बोलि पुनि जाचक बृंदा ॥५॥
म. *। त्यां नृप करुनि दंडवत् प्रणमन । प्रेमें पूजुनि देइ वरासन ॥१॥*
। चार लक्ष अणविती धेनू वर । काम सुरभि सम सुशील सुन्दर ॥२॥
। सर्वहि सविधि अलंकृत करुनी । मुदित महिप महिसुरां अर्पुनी ॥३॥
। प्रार्थिति नाना परिं सर्वाला । जीवन लाभ आज मज झाला ॥४॥
। आशीर्वचनिं नृपति आनंदित । याचक वृंदां तदा आणवित ॥५॥

(अर्थ) - (दशरथ) राजानें त्या सर्व मुनिवरांना दण्डवत नमस्कार केले व प्रेमाने पूजा करून बसण्यास सिंहासने (वरासन) दिलीं. ॥१॥ कामधेनूसारख्या, सुशील, सुंदर व उत्तम धेनू चार लक्ष आणविल्या (मागविल्या) ॥२॥ व सर्व धेनूंना यथाविधि अलंकृत करुन पृथ्वीपालक (महिप) दशरथांनी त्या त्या भूदेवांना (ब्राह्मणांस) अर्पण केल्या (दान दिल्या) ॥३॥ व सर्वांना नाना प्रकारे प्रार्थना करून म्हणाले, की आज मला माझ्या जीवनाचा लाभ मिळाला ॥४॥ मिळालेल्या आशीर्वादांनी राजाला आनंद झाला व त्याने याचकांच्या समूहांना बोलावून आणविले ॥५॥

टीका. चौ १- (१) त्यां नृप करुनि दण्डवत् प्रणमन - मागील दोह्यांत ज्यांचा नामनिर्देश केला त्या प्रत्येक मुनीला दण्डवत नमस्कार कसा केला हे मागल्या चौपाईत (५) स्पष्ट सांगितले नव्हते ते येथे सुचविले. जनकपुरीत आल्यावर विश्वामित्रांस गुरुभावनेने दण्डप्रणाम केला तसाच प्रत्येकास केला. (क) प्रेमे पूजुनि देइ वरासन-ज्या अर्थी पूजन करून मग आसने दिली त्या अर्थी पूजन = अर्घ्य देणें असा अर्थ होईल किंवा विवाह मंडपात जसें वामदेवादि सर्व विप्रांचे पूजन केले व आसने दिली तसेच येथे केले असे म्हणणे योग्य ठरेल. यातील दुसरा पक्षच या मंदमतीला मान्य वाटतो; कारण आसनावर बसविल्यास पुन्हा पूजन केलेले नाही. फार मोठा समुदाय असला म्हणजे व्यक्तिशः सर्वांची पूजा करणें शक्य नसते. (दो. ३२० टी.प.) (ख) वरासन = सिंहासन (३२५ छ १ टी. प.)

चौ २ -घ (१) धेनूं = नवीन व्यालेल्या सवत्स गाई. कामसुरभिसम = कामधेनू सारख्या, कामधेनू नव्हेत ! रघुवंशातील कोणाहि राजाजवळ कामधेनू नव्हती. वसिष्ठांजवळ नन्दिनी नावाची कामधेनू होती. कामधेनूसम = वाटेल त्यावेळी, दिवसातून १०-२० वेळासुध्दा मालकाच्या घरातील कोणाही माणसाला बिनतक्रार, वासरू नसता सुध्दां, दूध देणारी गाय. अशी एक गाय १९३७ च्या पौष मासांत बोइसर जिल्हा ठाणें येथील एका भय्याच्या शेतावर पाहण्यास सापडली. बाबा गंगादास तिला कामधेनू म्हणत असत. या कराल कलिकालात सुध्दा

एखाद्या सुकृती माणसाजवळ अशी गाय असू शकते; मग दशरथांजवळ अशा कामधेनू ४ लक्ष असतील यात नवल काय! (क) हे गोदान चार पुत्रांच्या विवाहांनिमित्त आहे. वा.रा. १/७२ हा सर्ग 'गोदानमंगलम्' नावाचा आहे. त्यातील उल्लेख पहा - ('गवां शत सहस्रपि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः । एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥२२॥ सुवर्णशृंगाः संपन्नाः सवत्सराः कांस्य दोहनाः । गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरूषर्षभः ॥२३॥ वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः । ददौ गोदान-मुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥२४॥ हे गोदान वाग्दानानंतर विवाहाच्या आदल्या दिवशी केले आहे. मानसांतील राजाने आधीं संकल्प सोडून ठेवला असेल व विवाह उरकल्यावर शांतपणे गोदान केले. दोन्ही प्रकार शास्त्रसंमत आहेत. वाल्मीकींनी एकप्रकार सांगितला; व त्यांचाच अवतार असलेल्या तु.दासांनी दुसरा प्रकार दाखविला. दान द्यावयाच्या गाई कशा असाव्यात व कशा अलंकृत कराव्यात याचे वर्णन (दो. ३३०/७) च्या टीकेत आहे वैदिक-सनातन-धर्म शास्त्राने प्रत्येक महत्त्वाच्या कार्यात गोदान करण्यास सांगितले आहे. विवाहांगभूत गोदान वराच्या पित्यानेच करावयाचे असते. वा.रा.सुध्दा दशरथांनीच ते केले आहे.

चौ ३-४ (१) महिप महिसुर- येथे महिप - मही शब्द सहेतुक आहे. परशुरामांनी सर्व पृथ्वी जिंकून ती ब्राह्मणांना व कश्यप ऋषीला दान दिली होती. 'भूमि भुजबळे अभूप केली । विपुलवार भूदेवां दिधली ॥२७२/७॥ पण त्यांनी ती क्षत्रिय राजांच्या ताब्यात पालनासाठी दिली म्हणून राजे भूप महीप भूपाल, महिपाल झाले ; ते महीचे स्वामी -मालक-नव्हते. मालकी ब्राह्मणांची आणि मालक, वहिवाटदार, महीपाल नेमले गेले, जसे हल्लीच्या लोकशाहीत राष्ट्रपाल. पण काही काळाने ज्याच्या हाती सत्ता त्याची मत्ता, ज्याच्या हाती सत्ता तो पारधी अशी स्थिती झाली व महीपाल होते ते महीश झाले. दशरथांच्या मनात भाव हा आहे की सर्व पृथ्वी तुमचीच आहे, तिचे पालन करताना हे जे गोधन आमच्या जवळ जमले ते त्या भांडवलावरच जमले असल्याने आपलेच आहे. 'तवैव वस्तु तुभ्यमैवं संप्रददे' तुमचीच असलेली वस्तू शास्त्रोक्त (सम्यक्) विधीनें तुम्हाला देतो. ईश्वरपूजेत सुध्दा अशीच भावना असावी ॥ आहे तितुके देवाचे । काय आहे मानवाचे ॥ माझे माझे चित्ताते वाचे । मानितां चाले जन्म चक्र ॥ प्रज्ञा ॥

(२) प्रार्थिति नानपरी सर्वाला - आपल्या सारख्यांचे स्मरण केल्याने सुध्दा पापनाश होतो. आपण येथे येऊन फूल ना फुलाची पाकळी स्वीकारलीत हे माझ्यावर अनंत उपकार केलेत. मी आपणास काय देणार ! आपल्याच कृपेने माझे परमभाग्य उदयास आले म्हणून आपण आपली पायधूळ येथे पाडलीत. देव भावाचा भुकेला' आपण पूर्णकाम निःस्पृह आहात. आपण मनात आणलेत तर रंकाला राव व रावाला देवराव सुध्दा करू शकाल. इ. प्रकारे प्रशंसा केली. दान देताना, भिक्षा घालताना, गरिबांना मदत करताना कर्त्याची भावना कशी असावी हे येथे दाखविले. हल्ली या व अशा गोष्टी करण्याची भावना कशी असते याचा विचार करावा.

(क) जीवनलाभ आज मज झाला - संत, तपस्वी, भगवद्भक्त यांचे दर्शन झाले. पूजा करण्यास सापडली. अशांच्या निमित्ताने काही त्याग करता आला, त्यांचा शुभाशीर्वाद मिळाला, त्यांच्या स्पर्शाचा लाभ झाला व संभाषण करण्यास सापडले. या सर्व गोष्टींना दशरथांसारखे

'जीवनलाभ' समजतात. आज जीवनलाभ काय समजला जातो व कशाला जीवनलाभ म्हणावे याचा विचार वाचकांनी करावा.

चौ. ५(१) आशीर्वचनि नृपति आनंदित - नारद विश्वामित्र वामदेवादि सर्वच मुनींचे वचन कधी खोटे होत नाही हे माहीत असल्याने त्यांचे शुभ आशीर्वाद ऐकतांच दशरथ आनंदित झाले. याप्रमाणे विप्रांना - मुनिवरांना धेनुदान केल्यानंतर याचकांना बोलावून आणावे लागले. आंदणाचे पदार्थ वाटण्याच्या वेळी व वऱ्हाड आले तेव्हा याचकास न बोलावताच ते आले होते. (३२६/७ ल ३०६/३ पहा) यावेळी बोलावून आणावे लागले व पुढे ३४०/१ मध्येही बोलावून घ्यावे लागले आहेत, याचे कारण इतकेच की पहिल्या दोन वेळी इतके भरपूर मिळाले होते की, मुद्दाम जाऊन याचना करण्याची इच्छा त्यांना उरली नाही.

हि. - कनक बसन मनि हय गय स्यंदन । दिए बुझि रुचि रबिकुलनंदन ॥६॥
। चले पढत गावत गुन गाथा । जय जय जय दिनकर कुल नाथा ॥७॥
। एहि बिधि राम बिआह उछाहू । सकइ न बरनि सहस मुख जाहू ॥८॥

दो.- । बार बार कौसिक चरन सीसु नाइ कह राउ ॥
। यह सब सुखु मुनिराज तव कृपा कटाच्छ पसाउ ॥ ३३१ ॥

म. - । कनक वसनं गज वाजी स्यंदन । मणि, जशि रुचि दे रविकुलनंदन ॥६॥
। जाती पढत गात गुण-गाथा । जय जय जय दिनकर कुलनाथा ॥७॥
। ऐसा राम-विवाहोत्साहो । वदु न शके मुख हजार ज्या हो ॥ ८॥

दो. - । पुनः पुन्हां कौशिकपदीं वदे नमुनि शिर राय ॥
। हे अति सुख मुनिराज तव कृपा-कटाक्ष-पसाय ॥ ३३१ ।

अर्थ - सोने, रत्ने, वस्त्रे, हत्ती, घोडे, रथ (इत्यादि वस्तू) रविकुलाला आनंद देणाऱ्या दशरथ राजाने जशी ज्याची रुची होती तशा दिल्या ॥६॥ कोणी (आशीर्वादात्मक) मंत्र पढत, कोणी दशरथ गुणगाथा गात गात व (कोणी) जयजयकार करीत परत चालले-गेले ॥७॥ रामचंद्रांचा (व भरतादिकांचा) विवाहोत्साह अशा रीतीने परिपूर्ण झाला. ज्याला हजार मुखे आहेत तो (शेष) सुध्दा याचे वर्णन करू शकणार नाही ॥८॥ (दशरथ) राजाने कौशिकाच्या पायांवर मस्तक ठेवून म्हटले की मुनिराज ! हे अत्यंत सुख (केवळ) आपल्या कृपाकटाक्षाचा प्रसाद (-पसाय, पसाउ, हिंदी) आहे ॥ दो ३३१ ॥

टीका - चौ ६-७ (१) ज्याला जे जितके पाहिजे होते तसे तितके दिले म्हणून म्हटले की जशि रुचि. दिलेले. मिळालेले कनकवस्त्रादी पदार्थ-हत्ती, घोडे, रथ इत्यादीत लादून भरून निघाले परत. (क) रविकुलनंदन - हे दातृत्व, हे औदार्य पाहून रवि पासून सर्व पूर्वजांना आनंद झाल्याचे सुचविले. सर्व पूर्वजांना आनंद होईल असे कार्य करणे हे सत्कुलोत्पन्न पुरुषाचे कर्तव्य आहे हे येथे सुचविले. (ख) या दानाविषयी ऐकून रविकुळातील सर्व विद्यमान व्यक्तींनासुध्दा आनंदच होईल.

(२) *जाती पढत* - वामदेवादि मुनिवर वेदमंत्रांचा घोष करून आशीर्वाद देत गेले. मात्र सूत बंदि गुणगायक दशरथांचे गुण, चरित्रादि गात गेले व इतर याचक 'जय जय जय दिनकर कुल नाथा !' असा जयजयकार करीत गेले, असे मानले पाहिजे. कारण मुनिवरांच्या परत जाण्याचा उल्लेख पुढे नाही. विश्वामित्र शेवटी गेले हे पुढील दोह्यावरून ठरते. (क) पूर्वी दोन वेळा दशरथांनी याचकांना जे दिले ते परभारे जनकाकडून मिळालेले दिले होते. आता दिलेलें ते स्वतःचे दिले. त्यावेळी याचकांनी दशरथगुणगान किंवा जयजयकार केला नाही !

चौ. ८ (१) ऐसा राम विवाहोत्साहो....' - येथे रामविवाहोत्सव वर्णनाचा उपसंहार करतात पण बजावतात की हा उत्सव व उत्साह जितका जसा झाला तितका तसा वर्णन करणे कोणालाही शक्य नाही, तो अपार अनंत आहे.

दो. (१) सर्वमुनि गेले व कौशिक - विश्वामित्र जाण्यास निघाले तेव्हा दशरथांनी वारंवार पायावर डोके ठेवले यात 'मज करवे ना प्रत्युपकारा । पाया पडतो वारंवारा । हा भाव आहे. (७/१२५/४). विश्वामित्र स्वतः येऊन रामलक्ष्मणांसाठी याचना करुन त्यांस आणते झाले. त्यांच्या कृपेनें तारकादिकांचा विनाश धनुष्यभंगादि अतिमानुष कार्ये रामाकडून घडलीं असें सर्व लोक जसें म्हणतात तसेंच दशरथ म्हणत आहेत; लोकदृष्टीने व दशरथांच्या भावनेप्रमाणें राम केवळ दशरथनंदन रघुवंशविभूषण आहेत। (क) वसिष्ठांनीं हिताचा उपदेशकरुन रामलक्ष्मणांस विश्वामित्रांबरोबर पाठविण्यास प्रवृत्त केलें म्हणून त्यांना श्रेय दिले. येथे विश्वामित्रांस दिले. आपल्या पुत्रांच्या मोठेपणाबद्दल दशरथांस लेशमात्र आभिमान नाहीं हें येथें दाखविलें.

(ख) हें सुख वामदेवदि सर्व मुनिसमूहाच्या दर्शनाचें सुख व धेनुदान देणे हे विशेष सुख. आतां दशरथांच्या मनांत अयोध्येस जाण्याचे विचार घोळू लागलतील -

हि. - । जनक सनेह सील करतूती । नृप सब भाँति सराह बिभूती ॥१॥
। दिन उठि बिदा अवधपति मागा । राखहिं जनकु सहित अनुरागा ॥२॥
। नित नूतन आदरु अधिकाई । दिन प्रति सहस भाँति पहुनाई ॥३॥
। नित नव नजर अनंद उछाहू । दशरथ गवनु सोहाइ न काहू ॥४॥
। बहुत दिवस बीते एहि भाँती । जनु सनेह रजु बँधे बराती ॥५॥

म. । जनक- शील कर्तृत्व विभूती - । सानेह, नृपति वानिति बहु रीतीं ॥१॥
। गमनाज्ञा कोसलपति मागति - । रोज, भूपती प्रेमें राखति ॥२॥
। अधिक नित्य नव आदर-वृध्दी - । प्रतिदिन पाहुणचार - समृध्दी ॥३॥
। आनंदोत्सव नित्य नवे पुरिं । दशरथ - गमन न कुणा रुचे उरिं ॥४॥
। दिवसविगत किति दिवसा आड । स्नेह-रज्जु-बध्द कीं वऱ्हाड ॥५॥

अर्थ - जनकाचा स्नेहा शील, कर्तृत्व व ऐश्वर्यादि (विभूती) यांची प्रशंसा दशरथ नाना प्रकारे करुं लागले. ॥१॥ रोजच्या रोज अयोध्यापतीनीं जाण्याची आज्ञा मागीतली व जनकराजाने प्रेमानें त्यानां ठेऊन घ्यावे (असा क्रम चालला) ॥२॥ या रोजच्या रोज

नवानवा आदर वाढत आहे व रोजच्या रोज पाहुणचारांची समृद्धि चाललीच आहे. ॥३॥ नगरांत सुध्दां नित्यनवा आनंदोत्सव चालू असून दशरथांचे जाणें कोणालाच मनांत (डरिं) रुचत नाहीं. ॥४॥ या प्रमाणे दिवसा मागून दिवस कितीतरी निघून गेले; व असें वाटू लागलें कीं सगळें वऱ्हाड स्नेहरूपी दोरीनें (रज्जु) जणूं काही बांधले गेले आहे, बांधूनच ठेवले आहे. ॥५॥

टीका चौ.१(१)- जनकांचा स्नेह अजपासून इतिपर्यंत प्रत्येक बाबतीत दशरथांस व इतरांना सुध्दा अनुभवास आलेलाच आहे. सर्वांचा प्रेमानें व विनयानें आदरसन्मान करण्यानें सुशील दिसले आहे. सरितांना फूल बांधविणे, मुक्कामाच्या ठिकाणीं निवासादिकांची सर्वउत्तम व्यवस्था करणें व सर्व गोष्टी अगदी वेळच्यावेळी विनवोभाट करणें यांत मुख्यतः कर्तृत्व दिसले आहे. जानोशाची घरें, त्यांतील सुखसोई समृद्धि, मंडप, आंदण ल्यिादि गोष्टीत त्यांची विभूती दिसून आली आहे. 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् अणि मादिकमष्टधा' (अमरे) आणिमाहि अष्टमहासिध्दीनीं प्राप्त झालेले ऐश्वर्य = विभूति (क) सिध्दींचे स्मरण करुन त्यांनां जानोशाच्या जागांत सेवेला धाडण्यांत सीतेचा जो एक हेतु होता तो सिध्दीस गेल्याचे येथे स्पष्ट सांगितले गेले. दशरथास सुध्दा वाटले की हे मांडलिक राजाचे साधे ऐश्वर्य नसून जनकांनी आपल्या सिध्दीच्या बळावर निर्माण केलेले आहे. केडगाव येथे मागे झालेल्या सत्यनारायणादिकांच्या सत्रात सुध्दा लोकांना असेच वाटले पण त्यात सिध्दीचे कर्तृत्व असल्यास अगदी अल्पांशानेच होते. अष्टमहासिध्दी तर मुळीच नव्हत्या.

चौ. २ (१) यातील रोज शब्द दोहींकडे लागतो हे अर्थावरून कळले असेलच. *'दिन उठि'* याचा 'रोज उठल्यावर स्नानसंध्या वगैरे न करताच' असा अर्थ हिंदी टीकाकार करतात. पण तो अनुचित व विसंगत वाटतो. उषःकाळी दशरथ उठतात हे आधीच सांगितले आहे. जनक मांडलिक राजा आपल्या राजवाड्यात नगरात व दशरथ जानोशाच्या प्रासादात नगराबाहेर; दशरथ सार्वभौमराजा व व्याही असे असतां उठल्याबरोबर नित्यकर्म न करता नगरात जाऊन रोज जनकांना भेटू लागले असा त्याचा अर्थ होईल ! 'रोज उठून हा काय त्रास ? या वाक्यात 'रोज उठून' शब्दांचा जो अर्थ आहे तोच 'दिन उठि' या हिंदीतील शब्दांचा आहे.

(२) कोसलपति - अयोध्यापति दशरथास आता स्मरण होऊ लागले की आपण अयोध्यापति आहोत. २१ २॥ महिने राजधानीच्या बाहेर, दूर आहोत. मुख्यमुख्य जबाबदार पुरुष व बरेच सैन्य इकडेच आले आहे. अयोध्येतील नरनारी व मुलांच्या माता यांना रामदर्शनावाचून १।१ दिवस युगासारखा व कल्पासारखा वाटत असेल. तेव्हा आता शक्य तितक्या तातडीने परत राजधानीत जाणे माझे कर्तव्य आहे. म्हणून रोज जनकराजा भेटीस आले की दशरथ जाण्याचा विषय काढीत. आता द्या निरोप आम्हांला. फार दिवस झाले इ. प्रकारे प्रेमाने सांगत. जनकराजा प्रेमाने आग्रह करून रोज म्हणतात की जायचे हे आहेच, गेले पाहिजेच हे अगदी खरे, पण चार दिवस राहिलात तर आम्हा सर्वांना फार सुख दिल्यासारखे होईल. आम्हाला तर वाटते की आपण

जणू काल परवा नुकतेच आलात, अजून शांतपणाने बसण्या - बोलण्यास आपल्याला व मला तरी वेळ कुठे झाला आहे. इत्यादि सांगून जनक ठेवून घेतात. एकदा चार दिवस गेले की बुधवार, कुयोग, वाईट नक्षत्र, प्रतिकूल चंद्र इत्यादी अनेक निमित्ते सापडणारच तेव्हा मग पुन्हा चार दिवस मुक्काम वाढलाच. मग मुलींच्या पाठविणीची तयारी, रस्ते दुरुस्ती इत्यादी निमित्ते पुढे आणण्यास शुध्द सात्विक प्रेम कसे विसरेल !

चौ. ३-४ (१) जो जो दशरथांनी जाण्याची भाषा काढावी तो तो प्रेम, पाहुणचार यांची वृद्धि गणित श्रेणीने भूमिति श्रेणीने होऊ लागली. नगरातील लोकांची सुध्दा तीच वृत्ती. दशरथांनी मुळी जनकपुरीतून जाऊच नये असे त्यास वाटत आहे पण लोकांचे हे वाटणे दशरथप्रेमामुळे नसून राम व बंधू यांच्या दर्शनसुखाची मिळत असलेली मनमुराद लयलूट बंद पडू नये एवढ्यासाठी आहे. अशा या अनिश्चित मनःस्थितीत दशरथांचे डोळे अयोध्येकडे लागलेले असता कितीक दिवस भराभर निघून गेले.

चौ. ५ (१) स्नेहरज्जू बद्ध की वऱ्हाड - देवादि इतरांना वाटू लागले की या सगळ्या वऱ्हाड्यांच्या पायांना, वाचेला व वाहनांना एका अदृश्य परमकोमल दोरीने कोणीतरी बांधून ठेवले आहेत. ते बंधन तोडून जाण्याचे धाडस कोणासच करवत नाही कारण या स्नेहदोरीच्या बंधावर करवत चालवता येत नाही. 'बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि । प्रेमरज्जूकृत बन्धनमंन्यत् । दारुभेदनिपुणोऽपि षंडघ्रि निष्क्रियो भवति पंकजबद्धः । दुसरे कोणीतरी कुशल कारागीर आणले पाहिजेत किंवा ज्यांनी हे बंधन निर्माण केले आहे, त्यांनी ते सोडले पाहिजे. जनकाच्या प्रेमाशीलादिकांचा प्रभावच असा की वऱ्हाड्यांना (व्याहीजावई सोडून) सुध्दा रहावे असेच वाटत आहे. अजून घराची आठवणच होत नाही कोणाला ! 'विस्मृत गृह ना स्वप्नि आठवण ! (७/१६/१)

हिं. *। कौशिक सतानंद तब जाई । कहा बिदेह नृपहि समुझाई ॥६॥*
। अब दसरथ कहँ आयसु देहू । जद्यपि छाडि न सकहु सनेहू ॥७॥
। भलेहि नाथ कहि सचिव बोलाए । कहि जयजीव सीस तिन्ह नाए ॥८॥

दो. *। अवधनाथु चाहत चलन भीतर करहु जनाउ ॥*
॥ भए प्रेमबस सचिव सुनि बिप्र सभासद राउ ॥३३२॥

म. *। कौशिक शतानंद मग जाउनि । वदति विदेह नृपा समजाउनि ॥६॥*
अतां दशरथां निरोप द्या तरि । स्नेह न आपण सोडुं शकां जरि ॥७॥
बरें नाथ ! नृप बोलवि सचिवां । तिहिं शिर नमिलें वदुनि जय जिवा ॥८॥

दो. *। कोसलेश जातो म्हणति कळवा जाउनि आंत ॥*
। सचिव विप्र तैं सभा नृप प्रेम विवश होतात ॥३३२॥

अर्थ - मग (एके दिवशी) कौशिक व शतानंद यांनी जाऊन विदेह राजास समजावून सांगितले व म्हणाले की ॥६॥ जरि आपण स्नेह सोडू शकत नसला तरी आता दशरथांना

निरोप द्यावा ॥७॥ बरे आहे नाथ ! असे म्हणून जनकाने (नृप) सचिवांना बोलावले. (ते आले) व 'जय जीव' म्हणून त्यांनी मस्तक नमविले ॥८॥ (तेव्हा जनक त्यास म्हणाले) अयोध्यापती म्हणतात की आम्ही आज जातो तरी आत (अंतःपुरात) जाऊन खबर द्यावी. हे ऐकताच सचिव, सर्व विप्र, सगळी सभा (सभासद) व राजा प्रेमविव्हळ झाले दो. ॥३३२॥

टीका - चौ. ६-७ (१) कौशिक व शतानंद गेले - दशरथांनी आपली इच्छा व अगतिकता विश्वामित्रांच्या कानावर घातली असावी. कारण निमंत्रण पत्रिका जनकांच्यानावाने मिळाली असली तरी विश्वामित्रांच्या आज्ञेनेच जनकांनी लिहिली होती. म्हणून आता विश्वामित्रांनीच मध्यस्थी करून या अडचणी तून मार्ग काढणे जरूर होते. जनकपुरोहित शतानंद विश्वामित्रांच्या भेटीस आले असता, त्यांच्याजवळ विश्वामित्रांनी सर्व परिस्थिती सांगितली असावी. मग दोघे बरोबर जनक राजाकडे गेले. या वेळी वसिष्ठांनी स्वस्थ बसणेच योग्य होते . (क) वदति विदेह-नृपा - येथील विदेह शब्दात व्यंग आहे. जो विदेह मुक्त आहे त्यांचे कोणावरही प्रेम आसक्ती असणे शक्य नाही. परंतु हे विदेह (जनक) आपल्या व्याह्यांच्या व जावयांच्या प्रेमात इतके आसक्त आहेत की त्यांस जाऊ द्यावे असे वाटत नाही. 'दादा आंगी वहिनी सोयरी' म्हणतात तसेच येथे आहे. दशरथ गेले म्हणजे राम व सीता जाणारच व तो विरह दुःखदायक ठरणारच, म्हणून दशरथांचे जाणे होऊ नये असे वाटत आहे. रामाच्या संबंधाने दशरथांवर प्रेम ! 'यथा प्रजा तथा राजा' असे हे घडत आहे. परंतु जनकांची ही आसक्ती विषयासक्ती नसून रामस्नेहासक्ती आहे. ही 'सीतारामस्नेह महत्ता' (२/२७६/२) आहे. (ख) समाजाऊनि-राजाने फार दिवस राजधानीच्या बाहेर राहणे राजधर्म विरोधी आहे. दशरथ राजा सुमारे तीन महिने तरी येथे आहेत, तेव्हा आता त्यांनी जाणे कर्तव्यच आहे. मुलाकडील सर्व वऱ्हाडे तीन महिने मुलीच्या गावी तळ देऊन राहिल्याचे कुठे कधी ऐकले आहे काय? वगैरे नीतीच्या व व्यवहाराच्या चार गोष्टी सांगितल्या.

(२) स्नेह न आपण सोडू शका जरि - अत्यंत स्नेहामुळे दशरथास सोडू इच्छित नाही पण आलेल्यास केव्हा तरी गेले पाहिजेच. दशरथांना सोडा म्हणजे झाले, त्यांच्यावरील स्नेह सोडा असे आम्ही म्हणत नाही. आता तुम्हाला स्नेह सोडता येणार नाही हे खरे आहे.

चौ ८(१) 'बरे नाथ !' - दो.(२८७/१) मध्ये विश्वामित्रांनी आज्ञा दिल्यावर 'म्हणे मुदित नृप भले कृपाला '.(२८७/२) असे म्हटले. कृपाल व नाथ या दोन शब्दांतील भेद लक्षात घेतला म्हणजे भाव निघतो की त्यावेळची आज्ञा अनुकूल व सुखकारक वाटली व पालन केली पण यावेळची सूचना प्रतिकूल, अनिष्ट व दुःखमूल वाटली. पण नाथ - स्वामी, म्हणून पालन करणे सेवकधर्म असल्याने नाखुषीने ती पालन केली. हा महिमा रघुपती प्रीतिचा ! (क) जय जीव - आपला जय होवो व आपण चिरंजीव व्हा, असे म्हणणे म्हणजेच ब्राह्मण सचिवांनी नमन करणे आहे. असे म्हणून मान वाकविली की सचिवांनी नमस्कार केला असे ठरते.'जय जिव वदुनि बसे शिर नमुनी' (२/३८/६) असे सुमंत्राने केले आहे, पण त्याने पुढे राजाला दण्डवत्

प्रणाम केला आहे. तो सूत जातीचा आहे, ब्राह्मण नाही. म्हणून त्याने एकदा दण्डवत प्रणाम व जयजीव म्हणणे या दोन्ही गोष्टी केल्या आहेत. (२/१४८ टा. प.) ब्राह्मण सचिवांनी जय जीव म्हणून मान वाकविली की प्रणाम झाला असा मानसातील या वचनांचा निष्कर्ष आहे. (ख) सचिवांस बोलविले, या वरून ठरते की कौशिक शतानंद व जनक राजा यांची भेट एकांतात सभास्थानाच्या अगदी जवळच झाली. (ग) मूळात नृप शब्द अध्याहृत आहे. 'सचिव आले' हे एक वाक्य अध्याहृत ठेऊन दाखविले की सचिव अत्यंत त्वरेने आले. त्वरा निदर्शन कलेचा हा एक छोटा नमुना आहे.

दोहा - (१) जाउन सांगा आत - यावरून ठरते की या सचिवांना सुमंत्राप्रमाणे अंतःपुरात प्रवेश करता येत असे. सुनयनेला सांगा असे आजचा सुधारक पुरुष म्हणाला असता. परंतु 'आत- घरात-जाऊन सांगा' असेच म्हणण्याची प्रथा महाराष्ट्रात सुध्दा होतीच.

(२) सचिव विप्र सभा नृप प्रेमविवश होतात - प्रेममग्न होण्यात प्रथमांक सचिवांचा व शेवटी राजाचा. भाव हा की 'कोसलपति जातो म्हणति' हे शब्द सचिवांच्या कानी पडताच ते रामवियोग कल्पनेने व्याकुळ झाले. (क) विप्र - विश्वामित्र व शतानंद मुद्दाम येऊन एकांतात जनकराजांची भेट घेत आहेत असे पाहताच विश्वामित्रांबरोबर आलेले मुनि व शतानंदाबरोबर आलेले विप्र व्याकुळ झाले, कारण त्यांनी भेटीचा हेतू ताडला. त्या विप्रांनी ही बातमी लगेच सभेत सांगितली (२) सभा - सर्वसभासद, विप्र जर आधीपासूनच सभेत असते तर त्यांचा स्वतंत्र उल्लेख केला नसता. दरबारातील सर्व सभासद व्याकुळ झाले, तोच 'जाऊन सांगा आत' हे शब्द उच्चारून जनकराज व्याकुळ झाले ही दोन वाक्ये विदेहाने कशीतरी उच्चारली. आता या दोह्यांपासून 'विदेह' आपणास मधून मधून दिसतील. विदेही जनकाची, विप्रांची, सर्व सभासदांची व सचिवांची अशी दशा नुसत्या शाब्दिक विरहाने, विरहाच्या कल्पनेने झाली ! तर मग अंतःपुरातील राण्यांची कशी झाली असेल व प्रत्यक्ष वियोगाच्यावेळी कशी होईल याची कल्पना करावी. (ग) विप्र शब्दाने कौशिक व शतानंद यांचेही ग्रहण करता येईल. यामुळेच सीतेच्या गमनाच्यावेळी शतानंद गैरहजर राहिलेले दिसतील.

हिं. *। पुरबासी सुनि चलिही बराता । बूझत बिकल परस्पर बाता ॥१॥*
। सत्य गवनु सुनि सब बिलखाने । मनहुँ साँझ सरसिज सकुचाने ॥२॥
। जहँ जहँ आवत बसे बराती । तहँ तहँ सिध्द चला बहु भाँती ॥३॥
। बिबिध भाँति मेवा पकवाना । भोजन साजु न जाइ बखाना ॥४॥
। भरि भरि बसहँ अपार कहारा । पठई जनक अनेक सुसारा ॥५॥

म. *। पुरजन परिसुन 'वऱ्हाड जातें' । पुसति परस्पर विव्हळतां ते ॥१॥*
। सत्य गमन परिसुनी म्लान अति । सायं सरासिज जणूं कोमेजति ॥२॥
। येतां वसले जिथें वऱ्हाडी । तेथे विविध शिधा नृप धाडी ॥३॥
। मेवा पक्वान्नें विविधा किति । भोजन - सामग्री नाही मिति ॥४॥
। भरुनि कावडी, अमित वृषांवर । धाडि जनक बहु शुभ शय्या वर ॥५॥

अर्थ - वऱ्हाड जाणार अशी कुणकुण नगरवासी लोकांच्या कानी येताच ते विव्हळतच एकमेकांस विचारू लागले (की खरंच का जाणार वऱ्हाडी? कधी , केव्हा जाणार इ.) ॥१॥ खरंच जाणार असे कोणी म्हणताच विचारणारा, उत्तर देणारा व ऐकणारे असे सर्वच (विरहव्यथेने) असे सुकून जाऊ लागले की जणू काय संध्याकाळी तलावातील कमळेच कोमेजली. (असे वाटले) ॥२॥ वऱ्हाड्याने येताना जिथे जिथे वस्ती केली तिथे तिथे नाना प्रकारचा शिधा धाडला गेला ॥३॥ नानाविध मेवा मिठाई व तऱ्हेतऱ्हेची पक्वान्ने किती तरी पाठविली. तसेच भोजनाची सामुग्री किती धाडली तिला मिति नाही ॥४॥ हे सर्व सामान कावडी भरभरून व बैलांवर पाठविले, शिवाय जनकाने सुंदर उंची शय्यासामुग्रीही धाडली ॥५॥

टीका - चौ १-२, (१) या चौपायावरून ठरते की जनकाने दरबारात येऊन 'शिष्टगमने अनध्यायः 'या न्यायाने दरबार बरखास्त केला व सभासद घरोघर गेले. जाता जाताच त्यांची उतरलेली तोंडे पाहून कोणी कोणी विचारल्यामुळे ही अनिष्ट, हृदयविदारक वार्ता, कर्णोपकर्णी विद्युतवेगाने नगरात पसरली पण ती कोणास खरीच वाटेना! तेव्हा वजनदार माणसास विचारण्याचा प्रयत्न लोकांनी ठिकठिकाणी एकत्र जमून केला. (मात्र मोर्चे, काळी निशाणे, मिरवणुकी, प्रभात फेऱ्या इ. काही विरुद्ध प्रचार कोणी केला नाही हो!) त्याचे वर्णन या दोन चौपायात आहे. (क) जनकपुरी जणू एक मोठा तलाव आहे. राम बालभानु उगवल्यापासून ३। ३॥ महिने या नगर तलावातील रहिवासी - कमले सतत सारखी प्रफुल्ल होती, दिवसेंदिवस सुख मकरंद वाढत चालला होता, मनरुपी भुंगे त्याने तन्मय व मस्त होऊन सीताराम विवाह व गुणगान गुंजारव करीत दिवस रात्र विसरले होते, तोच रामरवी जनकपुरीतून अदृश्य झालेला वाटू लागला. सूर्यास्त होण्याची वेळ (सायंकाळ) होत आली म्हणजे कमळे मिटू लागतात, अगदी म्लान होतात, तशीच लोकांची दशा झाली. उत्प्रेक्षा करण्याचे कारण इतकेच की अद्याप राम भानु जनकपुरीत आहेत. जाण्यास अजून पुष्कळ वेळ आहे, म्हणजेच संध्याकाळ झाली नसताच झाली अशी कल्पना केली, म्हणून उत्प्रेक्षा.

चौ. ३-५ (१) वऱ्हाड येण्याच्या वेळी मुक्कामांच्या ठिकाणी बांधलेल्या वसतिगृहात सर्व प्रकारच्या सुखसोयी भरून ठेवल्या होत्या तशाच आता पुन्हा भरून ठेवण्याची सर्व व्यवस्था केली. (क) भोजन सामग्रीत स्वयंपाक करणारे, वाढपी वगैरेंचा सुध्दा अंतर्भाव होतो. आज वऱ्हाड कुठे मुक्काम करणार हे ठरलेले असल्याने मंडळी जाऊन पोचेपर्यंत भातभाज्या वगैरे कच्चा स्वयंपाक तयार होऊन राहील. पक्वाने वगैरे इकडूनच पाठविली. तैल पक्व, घृतपक्व व ज्याला पाण्याचा संपर्क झाला नाही असे पदार्थ शिळे होत नाहीत किंवा अपवित्र - ओले होत नाहीत असे शास्त्र आहे. आपल्या इकडे पेढेबर्फी वगैरे प्रसाद कीर्तन - प्रवचनादिकांत वाटल्यास चांगले आचारशील ब्राह्मणसुध्दा तो बैठकीवर बसून सुध्दा तोंडात टाकतात, त्या प्रमाणेच जिलब्या, लाडू वगैरे घृतपक्व (तुपात तळून तयार केलेली) पक्वाने तिकडे प्रसाद म्हणून वाटली जातात व बैठकीवर बसून तो प्रसाद तोंडात टाकणे अनाचार मानला जात नाही व हे शास्त्रानुसार अयोग्य

नाही. आपल्या इकडे देशाचार निराळा आहे. शास्त्राबरोबर देशाचाराचेही पालन करणे धर्मच आहे.

(२) शुभ शय्या वर - सुंदर उत्तमोत्तम शय्येचे सामान, गाद्या, गिरद्या, चादरी, रत्नदीप इ. हे सामान तेथे पुष्कळ आहे व इकडून पाठविलेले सेवक साफसूफ करून ठेवतील हे जरि खरे असले तरी आले त्यावेळचे वऱ्हाड व जाणारी वरात यात पुष्कळ अंतर आहे. म्हणून शय्या वगैरे पाठविणे भागच आहे. आता वरातीत चार नववधू शेकडो दासदासीही पाठविल्या जाणार आहेत, म्हणून विशेष सोय करावी लागली. मुलींच्याबरोबर दासदासी आंदण देण्याची पद्धत महाराष्ट्राच्या भरभराटीच्या धर्मप्रमुख स्वराज्यात होती. ही पद्धत काळाच्या ओघात वहात गेली. त्या दासदासींना राहण्यास जागा व अन्न कोठून आणणार ! ल. ठे. चौ ४-५ पुढील चौपायांकडे सुध्दा घेता येतात. अयोध्येस परभारे धाडल्या जाणाऱ्या आंदणांत त्या पदार्थांचा समावेश होतो.

हिं *। तुरग लाख रथ सहस पचीसा । सकल सँवारे नख अरु सीसा ॥६॥*
। मत्त सहस दस सिंधुर साजे । जिन्हहि देखि दिसिकुंजर लाजे ॥७॥
कनक बसन, मनि भरिभरि जाना । महिषी धेनु बस्तु बिधि नाना ॥८॥

हिं.दो. । दाइज दियो न सकिअ कहि दिन्ह बिदेहँ बहोरि ॥
॥ जो अवलोकत लोकपति लोक संपदा थोरि ॥३३३॥

म *। तुरग लाख, रथ हजार पंच्वीस् । सकल अलंकृत नखादि आशीस् ॥६॥*
। मत्त अयुत वर सिंधुर राजति । जे दिसतां दिक्कुंजर लाजति ॥७॥
। कनक वसन मणि यानें भरभर । महिषी धेनु वस्तु विविधा वर ॥८॥

म.दो. । आंदण देई म.दो.न वर्णवे पुन्हा विदेह अपार ॥
। बघत लोक लोकप सकल संपत्ती तृणसार ॥३३३॥

अर्थ - नखशिखांत अलंकृत केलेले एक लाख तुरंग (घोडे) व तसेच शृंगारलेले पंचवीस हजार रथ आणि तसेच उत्तम शृंगारलेले दहा हजार (अयुत) मत्तहत्ती इतके सुंदर की त्यांना पाहून दिग्गजांनीसुध्दा लाजेने मान खाली घालावी असे दिले. ॥६.७॥ सोने, रत्ने, वस्त्रे इत्यादी विविध वस्तू गाड्या भरभरून पाठविल्या, म्हशी, सवत्स गाई इत्यादी अनेक उत्तम (वर) वस्तू विदेहाने पुन्हा पाठविल्या ॥८॥ विदेहाने इतके आंदण पुन्हा दिले (पाठविले अयोध्येस) की त्याला पार नाही. व त्याचे वर्णन कोणालाही करता येणार नाही. (कारण ते) सर्व पाहून सर्वलोक लोकपालांचे व त्यातील संपत्ती तृणासमान वाटतात. ॥दो ३३३॥

टीका चौ. ६-८(१) पंचवीस हजार रथ व एकलक्ष घोडे असल्यामुळे ठरते की प्रत्येक रथाला चार चार घोडे जोडले आहेत घोडे व रथ सर्व प्रकारे शृंगारले आहेत. घोड्यांच्या व रथांच्या शृंगाराचे वर्णन २९८/४ - २९९-८ पर्यंत पहावे. हत्तीचे वर्णन ३०१ मध्ये पहावे. आशीस् - आशीस - मस्तकापर्यंत, नखादि - नखापासून - पायापासून (क) सिंधुर - हत्ती, गज, 'स

जयति सिंधुरवदनो देवः' हा श्लोक प्रसिध्द आहे. पण अमर कोषात किंवा इतर कोषांतील दिलेल्या अवतरणात सिंधुर शब्द नाही. (स) एवढे रथ व हत्ती अंबाऱ्या सुध्दा पाठविले असतील. सोने, नाणे अलंकारादी सामान जनकाने खटाऱ्यातून - बैलगाडीतून का पाठविले ? रथादि वस्तू आंदण दिलेल्या आहेत म्हणून त्यात माल भरून पाठविणे उचित नाही. शिवाय जेथे रघुवंशी क्षत्रिय बसणार तेथे दगडमाती भरणे कसे शोभेल? सोने व रत्ने म्हणजे माती व पाषाणच. (२) याने भरभर - खटारे, बैलगाड्या भरभरून सोने वगैरे जिन्नस तोळ्यांनी, शेरांनी वगैरे न मापता गाड्यांनी मापून पाठविले. शंभर गाड्या सोने, दोनशे खटारे रत्ने, पाचशे खटारे वस्त्रे इ. मापांनी निर्जीव कोरडे पदार्थ पाठविले.

दो. (१) देइ विदेह अपार - जनकाने दिले असे न म्हणता विदेहाने दिले असे म्हणण्यात भाव हा की देताना किती दिले याचे भान राहिले नाही. पूर्वी दिलेले आंदण कोसलपतीनी तेथल्या तेथे वाटले. याचकांत दिले - त्याची आठवण होऊन त्यांचे प्रेम, निर्लोभता व औदार्य यांचे स्मरण होऊन त्या प्रेमात देहभान विसरून जनक विदेह झाले. हा भाव पुढील चौपाईने स्पष्ट होणार आहे. (क) लग्नमंडपात जे आंदण दशरथांस प्रत्यक्ष दिले ते पाहून लोकपाल हपापले, त्यांना हाव सुटली. पण हे आंदण पाहून सर्व लोकपालांची एकत्र केलेली संपत्ती सुध्दा तृणासमान वाटू लागली. पहिल्या वेळेपेक्षा हे कितीतरी पटींनी अधिक आणि अगणित, अमित दिले.

हिं *। सब समाजु एहि भाँति बनाई । जनक अवधपुर दीन्ह पठाई ॥१॥*
। चलिहि बरात सुनत सब रानीं। बिकल मीनगन जनु लघु पानीं॥२॥
। पुनि पुनि सीय गोद करि लेहीं। देइ असीस सिखावनु देही ॥३॥
। होएहु संतत पियही पिआरी । चिरु अहिबात असीस हमारी ॥४॥
। सासु ससुर गुर सेवा करेहू । पति रुख लखि आयसु अनुसरेहू ॥५॥
म. *। या परि सर्वहिं सांज साजुनी । जनक अयोध्ये देति धाडुनि ॥१॥*
। 'जाई वरात' परिसुनि राण्या । विकल मीनगण जणु लघु पाण्या ॥२॥
। सीते कितिदां अंकी घेती । आशीर्वाद हि शिकवण देती ॥३॥
। संतत पतिला प्रिय बाळे ! हो । चिर सौभाग्य अशीस अमचे हो ! ॥४॥
। सासु - सासरा, गुरु सेवा कर । पतिकल बघुन पाळ आज्ञा बरं ॥५॥

अर्थ - याप्रमाणे सर्व सामान सज्ज करून जनकाने अयोध्येस धाडून दिले ॥१॥ वरात (वऱ्हाडी) जाणार असे राण्यांना कळताच, जणू थोड्या पाण्यात माशांच्या थव्याची दशा व्हावी तशी त्यांची झाली ॥२॥ त्यांनी कितीदा (वारंवार) सीतेला मांडीवर घेतली व आशीर्वाद व शिकवण दिली ॥३॥ बाळे ! तू आपल्या पतीला सतत प्रिय होशील बरं ! आणि तुझे सौभाग्य अखंड राहो हे आमचे आशीर्वाद आहेत हो ॥४॥ सासु, सासरे व गुरु (वडीलमाणसे) यांची सेवा करीत जा बरं ! व आपल्या पतीचा कल पाहून त्याप्रमाणे आज्ञा पालन कर हो. ॥५॥

टीका चौ १ (१) सर्व आंदण अयोध्येस पाठविले - मंडपात दिलेल्या आंदणाचे वर्णन फक्त पाच चौपायीत (२६/२-६) आहे. येथील वर्णनात पाच चौपाया, दोहाच्या दोन ओळी व ही एक चौपाई मिळून आठ ओळी खर्ची पडल्या आहेत. अधिक विविधता व आधिक्य या तऱ्हेने पण दाखविले. (क) अयोध्येत पाठविण्यात हेतु -(ख) दशरथास प्रत्यक्ष दिले तर ते पुन्हा वाटून टाकतील. यात मनुष्यस्वभावाचा एक नमुना दाखविला. आंदण - देज हे विधियुक्त दान नसते, दोघांच्याही संतोषासाठी भेट दिलेले पदार्थ असतात. अशी भेट देणाऱ्यांची इच्छा असते की ज्याला दिल्या त्या वस्तु त्याने काही काळ तरी वापराव्या किंवा निदान देणाऱ्याच्या देखत तरी त्यांची विल्हेवाट लावू नये. (२) अयोध्येस पाठविलेल्याने अयोध्येत राहिलेले पुरुष व सर्व स्त्रिया व विहिणी यांना पाहून समाधान वाटेल. (३) अयोध्यापतीचा चांगला सन्मान केला अशी खात्री होईल. (४) निमिवंशाची कीर्ती वाढेल. (५) परत जाणाऱ्या वऱ्हाड्यांना अयोध्येत गेल्यावर आंदण विषयी प्रश्नांचा मारा सहन करावा लागणार नाही. येथे आंदणाच्या वर्णनाचा उपसंहार केला.

चौ. २ (१) वऱ्हाडाच्या गमनाच्या बातमीने नगर लोकांना सायंकाळी कोमेजणारी तलावातील कमळे बनविली. पण राण्या जणू अत्यल्प पाण्यातील मासोळ्याच बनल्या. भाव हा की लोकांची नुसती तोंडे सुकली, आल्हाद नष्ट झाला पण राण्या माशांसारख्या तडफडू लागल्या. सरोवरांत मासे व कमळेंही असतात. 'सुखी मीन जे अगाध नीरा । जशि हरि शरणां बाधा न जरा ' (४/१७/१) 'होति विकल जल आटत मीन ' (४/१६/८) बातमी कळण्यापूर्वीची व बातमी कळल्यानंतरची अशी राण्यांच्या दोन दशांचे दिग्दर्शन वरील दोन अवतरणांतआहे. (क) मूळात 'सब रानी' शब्दाने निःसंदेहपणे सांगून टाकले की जनकाच्या अनेक स्त्रिया होत्या म्हणूनच मराठीत राण्या हे बहुवचन घातले आहे.

चौ. ३ (१) सीते कितिदा अंकी घेती- हे मातृप्रेमाचे लक्षण दाखविले आहे. आधी आशीर्वाद दिले व उपदेश केला हे पुढील दोन चौपायांवरून स्पष्ट आहे.

चौ. ४-५ (१) संतत पतिला प्रिय बाळे ! हो - पतिव्रतांच्या चार प्रकारांपैकी पहिल्या तीन प्रतीच्या (उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ) स्त्रियांची मुख्य अपेक्षा ही असते की आपल्या पतीचे आपल्यावर अनन्य प्रेम असावे. सीता उत्तमोत्तमाहून श्रेष्ठ, पतिव्रता असल्याने तिला हा आशीर्वाद प्रथम दिला गेला. यात सुध्दा उपदेश गर्भित आहेच की पतीचे प्रेम तुझ्यावर पूर्ण दृढ व स्थिर बसेल अशी वाग (क) सौभाग्य चिर हो (होवो) - चिर सौभाग्य सर्वच स्त्रियांना हवे असते, मग त्या सुष्ट असोत की दुष्ट असोत पण चिर सौभाग्य लाभण्यास काय करावे लागते व तरुणपणी विधवा कोण होतात हे पतिव्रता गीतेत अरण्यकांडात पहावे. पतीला प्रिय होण्याचे मुख्य साधन उपदेशात सांगतात -

(२) सासुसासरा - गुरूसेवा कर - 'शश्रूषस्व गुरुन्' या शाकुंतलातील वाक्याचाच येथे विस्तार आहे. 'कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने' हे सांगण्याची आवश्यकता येथे नाही हे धनुर्भंगाच्यावेळी दिसून आलेल्या रामचंद्रांच्या हर्षविषादरहित उदासीन, अकाम वृत्तीने मातांना

माहीत आहे. 'आपण सुपूर्णकाम' (दो. ३३६) असे सासूबाई ज्येष्ठ जावयांना स्पष्टच सांगणार आहेत ! (क) पतिकल बघुन पाळ आज्ञा - पतीच्या मनाचा कल पाहून आज्ञा पालन करीत जा; हे म्हणण्यात भाव हा की त्यांना काय आवडते काय आवडत नाही हे जाणून आणि त्यांच्या मनातील विचार जाणून, त्यानीं शब्दानीं आज्ञा देण्यापूर्वीच त्यांच्या मनाप्रमाणें करीत जा. मनांतील विचार कसे जाणता येतात याची चर्चा ४/१/४-५ च्या टीकेत पहावी. मनातील विचार जाणून त्याप्रमाणे अनुकूल वर्तन करणे, सेवादि करणे हे उत्तम सेवकाचे लक्षण आहे. आज्ञा दिल्यावर ती पालन करणे हे मध्यम सेवकाचे लक्षण. आहे आणि अळंटळं करीत, टोलवा टोलवी, सबबी सांगून नाखुषीने कसेतरी करणे कनिष्ठाचे लक्षण आहे. आज्ञा न मानणाराला सेवक म्हणणेच मूर्खपणा आहे मग अधम सेवक कसे म्हणावे ? आज्ञापालन मनाने, वाणीने व कृतीने असे उत्तम प्रकारे झाले तरच ते खरे आज्ञापालन. उलट उत्तर न देता, स्वामीला संकोचात न पाडता, मनाचा कल जाणून, मनाने वाणीने व कृतीने जो कोणी कोणाची सेवा निरपेक्षपणे, कामक्रोधादिकांस दूर ठेऊन करील तो त्यास प्राणप्रिय होतो. 'सेवक तोच कि जो सेवा करि '/ २६७/३) 'सेवक तो प्रियतम मम तोहि । मम अनुशासन मानी जोही' (७/४३/५) संतत कर शंकरपदपूजा । नारिधर्म पतिदेव न दूजा ' (१/१०२/छं) हा पार्वतीला तिच्या आईने अशा वेळीच केलेला उपदेश आहे. हा किंचित (शंकर - रघुवर) फरकाने येथे घ्यावयाचा आहे. तेथे आशीर्वादाचे स्पष्ट वर्णन नाही ते येथील घ्यावयाचे आहे. 'देति आशिस उचित ही' (१/१०२/६) इतकेच तेथे म्हटले आहे. मानसात अशी देवघेव पुष्कळ ठिकाणी करावी लागते. सूचना - सीतेचे केलेले वर्णन माण्डवी आदि तिघींनाही लागू आहे. म्हणूनच येथे राम वगैरे नामाचा उल्लेख नाही. तो मैनेने केलेल्या उपदेशात (शंकर स्पष्ट आहे.) मांडीवर घेणे इ. सर्व वर्णन बाकीच्या तिघीनांही लागू आहे.

हिं । अति सनेह बस सखी सयानी । नारि धरम सिखवहिं मृदु बानी ॥६॥
। सादर सकल कुअँरि समुझाई । रानिन्ह बार बार उर लाई ॥७॥
। बहुरि बहुरि भेटहिं महतारी । कहहिं बिरंचि रची कत नारी ॥८॥
दो । तेहि अवसर भाइन्ह सहित राम भानुकुल केतु ॥
॥ चले जनक मंदिर मुदित बिदा करावन हेतु ॥३३४॥
म । स्नेह - विवश अति सखि सुज्ञानी । नारिधर्म शिकविति मृदुवाणी ॥६॥
। सादर सब सुतांस समजावति । राण्या मग कितीदां आलिंगति ॥७॥
। भेटति बारंवारहि माता । म्हणति निर्मि कां स्त्रिया विधाता ॥८॥
दो । राम भानुकुल केतु तैं बंधु तिघे त्यां -पाठिं ॥
॥ निघति जनक मंदिरि मुदित आज्ञा घेण्यासाठी ॥३३४॥

अर्थ - अत्यंत स्नेहवश झालेल्या सुज्ञानी (शाहण्या - सुजाण - जाणत्या) सखी मृदुवाणीने नारी धर्म शिकवू लागल्या ॥६॥ सर्व राण्यांनी आदराने सर्व मुलींची समजूत

घातली व कितीदा तरि त्यास (जवळ घेऊन) आलिंगन दिले ||७||माता जननी वारंवार भेटल्या आणि म्हणाल्या की विधात्याने स्त्रियांना निर्माण केल्या तरी कशाला ? ||८|| त्याचवेळी तिघे भाऊ बरोबर असलेले राम भानुकुल केतु (सासवांचा) निरोप घेण्यासाठी आनंदाने जनकमंदिराकडे निघाले || दो. ३३४||.

टीका. चौ. ६ (१) नारिधर्म शिकविती - प्र. प्र. ११/७ नारीधर्म पहावे, आणि ३/५ पासून पुढे पतिव्रता गीता पहावी. || पतिपद सेवा भावे करणे | पतिपद चिंतित कार्या करणे ||१ || पति निद्रित झाल्यावर निजणे | पतिपूर्वीच सतीने उठणे ||२ || पतिपूजन करणे हरिभावे | पति सेवे सद्‌गतिला जावे ||३ || पति आसन बसनादिक लंघन, चरणे कधीही करणे स्पर्श न ||४ || पति बसल्याही कधि न बसावे | दासी सम की उभे असावे ||५|| व्रतनेमादिक पति आज्ञेविण | करित जाय वृथा पावति शिण ||६ || सुज्ञ असति तुज सगळे ठावे | पति नामा न मुखाने घ्यावे ||७|| सादर मृदू मधुरा प्रिय वाणी| सत्य अल्प वदणे रसखाणी ||८|| दो. निमिवंशा दिनकर कुळा यश दे आनंदास || वागशि अशि तरी हाती तव विधिहरिहर सुर दास || १ || प्रज्ञा || याप्रमाणे सुजाण सखींनी नारीधर्माचा उपदेश थोडक्यात केला असेल.

चौ. ७-८ (१) चार मुलींच्या मिळून माता (जननी) दोनच आहेत, म्हणून एका चौपाईत 'राण्या' शब्द आहे व दुसरीत 'माता' आहे. (क) म्हणति निर्मि का स्त्रिया विधाता - भाव हा की 'पराधीन सुख तो स्वप्नीं ना' (१/१०२/५) या चौपाईची गू. चं. पहावी. 'आर्त कधी न विचारें वदतो ' (२/२५८/१) हे लक्षात ठेवावे व 'आर्ताचे मनिं विवेक नसतो' (२/२६९/४) हे विसरू नये. <u>आर्ताचे म्हणणे सिध्दान्त रुप मानू नये.</u>

दो. (१) - तै- त्यावेळी - तेहि अवसर. माता अशारितीने प्रेमविव्हळ होऊन बोलत आहेत त्याच वेळेस बंधूसहित राम निघाले. चौघेही आनंदाने निघाले.तिकडे त्या राण्यांना विरह व्यथा दुःख होत आहे व इकडे चौघे भाऊ आनंदाने निघाले ! (क) राम भानुकुलकेतु सर्वांच्या हृदयात रमणारा व व ज्यांच्यात योगी नित्य रमतात तो स्वतः आपल्या सासवांना रमविण्यासाठी चालला आहे. भानुकुलकेतु - आतापर्यंत भानुकुल कीर्तीची ध्वजा स्वर्गापर्यंत फडकावण्याचे कार्य दशरथांनी केले. 'जाणुनि येति भानुकुल केतु' (३०४/५) हे दशरथांविषयी म्हटले आहे. पण धनुर्भंग व भार्गवदर्पविमर्दन यांनी रामकीर्ती अनंत ब्रह्मांडे व्यापून भरल्याने ते भानुकुलकेतु झाले. आता विवाह झाल्यानंतर दशरथांची जबाबदारी यांच्याकडे आली.

(२) निघति जनकमंदिरी मुदित - आनंद होण्याचे कारण सासवांची भेट होणार हे आहे. पत्नीमुख पाहण्यास लाभणार हे नाही. 'पितरां सुत मानिति तोवर ही | अबलानन जोवर दृष्ट नहीं || श्वुशरालय गोड गमे हि यदा | रिपुरूप कुटुंब ठरेहि तदा (७/१०/४-५) अशी कलियुगीन पुत्रांसारखी स्थिती या चौघांपैकी कोणाचीही नाही. उलट आता लवकरच अयोध्येस जाऊन जननीच्या व मातांच्या पायांवर मस्तक ठेवण्यास सापडेल इ. मुळें ही आनंद झाला आहे. दुसरे कारण हे की जनकनिवास आता राममंदिर बनला आहे. त्यातील प्रत्येक व्यक्ति १|१ राममंदिर आहे. हृदयगाभाऱ्यात राममूर्ती बसवून भक्तीमय झालेले प्रत्येक मंदिर आहे. त्या सर्वांना त्या

प्रेमीभक्तांना दर्शन देण्यास जात आहेत म्हणून आनंद झाला आहे. तिसरे कारण हे की **वियोगाने निःस्वार्थी प्रेम वाढते** म्हणून निरोप घेण्यास जात आहेत. (क) एकाच गोष्टीने (चांगली असून सुध्दा) कोणास हर्ष, आनंद, उल्हास वाटतो तर दुसऱ्यास दुःख, विषाद, शोक होतो हा मानवीमनाचा स्वभाव आहे. देवांच्या मनाचा असाच आहे. सुखदुःखादि सापेक्ष आहेत.

हिं *। चारिउ भाई सुभायँ सुहाए । नगर नारि नर देखन धाए ॥१॥*
। कोउ कह चलन चहत हहिं आजू । कीन्ह बिदेह बिदा कर साजू ॥२॥
। लेहु नयन भरि रूप निहारी । प्रिय पाहुने भूप सुत चारी ॥३॥
। को जानै केहि सुकृत सयानी । नयन अतिथि कीन्हे बिधि आनी ॥४॥
। मरनसीलु जिमि पाव पिऊषा । सुरतरु लहै जनम कर भूखा ॥५॥
। पाव नारकी हरिपदु जैसे । इन्ह कर दरसनु हम कहँ तैसें ॥६॥

म. *। सहज चारु बंधुस बघाया । लागति पुर नर नारि पळाया ॥१॥*
। आज जाउं बघती कुणि सांगत । सब पाठवणि विदेहें सज्जित ॥२॥
। रूप बघुन घ्या नयनीं भारी । प्रिय पाहुणे भूप सुत चारी ॥३॥
। सुज्ञे ! कवण सुकृत ज्या लागुनि । नयन अतिथि कृत विधिनें आणुनि ॥४॥
। मरणशील जशि सुधा पावतो । सुरतरु जन्म भुकेला-लभतो ॥५॥
। मिळे नारक्या हरिपद जैसें । यांचे दर्शन आम्हा तैसें ॥६॥

अर्थ - जातीनेच (सहज, स्वभावतःच) सुंदर असणाऱ्या या बंधूंना पाहण्यासाठी पुर नरनारींची धावपळ सुरु झाली ॥१॥ कोणी सांगितले की आजच जाऊ बघत आहेत आणि विदेहाने सर्व पाठवणी सुसज्ज केली आहे ॥२॥ हे चारी राजकुमार प्रिय पाहुणे आहेत, त्यांचे रूप डोळ्यांनी पुष्कळ (चांगले) पाहून घ्या ॥३॥ सुज्ञे ! असे आपले कोणते सुकृत असेल की ज्याच्यामुळे यांना (येथे) आणून विधात्याने आपल्या नेत्रांचे अतिथी केले ॥४॥ मरणाराला जसे अमृत मिळावे, जन्मापासून भुकेला असलेल्यास जसा कल्पतरु मिळाला, व नारकी जीवाला जशी हरिपदप्राप्ति व्हावे तसे यांचे दर्शन आपल्याला झाले ॥५-६॥

टीका - चौ. १-२ (१) पुरवासी लोकांना बातमी समजल्याचे वगैरे वर्णन ३३३/१-२ मध्ये करून, शिधासामुग्री पाठविणे, आंदण पाठविणे व राण्यांची दशा यांचे वर्णन केले व दो ३३४ मध्ये चौघे बंधू राजमंदिराकडे जाण्यास निघाल्याचे सांगितले. आंदणाचे पदार्थ व शिधा सामुग्री पाठविल्याचे समजताच सर्वांची खात्री झाली की वऱ्हाडी आजच जाणार. इतक्यात चौघे बंधू राजवाड्याकडे जात असल्याची बातमी सर्वत्र पसरली (क) राम लक्ष्मण प्रथम नगरात गेले तेव्हासुध्दा 'धावति धामां कामां त्यागुनि । जणु रंक निधी लुटण्यालागुनि ॥२२०/२॥ असे झाले. आतांतर ३।३॥ महिन्यांचा परिचय व जनकपुरीचे जावईच झालेले ! तेव्हा त्यांच्या

दर्शनासाठी पुरुष धावत सुटले यात काहीच नवल नाही, परंतु मर्यादा - लज्जा - शील सुशील नगरवनिता सुध्दा रस्त्याने धावत सुटल्या !

(२) विदेह शब्दात व्यंग आहे की राजा बोलून चालून विदेह ! त्याला कुठली ममता नी माया ? असा कठोर हृदयी ममत्वशून्य राजा नसता तर त्याने इतक्यात जाऊ दिलेच नसते, व इतक्या घाईने मुलींच्या पाठवणीची तयारीही केली नसती.

चौ. ३ (१) रूप बघुन घ्या नयनी भारी - यांना ठेऊन घेणे आता आपल्या हाती नाही, व आपण काही विदेह नाही. हे रूप एकदा पोटभर, डोळेभर पाहून घेणे आपल्या हाती आहे. तेवढे आपण करूया. हे आहेत राजपुत्र, व बोलून चालून पाव्हणे, ते जाणारच. व पुन्हा केव्हा येतील व केव्हा यांचे दर्शन होईल हे कोणी सांगावे ! तीन महिने बघत आहेत तरी तृप्ति नाही ! ज्यांच्या चरित्र श्रवणाची भक्तांची इच्छा सुध्दा कधी तृप्त होत नाही त्यांच्या दर्शनाची नेत्रतृष्णा कशी व कधी शान्त होणार ! जिथे तृप्त होईल तो भक्तच नव्हे ! 'रामचरित ऐकुनि जे धाती । न कळे त्यां रसविशेष - जाती । (७/५३/१)

चौ. ४ (१) कवण सुकृत - यांचे ओझरते दर्शन सुध्दा अत्यंत दुर्लभ आहे. आपले काहीतरी अपूर्व सुकृत असले पाहिजे की हे अचानक आपल्या दृष्टीस पडले. विधात्यानेच आपल्या पुण्याचे फळ देण्यासाठी त्यांना इकडे आणले यात शंकाच नाही. (क) अतिथि- गृहस्थानी प्रयत्न न करता जो पूर्वसूचना न देता अनपेक्षित रीतीने यदृच्छेने येतो, जो दुरुन येतो, श्रान्त असतो वैश्वदेवाच्या वेळी येतो, अपरिचित असतो व पूर्वी आलेला नसतो त्याला अतिथी म्हणतात. असा अतिथी गृहस्थांच्या पूर्वपुण्याईनेच ईश्वर कृपेने येतो. अशा अतिथीची अन्नजलादिकांनी सेवा करून त्यास प्रसन्न करणे हे गृहस्थांचे कर्तव्य आहे. 'वैश्वानरः प्रविशति अतिथिर्ब्राह्मणो गृहात्' (कठ श्रुति) अतिथि ब्राह्मण साक्षात् अग्निरुप आहे. अतिथीची सर्वलक्षणे रामलक्ष्मणांना लागू आहेत. दुरून, पायी अनवाणी चालत आले, पूर्व परिचय मुळीच नाही. लांबून चालत आल्यामुळे दमलेले होतेच, पूर्वी कधी आले नव्हते. पुरजनांनी त्यांना बोलावले नाहीत. वैश्वदेव हा एक महायज्ञ आहे. तसाच धनुर्यज्ञ एक फार मोठा यज्ञ चालू असता आलेले आहेत. भेद इतकाच की कोणा एका गृहस्थाचे अतिथी नसून सर्व नगराच्या नेत्रांचे अतिथी आहेत. दंपतीत दक्षिणांग व वामांग पति व पत्नी असतात तसेच जणू दोन नेत्र आहेत. म्हणून नयनरूपी दंपतीनी हृदयगृहात आणून आदर, सत्कार करणे कर्तव्यच आहे. 'बघुनि राम शोभा कि उरिं धरा' (चौ. ७) असे सखी म्हणणार आहेच.

चौ. ५-६ (१) मरणशील जशि सुधा पावतो' - मरणशील -आसन्नमरण, आता मरतो की दोन क्षणांनी मरतो असा मरणाच्या वाटेस लागलेला रोगी - प्राणी. अशाला या पृथ्वीतलावर प्रयत्न करून सुध्दा मिळणे अशक्य असे जे अमृत ते अचानक मिळणे अत्यंत पूर्वसुकृतांचा संग्रह व ईशकृपा झाल्याशिवाय शक्य नाही तसेच यानां रामदर्शन ! भाव हा की अमृत मिळाल्यावर जशी मरणभीती नष्ट होते तशी मरणभीती आता निरंतरच दूर झाली. अमृताची इच्छा वेड्याशिवाय दुसरा कोणी या मृत्युलोकात करणार नाही. 'कानि सुधा दिसतें गरल' १ (२/२८१) अशी या मृत्युलोकीची स्थिती आहे.

(२) सुरतरु जन्मभुकेला लभतो - जन्मापासून पोटभर जाडेभरडे अन्नसुध्दा ज्याला मिळाले नाही त्याची अपेक्षा फार तर सुग्रास पंच पक्वानांचे इच्छाभोजन मिळावे इतकीच असणार. असे असता त्यास अचानकपणे कल्पवृक्ष सापडला व ओळखता आला तर त्याची क्षुधा शांत होतेच, पण सर्व प्रकारचे ऐहिक ऐश्वर्य मिळते व त्याच्या आनंदाला पारावर रहात नाही. यांना तसाच अपार आनंद प्राप्त झाला व ऐहिक ऐश्वर्य लाभले, हे या दृष्टान्ताने सूचविले. या गोष्टी अमृताने मिळत नाहीत व कल्पवृक्षही अमृत देऊ शकत नाही. ती स्वर्गीय वस्तु आहे. कल्पवृक्ष सुध्दा या पृथ्वीतलावर मिळत नाही. स्वर्गातच मिळतो पण 'जगिं दर्शन मम अमोघ पाही' (५/४९/९) हे रामवचन आहे.

(३) मिळे 'नारकी'शब्द अमरकोषात किंवा त्याच्या टीकेतील कोषांच्या अवतरणात नाही. 'नारक'शब्द आहे. 'सत्तारस्तु नारका:प्रेता:' (अमरे, नरकवर्ग १) द्वे नरकस्य प्राणिनाम् (अ.व्या.सु.) म्हणून नारकी - नारके - नरकांत पडलेला- इतकाच अर्थ घेणे जरूर आहे. नरकांत पडण्यास योग्य असा अर्थ घेता येत नाही. मनुष्य जिवंत असे पर्यंत असा अत्यंत महापापी की 'कोटि विप्र वध पाप जयाहि' तरी सुध्दा पुर्वसुकृत प्रभावाने भगवतांस अनन्यभावाने शरण जाण्याची इच्छा त्यास होऊ शकेल व मग प्रभू म्हणतात 'येता शरण न त्यजूं तयांही' (५/४४/१) आणि तो कदाचित हरिपद पावू शकेल. मारीच राक्षसाचे उदाहरण मानसात आहेच. निजपद असुरां अर्पिले दीनबंधु रघुनाथ' (३/२७) पण नरकांतील प्राण्याला हेही करणे अशक्य आहे, कारण ते यातना शरीर असते, नरक यातना भोगण्याशिवाय त्याला दुसरे कर्म स्वातंत्र्य किंवा विचार स्वातंत्र्य तेथे नाही. अशा नरकस्थ प्राण्याला हरिपद प्राप्ती होणे म्हणजे महापापी मनुष्याने अर्धाशेर सोमल खाऊन अमर होण्यासारखे किंवा अंधाराने सूर्याला लपवून ठेवण्यासारखे आहे!

हि. *निरखि राम सोभा उर धरहू । निज मन फनि मूरति मनि करहू ॥७॥*
। एहि बिधि सबहि नयन फलु देता । गएँ कुअँर सब राज निकेत ॥८॥

दो. *। रूप सिंधु सब बंधु लखि हरषि उठा रनिवासु ॥*
॥ करहिं निछावारे आरती महा मुदित मन सासु ॥३३५॥

म. *। बघुनि राम शोभा किं उरिं धरा । निज मन फणि मूर्तीस मणि करा ॥७॥*
। सकलां असे नयन फल देतां । गत कुमार सब राजनिकेता ॥८॥

दो. *। रूपसिंधु बंधुस बघुनि सासु मुदित उठतात ।*
॥ ओवाळुनि आरति करति महामोद चित्तांत ॥३३५॥

अर्थ - (नीट) पाहून रामशोभा हृदयात धारण करा की आणि आपले मन फणी (नाग भुजंग) करून राममूर्तीला मणि करा ॥७॥ याप्रमाणे सर्वांना त्यांच्या नेत्राचे फळ देत देत चौघे कुमार राजवाड्याजवळ गेले सुध्दा ॥८॥ रूपसागर बंधूंना पाहून सासवा (सर्व राण्या) हर्षाने उठल्या व ओवाळून टाकून आरती करून त्या अत्यंत मुदित झाल्या दो. ॥३३५॥

टीका - चौ. ७-८-(१) लोक (नरनारी) चौघा भावांच्या पुढे धावत पळत आले व ते बंधू येत असता नेत्रांनी रूपामृतपान केले पण आता ते लवकरच राजवाड्यात शिरले म्हणजे आत जाणे शक्य नाही म्हणून सांगतात एकमेकास की 'नयन मार्गि रामा उरिं आणि' (१/२३२/७) असे करून राममूर्तीला हृदयसिंहासनावर बसवून तिच्या ध्यानात रंगून जा कसे, नाहीतर मग 'मणिविहीन फणि दीन जसा अति' तसे व्हावे लागेल. सर्प आपल्या मण्याला बाहेर काढून ठेऊन त्या रूपाच्या प्रकाशाच्या दर्शनसुखात आनंदमग्न होऊन डोलत असतो हे चक्षुर्वै सत्यं आहे. (१/११/१ टी.प) असेच या नरनारींचे आजपर्यंत झाले. तो मणि कोणी नेईल, घेईल अशी शंका येताच सर्प अत्यंत प्रेमाने व चपळाईने त्या मण्यावर झडप घालून पुन्हा तो आपल्या मस्तकात जागच्या जागी लपवून ठेवतो. आता राम राजवाड्यात शिरले म्हणजे पुन्हा त्यांचे दर्शन परम दुर्लभ होणार म्हणून मनात - हृदयात लपवून ठेवण्यास सांगतात. (ख) सापाचे मण्यावर अत्यंत प्रेम असते तसे प्रेम रामावर करा व त्यांचे अखंड ध्यान करा असे लोक एकमेकांस सांगत आहेत. मणिविहीन राहण्यापेक्षा मरण आले तर फार चांगले असे सर्पास वाटते तसेच रामध्यान, स्मरण, चिंतन न झाल्यास आपले झाले पाहिजे असे एकमेकांस सुचवितात. 'म्हणे हनु प्रभू! तीच विपत्ती । स्मरण भजन तव यदा न घडती ॥ (५/३२/३)

दो. (१) रूपसिंधु बंधुस बघुनि - ३३४/२ मध्ये राण्यांना अल्प जळातील मासोळ्या म्हटले. आता सागर जवळ आल्याबरोबर त्या सागराच्या अपार अथांग जळात राण्यांच्या मनमीनांनी भराभर उड्या घेतल्या व 'सुखी मीन जे अगाध नीरां' अशा हर्षित झाल्या. एकच नाही चार महासागर सापडले तेव्हा एकातून दुसऱ्यात, दुसऱ्यातून तिसऱ्यात याप्रमाणे हर्षाने उड्या मारीत आहेत.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकांड अध्याय ३४ वा समाप्त

अध्याय ३५ वा.

हि. । देखि राम छबि अति अनुरागीं । प्रेम बिबस पुनि पुनि पद लागीं ॥१॥
। रही न लाज प्रीती उर छाई । सहज सनेहु बरनि किमि जाई ॥२॥
। भाइन्ह सहित उबटि अन्हवाए । छरस असन अति हेतु जेवाँए ॥३॥
म. । बघुनि रामछवि अति अनुरागाति । प्रेम विवश पायां पडुं लागति ॥१॥
प्रीति भरे उरिं, लाज न राहीं। स्नेह सहज तो वर्णु कसा ही ॥२॥
उटणीं लाऊनि चौघां स्नपविति । षड्रसान्न सुप्रेमें वाढिती ॥३॥

अर्थ - रामरूप पाहून राण्या अति अनुरक्त झाल्या व प्रेमाकुल होऊन वारंवार पाया पडू लागल्या ॥१॥ प्रीतीने छाती भरून आली व लाजमर्यादांचा विसर पडला. राण्यांच्या त्या सहज स्नेहाचे वर्णन कसे करता येणार ! ॥२॥ चौघा भावांच्या अंगाला उटणी (सुवासिक तेले इ.) लाऊन त्यांनी स्नान घातले व अति प्रेमाने जेवण्यास वाढले ॥३॥

टीका चौ. १ (१) बघुनि रामछवि अति अनुरागति - चौघांना पाहून हर्षित झाल्या खऱ्या पण पुन्हा रामचंद्राकडे पाहिल्यावर अत्यंत अनुराग उत्पन्न झाला. विभीषण, विश्वामित्र इत्यादींचे असेच झाले आहे. कारण 'शील रूप गुण धामहि चारी । तदपि राम सुखसागर भारी' (१/१९८/६) (क) पाया पडु लागति - सासूने जावयाच्या पाया पडण्यात नीति, व्यवहार, मर्यादा भंग आहे हे खरे, पण भक्ताने भगवंताच्या पाया पडणे दोष नसून कर्तव्यच आहे. केवळ कृतीवरून नीति, अनीती, पाप - पुण्य इत्यादींचे निदान करणे काही वेळा दोष ठरतो. कृतीच्या मागे असलेला भाव किंवा हेतु लक्षात घेणे जरूर आहे. येथे हे दाखविले की सर्वांच्या ठिकाणी ऐश्वर्यभाव जागृत झाला आहे. 'बडो नेम ते प्रेम' (दोहा. ४७३) 'स्नेह वैर तुलसी उभय रहित विलोचन चारि ॥ आद्रिति मदिरे कौल अति निंदिति सुरसरि वारि ॥ (दोहा. ३२६) माता कौसल्या सुध्दा रघुनाथाच्या पाया पडली आहे. हजारो वर्षांचे मुनिश्रेष्ठ भरद्वाजसुध्दा पाया पडले आहेत. (२/१०८/६) ज्यांचा ऐश्वर्यभाव जागृत झाला व माधुर्यभाव लुप्त झाला त्यांच्याकडून असे सहजच घडते व घडणे इष्टच आहे.

चौ.(२) प्रीति भरे उरिं लाज न राही - हृदय भगवत्प्रेममय झाले की लोकलज्जा वहात जातेच, न गेली तरच नवल ! भगवान कुत्र्याच्या रूपाने आले आहेत हे ज्ञान ज्या भक्ताला झाले त्याने त्या कुत्र्याच्या पाया पडणे त्याच्या भावनेप्रमाणे योग्यच आहे. अज्ञानी लोक हसतात त्यास काही इलाज नसतो म्हणूनच मीरा म्हणाली की, 'मैं तो लोकलाज खोई' माझ्याजवळची लोकलज्जा कधीच हरवली आहे. प्रेमसरितेची धारच अशी जोराची असते की त्या धारेत सापडल्यावर लोकलज्जा, मनलज्जा , भय, आशा, ममता इत्यादी सर्व कचरा, पालापाचोळा सहज वाहून जातो. 'कामातुराणां न भयं न लज्जा'(सु.र) अशी जर स्थिती होते तर मग 'रामचंद्रातुराणांअशी झाली तर वाईट काय ? व नवल काय ? लाज राहिली नाही हे म्हणण्यात

सार हे की पाया तर पडल्याच पण रामचंद्र मुखचंद्राकडे त्यांचे नेत्र चकोरीप्रमाणे तटस्थ होऊन पहातच राहिले !

हिं / बोले रामु सुअवसरु जानी / सील सनेह सकुचमय बानी ॥४॥
/ राउ अवधपुर चहत सिधाए / बिदा होन हम इहाँ पठाए ॥५॥
/ मातु मुदित मन आयसु देहू / बालक जानि करब नित नेहू ॥६॥
म / राम जाणुनी सुसमय बोलति / स्नेह, शील, संकोचयुक्त अति ॥४॥
/ भूप अयोध्ये जाऊं म्हणती / आज्ञा घेण्या आम्हां धाडती ॥५॥
/ माय ! मुदित मन आज्ञा द्यावी / बालक म्हणुनी प्रीति करावी ॥६॥

अर्थ - योग्य समय (संधी) जाणून शील अति स्नेह व संकोचयुक्त वचन राम बोलले ॥४॥ (आज) अयोध्येस जाऊ असे राजे म्हणाले व त्यांनी आम्हाला आज्ञा (निरोप) घेण्यासाठी इकडे धाडले ॥५॥ (म्हणून) माते ! आम्हाला आनंदित (प्रसन्न) मनाने निरोप द्यावा व बालक समजून आमच्यावर प्रीति करावी (असो द्यावी) ॥६॥

टीका - चौ. ४ (१) सुसमय जाणुनि - कोणतेही महत्त्वाचे कार्य उत्तम संधी पाहून केले तरच ते चांगले होण्याची शक्यता असते. यावेळी सर्वांची अंतःकरणे अगदी हळूवार, अति कोमल झालेली असतात, म्हणून दर्शनाने आलेला प्रेमाचा पूर ओसरला आहे व वियोगाच्या भावनेची लाट उठलेली नाही असे पाहून रामचंद्रांनी अयोध्येस जाण्याचा विषय काढला (क) राम चौघात मोठे व 'जयति वचन रचना अति नागर'(१/२८५/३) आणि 'विनय शील करुणा - गुण सागर'असल्याने बाकीच्या बंधूंनी बोलण्याची आवश्यकताच उरली नाही. उत्तम वकील दिल्यानंतर अशिलांना बोलण्याची जरूरच पडत नाही. कोर्ट विचारील तेव्हा उत्तर द्यावयाचे. हे बंधू मात्र अशील नसून परमसुशील आहेत हो ! (न्यायालयाची पायरी चढणाऱ्या दोन पक्षांपैकी कोणी तरी एक अ शील बनला म्हणजे दुसरा सुशील असला तरी अशील व्हावे लागते व कज्जे दलालांचे कण्या टाकून कोंबडी झुंझविण्याच्या गावगुंडाचे - हशील द्यावे लागते ज्याने हा अशील शब्द रूढ केला असेल तो कोणी तरी तत्त्वान्वेषी सुविचारी पुरुष असला पाहिजे. (ख) शील, स्नेह व संकोच या तीन गोष्टी रामचंद्रांच्या अल्पशा भाषणात चांगल्या प्रतीत होतात.

चौ. ५-६ (१) भूप अयोध्ये जाऊ म्हणती - पिता, तात, दशरथ इ. न म्हणता भूप शब्द वापरून दशरथांचे जाणे व आपले आज्ञा निरोप घेण्यास येणे यांचे योग्य कारण दर्शविले. दशरथ भूप असल्याने आपल्या भूमीचे - राज्याचे पालन करण्यास जाणे भागच आहे. इतके दिवस राहिले हेच विशेष आहे. राजाची आज्ञा पालन करणे प्रजेचे कर्तव्य असल्याने राजांनी धाडल्याप्रमाणे आम्हांस निरोप घेण्यास यावे लागले, आणखी राहू असे म्हणण्यास जागा नाही. हे सांगण्यात शील दिसून आले (क) माय ! या संबोधनात स्नेह दिसला. दोन्ही वचनांत संकोच आहेच. आम्ही आज अयोध्येस जाणार, आम्ही निरोप घेण्यास आलो असे म्हटले नाही. राजांनी धाडल्यामुळे यावे लागले, हे सुचविले.

(२) माय ! मुदितमन आज्ञा द्यावी - 'आज्ञा घेण्या आम्हां धाडती' हे शब्द कानी पडताच मातांचे चेहरे उतरले व विषाद शोकांची छाया पसरली म्हणून म्हणतात की आनंदाने प्रसन्न चित्ताने आज्ञा द्यावी. वधूंना आमच्याबरोबर घेऊन जातो वगैरे गोष्टींचे नावसुध्दा काढले नाही, यातही शील व संकोच आहेच. कोसल्यामातेस सुध्दा वनगमनसमयी असेच म्हणाले आहेत. 'माते ! दे आज्ञा मुदिता मनीं । मग मुद मंगल जाता काननि'(२/५३/७) आपण प्रसन्न मनाने व प्रेमाने निरोप दिलात की प्रवासात आम्हाला सर्व प्रकारचे सुखसमाधान मिळेल व आमचे कल्याण होईल.

(क) बालक म्हणुनी प्रीति करावी - प्रेमाच्या आवेगात राण्या पाया पडल्या त्यास उद्देशून ही सूचना आहे. भाव हा की आम्ही कोणी फार मोठे आहोत अशी कल्पना मनात न आणता आम्हा चौघांना आपल्या लहान मुलांसारखे मानून मातेप्रमाणे प्रेम करावे. या सूचनेचा योग्य परिणाम होण्यास बराच वेळ लागणार आहे. सुनयनाच्या हृदयातील ऐश्वर्यभाव लवकर दबलेला दिसणार नाही. जनकाचीच पट्टराणी ती ! तिचे ज्ञान माधुर्यात मुरण्यास वेळ लागणारच.

हिं *। सुनत बचन बिलखेउ रनिवासू । बोलि न सकहिं प्रेमबस सासू ॥७॥*
। हृदयँ लगाइ कुऑंरि सब लीन्ही । पतिन्ह सौंपि बिनती अति कीन्ही ॥८॥

हिं.छं *। करि बिनय सिय रामहि समरपी जोरि कर पुनि पुनि कहै ।*
॥ बलि जाऊँ तात सुजान तुम्ह कहुँ बिदित गति सब की अहै ॥
। परिवार पुरजन मोहि राजहि प्राणप्रिय सिय जानिबी ।
॥ तुलसीस सीलु सनेहु लखि निज किंकरी करि मानिबी ॥१॥

म. *। वचने राण्या उदास बनती । प्रेमविवश सासु न वदुं शकती ॥७॥*
। कुमारीस पोटाशी धरती । सोंपुनि पतिस विनति अति करती ॥८॥

म.छंद *। विनवुनि सिता रामा समर्पुनि जोडुनी कर विनवते ।*
॥ कुरवंडु ! तात सुजाण सकलांची गती तुम्हिं जाणते ॥
। परिवार पुरजन मज नृपांना प्राण सीता जाणणें ।
॥ तुलसीश ! बघुनी स्नेह शीलहि किंकरी निज मानणे ॥१॥

अर्थ - रामचंद्राच्या भाषणाने सर्व राण्या अगदी उदास बनल्या व सासूबाई तर इतक्या प्रेमविव्हळ झाल्या की त्यांना बोलवेना ॥७॥ नंतर कुमारींना पोटाशी धरल्या व त्यांना त्यांच्या त्यांच्या पतीला सोपवून फार विनंती केली ॥८॥ विनवून मग रामचंद्रास सीता सोपवून हात जोडून सीता माता विनवू लागली - तात ! (तुमची इडा पिडा टळो) मी हा देह कुरवंडून टाकते, तुम्ही सुजाण आहात व सर्वांची गती तुम्ही चांगली जाणता. परिवाराला पुरजनांना, मला व मिथिलापतींना (नृपांना) ही सीता प्राणासारखी (प्रिय) आहे, हे जाणून हे तुलसीश ! तिच्या शीलाकडे व स्नेहाकडे पाहून तिला निजदासी म्हणून मानणे ॥छंद॥

टीका - चौ. ७-८ (१) येथे मुलींच्या जननी व इतर राण्या असा भेद दाखविला आहे. ३३४/७-८ मध्ये असेच दोन वर्ग पाडले आहेत. रामचंद्राच्या भाषणाचा परिणाम इतर राण्यांपेक्षा मुलींच्या जननींवर विशेष झाला. इतर राण्या उदास बनल्या, उत्साह, आनंद मावळून त्या खिन्न झाल्या. सुनयना आणि जननी यांचे हृदय भरून आले, कंठ दाटला व शब्द उमटेना. (क) जसे राम बंधूच्यावतीने बोलले तशीच सुनयना मोठी असल्याने मुलींना पतीच्या स्वाधीन करणे व विनंती करणे इत्यादि तिनेच केले असे मानणे योग्य होईल. प्रथम श्रुतकीर्ती शत्रुघ्नाला सोपविली, त्यास विनंती केली. मग उर्मिला लक्ष्मणास सोपवून त्यास विनविले. नंतर मांडवी भरतास सोपविली व त्यांना विनविले. यांना विनंती कशी केली असेल हे रामचंद्रास केलेल्या विनंती प्रार्थनेवरून सहज कळते.

छंद - (१) विनवुनि - याप्रमाणे तीन धाकट्या जावयांना विनंती केल्यावर, शेवटी सीता रामचंद्रांच्या ताब्यात दिली व त्यास हात जोडून प्रार्थना केली. (क) 'कुरवंडु तात !' - बलिजाऊँ - एखाद्यावरील पीडा संकटे टळावी व ती स्वतःवर यावी या भावनेने आपली दोन्ही हातांची बोटे दोन्ही कानशिलावर मोडण्याची पद्धती तिकडे आहे, मात्र ही प्रथा स्त्रियांतच आहे. याच अर्थाने 'हा देह ओवाळुनि दूर ठेवू' असे उल्लेख संत वाङ्मयात मराठीतही आहेत. कुरवंडणे - कुरवंडी करणे, ओवाळून टाकणे (देह) (ख) सकलांची गती तुम्हि जाणते - 'साधु सुजाण सुशील हि नृपती । ईश - अंशभव कृपाकर अती ।। श्रवुनि सुवर्चि सकलां सन्मानी । जाणुनि भक्ती नति - गति वाणी ।। असे स्वभावे प्राकृत महिपति। ज्ञानी - शिरोमणी कोसलपति (राम) ।। राम तोषती प्रेमे निर्मल (१/२८/८-११) 'वदति अबद्ध हृदयि रसभरती । जन - मन जाणुनि राम रीझती ।। प्रभुमनि राहि न चूक कृतीची । स्मरती शतदां स्थिती हृदींची ।। (१/१२/४-५) या अवतरणांनी 'सकलांची गति तुम्हि जाणता' याचा स्पष्टार्थ निश्चितपणे कळेल. गति - विश्वास, भरवसा. आपणास अनन्यगतिक दास - सेवक- प्रिय असतात. कोण अनन्यगतिक आहे व कोण नाही हे आपण सहज चांगले ओळखता. भाव हा की आम्ही आणि आमची ही मुलगी अनन्यगतिक आहोत, हे खरे की खोटे हे आपण सर्वांतर्यामी, सर्वज्ञ असल्याने जाणताच. 'कृपानिधाना परि हा बाणा । प्रिय तो ज्याते' गति ना आना (३/१०/८) 'म्हणवि दास मम नर आशा करि । वदा कुठे विश्वास खरातरि ।। (७/४६ ३)

(२) बघुनि स्नेह शीलहि - हे वाक्य तीन प्रकारांनी लागते व ते तिन्ही प्रकार येथे ग्राह्य आहेत. (क) आमचे सर्वांचे शील व हिच्यावरील आमचा सर्वांचा स्नेह लक्षात घेऊन (बघुनि) आमच्याकडे बघून हिच्याकडून ज्या चुका होतील, जे दोष घडतील तिकडे आपण दुर्लक्ष करावे. 'प्रभूमनि राहि न चूक कृतीची ' (ख) आपले शील व आपला आमच्यावरील स्नेह यांच्याकडे पाहून आपण तसेच करावे. 'राखि कृपानिधि निजशीलें तो ।। (१/२४/२/२३३, व ४/३/४) पहा (ग) हिचे शील व हिचे आपल्यावरील प्रेम पाहून तसेच करावे.' 'स्मरती शतदां स्थिती हृदींची''जनमन जाणुनि राम रीझती' आणखी एक अर्थ होऊ शकतो पण 'आपले हिच्यावरील प्रेम असे सध्या म्हणणे शोभण्यासारखे नाही. कारण सीतेवरील रामाचे प्रेम सासूबाईच्या किंवा कोणाच्याही दृष्टोत्पत्तीस आलेले नाही.

(३) किंकरी निज मानणे - हिच्या शीलाच्या व आपल्यावरील हिच्या स्नेहाच्या दृष्टीने ही आपली प्राणवल्लभा होण्यास लायक असली तरी आपण हिला आपली अंतरंगातील प्रिय दासी करावी. असे का याचे कारण दोह्यात सांगते.

हि. । तुम्ह परिपूरन काम जान सिरोमनि भावप्रिय ॥
। जन गुन गाहक राम दोष दलन करुनायतन ॥३३६॥
। अस कहि रही चरन गहि रानी । प्रेम पंक जनु गिरा समानी ॥१॥

म. सो. । आपण सुपूर्णकाम ज्ञानि-शिरोमणि भाव प्रिय ॥
॥ ग्राहक जनगुण राम दोष दलन करुणायतन ॥३३६॥
। वदुनि राणि पद धरुन राही । प्रेमपंकिं जणुं मग्न गिरा ही ॥१॥

अर्थ - रामा ! तुम्ही परिपूर्ण काम आहात (कारण) आपण ज्ञान्यांचे शिरोमणी आहात, पण भावाचे भुकेले (भावप्रिय) असून दासांचे गुण एवढेच ग्रहण करणारे आहात, दोषांचे उच्चाटन करणारे व करुणेचे माहेरघर आहात ॥ सो.॥ असे म्हणून राणी पाय धरून (तटस्थ होऊन) राहिली. जणू प्रेमाच्या दलदलीत वाणी रुतून राहिली आहे.॥१॥

टीका - सो. (१) आपण सुपूर्णकाम - कोणतीही कामना आपल्या ठिकाणी नाही. कोणताही कामादि विकार नाही, हे आम्ही उभयता चांगले जाणतो. हिच्या सौंदर्यावर भुलून हिच्या प्रेमपाशात अडकणारे आपण नाही हे आम्हास माहीत आहे. आपणास हिची जरूर आहे असेही नाही. 'नाऽनवाप्तम् अवाप्तव्यम्' (भ. गी.) (क) ज्ञानि शिरोमणी - ज्ञान, शहाणपणा, चातुर्य, कलाकौशल्य, विद्या इत्यादिकांच्या योगानेही तुम्हास वश करून आपल्या तंत्राने वागण्यास लावील हेही शक्य नाही, कारण आपण स्वतः ज्ञान्यांचे मुकुटमणी आहात. 'ज्ञानी शिरोमणी कोसलपति' (१/२ ८/१०) तु. दासांचे मत येथे जनकपट्टराणीच्या मुखातून निघाले आहे. यावरून व सुनयनेच्या भाषणात तेथीलच वचने तंतोतंत कशी आहेत हे पाहून सुनयनेने तुलशीस कसे म्हटले अशी शंका येणार नाही. आपण प्रत्येक प्रकारच्या ज्ञानात सर्वांहून श्रेष्ठ आहात. तरीपण -

(२) भावप्रिय - आपणास वश करून घेण्यास एक साधन आहे. आपण भावाचे, भक्तीचे भुकेले आहात. 'भक्ति अवशा वश करी' (३/२६ छं) 'भाववश्य भगवान सुखानिधान करुणायतन' (७/९२ म) आपण भावप्रिय आहात 'भजामि भावल्लभम्' (३/४ छं. १०) 'सर्वांप्रिय सेवक ही नीती । दासांवर मम अधिका प्रीती ॥७/१६/८॥ (क) जनगुण ग्राहक-जनगुण - दास गुण. आपण दासांच्या दोषांकडे मुळीच बघत नाही. 'प्रभु जन अवगुण मनी न आणति । स्वभावेंच मृदु दीनबंधू अति ॥७/१/६॥ 'स्वामि राम मम अघ न बघतसे ' (१/२९१२) 'कृपानिधाना परि हा बाणा । प्रिय तो ज्यातें गति ना आना !

(३) दोषदलन करुणायतन - आपण आपल्या कृपेने आपल्या दासांचे सर्व दोष नाहीसे करून टाकता. 'मदादि दोष मोचनम्' 'समस्तदूषणापहम्' (३/४/३५) 'सर्व सुधारिल तो मम दोषू । करत कृपा तत्कृपें न तोषू ॥' (१/२८/३) म्हणून आपले दासांच्या दोषांकडे, चुकीकडे

लक्षच जात नाही. कारण दोषांचे एका क्षणात निर्मूलन करण्याची अपार कृपाशक्ती तुमच्यात आहे. म्हणूनच सांगते सुनयना की हिला आपली प्रिय दासी करावी.

ल. ठे. छंदाच्या तीन ओळी व सोरठ्याच्या दोन ओळी मिळून पाच ओळीत सर्व साधनांचे व रामकृपासंपादनाचे सार अत्यंत सोपपत्तिकरीत्या सिध्दांतरूपाने भरून ठेवले आहे. या सर्व विवेचनावरून स्पष्ट दिसते की सुनयना रामचंद्रास जामात न मानता परमात्मा समजूनच बोलली व त्याच भावनेने सीतेला त्यांच्या स्वाधीन केली, व हीच भावना पुढील चौपाईत कायम आहे.

चौ. १ (१) रामचंद्र आलेले पाहून प्रेमाकुल झाली होती तरी धीर धरून वारंवार पाया पडणे, ओवाळणे इत्यादी व्यवहार करण्याइतकी सावध होती परंतु यावेळी धीर धरणे अशक्य झाले, पाय धरून तटस्थ राहिली, तोंडावाटे शब्द निघणे सुध्दा अशक्य झाले. प्रयत्न करूनही शब्द बाहेर पडेनासे झाले. अशीच दशा जनकपत्रिका वाचतांना दशरथांची झाली होती पण माधुर्यभावाने ! ही दशा ऐश्वर्य भावाने झाली आहे. 'कंठ सुके मुखि येइ न वाणी'

(२) प्रेमपंकि जणु मग्न गिरा- जणू वाणी चिखलातच रुतली, अडकली. दलदलीत रुतलेल्या व्यक्तीस दुसऱ्याच्या साह्याशिवाय बाहेर पडता येत नाही. 'विकल मीनगण जणु लघु पाण्या' असे आरंभी झाले. मध्ये थोडा वेळ सुखसागर रुपसागरात मनमुराद पोहली. पण तो रूपसागर जणू आता दिसेनासा झाला व जे थोडेसे पाणी होते. तलावात ते हि आटून नुसती दलदल राहिली, चिखल राहिला, तो सुकून जाण्यास कितीसा वेळ लागणार ! ही तटस्थावस्था विरहाकुल प्रेमाची आहे. या पंकातून त्या गिरेला बाहेर काढण्यास आता रामचंद्र आपला भाग्यरूपी हात पुढे करतील व मग आशीर्वाद देईल सुनयना.

सुनयनाकृत स्तुति - मृगनक्षत्र.

१ अनुक्रम - ही स्तुती पाचवी आहे, पाचवे नक्षत्र मृगशीर्ष. (२) नामसाम्य - मृगशीर्ष हरिणांचे मस्तक - मृगमुख. ही सुनयना राणीने केलेली स्तुती आहे. सुनयनेच्या सखीच 'विधुवदनी सब सब मृगलोचनि' आहेत. सुनयना मृगनेत्रमुखी आहे. व शेवटी हिचे मुख मृगमुखासारखे वाचाविहीन झाले आहे. २८ स्तुतीत ही एकच अशी आहे की स्तुती करताना वाचा बंद झाली. (३) तारेसंख्या साम्य - मृगनक्षत्रात तीन तारे आहेत. तसे या स्तुतीत सीतासमर्पण करणे, हात जोडणे व पाय धरणे या तीन क्रिया हे तीन तारे आहेत. (४) आकार - रुप - तीन ताऱ्यांचा आकार मृगमुखासारखा आहे. या तीन क्रिया करता करता सुनयनेचे मुख मृगमुखाप्रमाणे वाचाविहीन झाले आहे. (५) देवता-देवता शशी - चंद्र आहे. 'भेशादस्त्र यमाग्नि धातृ शशिनः' (रत्नमाला) राणी व तिच्या सर्व सखी 'विधुवदनी' आहेत आणि 'सीतामाता ये किं वर्णिता' ॥ सुयश सुकृत सुख सब सुंदरता । संकलुनी विधि होइ विरचिता ॥ (३२४/१-२) ती स्वतः - शशी असेल यात नवल काय ? (६) फलश्रुति - 'जननि सियरामप्रेमा' सीतारामप्रेमाची जननी ही स्तुती आहे. सीताजननीनेच केली आहे व सीतारामप्रेम किती उत्पन्न झाले आहे हे ३३७/१ वरून स्पष्ट दिसते. असे प्रेम इतर कोणाही स्तुतीकर्त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेले दिसत नाही. येथे प्रेमपंकांत रुतलेली गिरा पाणी पंकज जोडून जनकराजांच्या मुखातून बाहेर पडू लागेल.

याप्रमाणे या स्तुतीचे सहाही बाबतीत मृगनक्षत्राशी साम्य दाखविले गेले.

वेदोक्त - वर्णनाशी साम्य -

'सोमो राजा मृगशीर्षेण आगन् । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम' (स्वर मुद्दाम गाळले आहेत) सोम - शशी, चंद्र, राजा मृगावर बसून आला. (कारण) हे नक्षत्र शिव - कल्याणकारक आहे व याचे अंतरिक्षातील स्थान प्रिय आहे. (१) म्हणजे चंद्र (शशी) या नक्षत्राची देवता आहे. देवतासाम्य वर दाखविले आहे. (२) 'शिवं नक्षत्रं' शिव - कल्याण, परमकल्याणकारक सीतारामप्रेम - भक्तीच आहे. 'निःश्रेयसंशिवं भद्रं कल्याणं मंगलं शुभम्ः' (इत्यमरे) निःश्रेयस् - मोक्ष - शिव, हाही अर्थ आहे. जो प्रेमाने 'मतिमन चित्त'लाऊन या स्तुतीचे अनुष्ठान करील त्याला सीताराम प्रेमाची प्राप्ति होते हे फलश्रुतीने पूर्वीच सांगितले आहे. सीतारामभक्तीसारखे परमकल्याणकारक काहीही नाही। (क) शिव - मोक्ष, मुक्ति तर जेथे रामभक्ती आहे तेथे जबरदस्तीने 'पायी लोळति चारी' (७/११९/४ पहा) (२) 'प्रियमस्य धाम' ज्यांची स्तुती केली आहे ते आता आपल्या प्रिय धामास, अयोध्येस जाण्यास निघाले आहेत. त्यांना अयोध्या वैकुंठापेक्षाही प्रिय आहे असे रामचंद्रानीच सांगितले आहे. (७/४/२०७ पहा) । सीताराम भक्तीसंपन्न जीवास अस्य रामस्य धाम - वैकुंठ सुध्दा हवे (प्रिय) असल्यास मिळेल.

हिं *सुनि सनेह सानी बर बानी । बहुबिधि राम सासु सनमानी ॥२॥*
राम बिदा माँगत कर जोरी । कीन्ह प्रनाम बहोरि बहोरी ॥३॥
पाइ असीस बहुरि सिरु नाई । भाइन्ह सहित चले रघुराई ॥४॥
मंजु मधुर मूरति उर आनी । भईं सनेह सिथिल सब रानी ॥५॥

म. *स्नेहमयी वर वाणी परिसुनि । राम सासुला बहुसन्मानुनि ॥२॥*
घेति निरोपा कर युग जोडुनि । पुनः पुन्हा सर्वांना प्रणमुनि ॥३॥
आशीर्वाद मिळे शिर नमले । भावां सह रघुराज परतले ॥४॥
मंजु मधुर मूर्तिस मनि आणति । स्नेह शिथिलता राण्या पावति ॥५॥

अर्थ - स्नेहमयी (प्रेमाने थबथबणारी) उत्तम वाणी (भाषण) ऐकल्यानंतर रामचंद्रानी सासूचा नाना प्रकारे सन्मान केला. ॥२॥ (व मग) रामचंद्रांनी दोन्ही हात जोडून आज्ञा मागितली (निरोप घेतला) व सर्वांना पुनः पुन्हां (वारंवार) प्रणाम केला ॥३॥ आशीर्वाद मिळाले व मग पुन्हां नमस्कार करुन भावांसहित रघुराज (राम) तेथून परत फिरले ॥४॥ (मग) त्या मनोहर (मंजु) मधुर मूर्तीला मनात आणताच सर्व राण्या स्नेह शिथिल झाल्या ॥५॥

टीका - (चौ १-२) छंदांतील भाषा व नंतरची पहिली चौपाई यांत स्नेह पाझरतो आहे व सोरठ्यांदतील ऐश्वर्य वर्णन करणारी भाषा 'वर वाणी' आहे. (क) सासूची समजूत घातली असे न म्हणतां 'सन्मान केला असे म्हणण्यांत भाव हा आहे की सुनयना हे विसरली होती की राम जामात आहेत व आपण त्यांची सासू आहोंत रामचंद्रांनी तिच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेला

दास्यभाव आपल्या शब्दशक्तीने दाबून टाकून तिच्या ठिकाणी माधुर्यभाव उत्पन्न केला. आपण सासू व राम जावई ही भावना जागृत केली. दास्यभक्तीच्या प्रेमसमाधीतून तिला वात्सल्य भावात आणली. सन्मान कसा केला हे पुढील चौपायात स्पष्ट आहे. माधुर्यभाव व वात्सल्य उत्पन्न झाले व ऐश्वर्य भाव दबला हे पुढील आशीर्वाद देण्यावरून स्पष्ट आहे. ज्यांचे पाय थोड्या क्षणापूर्वी धरले त्यांनाच आशीर्वाद देण्याचे कार्य त्याच भावनेने होणे शक्य नाही.

चौ. ३-४ (१) हात जोडणे व वारंवार प्रणाम करणे हेच सन्मान देण्याचे लक्षण आहे. (क) रामचंद्रांनी नमस्कार केल्यानंतर भावांनीही वारंवार नमस्कार केले हे सहज कळण्यासारखे असल्याने कविनी वर्णन केले नाही. (ख) आशीर्वाद मिळाल्यानंतर पुन्हा नमस्कार करणे हे प्रेमाचे व विनयाचे लक्षण आहे. २/६८/५ पहा. (ग) भावांसह रघुराव परतले - सीता वगैरेंना बरोबर नेल्या नाहीत.

चौ. ५ (१) मंजु - सुंदर, मनोहर, मधुर - माधुर्यरसोत्पादक, प्रिय, राम राजमहलांतून परत फिरताना मातांनी त्यांची मूर्ती आपल्या हृदयसिंहासनावर बसविली. 'निज मन फणि मूर्तीस मणि करा' असे जे पुरजनांनी सांगितले तेच शेवटी राण्यांना करावे लागले. (क) स्नेह शिथिलता राण्यां पावति - प्रेम विव्हळ झाल्यामुळे शरीराचे अवयव शिथिल पडले. हालचाल करण्याची व बोलण्याची शक्ति राहिली नाही. 'प्रेमा प्रमोदवश सब माता । गात्र शिथिल पद ये ना जाता' (३४६/१) अशी कौसल्यादि मातांची दशा रामचंद्रांची वरात आल्याचे समजल्यानेच झाली आहे. या राण्यांना उठून मुलींच्या जवळ जाऊन त्यांना कडकडून भेटण्याची शक्ति राहिली नाही. जो परिणाम येथे रामवियोगाने झाला तोच अयोध्येत कौसल्यादि मातांवर रामभेट होणार या नुसत्या कल्पनेने झाला. कोणताही विकार अति प्रबल झाला की शरीरावर होणारा परिणाम साधारणपणे सारखाच असतो. शोकाने, भयाने सुध्दा हात, पाय, वाचा इ. इंद्रिये गलित होतात.

हिं । पुनि धीरजु धरि कुअँरि हँकारी । बार बार भेटहिं महतारीं ॥६॥
पहुँचावहिं फिरि मिलहिं बहोरी । बढ़ी परस्पर प्रीति न थोरी ॥७॥
पुनि पुनि मिलत सखिन्ह बिलगाई । बाल बच्छ जिमि धेनु लवाई ॥८॥
दो. । प्रेमबिबस नर नारि सब सखिन्ह सहित रनिवासु ॥
॥ मानहुँ कीन्ह बिदेहपुर करुनाँ बिरहँ निवासु ॥३३७॥
म. । धीर धरुनि मग मुलीस बाहति । माता वारंवारहि भेटति ॥६॥
। बोळविती परि परतुन भेटति । प्रीति परस्पर अशि वाढे अति ॥७॥
। विलग करिति सखि घडि घडि बिलगत । जशि नवधेनु बालवत्साप्रत ॥८॥
दो. । प्रेम-विवश नर नारि सब सह सखि राणिवसाहि ॥
॥ जणुं विदेहपुरिं येउनी करुणा - विरह किं राहि ॥३३७॥

अर्थ - मग कसा तरी धीर धरून मुलींना हाक मारून माता त्यांना वारंवार भेटल्या ॥६॥ मुलींना पोचवितात व पुन्हा परतून भेटू लागतात, अशी परस्परांची प्रीति अत्यंत

वाढली. ॥७॥ माता व कन्या पुनः पुन्हा (घडि घडि) एकमेकीस बिलगत असता, नवीन व्यालेल्या गाई व त्यांची वासरे यांना जशी एकमेकांपासून दूर करावीत तशा सखी त्यांना विलग दूर-करू लागल्या ॥८॥ नगरातील सर्व स्त्रिया व पुरुष आणि सखिंसहित सर्व राणीवसा प्रेमविव्हळ आहेत. (ते पाहून) असे वाटू लागले की विदेहपुरीत जणू करुणाविरह (दंपती) येऊन राहिली आहेत. ॥दो. ३३७॥

टीका - चौ. ६ (१) धीर धरुनि मग मुलींस बाहति = मुलींना हाका मारण्यास सुध्दा प्रेमाचा आवेग कितीतरी आवरावा लागला. मुली जवळ आल्या तेव्हा आणखी थोडी शक्ति आली व त्यांना आलिंगन देऊन भेटू शकल्या, उठण्याची शक्ति आली.

चौ. ७-८-(१) माता कन्यांना दारापर्यंत पोचवितात व परत फिरतात, तो कन्या पुन्हा आई ! म्हणून परत येऊन मातांना बिलगतात, मिठी मारतात, असे पुन्हा पुन्हा चालू झाले. आईला मिठी मारली म्हणजे सोडूच नये असे यावेळी मुलींना वाटते. मुली वयाने लहान असत तेव्हा हे असे सर्वत्रच होत असे. ही वेळच अशी असते की हे पाहणारांचेही डोळे पाझरु लागतात, पण जावईबोवांच्या डोळ्यांना मात्र पाणी नाही येत हो ! असे हे चालता चालता मायलेकीतील प्रीति अपार वाढली व बसल्या मिठी मारून एकमेकीस. एकीला जरा बाजूस सारावी तो दुसरी आई गं ! म्हणून मिठी मारते, तिला सोडवावी तो तिसरी, चौथी व पुन्हा पहिली, असे सुरु झाले. राण्यांच्या व मुलींच्या सखींनी विचार केला की हे असे कधीच संपणार नाही.

(२) तेव्हा २/२, ४/४ सखींनी मिळून मायलेकींना एकमेकींपासून सोडवून धरून ठेवल्या पुन्हा भेटू दिल्या नाहीत. नवीन व्यालेल्या गाईला वासराजवळ जाऊन त्याला चाटावेसे वाटते व वासराला गाईचे सड तोंडात धरावेसे वाटतात. अशावेळी गाईला व वासराला निरनिराळ्या माणसांनी ओढून, त्यांचा वियोग करावा लागतो. (क) आठव्या चौपाईतील पहिल्या चरणाचे आणखी अनेक अर्थ होऊ शकतात व ते सगळे प्रत्यक्ष कृतीत दिसतातही. (ख) मातांना दूर सारून सखी भेटतात (२) सखींना दूर सारून माता भेटतात मुलींना. (३) सखींना दूर सारून कन्या मातांना बिलगतात.आता दोह्यांत चालू विरह वर्णनाचा उपसंहार करतात.

दो. विरह वर्णनाचा प्रारंभ जनकांच्या सभेत सचिवांपासून झाला. विप्र सभा व जनक प्रथम करुणाविरह वश झाले. नंतर बातमी नगरात पसरल्यावर पुरनरनारी त्या प्रवाहात सापडल्या. तो प्रवाह अंतःपुरात शिरला. लोक बाहेर उभेच होते, त्यांनी मुली, सखी व राण्या यातील विरहकरुणेचा प्रभाव पाहिला व ते ही पुन्हा प्रेमविवश झाले ! (क) करुणा विरह राहि - करुणा हा अत्यंत कोमल रस आहे. त्याची उत्पत्ति विरहानेच होते असे नाही. संकटाने, दुसऱ्याचे दुःख दैन्य पाहून सुध्दा करुणा उत्पन्न होते. म्हणून येथे करुणाविरह म्हटले. विरहाने उत्पन्न झालेली करुणा असा भावार्थ आहे. करुणा स्त्री, विरह पुरुष आहे. हे जोडपे आजपर्यंत या पुरीत प्रवेश सुध्दा करू शकत नव्हते कारण ही आहे विदेहपुरी. परदुःख पाहून उत्पन्न होणारी करुणा सुध्दा विदेहपुरीत येणे शक्य नव्हते. परंतु आता विदेहपुरी हे नांव जाऊन करुणाविरहपुरी हे नाव देण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. या दंपतीने सर्व नगरी आपल्या ताब्यात घेतली

आहे. भाव हा की यातून कोणीच सुटू शकले नाहीत. परंतु ही स्थिती सीताराम प्रेमजनित असल्यामुळे भूषणास्पद आहे. 'विषयी साधक सिध्द ज्ञानी । त्रिविध जीव जगती श्रुति वानी ॥ रामस्नेह - रसाळ मनाचा । साधुसभें अति आदर त्याचा ॥ राम - प्रेमविण शोभे ज्ञान न । कर्णधारविण जस जल वाहन । (२/२७७/३-५)'

हिं *। सुक सारिका जानकी ज्याए । कनक पिंजरन्हि राखि पढ़ाए ॥१॥*
। ब्याकुल कहहिं कहाँ बैदेही । सुनि धीरजु परिहरइ न केही ॥२॥
। भए बिकल खग मृग एहि भाँती । मनुज दसा कैसे कहि जाती ॥३॥

म. *। जानकिने शुक-मैना पाळित । कनक - पंजरीं, स्वयें सुशिक्षित ॥१॥*
। व्याकुळ वदति कुठे वैदेही । श्रवुनि धीर ना त्यजि कोणाही ? ॥२॥
। झाले खगमृग विकल अशापरि । कशि वदवेल कि मनुज दशा तरि ॥३॥

अर्थ - जानकीने शुक (पोपट) व मैना (साळुंक्या) यांना सोन्याच्या पिंजऱ्यात ठेऊन त्यांचे पालन करून त्यास स्वतः शिकविले होते ॥१॥ ते पक्षी व्याकुळ होऊन म्हणू लागले की वैदेही कुठे आहे ? हे ऐकून धीर कोणाला नाही सोडून जाणार ? ॥२॥ पक्षी व पशु सुध्दा अशाप्रकारे विरह-व्याकुल झाले असता माणसांची दशा कशी झाली असेल याचे वर्णन कसे करता येईल? ॥३॥

टीका - चौ. १-२ (१) यातील वैदेही शब्दाने तर कमाल केली आहे. मैना व पोपट जानकी ! सीता ! म्हणून हाक मारीत असत हे 'जानकिने पालित यातील 'जानकी' शब्दाने सुचविले आहे. आमच्या त्या प्रेमळ व प्रिय जानकीने आज आम्हास आपल्याबरोबर तर नाहीच नेले, पण जातांना भेटून, आपल्या हातांनी कुरवाळून, काही खायला घालून दोन प्रेमाचे शब्द सुध्दा बोलू नये ना ? नुसती दृष्टी सुध्दा आमच्याकडे वळवली नाही, की आम्हाला कोणाच्या हाती सोपविले नाही ! बोलून चालून विदेहाची मुलगी ती ! तिला कुठली माया नि ममता ! (क) बोलवा तिला इकडे म्हणजे विचारतो की तू जानकी आहेस की वैदेही आहेस ? सांग पाहू एकदा. जानकी असशील तर बरोबर ने व वैदेही असशील तर पिंजऱ्यातून सोडून दे कशी ! आम्ही येऊ वरातीच्या बरोबर उडत उडत. तिथे तू आम्हाला पाळू नकोस व सोन्याचे पिंजरे नकोत, आम्ही झाडावर बसून तुझे दर्शन घेऊन जात जाऊ. तुमच्या एकांतात आड येणार नाही व सासरच्या माणसांस कळू सुध्दा देणार नाही. आम्हाला इथे कोंडून ठेऊन मात्र तू जाऊ नकोस बरं ! नाहीतर, पण छे छे ! ती कल्पनाच असह्य वाटते. पण हे आम्ही कोणाजवळ बोलतो ! हाय हाय ! आहे कुठे जानकी ! गेली आम्हाला निर्दयपणे पिंजऱ्यात ठेवून ! सोडा आम्हाला, आम्ही कौसल्येच्याजवळ जाऊन जय रामलला लखनलाल इ. इ. च बोलत जाऊ म्हणजे कौसल्या आम्हाला पाळील व सीतेचे रोज दर्शन होईल. वाटेल ते कष्ट, दुःख सोसू पण जानकीपासून दूर राहण्यापेक्षा मरण बरे. पुन्हा अयोध्येत जन्माला येऊ. पण, पण ! मधला विरहाचा काळ कसा कंठता येईल ? इ. इ. 'यद्विरहें खग (पशु) विव्हळ ऐसे । पितरौ प्रजा जगति तरि कैसे '(२/१००/१)

(२) श्रवुनि धीर ना त्यजि कोणाही - आतापर्यंत लोकांनी धीराला कसा तरि धरून ठेवला होता, पण शुक मैनांचा विलाप ऐकून तो सुध्दा आपले स्थान सोडून पळाला. तो बहुधा आता विदेहाकडे आश्रयाला गेला असावा, पण करुणाविरहपुरीत धीराला कसे राहता येईल ! मिथिलेतील माणसांची शोकाकुल दशा कोण व कशी वर्णन करणार ? वर्णन करणाराजवळ तरी धीर हवा ना, तो तर गेला विदेहाकडे, तेथे तो धीर काय करतो पाहू या.

हि. *। बंधुसमेत जनकु तब आए । प्रेम उमगि लोचन जल छाए ॥४॥*
। सीय बिलोकि धीरता भागी । रहे कहावत परम बिरागी ॥५॥
। लीन्हि रायँ उर लाइ जानकी । मिटी महा मरजाद ग्यान की ॥६॥

म *। येति सबंधु तदा मिथिलापति । प्रेम पूर लोचन जल मोचति ॥४॥*
। धैर्य, विलोकत सीते उडले । परम बिरागी नाव च उरले ॥५॥
। राये जानकि हृदयीं धरली । ज्ञान - महा - मर्यादा सरली ॥६॥

अर्थ - तेव्हा मिथिलापती जनक बंधूसहित आले, प्रेमाला पूर आला असून डोळे अश्रुमोचन करीत आहेत ॥४॥ सीतेला पाहताच जनकाचे धैर्य उडून गेले (धीर सुटला) व परम वैराग्यसंपन्न एवढे नाव मात्र राहिले. (वैराग्य पळाले) ॥५॥ राजाने (जनकाने) जानकीला आपल्या हृदयाशी धरली व (अशारीतीने) ज्ञानाची महामर्यादा संपली (असे दिसले) ॥६॥

टीका - चौ. ४-५ (१) तदा - राण्यांनी मुलींना अंतःपुरातून बाहेरच्या द्वारापर्यंत पोचविल्या. तेव्हा तोच, जावई निरोप घेण्यास आले तेव्हा जनक तेथे नव्हते. जावई परत जानोशाच्या ठिकाणी गेल्यावर बंधु कुशध्वजाला बरोबर घेऊन जनक आले. (क) प्रेमपूर - त्यांच्या हृदयात प्रेमसरितेला पूर आला असून तो नेत्रातून वाहू लागला आहे. (२) सीते विलोकत धैर्य उडले - शुक मैनांचा विलाप ऐकून (धैर्य) धीर - इतर लोकांना सोडून विदेहाला शरण गेला होता, पण सीता दृष्टीस पडताच तो ठावही धीराने सोडला. धीर सुटला म्हणून तर प्रेमाला पूर आला व डोळे पाझरु लागले. धीर - सात्विक, धृति असेल तो पर्यंतच इंद्रिय निग्रह मनोनिग्रह व वैराग्य राहू शकतात. धैर्य गेले की शोक (करुणा) भय, विषाद इत्यादींचा प्रवेश हृदयात होतो, म्हणूनच ही विदेही जनकाची विरहव्याकुळता पाहून लोक म्हणू लागले की याचे वैराग्यसुध्दा जानकी बरोबर चालले, व आता हे नावाचे परमविरागी राहिले.

चौ - ६(१) राये जानकि हृदयी धरली - 'जानकी' ३२५ छंद १ मध्ये टीकेत पहा. साध्या राजा सारखे जनक शोभू लागले. ज्ञानाग्नीने शुष्क, नीरस झालेल्या हृदयात राम-प्रथमदर्शनानंतर अनेकवेळा प्रेमसागर उचंबळला परंतु त्याने ज्ञानाची साधारण मर्यादाच ओलांडली होती, जानकीचा स्पर्श हृदयास होताच ज्ञानाची महामर्यादाच प्रेमसागराने ओलांडली. प्रेमाचे स्थान हृदय आहे व ज्ञानाचे स्थान (मस्तिष्क) मेंदू आहे. जानकी - चिदानंदहरी - भक्तिरसाची लाट, तिच्या स्पर्शाने असा प्रताप गाजविला की ज्ञान, विज्ञान, वैराग्य, धैर्य, शम, दम इत्यादि

ज्या ज्या ज्ञानाच्या मर्यादा आहेत त्या सर्व या प्रेम विरह - करुणेच्या महापुरात पार बुडून गेल्या, थांगपत्ताही राहिला नाही. दम, शम, धैर्य, वैराग्य, ज्ञान, विज्ञान या परा-प्रेमभक्तीच्या पायऱ्या आहेत. त्या पायऱ्या पायाखाली तुडविल्याशिवाय शेवटची पायरी पराभक्ती - प्रेमभक्ति - गाठताच येत नाही. अभेद नष्ट न होता अभेदातील भेद उत्पन्न झाला की त्या दम शमादि विज्ञानांचेच रुपांतर परम प्रेमात होते, पण ते जानकीच्या कृपेशिवाय होत नाही, जानकी रामवल्लभा आहे.

हिं / समुझावत सब सचिव सयाने / कीन्ह बिचारु न अवसर जाने //७//
/ बारहिं बार सुता उर लाई / सजि सुंदर पालकीं मगाईं //८//

दो / प्रेमबिबस परिवारु सबु जानि सुलगन नरेस //
// कुआँरि चढाई पालकिन्ह सुमिरे सिध्दी गनेस //३३८//

म. समजाविति बहु सचिव शहाणे / तदा विषाद - समय नहि जाणे //७//
/ वारंवार मुली ह्रदिं धरल्या / सजुनि पालख्या शुभ मागवल्या //८//

दो / प्रेमविवश परिवार सब बघुनि सुलग्न नरेश //
// मेण्यामधि बसविति मुली स्मरुनी सिध्दी गणेश //३३८//

अर्थ - शाहण्या पुष्कळ सचिवांनी विदेहराजाला पुष्कळ समजाविले (समजूत घातली) तेव्हा विचार केला (जाणले) की विषाद करीत बसण्याची ही वेळ नाही ॥७॥ मग मुलींना वारंवार ह्रदयाशी धरल्या व सुंदर मेणे चांगले समजवून आणण्यास सांगितले ॥८॥ सर्वच परिवार प्रेमविव्हळ झालेला आहे असे पाहून व उत्तम मुहूर्त आहे असे जाणून (बघुनि) नरेशाने सिध्दी - गणेशाचे स्मरण करून मुलींना मेण्यात बसविल्या ॥दो.३३८॥

टीका - चौ. ७-८ (१) सचिवांनी विदेही जनकाची समजूत घातली - कसा विलक्षण योग येतो पहा ! 'यज्ञानार्के भवनिशि नासत । वचन किरणिं मुनि कमल विकासत' (२/२७७/१) त्या जनक राजाची समजूत त्यांच्याच सचिवांना घालावी लागली ! हे सचिव स्वतःच सर्वांच्या आधी प्रेमविवश झाले होते. (दो. ३३२प.) पूर्वी अत्यंत प्रेमविव्हळ झालेल्या सुमंत्राने (२।१४२।५, १४७।५ पहा) दशरथांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केलाच आहे (२।१५०।३-६ पहा) अशा परिस्थितींत हा मनुष्य स्वभावच आहे कीं कमी विव्हळ असलेल्यांनी अधिक व्याकुळ झालेल्यास धीर द्यावा. (क) शतानंद पुरोहित यावेळी सर्वांस धीर देण्यास हजर का नाहीत? (१) मुलींना मेण्यात बसविण्याचे कार्य तिकडे मुलींच्या मातांचे असते व शास्त्रदृष्ट्या पुरोहिताची आवश्यकता नाही. (२)'नाव राहिले परम बिरागी,''ज्ञान महामर्यादा सरली' असे म्हणवून घेण्याची पाळी येऊ नये हे मुख्य कारण आहे (ख) चित्रकूटला जाऊन पोचल्यावर जनकाची झालेली दशा व तेथेच सीतेच्या भेटीच्या वेळची प्रेमवशता यांच्याशी येथील दशेची तुलना करून पाहण्यासारखी आहे. (२/२७६-२७७ व २/२८६/४-२८६ पहा.) (ग) पालख्या - मेणे, जे चारी बाजूंनी पडदे वगैरेंनी बंद करता येतात ते. इकडील पद्धतीप्रमाणे वधूवरांस शेजारी

शेजारी बसवून उघड्या वाहनातून वरात नेण्याची रीत तिकडे दिसत नाही. 'तद्देशीय रीतिरिवाज' प्र. प्र. १७/७ पहा.

दो. (१) प्रेमविवश परिवार सब बघुनि - राजाच्या परिवारात राण्यांचा अंतर्भाव होतोच. सर्व राण्या व त्यांच्या सखी प्रेमाने व विरहाने इतक्या व्याकुळ झाल्या आहेत की त्यांना जागचे हालवत नाही, म्हणून मुलींना मेण्यात बसविण्याची कामगिरी जनकास करावी लागत आहे. मेणे मागविल्याबरोबर समोर आणून ठेवले गेले, राण्यांची वाट पहावी तर चांगला मुहूर्त चुकणार हे जाणून जनकराजानीच मुलींना मेण्यात बसविल्या. (क) इतके सुप्रसिध्द विदेहमुक्त (तेजोबिंदूपनिषदात लक्षण पहा) पण वेळ अवेळ, शुभमुहूर्त, कुमुहूर्त यांचा शास्त्रशुध्द विचार करुन वागत आहेत. आज, आपणास बुद्धिवादी, शाहणे, म्हणविणारे म्हणतात की सर्व झूट आहे. त्यामुळे सुखशांती, कल्याण म्हणतात की झूट म्हणवून घेण्यास त्यांच्याकडे जा कशाला ! आमची सावत्र भावंडे असुख, अशान्ति, अकल्याण इत्यादींना तरी आश्रय पाहिजेच !

(२) स्मरुनी सिध्दि - गणेश - सिध्दी व बुद्धि या दोन गणेशाच्या शक्ति स्त्रिया आहेत. (गणेश चरित्र पहा.) येथे प्रवासात बुद्धीचे फारसे कार्य नाही. प्रवास निर्विघ्नपणे सिध्दीस जाऊन मुली अयोध्येस सुखरुपपणे पोचाव्या एवढेच कार्य सिध्द झाले पाहिजे म्हणून सिध्दीसहित गणपतीचे स्मरण केले. कामगिरी पत्करली की ती यथासांग पुरी केली पाहिजे म्हणून आता मुलींना उपदेश वगैरे करतील.

हि. । बहुबिधि भूप सुता समुझाई । नारिधरमु कुलरीति सिखाई ॥१॥
। दासी दास दिए बहुतेरे । सुचि सेवक जे प्रिय सिय केरे ॥२॥
। सीय चलत ब्याकुल पुरबासी । होहिं सगुन सुभ मंगल रासी ॥३॥
। भुसूर सचिव समेत समाजा । संग चले पहुँचावन राजा ॥४॥

म. । भूप मुलींना बहु समजाविति । नारिधर्म कुलरीती शिकविति ॥१॥
। देती दासी-दासां बहुतर । सीतेला प्रिय सेवक शुचितर ॥२॥
। सीता निघत विकल पुरवासी । होति शकुन शुभ मंगलरासी ॥३॥
। भूसुर सचिव समेत समाजा । जाति बरोबर पोचवुं राजा ॥४॥

अर्थ - भूपाने मुलींची पुष्कळ समजूत घातली आणि स्त्रीधर्म व कुलरीति शिकविल्या ॥१॥ सीतेला प्रिय असलेले फार पवित्र सेवक दासी व दास पुष्कळच (बरोबर) दिले ॥२॥ सीता चालली (सासरी) असे पाहून सर्व पुरवासी व्याकुळ झाले, व सर्व मंगलांची रास असे शुभ शकुन होऊ लागले ॥३॥ ब्राह्मण, सचिव व सर्व समाज यांस बरोबर घेऊन जनक राजा पोचविण्यासाठी बरोबर चालत निघाले ॥४॥

टीका. चौ. १ भूप मुलींना बहु समजाविति - पहिल्या वेळी सासरी जाण्याची ही वरातीची वेळच अशी असते की शेवटी पोचविणारे माणूस जितके अधिक प्रेमातले असेल तितके त्यावेळी मुलींना अधिक वाईट वाटते. आईबापांकडे पहात मुली घळघळ अश्रू ढाळीत हुंदके देत रडत

असतात, तेव्हा त्या प्रेमातल्या माणसाने त्यांची समजूत घालणे भागच असते.

(१) जनकराजा - भूप - म्हणाले की, (क) तुम्ही अगदी रडू नका हं ! प्रयाणाच्या वेळी प्रसन्न असावे. (ख)इतर मुलींसारखी एकटीने जाण्याची पाळी तुमच्यावर आली नाही. तुम्ही चौघी बरोबरीच्या, व प्रेमळ बहिणी एकाच घरी जाणार व एकत्रच राहणार. (ग) सासवा, सासरा, दीर वगैरे सर्वच माणसे आमच्यापेक्षा प्रेमळ आहेत, तेथे तुमचे घरच्यापेक्षाही अधिक लाड होतील. सातशे सासवा व अगदी म्हतारापणी आलेल्या चार सुना ! तुमचा पाय सुध्दा जमिनीला लागू देणार नाहीत. (घ) अयोध्यापतीचे ऐश्वर्य काय सांगावे ! ते चक्रवर्ती महाराजे, इंद्राच्या अर्धसिंहासनावर बसण्याचा त्यांचा मान ! अशांच्या आवडत्या सुना तुम्ही झालात हे तुमचे व आमचे परमभाग्य ! (ङ) तुमची ही पहिलीच खेप, म्हणून अगदी लवकर मूळ पाठवीन बरं का ! अगदी काळजी करू नका हं ! तुमच्याशिवाय आम्हाला तरी कुठे करमणार आहे ? पण रडून कसे चालेल (च) बरे, तुमचे यजमान तर काय वर्णन करावे ! त्यांच्याकडे नुसते पाहिलेत की आमची आठवण कशाला येते तुम्हाला ! (छ) मधून मधून भाऊ येऊन भेटतीलच व शिवाय वरचेवर कुशल कळवीनच. (ज) तुमच्या आवडत्या दासी, दास वगैरे पुष्कळ सेवक बरोबर दिले आहेत. तुम्ही शहाण्या आहात तेव्हा आता आनंदाने भगवंताचे व आपल्या पतीचे स्मरण, ध्यान करा पाहू, निघण्याची वेळ झाली.

(२) नारिधर्म शिकविति- ३३४/६ च्या टीकेत पहावे. नेहमी नजर खाली ठेऊन पतिचरणांचे चिंतन करीत कामकाज करावे, पति कुळातील स्त्रियांच्या आचारांचे पालन करावे. आपण सर्वांची सेवा करणारी स्वयंसेविका आहोत अशा भावनेने, मिटल्या तोंडाने, सर्वांची सेवा करावी व वागावे, म्हणजे सर्वांना तुम्ही प्राणप्रिय व्हाल. लहान होण्यातच मोठेपणा आहे. 'शुचि सुशील सुमति सेवक' स्वामीपेक्षा मोठे ठरतात. अत्यंत नम्रपणे व निःस्वार्थपणे सेवा केल्यानेच प्रेमाचा दुर्मिळ मेवा मिळतो. तुमच्या वागण्याने निमिवंशाला व रघुवंशाला कोणत्याही प्रकारे कमीपणा न येता उभय कुळांची कीर्ती व आनंद वाढविणाऱ्या तुम्ही चौघीजणी व्हा एवढंच सार सांगायचं. आणखी हे नीट लक्षात ठेवा, तुमच्या मातांनी व सखींनी सांगितलेच असेल, तथापि थोडे ऐका हं 'पतिर्माता पतिर्विष्णुः पतिर्ब्रह्मा पतिःशिवः । पतिर्गुरुःपति स्तीर्थमिति स्त्रीणां विदुर्बुधाः ॥ व्रतोपवासनियमं पतिमुल्लंघ्य याचरेत । आयुष्यं हरते भर्तुर्मृता निरयमृच्छति ॥ मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ॥ अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत ॥ (स्कं.पु.)

(३) सीतेला प्रिय सेवक शुचितर - 'शुचि सुशील सेवक सुमति (७/८६) असणारे सेवकच प्रिय होतात, असेच असणारे विपुल दासदासी वगैरे बरोबर पाठविली. इतर मुलींचे आवडते सेवकही पाठविलेच.

(४) समेत समाजा - ज्ञातिबांधव, महाजन, सेनापती वगैरे विविध अधिकारी इत्यादींना बरोबर घेऊन मुलींना, जावयांना व व्याह्यांना पोचविण्यासाठी पाठोपाठ चालत निघाले. प्रथम विश्वामित्रांस भेटण्यास जसे गेले होते (दो. २१४/) तसेच आता निघाले. अशाप्रकारे सीतादि

मुली निघाल्या व जनकराजा लव्याजम्यासहीत पोचविण्यास निघाले. ही बातमी कळताच वऱ्हाडी आपली तयारी करतात -

हिं / समय बिलोकि बाजने बाजे / रथ गज बाजि बरातिन्ह साजे ।।५।।
/ दसरथ बिप्र बोलि सब लीन्हे / दान मान परिपूरन कीन्हे ।।६।।
/ चरन सरोज धूरि धरि सीसा / मुदित महीपति पाइ असीसा ।।७।।
/ सुमिरि गजाननु कीन्ह पयाना / मंगलमूल सगुन भए नाना ।।८।।

म. / समय जाणुनी वाद्यें वाजति / रथ गज वाजि वऱ्हाडी साजति ।।५।।
/ विप्रां सब दशरथ अणवोनी / दान - मान परिपूर्ण करोनी ।।६।।
/ चरण - सरोज - रजा धरि शीसां / मुदित महीप मिळत आशीसा ।।७।।
/ स्मरूनि गणेशा प्रयाण केले / मंगलमूल शकुन बहु झाले ।।८।।

अर्थ - प्रयाणाची वेळ होत आली असे जाणून वाद्यें वाजू लागली. वऱ्हाड्यांनी (आपापली) हत्ती, घोडे, रथ वगैरे वाहने व याने सज्ज केली व करविली ।।५।। दशरथांनी सर्व विप्रांना बोलावून आणवून दान व मानसन्मान देऊन परिपूर्ण केले ।।६।। व त्यांच्या चरण कमलांची धूळ आपल्या मस्तकावर धारण केली. आशीर्वाद मिळाले तेव्हा महीपति दशरथ आनंदित झाले ।।७।। गणेशाचे (गजाननाने) स्मरण करून प्रयाणास आरंभ केला तेव्हा पुष्कळ मंगलमूल शकुन झाले ।।८।।

टीका. चौ ५ (१) समय जाणुनी वाद्यें वाजति - जनकपुरीत करुणाविरहाने वस्ती केल्यामुळे मुलींच्या प्रयाणाच्या वेळी वाद्यें वाजली नाहीत हे योग्यच आहे, पण वरात घेऊन घरी परत जाण्याचा आनंद जानोशात भरला असल्याने इकडे मुलींचे प्रयाण सुरु होताच तिकडे वाद्यें वाजवून सूचना दिली गेली. अशी सूचना वाजंत्र्यास देण्याची व्यवस्था पूर्वीच करून ठेवली असली पाहिजे. (क) वाद्यांचा घोष ऐकून व तयारीची सूचना समजून सर्वांनी आपापली वाहने सजविली, दशरथांनी प्रयाण केले की त्यांच्या मागोमाग जाण्यास सर्व लोक तयार होऊन राहिले.

चौ. ६-७ (१) सब विप्रां अणवोनी - धेनुदान केले त्यावेळी वसिष्ठांनी फक्त मुनिवरांसच बोलावले होते. आता सर्व विप्रांना बोलावून आणवून नाना प्रकारची इतर दाने (गोदानाखेरीज) दिली. दण्डवत नमस्कार पूजा प्रार्थना इत्यादि करून त्यांचा सन्मान केला. त्यांची धनाची व मानाची इच्छा परिपूर्ण करून सर्वांना-प्रसन्न संतुष्ट केले. पुन्हा वारंवार नमस्कार करून 'पुनंतु मां ब्राह्मणपादपांसवः' असें म्हणत विप्रचरणांची धूळ आपल्या मस्तकावर धारण केली.

चौ. ८ - (१) स्मरूनि गणेशा प्रयाण केले - अयोध्येतून निघातांना 'हर गुरु गौरी गणेश' यांचे स्मरण करून निघाले (दो. ३०१) आधी वसिष्ठांस रथात बसवून, त्या सर्वांचे स्मरण करून आपण रथांत बसले व पूर्वीप्रमाणेच सर्व लोक तयार आहेत असे पाहून, शंख वाजवून प्रयाण केले असे मानणे उचित आहे, असे न मानता फक्त गजाननाचेच स्मरण केले असे मानले तर जसा हर गुरु गौरी यांच्या स्मरणाचा उल्लेख नाही तसाच गुरु वसिष्ठ निघाल्याचा उल्लेख नाही, म्हणून

वसिष्ठ परत गेलेच नाहीत व दशरथांनी वसिष्ठांस रथात बसविलेच नाहीत असे मानणे मूर्खपणा ठरेल. दो. ३०१ सगळाचा सगळा येथे अध्याहृत घेणे संयुक्तिक आहे. प्रयाणाच्या पद्धतीचे तेथे अगदी सविस्तर वर्णन केले असल्याने येथे अगदी संक्षेपाने उल्लेख केला आहे. जानोसा नगराच्या बाहेरच असल्याने राजकुमारांच्या पथकाला व रथांना आधी बाहेर नेऊन उभे करण्याची जरूरी राहिली नाही.

(२) सूचना - सीतादी चौघी मेण्यात बसून निघाल्याचा उल्लेख जसा स्पष्ट केला आहे, तसा भरतादि कोणत्या वाहनांतून निघाले याचा उल्लेख मुळीच नाही. ज्या वाहनांवर आले त्या वाहनांवरून निघाले असे म्हणावे तर रामलक्ष्मण येताना पायी अनवाणी चालत आले होते, म्हणून तसे मानणे मूर्खपणा ठरेल. दशरथ रथात असता राम हत्तीवर बसणार नाहीत. दशरथ रथात बसून चालण्याचा स्पष्ट उल्लेख पुढे आहेच. दशरथांच्या मागोमाग राम भरतादी रथात बसून निघाले असे मानणे योग्य वाटते. ३४८/५-८ पहा.

हिं. दो. । सुर प्रसून बरषहिं हरषि करहिं अपछरा गान ॥
॥ चले अवधपति अवधपुर मुदित बजाइ निसान ॥३३९॥

म. दो. । हर्षित वर्षति सुमन सुर करिति अप्सरा गान ॥
॥ स्वपुरिं अयोध्याधिप निघति मुदित पिटून निशाण ॥३३९॥

अर्थ - देवांनी हर्षित होऊन सुमनांची (फुलांची वृष्टि केली, अप्सरा गायन करू लागल्या व अयोध्यापति डंके पिटून आपल्या नगरास (अयोध्येस) जाण्यास निघाले ॥३३९॥

टीका दो.- वऱ्हाड अयोध्येतून निघाले तेव्हा देवांनी हर्षाने पुष्पवृष्टी केली, सुरनारींनी, अप्सरांनी गायन केले आणि देव व अप्सरा वऱ्हाडाबरोबर आकाश मार्गाने जनकपुरीच्या सीमेपर्यंत होतेच. जानोशात दशरथ जाईपर्यंत देव अप्सरांसह होतेच. तसेच आता अयोध्येपर्यंत जाणार व तेथील सोहळा उरकेपर्यंत राहणार. पुष्पवृष्टि व अप्सरांचे मंगलगान हे शुभ शकुनच आहेत.

हिं. । नृप करि बिनय महाजन फेरे । सादर सकल मागने टेरे ॥१॥
। भूषन बसन बाजि गज दीन्हे । प्रेम पोषि ठाढ़े सब कीन्हे ॥२॥
। बार बार बिरिदावलि भाषी । फिरे सकल रामहि उर राखी ॥३॥
। बहुरि बहुरि कोसलपति कहहीं । जनकु प्रेमबस फिरै न चहहीं ॥४॥
पुनि कह भूपति बचन सुहाए । फिरिअ महेस दूरि बड़ि आए ॥५॥

म । महाजनां नृप विनयें फिरविति । सादर सकल याचकां अणविति ॥१॥
। भूषण वसन वाजि गज दिधले । प्रेमपुष्ट संपन्न बनवले ॥२॥
। बहु वेळा बिरुदावलि भाषुनि । फिरले सकल राम हृदि राखुनि ॥३॥
। पुनः पुन्हा कोसलपति सांगति । प्रेमें जनक न परतूं पाहति ॥४॥
। नृप पुनरपि विनविति जनकांलां । राजन फिरा दूर बहु आलां ॥५॥

अर्थ - पोचविण्यास आलेल्या सचिवादि महाजनांना दशरथ राजानी विनयाने व आदराने परत फिरविले आणि सर्व याचक व भिक्षेकरी यांना आदराने बोलावून घेऊन ॥१॥ अलंकार वस्त्रे, हत्ती, घोडे वगैरे अनेक प्रकारचे वित्त दिले व प्रेमाने पुष्ट करून त्यास संपन्न बनविले ॥२॥ ते पुनः पुन्हा ब्रीदावलीचा घोष करीत रामचंद्रास हृदयात साठवून परत फिरले ॥३॥ कोसलपतींनी जनकराजास वारंवार सांगितले की महाराज आता पुरे झाले, आपणही आता परत जावे, पण परत फिरण्याचा त्यांचा विचार दिसला नाही ॥४॥ पुन्हा (थोड्या वेळाने) दशरथांनी जनकास सांगितले की महाराज ! आतातरी परत फिरा की, फारच दूरवर आलांत हो ॥५॥

टीका : चौ. १-३ (१) जनकांच्याबरोबर भूसुर, सचिव व समाज अशी मंडळी पोचविण्यास आली होती. त्यातील ब्राह्मणांना दानमानादि देऊन त्यांचे आशीर्वाद घेऊन प्रयाण केले. येथील महाजन शब्दाने सचिवादि व प्रतिष्ठित नागरिक असा अर्थ समजणे योग्य आहे, यांना नम्रतेने विनंती करून परत फिरविले. (क) याचकात - भिक्षा मागणारे व बंदी, मागध सूत, गुणगायक, विदूषक, नट इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. यांना दशरथांनी इतकी संपती दिली की आता ते श्रीमंत झाले. मिळालेल्या धनापेक्षा दशरथांच्या प्रेमाने, प्रेमळ बोलण्यानेच त्यांना मूठभर मांस चढले, व याहीपेक्षा मोठा लाभ म्हणजे रामरूप नखशिख सुभग आपल्या हृदयात साठवून ते परत फिरले. जातांना रघुवंश, दशरथ व रामचंद्र यांचे यशकीर्ति प्रतापादी वर्णन करीत गेले. (ख) दशरथांच्या मागोमागच उल्लेख करून सुचविले की रामभरतादि दशरथांच्या पाठीशी जवळच आहेत.

चौ. ४-५ (१) पोचविण्यात आलेल्यापैकी आतां राहिले फक्त दोघे ब्याही; जनक व कुशध्वज (क) पुनः पुन्हा सांगति - १०/२० पावले रथ गेला की एकदा सांगावे पण जनकाने काही न बोलता रथाच्या बरोबर चालत रहावे असा क्रम पुष्कळ वेळ चालला. दशरथांस वाटले की यांचा परत फिरण्याचा बेत दिसत नाही. म्हणून पुन्हा एकदा सांगितले की महाराज आता फार दूरवर आलात हो ! आणखी किती त्रास विनाकारण सोसणार ? आपले कष्ट पाहून आता आमचे पाय सुध्दा दुखू लागतील. इत्यादी म्हणाले. त्यावर जनक म्हणाले असतील की कुठे आलो आहो दूर व यात त्रास कष्ट तरी कसले ? आता दशरथ काय करतात पहा.

हिं   । राउ बहोरि उतरि भए ठाढे । प्रेम प्रवाह बिलोचन बाढे ॥६॥
। तब बिदेह बोले कर जोरी । बचन सनेह सुधाँ जनु बोरी ॥७॥
। करौं कवन बिधि बिनय बनाई । महाराज मोहि दीन्हि बड़ाई ॥८॥

दो.   । कोसलपति समधी सजन सनमाने सब भाँति ॥
॥ मिलनि परस्पर बिनय अति । प्रीति न हृदयँ समाति ॥३४०॥

म.   । तदा रथातुनि भूप उतरले । नयनीं प्रेमपूर पाझरले ॥६॥
। तैं विदेह वदले कर जोडुनि । वचनां स्नेहसुधें जणुं घोळुनि ॥७॥
। करुं तरि कशी स्तुती मी विनती । महाराज मज दिधली महती ॥८॥

दो । व्याह्यां स्वजनां दशरथें दिला मान बहुरीति ॥
॥ भेटिं परस्पर विनय अति हृदयिं न मावे प्रीति ॥३४०।

अर्थ - (अजून सुध्दा जनक परतत नाहीत असे पाहिले) तेव्हा दशरथ राजा स्वतःच रथातून खाली उतरले, व त्यांच्या डोळ्यातून प्रेमाचे पूर पाझरुं लागले ॥६॥ तेव्हा विदेह असे वचन बोलले की जणू ते स्नेहरुपी अमृतांतच पाकविलेले असावे ॥७॥ (ते म्हणाले) महाराजा ! मी आपली स्तुती व व प्रार्थना करूं तरी कशी ! (अशक्य आहे) आपण मला फारच मोठेपणा दिलात. ॥८॥ (मग) आपल्या स्वजनांस व्याह्यांस दशरथांनी नाना प्रकारे मान दिला. त्यांच्या परस्पर भेटीने व अत्यंत विनयाने प्रीति दोघांच्याही हृदयात मावेनाशी झाली. (दोघेही सत्वभावापन्न झाले) ॥३४०॥

टीका चौ. ६ (१) रथांतुनि भूप उतरले - भाव हा की आपण अजून सुध्दा रथाबरोबर पायी चालत येता त्या अर्थी यापुढे आम्ही रथात बसून जाणे आम्हास शोभत नाही. (क) फार दूर चालत येऊन जनकांनी जे प्रेम व जो आदर दाखविला त्याने दशरथांचे हृदय भरून आले व नेत्रांतून प्रेमाश्रू पाझरु लागले. यात दशरथांचे कोमल हृदय कृतज्ञता व निरहंकारी वृत्ति दिसून येतात.

चौ. ७-८ (१) विदेह वदले कर जोडुनि - दशरथांचे ते प्रेम व लीनता पाहून जनक होते ते विदेह झाले, तेही प्रेमाकुल झाले व खात्री झाली की आणखी पुढे पोचविण्यास जाणे अशक्य झाले. म्हणून प्रार्थना केली. दशरथ विवाहमंडपांतून परत जाण्यास निघाले असता जनकाने जशी प्रार्थना केली तशीच येथे जनक विदेह होऊन करीत आहेत. (३२६ छं. २,३ पहा) तेथे विदेह झाले नव्हते. दशरथ सुध्दा तशीच जनकांची प्रशंसा करणार आहेत. हे बहुधा जनक पुरीच्या सीमेवर घडले असावे.

(२) करुं तरि कशी स्तुती मी विनती - आपली स्तुती, प्रशंसा करता येणे अशक्य आहे. शेष शारदादिकांना सुध्दा आपल्या गुणांचे व भाग्याचे वर्णन करता येणार नाही तेथे मी एकामुखानें काय करू शकणार ? सार हेच की आपण मला सर्वप्रकारे मोठा केलात. मोठ्यांचा हा स्वभावच असतो की ते आपणास मोठे न समजता इतरांस विनयाने मोठेपणा देतात. दशरथांच्या गुणांचे वर्णन करता येणार नाही असे भरद्वाज वसिष्ठांसारख्यांनी सुध्दा म्हटले आहे. (१/२९४, २/२०९ २/१७३ मधील चौपाया पहाव्या.)

दो. (१) स्वजन (हिं - सजन) - सोयरे आणि स्वभक्त, आपला दास, सेवक, जनकांचें वागणे एखाद्या सेवकासारखे, भक्तासारखेच दिसले. 'या राज्यविभवासहित सेवक फुकट जाणा जाहलो'(३२६ छं २) असे जे जनक म्हणाले ते येथे रथाबरोबर पुष्कळ दूर पायी चालत येऊन खरे करून दाखविलेले दिसले (क) बहुरीति - मनाने, वाणीने व कृतीने, रथांतून उतरून प्रेमाने पुनः पुन्हा भेटणे हा शरीराने, कृतीने, सन्मान, नेत्रातून प्रेमाश्रू वाहणे व भावापन्न होणे हा मनाने सन्मान, व वारंवार फिरा आता फार दूर आलात वगैरे बोलणे हा वाणीने सन्मान केला. कन्या व माता यांची जशी दशा झाली तशीच जनक व दशरथ यांची झाली !

(२) हृदयि न मावे प्रीति - दुधाच्या खाली एकदम जास्त उष्णता लागली म्हणजे ते जसे पात्रात न राहता उतू जाते तसेच प्रीतीचे झाले. परस्पर भेटीत त्या प्रीतीला उकळ्या आल्या, प्रीती निरनिराळ्या द्वारातून बाहेर सांडू लागली. स्वेद, रोमांच, कंप, अश्रू, कंठावरोध इत्यादी सात्विक भाव - अनुभाव - प्रगट झाले. या प्रमाणे दशरथांस निरोप देणे शेवटी मौनानेच घडले. आता मुनिमंडळीला व जावयांना निरोप देण्याचे वर्णन पुढे आहे. जनक परत वळले -

हिं *। मुनि मंडलिही जनक सिरु नावा । आसिरबादु सबहि सन पावा ॥१॥*
। सादर पुनि भेटे जामाता । रूप सील गुन निधि सब भ्राता ॥२॥
॥ जोरि पंकरुह पानि सुहाए । बोले बचन प्रेम जनु जाए ॥३॥

म *। नमिति जनक शिर मुनि - समुदाया । आशीर्वाद देति ते राया ॥१॥*
। मग सादर भेटति जामात्यां । रूप - शील - गुण - सिंधू - भ्रात्यां ॥२॥
। जुळुनि रुचिर पंकेरुह - पाणी । प्रेमजात जणुं वदले वाणी ॥३॥

अर्थ - जनकानी सर्व मुनिसमुदायाला मस्तक लववून नमस्कार केला व त्या सर्वांनी राजाला आशीर्वाद दिले ॥१॥ नंतर रूप, शील व गुण यांचे सागर असलेल्या चौघा बंधूंना, आपल्या जावयांना आदराने भेटले ॥२॥ (मग) कमळासारखे सुंदर असे आपले हात जोडून जणू काय प्रेमापासून जन्मलेली वाणी (वचने) बोलले ॥३॥

टीका - चौ. १ (१) जनकांनी निरोप दिल्याच्या क्रमावरून या वरातीच्या रचनेचा क्रम कळू शकतो. दशरथांना निरोप देऊन मागे फिरतात तोच सर्व मुनिसमुदाय दिसला. म्हणून ठरते की दशरथ - रथाच्या मागे दोन्ही बाजूस मुनींच्या पालख्या, मेणे, डोल्या वगैरे आहेत व त्यांच्या मागेच चौघा भावांची वाहने - रथ आहेत. मुनि पुष्कळ असल्याने समयानुसार सर्वांना एकदाच मस्तक नमवून व हात जोडून नमस्कार केला. मुनींनीही भाव जाणून आशीर्वाद दिले.

(२) त्यांचे आशीर्वाद घेऊन जरा पुढे चालतात तोच चारी जावई दिसले. त्यांना आदराने भेटले, यावरून श्वशुरांस पाहताच जावई रथातून उतरले असे सहजच ठरते, व त्यांनी सासऱ्यास नमस्कार केले तेव्हा सासरे जावयांना भेटले. (क) रूपशीलगुणसिंधू - 'शीलरूपगुणधामहि चारी । तदपि राम सुखसागर भारी ॥' (१/१९८/६ टी. प.) व १/१८१/७ टी.प.

चौ. ३ (१) जुळुनि रुचिर पंकेरूह पाणी - पाणी - दोन हात. या चौपाईत जनकांनी केलेल्या रामस्तुतीचा उपक्रम आहे, व ३४२/६ च्या प्रथम चरणांत उपसंहार आहे. सुनयनाकृत स्तुतीचा उपसंहार 'प्रेमपंकि जणुं मग्न गिराही' (३३७/१) असा आहे. त्यातील पंक शब्दच येथे घालून सुचविले की या दोन्ही स्तुतींचा संबंध आहे. तेथे पंक शब्दाने युक्त शेवटच्याच चरणात उपसंहार केला व येथे पंक शब्दाने युक्त प्रथम चरणात उपक्रम केला व दाखविले की ज्याप्रमाणे राम व सीता एक असून भिन्न दिसतात व भिन्न वाटतात मात्र त्याप्रमाणेच जनक व सुनयना भिन्न दिसत असली तरी एक रूपच आहेत. या दोन्ही स्तुतींची फलश्रुति अगदी एकरूप आहे. 'जननि जनक सियरामप्रेमा' ही दोन्ही स्तुतींची फलश्रुति आहे. जननी व जनक असल्याशिवाय अपत्याची उत्पत्ति होत नाही असा सर्वसाधारण नियम आहे.

(२) प्रेमजात जणु वदले वाणी - प्रेमपंकिं जणु मग्न गिरा - वाणी. प्रेम - प्रेमपंक. सुनयनेची वाणी ज्या प्रेमपंकांत रुतली त्या प्रेमपंकांतूनच जनकांची वाणी जन्मास आली आहे. जनकाचे दोन हात ही प्रेमपंकांतून वर आलेली (पंकेरुह) संपुट झालेली जुळी कमळेच आहेत. ! पंकेरुह - पंकांत वाढून वर आलेले. भाव हा की दोघांची स्तुती ऐश्वर्यभावपूर्ण असली तरी सुनयनेची वाणी रुद्ध झाल्यामुळे तिला आणखी स्तुती करता आली नाही. सुनयनेची ऐश्वर्यभावना फार वेळ टिकली नाही. जनकांच्या मनाने जरी रामचरण धरले असले तरी सुनयनेप्रमाणे शरीराने रामपदपंकज धरले नाहीत, अशी त्यांची ऐश्वर्यभावातील स्थिती आहे, म्हणजेच ऐश्वर्यभाव माधुर्यमिश्रित आहे. जनक पूर्ण माधुर्यभावात कधी शिरले नाहीत व त्यामुळे त्यांनी रामचंद्रास कधी आशीर्वादही दिले नाहीत. सुनयनेची भक्ति जवळ जवळ दशरथांसारखी आहे व जनकांची भक्ती साधारणपणे कौसल्येसारखी आहे. तरीही कौसल्येने माधुर्यपूर्ण विसरून दोन वेळा रामचरण धरले आहेत, पायांना नमस्कार केला आहे. तसे जनकांकडून एकदाही घडलेले नाही. सुनयना ऐश्वर्यभावात असेल तेव्हा शुध्द दास्यभाव व माधुर्यात असेल तेव्हा शुध्द वात्सल्यभाव आहे. जनकांची भक्ति मिश्र आहे व त्यामुळे तिला सुनयनेच्या भक्तीसारखा रंग चढलेला दिसत नाही. आता स्तुतीला प्रारंभ होईल

हिं । राम करौं केहि भाँति प्रसंसा । मुनि महेस मन मानस हंसा ॥४॥
। करहि जोग जोगी जेहि लागी । कोहु मोहु ममता मदु त्यागी ॥५॥
। ब्यापकु ब्रह्म अलखु अबिनासी । चिदानंदु निरगुन गुनरासी ॥६॥
म । राम ! कशापरि करुं प्रशंसा । मुनि - महेश - मन- मानस हंसा ॥४॥
। करिति योग योगी ज्यां लागुनि । क्रोध मोह मद ममता त्यागुनि ॥५॥
। व्यापी ब्रह्म अकल अविनाशी । चिदानंद निर्गुण गुणराशी ॥६॥

अर्थ - मुनि व महेश यांच्या मनरूपी मानसात हंसाप्रमाणे विहार करणाऱ्या (हंस रूपाने राहणाऱ्या) रामा ! मी आपली प्रशंसा स्तुती कशा प्रकारे करू ? (करणे अशक्य आहे) ॥४॥ क्रोध, मोह, मद व ममता यांचा त्याग करून योगी ज्याच्या (प्राप्ती) साठी योगसाधन करतात ॥५॥ जे व्यापक (व्यापी) ब्रह्म, अलक्ष्य (अ-कल, अलख) अविनाशी, सच्चिदानंद स्वरूप, निर्गुण असून गुणांचा सागरही आहे. (गुणराशी) ॥६॥

टीका - सूचना - या तीन चौपायात (शेवटचा गुणराशी शब्द सोडून) मुख्यतःकेवळ शुद्ध निर्गुण निराकार रामरूपाचे वर्णन आहे. निर्गुण व सगुण एकच आहेत हे दाखविण्यासाठी 'गुणराशी' शब्दाने सांधा जोडला आहे. पुढील दोन चौपाया निर्गुणब्रह्म व सगुण (निराकार) ब्रह्म या दोहींना लागू आहेत, व निराकार साकार कसे झाले याचे कारण पुढल्या दोह्यात सांगितले आहे.

चौ. ४ (१) कशापरिं करूं प्रशंसा - कोणत्याही प्रकारे प्रशंसा करता येणे शक्य नाही. बुद्धीने, मनाने किंवा वाणीने प्रशंसा - स्तुती करता येणे अशक्य आहे. याचे कारण सातव्या

चौपाईत सांगणार आहेत. (क) मुनि महेश मन मानस हंसा - मुनि व महेश यांना अंत लागला नाही. म्हणून अहं सः (सोऽहम्) ही भावनाच फक्त ते मनांत बाळगून असतात. हा निर्गुण दृष्टीने अर्थ झाला. 'मुनिमनमानस हंस निरंतर । चरण-कमल वंदित अजशंकर'(७/३५-७) यातील पहिल्या चरणात मुनि - ज्ञानी शब्दाशी 'हंस' चा संबंध जोडून निर्गुण ब्रह्माचा उल्लेख केला आहे व चरण कमल व शंकर यांचा संबंध जोडून सगुण साकाराचा निर्देश केला आहे. अशीच व्यवस्था या चरणाची येथे लावणे जरूर आहे. जेथे नुसत्या सगुण साकाराचा उल्लेख हंस शब्दाने केला आहे तेथे मुनि हजर नाहीत. 'जे भुशुंडि मनमानसिं हंसहि' (१/१४६/५) 'शंकरमानसराजमराला'(३।८।१) म्हणून शंकराशी संबंधित हंस = सगुण साकार रूप, आणि मुनींशी संबंधित हंस - निर्गुण ब्रह्म, असा भेद (७/३५/७ मध्ये) सनकादिकांनी केल्याप्रमाणे येथे करणे जरूर आहे. सनकादिकांसारखेच जनक ज्ञान प्रधान भक्त आहेत व शंकर भक्तिप्रधान ज्ञानी आहेत.

चौ. ५ (१) करिति योग योगी .... त्यागुनि- 'योग दे ज्ञाना । ज्ञान मोक्ष दे श्रुति करि गाना' (३/१६/१) म्हणून ही चौपाई मुख्यतः - ज्ञानपर, निर्गुण ब्रह्माविषयीच आहे. हे निर्विवाद मानसाधारे सिध्द झाले. व्यापी - व्यापक वगैरे पुढील चौपाईतील शब्द याच अर्थाला पोषक आहेत. गूढार्थ हा की असे योगी - ज्ञानी - मुनि सगुण साकाराच्या प्राप्तीसाठी 'जन्म जन्म मुनि झिजति साधनीं' परंतु 'अंती राम न येई आननीं' (४/१०/३) मग सगुण साक्षात्कार - रामदर्शन कोठले ? निर्गुणाची (प्राप्ति - साक्षात्कार सुध्दा अशा मुनींना क्वचितच होतो. 'मन पवन जय गो निरस करुनी ध्यान मुनि कधि पावती'(४/१० छं. १) यावरील टीका अधिक विस्तारासाठी पहावी.

चौ. ६ (१) व्यापी - व्यापक सर्वव्यापी, ब्रह्म - अणूहून लहान व मोठ्याहून (आकाशापेक्षाही) मोठे असलेले. हे सर्व शब्द दो १/५० मध्ये आले आहेत. तेथील टीकेत पहावे (क) 'गुणराशी' शब्दाने सगुण निराकार व सगुण साकाराचाहि बोध होतो.

उपदेश व सिध्दांत - क्रोध मोह मद ममतादिकांचा त्याग केल्याशिवाय ज्ञानयोग सुध्दा निष्फळ आहे.

हिं । मन समेत जेहि जान न बानी । तरकि न सकहिं सकल अनुमानी ॥७॥
। महिमा निगमु नेति कहि कहई । जो तिहूँ काल एकरस रहई ॥८॥
दो. । नयन बिषय मो कहुँ भयउ सो समस्त सुखमूल ॥
॥ सबइ लाभु जग जीव कहँ भएँ ईस अनुकूल ॥३४१॥
म । मन-वाणी आदि न ज्या जाणति । तर्कवे न सर्वहि अनुमानति ॥७।
। नेति म्हणुनि महिमा श्रुति सांगत । जें त्रयकाळिं एकरस राहत ॥८॥
दो । नयनविषय मज होइ तें जें समस्त सुखमूल ।
॥ सकल लाभ जीवा जगीं ईश भवा अनुकूल ॥३४१॥

अर्थ - ज्याला मनवाणी आदि कोणी जाणू शकत नाहीत, जेथे तर्काचा उपयोग नाही, तरी पण सर्व अनुमान करतातच ॥७॥ 'नेति' म्हणून श्रुति ज्याचा महिमा वर्णन करताल व जे तिन्ही काळी एकरस असते ॥८॥ ते समस्त सुखाचे मूळ माझ्या चर्मचक्षूंचा विषय बनले (मला प्रत्यक्ष, साक्षात अपरोक्ष झाले) ईश (शंकर) अनुकूल झाले म्हणजे जीवाला या जगात सर्वलाभ होतो ॥३४१॥

टीका - चौ. ७ (१) सूचना - हा सर्व विषय पहिल्या ४३ दोह्यात, सतीमोह प्रकरणात व पार्वतीप्रश्नारंभी येऊन गेलेला आहे व पुढेही अनेक वेळा (प्रत्येक काण्डात) आहेच. (२) मन वाणी आदि न ज्या जाणति - येथे मन - बुद्धी असा अर्थ करणे जरूर आहे. कारण तर्क करणे हे मनाचे कार्य पुढे सांगितलेच आहे. (३२१ छं. २ पहा व २/१२६ पहा) 'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसासह । बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्'(कठ. २/६/१०) 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै. आ. ९) असा अर्थ न केल्यास ब्रह्म बुद्धिगम्य आहे असे ठरेल व श्रुति विरोध होईल. 'न तत्र वाग्गच्छति नो मन, न विद्मः न विजातीय'(के नो.) 'तर्कोऽ प्रतिष्ठ (श्रुति) (क) सर्वहि अनुमानति - असे असले तरी जे ते आपापल्या अनुमानाने वर्णन करतातच.''कोणि यदंत न आदि पावले । मति - अनुमानिं निगम अस वदले '(१/११८/४) या पुढील चार चौ. व दो ११८, पहावा. 'राम अतर्क्य बुद्धिमनवाणी । अमचे मत हे ऐक शहाणी ॥ तदपि संत मुनि वेद पुराणे । वदति काहि जें मति अनुमाने'(१/१२१/३-४) यावरून ठरते की हिंदीतील 'अनुमानी' अनुमान करणारे = नैय्यायिक हा अर्थ भ्रामक आहे. अनुमानी = अनुमान करून हाच अर्थ सयुक्तिक आहे. हे वरील मानसाधारांनी सिध्द झाले.

चौ. ८ (१) 'नेति' म्हणुनि महिमा श्रुति सांगत - जे मन बुद्धि वाणी व इतर सर्व इंद्रिये यांना अगोचर आहे, त्याचा महिमा सांगता येणे अशक्य आहे. तथापि श्रुति 'नेति'म्हणून तो सांगतातच. हाच अर्थ वरील १/१२१/३-४ या अवतरणात तंतोतंत आहे. (क) नेति - असे नाही, असे नाही इत्यादी प्रकारे निषेधमुखाने - हा अर्थ निर्गुणाकडे लागतो व इति = अंत, मर्यादा, पार न नाही असा अर्थ सगुणाकडे लागतो. 'निर्गुणरूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि ॥ सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि'(७/७३/टी. प) सगुण साकाराची प्राप्ति होईल, दिसू शकेल पण जाणता येणार नाही. निर्गुणनिराकार तदाकार होऊन स्वसंवेद्य होऊ शकेल पण दिसणार नाही.

(२) जे त्रयकाळिं एकरस राहत - 'तुम्हि (राम प्रभू) सम सदा ब्रह्म अविनाशी । सदा एकरस सहज उदासी । अकल अगुण अज अनघ अनामय ।' अजित अमोघ शक्ति करुणामय ॥ (६/११०/५-६) एकरस = ज्यात कोणत्याही प्रकारे फेरबदल होत नाही असे. षड्विकार, षडूर्मी भेदत्रय, अवस्थात्रय इत्यादी ज्यात मुळीच नाहीत व कोणत्याही काळी असू शकत नाहीत असे ब्रह्म.

दो. (१) असे जे ब्रह्म ते नेत्रांचा विषय होण्याचे भाग्य आपणास लाभले असे जनक म्हणाले, याचे कारण ईश अनुकूल झाले, हे सांगितले आहे. शंकरांची कृपा झाली तरच असा

अलभ्य लाभ जीवाला होऊ शकतो. 'कृपा पुरारि न करिंति जयासी । भक्तिलाभ मम मुनि ! न तयासी '(१/१३८/७) 'शंकरभजन विना नर भक्ति न मम लभतात' (७/४५) जे निर्गुण तेच सगुण होते, ते केवळ भक्तीमुळेच. 'असा प्रभुही सेवकवश असतो । भक्तास्तव लीला तनु धरतो' (१/१४४/३-७ पहा) शंकरकृपेशिवाय रामभक्ती लाभत नाही व भक्ती असल्याशिवाय निर्गुण ब्रह्म सगुण साकार होऊन नेत्रांना विषय होऊ शकत नाही. हे वरील रामवचनावरूनच सिध्द झाले म्हणून येथे ईश = शंकर, पुरारि, शिव असा अर्थ करणेच संयुक्तिक व मानसाशी सुसंगत आहे. ईश = राम हा अर्थ येथे मानस विरोधी ठरेल. जनक शिवोपासक होते याचा हा भरभक्कम पुरावा आहे. 'जनकराज शिवपूजक' प्र. प्र. १७/३ पहा.

हिं । सबहि भाँति मोहि दीन्हि बड़ाई । निज जन जानि लीन्ह अपनाई ॥१॥
। होहिं सहस दस सारद सेषा । करहिं कलप कोटिक भरि लेखा ॥२॥
। मोर भाग्य राउर गुन गाथा । कहि न सिराहिं सुनहु रघुनाथा ॥३॥
। मैं कछु कहउँ एक बल मोरें । तुम्ह रीझहु सनेह सुठि थोरें ॥४॥
। बार बार मागउँ कर जोरें । मनु परिहरै चरन जनि भोरें ॥५॥

म । दिलें सर्वपरिं महत्व मजला । निज जन जाणुनि केला अपला ॥१॥
। गिरा सहस्त्र हि शेष मिळोनी । कल्प कोटि जरि बघति गणोनी ॥२॥
। मम भाग्य नि अपल्या गुणगाथा । सरति न वदतां श्रुणु रघुनाथा ॥३॥
। एकचि बल मज कांही वदतां । अति थोडया स्नेहें तुम्हिं रिझतां ॥४॥
। घडि घडि मागतसें कर जोडुनि । चुकुन न मन जावो पद सोडुनि ॥५॥

अर्थ - रघुनाथा ! आपण मला सर्वप्रकारे महत्व दिलेत, (कारण) आपला एक दास समजून मला अपलासा केलात ॥१॥ हजार शारदा (गिरा) व हजार शेष एकत्र मिळून त्यांनी कोटी कल्पे गणना करून पाहिली ॥२॥ तरी माझे भाग्य आणि आपल्या गुणगाथा सांगून संपणार नाहीत. ॥३॥ मी जे काही अल्पसे बोललो (वर्णन केले) ते या एकाच बळावर की आपण अति थोड्या स्नेहाने (सुध्दा) प्रसन्न होता ॥४॥ मी हात जोडून वारंवार इतकेच मागतो की माझ्या मनाने चुकून सुध्दा आपल्या चरणास सोडू नयेत ॥५॥

टीका - चौ. १ (१) दिले सर्वपरि महत्व मजला - निर्गुणनिराकार इ. प्रकारचे ब्रह्म जरि शंकरांच्या कृपेने नयनविषय झाले तरी जनकास जो लाभ झाला तो रामचंद्राच्या भक्तभक्तिवश कृपालुशील कोमल स्वभावामुळेच. ज्या रुपाचे दर्शन जनकास झाले तेच रूप धनुर्मखमंडपात हजारो राजांना झाले पण त्यांचे नयन सुध्दा सुफल झाले नाहीत. पण पूर्ण करून अपकीर्ति, पश्चाताप व दु:ख यातून वाचविलेत, जानकीचे पाणिग्रहण करून सासरेपणाचा मोठा मान दिलात, देवादिकांनी प्रशंसा करण्यासारखा योग जुळविला. पाय दोनदा धुऊन घेतलेत, अन्नवस्त्रालंकारादि ग्रहण केलेत असे अनेक प्रकारे इतर कोणालाही न मिळणारे महत्त्व दिलेत.

(२) निज जन जाणुनि केला अपला - भाव हा की मी या मोठेपणाला अपात्र असता, दास म्हणून घेण्यास अयोग्य असता आपण मला तसा गणलात व आपला म्हणून मानलात 'महती दासां सदा देतसां' (३/१३/१३)

चौ. २-३ (१) मम भाग्य नि आपल्या गुणगाथा इ. 'हरि अनंत हरिकथा अनंत' 'महिमा नाम रूप गुणगाथा । सकल अनंत अमित रघुनाथा''अंत न जेवि राम भगवाना । तथा कथा कीर्तीस गुणांना'(१/११४/४) ज्या भाग्याने अशा सर्वतोपरी असणाऱ्या परमात्म्याला नयनगोचर करून जावई बनविले ते भाग्य सुध्दा अनंत असले पाहिजे व जे अनंत आहे त्याचे वर्णन अनंत काळ कोणीही केले तरी संपणार नाही हे ओघानेच सिध्द झाले.

चौ. ४-५ (१) असे अनंत असून जनकांनी कसे वर्णन केले? केल्याशिवाय राहवत नाही, तसे केल्याने सुख मिळते, व प्रेम व्यक्त करण्याचे व भक्तीप्राप्तीचे ते एक साधन आहे म्हणून अल्पसे केले. 'शेष शारदा शिवविधी आगम निगम पुराण ॥ नेति नेति वदुनी करिति संतत यद्गुणगान ॥' (१/१२) ती प्रभूची प्रभूता सब जाणति। परि वदल्याविण कोणि न राहति ॥ (१/१३/१) 'निज निज मनि मुनि हरि गुण गाती । निगम शेष शिव पार न जाती ॥' आपणादि (=गरुडादि) खग, बहु मशकान्त । गगनी उडती पावति नान्त' (७/९१/४-५) तसेच हे (क) 'अति थोड्या स्नेहें तुम्हि रिझतां.' सुठि = अति, आपण प्रेमाचे स्नेहाचे भुकेले आहांत व माझ्या हृदयात अनंत भाग्याने अत्यल्प का होईना, पण प्रेम आहे. म्हणूनच मी हे थोडेसे वर्णन केले, आपण अपार अनंत कृपा केलीत तसेच एक मागतो तेवढे द्या. ज्यांचे मन नित्य ब्रह्मानंदात सदा सर्वदा मग्न असावयाचे असे जे विदेही जनक, तेच सगुण साकाराच्या चरणांचा आश्रय अखंड रहावा हे मागणे मागत आहेत. यावरून निश्चितपणे ठरले की त्यांच्याजवळ असलेल्या ब्रह्मानंदापेक्षा हा सगुणसाकाराचा आनंद अधिक सुखदायक आहे. अत्रि, अगस्ति, सुतीक्ष्ण इत्यादी सर्वांनी वसिष्ठां सुध्दा सगुणभक्तीच मागितली. दो. १/२१५ व पुढील चौपाया पहा.

हिं । सुनि बर बचन प्रेम जनु पोषे । पूरनकाम राम परितोषे ॥६॥
। करि बर बिनय ससुर सनमाने । पितु कौसिक बसिष्ठ सम जाने ॥७॥
। बिनती बहुरि भरत सन कीन्ही । मिलि सप्रेमु पुनि आसिष दीन्ही ॥८॥

हिं. दो । मिले लखन रिपुसूदनहि दीन्हि असीस महीस ॥
॥ भए परसपर प्रेमबस फिरि फिरि नावहिं सीस ॥३४२॥

म. । परिसुनि वचा प्रेमपरिपुष्ट । पूर्णकाम रामहि परितुष्ट ॥६॥
। श्वशुरां बहु बिनवुनि सन्मानति । पितृ - कौशिक - वसिष्ठ - सम जाणति ॥७॥
। मग नृप भरता विनवुनि भेटुनि । प्रेमे आशिर्वादा देऊनि ॥८॥

म. दो. । भेटति लक्ष्मण रिपुहनां, मग देती आशीस ॥
॥ प्रेमविवश सब परस्पर, कितिदां नमिती शीस ॥ ३४२॥

अर्थ - जनकाचे जणू प्रेमाने परिपुष्ट झालेले भाषण ऐकून, ज्यांच्या सर्व कामना परिपूर्ण झाल्या आहेत ते राम परितुष्ट झाले ॥६॥ (नंतर त्यांनी) सासऱ्याना विनंती

करून, पिता (दशरथ), कौशिक (विश्वामित्र) व (गुरु) वसिष्ठ यांच्यासारखे जाणून त्यांचा सन्मान केला ॥७॥ मग जनकराजांनी भरतास विनंती केली व त्यास प्रेमाने भेटून आशीर्वाद दिला. (आणि मग) ॥८॥ ते लक्ष्मण - शत्रुघ्नास भेटले व त्यास आशीर्वाद दिले. (भेटतांना) जनकराजा व भरतादिक परस्परांच्या प्रेमाला वश झाले, व भरतादिकांनी वारंवार नमस्कार केले ॥दो.३४२॥

टीका चौ. ६ (१) प्रेमपरिपुष्ट वचन - 'प्रेमजात जणु वदले वाणी' असा उपक्रम केला व 'प्रेमपरिपुष्ट' असा या स्तुतीचा उपसंहार केला. भाव हा की प्रेमातून प्रार्थनेचा जन्म झाला व उत्तरोत्तर या स्तुतीत प्रेमाची वृध्दी झाली. प्रेमातच ही स्तुती जन्मली, प्रेमानेच वाढली व प्रेमानेच पुष्ट झाली आहे. रामचंद्रास परितुष्ट करण्यास परिपुष्ट प्रेमच पाहिजे. शुध्द अनन्यगतिक प्रेमाशिवाय दुसरे साधन नाही. (क) पूर्णकाम राम हि परितुष्ट - राम - परिपूर्ण काम आहेत. ज्याच्याजवळ जे नसेल, कमी असेल किंवा आणखी पाहिजे असे वाटत असेल ते त्यास दिल्याने तो संतुष्ट होतो. रामचंद्राजवळ सर्वकाही परिपूर्ण आहे व काही पाहिजे असे वाटत नाही, परंतु एक गोष्ट त्यांना दुर्मिळ आहे ती पाहिजे असते. ती म्हणजे अनन्य प्रेम, ते अत्यल्प का होईना जो कोणी देऊ शकेल त्याच्यावर राम परितुष्ट होतात. अल्पशा प्रेमाने परिपूर्णपणे तुष्ट होतात, हा आहे दुसऱ्या चरणांतील भाव. 'प्रेमचि केवळ रामा प्यारे । जाणणार घ्या जाणुनि सारे'(२/१३७/१) 'रामतोषती प्रेमे निर्मल'(१/२८/११) भक्त्याऽहमेकया लभ्यः श्रध्दयात्मा परः सताम्। (भाग) 'परितुष्ट झाले'याने सुचविले की जनकानी जे सांगितले ते त्यास दिले. प्रभू अजून माधुर्य भावातच वागत असल्याने 'तथास्तु'वगैरे म्हटले नाही पण जनकांची इच्छा पूर्ण केली.

चौ. ७ (१) पितृ - कौशिक - वसिष्ठ सम - जाणून त्याप्रमाणे जनकांचा सन्मान केला. या तिघांना जसा प्रणाम करतात तसा केला. दशरथांसारखे वात्सल्य जनकांच्या ठिकाणी आहे ते इतर दोघांच्या ठिकाणी नाही. 'शिशुसम कशी प्रीति कुणी वानी'(१/२४२/३) (क) कौशिक शब्दाने क्षत्रिय-राज-वंश-संबंध सुचवून राजर्षि तुल्यता, तपोनिधी इ. भाव सुचविले. (ख) वसिष्ठसम - गृहस्थाश्रमी असून पूर्ण ब्रह्मनिष्ठ, ब्रह्मर्षितुल्यता सुचविली. वसिष्ठ मोक्षगुरु, साक्षात ब्रह्मविद्यारूपी सीता जनकांनी दिली. विश्वामित्र जसे विश्वाचे मित्र तसे हेहि, आदिमाया सीता व परमात्मा राम यांची सांगड घालून दिल्याने विश्वाचे हितकर्ते बनले.

या स्तुतीचे आर्द्रा नक्षत्राशी साम्य दोह्याच्या टीकेनंतर दाखविले आहे.

चौ. ८ व दोहा (१) ल. ठे. चार जावयांना भेटताना येथे जनकांनी तीन प्रकार केलेले दिसतात. (क) रामचंद्रांची स्तुती ऐश्वर्यभावाने केली, हात जोडून वर मागितला पण पायांवर डोके ठेऊन किंवा साष्टांग नमस्कार केला नाही. भेटले नाहीत (आलिंगन नाही) व आशीर्वादही दिला नाही. दास्यभावाने बोलले, मनात आहे पण कृती दास्यभावाची शरीराने घडली नाही. वात्सल्य मनातच राहिल्याने आशीर्वाद आलिंगन नाही. (ख) भरताला प्रार्थना करण्यात ऐश्वर्यभाव पण भेटण्यात व आशीर्वाद देण्यात पूर्ण-माधुर्यभाव दिसला. (ग) लक्ष्मण शत्रुघ्नांची प्रार्थना न

करता नुसतेच भेटले व आशीर्वाद दिले, यात शुध्द माधुर्यभाव आहे. रामस्तुतीत जागृत झालेली ऐश्वर्यभावना हळूहळू कमी होत गेली हे एक कारण आहे. (घ) या एकंदर वर्णनात कवींनी भरताचे महत्व अधिक दाखविले. येथील भेटण्यातील क्रम व्यावहारिक आहे. राम - भरत - लक्ष्मण - शत्रुघ्न. तात्त्विक, अध्यात्मपर क्रम राम, भरत, शत्रुघ्न लक्ष्मण असा आहे. म्हणून येथे अध्यात्म दृष्टीने विचार करण्याचे कारण नाही. स्वतःच्या ज्येष्ठ जावयांची प्रार्थना केली म्हणून भावाच्या ज्येष्ठ जावयांची केली. लक्ष्मण रामसेवक व शत्रुघ्न, भरतसेवक म्हणून त्यांच्या स्वामींच्या देखत त्यांची स्तुती - प्रशंसा करणे त्यांना आवडणार नाही. हे जाणून त्यांची स्तुती केली नाही. त्यांची भावना न दुखविण्याची दक्षता यात दिसली. (ङ) प्रेमविवश सब - परस्पर - भरतादिकांचे जनकावर व कुशध्वजावर व त्या दोघांचे या चौघांवर सारखेच प्रेम आहे हे याने सुचविले.

आर्द्रा नक्षत्र = स्तुति

जनककृत स्तुति = आर्द्रा नक्षत्र

(१) अनुक्रम - जनकस्तुती सहावी, सहावें नक्षत्र आर्द्रा आहे. (२) नाम साम्य - नाम आर्द्रा - ओली ही स्तुती आरंभापासून शेवटपर्यंत प्रेमरसाने भिजलेली - ओली - नाही असे कोण म्हणेल ? 'प्रेम जात जणु वदले वाणी''परिसुनि वचा प्रेमपरिपुष्ट' अशी आहेच. कोणताही रस आर्द्र असतोच पण हा प्रेमरस इतका आर्द्र आहे की त्याने राम पूर्णकाम असून परितुष्ट झाले. (३) तारेसंख्या - साम्य - आर्द्रानक्षत्रात एकच तारा आहे. तसाच रामपदस्नेह हा एकच तारा या स्तुतीत आहे. आर्द्रानक्षत्राचा तारा दुसऱ्या प्रतीचा आहे. मृगनक्षत्रांत एक तारा पहिल्या प्रतीचा आहे. सुनयनेने पाय धरून तटस्थ होणे जनकाच्या प्रेमापेक्षा अधिक प्रभावी आहे की नाही याचा विचार वाचकांनी करावा ! व तु.दासांनी ही रचना मुद्दाम केली की नाही हे ठरवावे. रामकृपा प्राप्त करण्यास शुध्दस्नेहाशिवाय दुसरे मुख्य साधन नाही तसाच आर्द्रा नक्षत्रांत दुसरा तारा नाही. (४) आकार - रूप - साम्य - रूप 'मणि' आहे. मण्यासारखा तेजस्वी, पाणीदार, हा एकच तारा दिसतो. जनकांजवळ भक्तिचिंतामणि असल्याचे या स्तुतीने सहज समजते. या मण्याने जनकांच्या ज्ञानाची शोभा वाढली आहे. 'रामभक्तिविण शोभे ज्ञान न '(२।२७७/५) हे अवतरण जनकांच्या ज्ञानभक्तीविषयक चर्चेतीलच आहे. (५ देवतासाम्य आर्द्रानक्षत्राची देवता शर्व - शंकर - ईश आहे. शर्वाच्या - शंकराच्या कृपेशिवाय 'रामभक्ती चिंतामणि सुंदर'मिळत नाही. 'सकल लाभ जीवां जगी' ईश यदा अनुकूल (दो. ३४१) असे या स्तुतीतच म्हटले आहे. (दो. ३४१ ची टीका पहावी) (६) फलश्रुति साम्य - 'जनक सिय राम प्रेमा' (१/५२/४) सिय = सीता. ही स्तुती प्रेमातूनच जन्मली, प्रेमानेच वाढली व प्रेमानेच पुष्ट झाली आहे. या स्तुतीचे व सुनयनाकृत स्तुतीचे जो कोणी विश्वासयुक्त श्रध्देने सतत पठन करील त्यास सीताराम प्रेमाची प्राप्ती होईल. आस्थेवाईक प्रेमपिपासूंनी हा प्रयत्न मुद्दाम करावा.

वेदोक्त वर्णनाशी साम्य

'नक्षत्रमस्य हविषा विधेम । मॉं नः प्रजा रीरिवन्मोत वीरान्'

अस्य = रुद्राचे हे नक्षत्र आहे, त्याला आम्ही हविर्भाग अर्पण केला आहे. म्हणून त्याने (नक्षत्राने) आमच्या प्रजेचा व वीरांचा विनाश करू नये अशी प्रार्थना ऋषींनी केली आहे, जशी 'मा स्तोके तनये' मंत्राने रुद्राला केली आहे रुद्र या नक्षत्राची देवता आहे. रुद्र = शर्व देवता साम्य वर दाखविले आहेच.

येथे प्रार्थना रुद्र ज्यांना आपले इष्टदेव मानतात त्यांनाच केलेली आहे. हवि कोणते अर्पण केले, प्रजा कोण व वीर कोण हे आता मानसाधारेंच पहा. 'मुनि - महेश मनमानस हंसा' व्यापक, ब्रह्म, अविनाशी, चिदानंद, निर्गुण, गुण राशी, समस्तसुखमूल अति थोड्या स्नेहं रिझतां इत्यादि जी प्रशंसा केली तेच हवि अर्पण केले. वीर कोण ? 'महा अजय संसार रिपु जिंकु शके तो वीर' (६/८०), संसाररिपु जिंकणे म्हणजे भवसागर तरून जाणे । 'विण हरिभजन न भवतरण'सिध्दांतचि न टळेल (७/१२२) हरिभजन = रामभजन = रामभक्ति । 'विरति ढाल, असि बोध (ज्ञान) रिपु लोभ मदादि वधूना जय देते ती हरिभक्ति'(७/१२०) म्हणजे रामभक्तिभाव हाच वीर होय. भक्तिभाव अनेक प्रकारचा असतो. सख्यभक्ति, दास्य भक्ति, माधुर्यभाव, ऐश्वर्यभाव इ. तेच अनेक वीर होत । यांचा विनाश करू नका म्हणजे यांना सतत सर्वकाळ जिवंत ठेवा राजाने हेच मागितले की माझे मन चुकूनसुध्दा आपल्या चरणांना सोडून राहू नये दास्यभक्तिभाव अखंड टिकावा हेच मागितले. वैराग्य, ज्ञान व कामक्रोध मोह मद मत्सर यांचा त्याग या गोष्टी सतत सर्वकाळ उत्तम राहिल्या तरच संसार रिपुजय करणारा भक्तिभाव वीर राहू शकेल. म्हणजे वैराग्य ज्ञानादि प्रजा आहे, तिचा नाश सुध्दा होता नये स्तुतिमध्ये या सर्वांचा उल्लेख आहेच. अखंड भक्तिभाव मागितला. अर्थात वैराग्यादिकांचे संरक्षण म्हणजे प्रजेचे संरक्षणही मागितलेच याप्रमाणे मानसाधारे वेदोक्तवर्णनाशी साम्य यथामति दाखविले गेले.

हिं *। बार बार करि बिनय बडाई । रघुपति चले संग सब भाई ॥१॥*
। जनक गहे कौसिक पद जाई । चरनरेनु सिर नयनन्ह लाई ॥२॥
। सुनु मुनीसवर दरसन तोरें । अगम न कछु प्रतीति मन मोरें ॥३॥
। जो सुख सुजसु सुलभ मोहि स्वामी । सब सिधि तव दरसन अनुगामी ॥६॥
। कीन्हि बिनय पुनि पुनि सिरु नाई । फिरे महीसु आसिषा पाई ॥६॥

म. *। करुनी कितिदां स्तुती सुविनती । रघुपति बंधू समेत निघती ॥१॥*
। जनक धरिति कौशिक पद जाउनि । चरण रेणु शिरिं नयनां लाउनि ॥२॥
। तव मुनीश वर ! दर्शनिं कांही । मनीं प्रतीति किं दुर्लभ नाहीं ॥३॥
। जें सुख सुयशं लोकपति बांछति । करतां मनोरथां परि लाजति ॥४॥
। सुलभ सुयश सुख मज तें स्वामी । सिध्दि तव दर्शन - अनुगामी ॥५॥
। विनवुनि पुनः पुन्हां शिर नमलें । आशीवर्च मिळतां नृपा वळले ॥६॥

अर्थ - अनेक वेळां प्रशंसा (स्तुति) व नम्र विनंत्या करून रघुपति भावांसहित निघाले ॥१॥ जनकांनी जाऊन विश्वामित्रांचे पाय धरले व पायधूळ मस्तकाला व

डोळ्यांना लावली ॥२॥ (व म्हणाले कीं) मुनीश श्रेष्ठा ! माझ्या मनाला अशी प्रतीति आली कीं तुझ्या दर्शनानें (जगांत) काहीही दुर्लभ नाहीं ॥३॥ ज्या सुखाची व सुयशाची इच्छा लोकपाल करतात पण जे मनोरथ करण्यास सुध्दा त्यांना लाज वाटते ॥४॥ स्वामी ! ते सर्व सुख व सुयश मला सहज लाभले, (सर्व) सिध्दि तुमच्या दर्शनाच्या मागोमाग धावत येतात (सेवक बनतात, बनल्या) ॥५॥ या प्रमाणे (विविधा) विनवून पुनःपुन्हां नमस्कार केला व आशीर्वाद मिळतांच जनक राजा (घराकडे) वळले ॥६॥

टीका : - चौ १ जनक व भरतादिकांचे भेटणें वगैरे उरकल्यावर पुन्हां सरते शेवटी रामचंद्रानी सासऱ्यांची प्रशंसा वगैरे केली. रामचंद्र वडील बंधू असल्याने भरतादि तिघांनी निराळे बोलण्याची आवश्यकता नाही. सुनयनेचा निरोप घेतांना सुध्दा असेच घडले आहे.

चौ. (२-३) प्रथम दशरथ मग मुनिमंडळी, मग राम व भरतादी बंधु व आतां त्यांच्या मागें विश्वामित्र आहेत. त्यांना शेवटी प्रार्थना करतात. (१) विश्वामित्र सर्व मंडळीत प्रथम आले. २)सर्व सुर दुर्लभ लाभ त्यांच्या आगमनानंतर व त्यांच्या दर्शनामुळे झाले; शेवटपर्यंत सर्व मनोरथ त्यांच्या दर्शनाच्या प्रभावानेच पूर्ण झाले, म्हणून सर्वापेक्षा जनकांनी विश्वामित्रांना यावेळी विशेष मान दिला. वसिष्ठ, दशरथ व राम यांचेसुध्दा पाय धरले नाहीत. पण अत्यंत प्रेमाने विश्वामित्राचे पाय धरले.'राम दास (भक्त) रामाहुनि मोठे' हे येथे खरे ठरले. 'मनि गुरु अधिक तुम्हाहुनि माननिति । सर्वभावि सेविति सन्माननिति ॥ २/१२९/८॥'

चौ. ४-५ (१) जे सुख सुयश' परब्रह्म साकार झालेले या डोळ्यांनी पहावे ते आपले जामात होऊन त्यामुळे आपली कीर्ति पसरावी अशी इच्छा इंद्रादि लोकपालांना सुध्दा आहे. परंतु हे सुख व ही कीर्ति आपल्याला अमुक दिवसांनी मिळेल, मग आपण अशी पूजा करु, असे पाय धुऊ, अशी प्रार्थना करू इत्यादि मनोरथ करण्यास सुध्दा त्यास लाज वाटते, कारण असले मनोरथ करणे म्हणजे श्वानाने वनराज होण्याचा मनोरथ करण्यासारखेच किंबहुना त्याहून अधिक अशक्य वाटते. सर्वैश्वर्यसंपन्न देवाना जे मनोरथ करणे लज्जास्पद वाटते ते सर्व दुर्लभ लाभ जनकास सहज झाले. त्यांचा तसा अधिकार होता म्हणून किंवा त्यांनी अचूक प्रयत्न केला म्हणून त्यास हे सुख सुयश मिळाले असे कोणी म्हणतील म्हणून जनक सांगतात की विश्वामित्रांच्या दर्शनाच्या प्रभावाने व त्याच्या कृपेने हे सर्व घडवून आणले. इंद्रादि लोकपालांना सुध्दा जे स्वप्नात व मनोरथी सुध्दा अशक्य व दुर्लभ ते जनकास सहज सुलभ झाले. (क) सुख - 'यास विलोकत अति अनुरागी । ब्रह्म सुखा मन जबरी त्यागी' (२१६/५) 'सुख जनकास काळजी जाउनि । तरता दमत ठाव जणु पाउनि'॥ २६३/४॥ 'केवि विदेहसुखा वर्णवि । जन्म दरिद्र जणू निधि पावे' (२८६/३) 'नयनविषय मज होइ ते जे समस्त सुखमूल' (३४९) 'सुयश ''रामा समर्पिति जनक सीता कीर्ति कल नव जगि तशी'(३२४छं ८) 'भाग्य भाजन जनक, जय जय बोलती (३२४ छं. २) 'ब्रह्मादिशंकरसेव्य राम, शिवअजपूज्य चरण रघुराज' जावई मिळाले. ही कीर्ति अनुपम आहे. जनकासारखे याबाबतीत जनकच.

हिं. । चली बरात निसान बजाई । मुदित छोट बड़ सब समुदाई ॥७॥
। रामहि निरखि ग्राम नर नारी । पाइ नयन फलु होहिं सुखारी ॥८॥
दो. । बीच बीच बर बास करि मग लोगन्ह सुख देत ॥
॥ अवध समीप पुनीत दिन पहुँची आइ जनेत ॥३४३॥
म. । डंके पिटुनी वरात चाले । सर्वहि मुदित थोर लघु झाले ॥७॥
। रामा ग्रामनारिनर पाहुनि । सुखमय होति नयनफल पावुनि ॥८॥
दो. । जागजागीं वस्ती करित पथलोकां सुख देत ॥
॥ निकट अयोध्ये सुदिनिं ही सुंदर वरात येत ॥३४३॥

अर्थ - डंके पिटले गेले व वरात चालू लागली. तेव्हा उच्च, नीच, लहान थोर, सर्वच मंडळी आनंदित झाली ॥७॥ (मार्गावरील) गावातील स्त्री-पुरुष रामचंद्रास पाहून, आपल्या नेत्राने फळ पावून सुखी होऊ लागले. ॥८॥ जागोजागी वस्ती करीत व मार्गावरील (ग्रामस्थ) लोकास सुख देत शुभ दिवशी ही सुंदर वरात अयोध्येजवळ येऊन पोचली ॥ दो. ३४३ ॥

टीका चौ.७-८. वऱ्हाडी ३।३॥ महिन्यांनी वरात घेऊन आपल्या नगरास जात आहेत म्हणून सर्वांनाच आनंद होणे अगदी स्वाभाविक आहे. ल. ठे. वऱ्हाड आले तेव्हा निघाल्या पासून जनकपुरीजवळ पोचण्याचे वर्णन चार चौपाया व एक दोहा (३०४) यात करून सुचविले आहे की निघाल्यापासून सहाव्या दिवशी वऱ्हाड आले. येथे दोन चौपाया व एक दोहा म्हणजे चार ओळीत वर्णन करून सुचविले की चौथ्या दिवशी वरात अयोध्येजवळ आली. मात्र मध्यान्हानंतर आली हे 'पंच घडी गत राति ।'यापुढील (३५४/) उल्लेखावरून ठरते. सुमारे ३/३॥ महिने गाव सोडून दूर राहणे झाल्याने सर्व लोक व पशू सुध्दा घरी जाण्यास उतावीळ झालेले असणारच. अपरिचित ठिकाणी जाताना बैल, घोडे इत्यादि जितके लवकर जातात त्यापेक्षा त्या ठिकाणाहून घरी परत त्याच मार्गाने येताना अधिक लवकर येतात, त्यांचे पाऊल अधिक वेगाने पडते असा वाचकांस काहींसा अनुभव असेलही (वृध्द लोकांत) जनकाचे दूत चौथे दिवशी अयोध्येत आल्याचे वा. रा. आधारे पूर्वी दाखविले आहेच. निघताना सर्वांना जो आनंद झाला त्याचा परिणाम काय झाला हे दोन मुक्काम कमी करून येण्याने दाखविले.

दो. (२) अयोध्येहून येताना गावाचे व नरनारींचे जणू वाटेवर अस्तित्वच नव्हते ! आताच त्यांना सुख झाल्याचे वगैरे वर्णन का ? वऱ्हाड आले तेव्हा त्याचे सौंदर्य, ऐश्वर्य, रमणीयता इत्यादीत काही न्यूनता होती असे नाही पण त्यात एक राम नव्हते. ज्यात राम नाही त्यापासून आराम कसा मिळणार व कोण पाहण्यास येणार ? नवऱ्या मुलाशिवाय वऱ्हाड चाललेले ! कशाला येतील कोणी ते पाहण्यास ? यावेळी सर्वच परिपूर्णानंद आहे ! गाव जवळ दिसू लागला की लागलेच नगारे वाजायला. रामचंद्रास पाहून गेलेल्यांनी गावात बातमी पोचविली की 'लोचनलाभ लुटायासाठी ॥ ग्रामनारिनर कामे विसरति । धावत पळत पहाया लागुनि ॥ येणारच राम दृष्टीस

पडताच आज डोळ्यांचे पारणे फिटले असे वाटले व सर्व सुखी झाले. सकल रूप, सुख सागरच दृष्टीस पडला म्हणजे असे होणारच. वरात अयोध्येत शिरण्यास उत्सुक आहे मग कवि अधिक उत्सुक का असू नयेत !

हिं. *। हने निसान पवन बर बाजे । भेरि संख धुनि हय गय गाजे ॥१॥*
। झाँझि बिरव डिंडिमीं सुहाई । सरस राग बाजहिं सहनाई ॥२॥
। पुरजन आवत अकनि बराता । मुदित सकल पुलकावलि गाता ॥३॥
। निज निज सुंदर सदन सँवारे । हाट बाट चौहट पुर द्वारे ॥४॥
। गली सकल अरगजाँ सिंचाई । जहँ तहँ चौकें चारु पुराई ॥५॥

म. *। डंके पिटिति पणव वर वाजति । ध्वनि शंखादि वाजि गज गाजति ॥१॥*
। झांझा डिंडिम मृदंग सुस्वर । वाजति सणया राग मनोहर ॥२॥
। आकर्णुन जन वरात आली । मुदित सकल पुलकांकित झाली ॥३॥
। चारू सदनं निज सजिलीं थाटें । पुरवेशी पथ हाट चव्हाटे ॥४॥
। गळि सकळ अर्गजें शिंपिल्या । रांगोळ्या वर विविध विरचिल्या ॥५॥

अर्थ - (अयोध्यापुरी दुरून दिसू लागताच) वरातीत डंके मोठ्याने बडविले गेले, लहान मोठे ढोल जोराने वाजू लागले. शंख, तुताऱ्या, शिंगे यांचा ध्वनि निघू लागला. घोडे खिंकाळू लागले व हत्तीची गर्जना सुरु झाली ॥१॥ डिंडिम, झांझा, मृदंग वाजू लागले व सनयातून सुस्वर मनोहर राग निघू लागले ॥२॥ हे सर्व, लोकांच्या कानी पडताच नगरातील सर्व लोकांनी जाणले 'वरात आली' त्यामुळे सर्व जनता आनंदित व रोमांचित झाली. ॥३॥ ज्यांनी त्यांनी आपली सुंदर सदने थाटाने सजविली शृंगारली, त्याचप्रमाणे नगरवेशी (पुरद्वारे) राजरस्ते, चव्हाटे, बाजार इ. सजविले गेले ॥४॥ सर्व रस्ते, गल्ल्या, बोळ, इत्यादी अर्गजाने शिंपले. व जिथे तिथे (चव्हाट्यांवर) सुंदर रांगोळ्यांचे चौक भरले ॥५॥

टीका चौ. १-३. पहिल्या चौपाईत मोठा गंभीर ध्वनी करणाऱ्या वाद्यांचा उल्लेख करून अश्वगजांचे गंभीर आवाज वर्णन केले. वरात आली हे जाणून लोकांनी लवकर नगर शृंगारावे व तयारी करावी म्हणून प्रथम ही वाद्ये वाजविली गेली व नगरी दिसू लागताच घोडे व हत्ती यांना हर्ष झाला म्हणून ते गंभीर ध्वनीने गर्जना करू लागले. दुसऱ्या चौपाईत मधुर सुस्वर, कोमल वाद्यांचा उल्लेख आहे ती थोड्या वेळाने वाजविली गेली. डंकेभेरी वगैरेंचे ध्वनि अयोध्येत पोचताच तिकडेही वाद्ये वाजविली जाऊन उलट इशारा दिला गेला असेल की ठीक, आनंद आहे. नगरात व वरातीत आनंदाच्या लाटा उसळू लागल्या.

चौ. ४-५ (१) रघुवीर विवाहाला वऱ्हाड जाणार हे कळताच अगदी थोड्या वेळात सर्व नगरी सुंदर शृंगारली गेली होती. त्याहीपेक्षा अधिक त्वरेने व शतपट उत्साहाने यावेळी सर्व नगरी शृंगारली गेली. रस्ते वगैरे सुगंधी जलाने शिंपून सुंदर रांगोळ्या काढल्या गेल्या. हे सर्व पुरवासी

लोकांनी स्वतःच्या स्फूर्तीनेच केले. नगर शृंगाराचे वर्णन २९६/४-२९६ पहावे. वाद्य घोष हयगजगर्जनादिकांचे वर्णन ३०१/१ पासून ३०४ पर्यंत पहावे. (क) वरात कोणत्या मार्गाने जाणार हे ठरले नसले तरी लोकांना हर्षच इतका झाला आहे की नगराच्या वेशीपासून सर्वच नगरी शृंगारली गेली. प्रत्येक घर क्रियाशील, परमोत्साही, विधायक स्वयंसेवक बनल्यावर वेळ तो किती लागणार !

हिं । बना बजारु न जाइ बखाना । तोरन केतु पताक बिताना ॥६॥
। सफल पुगफल कदलि रसाला । रोपे बकुल कदंब तमाला ॥७॥
। लगे सुभग तरु परसत धरनी । मनिमय आलबाल कल करनी ॥८॥
दो. । बिबिध भाँति मंगल कलस गृह गृह रचे सँवारि ॥
॥ सुर ब्रह्मादि सिहाहिं सब रघुबर पुरी निहारि ॥३४४॥
म । किति वदुं विपणि सुसाजित नाना । तोरण केतु पताक वितानां ॥६॥
। सफल पूगफल कदलि रसाला । रोपिति बकुल - कदंब तमालां ॥७॥
। फलित सुभग तरु लवले धरणी । मणिमय आलवाल कल करणी ॥८॥
दो । नानाविध मंगल कलश घरघर रचिति सजून ॥
॥ ब्रह्मादिक सुर ईर्षित रघुवर - पुरी बघून ॥३४४॥

अर्थ - बाजार (=विपणी) किती सुंदर व किती विविध प्रकारांनी शृंगारले गेले हे कसे वर्णन करता येणार ! तोरणे, ध्वजा, पताका, मंडप इत्यादी भराभर उभारली गेली ॥६॥ फळे लागलेल्या पोफळी (सुपारीची झाडे) घडांसुध्दा केळी, कैऱ्या लागलेले आम्रवृक्ष व त्याचप्रमाणे कदंब, बकुल व तमालवृक्ष लावले गेले (रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी) ॥७॥ फळे लागलेले हे सुंदर मांगलिक वृक्ष भूमीपर्यंत लवले आहेत व त्यांच्या भोवतालची पाणी घालण्याची आळी (आलवाल) रत्नांची केलेली असून त्यांची रचना (करणी) सुंदर आहे २॥ सोन्याचे नानाविध मंगल कलश विविध प्रकारांनी शृंगारून घरोघरी (दारात व तोरणावर) सुंदर रीतीने स्थापन केले आहेत. यावेळची रघुवर पुरी पाहून ब्रह्मादिक देवांना (सुध्दा) ईर्षा वाटू लागली ॥ दो. ३४४॥

टीका- (१) येथे अशी शंका येणे स्वाभाविक आहे की भारतात वनमहोत्सवाचे निमित्ताने लावले जाणारे व थोडे दिवस पाणी घातले जाणारे कोवळे वृक्ष सुध्दा फारसे जगत नाहीत मग हे फळे आलेले पोफळी, केळी, आम्र इत्यादी वृक्ष लावता आलेच कसे व त्यांनी ताबडतोब जीव धरला कसा. केळीशिवाय यातील कोणतेच वृक्ष असे लावणेच अशक्य आहे. यौवराज्याभिषेकाच्या वेळी असे वृक्ष लावण्याची आज्ञा वसिष्ठांनी दिली आहे. 'सफल रसाल पूगफल केळी । लावा पथिं नगरी शुभ मेळी ॥२/६/६॥' जनक पुरीतील मंडपनिर्मितिचे वर्णन वाचल्यानंतर वरील शंका उत्पन्न होण्यास जागा नाही. 'रचिति कनक कदलींचे स्तंभ ॥ हरित मणांची पत्र फूल पद्मरागकृत फुल ॥'रचना बघुनि बिचित्र अति बिरंचिचे मनि भूल ॥ २८७॥

अशा सफल केळी बनविल्या तसेच अयोध्येतील लोकांनी पूर्वीपासूनच केळी, पोफळी, आम्र, कदंब, बकुल तमाल इ. वृक्ष कनक रत्नांचे कृत्रिम तयार करून ठेवले होते ते आयत्या वेळी आणून रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी सर्व नगरीत लावले. जनक मंडपाच्या केळी कृत्रिम असून ब्रह्मदेवास सुध्दा ओळखता आल्या नाहीत व खऱ्याच वाटल्या तसेच हे सर्व वृक्ष. (क) जनकपुरीत फक्त सफल केळी, वेणू, नागवेली व आम्रपल्लवच मंडपात निर्माण केले होते. नगरीतील सर्व रस्त्यांच्या दुतर्फा असे वृक्ष लावले नव्हते म्हणजे याबाबतीत अयोध्येची श्रेष्ठता सिध्द झाली. (ख) फलित सुभग तरु लवले धरणी-सुफल पोफळी कधीही जमिनीला स्पर्श करीत नाहीत, तसेच बकुळ, कदंब, (कलंब) व तमाल हे वृक्ष सुध्दा फलभाराने जमिनीपर्यंत लोंबत नाहीत. केळीची पाने व आम्रवृक्षांची पानेच फक्त जमिनीपर्यंत लोंबू शकतील. हे सौंदर्य जनकपुरीत नाही!

दो. या दोह्याने रघुवीरपुरीची जनकपुरीपेक्षा श्रेष्ठता दाखविली आहे. 'जे कुणि मिथिले तदा पाहती । क्षुद्र भुवन दश चार वाटती ।।'(२८९/७) 'जी संपदा नीच गृहिं शोभित । ती पाहुन सुरनायक मोहित । (२८९/८) परंतु यावेळची रघुवरपुरी पाहून ब्रह्मादिक देवांनी सुध्दा ईर्षायुक्त होऊन स्तुती केली आहे. सिहाना - ईर्षायुक्त होऊन स्तुती करणे. क्षुद्र वाटणे इंद्राने मोहित होणे या पेक्षा ब्रह्मदेवाने ईर्षायुक्त स्तुती करण्यास अधिक सौंदर्य व अधिक ऐश्वर्य पाहिजेच पाहिजे.

हिं । भूप भवनु तेहि अवसर सोहा । रचना देखि मदन मनु मोहा ॥१॥
। मंगल सगुन मनोहरताई । रिधिसिधि सुख संपदा सुहाई ॥२॥
। जनु उछाह सब सहज सुहाए । तनु धरि धरि दसरथ गृहँ छाए ॥३॥
। देखन हेतु राम बैदेही । कहहु लालसा होहि न केही ॥४॥

म । भूप - भवन ते समयिं सुशोभित । रचना बघुन मदन मन मोहित ॥१॥
। शकुन, सुमंगल, चेतोहरपण । ऋध्दि सिध्दी सुख संपत शोभन ॥२॥
। जणुं उत्सव सब सहज मनोहर । जमुनि राहिले नृपघरिं तनुधर ॥३॥
। निरखावया राम - वैदेही । वदा लालसा कुणा नव्हे ही ॥४॥

अर्थ - दशरथ राजाचा महाल त्यावेळी इतका सुशोभित दिसत आहे की त्यांची रचना पाहून मदनाचे मन मोहित झाले ॥१॥ शकुन, सर्व सुंदर मंगल, चेतोहरपणा (मनोहरता) ऋध्दी, सिध्दी, सुखे व सुंदर संपत्ती इत्यादी सर्व सहज मनोहर उत्सवच जणू एकत्र जमून शरीरधारी बनून राजाच्या घरी येऊन राहिले आहेत. ॥३॥ राम व वैदेही यांना निरखून पाहण्याची लालसा कोणाला नसेल ते सांगा पाहू ॥४॥

टीका - चौ. १ (१) भूपभवन सुशोभित-मदन मन मोहित - जनकपुरीची व जनकभवनाची शोभा सारखी आहे. 'जनक निकेता शोभा जैसी । नगरी प्रतिगृहि शोभा तैसी ॥(२८९/६)''ती पाहुनि सुर नायक मोहित' म्हणजेच जनकभवनाची शोभा पाहून इंद्र मोहित झाला व दशरथ

भवनाची यावेळची शोभा पाहून मदन मोहित झाला. शोभा अधिक कोणाची हे अगदी स्पष्टपणे सांगून ठेवले. असे कसे झाले हे पुढील दोन चौपायात सांगतात व त्याचे कारण चौथ्या चौपाईत सांगितले आहे.

चौ. - ४ (१) अयोध्येतून वऱ्हाड गेले त्यावेळची अयोध्येची शोभा आताच्या शोभेपेक्षाही कमी प्रतीची होती हे तुलना केल्याने सहजच कळते. त्यावेळी राम नगरात नव्हते आता राम वैदेही अयोध्येत येत आहेत. त्यांच्या दर्शनासाठी विविध प्रकारची शोभेची, मांगल्याची व सुखाची मूळ साधने निरनिराळी रूपे घेऊन येथे भूपभवनात येऊन राहिली आहेत. (क) राम - रमन्ते योगिनोऽ नन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति राम पदेनासौ परंब्रह्म अभिधियते' (रा.पू.ता.) (ख) वैदेही = देहादिक नसलेल्याची शक्ती 'उद्‌भवस्थिती संहार कारिणीम् क्लेशहारिणीं सर्वश्रेयस्करीं सीता - रामवल्लभा' इतके दिवस राम एकटेच होते. पण आता वल्लभेने युक्त होऊन येत असल्याने अवतारकार्यास प्रारंभ झालेला आहे, त्यामुळे त्या उभयतांच्या दर्शनाची तीव्र इच्छा कोणास नाही होणार ? सर्वांनाच होईल. ज्याला येणे शक्य असेल तो वाटेल तो प्रयत्न करून येणारच. म्हणूनच ऋध्दिसिध्दी इत्यादी सर्व देहधारी होऊन हजर आहेत. आता नगरीतील स्त्रियांचे वर्णन पाहून आपल्याला भूपभवनात जावयाचे आहे.,

*हिं	। जूथ जूथ मिलि चलीं सुआसिनि । निज छबि निदरहिं मदन बिलासिनि ॥५॥*
। सकल सुमंगल सजें आरती । गावहिं जनु बहु वेष भारती ॥६॥
। भूपति भवन कोलाहलु होई । जाइ न बरनि समउ सुखु सोई ॥७॥
। कौसल्यादि राम महतारीं । प्रेमबिबस तन दसा बिसारीं ॥८॥
*दो.	। दिए दान बिप्रन्ह बिपुल पूजि गनेस पुरारि ॥*
॥ प्रमुदित परम दरिद्र जनु पाइ पदारथ चारि ॥३४५॥
*म.	। मिळुनि थव्यांनी निघति सुवासिनी । निज छबिं निंदिति मदनविलासिनी ॥५॥*
। सकल सुमंगल सजुनि आरती । गाती जणुं बहुवेषिं भारती ॥६॥
। भूपभवनिं कलकलाट भारी । वर्णूं केविं समय, सुख सारीं ॥७॥
। कौसल्यादि राम-मातां अति - । प्रेम विवश तनुभाना विसरति ॥८॥
*दो.	। दिलीं द्विजां दाने विपुल पुजुनि गणेश पुरारि-॥*
॥ प्रमुदित परम दरिद्र जणूं पावुनि पदार्थ चारि ॥३४५॥

अर्थ - सुवासिनी स्त्रिया थव्याथव्यांनी मिळून निघाल्या , त्या आपल्या छबीने (शोभेने) मदनविलासिनीची निंदा (अनादर) करीत आहेत ॥५॥ सर्व सुंदर मंगल द्रव्यांनी आरती सजवून बहुत वेष घेतलेल्या बहुत भारती (सरस्वती) च जणू (मंगल गीत) गात आहेत ॥६॥ राजभवनात भारी गोंगाट (कलकलाट, कोलाहल) सुरू आहे, हा समय आणि या वेळची सर्व सुखे याचे वर्णन मी करू तरी कसे (करणे अशक्य आहे) ॥७॥ कौसल्यादि सर्व राममाता अत्यंत प्रेमविवश होऊन देहभान विसरून गेल्या ॥८॥

(मग धीर धरून) गजानन व शंकर यांचे पूजन करून त्यांनी विप्रांना विपुल दाने दिली व इतक्या प्रमुदित झाल्या की जणू परम दरिद्री माणसाला चारी पुरुषार्थाची प्राप्ती झाली. (असावे असे वाटले) ||दो. ३४५||

टीका चौ. ५ (१) मिळुनि थव्यांनी निघति सुवासिनी' जिथं तिथं मिळुनि थव्यांनी भामिनि (२९७/१) असे ज्यांच्या विषयी म्हटले त्याच या नगरवनिता असून येथे सुवासिनी म्हटले. भाव हा की त्यावेळी विवाहाची बातमी समजताच सोळाशृंगार घाईघाईने घातले पण 'वर्ण वर्ण वर चीरे'नेसण्यास वेळ झाला नव्हता. आता मात्र त्यांनी सु=सुंदर वासस् वस्त्रे धारण केली आहेत पूर्वी 'विधुवदनी मृगशावक लोचनि । निज सुरुपिं रतिमानविमोचनि (१/२९७/२) झाल्या होत्याच पण आता मदनाची जी विलासप्रिय पत्नी रति तिची निंदा - अनादर करीत आहेत की रघुवरपुरीतील आमच्यासारख्या साधारण स्त्रियांना जी भोगविलाससाधने सहज प्राप्त झाली आहेत तसली तुझ्या नशिबी होती का कधी ?

चौ. ६ (१) 'सकल सुमंगल सजुनि, आरती गाती' - यातील पहिले तीन शब्द दोन अर्थांनी वापरले आहेत. 'मंगल सकल सुअंगि सुसाजुनि' (३१८/३) आणि सकल विभूषणि सजुनि शरीरा (३१८/२) सोळा स्थानांचे सर्व अलंकार व सौभाग्यवती स्त्रियांचे सर्व सहज शृंगार यांनी अंग शरीर सजवून हा एक अर्थ आहे. व सर्व सुमंगलवस्तूंनी आरती सजवून हा दुसरा अर्थ आहे. दोन्ही अर्थ घेतले पाहिजेत अशा गात गात राजवाड्याकडे चालल्या आहेत. दो. ३१८ तील क्रमांशी येथील क्रमाची तुलना करून पहावी. मंगल पदार्थांचे वर्णन ३४६ मध्ये आहे.

(२) गाती जणुं बहुवेषि भारती - ३१८ मधील स्त्रियात शची शारदा रमा भवानी आहेत, एकच शारदा - भारती यांच्यात आहे. तेथे एकट्या रामालाच ओवाळण्यास जात आहेत, तेथे एकच रूप घेउन शारदेची गाण्याची हौस जणू पुरली नाही व येथे रामवैदेहि व दुसरी तीन जोडपी यांना ओवाळण्याच्यावेळी राममातांच्या बरोबर जायचे आहे. म्हणून एका रूपाने हौस मुळीच पुरणार नाही असे वाटूनच की काय सरस्वतीने या रघुवरनगरनारींची अनेक रूपे घेतली आहेत व अनेक रूपांनी अनेक शारदाच गात चालल्या आहेत. एक शारदा गुप्त रूप घेऊन गात होती पण इतर स्त्रिया तिच्याबरोबर गात होत्याच, त्यावेळच्या गायनापेक्षा अनेक सरस्वतीचेच गायन अत्यंत सुंदर असणारच. त्यांचे गायन काम कोकिळस लाजविणारे होते. यांच्या गायनाला देण्यास आता उपमाच राहिली नाही, म्हणून येथे ते वर्णन नाही. जनकपुरीतील राण्या व शची शारदा रमा भवानी यांच्या गाण्यापेक्षा रघुवरपुरीतील साधारण स्त्रियांचे गायन अधिक सुंदर व श्रेष्ठ आहे हे दाखविले.

चौ. ७ - भूपभवनिं कलकलाट भारी - वधुवरांस ओवाळण्यास जाणाऱ्या कौसल्यादी मातांच्या बरोबर जाण्यासाठी नगरनारींचे थवेच्याथवे एकामागून एक आरत्यांची तबके हातात घेऊन मंगलगीते गात गात राजवाड्यात जमत आहेत, विप्र वेदघोष करीत आहेत, बंदीमागधसूत गुणगायक भट विदूषक यशगान करीत आहेत. नगारे, ढोल, शिंगे इत्यादी वाद्ये वाजत आहेत. पायघड्यांची तयारी व इतर लक्ष्मीपूजनाची वगैरे तयारी करण्याची गडबड सुरू आहे, इत्यादी

अनेक कारणांनी गोंगाट, गलका इतका चालू आहे की 'निजपरशब्द न येई कानां !'

चौ. ८ (१) नगरातील स्त्रियांच्या झुंडी तयारी करून जमल्या तरी कौसल्यादी मातांनी काहीच तयारी कशी केली नाही असे वाचकास वाटेल म्हणून कारण सांगितले की वऱ्हाडी अशी अशी वरात घेऊन येत आहेत हे कानी पडताच माता देहभान विसरल्या. ॥ रामानंदि लागली टाळी । कोण हात पायां चाळी ॥ अशी त्यांची दशा झाली मग तयारी कोण करणार ! परंतु हा जो कलकलाट (कोलाहल) चालू झाला त्याने त्या भानावर आल्या व आता तयारी करतील.

दो. (१) 'दिली द्विजां दाने विपुल पुजुनि गणेश पुरारि' (क) विघ्नहर्ता प्रथम पूज्य म्हणून गणपती पूजनाने कार्यारंभ केला. शंकर, कुलदेव म्हणून त्यांचे पूजन केले. (ख) शिव, शंकर, शंभु इ. न म्हणता 'पुरारि' म्हणण्यात भाव हा की रघुवरपुरात रामविरह रूपी अरि (पुर + अरि) ३॥-४ महिने वास करीत होता, त्याचा नाश पुरारींच्या कृपेने आज होत आहे. 'सकल लाभ जीवा जगीं' ईश यदा अनुकूल । (३४१/-) शर्वाच्या कृपेने सर्व संकटे, चिंता इ.चा संहार होऊन आज परम लाभ होत आहे ही भावना त्यांच्या हृदयात आहे.

(ग) दिली द्विजां दानें विपुल - 'राण्या भू देवां आणवती ॥ देति दान आनंद समेता' (१२९५/७-८) येथे विप्रांना बोलावून आणावे लागले नाहीत, ते आधीच आले होते हे ठरले. म्हणूनच कलकलाटात वेदघोषाचा अंतर्भाव वर टीकेत केला आहे. ब्राह्मणांना विपुल - पुष्कळ - प्रकारची दाने पुष्कळ प्रमाणात दिली. (घ) याप्रमाणे या आनंदोत्सवाचा राजवाड्यातील प्रारंभ गणेशशिवपूजन व विप्रांस दान या सात्त्विक प्रवृतीने झाला. या असल्या कार्यात कौसल्या नेहमी अग्रेसर असते. व्यावहारिक रजोगुणप्रधान सात्त्विक कार्यात सुमित्रा अग्रेसर असते हे लवकर दिसेल. (५) प्रमुदित - परम आनंदित होऊन दोन्ही कर्मे केली (गणेशादि पूजन व विप्रांस दान)

(२) परम दरिद्र चारी पदार्थ पावुनि जणु प्रमुदित - राण्यांना किती व कसा आनंद झाला हे सांगण्यास उपमा नाही. अशा प्रकारच्या पुत्रांचा असा विरह व नंतर असा परम लाभ कौसल्यादी राण्यांशिवाय इतर कोणास झाला नाही व होणार नाही, म्हणून उपमा नाही. म्हणून उत्प्रेक्षेने काही कल्पना देतात. या उत्प्रेक्षेने राण्यांच्या विरहकथेचेहि दिग्दर्शन केले आहे. 'जणुं पावति भूपालमणि सक्रिय चारि फळास'असे दशरथांचे वर्णन (दो. ३२३) केले आहे. परशुराम निघून गेल्यावर जनकास जे सुख झाले त्याचे वर्णन 'जन्मदरिद्र जणूं निधि पावे'(२८६/३) असे केले आहे. तेथील टीकेत भाव पहावा, दशरथांच्या व जनकाच्या त्यापूर्वीच्या परिस्थितीशी मातांच्या आजपर्यंत (३॥-४ महिन्यातील) च्या परिस्थितीची तुलना करावी. त्यावेळी जनकास एकच निधि सांडल्यासारखे वाटत होते. (क) परम दरिद्र = जन्मरंक, त्याला चारी पुरुषार्थ एकाच वेळी प्राप्त झाले असता जसा परम आनंद होईल तसाच आनंद जणू मातांना झाला असे म्हणण्यात हेतु काय ? दारिद्र्यासम जगी दुःख ना' (७/१२१/१३) येथे तर परम दारिद्र्याचा उल्लेख आहे, म्हणून ठरते की, १. परम दरिद्री, परम दुःखी असतो जवळ फुटकी कवडी नसते. २. 'अन्नवस्त्राची अत्यंत वाण असते' ३. त्याला फक्त धनाचीच लालसा असते. ४. ते मिळविण्यासाठी तो (भाग्यवान असला तर) कडक तपश्चर्यारूपी साधन करतो. ५. मान कुठेच मिळत नाही म्हणून

माणसांची संगती टाळीत असतो. ६. चिंतेने व्यापलेला असतो. ७. शरीर अति कृश झालेले असते. व ८. तो देवाला कळवळून प्रार्थना व नवस करीत असतो. अशाला नुसते पुष्कळ धनच न मिळता पुरारींच्या कृपेने धनाबरोबर धर्म, काम व मोक्षसुध्दा मिळाले तर त्यास पुरारीचे पूजन करताना व विप्रांना विपुल दाने देताना परमानंद का होणार नाही. (ख) राम विश्वामित्रांबरोबर गेल्यापासून मातांची या दरिद्र्यासारखीच दशा झाली होती. मध्ये एक दिवस जनक पत्रिका आल्याने खूप आनंद झाला खरा, पण त्या आनंदाने दुसऱ्या दिवशी सकाळीच दशरथांसह भरतशत्रुघ्नांसही नेले व दरिद्र्यांत भर घातली. परमदरिद्र्यता आली. राम मुनींचे धन, ते तर मुनींबरोबर गेलेच होते पण भरत शत्रुघ्न गेल्यामुळे सर्वस्वच गेले होते व परम दारिद्र्य आले होते. आता कळले की एकट्या रामाचाच विवाह नव्हे तर चौघांचेही विवाह होऊन चौघे मुलगे नववधूंसहित येत आहेत. राम सपत्नीक कधी येतील व कधी दिसतील इतकीच चिंतेची काजळी लागली होती व त्या परमदारिद्र्यासारख्या वागत होत्या. या उत्प्रेक्षेतील भावच पुढे दो. ३५० मध्ये ६ उत्प्रेक्षांनी अधिक स्पष्ट केले आहेत. तेथे सविस्तर विवेचन पहावे. ही हेतूत्प्रेक्षा असल्याने हेतूंचे साम्य वर स्पष्ट केले आहे. म्हणून चार फळांचे साम्य दाखविण्याची जरूर नाही. ३२५ मध्ये फलोत्प्रेक्षा होती म्हणून चारी सक्रिय फळांचे साम्य दाखवावे लागले. अजून रामचंद्रादिकांचे दर्शन दुरून सुध्दा झालेले नाही. आनंदाच्या हेतूचे दिग्दर्शन करण्यासाठी उत्प्रेक्षा केली. परम दरिद्र्याच्या परमानंदाचा हेतु चारी पुरुषार्थांची प्राप्ती तर वरातीच्या आगमनाची बातमी मातांच्या परमानंदाचा हेतु कारण आहे, परमदरिद्र्यास होणाऱ्या आनंदापेक्षा मातांचा आनंद अपार आहे हा भाव मुख्य आहे..

हिं *। प्रेम प्रमोद बिबस सब माता । चलहिं न चरन सिथिल भए गाता ॥१॥*
। राम दरस हित अति अनुरागीं । परिछनि साजु सजन सब लागीं ॥२॥
। बिबिध बिधान बाजने बाजे । मंगल मुदित सुमित्राँ साजे ॥३॥
। हरद दूब दधि पल्लव फूला । पान पूगफल मंगल मूला ॥४॥
। अच्छत अंकुर लोचन लाजा । मंजुल मंजरि तुलसि बिराजा ॥५॥

म *। प्रेमा - प्रमोद वश सब माता । गात्र शिथिल पद ये ना जातां ॥१॥*
। रामदर्शना अति अनुरागें । जी ती औक्षण सजवूं लागे ॥२॥
। विविधा वाद्यें वाजूं लागली । मुदित सुमित्रे मंगल सजलीं ॥३॥
। हळद पत्रं दधि दूर्वा फूल । पान पूगफल मंगल - मूल ॥४॥
। रोह अक्षता लाजा रोचन । तुलसिमंजरी मंजुल शोभन ॥५॥

अर्थ - सर्व माता प्रेम (=प्रेमा) व प्रमोद यांना वश झाल्यामुळे त्यांची गात्रे शिथिल पडली व त्यांना पाऊल (पद) सुध्दा टाकवेना ॥१॥ पण (कसा तरी धीर धरून) राम दर्शनाच्या अनुरागाने प्रत्येक जण (जी ती) औक्षणाची तयारी करू लागली ॥२॥ (तोच) नानाविध वाद्ये वाजू लागली व आनंदित झालेल्या सुमित्रेने सर्व मंगल द्रव्ये सजविली

||३|| हळद आम्रपल्लव (पत्रं) दही, दूर्वा, फुले, विड्यांची पाने, सुपाऱ्या (पुगफल) इत्यादि मंगलमूल असलेल्या वस्तू व रोह, अक्षता, लाह्या, गोरोचन आणि सुंदर (मंजुळ) व निर्दोष (शोभन) तुलसीच्या मंजिऱ्या सज्ज केल्या. ||४-५||

टीका . चौ. १-२ (१) प्रेमा = प्रेम, 'प्रेमा ना प्रियता हार्द प्रेम स्नेहः' (अमरे) (क) पाठभेद - 'प्रेमप्रमोद' चे ऐवजी मोद प्रमोद पाठ १६६१ व काही इतर पोथ्यात आहे, परंतु द्विरुक्ती दोष टाळण्यासाठी अर्थाची ओढाताण करावी लागते. 'प्रेम प्रमोद' पाठही बऱ्याच पोथ्यात आहे. तोच सयुक्तिक वाटतो म्हणून मा. पी. मधून घेतला. देहभान विसरून जाण्याइतका किंवा हातपाय लुळे पडण्याइतका प्रमोद त्याच प्रमाणांत प्रेम असल्याशिवाय होत नाहीं. प्रेमानें जसा प्रमोद होतो तसाच शोकही होतो. सीतामातांची दशा प्रेमजनित शोकामुळे अशीच झाली, म्हणून त्या मुलींना मेण्यात बसविण्यास जाऊ शकल्या नाहीत. प्रेमानेच शोक व प्रेमानेच आनंद झाल्याची ही अगदी सारखी उदाहरणे आहेत. धनलाभाने सुध्दा दरिद्री माणसास प्रमोद होतो. प्रमोदाला इतर ही आणखी कारणे अशू शकतात. म्हणून येथे प्रेम प्रमोद (=प्रेमा प्रमोद) पाठच योग्य आहे. मागील दोह्यानत चार पुरुषार्थ प्राप्तीने होणाऱ्या प्रमोदाची चर्चा आहे. त्यांचा संबंध येथे जोडला जाऊ नये म्हणून कवीनी प्रेम शब्द येथे मुद्दाम घातलेला दिसतो. (२) औक्षण - विवाह वर्णनात या विषयी लिहिले आहे. तेथे फक्त एकट्या सासूनेच ओवाळावयाचे असते पण इतर वेळी पाच सुवासिनी किंवा कमी अधिकही क्रमशः किंवा एकदम प्रसंगानुसार औक्षण करतात.

चौ. ३ (१) मंगल मुदित सुमित्रे सजलीं - सर्व मंगल द्रव्ये जमवून त्यांची सुंदर रचना करण्याचे काम प्रथम एकट्या सुमित्रेनेच केले. ल.ठे. नेहमी उत्सवादिकांची तयारी करण्यात सुमित्राच पुढे असलेली दिसते. ती सत्त्वगुणप्रधान रजोगुणी बुध्दीचे प्रतीक आहे. कौसल्या शुद्धसत्व प्रधान सत्वगुणी असल्याने सदा पूजा, दान, ध्यान इत्यादींतच मग्न असलेली दिसते. कैकयी सत्वप्रधान तमोगुणी बुद्धीचे प्रतीक आहे. ती गाद्यागिरद्यांवर लोळणे, झोपा काढणे, रुसणे, फुगणे इ. प्रिय असलेली दिसते.

चौ. ४-५ (१) रोचन = गोरोचन (हिं. लोचन) काही गाईच्या भ्रूमध्यात सापडणारा, पिवळ्या, दाट केशरी रंगाचा, अत्यंत सुगंधी व अगदी हलका असणारा मूल्यवान औषधी पदार्थ. गाई फाडणाऱ्या चांभार, खाटिक लोकांकडे हे खरे मिळते. हे मंगलकारक, कान्तिदायक, उष्ण दारिद्र्यनाशक असून वशीकरणाचे कामी उपयोगी पडते. देवता वश होण्यासाठी वगैरे पुष्कळशी यंत्रे व यंत्रातील मंत्र गोरोचनाने लिहावे असे मंत्रशास्त्रग्रंथ सांगतात. हे वजनाने बुचासारखे हलके पण किमतीने फार महाग (कस्तुरीच्या खालोखाल) असते. देवीच्या अष्टगंधात हे एक द्रव्य आहे. विष्णूच्या व शिवाच्या अष्टगंधात रोचना - गोरोचन नाही. याला 'गोपित'असेही नांव आहे. कपाळावर लावण्याच्या गंधाच्या ऐवजी गोरोचनाचा उपयोग केल्याचे उल्लेख मानसात आहेतच. 'भ्राजत भालि तिलक गोरोचन'

(२) रोह (अंकुर - हिंदी) - नवरात्रात घटस्थापनेच्या वेळी अष्टधान्ये पेरून तयार करतात व काही लोक दसऱ्याच्या दिवशी आपट्याच्या पानांबरोबर वाटतात तसे. आयत्या वेळी रोह कसे तयार झाले अशी शंका भिकाऱ्यास येईल. वरातीच्या वेळी लागणार म्हणून रोजच पेरून ठेवले म्हणजे केव्हाही अडचण पडणे शक्य नाही असे हे सरळ व्यवहार्य साधन व कारण असता सिध्दी, राममातांना काय अशक्य इत्यादी कल्पनांची जरूर नाही. (क) तुलसि मंजरी मंजुल शोभन - शोभन = शुध्द, पवित्र, निर्दोष. पानांना छिद्रे, माती, धाण वगैरे नसलेल्या, न सुकलेल्या, मंजरीत कृमिकीटक नसलेल्या, दोनचार पाने मंजरीच्या खाली असतील इतक्याच लांब असलेल्या. जास्त पानांची मंजरी खुडणे म्हणजे निष्कारण हिंसा आहे. मंजुल = सुंदर, ताज्या टवटवीत, फार कोवळ्या फार जून नसून मंजरीत फुले फुललेल्या, सुगंधयुक्त. तुलसी मंजरीत लहान लहान पुष्कळ फुले फुलतात. त्यावेळी त्या मंजरीला चांगला सुगंध येतो, पण अशा वेळीच मंजरीत कृमिकीटक जास्त असण्याचा संभव असतो. (ख) अक्षता - पूजादिकांत, होमादिकात वापरले जाणारे अखंड तांदूळ, नावाप्रमाणे क्षत न झालेल्या असल्या तरच त्या अक्षता. त्या दाण्यांची दोन्ही टोके शाबूत पाहिजेत, अन्यथा त्या कण्या ठरतील. संस्कृतात हा शब्द नेहमी बहुवचनी वापरला जातो.

हिं   । छुहे पुरट घट सहज सुहाए । मदन सकुन जनु नीड़ बनाए ॥६॥
। सगुन सुगंध न जाहिं बखानी । मंगल सकल सजहिं सब रानी ॥७॥
। रची आरती बहुत बिधाना । मुदित करहिं कल मंगल गाना ॥८॥
दो.   । कनक थार भरि मंगलन्हि कमल करन्हि लिएँ मात ॥
॥ चलीं मुदित परिछनि करन पुलक पल्लवित गात ॥३४६॥
म.   । चित्रित कांचन कलश सजविले । मदन - शकुनिं जणुं नीड बनविले ॥६॥
। शकुन सुगंध न जाति वर्णिले । राण्यांनीं सब मंगल सजिलें ॥७॥
। विरचित रुचिर आरत्या नाना । मुदित करिति कल मंगल गाना ॥८॥
दो.   । कनक ताटभर कमलकरिं वस्तु घेतिं वरमाय - ॥
॥ निघति मुदित ओवाळण्या पुलक - पल्लवित काय ॥ ३४६ ॥

अर्थ - बाहेरून चित्रे काढून सुंदर सजविलेले सोन्याचे कलश जणू काय मदनरूपी (सुतार) पक्ष्यांनी बनविलेली (शकुनि = पक्षी शकुन) घरटीच आहेत ॥६॥ शुभ शकुन व सुगंधी द्रव्ये इतकी आहेत की त्यांचे वर्णन करता येणे शक्य नाही. सर्व राण्यांनीही मंगल पदार्थ सजविले ॥६॥ आरत्यांची नाना प्रकारे सुंदर रचना केली व सर्वजणी आनंदित होऊन मंगलगान करू लागल्या ॥८॥ त्या मंगलवस्तु कनकाच्या ताटात मनोहर दिसतील अशा भरून व ती ताटे आपल्या करकमलात घेऊन वरमाता ओवाळण्यासाठी आनंदाने निघाल्या त्यावेळी त्यांच्या देहांवर रोमांचरूपी पालवी फुटली ॥ दो. ३४६ ॥

टीका - चौ. ६ (१) चित्रित कलश - छुहे घट (कलश) = चितारलेले कलश, घागरी, तिकडे मंगलकार्यात घागरी - कलश इत्यादींना हळद व तांदूळ वाटून तयार केलेल्या एका मंगल द्रव्याने लिंपतात, त्यावर गाईच्या शेणाची मुरड घालून अनेक खण तयार करतात व त्या खणातून पक्षी वगैरेंची विविध चित्रे काढतात, त्यास छुहे (रंगवलेले) कलश म्हणतात. (क) मदनशकुनि - शकुनि = शकुन = पक्षी, मदन हाच कोणी पक्षी. नीड = घरटे. सुतार पक्षी जे घरटे बनवतो त्यात आतल्या बाजूस अनेक खण, खोल्यांसारखे असतात. ते घरटे फार सुंदर असते. म्हणून येथे सुतार पक्ष्याचे घरटे असा अर्थ घेणे योग्य. हिंदीत त्या पाखराला बया (=सुतार) म्हणतात. ते सुवर्ण कलश जणू मदन सुतार पक्ष्याच्या घरट्यांसारखे शोभतात.

चौ. ७-८ (१) शकुन - शुभ शकुन, पुढे पाठविण्यासाठी तयार केलेले (३१३/३ टी. प.) 'मंगलशकुन सुगंध सुशोभित' (३०५/५ टी. प.) (क) विरचित रुचिर आरत्या नाना' - 'सजुनि आरत्या बहुविधा बहुमंगल संभारि' (१/३१७ टी. प.)

दो. (१) निघति मुदित ओवाळण्या - या ओवाळण्यात औक्षण करणे व आरती ओवाळणे अशी दोन कार्ये असतात. 'जाति मुदित ओवाळण्या गजगामिनि वर नारि' (१/३१७) त्या राण्यांचे रूप, गति, गाण्याचा स्वर इत्यादींचे वर्णन तेथे केले आहे. पण अयोध्येतील साधारण नगरस्त्रियाच त्यांच्यापेक्षा प्रत्येक बाबतीत श्रेष्ठ आहेत. त्या दोन वर्णनात मुख्य उत्तमोत्तम उपमा वापरल्या गेल्या आहेत. या राण्या त्यांच्यापेक्षा प्रत्येक बाबतीत फारच श्रेष्ठ आहेत व यांचे वर्णन करण्यास उपमाच नाहीत म्हणून वर्णन केले नाही.

हिं *। धूप धूम नभु मेचक भयऊ । सावन घन घमंडु जनु ठयऊ ॥१॥*
। सुरतरु सुमन माल सुर बरषहिं । मनहुँ बलाक अवलि मनु करषहिं ॥२॥
। मंजुल मनिमय बंदनिवारे । मनहुँ पाकरिपु चाप सँवारे ॥३॥
। प्रगटहिं दुरहिं अटन्ह पर भामिनि । चारु चपल जनु दमकहिं दामिनि ॥४॥
। दुंदुभि धुनि घन गरजति घोरा । जाचक चातक दादुर मोरा ॥५॥
। सुर सुगंध सुचि बरषहिं बारी । सुखी सकल ससि पुरनर नारि ॥६॥

म *। धूप - धूम्रिं नभ मेचक बनलें । श्रावणिं घन जणुं दाटुन भरले ॥१॥*
। सुर - तरु - सुम माळा सुर वर्षति । जणुं बलाक-अवली मन कर्षति ॥२॥
। मंजु तोरणें मणिमय निर्मित । जणूं पाकरिपु - चाप सुसज्जित ॥३॥
। सौधीं भामिनि लपती प्रगटति । चारु चपल जणुं चपला चमकति ॥४॥
। दुंदुभि - रव घन गर्जन घोर। याचक चातक दर्दुर मोर ॥५॥
॥ सुर सुगंधि शुचि वर्षति वारी । सस्य सुखी सब पुर नर नारी ॥६॥

अर्थ - धूपाच्या धुराने आकाश इतके कृष्णवर्ण (मेचक = कृष्ण, श्याम) दिसू लागले की जणू श्रावण महिन्यात ते मेघांनी दाटून भरले आहे ॥१॥ देव कल्पवृक्षांच्या फुलांच्या माळाच वर्षू लागले व त्या जणू काय बगळ्यांच्या रांगाच मन आकर्षण करू

लागल्या ॥२॥ मणिरत्नांची जी सुंदर तोरणे बनविली आहेत ती जणू सुंदर इंद्रधनुष्यच उभारली आहेत ॥३॥ वाड्यांच्या सौधांवर सुंदर स्त्रिया प्रगटत व गुप्त होत आहेत, त्या जणु रमणीय विजाच अत्यंत चपलतेने चमकत आहेत ॥४॥ नगाऱ्यांचा ध्वनि जणू मेघांची घोर गर्जना आहे व याचक हे जणू चातक, बेडूक व मोर आहेत. ॥५॥ देव स्वर्गीय सुगंधी जलाची वृष्टी करीत आहेत तो जणू पाऊस पडत आहे व सर्व पुरनरनारी हे जणू सुखी झालेले (साळीचे) पीक आहे ॥६॥

टीका चौ. १-३ सूचना- या सहा चौपायात वर्षा ऋतूचे वर्णन उत्प्रेक्षांनी केले आहे. यात वर्णन केलेली स्थिती फक्त वर्षाकाळारंभी असते, परंतु वरात आली त्यावेळी पौष माघ महिना आहे. या महिन्यात पाऊस पडला तरी बगळ्यांच्या पंक्ती, बेडकांचे ओरडणे व भूमीला सुटणारा सुगंध या गोष्टी नसतात. (क) वर्षा काळाचे वर्णन येथे करण्यात हेतु आहे. प्रत्येक काण्ड एक सोपान आहे. रामचरितमानस जसे नाट्यकाव्य आहे तसे महाकाव्यही आहे म्हणून महाकाव्याची मुख्य मुख्य लक्षणे प्रत्येक सोपानात पाहिजेत. ऋतूंचे वर्णन हे अनेक लक्षणांपैकी एक आहे. या काण्डाचे महाकाव्यत्व या लक्षणाने सिध्द करण्यासाठी वर्षारंभकाळाचे सांग वर्णन केले.

(२) वर्षा ऋतूच्या आरंभी मेघ आकाशात जमू लागले की बगळ्यांच्या रांगा आकाशातून उडत खाली येत असतात. हे वर्णन मेघदूतांत आहे.

येथे देव कल्पकुसुम मालांचा वर्षाव करीत आहेत, त्या बगळ्यांच्या पंक्ती सारख्या दिसत आहेत. या पांढऱ्या फुलांच्या आहेत हे बगळ्यांच्या वर्णावरून सुचविले आहे.

(३) तोरणे - नगर शृंगारतानाच तयार केली, ती इंद्रधनुष्यासारखी दिसत आहेत. ता, ना, पी, हि, नी, पा, जा हे सात इंद्रधनुष्यातील वर्ण त्या तोरणात सात रंगाच्या रत्नानी निर्माण केले आहेत हे सुचविले.

चौ. ४ (१) सौधी भामिनि लपती प्रगटती - सौभाग्यवती सुंदर स्त्रिया 'विधुवदनी मृगशावक लोचनि ॥ भामिनि सब नव सप्त सजुनि दुति दामिनि' (१/२९७/३-२ टी.प.) अशा आहेत. त्या वरात कोठवर आली हे पाहण्यासाठी गच्च्यांवर येत जात आहेत. त्यांची कांति विजेसारखी असून जरीची वस्त्रे परिधान केली आहेत. अशा पुष्कळ जणी भराभर अत्यंत चपलतेने आंत बाहेर येत जात असल्याने त्या ढगात वारंवार चमकणाऱ्या विजेचा आभास निर्माण करीत आहेत. अर्थ करण्यात मतामतांचा गलबला होऊ नये म्हणून कवींनी भामिनि व दुतिदामिनि हे खुणेचे शब्द २८७/१ मध्ये आधीच घालून ठेवले आहेत. रामचंद्रांच्या भरजरी पितांबराचा विजेशी संबंध जोडला आहे. (३२७/३) म्हणून भरजरीची वस्त्रेसुध्दा विजेसारखी चमकत आहेत असे म्हणता येईल. कनकादिकांच्या अलंकारांनीच असा आभास निर्माण होणार नाही. सूर्याचा प्रकाश स्वच्छ पडलेला नाही हे लक्षात ठेवणे जरूर आहे.

चौ. ५ (१) दुंदुभि रव घन गर्जन घोर - विजा चमकू लागल्या की मेघात कडकडाट, गडगडाट, घडघडाट होतो तसा येथे नगाऱ्यांचा ध्वनी आहे. मेघगर्जना करू लागले की चातक 'पिऊ पिऊ' व बेडूक डरॉंव डरॉंव करू लागतात आणि मोर नाचू लागतात व केऽका केऽका

असा आवाज करतात. असेच येथे तीन प्रकारचे याचक आहेत. (क) चातक पक्षी एकांगी भक्तीचे सुंदर उपमान असला तरी याचना करीतच असतो की त्याच्या चोचीत स्वाती जलाचे दोन बिंदू तरी पडावे. पण ते सन्मानाने, चोच खाली न करता पडावे. असेच काही याचक अल्पसंतुष्ट व स्वाभिमानी असून रामरूपबिंदू जलाने समाधान पावणारे आहेत. 'लोचन चातक करूनी राखति । जे दर्शन जलधर अभिलाषति ।। रूप बिंदुजल मिळत सुखाकर' (२/१२८/६-८ पहा.) (ख) बेडूक - दर्दुर यांचे मेघावर प्रेम नसते. थोडे पाणी मिळून संतोष नसतो, मान सन्मानाची अपेक्षा नसते व खूप मोठ्याने, समुदायाने ओरडत असतात. अशा स्वभावाचे याचक दर्दुर (बेडूक) होत. (ग) मोरांचे प्रेम असते नील मेघांवर, त्याच्या दर्शनानेच तृप्त होऊन, प्रेमाने नाचू लागतात. पाऊस पडो न पडो, त्याना त्याचे सुख-दुःख नसते, मधुर भाषणी असतात. अशा स्वभावाचे याचक मोर आहेत. चातक सजल मेघ दिसल्यावर मग ओरडू लागतात, बेडूक चांगला पाऊस पडल्यावर मग आरडाओरडा जमावाने करतात व मोर नील मेघ दिसल्यावर नाचू, बोलू लागतात. परंतु येथे हे तिन्ही प्रकारचे याचक राममेघांचे दर्शन होणार एवढे कळताच रामगुणगान करू लागले आहेत म्हणून येथे उत्प्रेक्षा दर्शक जणू शब्द नसला तरी उत्प्रेक्षाच आहेत. मेघगर्जना झाली की पाऊस पडतो, तापलेल्या भूमीतून सुगंध निघू लागतो व साळीची रोपे प्रसन्न, सुखी दिसू लागतात.

चौ. ६ (१) देव सुगंधि जलाची वृष्टी करीत आहेत, त्यामुळे पाऊस पडणे व भूमीगंध येऊ लागणे ही दोन्ही कार्ये घडल्यासारखी वाटली. पाऊस पडल्यावर सर्व शेते व साळीची उगवलेली पीके प्रसन्न व टवटवीत दिसू लागतात. तसेच रामविरहाने संतप्त झालेले नगरातील स्त्री-पुरुष रामागमनाच्या बातमीने व उत्सवाने सुखी झाले. रामदर्शन अजून झाले नाही तोच लोक इतके सुखी झाले आहेत, प्रत्यक्ष दर्शन झाल्यावर किती सुखी होतील याचा विचार करावा.

हिं । समउ जानि गुर आयसु दीन्हा । पुर प्रबेसु रघुकुलमनि कीन्हा ।।७।।
। सुमिरि संभु गिरिजा गनराजा । मुदित महीपति सहित समाजा ।।८।।
दो. । होहिं सगुन बरषहिं सुमन सुर दुंदुभी बजाइ ।।
।। बिबुध बधू नाचहिं मुदित मंजुल मंगल गाई ।।३४७।।
म. । समय बघुनि गुरु दे आदेशा । रघुकुलमणि करि पुरीं प्रवेशा -।।७।।
। स्मरुनि शंभु गिरिजा गणराजा । मुदित महिपति सहित समाजा ।।८।।
दो. । होति शकुन वर्षति सुमन देव वाद्य गजरांत ।।
।। विबुध वधू नाचति मुदित मंगलगीतें गात ।।३४७।।

अर्थ - (पुर प्रवेशाची शुभ) वेळ जाणून वसिष्ठ गुरुंनी आज्ञा दिली व रघुकुलमणि दशरथांनी शंभु गिरिजा व गणराजा (गणपति) यांचे स्मरण करून आनंदाने सर्व समाजासह नगरात प्रवेश केला ।।७-८।। (तेव्हा) शुभ शकुन होऊ लागले व देवांनी वाद्यांचा गजर करून (दुंदुभी वाजवून) पुष्पवृष्टी सुरू केली व अप्सरा विबुधवधू मंगल गीते गात नृत्य करू लागल्या ।। दो. ।३४७।।

टीका - चौ. ७-८(१) रघुकुलमणि शब्द दशरथ व राम या दोघांना मानसात अनेक ठिकाणी वापरला आहे, म्हणून दोघांनी प्रवेश केला असे म्हणता आले तरी मिरवणुकीत दशरथ मुख्य असून सर्वांच्या पुढे वसिष्ठांसहित रथात आहेत, त्यांच्या मागे मुनि साधुसमाज आहे व त्यांच्यामागे राम व भरतादि बंधु रथात आहेत, म्हणून येथे रघुकुलमणि = दशरथ हाच अर्थ सयुक्तिक आहे. (क) गुरुंनी आज्ञा दिली व या गलबल्यात व वाद्य गजरात दशरथास ऐकू आली त्याअर्थी वसिष्ठ दशरथ एकाच रथात जवळ जवळ आहेत हे न सांगता समजण्यासारखे आहे म्हणून स्पष्ट उल्लेख नाही. जनकपुरीतून प्रयाण करताना वसिष्ठांचा उल्लेख नव्हता तो येथे केला.

(२) स्मरुनि शंभु गिरिजा गणराजा - अयोध्येतून प्रयाण करताना 'हर गुरु गौरी गणेश' यांचे स्मरण करून रथात बसले व नंतर प्रयाण केले. त्यावेळी ज्यांचे स्मरण केले ते गुरु विश्वामित्र आता मिरवणुकीतच आहेत म्हणून त्यांचे नुसते स्मरण करण्याची आवश्यकता नाही. त्यावेळी जसे गुरु वसिष्ठ त्याच रथात होते तसेच आता आहेत. तेथे गुरु = वसिष्ठ असा अर्थ घेतल्यास येथे तशीच परिस्थिती असून गुरूस्मरण का नाही प्रश्न उद्भवतो व त्याचे कारण देता येत नाही म्हणून तेथे गुरु = विश्वामित्र हा केलेला अर्थ येथील वचनाने विशेष सिध्द झाला. तेथे हर गौरी व गणेश शब्द आहेत (दो-३०१ टी.प.) व येथें शंभू गिरिजा गणराज शब्द आहेत. हा शब्दभेद भावभेदनिदर्शक आहे. (क) हर - पूर्वी निघताना ज्या हेतूने हराचे स्मरण केले तो हेतु सिध्दीस गेला. त्यावेळी असलेली विरहव्यथा, दु:ख दैन्यादि हरण केले व आता शं कल्याणं भवति होत आहे, झाले आहे. आपल्या कृपेने माझे सर्व प्रकारे शं कल्याण झाले व आता शं सुख होत आहे. अशी कृतज्ञतामय प्रार्थना मनात केली. हे कृतज्ञतासूचक स्मरण आहे, ते याचना, अपेक्षा सूचक होते. (ख) गौरी = शब्द सौंदर्यसूचक आहे. सुंदर, सुशील, पतिव्रता सून मिळू दे अशी याचना त्यावेळी होती. ती सफल झाली, आता मनीषा आहे की गिरिजेचे सौभाग्य जसे गिरीसारखे अचल आहे तसे मिळालेल्या सुनेचे असावे. गिरि स्थिर, अचल असतो. (ग) गणेश - विघ्नगणांचे ईश असल्याने विघ्ने येऊ नयेत या भावनेने त्यावेळी स्मरण केले होते, त्याप्रमाणे निर्विघ्नपणे रघुवीर विवाह तर झालाच पण आता पुत्रगण नववधुगणासहित विराजत आहे, म्हणून कृतज्ञतासूचक हे गणराज - स्मरण आहे.

हिं / मागध सूत बंदि नट नागर / गावहिं जसु तिहुँ लोक उजागर ॥१॥
/ जय धुनि बिमल बेद बर बानी / दस दिसि सुनिअ सुमंगल सानी ॥२॥
/ बिपुल बाजने बाजन लागे / नभ सुर नगर लोग - अनुरागे ॥३॥
/ बने बराती बरनि न जाहीं / महा मुदित मन सुख न समाहीं ॥४॥

म / मागध सूत बंदि नट नागर / गाति यशा त्रैलोक्य विभाकर ॥१॥
/ जय रव विमल वेद-वर-वाणी / मंगलमय दशदिशिं ये कानीं. ॥२॥
/ विपुल वाद्य तै वाजूं लागति / नभिं सुर नगरीं जन अनुरागति ॥३॥
/ थाट वरातीचा वदवे ना / महा मोद मनिं सुख मावेना ॥४॥

अर्थ - मागध सूत, बंदी व नागरनट त्रैलोक्याला प्रकाशित करणाऱ्या (विभाकर विभा=विशेष प्रकाश, कर = करणारे) यशाचे गान करू लागले. ॥१॥ जयजयकाराचा ध्वनि व वेदपठनाचा श्रेष्ठ विमल ध्वनि दाही दिशांस ऐकू येऊ लागले ॥२॥ नाना प्रकारची विपुल वाद्ये वाजूं लागली, आकाशात देव व नगरात लोक अनुरक्त झाले. ॥३॥ वरातीचा थाटमाट तर सांगता येणे शक्य नाही. सर्वांना अपार मोद झाला असून सुख मनात मावत नाहीसे झाले आहे. ॥४॥

टीकाः- चौ. १-३ (१) गाति यशा त्रैलोक्य विभाकर - कोणाचे यश गातात हे येथे स्पष्ट सांगितले नसले तरी दशरथांचे यश असाच अर्थ येथील संदर्भास धरून आहे. कारण पुरप्रवेश करणाऱ्यात मुख्य दशरथ आहेत. 'जगीं तुम्हासम सुकृती कोणी । भूत न, नाही, होणे नाही' (१/२९४/५) असे वसिष्ठच म्हणाले आहेत. 'महि पातालिं भरे यश नाकां । राम सिते वरि मोडि पिनाकां' (१/२६५/५) असे राम यश त्रैलोक्य व्यापी असले तरी त्याचा संबंध येत नाही. दशरथ, वसिष्ठ, विश्वामित्रांच्या देखत केलेले रामयशगान रामचंद्रास न आवडता दुःखद वाटेल हे अयोध्येतील धर्म- नीती - व्यवहारमर्यादा पालन करणाऱ्या मागधादिकांस माहीत नाही असे कसे होईल ! मानसात 'उजागर' शब्द फक्त सात वेळा वापरला आहे पण कुठेही रामयशाला 'त्रैलोक्य उजागर' = त्रैलोक्य प्रकाशक म्हटलेले नाही. कारण श्रीरामकृपेने त्यांच्या सेवकांचे यश 'त्रैलोक उजागर' होते असे जांबवंताने (५/३/१-५) म्हटले आहे आणि रामकृपेनेच हनुमंताचे यश 'त्रैलोक्य उजागर' झाले असे सुचविले आहे. नलनीलांच्या यशालाही 'उजागर' म्हटले आहे. (६/३/७) असे असता श्रीराम यशाला 'त्रैलोक्य उजागर' म्हणणे कसे योग्य होईल ! (क) नागर - कुशल, प्रवीण, चतुर किंवा नगरांतले; या शब्दानें सुचविले कीं हे सर्व लोक वऱ्हाडाबरोबर गेले नव्हते, ते नगरांतच राहिले होते. दशरथराजांनी नगरीत प्रवेश करतांच त्यांची कीर्ति वर्णन करण्यास प्रारंभ केला. पहिल्या तीन चौपाया नगरांतील लोकांविषयींच आहेत. नागर शब्द केवळ 'नट' शब्दाकडेच घेणें योग्य; पूर्वी किंवा पुढें मागध सूत बंदी यांना 'नागर' म्हटले नाही. फक्त नटांनाच नागर विशेषण पूर्वी लावले आहे. 'नागर नट निरखिति चकित' (१।३०२) इतर लोक व काही स्त्रिया नगराच्या मुख्य वेशीच्या आत आधीच हजर आहेत.

चौ. ४ (१) थाट वरातीचा वदवेना - वरातीचा थाटमाट अवर्णनीय आहे. भाव हा की वऱ्हाडी अयोध्येतून गेले त्यावेळी व्याह्यांच्या नगरात जाण्यास निघाले असताही असा थाटमाट, कपडे, अलंकार, प्रसन्नता, सौंदर्य इत्यादि दिसले नव्हते. पण वऱ्हाडाबरोबर न गेलेल्या अयोध्येतील लोकांनी जेव्हा वरातीतील आपल्याच नागरिकांना पाहिले तेव्हा त्यास तो थाट पाहून आश्चर्य वाटले. त्यांनी अनुमान केले असेल की जनक राजानीच हा सर्व मान सन्मान सत्कार केला असला पाहिजे. (क) वऱ्हाडी गेले तेव्हा राम - लक्ष्मण वऱ्हाडात नव्हते व आता राम-लक्ष्मण आहेतच पण सीता, आदिशक्ती मूळमाया बरोबर आहे ! (ख) 'महामोद मनिं सुख मावेना' हा चरण सामोरे आलेली मंडळी व दशरथादि वरातीतील लोक या दोघांनाही लागू आहे. वरात चौघांचे विवाह होऊन आली म्हणून नगरातील लोकांस आनंद व सुख. 'जननी जन्मभूमिश्च

स्वर्गादपि गरीयसी' हे खोटे कसे होईल. लहान मुले, बायका, माता इ. पासून ३ ।३ ॥ महिने दूर राहिल्यावर आता नगरात प्रवेश करताना आनंद व सुख होणारच.

हिं । पुरबासिन्ह तब राय जोहारे । देखत रामहि भए सुखारे ॥५॥
। करहिं निछावरि मनिगन चीरा । बारि बिलोचन पुलक सरीरा ॥६॥
। आरति करहिं मुदित पुर नारी । हरषहिं निरखि कुअँर बर चारी ॥७॥
। सिबिका सुभग ओहार उघारी । देखि दुलहिनिन्ह होहिं सुखारी ॥८॥
दो । एहि बिधि सबही देत सुखु आए राजदुआर ॥
॥ मुदित मातु परिछनि करहिं बधुन्ह समेत कुमार ॥३४८॥
म. । पुरवासी राया जोहारति । फार, बघुनि रामास सुखावति ॥५॥
। ओवाळिती बहु मणिगण चीरां । वारिं विलोचनिं पुलक शरीरां ॥६॥
। आरति करति मुदित पुर नारी । हर्षति बघुनि कुमर वर चारी ॥७॥
। शिबिका पडदे सुंदर सारुनि । सुखमय होती वधूंस पाहुनि ॥८॥
दो. । असे देत सर्वां सुख राजद्वारी येत ॥
॥ ओवाळिती माता मुदें तनया वधूंसमेत ॥३४८॥

अर्थ - (दशरथांनी नगरात प्रवेश केल्यावर) पुरवासी लोक (पुरुष) राजाला जोहार करूं लागले, व रामास पाहताच ते फार सुखी झाले ॥५॥ पुरजनांनी पुष्कळ रत्ने, मोती, वस्त्रे वगैरे वस्तु ओवाळून टाकल्या व त्यांचे नेत्र अश्रूंनी डबडबले व शरीरांरावर रोमांच उभे राहिले ॥६॥ नगरातल्या स्त्रिया आनंदाने (ठिकठिकाणी) आरती ओवाळू लागल्या, चारी कुमारांना वरवेषात पाहून त्यांना हर्ष होऊ लागला ॥७॥ त्या मेण्यांचे (शिबिका) पडदे, दरवाजे, उघडून पाहू लागल्या व वधूंना पाहून सर्वजणी (ठायी ठायी) सुखी होऊ लागल्या ॥८॥ याप्रमाणे (मिरवत मिरवत) सर्वांना सुख देत राजद्वारापर्यंत आले तेव्हा माता आनंदित होऊन नववधूंसहित कुमारांना औक्षण व आरती करू लागल्या ॥ दो. ३४८॥

टीका - सूचना - वरातीची मिरवणूक एके ठिकाणी थांबली नाही हे लक्षात असावे जशी रामनवमीची पालखी मिरवत जाते व लोक शेंगा गुलाल उधळतात व घरोघरी आरती ओवाळतात तसेच येथे घडत आहे. मिरवणूक ठिकठिकाणी थोडी थोडी थांबत राजवाड्याकडे चालली आहे. प्रत्येक घरी त्याच त्याच गोष्टी केल्या जात आहेत.

चौ. ५-६ (१) या दोन चौपायात नगरातील पुरुषांच्या कृतींचे वर्णन आहे. वरातीत पुढे दशरथ राजा आहेत त्यांना दुतर्फा उभ्या असलेल्या घरोघरच्या पुरुषांनी जोहार केले, पण त्यांचे नेत्र रामदर्शनासाठी उत्सुक होऊन मागे बघत राहिले. तो मुनिमंडळींच्या मागल्या बाजूस त्यास प्रथम राम दिसले. बंधू बरोबर आहेत हे पुढील चौ. (७) वरून स्पष्ट आहे. परंतु प्रथमच राम दिसल्याने नेत्र तेथेच खिळले थोडावेळ; त्यामुळे त्यांचे लक्ष भरतादिकांकडे गेले नाही म्हणून येथे

फक्त रामचंद्रांचाच उल्लेख केला आहे. शिवाय सोने रत्ने वगैरे ओवाळणे हा व्यवहार त्यांना करावयाचा असल्याने आणि मिरवणूक पुढे पुढे जात असल्याने दुसरीकडे पाहण्यास वेळच नव्हता. ओवाळलेल्या वस्तू मागध सूतादिकांस देऊन टाकल्या. पुरुषांनी आरत्या ओवाळल्या नाहीत व स्त्रियांनी मणिरत्नादिक ओवाळले नाही. दोन्ही गोष्टी करण्याचा मान आज मातांचा आहे.

चौ. ७-८ (१) नगरातील स्त्रियांनी नुसती आरती ओवाळली. (तिकडे देवादिकांच्या पूजेत सुध्दा विशिष्ट पद्धतीने आरती नुसती ओवाळली जाते, त्यावेळी तास, घंटा, शंखादि वाद्यें वाजवितात पण तोंडाने आरत्या म्हणण्याची पद्धत नाही. अशी मुकी आरती ओवाळण्यासच 'आरती करणे' म्हणतात. साधूंच्या आखाड्यात सुध्दा अशीच पद्धती आहे, आपल्या इकडल्यासारखी आरतीची पद्धती नाही. देवे वगैरे सुध्दा म्हटले जात नाहीत. फक्त शेवटी सर्व गुरुपरंपरेचा जयजयकार करतात.) आज स्त्रिया रामदर्शनासाठी पुरुषांसारख्या उत्सुक नाहीत, त्या कशासाठी उत्सुक आहेत हे चौ. ८ वरून दिसते. आधी आरतीचा उल्लेख करून मग चारी कुमारांच्या दर्शनाचा उल्लेख केला, यावरून ते दुरुन दिसताच आरती ओवाळली. त्यांना जे पाहण्याची लालसा आहे ते कुमारांच्या मागेच असणार हे त्यांना माहीत असल्याने आल्या सगळ्या त्या मेण्यांजवळ.

(२) चौघा कुमारांचा उल्लेख करून लगेच शिबिका व नववधू यांचा उल्लेख करून सुचविले की चौघा वरांच्या रथांच्या पाठीशीच सीतादि बहिणींचे मेणे आहेत जनकपुरीतून हे मेणे अंतःपुराजवळून निघाल्यानंतर ते मिरवणुकीत कोणाच्या मागेपुढे होते याचा धागादोरा कवींनी हातीच लागू दिला नव्हता, येथे दाखविले की कुमारांच्या रथांच्या मागे जवळच नववधूंचे मेणे आहेत. येथे कुमार आणि वधू म्हटले वर वधू किंवा कुमार कुमारी म्हटले नाही. (३२७ छं/३ टी. प.) विश्वामित्र वधूंच्या मेण्यांच्या मागे असल्याचे पूर्वीच दाखविले आहे. विस्तार याचवून वाचकांची जिज्ञासा वाढविण्याच्या काव्यकलेचा हा एक नमुना आहे. (क) मेण्यांचे पडदे - दरवाजे बाजूस सारताच चार मेण्यात चार नववधू दिसल्या. सगळ्याच अत्यंत लावण्यसंपन्न दिसल्याने स्त्रिया फार सुखी झाल्या. हे भाग्य पुरुषांचे नाही!

दो. (१) याप्रमाणे ठिकठिकाणी, चौकाचौकातून थांबत थांबत वरातीची मिरवणूक राजवाड्याच्या मुख्य द्वारापाशी येऊन पोचली. ओवाळण्यासाठी निघालेल्या (दो. ३४६) मातांना कितीतरी वेळ वाट पहात रहावे लागले असेल. संध्याकाळचे ४/५ तरी वाजले असतील! त्यांचे पाय दुखू लागले असतील, कान कानोसा घेत आली जवळ आली जवळ असे सांगत राहिले असतील व त्या वाटेकडे बघत डोळे किती अधीर झाले असतील हे इतरांस कसे कळणार!

(२) राजद्वाराजवळ येण्यापूर्वी कुमारांचे रथ व वधूंचे मेणे पुढे सरसावले. आता दशरथांचे प्रामुख्य कमी होऊन या चार जोडप्यांचे महत्व सुरू झाले. कुमार रथातून उतरून व नववधू मेण्यातून उतरून गाठी मारल्या गेल्या व चार मेणे क्रमाने उभे राहिले. राम, भरत, लक्ष्मण, शत्रुघ्न या उतरत्या क्रमानेच उभे राहणार! (क) कुमार व वधू एकत्र एकेका वाहनातच होती हे म्हणणे वरील चौपायांवरून चुकीचे ठरते. एकाच वाहनात रामसीता असल्यावर पुरुषांना एकटे रामच

का दिसले व शिबिकांचे पडदे उघडण्याची स्त्रियांनाच का जरूरी भासली? पुरूषांना राम दिसले ते पडदे वगैरे न उघडताच व स्त्रियांना चारी बंधू दिसले ते हि पडदे न उघडताच. द्वाराजवळ आल्यावर एकाच वाहनात बसली असे कोणी टीकाकार म्हणतात, कोणी म्हणतात की वरात निघतांनाच एकेका वाहनात एकेक जोडपे होते. म्हणजे हिंदी टीकाकारात एकवाक्यता नाही. हे दुसरे मत साफ चूक असल्याचे आधीच सिध्द केले आहे व त्यापूर्वीचे मत अव्यवहार्य ठरते. टीकाकारातील या मतभेदांवरून, सध्याची तिकडील पद्धती व मानसातील वर्णन यात एकवाक्यता नाही हे ठरले. मानसाधारे जे सयुक्तिक वाटले ते या अल्प बुद्धीप्रमाणे प्रथम लिहिले आहे.

श्री मानस - गूढार्थ - चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय ३५ वा समाप्त.

अध्याय ३६ वा.

हिं । करहिं आरती बारहिं बारा । प्रेमु प्रमोदु कहै को पारा ॥१॥
। भूषन मनि पट नाना जाती । करहिं निछावरि अगनित भाँती ॥२॥
। बधुन्ह समेत देखि सुत चारी । परमानंद मगन महतारी ॥३॥
। पुनि पुनि सीय राम छबि देखी । मुदित सफल जग जीवन लेखी ॥४॥
। सखीं सीय मुख पुनि पुनि चाही । गान करहिं निज सुकृत सराहि ॥५॥
म. । करति आरती पुनः पुन्हां ही । प्रेमा प्रमोद वदवत नाहीं ॥१॥
। भूषण मणि पट नाना जाती । ओवाळति बिविधा नहिं गणती ॥२॥
। वधूं सहित निरखुन सूत चारी । परमानंद मग्न नृप - नारी ॥३॥
। सिता-राम-छबि घडिघडि बघती । मुदित, सफल जगिं जीवन गणती ॥४॥
। सखि सीतामुख घडिघडि पाहुनि । गान करिति निज पुण्या वानुनि ॥५॥

अर्थ - (माता) पुनःपुन्हा - वारंवार - आरती ओवाळू लागल्या, कारण (ही) प्रेमा (प्रेम) व प्रमोद इतका (वाढला !) आहे की त्याचे वर्णन करणे शक्य नाही. ॥१॥ भूषणे, रत्ने, वस्त्रे, इत्यादि नाना जातीचे विविध अगणित पदार्थ ओवाळून टाकीत आहेत ॥२॥ (व) चारी पुत्रांना त्यांच्या वधूंसहित निरखून पाहून सर्व राण्या परमानंदात मग्न झाल्या आहेत ॥३॥ सीता व राम यांच्या रूपाकडे पाहून पुनःपुन्हा मुदित होत आहेत व जगातील आपले जीवन सफल झाले असे त्यास वाटत आहे ॥४॥ (राण्यांच्या) सखी वारंवार सीतेचे मुख पाहून (चाही) आपल्या पुण्याची (सुकृताची) थोरवी वाखाणीत गान करीत आहेत ॥५॥

टीका - चौ. (१) 'करति आरती पुनःपुन्हां ही...' प्रेमाला व आनंदाला अपार भरती आल्यामुळे आपण अमूक प्रकारची आरती ओवाळली की नाही व जितक्या वेळा जशी ओवाळायची तशी तितक्या वेळा ओवाळली की नाही याचे स्मरण न राहून पुनःपुन्हां आरत्या ओवाळू लागल्या. सर्वच प्रेमानंदमग्न असल्याने हसे तरी कोणास कसे येणार ? 'प्रेमा प्रमोद वश सब माता । गात्र शिथिल, पद ये ना जाता'(३४६/१) अशी दशा नुसती रामागमन श्रवणाने झाली होती. आता तर प्रत्यक्ष समोर आहेत, मग या प्रेमाचे व प्रमोदाचे वर्णन कोण व कसे करू शकेल.

चौ. ३-५ (१) चारी जोडप्यांना पाहून परमानंदमग्न तर झाल्याच, परंतु सीताराम रूपाचा प्रभावच असा आहे की एकदा पाहून समाधानच होत नाही. पुनःपुन्हा पाहून ती शोभा (छबि) नयन मार्गांनी हृदयात नेऊन ठेवावी म्हणून प्रयत्न करीत असतील ! ॥ रूप अपार मदनरतिनिंदक ॥ व हृदय त्याच्यापेक्षा लहान, त्यामुळे ते तेथे जणू मावेना, म्हणून वारंवार पाहून घेत आहेत. राण्यांच्या सखीस तर असे वाटत आहे की अनंत जन्माचे पुण्य फळास आले म्हणून राण्यांच्या

सखी होण्याचे भाग्य लाभले व त्यामुळे आज हा सीतामुख दर्शनाचा परमानंद लाभ होत आहे, त्यामुळे सीताराम गुणगान मंगल गीतांनी करण्याचे बाजूस राहून त्या आपल्या पुण्याचे - सुकृताचे मंगलगीतांत वर्णन करू लागल्या. याने हेही दाखविले की त्या शीघ्र कवयित्री आहेत.

हिं / बरषहिं सुमन छनहिं छन देवा / नाचहिं गावहिं लावहिं सेवा ॥६॥
/ देखि मनोहर चारिउ जोरीं / सारद उपमा सकल ढँढोरी ॥७॥
/ देत न बनहिं निपट लघु लागी / एकटक रहीं रूप अनुरागीं ॥८॥

दो. / निगम नीति कुलरीति करि अरघ पाँवड़े देत ॥
/ बधुन्ह सहित सुत परिछि सब चलीं लवाइ निकेत ॥३४९॥

म. / क्षणाक्षणा सुर सुमन वर्षती / गाति नाचती भेट अर्पती ॥६॥
/ बघुनि मनोहर जोडे चारी / शोधि शारदा उपमागारीं ॥७॥
/ देतां ये ना अति लघु लागत / टकमक राही प्रेमें पाहत ॥८॥

दो. / निगम-नीति कुलरीतिं कृत अर्घ्य पायघडि देत
॥ ओवाळुनि सह वधू सुत भवनी घेउनि येत ॥३४९॥

अर्थ - देव क्षणाक्षणाला फुलांचा वर्षाव करून नृत्य व गान करीत आपली भेट अर्पण करीत आहेत. ॥६॥ चारी मनोहर जोडपी पाहून (त्यांना देण्यासाठी) शारदेने उपमांच्या आगारात (उपमा + अगार, आगार = घर, निवासस्थान) उपमा शोधल्या. ॥१॥ पण एकही उपमा देता येईना कारण त्या अति क्षुद्र वाटल्या तेव्हा साश्चर्य प्रेमाने पहातच राहिली (त्यांच्याकडे) ॥८॥ औक्षणादि करुन वेदविधी व कुलरीती केल्या आणि पायघड्या व अर्घ्य घालीत सर्व माता वधूंसहित पुत्रांना राजवाड्यात घेऊन गेल्या ॥ दो. ३४९॥

टीका - चौ. ६-८(१) वेळच्या वेळी पुष्पवृष्टी करणे व नृत्य गायन वादन करणे हीच देवांनी केलेली सेवा आहे, दिलेली भेट आहे. देवांनी प्रत्यक्ष येऊन सेवा करणे औचित्यभंग व माधुर्यविरस करणारे ठरले असते. येथे वाद्यांचा उल्लेख नसला तरी पूर्व संदर्भावरून व नृत्य गायन असल्यामुळे वाद्य वादन गृहित धरणे भाग आहे. (क) या चार वधूवरांना देण्यास कवींना तर उपमा नाहीच सापडत, पण काव्याची देवता, वाणीची देवता, जी सरस्वती देवी ती सर्व उपमांच्या खजिन्यात उपमा धुंडून धुंडून दमली, जी जी उपमा सापडली ती ती अत्यंत तुच्छ, क्षुद्र वाटू लागली. यांच्यासारखे वधूवरांचे जोडे हेच ! अगदी निरुपम आहेत. असे ठरवून ती या चार जोड्यांकडे पहात तटस्थ झाली. चित्रातल्या शारदेसारखी, पण लज्जित व आश्चर्यचकीत दिसू लागली.

दो. (१ अर्घ्य पायघडि देत - आधी अर्घ्य दिले व मग पायघड्या घातल्या असा येथे उल्लेख आहे. जनकाच्या राजद्वारापाशी राम घोड्यावरून गेले तेव्हा तेथे 'पायघड्या नानाविध रोचक ॥ आधी घातल्या गेल्या व मग''करूनि आरत्या अर्घ्य अर्पिती'(३१९/३-४) येथे आरत्या, अर्घ्य व पायघड्या असा क्रम आहे. चारी जोडपी मेण्यात असताच आरत्या व ओवाळून

टाकणे हा विधी उरकला. नंतर मातांनी स्वतः आपल्या हातांनी पायघड्या घातल्या, तेव्हा चारी जोडपी क्रमशः पायघड्यांवर उतरली, क्रमशः अर्घ्य दिले गेले व मग माता पायघड्या घालीत त्यांना राजवाड्यात घेऊन गेल्या, असे मानणेच योग्य आहे. अर्घ्य आधी की पायघड्या आधी याबाबतीत हिंदी टीकाकारांतच मतभेद आहेत. शिवाय सीतेने कठीण भूमीवर कधी पाऊल सुध्दा टाकले नाही असे पुढे कौसल्येने श्रीरामचंद्रासच सांगितले आहे. (२/५९/५ पहा.) जमिनीवर उतरल्या जोड्या असे मानल्यास त्या वचनाला बाध येतो. जो क्रम रामचंद्रांच्या वरघोड्याच्या वर्णनात आहे तोच क्रम घेणे योग्य, तेथे घोड्यावर होते म्हणून आरती = ओवाळणी करणे फार कठीण गेले असते म्हणून उतरल्यावर प्रथम ते केले. येथे पालख्या = मेणे खाली ठेवल्यावर तशी अडचण नव्हती. अशाच मजा सापडतील पण निरखून पाहिले पाहिजे.

हिं *। चारि सिंघासन सहज सुहाए । जनु मनोज निज हाथ बनाए ॥१॥*
। तिन्हपर कुअँरि कुअँर बैठारे । सादर पाय पुनीत पखारे ॥२॥
। धूप दीप नैबेद्य बेद बिधि । पूजे बर दुलहिनि मंगलनिधी ॥३॥
। बारहिं बार आरती करहीं । ब्यजन चारु चामर सिर ढरहीं ॥४॥
। बस्तु अनेक निछावरि होहीं । भरीं प्रमोद मातु सब सोहीं ॥५॥

म. *। चार सहज सुंदर सिंहासन । जणूं मनोजें निर्मित आपण ॥१॥*
। बसवुनि कुमरि कुमारां त्यावर । प्रक्षालित पद पावन सादर ॥२॥
। धूप दीप नैवेद्य वेद-विधिं । पूजित वर सवधू मंगलनिधि ॥३॥
। पुनःपुन्हा आरति ओवाळति । व्यजन चारू चामर शिरिं ढाळति ॥४॥
। वस्तु अमित ओवाळून टाकति । मोद मग्न माता सब शोभति ॥५॥

अर्थ - सहज सुंदर अशी चार सिंहासने मांडलेली असून ती जणू मनोजाने (मनोजें - मदनानें) आपण स्वतः (आपल्या हातांनी) बनविली आहेत ॥१॥ त्यावर कुमारी व कुमारांना (वधूवरांना) बसवून मातांनी त्यांचे पावन पाय आदराने धुतले ॥२॥ (आणि) वेदविधीप्रमाणे मंगलनिधान वरांचे त्यांच्या वधूंसह धूप, दीप, नैवेद्य वगैरे उपचारांनी पूजन केले ॥३॥ पुनःपुन्हा आरत्या ओवाळल्या व त्यांच्या मस्तकांवर सुंदर पंखे व सुंदर चवऱ्या ढाळल्या ॥४॥ (मग) अगणित, अपार वस्तु त्यांच्यावरून ओवाळून टाकल्या गेल्या, व सर्व माता आनंदमग्न होऊन शोभू लागल्या ॥५॥

टीका - चौ. १-५ (१) चारी भाऊ सहज सुंदर आहेत. सीता 'सुंदर सुंदरतेला करते' अशी सहज सुंदरी आहे. त्यांना बसण्यास सिंहासने सुध्दा सहज सुंदर पाहिजेतच (क) मनोज = मदन, फार सुंदर आहे. जणू त्याने आपल्या मनाला रुचेल असे. १/१ सिंहासन या चार बंधूंकरता तयार करून, ती सर्व ते अंतःपुरात येण्याच्या आधीच तेथे मांडून ठेवली आहेत. (२) येथे कुमरी व कुमार हे दोन्ही वात्सल्यसूचक शब्द वापरले व त्यातही कुमारींचा उल्लेख प्रथम करून सुचविले की सर्व राममातांचे या नवीन सुनांवर पुत्रांपेक्षा सुध्दा अधिक वात्सल्य प्रेम

बसले. पुत्रांपेक्षा सुनांना अधिक मान दिला असें या चौपाईने वाटण्याचा संभव आहे. म्हणून पुढल्या चौपाईत 'वरवधू' हा पूजनाचा क्रम दाखविला आहे. कुमरि कुमार बसविले असे म्हटले असले तरी कुमारींना आधी बसविल्या असे मानणे अनर्थकारक ठरेल. कारण पति बसण्यापूर्वी पत्नीने बसणे नारीधर्म - स्त्रीधर्म विघातक आहे. जनकाच्या मुली तसे कधीच करणार नाहीत. (क) प्रक्षालित पद पावन सादर - सादर = श्रध्दायुक्त अंतःकरणाने. यावेळची ही पूजा लक्ष्मीनारायण भावनेने करावयाची असते. सादर शब्दाने ही भावना सुचविली आहे. 'पावन' शब्दाने कवींनी श्रोत्या, वक्त्यांच्या पुढे आधिदैविक रहस्य प्रगट केले आहे. हे चौघे मनुष्य नाहीत, भगवंताचे अवतार आहेत हे सुचवून ठेवले. पावनत्वाविषयींचे उल्लेख अहिल्या स्तुती वेदस्तुति व ३२४ छंद १ मध्ये पहावे. कौसल्येसहित सर्व राण्या माधुर्य भावांत आहेत हे येथे सुचविले आहे. राम परमात्मा, परब्रह्म आहेत हे कौसल्या व सुमित्राच जाणते हे विसरून भागणार नाही.

(३) मोदमग्न माता सब शोभति - परमानंदाने फुलून माता परम प्रसन्न झाल्या आहेत व त्यामुळे त्या फार शोभत आहेत. या नंतर तीन चौपाया व एक दोहा यात मातांच्या मोदाचे वर्णन करतील व त्यापुढे एका दोह्यात लोकरीतींचा उल्लेख करून या अंतःपुरातील वधूवर - पूजनाचा उपसंहार करतील.

हिं *। पावा परम तत्त्व जनुं जोगी । अमृत लहेउ जनु संतत रोगीं ॥६॥*
। जनम रंक जनु पारस पावा । अंधहि लोचन लाभु सुहावा ॥७॥
। मूक बदन जनु सारद छाई । मानहुँ समर सूर जय पाई ॥८॥

म. *। परम तत्त्व जणुं पावे योगी । लभत अमृत जणुं संतत रोगी ॥६॥*
। जन्मरंक जणुं परीस पावत । जणुं जन्मांध सुलोचन लाभत ॥७॥
। मूक वदनिं शारदें वसावें । जणूं शूर समरीं जय पावे ॥८॥

अर्थ - योग्याला जणुं परम तत्त्वाचा लाभ व्हावा, संतत रोग्याला जणुं अमृत लाभावे. ॥६॥ जन्म रंकाला जणु परीस मिळावा व जन्मांधाला जणु डोळे (दृष्टी) मिळावे ॥७॥ मुक्याच्या जिव्हेवर (वदन) जणुं शारदेने निवास करावा व जणुं शुराला युध्दात जय मिळावा ॥८॥ (या सर्वांच्या आनंदाच्या अनंतपट आनंद मातांना झाला असे पुढील दोह्यात सांगतील.)

टीका (१) राम बंधूंसहित विवाहित होऊन घरी परत आले हा हेतु आहे. मातांना आनंद झाला हे कार्य आहे. त्यांना किती व कसा आनंद झाला हे सांगण्यास उपमा नाही. त्या आनंदाची कल्पना थोडी तरी करता यावी म्हणून या तीन चौपायात सहा उत्प्रेक्षांनी वर्णन केले आहे. आनंद प्राप्तीच्या हेतुचे हे सहा नमुने आहेत. योगी, संततरोगी, जन्मरंक, जन्मांध, मूक व शूर ही सहा उपमाने आहेत. माता यांच्यासारख्या नाहीत. या प्रत्येकाला होणाऱ्या आनंदाची गोष्टच सोडा, या साही जणांच्या एकत्रित केलेल्या आनंदाला सुध्दा मातांच्या आनंदाची व सुखाची बरोबरी

करता येणार नाही. आनंदाच्या हेतुचे कथन हे उत्प्रेक्षा करण्याचे एक कारण आहे. आनंद हे फल दोन्हींकडे न्यूनाधिक प्रमाणात आहे.

(२) या उत्प्रेक्षांच्या निमित्ताने रामविरहकालातील मातांची दशा कशी होती व त्या कशा वागत होत्या हे सुचविले आहे. आता मातांच्या स्थितीशी यांची तुलना करू -

१ - परम तत्त्व जणु पावे योगी -

(१) परमतत्त्व = ब्रह्म त्याची प्राप्ती म्हणजे निर्गुण अपरोक्ष साक्षात्कार. परमतत्त्व = परमार्थ, परब्रह्म राम. 'परम तत्त्वमय योगिजनांसी । शांत शुध्द सम स्वयं प्रकाशी' (१/२४२/४) व्यापी ब्रह्म राम जग जाणे । परमानंद परेश पुराणे (१/११६/८) परमतत्त्व = परमार्थ परमतत्त्व प्राप्तीने काय लाभ होतात पहा. 'मनि शत दुःख न दाव न राहे । जणुं योगी परमार्था लाहे' (२/२३९/३) 'नाथ आज मज काय न लाभत । दुःख दोष दारिद्र्य दाव गत (२/१०२/५), परमतत्त्व प्राप्तीच्या पूर्वी दुःखदोष दारिद्र्य (= मोह) व दाव असतात हे ठरले. (क) परमतत्त्व प्राप्तीसाठी योग्याला यमनियम आसन प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा, ध्यान व समाधि या अष्टांगांचा अभ्यास करावा लागतो. आहार, विहार, व्यवहार व निद्रा ही अगदी नियमित व युक्त ठेवावी लागतात.

(२) रामविरह काळात कौसल्यादि माता धारणा ध्यान समाधीत मग्न असत. योगसिध्दी = रामदर्शन जो जो लांबत चालली तो तो चिंता व तळमळ वाढत गेली. श्रीराम ध्यानाशिवाय बाकीच्या विषयात त्यांचे विमल वैराग्य वाढत होते. एकान्ताची आवड व जनसंगतीची अरुचि वाढत होती. राम स्वतःच परमतत्त्वमय असल्याने त्यांचे दर्शन म्हणजेच परमतत्त्व - प्राप्ति व त्याने पूर्ण पारमार्थिक ऐश्वर्य व त्यापासून मिळणारा आनंद सुचविला.

२ लभत अमृत जणुं संतत रोगी -

योगी युक्ताहार विहारादि करतात, पण कौसल्यादि माता तसे करीत नव्हत्या म्हणून ही दुसरी उत्प्रेक्षा करावी लागली. जनकपुरीतील स्त्रियांच्या बाबतीत 'मरणशील जशि सुधा पावतो' असे म्हटले. मरणासन्न प्राणी स्वतः काहीच करू शकत नाही. तो शुध्दीवरही नसतो, परंतु संतत रोगी (क) अटोकाट प्रयत्न करतो. (ख) त्याचे अन्न जवळ जवळ सुटल्यासारखे असते. (ग) रात्री निद्रा येत नाही असेच राममातांचे झाले होते. (घ) रोगाच्या वेदनांनी आई ग ! इत्यादि विव्हळत असतो, तशाच राममाता रामा ! रामा ! लक्ष्मण ! असे विव्हळत कण्हत असत. (ङ) शरीर कृश झालेले असते. (च) पांढरे फटफटीत, निस्तेज, उदास, चिंताग्रस्त मुख दिसत असते. (छ) हिंडण्याफिरण्याची शक्ती नसतो. (ज) तोंडाची चव व ज्ञानेंद्रियांची शक्ती कमी झालेली असते. (झ) निरनिराळी औषधे घेत असतो, माता विविध अनुष्ठाने करीत करवीत होत्या. (ञ) नवे नवे वैद्य, मांत्रिक इ. पाहतो. माता निरनिराळ्या देवतांची पूजा करून नवस करीत होत्या. (ट) देवांना अगदी कळवळून वारंवार प्रार्थना करीत असतो. (ठ) सणवार, उत्सव इ. पाहून ऐकून अधिक दुःखी होतो. (ड) नवी उंची वस्त्रे, भूषणे इ. नकोशी वाटतात. (ढ) सर्वत्र निराशामय दिसत असते. (न) शास्त्रोक्त दानधर्म, यंत्र, तंत्र इत्यादींचा उपयोग करतो. (त) मरण भय पुढे

उभे असते. (थ) दुसऱ्यांनी अन्न भरवावे लागते इत्यादी प्रकारे जशी संतत रोग्याची दुर्दशा होते पण जीवनाशा सुटत नाही तसे मातांचे झाले होते हे 'संतत रोगी' उपमानाने सुचविले. अशा संतत रोग्याला अमृत मिळाले म्हणजे तो तत्काळ रोगमुक्त होऊन शरीर पूर्ण आरोग्य संपन्न होते, रोगजनित सर्व दुष्परिणाम एका क्षणात नष्ट होतात व उलट अजर अमर होतो. दानधर्म करतो, देवपूजा उत्सव करतो नवस फेडतो व सर्व पूर्व व्यवहार शतपट उत्साहाने करू लागतो. असेच माता करीत आहेत. या उत्प्रेक्षेने पूर्ण शारीरिक सुखप्राप्ती, निरोगीपणा व अजरामरता यांची प्राप्ती सुचविली. या गोष्टी इतर पाच उत्प्रेक्षांनी सांगता येत नाहीत.

३. जन्मरंक जणु परीस पावत -

(१) जन्मरंकाला कोणतेही ऐहिक सुखोपभोग मिळणे शक्य नसते. मातांना ते विषासारखे वाटत म्हणून त्यांनी ते सोडले होते. (२) कुठेही मानसन्मान मिळत नाही. मातांना तो नकोसा झाला होता. (३) हितकांक्षी सुविचारी, भाग्यवान, विश्वास, श्रध्दा संपन्न जन्मरंक एकांता तपस्या करीत असतो. माता व्रतोपवासदि तपश्चर्या करीत होत्या. 'रमा-विलास राम-अनुरागी । त्यजिति वमन सम जन बडुभागी' या उत्प्रेक्षेने ऐहिक ऐश्वर्य व धनाने मिळणारे सर्व ऐहिक सुख यांचा लाभ सुचविला.

४. जणु जन्मांध सुलोचन लाभत

(१) रूप विषयाचा भोग व त्याने मिळणारे सुख जन्मांधाला मिळत नाही. (२) सुरूप, कुरूप, प्रकाश, सौंदर्य इत्यादि त्यास माहीत नसते. (३) पराधीनता प्राप्त होते. (४) तो स्वतः कुरूप दिसतो. (५) व्यवहार, हिंडणे, फिरणे इ. अशक्यवत होते व नकोसे वाटते. (६) लोक कीव करतात व दीन - हीन दिसतो. मातांची अशीच दशा झाली होती. त्यांचे दोन विलोचन गेले होते. 'भरत राम दोन्ही किं ममाक्षी'(२/३१/६) राम असतील तेथे लक्ष्मण व भरत असतील तेथे शत्रुघ्न असावयाचेच. हे दोन विलोचन नसल्यामुळे माता चर्मचक्षूंचा उपयोग करण्यास धाबरत 'नयनानंद दान जे दाते' ते (रामलक्ष्मण) निघून गेल्यावर जगात पहाण्यासारखे काही उरलेच नाही असे त्यांस वाटत असे. घरात पाहिले तरी रामलक्ष्मणांची स्मृती जागृत करणारे काही ना काही पदार्थ दिसून विरहाग्नीच्या ज्वाळा भडकत असत, व बाहेर पाहिले तरी तेच, आकाशाकडे पाहिले तरी तेच. नेत्रेंद्रियांचा आनंद घेणे जसे मातांनी सोडले होते तसे इतर ज्ञानेंद्रियांचा उपयोग करणेही त्यांनी बंदच केले होते हे सुचविले. रामदर्शनाने नेत्रेंद्रिय तृप्ती व इतर ज्ञानेंद्रिय तृप्ती या उत्प्रेक्षेने सुचविली

५. मूक वदनि शारदे वसावे -

(१) मुक्याला बोलता येत नाही व ऐकू ही येत नाही राममातांच्या वाणीचा व कानांचा विषय रामचंद्र व त्यांच्या लीला, रूपगुण इत्यादींची आपसांत चर्चा हा होता. 'राम लक्ष्मणच दूर गेलेले' त्यांचे कर्तृत्व व कुशल ऐकण्यासाठी कान आर्त झालेले, पण ते ही मिळाले नाही. म्हणून त्यांनी बोलणे बंद केले होते. व्रतानुष्ठानासाठीही मौन रहात होत्या. वाणी हे कर्मेंद्रिय आहे, म्हणून येथे सुचविले की इतर कर्मेंद्रियांची कामेही बरीच बंद पडली होती. रामप्राप्तीने कर्मेंद्रियतृप्ती झाली. शारदा फार बोलकी, शुध्द, निर्मल, रमणीय, भाषा वापरणारी आहे. आता मातांची वाणी

व कर्मेंद्रिये रामगुणगान व रामसेवा याने आपली क्षुधा शमविण्याचा प्रयत्न करीत राहतील.

६ जणुं शूर समरी जय पावे -

(१) शूराला जय मिळाल्यावर प्रथम जर कोणत्या गोष्टीबद्दल आनंद होत असेल तर आपण जय मिळेपर्यंत जगलो याचा. (क) जीवन सफलतेचा (ख) कीर्तीलाभाचा (ग) कुळाच्या नावलौकिकात भर टाकल्याचा. (छ) नूतन ऐश्वर्य प्राप्तीचा (ड) नवीन अधिकार - सत्ता - वृध्दिचा(च) भावी सुखांचे मनोरथ करण्याचा (छ) व विजयोत्सवाचा असा अनेक प्रकारे आनंद होतो. (ज) इष्ट देवतेविषयी कृतज्ञता व श्रध्दाबुद्धि इत्यादि लाभ शूराला रणांगणात विजय मिळाल्याने होतात.

(२) रामदर्शन - रामप्राप्ती होण्यापूर्वीच प्राण विरहाने निघून गेले नाहीत. (क) रामयशाने मातांची कीर्ती वाढली. (ख) रघुकुळाची कीर्ती त्रैलोक्यात पसरली. (ग) राम-लक्ष्मणादींचा विवाह झाला. (घ) चार परमसुंदर, अनुरूप सुना आल्या. (ड) आता यांना पुत्र होऊन वंशपरंपरा चालू राहील इत्यादी मनोरथांचा आनंद (च) सर्व साधने सुफल झाली म्हणून भगवंताविषयी कृतज्ञता (छ) नाना प्रकारचे उत्सव व विप्र संतर्पण करूं हा आनंद (ज) केलेले सगळे नवस आता उद्याच फेडू इ. मनोरथांचा आनंद असे लाभ मातांना झाले. या उत्प्रेक्षेने जीवित साफल्य व कीर्तीलाभ दर्शविला.

सिंहावलोकन (१) सहा उत्प्रेक्षांनी क्रमशः (१) पूर्ण पारमार्थिक सुख व ऐश्वर्य (२) शरीरारोग्य, अजरता व अमरता. (३) पूर्ण ऐहिक ऐश्वर्य व धनाने मिळणारे सुखोपयोग. (४) पंच ज्ञानेंद्रिय तृप्ती (५) पंचकर्मेंद्रिय तृप्ती (६) जीवन सफलता व कीर्ती या गोष्टींचा लाभ सूचित केला. या गोष्टीहून निराळे आणखी काही प्राप्तव्य जगात नाही असे सकृतदर्शनी वाटेल, पण यात अनपायिनी परमप्रेमरूपा रामभक्ती नाही. (२) यात आद्यस्थान परमतत्त्व प्राप्तीला देऊन शेवटचे स्थान कीर्तिला दिले आहे. भाव हा की ही पहिली गोष्ट (परमतत्त्व प्राप्ती)जर घडली नाही व बाकीच्या सगळ्या घडल्या तरी जीवित सफलता - कृतार्थता नाही. आणि ही पहिली प्राप्त झाली व बाकीच्या मिळाल्या नाहीत तरी मानवदेहाची सफलता होऊ शकते.

कारण 'मोह (अज्ञान) नाशविण रामपदिं दृढ, अनुराग न तात' (७/६१) परमतत्त्व प्राप्ती = दृढ आत्मज्ञान प्राप्ती. हे मिळाल्यावरच दृढ रामभक्ति मिळू शकते व कृतार्थता होते. पण सर्व आनंदाला मातांच्या आनंदाची सर नाही.

***हिं. दो.** । एहि सुख ते सत कोटि गुन पावहिं मातु अनंदु ॥*
॥ भाइन्ह सहित बिआहि घर आए रघुकुल चंदु ॥३५० रा. ॥
। लोक रीति जननी करहिं बर दुलहिनि सकुचाहिं ॥
॥ मोदु बिनोदु बिलोकि बड़ । रामु मनहिं मुसुकाहिं ॥३५० म. ॥

***म. दो.** । या सौख्या शतकोटिपट मातांना आनंद ॥*
॥ बंधूंसह परिणीत घरिं आले रघुकुलचंद ॥३५०॥

दो. *। लोकरीति जननी करिति वर वधु संकुचतात ।*
। पाहुन मोद विनोद अति सस्मित राम मनांत ॥३५० म. ॥

अर्थ - वरील सहाही जणांच्या सुखाच्या शतकोटिपट आनंद मातांना झाला. कारण रघुकुलचंद्र रामचंद्र बंधूसहित विवाहित होऊन घरी आले ॥दो. रा.॥ जननी लोकरीति रिवाज करू लागल्या तेव्हा वर व नववधू यांना संकोच वाटू लागला. लोकरीतीतील थट्टा विनोद व त्यामुळे मातांना होणारा आनंद पाहून राम मनातल्या मनात स्मित करते झाले ॥दो. ३५०॥

टीका : दो. रा. (१) मातांना जे सुख झाले ते वरील प्रत्येकाच्या व साही जणांच्या एकत्रित केलेल्या सुखाच्या शतकोटिपट आहे. शतकोटि = अनंत, अपार. कारण हेच की योगी व्यक्तीला परमतत्त्वलाभ झाला तरी ते तत्त्व त्याला इंद्रिय गोचर होत नाही. मातांना परमतत्त्व राम प्रत्यक्ष दिसले, पुत्र होऊन घरात वाढले व ३।३॥ महिन्यांच्या अत्यंत तापदायक विरहानंतर आज घरी आले. विवाह करून आले. एकट्याचाच नव्हे तर भावांचाही विवाह झाला. सुना मिळाल्या त्यासुध्दा पुत्रांसारख्याच अद्वितीय, निरुपम ! यामुळे मातांना जे सुख झाले, जो आनंद झाला त्याच्या तुलनेला सुनयना व जनकराज यांची उपमा सुध्दा अपुरीच पडणार. (दो. ३१८ व ३४१ - ३४२/२-३ पहा. (क) रामलक्ष्मण गेल्यापासून परत येईपर्यंत मातांची दशा कशी होती व काय करीत असत याचे थोडक्यात सुंदर वर्णन गीतावलीत बा. कांण्ड ९९, १०० व १०१ या पदात आहे. ती पदे पहावी म्हणजे येथे केलेला उत्प्रेक्षांचा विस्तार खरा वाटेल. (ख) रघुकुलचंद - चंद हा शुध्द संस्कृत शब्द आहे. याने शितलता, आल्हाद, सुधा, सौंदर्य, तापनिवारण इत्यादी गोष्टींचा लाभ रघुकुळाला झाला हे सुचविले.

दो. म. (१) लोकरीति जननी करिति - वेदविधीचे वर्णन पहिल्या पाच चौपायात केल्यानंतर लगेच लोकरीतिं वर्णन करणे पूर्व प्रणालीप्रमाणे योग्य ठरले असते, तसे करून मग मातांच्या आनंदाचे वर्णन केले असते तर काय बिघडले असते ? वरवधूपूजनादि वर्णनाला १२ ओळी स्वतंत्रपणे खर्च कराव्या लागल्या असत्या, विस्तार पाच ओळी वाढला असता. मातांचा आनंद त्या पूजनाच्या लोकरीती करण्याच्या अंगभूत असल्याने दोन्हींच्यामध्ये वर्णन केला व हे प्रकरण बारा ओळीत पुरे केले. आता हा आनंद मातांना बाराही महिने उपभोगण्यास सापडणार आहे. 'सुख हि दुःखान्यनुभूय शोभते' निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः "अति आतपे विकल जो झाला । तरु छाया सुख कळते त्याला ॥' (७/६९/३) या वचनांची सत्यता येथे दाखविली.

(२) लोकरीती - जनकपुरीत विवाहानंतर चौघांना गौरीहरांजवळ नेऊन हास्यरसोत्पादक लोकरीती जशा केल्या (३२६ छं. २/३ टी. पहा.) तशाच इथे केल्या. इतरांनी हसणे व वधूवरांनी संकोचित होणे इत्यादी गोष्टी झाल्या. माताजवळ आहेत म्हणून मनातल्या मनात राम हसले, नाहीतर उघड उघड हसले असते. (क) रघुनाथांच्या स्मितात हेतु आहे की कौसल्येच्या ठिकाणी ऐश्वर्यभाव जागृत होऊ नये. ऐश्वर्यभाव जागृत झाल्याने इतका आनंद झाला नसता. मातांना व

कौसल्येला अधिक सुख व्हावे एवढ्यासाठी ही लीला केली. 'भक्त सुखदायी' हे ब्रीद असल्याने स्वतः आपल्याकडे त्या खेळादिकांत हार घेऊन संकोचित होऊन हास्यरसाला भरती आणीत आहेत.

ल. ठे. - या प्रकरणातील सहा उत्प्रेक्षा व आनंद वर्णन करणारा दोहा यात ज्ञानभक्ती प्राप्तीची सर्व साधन परंपरा सूत्ररुपाने भरून ठेवली आहे. तो स्वतंत्र लेखाचा विषय आहे.

हिं. *। देव पितर पूजे बिधि नीकी । पूजीं सकल बासना जी की ॥१॥*
। सबहि बंदि मागहिं बरदाना । भाइन्ह सहित राम कल्याना ॥२॥
। अंतरहित सुर आसिष देहीं । मुदित मातु अंचल भरि लेहीं ॥३॥
। भूपति बोलि बराती लीन्हे । जान बसन मनि भूषन दीन्हे ॥४॥
। आयसु पाइ राखि उर रामहि । मुदित गए सब निज निज धामहि ॥५॥

म. *। करिति सुविधिं सुर पितर पूजना । पुरतां सकलहि मनोवासना ॥१॥*
। त्यां वंदुनि मागति वरदाना । बंधू सहित राम - कल्याणा ॥२॥
। अंतर्हित सुर आशिस देती । मोदें माता पदरीं घेती ॥३॥
। नृप वऱ्हाडि बोलावुनि घेती । यान वसन मणि भूषण देती ॥४॥
। आज्ञा मिळे, ध्यात हृदिं रामा । मुदित जाति सब निज निज धामा ॥५॥

अर्थ - मनातील सर्व इच्छा पूर्ण झाल्यामुळे मातांनी देव व पितर यांचे पूजन यथाविधी उत्तम प्रकारे केले. (सुविधी) ॥१॥ त्या सर्वांना वंदन करून भावासहित रामाचे कल्याण व्हावे हे वरदान मागितले ॥२॥ देवांनी गुप्त राहून आशीर्वाद दिले व ते मातांनी आनंदाने पदरात (पदर पसरून) घेतले ॥३॥ (राजवाड्यात प्रवेश केल्यावर) दशरथ राजांनी सर्व वऱ्हाड्यांस बोलावून घेतले व वाहने, वस्त्रे, भूषणे, रत्ने इत्यादी अहेर त्यांना दिले ॥४॥ आज्ञा मिळताच ते सर्व लोक रामाचे ध्यान करीत आनंदाने आपापल्या घरी गेले ॥५॥

टीका. चौ. १-३ (१) सुर पितर पूजना - रामलक्ष्मण गेले व नंतर भरतशत्रुघ्नही वऱ्हाडाबरोबर गेले, लवकर आले नाहीत व कुशल समाचारही नाहीत म्हणून देवादिकांना नवस केले असतील ते फेडले (२) बंधूसहित रामकल्याण - ही सर्वच मातांची मागणी आहे. सर्वमातांचे रामावर विशेष प्रेम आहे हे दाखविले. तथापि व्यावहारिक बाबतीत सर्व मातांना चौघेही सारखेच प्रिय आहेत. या मातांमध्ये कैकयीही आहे व तिने सुध्दा बंधुसहित रामकल्याणच मागितले. राम कल्याण मुख्य व त्यांच्याबरोबर इतर तिघांचे कल्याण व्हावे ही सर्वांचीच भावना आहे. कौसल्यासुध्दा पूर्ण माधुर्यभावात रंगली आहे. जनकसुनयना यांच्यासारखा ऐश्वर्यभाव येथे नाही. (३) देव गुप्त (अंतर्हित) राहिले आहेत पण आशीर्वाद स्पष्ट ऐकू येत आहेत. स्त्रिया ज्यावेळी कळवळून प्रार्थना करतात व देव, संत इत्यादींना वंदन करतात तेव्हा दोन्ही हातांनी आपला पदर जमिनीवर पसरून झोळीसारखा धरून करतात व मागणे मागतात. तसेच मातांनी पूजेनंतर केले,

तेव्हा देवांनी स्पष्ट शब्दांनी आशीर्वाद दिले तेव्हा नमस्कार करून पदर तसाच धरून उठल्या, व मग पदराचे दोन्ही हात सोडले.

चौ. ४-५ (१) नृप बऱ्हाडि बोलावुनि घेती - प्रथम वरवधू उतरून त्यांना ओवाळण्याचा वगैरे विधी होऊन राण्या, सखी व इतर स्त्रिया वर वधूंना अंतःपुरांस घेऊन गेल्या. वधूवर राजद्वारातून आत गेल्यावर दशरथांनी राजद्वारांतून आत प्रवेश केला व वऱ्हाड्यांना बोलावून घेतले. तिकडे अंतःपुरात वधूवर पूजनादि कार्यक्रम सुरू झाला व त्याचवेळी दशरथांनी आहेर करण्याचा कार्यक्रम पुरुष मंडळीत सुरू केला. प्रथम सुरु झालेल्या कार्यक्रमांचे संपूर्ण वर्णन करून आता हे वर्णन सुरू केले. ज्याच्या त्याच्या योग्यते प्रमाणे अहेर दिले. सर्व लोक घरी जाण्यासाठी उतावीळ झाले आहेत. राजाचा निरोप घेऊन आनंदाने आपापल्या घरी गेले, परंतु जाताना राजाने न दिलेली एक वस्तु अगदी गुप्तपणे घेऊन गेले, राम मूर्तीला हृदयात ठेऊन तिचे ध्यान करीत गेले.

हिं. *। पुर नर नारि सकल पहिराए । घर घर बाजन लगे बधाए ॥६॥*
। जाचक जन जाचहिं जोइ जोई । प्रमुदित राउ देहिं सोइ सोई ॥७॥
। सेवक सकल बजनिआ नाना । पूरन किए दान सनमाना ॥८॥

दो. *। देहिं असीस जोहारि सब गावहि गुनगन गाथ ॥*
॥ तब गुर भूसुर सहित गृहँ गवनु कीन्ह नरनाथ ॥३५१॥

म. *। पुर नर नारिंस अहेर दिधले । घरि घरि उत्सव - घोष चालले ॥६॥*
। जाचक जन जें जें ही मागति । प्रमुदित भूप देति ते त्यांप्रति ॥७॥
। सेवक सब वाजंत्री नाना । केले तुष्ट दान - सन्माना ॥८॥

दो *। जोहारुनि आशीर्वचन देति गाति कीर्तींस ॥*
॥ तै गुरु भूसुर - युत गृहीं गमन करिति नृपतीश ॥३५१॥

अर्थ - (वऱ्हाड्यांना अहेर केल्यावर) नगरातील स्त्रिया व पुरुष (वरातीबरोबर राजवाड्यात आलेले) या सर्वांना आहेर दिले. (ती सर्व मंडळी घरोघर परत गेली) व त्यांनी आपापल्या घरी अभिनंदनोत्सव सुरू केले व तेथे घरोघरी वाद्ये वगैरे वाजू लागली ॥६॥ याचकांनी जे जे काही मागितले ते ते त्यास मोठ्या आनंदाने दशरथ राजांनी दिले ॥७॥ सगळे सेवक व सर्व प्रकारचे वाजंत्री यांना देणग्या व सन्मान (शाबासकी) देऊन तृप्त - तुष्ट केले. ॥८॥ ते सर्व जोहार करून आशीर्वाद देऊ लागले व दशरथांची कीर्ती (गुणगाथा)) गावू लागले. तेव्हा (सर्वांना आहेर देणग्या इ. देऊन झाल्यावर) नृपश्रेष्ठ दशरथांनी गुरुआणि ब्राह्मण यांच्यासह घरात अंतःपुरात - प्रवेश केला ॥दो. ३५१॥

टीका : चौ. ६-७ (१) प्रथम वऱ्हाडी मंडळीस आहेर दिले, ते परत गेल्यावर, जे लोक लग्नाला वऱ्हाडाबरोबर आले नव्हते त्या सर्व पुरुषांना व स्त्रियांना बोलावून घेऊन त्यांना आहेर दिले. आहेरात वस्त्रे, भूषणे मुख्य असतात. दशरथांना काही कमी नव्हते. ही स्त्री-पुरुष मंडळी लग्नाला येऊ शकली नव्हती म्हणून त्यांना अधिक संतुष्ट करणे जरूर होते, म्हणून त्यास इतरांपेक्षा

पुष्कळ दिले असेल. 'नारायण असे विश्वी । तयाची पूजा करीत जावी । म्हणोनिया तोषवावी । कोणी तरि काया ।। (दा. बो.) सर्वांनी संतुष्ट होऊन पुत्रांच्या कल्याणाचे आशीर्वाद द्यावे ही दशरथांची मुख्य भावना आहे. (२) याचक - मागध सूत वंदी, नट, विदूषक, कसरतीचे खेळ करणारे वगैरे यांनी जी जी बक्षिसे मागितली ती ती त्यांना दिली. (३) दान - मानसात 'दान' शब्द बहुधा ब्राह्मणांना विधीपूर्वक दिलेल्या दानाबद्दलच वापरला आहे. पण दान शब्दाला अनेक अर्थ आहेत. 'भेदो दण्डः साम दानः ' इत्युपाय चतुष्टयम हा दानाचा एक प्रकार झाला. स्वधनस्य परेभ्यः = प्रतिपादनम दानम्' (अ.व्या.सु.) आपले धन दुसऱ्याला देणे म्हणजे दान हा सामान्य अर्थच येथे आहे. अन्नदान, जलदान, प्राणदान, अभयदान इत्यादींत जो दान शब्द वापरतात तेथे ब्राह्मणांचा संबंध असतोच असे नाही. (क) सन्मान = तुम्ही सर्वांना आपापली कामगिरी प्रेमाने, वेळच्यावेळी उत्तम प्रकारे केलीत त्यामुळे समाधान वाटले इत्यादी प्रकारे शाबासकी दिली.

दोहा - याप्रमाणे नगरलोक व सेवकादी सर्व परत गेल्यावर गुरुवसिष्ठ, विश्वामित्र, वामदेवादि ऋषि - मुनी व इतर ब्राह्मण यांच बरोबर घेऊन दशरथ अंतःपुरात गेले, आता तेथे लोकवेदविधी उरकतील.

हि. / जो बसिष्ठ अनुसासन दीन्ही / लोक बेद बिधि सादर कीन्ही ।।१।।
/ भूसुर भीर देखि सब रानी / सादर उठीं भाग्य बड़ जानी ।।२।।
/ पाय पखारि सकल अन्हवाए / पूजि भली बिधि भूप जेवाँए ।।३।।
/ आदर दान प्रेम परिपोषे / देत असीस चले मन तोषे ।।४।।

म. / जसें वसिष्ठ मुनी आज्ञापिति / लोक - वेद- विधि सादर साधिती ।।१।।
/ राण्या भूसुर गर्दी पाहुनि / सादर उठति भाग्य अति जाणुनि ।।२।।
/ क्षालुनि चरणां स्नान घालविति / भूप पूजुनी भोजन करविति ।।३।।
/ प्रेम - दान- आदर - परिपोषित / आशिस देत जाति संतोषित ।।४।।

अर्थ - वसिष्ठ मुनींनी जशी आज्ञा दिली त्याप्रमाणे लोकरीती व वेदविधी दशरथांनी आदराने उरकले ।।१।। भूसुरांची बरीच गर्दी राजाबरोबर आलेली पाहून सर्व राण्या आपले अत्यंत भाग्य समजून उठल्या व सर्व ब्राह्मणांचे पाय धुऊन त्यास स्नान घालविले. नंतर दशरथांनी सर्वांचे पूजन करून त्यास जेवावयास घातले (भोजन घातले, ।।३।। प्रेम - आदर व दान यांनी परिपुष्ट केलेले ते ब्राह्मण संतुष्ट होऊन आशीर्वाद देत गेले।।४।।

टीका - चौ. १ (१) पुढील चौपाईत वर्णन केलेले राण्यांचे उठणे घटनाक्रमानुसार आधी वर्णन करावयास हवे होते, पण मग विप्रपूजनादि वर्णनात लोकवेदविधींचे वर्णन मधेच घुसडावे लागले असते व विषयांतर दोष उत्पन्न झाला असता. दशरथ राजांचे वर्णन पूर्वक्रमाने चालू आहे ते न संपविता मध्येच विप्रपूजनादि वर्णन करणेही दोष ठरला असता. म्हणून प्रथम दशरथांचे वर्णन पूर्ण करून मग विप्रपूजनादि वर्णन केले, म्हणून हा क्रमभंगभास निर्माण करावा लागला.

वसिष्ठादि विप्रांना बरोबर घेऊन दशरथांनी अंतःपुरात प्रवेश केला तेव्हा बरेच ब्राह्मण एकदम आलेले पाहिले, (लोकवेदविधि उरकल्यावर पाहिले नाहीत) तेव्हाच दशरथांचा व त्या विप्रांचा सन्मान करण्यासाठी राण्या उठल्या. दशरथ लोकविधी उरकण्याच्या कार्यास लागले व राण्या ब्राह्मणांचे पाय धुणे व स्नान घालण्याच्या तयारीस लागल्या.या सगळ्या गोष्टी एकदमच घडल्या. पण तशा वर्णन करता येणे शक्य नसल्याने, पूर्वक्रमाने चालू असलेला विषय संपवून विप्र सत्कार पूजनाचा विषय पुढील चौपाईत सुरू केला आहे. (क) सुर पितर पूजनाचा (राण्यांनी केलेल्या) उपक्रम ३५१/१ मध्ये केला व या चौपाईत, दशरथांनी लोकवेदविधी उरकल्याचे सांगून उपसंहार केला. या वर्णनात मुद्दाम ११ ओळी ठेऊन हे दाखविले की राण्यांनी देवपितर पूजन करण्यात व राजाने लोकवेदविधी करण्यात शिवपूजन मुख्य होते. (शिव = रुद्र = ११)

चौ. २ (१) भाग्य अति जाणुनि - न बोलावता ब्राह्मणाचे क्षत्रिय राजाच्या घरी आगमन महद्भाग्याचे होते हे येथे सुचविले आहे. वसिष्ठांना किंवा दशरथांना पाहून उठल्या असे म्हटले असते तर अर्थ असा झाला असता की वसिष्ठ किंवा दशरथ नसते तर उठल्या नसत्या, तसे म्हणण्याने राण्यांचे विप्रप्रेम दिसले नसते. सुरपूजन करून आशीर्वाद पदरात घेऊन प्रसन्न झालेल्या राण्या आता भूसुर - सत्कार करण्यास उठल्या. दशरथ वसिष्ठ लोकवेद विधि उरकीपर्यंत अर्धे कार्य राण्या उरकतील.

चौ. ३ - (१) क्षालुनि चरणां स्नान घालविति - विश्वामित्रादि सर्व ब्राह्मणांच्या भोजनाची तयारी करण्याची आज्ञा सेवकांस देऊन ब्राह्मणांचे पाय धुण्याच्या कार्यास लागल्या असतील. (क) राण्यांनी आपल्या हातांनी त्यांच्या पायास स्पर्श केला व हाताने आंग चोळून स्नान घातले असे मानण्याची आवश्यकता नाही. त्यांना सिंहासनांवर बसवून पुढे तस्त ठेऊन राण्यांनी आपल्या हातांनी पाणी घातले, नंतर स्नानगृहात नेऊन स्नानास पाणी व नेसण्यास वगैरे वस्त्रे दिलीं असा अर्थ करणे योग्य आहे. ब्राह्मण प्रवास करून आले असून, आतां सायंसध्या करावयाची असणारच. कारण पुढील 'घडीं पंच गत राति' या उल्लेखावरून कळते की आता सायं - संध्येची वेळ होत आली आहे. स्नान घालविले म्हटले की पूजेतील पुढला उपचार वस्त्रोपवस्त्र न सांगतांही घेणे जरूर आहे. म्हणजेच आवाहनापासून वस्त्रोपवस्त्र समर्पणापर्यंतची पूजा राण्यांनी केली. सातशे राण्या असल्याने वेळ जास्त लागला नाही. राहिलेली गंधपुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य (भोजन) फलतांबूल (दक्षिणा) प्रदक्षिणा, नमस्कार व मंत्रपुष्प ही पूजा दशरथ राजा करतील.

चौ. ४ (१) भोजनाचा (नैवेद्याचा) उल्लेख मागील चौपाईत केला. नंतर आदराने फळे व विडे (तांबूल) दिले, नंतर दक्षिणा दिली (दान) मग प्रदक्षिणा नमस्कार (प्रेम) व प्रार्थना (मंत्रपुष्प) करून अपराध-क्षमा याचना केली. याप्रमाणे 'प्रेम, दान, आदर, परिपोषित' केले. सर्व गोष्टी प्रेमाने केल्या व त्यामुळे ब्राह्मणांचे प्रवासाचे श्रम जाऊन ते टवटवीत व प्रसन्न दिसू लागले. सर्व संतुष्ट होऊन वेद मंत्रोच्चारपूर्वक आशीर्वाद देत आपापल्यास्थानी गेले. यात विश्वामित्र आहेत ते परगावचे आहेत, वामदेवादि अयोध्येतीलच असल्याने ते आपापल्या घरी गेले. आता विश्वामित्रांच्या पूजेचा स्वतंत्र उल्लेख करतात -

हिं । बहुविधि कीन्हि गाधिसुत पूजा । नाथ मोहि सम धन्य न दूजा ॥५॥
। कीन्हि प्रसंसा भूपति भूरी । रानिन्ह सहित लीन्हि पग धूरी ॥६॥
। भीतर भवन दीन्ह वर बासू । मन जोगवत रह नृप रनिवासू ॥७॥
। पूजे गुर पद कमल बहोरी । कीन्ही बिनय उर प्रीति न थोरी ॥८॥
दो. । बधुन्ह समेत कुमार सब रानिन्ह सहित महीसु ॥
॥ पुनि पुनि बंदत गुर चरन देत असीस मुनीसु ॥३५२॥
म. । बहुविध केली कौशिक-पूजा । नाथ ! धन्य मजसा ना दूजा ॥५॥
। किती प्रशंसा भूपति करिती । सपत्नीक पदरज शिरिं धरिती ॥६॥
। दिला वास वर निजगृहिं, जाणुनि -। सेवूं राण्यांसह मन पाहुनि ॥७॥
। मग गुरुपद - पंकजां पूजती । प्रीति न थोडी मनीं, विनवती ॥८॥
दो. । वधूं समेत कुमार सब राण्यां-सहित महीश ॥
॥ घडि घडि वंदिति गुरुपदां देति अशीस मुनीश ॥३५२॥

अर्थ - (दशरथांनी) कौशिक मुनींची नाना प्रकारे प्रार्थना (=पूजा) केली व म्हणाले की नाथ ! माझ्यासारखा धन्य दुसरा नाही. ॥५॥ भूपतीने विश्वामित्रांची कितीतरी (भूरि = पुष्कळ) प्रशंसा केली व त्यांच्या पायांची धूळ राण्यांसहित मस्तकावर धारण केली. ॥६॥ स्वतःच्या घरातच त्यास उत्तम निवासस्थान दिले, हेतु हा की राण्यांना व स्वतःस त्यांच्या मनातील हेतु पाहून (जाणून) सेवा करण्यास सापडावी ॥७॥ मग गुरुवसिष्ठांच्या चरण कमलांची पूजा केली व विनंती (प्रार्थना) केली ती थोड्या थोडक्या प्रीतिने नाही केली मनात अपार प्रीति होती. ॥८॥ मग वधूंसहित सर्व कुमारांनी व राण्यांसहित राजाने गुरु चरणांना वारंवार वंदन केले व मुनीश्वर वसिष्ठांनी आशीर्वाद दिले. ॥दो. ३५२॥

टीका - चौ. ५ (१) या चौपाईवर मानस पीयूषसाठी भाव लिहून पाठविले त्यात विश्वामित्रांची पुन्हां पूजा केली असे लिहिले होते, तो भाव मा. पी. मध्ये छापला आहे, पण तो बरोबर नाही; येथे पूजा शब्दाचा रुढार्थ न घेता पूजा = सत्कार, सन्मान, प्रार्थना अर्थ घेणेच संयुक्तिक आहे. मात्र इतर विप्रांची पूजा आधी केली व शेवटी विश्वामित्रांची केली असे मानणे चूक आहे. सर्वांचे भोजन एकदमच झाले असल्याने विश्वामित्रांची पूजा सर्वांच्या बरोबरच केली व सर्वांना हात जोडून सामान्य प्रार्थना केल्यावर ते निघून गेले आणि विश्वामित्रांची विशेष प्रार्थना करून त्यास ठेऊन घेतले. 'पूजा नमस्याऽपचिति = सपर्याऽर्चाऽर्हणाःसमाः' (अमरे) याच अर्थाने पूजा शब्द मानसातच वापरला आहे व तेथील परिस्थिती येथल्यासारखी भोजनानंतरचीच आहे. 'पूजि जनक देऊनि विडे दशरथ वऱ्हाडि यांसि । (१/३२९ टी.प.)' आणि ३५३/७ पहा.

(२) धन्य मजसा ना दूजा - जनकराजाने रामाची स्तुती करतांना जशी आपल्या भाग्याची प्रशंसा केली, तशीच विश्वामित्रांना प्रार्थना करतांना दशरथ आपल्या भाग्याची प्रशंसा करीत आहेत. आपल्या कृपेने मी आज धन्य झालो, आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले.

चौ. ६ (१) किती प्रशंसा भूपति करिती - या प्रशंसेचा नमुना मानसात आपण नुकताच पाहिला आहे. 'जनक धरिति कौशिक पद जाउनि । चरण रेणु शिरि नयना लावुनि ।। तव मुनीशवर दर्शनि काही । मनी प्रतीति दुर्लभ नाही ।।'इत्यादि (१/३४३/२-५ पहा.) जनक शब्दाऐवजी नृपति शब्द घातला की वरील चौपाया अगदी अक्षरशः येथे उपयुक्त आहेत. (क) सपत्नीक पदरज शिरि धरिती - राण्यांनी सुध्दा विश्वामित्रांची पायधूळ आपल्या मस्तकाला व डोळ्यांना लावली. यात त्यांची विप्रभक्ती पुन्हा दिसली. दशरथांनी जनकपुरीत सर्वच विप्रांची पायधूळ मस्तकावर धारण केली आहे. 'विप्रां सब दशरथ अणवोनी । दान-मान परिपूर्ण करोनी ।। चरण-सरोज-रजां धरि शीसा' (१/३३९/६-७) म्हणून येथे सुध्दा सर्व विप्रांची पायधूळ मस्तकी धरली असे मानणे योग्य होईल. येथेही प्रेम, दान, आदर (=मान) परिपोषित आहेच.

चौ. ७ - (१) दिला वास वर निजगृहि - विश्वामित्रांस अंतःपुरातच एक उत्तम (वर) जागा राहण्यास दिली. विश्वामित्रांच्या मनाचा कल पाहून, त्यांचा नित्यक्रम पाहून सर्व राण्यांना व स्वतःला सेवा करता यावी हा हेतु यात मुख्य आहे. विश्वामित्रांनी सांगण्याची आवश्यकता राहू नये, त्यांच्या सेवेत काही न्यूनता येऊ नये, प्रेमाने वाटेल त्यावेळी सेवेस हजर राहता यावे व राण्यांना सेवेचा भरपूर लाभ मिळावा म्हणून घरातच ठेऊन घेतले. बाहेर राहिले असते तर राण्यांना सेवेचा भरपूर लाभ मिळाला नसता व विश्वामित्रांच्या पाठीशी फार उपाधी लागली असती. वि. ल. ठे. - 'विप्र ! वचन वदलां न विचारी'(१/२०८/२) अशा शब्दांनी महामुनि विश्वामित्रांस अविचारी विप्र म्हणणारे हेच दशरथ राजा ! 'स्वामी न देणे घडे राम मम'म्हणणारे हेच दशरथ ! आज आग्रहाने अंतःपुरात ठेऊन घेत आहेत ! असे का घडले ? येथे दोन सिध्दांत सत्य करून दाखविले. (१) 'न जाणता परि नये प्रतीती । विना प्रतीति, न उपजे प्रीती ।। प्रीतिविना नहि भक्ति सुदृढता' (७/८९/७-८) 'धर्म सुयश ही प्रभु तुम्हां यांचे अति कल्याण' होईल (१/२०७/-) हे विश्वामित्रांचे शब्द ऐकल्यावर सुध्दा ज्या दशरथांनी त्यांना अविचारी विप्र ठरविले तेच दशरथ विश्वामित्रांच्या वचनांची प्रतीति आल्याबरोबर कसे वागत आहेत पहा ! मानसातील विश्वामित्रांना पूर्वी अपमानाने राग आला नाही व आता या सन्मानाने आनंद झाला नाही. मानापमानयोस्तुल्यः' मानसातील विश्वामित्र आहेत. वा. रा. विश्वामित्र राम देत नाही असे दशरथांनी म्हटल्यावर खूप रागावले आहेत व रामविवाह झाल्यावर जनकपुरीतूनच निघून गेले आहेत. (२) दुसरा सिध्दांत - 'जिथे स्वार्थ निज काही साधतो । त्यावर कोणिहि ममता करतो'(७/९५/८)

चौ. ८ (१) मग गुरुपद - पंकजा पूजती - गुरुवसिष्ठांचे पूजन सर्वांच्या शेवटी फार आदराने केले. 'पंकज' इत्यादि शब्द विश्वामित्रांच्या चरणांना लावला नाही, तो वसिष्ठांच्या चरणांना लावून सुचविले की विश्वामित्रांपेक्षाही अधिक आदराने व भक्तिभावाने वसिष्ठांची पूजा

केली. (क) वसिष्ठ पुरोहित असल्याने त्यांचे पूजन शेवटी करणेच योग्य असल्यामुळे शेवटी पूजन केले. बाकीच्यांची पूजा करीत असता पूजा सांगण्याचे काम त्यांना करावयाचे असते, पण पुरोहितांना यजमानांच्या पंक्तीला उजव्या हाताचा मान मिळतो किंवा इतरांच्या पंक्तीत ते प्रथम असतात (यजमान मागें राहणार असल्यास) वसिष्ठांचे भोजन व्हावयाचे आहेच व ते घरीं जाऊन जेवावयास येतील. 'तुम्हिं गुरु विप्र धेनु सुर सेवी। तासि पुनीत कौसल्यादेवी॥ हे वसिष्ठ वचन दोघांच्याही बाबतीत सार्थ करुन दाखविले. 'धेनु' सेवा जनकपुरीत धेनुदान देतांना सिध्द झाली आहे. गुरु, विप्र, सुर हा क्रमही बरोबर साधला आहे. आतां गुरुपूजा केली त्यापूर्वीं दोघांनीही विप्रपूजा केली व त्यापूर्वी सुरसेवाही दोघांनी भिन्न भिन्न वेळी केली आहे. (ग) मानसपीयूषसाठी फार पूर्वी भाव लिहून पाठविले, त्यात लिहिले गेले होते की वसिष्ठांची पूजा पुन्हा केली पण तो भाव चुकीचा आहे. मा. पी. मध्ये छापला आहे तरी तो चुकीचाच आहे.

दोहा - (१) घडि घडि वंदिति - 'मज करवे ना प्रत्युपकारा । पाया पडतो वारंवारा॥' (७/१२५/४) या भावनेनेच पुनःपुन्हां पाय धरले. (क) विप्रपूजनवर्णनाचा आरंभ या दोह्याच्या दुसऱ्या चौपाईत झाला, म्हणजे ७ चौपाया व दोह्यांच्या दोन ओळी = ९ ओळी येथवर झाल्या व अजून तीन चौपाया या वर्णनात खर्ची घालून पुन्हा बारा ही संख्या साधली आहे. (ख) कौशिक पूजन वर्णन तीन चौपायात केले. (५,६,७) आहे, पण वसिष्ठ पूजनादि वर्णन १ चौपाई (८वी) एक दोहा (३५२) व पुढील तीन चौपायात आहे, म्हणजे सहा ओळी खर्ची पडल्या आहेत, व त्यातही १,२,३ असा चढता क्रम आहे. भावप्रदर्शनाची अशी अद्‌भूत कला जागोजागी दुसऱ्या कोणत्या ग्रथांत आहे ?

हिं. *। बिनय कीन्हि उर अति अनुरागें । सुत संपदा राखि सब आगें ॥१॥*
। नेगु मागि मुनिनायक लीन्हा । आसिरबादु बहुत बिधि दीन्हा ॥२॥
। उर धरि रामहि सीय समेता । हरषि कीन्ह गुर गवनु निकेता ॥३॥

म. *। विनति करिति नृप अति अनुरागुनि । पुढतिं संपदा सब सुत ठेउनि ॥१॥*
। मुनिवर हक्क मागुनी घेती । बहुविध आशीर्वादां देती ॥२॥
। ह्रदयीं राखुनि सीतारामां । हर्षे गुरु गेले निज धामा ॥३॥

अर्थ - आपली सर्व संपत्ती व सर्व पुत्र यांना पुढे ठेऊन दशरथ राजांनी अनुरागयुक्त अंतःकरणाने (प्रेमाने) प्रार्थना केली ॥१॥ मुनिश्रेष्ठांनी आपल्या हक्काचे तेवढेच मागून घेतले व विविध प्रकारे आशीर्वाद दिले. ॥२॥ (आणि) सीता व राम यांस ह्रदयात ठेऊन गुरु हर्षाने आपल्या घरी गेले ॥३॥

टीका. चौ. १-२ (१) विनति करिति - मागल्या आठव्या चौपाईत 'विनवती'शब्दाने सांगितले की प्रार्थना केली. आता वसिष्ठ पूजन होऊन ते घरी जाण्यास निघाले असता त्यांना प्रार्थना करीत आहेत. प्रार्थना काय केली हे पुढल्या चरणाने ध्वनित केले आहे. महाराज ! मी आपणास काय देणार ! आपल्या कृपेनेच हे सर्व ऐश्वर्य प्राप्त झाले आहे व आपल्या कृपेचेच फळ

हे चार पुत्र आहेत. ही सर्व संपत्ती व चारी प्रिय पुत्र वस्तुतः आपले च आहेत. आपण कृपा करून यांचा स्वीकार करावा. (क) असे मुखाने म्हणणारे पुष्कळ असतात, म्हणून प्रत्यक्ष सर्व संपती व पुत्र यास मुनींच्या समोर आपल्यापुढे ठेवले व त्यांच्याकडे बोट दाखवून वरील प्रार्थना केली. (ख) आपली कृतज्ञता फुगवून दाखविण्यासाठी हे सर्व वरकरणी नाटक केले असे कोणी म्हणतील म्हणून सांगितले की हे सर्व 'अति अनुरागुनि' अत्यंत प्रेमयुक्त अंतःकरणाने केले. संपतीवर प्रेम मुळीच नाही, पुत्रांवर फार प्रेम आहे, पण गुरुवर अति प्रेम आहे म्हणून असे करता आले. जे मनात होते ते आधी केले व मग ते बोलून दाखविले. 'मनस्येकं वचस्येकं कार्यमेकं महात्मनाम्' (सुभाषित) यावरून सिध्द झाले की दशरथ खरे महात्मा आहेत. आपले माहात्म्य युक्ति प्रयुक्तीने दंभाने वाढवून देव्हारे बनणारे कलियुगातील संत, महंत, महात्मा ते नाहीत ! सहज सरल आहेत हे सिध्द झाले. ।। 'राम तात का नसतिल ऐसे ।। श्री शिवाजी महाराजांनी स्वपराक्रमाने मिळविलेले राज्य समर्थांच्या झोळीत घातलेच ! हे दोघेही कलियुगात होऊन सुध्दा खरेखुरे महात्मा होते. दशरथांनी तसेच केले. शिवाजी महाराजांबद्दल असे म्हणता येईल की 'कलियुगि केली त्रेताकरणी । कोण तयांचा महिमा वर्णी' ॥१॥ आजकालचे कोणि जडात्मे । म्हणति अशा थोरांस दुरात्मे ॥२॥ कसा दिसावा घुका भास्कर । तयां स्वभावें मित्र निशाचर ॥३॥

वि.ल.ठे. दशरथांच्या राण्या व चारी नवीन सुना जवळच होत्या, पण त्यांना वसिष्ठांच्या पुढे ठेऊन त्यांचा स्वीकार करण्याची प्रार्थना केली नाही. आपल्या स्त्रियांवर त्यांची मालकी होती, तरी स्त्रिया गुरुला समर्पण करणे हा धर्म नव्हे व सुनांवर त्यांची मालकी नाही म्हणून त्या देणे अन्याय व अधर्म ठरला असता. द्रौपदीला पणास लावतांना धर्मराज युधिष्ठिरांनी असा विचार केला नाही त्याचा परिणाम महाभारत ! मानसकवीची प्रतिभा भावनामय झाली असली तरी भावनेत वहात न जाता, धर्मनीति तटांना भंगू न देता परमोच्च, निर्दोष आदर्श निर्माण करण्यात ती सतत अत्यंत सावध व दक्ष आहे.

(२) मुनिवर हक्क मागुनी घेती - मुनिश्रेष्ठ वसिष्ठ सुध्दा काही कमी नव्हते, त्यांनीही श्री समर्थांप्रमाणेच सांगितले असेल की तुम्ही दिलेत ते आम्हांस पोचले. आता हे सर्व आमचे आहे, असे समजून तुम्ही सांभाळा, पाळा, वाढवा व त्याचा सदुपयोग करा. आमचा पुरोहिताचा म्हणून जेवढा हक्क - मान आहे तेवढाच आम्हास द्या म्हणजे झाले. असे घडले म्हणूनच की काय पुढे रामास यौवराज्याभिषेक करण्याची परवानगी दशरथांनी मागितली वसिष्ठांकडे जाऊन ! व म्हणूनच 'वनात जा' असे दशरथ रामचंद्रास आपल्या मुखाने म्हणाले नसावे ! **किती सुंदर समन्वय किती काटेकोर वचन पालन !** 'तुम्ही मुनि पिता आन नहिं कोणी' (१/२०८/१०) हे विश्वामित्रास दिलेले वचन किती काटेकोरपणे पाळले हे वाचक जाणतात. (क) हक्क - मूळात 'नेग' शब्द आहे व तो पूर्वी ३२५/७ मध्ये वापरलेला आहे. तेथे अहेर व हक्कांचे देणे या दोन्ही अर्थांनी तो वापरला आहे, म्हणून 'अहेरादि' असा अनुवाद केला आहे. येथे फक्त वसिष्ठांविषयीच असल्याने हक्क = हक्काचे घेणे, हा अर्थ आहे. ग्रामजोशी, घटका घालणारे, अंतःपट धरणारे वगैरेंना मानाचे व हक्काचे म्हणून देण्याची पद्धती होती. वतनविनाशक कायदा झाल्यापासून

त्याचा विचार महाराष्ट्रात सुटला आहे. तरी सुध्दा सज्जन असून त्याची अमलबजावणी करीत नाहीत असे पुष्कळ मानकरी पूर्वी असत, कोणाला नुसता विडा, कोणाला नारळ, कोणाला सव्वा रुपया इ. इ. प्रकारे अनेकांचे मान असत. श्री सज्जन गडावर उत्सवात हे मानाचे विडे अद्यापीही त्यांच्या त्यांच्या नावाने काढून ठेवतात. त्यात शेणगोळा (शेण लावणारा) केरसुणी (केर काढणारा) अशा प्रकारचे हक्क वंशपरंपरागत मान आहेत. तसा रघुकुल पुरोहिताचा जो ठरलेला मान - हक्क असेल तेवढाच फक्त वसिष्ठांनी मागून घेतला.

ल. ठे. वसिष्ठ जरी समर्थ व पूर्ण निःस्पृह होते, तरी परंपरागत मानपानांची - हक्कांची पद्धती अखंड चालावी म्हणून त्यांनी तो मागून घेतला. व्यक्तीने जसे आपल्या कर्तव्यात सतत जागृत असले पाहिजे तसे परंपरागत हक्कांच्या व मानाच्या संरक्षणासाठी सुध्दा अगदी डोळ्यात तेल घालून, निःस्पृहांनी सुध्दा, जागरूक राहिले पाहिजे हे येथे शिकविले.

चौ. ३ (१) हृदयी राखुनि सीतारामा- जनकपुरीपासुन वरातीबरोबर आलेले अयोध्यावासी 'ध्यात हृदि रामा' (५१/५) घरी गेले. जे लग्नाला गेले नव्हते ते पुरवासी (नरनारी) रामाचे सुध्दा ध्यान न करता अहेर घेऊन गेले. सेवक वाजंत्री यांनी तसेच केले. वऱ्हाड्यांनी सीतेला पाहिली होती तरी ते केवळ रामाचेच ध्यान करीत गेले, यावरून ठरले की सीतेविषयी प्रेम व पूज्यभाव अजून त्यांच्यात उत्पन्न झाला नाही कारण सीता कोण हे रहस्य माहीत नसल्याने परस्त्रीचे ध्यान करणे अनीतीच ठरली असती, म्हणून वसिष्ठांशिवाय कोणीच सीताराम ध्यान केले नाही. सीता जगज्जननी आहे हे वसिष्ठ जाणतात म्हणून ते सीताराम ध्यान करीत गेले. नीति मर्यादा पालनाची किती सावधगिरी कवीने बाळगली पाहिजे याचा विचार करावा ! जे राम ध्यान करीत गेले ते सुध्दा भगवद्भावनेने नव्हेच ! (क) विश्वामित्र रामरहस्य व सीतारहस्य चांगले जाणतात, पण ते जातील तेव्हा कोणालाच हृदयात न ठेवता रामरूपगुणादि वाखाणीत जातील, विशेष विचार दो. ३६० मध्ये पहावा.

हिं । बिप्रबधू सब भूप बोलाईं। चैल चारु भुषन पहिराईं ॥४॥
। बहुरि बोलाइ सुआसिनि लीन्हीं । रुचि बिचारि पहिरावनि दीन्हीं ॥५॥
। नेगी नेग जोग सब लेहीं । रुचि अनुरूप भूपमनि देहीं ॥६॥
। प्रिय पाहुने पूज्य जे जाने । भूपति भली भाँति सनमाने ॥७॥

म. । विप्रवधूंना भूप आणविति । भूषण चीरें चारु देवविति ॥४॥
। सुवासिनिंस बोलावुनि घेती । भूषण वसन यथारुचि देती ॥५॥
। उचित, मानकरि मागुन घेती । रुचि-अनुरूप महीपति देती ॥६॥
। प्रिय पाहुणे पूज्य जें गमले । नृपें यथोचित त्यां आदरले ॥७॥

अर्थ - राजाने ब्राह्मणांच्या सर्व स्त्रियांना आणविल्या व त्यांना सुंदर वस्त्रे, अलंकार इ. देवविले ॥४॥ (मग) सुवासिनींना (क्षत्रियांच्या व स्वगोत्रातील- बोलावून घेऊन त्यांना त्यांच्यां रुचीप्रमाणे वस्त्रे भूषणे दिली. देवविली ॥५॥ जे योग्य वाटले ते मानकऱ्यांनी मागितले व त्यांच्या त्यांच्या इच्छेप्रमाणे राजाने त्यांना दिले ॥६॥ प्रिय

पाहुणे मंडळीत जे पूजनीय वाटले (जाणले) त्यांचा राजाने यथोचित मानसन्मान केला. ॥७॥

टीका. चौ. ४ (१) विप्रवधू - सर्व ब्राह्मणांचे गुरुसुध्दां पूजन केल्यावर विप्रपत्नीना बोलावून आणवून राण्यांकडून त्यांचा सत्कार केला. त्यांना रुची विचारली नाही, कारण की अमुक द्या असे त्यांनी कधीच सांगितले नसते हे राजाला माहीत आहे. (क) तीर्थक्षेत्रातील भिक्षुकांच्या वगैरे स्त्रिया सोडल्यास सर्वसाधारण ब्राह्मण स्त्रियांची आजही अशीच वृत्ति आढळेल ओळखीचा किंवा नात्याचा संबंध असेल तेथे क्वचित निराळे दिसेल.

चौ. ५ - ६ (१) सुवासिनीस बोलावुनि घेती - मग क्षत्रिय कुळातल्या व स्वतःच्या गोत्रातल्या सुवासिनींना त्यांची रुची जाणून देवविले, क्षत्रिय स्त्रियांची रुचि काय असते हे कौसल्यादि राण्यांस सहज कळण्यासारखे होते. इतर वर्णांच्या स्त्रिया वरातीबरोबर आल्या होत्या व त्यांस आधीच आहेर दिले आहेत. 'पुर नर - नारिंस आहेर दिधले' (३५१/६) त्या स्त्रियांत ब्राह्मणांच्या व क्षत्रियांच्या स्त्रिया आल्या नव्हत्या हे आता सिध्द झाले. (२) मानकन्यांनी मागतांना आपल्या हक्कापेक्षा जास्त मागितले नाही. योग्य तितकेच मागितले व राजाने त्यांच्या इच्छेप्रमाणे दिले.

चौ. ७ (१) प्रिय पाहुणे पूज्य - सगळेच पाहुणे प्रिय असतात पण सगळेच पूज्य, पूजा करण्यास योग्य असतातच असे नाही. दशरथांना अनेक राण्या होत्या. वऱ्हाड घेऊन निघतांना त्यांच्या माहेरी सर्वांना आमंत्रणे पाठविली, व ते परभारे जनकपुरीत लग्नाच्या आधी गेले, कारण वेळ पुष्कळ होता, किंवा जनकपुरीत गेल्यावर विवाहतिथि कळल्यावर लग्नपत्रिका दूतांबरोबर पाठविल्या असे मानणे भाग आहे. श्वशुर वंशातील स्वतःपेक्षा मोठे व पूज्य, सासरे वगैरे मंडळी आलेली असणारच, पण तीनच राण्यांना पुत्र असल्याने बाकीच्या असल्या पाहुण्यांनी दशरथांनी दिलेले धनवस्त्रादि घेणे निषिध्द असल्याने ते नुसत्या तोंडी मानसन्मानाचेच अधिकारी. (क) स्वगोत्रातील कन्यांच्या सासरच्या संबंधाचे लहान - थोर सर्वच पूज्य म्हणून त्यांचा वस्त्रे भूषणादिकांनी यथोचित सन्मान केला. (ख) शिवाय इतर जे दूरचे परगोत्रांतले नातेवाईक, नाते नसलेले पाहुणे इत्यादी सर्वांचा त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे सत्कार, मान सन्मान केला. (ग) यानंतर या आहेरादि वर्णनाचा उपसंहार करावयास पाहिजे होता, पण तो आणखी तीन ओळी सोडून ३५४/१ मध्ये आहे. (असे का ते पाहू - काही समाधानकारक हेतु अद्याप आढळला, स्फुरला नाही. (९/७/५४)

हिं. । देव देखि रघुबीर बिबाहू । बरषि प्रसून प्रसंसि उछाहू ॥८॥

दो. । चले निसान बजाइ सुर निजनिज पुर सुख पाइ ॥

॥ कहत परसपर राम जसु प्रेम न हृदयँ समाइ ॥३५३॥

म. । विबुध बघुनि रघुवीर-विवाहा । सुम वर्षुनी स्तवुनि उत्साहा ॥८॥

। पिटुन नगारे निघती सुर निज निज पुरिं सुखपूर्ण ॥

॥ वदत परस्पर राम यश प्रेमा हृदय अपूर्ण ॥३५३॥

अर्थ - रघुवीर - विवाह पाहून, पुष्पवृष्टी करून उत्साहाची (उत्सवाची) प्रशंसा करत व नगारे पिटून देव सुखपूर्ण हृदयाने आपापल्या पुरीस जाण्यास निघाले (चालले), जाताना ते एकमेकांस रामयश वर्णन करून सांगत आहेत व त्यांचे हृदय प्रेमाला (प्रेमा) अपुरे पडू लागले आहे. (प्रेम हृदयात मावत नाही.) ॥ चौ. ८ व दोहा ३५३ ॥

टीका -चौ.८ व दो. (१) स्तवुनि उत्साहा - हा अयोध्येतील विवाहोत्सवाविषयी उल्लेख आहे, हे रघुवीरविवाह शब्दाने सुचविले आहे. जनकपुरीत कोणी रघुवीरविवाह म्हटले नाही. तेथे 'रामविवाह' आहे. हा शब्दप्रयोग प्रथम अयोध्येतच सुरु झाला. 'भुवन चतुर्दशभर उत्साहू । जनकसुता रघुवीर विवाहू' (२९६/३) असा 'रघुवीरविवाह' शब्दाचा प्रयोग केला व त्याच्याशी 'उत्साहा' चा संबंध प्रथम अयोध्येतच जोडला गेला. अयोध्येतूनच हा उत्साह चतुर्दश भुवनात भरला, हे वरील मानसवचनावरून स्पष्ट आहे. म्हणजेच २९६/३ मध्ये ज्या उत्सवाचा व उत्साहाचा उपक्रम केला, तो देवांच्या विचारे येथे पूर्ण झाला. तेव्हापासूनच देव या उत्साहाचे व उत्सवाचे निरीक्षण करीत, वेळोवेळी त्यात भाग घेत व पुष्पवृष्टी, नगारे वाजविणे व नृत्यगान इत्यादी प्रकारे त्याची प्रशंसा करीत आले आहेत. चतुर्दशभुवनात देवांचा अंतर्भाव होतोच. ते सर्व देवमुनिसिध्द वगैरे आपापल्या स्थानी जाण्यास निघाले. देवांना वाटले उत्सव संपला - पूर्ण झाला. परंतु आता विवाहांगभूत उत्सव अभूतपूर्व उत्साहाने अंतःपुरात सुरू होणार आहे.

हिं. । सब बिधि सबहिं समदि नरनाहू । रहा हृदयँ भरि पूरि उछाहू ॥१॥
। जहँ रनिवासु तहाँ पगु धारे । सहित बहूटिन्ह कुअँर निहारे ॥२॥
। लिए गोद करि मोद समेता । को कहि सकइ भयउ सुखु जेता ॥३॥
। बधू सप्रेम गोद बैठारीं । बार बार हियँ हरषि दुलारीं ॥४॥
। देखि समाजु मुदित रनिवासु । सब कें उर अनंद कियो बासू ॥५॥

म. । सर्वपरीं सन्मानुनि सकलां । परमोत्साह भूपमनिं भरला ॥१॥
। राणीवसां तिथें मग शिरती । सह नववधू कुमारां बघती ॥२॥
। घेति मांडिवर समोद जेव्हां । वदवे कुणा ? किती सुख तेव्हां ॥३॥
। प्रेमें वधूंस अंकी बसविति । घडि घडि हर्षित लाड चालविति ॥४॥
। बघुनि सोहळा मुद अंतःपुरिं । सकल हृदयिं आनंद वास करिं ॥५॥

अर्थ - सर्वांचा सर्व प्रकारे सन्मान केल्यावर राजाच्या मनात परम उत्साह भरला ॥१॥ मग जिथे (कौसल्येच्या महालात) सर्व राण्या होत्या. तेथे दशरथ शिरले व नववधूंसहित कुमारांना त्यांनी पाहिले ॥२॥ (मग) जेव्हा कुमारांना आपल्या मांडीवर घेतले तेव्हा दशरथांस किती सुख झाले हे कोण वर्णन करू शकणार ? ॥३॥ मग प्रेमाने वधूंना मांडीवर बसविल्या व हर्षाने वारंवार त्यांचे लाड करू लागले ॥४॥ हा सोहळा पाहून अंतःपुरात आनंद भरला, आनंदाने सर्वांच्या हृदयात निवासच केला ॥५॥

टीका. चौ -१ (१) सकलां सन्मानुनि - अंत:पुरात वसिष्ठादि विप्रांसह प्रवेश केल्यावर केलेल्या मानसन्मानाचा हा उपसंहार आहे. याला लोक वेदविधीपासून प्रारंभ झाला; त्यात इष्टदेवता व देव (वेदविधी) विप्र, विश्वामित्र, गुरुवसिष्ट, विप्रपत्नी, क्षत्रिय पत्नी, मानकरी व पूज्य पाहुणे इतक्यांचा सन्मान उघड उघड केला, परंतु हे कार्य मागील दोह्याच्या सातव्या चौपाईत पूर्ण झाले. पण तेथे उपसंहार न करता देवांनी पुष्पवृष्टी वगैरे केल्यानंतर उपसंहार केला जात आहे, यावरून ठरते की आरंभी देवांचे उघड उघड विधीपूर्वक पूजनादि केले व देव जाण्यास निघाले तेव्हा स्मरण व मानसिक प्रार्थनारूपाने त्यांचा पुन्हा सत्कार केला. आलेले पाहुणे जाण्यास निघाले म्हणजे त्यांचा सन्मान करणे कर्तव्यच असते. नुसता नमस्कार करणे म्हणजेही एक प्रकारची पूजाच आहे. 'पूजा नमस्या'(अमरे) (जो हेतू काल सापडत नव्हता तो आज लेखनास प्रारंभ करतानाच चटकन स्फुरला (१०/७/५४) तेव्हा या टीकेचे सर्व कर्तृत्व कोणाकडे ते वाचकांनी ठरवावे म्हणून हा टीकालेखनाच्या वेळचा उल्लेख येथे केला.

चौ. २ (१) राणीवसा तिथे शिरती - जेथे राणीवसा = सर्व राण्या होत्या तेथे म्हणजे कौसल्येच्या महालात गेले हे पुढील संदर्भावरून कळते. कौसल्या पट्टराणी असून सर्व राण्यांशी बहिणीप्रमाणे वागत असल्याने सर्व राण्यांचे तिच्यावर प्रेम होते. कोणत्या हेतुने कौसल्येच्या महालात गेले ते दुसऱ्या चरणाने स्पष्ट कळते. वरात राजद्वाराजवळ आल्यानंतर राम जे राण्यांच्याबरोबर राजवाड्यात - अंत:पुरात शिरले ते इतका वेळ झाला तरी दशरथांच्या नेत्रास दिसले नव्हते, कर्तव्य करणे भाग होते, त्यामुळे इतका वेळ राम शोधास जाता आले नाही. अहाहा ! काय वर्णन करावे दशरथांच्या प्रेमाचे ! नवी व्यालेली गाय आपल्या नूतन वत्सास जशी शोधीत कुठे आहे हे न्याहाळीत जाते तसेच दशरथ कौसल्येच्या महालात शिरले. तोच लोचनानंदनिधान दिसले, तेव्हा त्या उत्साहाला व आनंदोर्मीला किती जोर चढला पहा -

चौ. ३-४ (१) गेले रामाच्याजवळ भराभर, बसले खाली व घेतला चटकन उचलुन डाव्या मांडीवर, वधू गाठ मारलेल्या ज्याच्या त्याच्याजवळ होत्याच, घेतली सीतेला पटकन उजव्या मांडीवर ! हा प्रेमोन्माद पाहून राण्या तर थक्कच झाल्या असतील. दोघांच्या पाठीवरून हात फिरविला असेल, रामाच्या मुखाकडे पहात मुखावरून हात फिरवून ते कुरवाळले असेल. दोघांच्या तोंडात साखर, पेढा वगैरे घातले असेल. सीतेशी प्रेमाने, लडिवाळपणाने बोलले असतील. याप्रमाणे राम - सीता यांना थोडा वेळ घेतल्यावर मग भरत व माण्डवी अशा क्रमाने चारी पुत्रांना व त्यांच्या वधूंना मांडीवर घेतल्या. शेवटी पुन्हा रामाला हाक मारून दोघांना मांडीवर बसविली असतील.

(२) रघुवीरविवाहोत्सवाचा उपसंहार करून मग हे वर्णन करण्यात हेतु हा आहे की हा सोहळा नेहमीच्या त्या काळापर्यंतच्या विवाहात देवांनीसुध्दा पाहिला किंवा ऐकला नव्हता. त्यामुळे पूर्वपद्धतीप्रमाणे वरात घरी आल्यावर जेवढ्या गोष्टी व्हावयाच्या तेवढ्या त्यावेळीही उरकल्यामुळे रघुवीरविवाहोत्सव पूर्ण झाला असे समजून देव निघून गेले. हा अपूर्व अगदी नवीन सोहळा होणार आहे असे त्यास कळले असते तर ते गेलेच नसते. म्हणून असे अनुमान निघते की दशरथांनी ही

नवीन प्रथा सुरू केली व ती 'सुनमुख' या नावाने महाराष्ट्रात तरी अजून चालू आहे. हल्लीच्या मुली पूर्वीच्या मानाने फारच मोठ्या असतात ! म्हणून घेण्याची व बसण्याची लाज वाटणे अगदी स्वाभाविक आहे. तथापि बाजूला बसवून दोघांचे तोंड गोड केले जाते असे म्हणतात. या प्रथेचे जनक कोण हे ठरविणे इतिहास संशोधकांकडेच सोपविणे भाग आहे. हिंदी टीकांवरून वाटते की तिकडे ही प्रथा नाही.

चौ. ५ (१) हे पाहून राण्यांना किती सुख झाले असेल ! हा सोहळा अगदी नवीन असल्याने तर इतका आनंद झाला की जगातील सर्व आनंद एकवटून तो राण्यांच्या हृदयात येऊन राहिला, वस्ती केली. भाव हा की आनंदाला कुठे आनंद मिळत होत नव्हता, आता या राण्यांच्या हृदयात येऊन राहिल्याने तो त्याला भरपूर मिळेल. 'आनंदा आनंद हि दाते' या वचनाची सार्थकता येथे दाखविली. हा सुनमुखाचा सोहळा नवीनच असल्याने व (७००) सातशे जणींच्या मांड्यांवर बसतांना व उठतांना कोवळ्या वयाच्या अतिसुकुमार सुनांच्या कमराच मोडतील असा सुविचार करून कौसल्येने ही प्रथा चालू केली नाही. हे अगदी योग्यच घडले. आता दशरथ जनकपुरीतील उत्सवाचे वर्णन करतील.

हिं । कहेउ भूप जिमि भयउ बिबाहू सुनि सुनि हरषू होत सब काहू ॥६॥
। जनक राज गुन सीलु बड़ाई । प्रीति रीति संपदा सुहाई ॥७॥
। बहुबिधि भूप भाट जिमि बरनी । रानीं सब प्रमुदित सुनि करनी ॥८॥
दो. । सुतन्ह समेत नहाइ नृप बोलि बिप्र गुर ग्याति ॥
॥ भोजन कीन्ह अनेक बिधि घरी पंच गइ राति ॥३५४॥
म. । होइ विवाह कसा नृप वदती । श्रवुनि सर्व हृदिं हर्षा भरती ॥६॥
। जनकराज गुण - सुशील महती । प्रीति रीति शोभन संपत्ती ॥७॥
। भूप भाटसे विविधा वर्णिति । करणी, राण्या प्रमुदित परिसति ॥८॥
दो. । स्नान ससुत नृप करुनि गुरु, विप्र, आणविति जाति ॥
॥ बहुपरिं करतां भोजना पंच घडी गत राति ॥३५४॥

अर्थ - विवाह कसा कसा झाला ते राजाने (सविस्तर) वर्णन करून सांगितले, ती हकीगत ऐकता ऐकता सर्वांच्या हृदयात हर्षाला भरती आली ॥६॥ दशरथ राजाने जनकराजाचे गुण सुशील, मोठेपणा, प्रीतिरीति (वागणूक - व्यवहार) व सुंदर संपत्ती यांचे वर्णन एखाद्या भाटाप्रमाणे केले, ती जनकाची करणी राण्यांनी अति आनंदाने श्रवण केली ॥७-८॥ नंतर राजाने पुत्रांसह स्नान केले व गुरु, ब्राह्मण व आपले जातिबंधु (ज्ञातिबांधव) यांना बोलावून आणवून विविध प्रकारांचे भोजन केले तो पाच घटका रात्र संपली ॥दो. ३५४॥

टीका - चौ. ६-८ (१) राण्या लग्नाला गेल्या नव्हत्या त्यामुळे विवाह कसा झाला व राजा जनक विदेही असल्याने त्याने व्याह्या जावयांचा व वऱ्हाडाचा सत्कार कसा केला इ.

ऐकण्याची तीव्र इच्छा असणारच. लग्नाला न गेलेल्या प्रत्येक पुरुषाला सुध्दा ही इच्छा असणारच. मग पुत्रांच्या मातांना व इतर राण्यांना असेल यात नवल काय ? नद्यांचे पूल, वाटेतील मुक्कामांच्या ठिकाणच्या सुख सोई, वऱ्हाडाचे स्वागत, जानोशांची सोय, मधला काळ, वर घोडा, व्याही भेट, वऱ्हाड्यांचा सत्कार, कन्यादान, सप्तपदी, वऱ्हाड्यांचा सत्कार, आंदण, व्याही भोजन उखाणे, फार दिवस रहावे लागले त्याचे कारण, वरातीच्या बरोबर दूरवर पोचविण्यास येणे इत्यादि सर्व गोष्टी दशरथांनी इत्थंभूत सविस्तर वर्णन केल्या. भाटाप्रमाणे मोठ्या आवेशाने व उत्साहाने जनकराजाच्या विविध गुणांचे वर्णन केले. येथे उदाहरणे अवतरणे देऊन विस्तार करणे आवश्यक नाही.

(२) राण्यांना व सखी वगैरेंना हर्ष होण्याची अनेक कारणे आहेत. १. रविवंशाचा, पुत्रांचा व राजांचा उत्तम मान राखला गेला २. सर्व व्यवहार अत्यंत प्रेमाने, थाटाने व औदार्याने घडले. ३. अयोध्येतील मंडळींना कोणत्याही प्रकारची न्यूनता भासू दिली नाहीच पण फुलांसारखे ठेवले. ४. विदेही असून अत्यंत थाटाने, प्रेमाने, विनयाने, आदराने, अत्यंत औदार्याने वेळच्या वेळी सर्व सोहळा व्यवस्थितपणे केला हे ऐकून विशेष आनंद झाला.

दोहा - अजून घरच्या मंडळींचे जेवण व्हावयाचे असल्याने पुत्र व दशरथ यांनी बरोबरच स्नान केले. वसिष्ठ व इतर ब्राह्मण, स्वतःच्या कुळातील, गोत्रांतले (जाति = ज्ञाति) पाहुणे वगैरेना बरोबर घेऊन भोजन उरकले (क) पंचघडी गत राति - राति, रात्रि, रात्र (रात) या एका उल्लेखाने अनेक गोष्टींची अनुमाने करता येतात. तसे स्पष्टीकरण टीकेत जागोजागी केले आहे. हा उल्लेख रात्रीच्या भोजनाची शास्त्रमर्यादा दाखविण्यासाठी आहे. सूर्यास्तापासून तीन घटकांचा काळ शारीरिक कर्मे करण्याचा नसून संध्यादि धार्मिक कृत्ये करण्याचा आहे. सूर्यास्तानंतर दीड प्रहराचे आत भोजनादि उरकून झोपावे असे धर्मग्रंथ सांगतात. येथे सूर्यास्तानंतर पाच घटकांचे आत आतापर्यंत वर्णिलेली अनेक कामे उरकली व भोजन झाले. रात्री भोजनकाळाच्या मर्यादेचे उल्लंघन न करण्याची पाळी स्त्रिया, नोकरचाकर इत्यादी कोणावरच येऊ नये म्हणून पुरुषांचे जेवण खाण इतके लवकर उरकणे जरूरच आहे. कारण त्यानंतर स्त्रिया, नोकर चाकर व नंतर आचारी वाढपी इत्यादींची जेंवणे सुध्दा वेळेवर झाली पाहिजेत. स्वतः धर्मशास्त्रादि मर्यादांचे पालन करून घरातील प्रत्येक व्यक्तीला तसे करण्याची सवड ठेवणे हे कुटुंबचालकाचे कर्तव्यच आहे. रात्री अकाळी भोजन केल्याने विविध रोग पुढे होतात, म्हणून आरोग्यशास्त्र दृष्टीने धर्मशास्त्राने नियम घालून दिले आहेत.

हिं. *। मंगल गान करहिं बर भामिनि । भै सुखमूल मनोहर जामिनि ॥१॥*
। अँचइ पान सब काहूँ पाए । स्त्रग सुगंध भूषित छबि छाए ॥२॥
। रामहि देखि रजायसु पाई । निजनिज भवन चले सिर नाई ॥३॥

म. *। मंगल गान करिती वर भामिनी । ही सुखमूल मनोहर यामिनि ॥१॥*
। विडे सकल आचवतां पावति । स्त्रक् सुगंध भूषित छबि शोभति ॥२॥
। रामा निरखून, आज्ञा घेती । शिर नमुनी जाती स्वनिकेतीं ॥३॥

अर्थ - (पुरुष जेवीत असता) सुंदर श्रेष्ठ स्त्रिया (राण्या) मंगलगान करीत आहेत व (आजची) ही रात्र सुखाचे मूळ व मनोहर झाली आहे ॥१॥ सर्व मंडळी आचवल्यावर त्यांना विडे मिळाले, पुष्पहार, अत्तर गुलाब इ. सुगंधी द्रव्यांनी विभूषित झाल्याने रूप फारच शोभू लाभले ॥२॥ सर्वांनी रामचंद्रास निरखून पाहिले आणि दशरथांची आज्ञा (निरोप) घेऊन नमस्कार करून मंडळी आपापल्या घरी परत गेली ॥३॥

टीका - चौ. १-३ (१) मंगलगान - या भोजनाच्या वेळी उखाणे घालण्याची पद्धत नसल्याने वसिष्ठ, दशरथ, राम व ओळखीची गोत्रज मंडळी जेवीत असता राण्या व त्यांच्या सखी आनंदाने मंगलगान करीत आजच्या दिवसाचे सुख व भाग्य वर्णन करू लागल्या. त्यांना वाटत आहे की सर्व सुखाचे मूळ म्हणजे ही आजची रात्र. या पूर्वीच्या अनेक रात्री जेवणखाणावाचून राण्यांनी चिंतेत काढल्या. आज बऱ्याच महिन्यांनी रामचंद्रादिकांना जेवतांना डोळ्यांनी पाहिले व तेही आजच्यासारख्या परम मंगलमय परम भाग्याच्या दिवशी (क) जेऊन आंचवल्याचा उल्लेख दुसऱ्या चौपाईत असल्याने हे मंगलगान भोजन समयींचे आहे. (ख) वर भामिनि = श्रेष्ठ सुंदर स्त्रिया = राण्या असे संदर्भाने ठरते. (२) रामा निरखुनि - रामरूपाचे ध्यान करीत परत गेले.

हिं. । प्रेमु प्रमोदु बिनोदु बड़ाई । समउ समाजु मनोहरताई ॥४॥
। कहि न सकहिं सत सारद सेसू । बेद बिरंचि महेस गनेसु ॥५॥
। सो मैं कहौं कवन बिधि बरनी । भुमिनागु सिर धरइ कि धरनी ॥६॥
म. । प्रेम प्रमुद विनोद महत्ता । सुसमय समाज सुमनोहरता ॥४॥
। वर्णवे न शत वाणी-शेषां । वेद विरंचि महेश गणेशां - ॥५॥
। मग मी वर्णूंतरी कशापरि । भूमि-नाग कीं शिरीं धरा धरि ॥६॥

अर्थ-प्रेम (प्रेमा) प्रमोद (प्रमुद) विनोद, मोठेपणा, सुसमय, समाज व अति मनोहरता यांचे वर्णन शेकडोवाणी (शारदा) शेकडो शेष, सर्ववेद, विरंचि, महादेव व गणेश यांनासुध्दा करता येत नाही. ॥४-५॥ मग मी यांचे वर्णन कशा प्रकारे करू शकेन ? गांडुळाने (भूमिनाग=गांडुळ) कधी आपल्या मस्तकावर पृथ्वी धारण केली आहे काय? कधीच नाही ॥६॥

टीका-चौ. ४-५(१) वरात अयोध्येजवळ आल्यापासून या वेळेपर्यंत सात गोष्टी प्रामुख्याने घडल्या आहेत. श्री.तु.दास येथे सांगू इच्छितात की जे काही वर्णन केले ते सांगोपांग किंवा संपूर्ण आहे असे कोणी समजू नये, कारण तसे ते कोणासच करता येणार नाही, परंतु स्वान्तःसुखासाठी यथामति यथाश्रुत अल्पसे वर्णन केले इतकेच. (क) चौथ्या चौपाईत सात गोष्टींचा उल्लेख आहे व पुढील चौपाईत वर्णन करणाऱ्या सहाजणांचा उल्लेख आहे. आणि सातवे तु. दास या शारदादि सहा जणांना यातील एक एक गोष्टींचे वर्णन करता येत नाही, मग मी एकटा सात गोष्टींचे वर्णन कसे करणार?

शत शब्द या सहा जणांतील प्रत्येकाकडे घेणे योग्य. शत=अनंत.

(२) सहाजणांचा प्रेमादि सहा गोष्टींशी क्रमशःसंबंध - (क) प्रेमा-प्रेम व्यक्त करण्याचे साधनवाणी-याचा आहे. वाणीची देवता सरस्वती आहे. (ख) प्रमुद - प्रमोद, शेषाला हजार मुख असल्याने विविध प्रकारचा आनंद तो जसा वर्णन करू शकेल तसा इतर कोणास करता येणार नाही, म्हणूनच शेषाचा संबंध प्रमोदाशी (ग) विनोद-क्रीडा, कौतुक, प्रभूचे हे चरित्र म्हणजे केवळ क्रिडा, लीला आहे असे बिरिंचिच्या पूर्वी अस्तित्वात असलेले वेद सांगतात म्हणून वेदांचा संबंध विनोदाशी 'ध्यानिं न पावति ज्यास मुनि वानिती वेद ॥ तेच कृपानिधि कपिंसवे करिती अनेक विनोद' (६/११७ रा.) (घ) महत्ता= मोठेपणा, सर्व सृष्टीत सर्वांच्या आरंभी उद्भवलेले व ज्यास प्रथम वेद मिळाले ते बिरंचि (ब्रह्मदेव) सर्वात मोठे म्हणून ब्रह्मदेवाचा संबंध महत्तेशी (ङ) समय- काळ, संहारकर्ता, संहारकर्ते आहेत महेश, म्हणून ते समयाचे महत्व जितके वर्णन करू शकतील तितके इतरांस साधणार नाही म्हणून महेशांचा संबंध समयाशी. (च) समाज - गण, समूह गणेश= गणाचे ईश, म्हणून समाजाचा संबंध गणेशाशी (छ) सातवी गोष्ट राहिली मनोहरता= सुंदरता (अ.व्या.सु)'सुंदर सुंदरतेला करते' अशी सीता ज्या उत्सवात आहे, त्याच्या मनोहरतेचे वर्णन करण्याची पाळी क्रमाने तुलसीदासांवर आली. या सहा जणांना या मनोहरतेचे मुळीच वर्णन करता येत नाही. मग तुलसीदासाना ते कसे करता येणार? करता येणे शक्य नाही म्हणून नुसते छबि शोभति म्हटले. यावेळच्या रामचंद्रांच्या मनोहरतेचे मुळीच वर्णन करता येत नाही. वरातीशी संबंध असलेल्या सहा गोष्टी यथामति वर्णिल्या आहेत त्या-

१-२- प्रेमा प्रमुद-'प्रेमा -प्रमोद बश सब माता । गात्र शिथिल पद ये ना जाता' (३४६/१) 'करिती आरती पुनःपुन्हा ही । प्रेमा प्रमोद वदवत नाही' (३४९/१)(३) 'पाहुन मोद विनोद अति सस्मित राम मनात ।' (३५० म.) ४. महत्ता - 'करिति सविधि सुर पितर पूजना' (३५४/१) पासून 'सर्वपरी सन्मानुनि सकलां।' (३५४/१) पर्यंत दान, मान, बिनती, आहेर, इत्यादींनी देव - भूदेवांपासून सर्व प्रजेला संतुष्ट करण्यात दशरथ व राण्या यांचा खरा मोठेपणा दिसला आहे. ५ सुसमय -दशरथांनी पुत्रांना व सुनांना मांडीवर घेतल्या तो समय (३५४/२-५) व मनोहर सुखमूल यामिनी इत्यादी ६ समाज-वसिष्ठ, राजा, राम व बंधू व गोत्रज आणि ब्राह्मण यांचा जो समाज भोजनास बसला व राण्यांनी मंगलगान केले तो. ७ सुमनोहरता - इतकी की प्रत्येकजण रामाकडे निरखून पाहून रामचंद्रास हृदयात ठेऊन घरी गेला त्या सर्वांची मनोहरता, रामाची, मनोहर यामिनीची (३५५/१-३) मंगलगानाची, वृद्ध दशरथांची, व मागील 'प्रेमा' पासून 'समाजा' पर्यंतच्या सहांची मनोहरता वर्णन करता येत नाही. यथासंख्य अलंकार किती सुंदर साधला आहे! या प्रकरणाला सोडून बाहेर जावे लागले नाही. कोणी टीकाकार म्हणतात की या सातही गोष्टी सप्तद्वीपवती पृथ्वीसूचक आहेत. हे म्हणणे किती खरे व संयुक्तिक याचा विचार वाचकांनीच करावा!

चौ. ६(१) भूमिनाग=जंत, गांडुळ, गांडवळ हा अर्थ हिंदी- मराठी कोषात मिळाला. केंचुआ, केंचुरा=जंत गांडुळ, गांडवळ-भूमीनाग हा संस्कृत शब्द समजल्यास, पृथ्वीवरील सर्प

असा अर्थ घेता येईल, पण अशा सर्वापेक्षा गांडवळ अगदीच क्षुद्र असते. पृथ्वीला धारण करण्याचे काम शेषानेच करावे ते गांडुळाला किंवा पृथ्वीवरील सर्पाला करता येणार नाही. त्याप्रमाणे तु.दास म्हणतात की, मला मनोहरतेचे सुद्धा वर्णन करता येत नाही, मग सात गोष्टींचे वर्णन किती व कसे करू? या दृष्टांताने तुलसीदास आपली अत्यंत क्षुद्रता प्रदर्शित करतात पण ही आहे परमलीनता.

सूचना : हा रघुवीर यशवर्णनाचा उपसंहार असता तर इतर प्रकरणातील अवतरणे देणे इष्ट व उचित ठरले असते. रघुवीर यशवर्णनाचा उपसंहार ३६१ व्याच्या चौपायात सुरू होईल. आता या प्रकरणाचा उपसंहार करून एक मनोहर दालन उघडतील.

हिं *। नृप सब भाँति सबहि सनमानी । कहि मृदु बचन बोलाई रानी ॥७॥*
। बधू लरिकनी पर घर आई । राखेहु नयन पलक की नांई ॥८॥
दो. *। लरिका श्रमित उनीद बस सयन करावहु जाइ ॥*
।अस कहि गे बिश्रामगृहँ रामचरन चितु लाइ ॥३५५।
म. *। नृप सर्वां देउनि बहु माना । मृदुवचनें बोलवि राण्यांना ॥७॥*
।वधू बालिका आल्या पर घरिं । पक्ष्म लोचनां तशा जपा तरि ॥८॥
दो. *।श्रान्त तनय निद्रावश जाउन निजवा त्यांस ॥*
॥सांगुनि गत विश्राम गृहिं ध्यात रामचरणांस ॥३५५॥

अर्थ - (जेवावयास आलेल्या) सर्वांचा आदर सत्कार राजाने मृदु वचनांनी केला व गोड शब्दांनी राण्यांना जवळ बोलावल्या ॥७॥ सुना अगदी लहान मुली असून परघरी आल्या आहेत, तरी डोळ्यांच्या पापण्या बुब्बुळांना जशा जपतात तशा त्यांना जपा (बरं)॥८॥ मुलगे सुद्धा दमले भागलेले असून झोपेला आलेले दिसतात, तरी जाऊन त्यांना (लवकर) निजवा (पाहू!) असे सांगून रामचरणांचे ध्यान करीत दशरथ आपल्या विश्रामगृहात (शयनागारात-झोपण्याच्या जागी) गेले ॥३५५॥

टीका - चौ. ७ (१) सर्वा देउनि बहु माना - भोजनास बोलावलेली मंडळी आज्ञा घेऊन नमस्कार करून गेली हे सांगितल्यावर प्रेमादि मनोहरतेचे वर्णन तीन चौपायात केले. वसिष्ठ व विप्र गेले की नाही हे सांगणे राहिले होते. कारण त्यांना दक्षिणा वगैरे देऊन नमस्कार, प्रार्थना वगैरे राजा करीत होते, तेवढ्या वेळात मधल्या तीन चौपायातील वर्णन कवींनी केले. आता वसिष्ठ व विप्र जाण्यास निघाले तेव्हा या पहिल्या चरणात मागल्या प्रकरणाच्या उपसंहाररूपाने त्यांचे गमन सुचविले. (क) मृदुवचनें - हे शब्द दोन्हीकडे घ्यावेत.

चौ. ८ (१) डोळ्यांच्या बुबुळांना जपणे - अत्यंत काळजीपूर्वक सदा सावध आणि दक्ष राहून स्वतःत्रास सहन करून जपणे, हा पापण्यांचा स्वभाव आहे, तशा सुनांना जपा, तितक्या प्रेमाने व दक्षतेने त्यांची काळजी वाहून त्यांना सुखी ठेवा, लेशमात्र दुःख देऊ नका. किती प्रेम! किती दक्षता !! व किती अपूर्व वात्सल्य हे !!! बाप स्वतःच्या एकुलत्या एक

मुलीविषयी तरी आपल्या पत्नीस असे सांगतांना कोणी पाहिला आहे का? किंवा सांगणारा कोण असेल का ? राणीं सुनांना कशा जपत होत्या हे ३५८/४ आणि २/५९/१दो.५९ मध्ये स्पष्ट दाखविले आहे. २/२०१/२ भरतवचन पहा म्हणजे कळेल की, राण्या श्रीरामचंद्रांना जशा जितक्या जपत होत्या तशा तितक्याच प्रेमाने व दक्षतेने सुनांना जपत होत्या. हा परमोच्च आदर्श दाखविला आहे.

(दो.) श्रांत तनय निद्रावशं - भाव हा कीं तुम्ही स्त्रिया कुतूहल उत्सव प्रिय; बसाल त्यांच्याशी बोलत; ते आहेत संकोची स्वभावाचे झोप येते आहे आता, आपण उद्या बोलू असे ते कधी म्हणणार नाहींत (क) बापापेक्षां आईचे प्रेम पुत्रावर जास्त असले तरी स्त्रीस्वभाव वश बसतील बोलत; मग मुलांना जागरण होईल, प्रकृति बिघडेल. आधींच प्रवासाच्या दगदगीने अगदीं दमले आहेत. कसे पेंगताहेत पहा ना ! असे सांगितले नसते तर दशरथास झोपच आली नसती. (ख) ध्यात रामचरणास - राम परमात्मा आहेत हे दशरथांच्या मुळीच स्मरणात नाही. राम माझा पुत्र आहे हीच दशरथांची भावना आहे. पुत्राचे ध्यान करणे हा मूर्खपणा आहे, परंतु हा असला मूर्खपणा पूर्वजन्मातच वररूपाने मागून घेतला आहे. 'सुतविषयिक रति असो तव पदी । मूढ म्हणे ना मज कुणी अगदी' (१/१५१/५)

हिं *। भूप बचन सुनि सहज सुहाए । जरित कनक मनि पलँग डसाए ॥१॥*
। सुभग सुरभि पय - फेन समाना । कोमल कलित सुपेतीं नाना ॥२॥
। उपबरहन बर बरनि न जाहीं । स्त्रग सुगंध मनिमंदिर माहीं ॥३॥
। रतनदीप सुठि चारु चँदोवा । कहत न बनइ जान जेहिं जोवा ॥४॥

म. *। सुंदर सहज भूप वच ऐकुनि । जडित कनकमणि पलंग घालुनि ॥१॥*
। सुभग सुरभि - पय -फेन समाना । कोमल रुचिर चादरी नाना ॥२॥
। तक्के सुंदर घडे न वर्णन । स्त्रक् सुगंध मणि मंदिरि शोभन ॥३॥
। रत्नदीप अति चारु चांदवे । जाणे जो पाही न सांगवे ॥४॥

अर्थ - दशरथ राजाचे सहज सुंदर वचन ऐकून (राण्यांनी) सहज सुंदर रत्नजडित सोन्याचे पलंग घातले ॥१॥ सुंदर व गाईच्या दुधावरील फेसासारख्या कोमल, उज्वल व रम्य विविध गाद्या व चादरी घातल्या ॥२॥ तक्के, उशा गिर्द्या इतक्या सुंदर आहेत की बोलता सोय नाही. सुंदर मणिमंदिरात पुष्पहार विविध सुगंधी पदार्थ व रत्नदीप असून वर अति रमणीय चांदवे लावले आहेत, जो पाहील तो जाणू शकतो पण त्यालाही (ती शोभा) सांगता येत नाही ॥४॥

टीका : चौ. १-२ (१) सुंदर सहज - सहज सुंदर, हे शब्द पलंगांना पण लावणे योग्य आहे. राम सहज सुंदर आहेत, त्यांना ज्या पलंगावर झोपावयाचे तो पलंग सहज सुंदर का नसावा? सिंहासने सहज सुंदर आहेतच 'चार सहज सुंदर सिंहासन' (३५०/१) (२) सुभग सुरभि पयफेन समाना कोमल -यत्र चित्र वितानानि पद्मरागासनानिच पयः फेन निभाः शय्या

मुक्तादाम परिच्छदाः। (भाग ७/४/१०) हेच वचन तुलसीदासच्या दृष्टीपुढे होते यात संशय नाही. दुधाच्या फेसाच्या वर्णाच्या व चित्रविचित्र चांदवे (छते)असलेल्या शय्या होत्या असा याचा सारांश आहे. तु. दासांनी पयः फेनाचे नुसते निर्मलत्व न घेता मुख्यत्वे कोमलत्व घेतले व मृदुतेच्या भावनेला परमोच्च कोटीला पोचविली. तसेच कोणत्याही दुधाचा फेस असे म्हणण्यास जागा राहू नये म्हणून सुरभि=सुरभि =धेनु हा शब्द पावित्र्य सूचनार्थ घातला. शय्येच्या मृदुतेला गाईच्या दुधाच्या फेसापेक्षा अधिक मृदुता दर्शक उपमाच नाही ! (क) चादरि नाना - गाद्या पुष्कळ असल्या तरी वर एकच चादर घालणार, असे असता 'नाना' कां? भाव हा की, एक घालते तो वाटते की रामाच्या अंगाला ही खुपेल, म्हणून ती काढून दुसरी घालते तो वाटते की हिचा वर्ण त्या अप्रतिम शरीर कांतीला शोभण्यासारखा नाही. असा क्रम चालला म्हणून नाना म्हटले. हे भावचैतन्य भागवतातील वरील श्लोकात नाही. (ख) गाद्यांचा उल्लेख नसला तरि चादर नुसत्या पलंगावर घालीत नाहीत, गाद्या घालून त्यावरच चादर घातली जाते व गादी मऊ असली तरच मऊ चादर मृदुता उत्पन्न करू शकेल, म्हणून गाद्यांच्या उल्लेखाची आवश्कता नाही.

चौ. - ३ (१) मणिमंदिरि - दशरथ झोपण्यास गेले त्याला विश्रामगृह म्हटले. विश्राममंदिर, शय्यामंदिर म्हटले नाही. राम अजून त्या जागेत आलेले नाहीत त्यामुळे ही त्या जागेला मंदिर म्हणता येत नाही. कौसल्यारूपी राममंदिर तेथे आहे. प्रत्येक वस्तु पलंगावर घालताना ती विचार करीत आहे की ही खुपेल का काय, कशी शोभेल इत्यादि प्रकारे राम चिंतन चालू आहे. म्हणून ती खोली राममंदिर बनली आहे. 'मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद।' (भाग) उप बरहन, तक्के, उशा, पांघरुणे वगैरे, हा पौषाचा महिना आहे !

चौ. ४(१) चांदवे - पलंगाच्या वरच्या बाजूचे छत 'जाणे जो पाही, न सांगवे अयो. कांड ९०/७-९१/२ पर्यंतच्या वर्णनाशी तुलना करावी. 'भूपभवन तों सहज सुशोभन । समता पावे सुरेंद्र सद्म न ॥७॥ रचित रत्नमणि रुचिर बंगले । जणुं स्वकरिं रतिपतिने सजले ॥४॥ शुचि सुबिचित्र सुभोगमय सुमन सुगंधि सुवास ॥ मंजु मंच मणिदीप जिथं बाण न काहि सुखास ॥९०॥ गाद्या गिरद्या विविध वसन वर । क्षीर फेन मृदु विशद मनोहर ॥९०/१॥ हे निषाद राजाने केलेले वर्णन आहे. या दोन्ही वर्णनांची देवघेव केली म्हणजे सांगवर्णन सिध्द होईल.

हिं । सेज रुचिर रचि रामु उठाए । प्रेम समेत पलँग पौढ़ाए ॥५॥
। अग्या पुनि पुनि भाईन्ह दीन्ही । निज निज सेज सयन तिन्ह कीन्ही ॥६॥
। देखि स्याम मृदु मंजुल गाता । कहहिं सप्रेम बचन सब माता ॥७॥
। मारग जात भयावनि भारी । केहि बिधि तात ताड़का मारी ॥८॥

म. । शेज रचुनि रुचि रामा उठविति । प्रेमानें मग पलंगिं निजविति ॥५॥
। कितिदां बंधूंनां आज्ञापित । ते मग निज निज शेजे निद्रित ॥६॥
। श्याम मंजु मृदु गात्रा बघती । प्रेमें सर्वहि माता म्हणती ॥७॥
। जातां मार्गी महा-भयंकर । हत कशि बाळ ! ताडका दुर्धर ॥८॥

अर्थ - सुंदर (रुचि) शय्या (शेज) रचून मातांनी रामचंद्रास उठविले (झोपेत पेंगत असलेल्या मुलास उठवितात त्याप्रमाणे हात धरून) व (नेऊन) पलंगावर प्रेमाने निजविले ॥५॥ बंधूंना किती तरी वेळा (पुनः=पुन्हा) आज्ञा दिली गेली तेव्हा ते आपापल्या शेजेवर झोपले ॥६॥ मातांनी रामाच्या श्यामल, कोमल व सुंदर शरीराकडे पाहिले व त्या सर्व प्रेमाने म्हणाल्या की, बाळा ! तू मार्गाने जात असता ती महाभयंकर दुर्धर ताटका मारली तरी कशी बाबा (या कोवळ्या हातांनी!) ॥७-८॥

टीका - चौ. ५(१) रुचि =, सुंदर, दीप्तिमान. शेजेची रचना आधी सांगितलीच आहे. दशरथांच्या सूचनेची अक्षरशः अंमलबजावणी या क्षणापर्यंत झाली. निद्रावश झालेल्यांना चटकन उठून जाऊन झोपण्याची शक्ती नसते म्हणून कौसल्या, सुमित्रा व कैकयी इ. मातांनी हाताला हळूच धरून, हळूहळू पलंगापर्यंत नेऊन, पलंगावर निजविले. झोपेने डुलक्या देत असलेल्यास असेच करावे लागते. हे सुंदर नाट्य आहे.

चौ. ६ (१) कितिदा बंधूंना आज्ञापित - ही चौपाई घोटाळ्यात पाडणारी आहे असे काही लोक म्हणतात. ज्यांना भरतादि बंधूंचा स्वभाव व कौसल्यादि मातांचा स्वभाव मानसातील वर्णनाने कळला नसेल तेच घोटाळ्यात पडतील. आज्ञा कोणी दिली हा आहे प्रश्न. कौसल्येने आज्ञा दिली असे मानल्यास वैषम्य व निर्दयता हे दोष तिच्या माथी बसतात आणि भरत, लक्ष्मण शत्रुघ्न यांनी कौसल्येने एकदा दिलेली आज्ञा मोडली असा आज्ञाभंगाचा दोष त्यांच्या माथी बसतो. बा. कां. २२६/७-८ या चौपाया घेतल्या म्हणजे कोडे सुटते व आनंद होतो. 'चेपि चरण लक्ष्मण हृदिं लावुनि ॥ कितिदा प्रभु म्हणती निज बाळा । पडे धरुनि हृदिं पदजलजाला'. सार हे की राम पलंगावर आडवे झाले आणि लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न दोन्ही बाजूस उभे राहून पाय दाबू लागले, तेव्हा रामचंद्रानी वारंवार आज्ञा दिली की 'आता निजा' तेव्हा तिघेही आपापल्या पलंगावर पहुडले. येथे आज्ञा-भंग दोष का नाही याची चर्चा १/२२६/६-८ च्या टीकेत पाहणे. हे दूषण नसून सेवाधर्माचे भूषण आहे. येथे हे दाखविले की विवाह झाला, वरात घरी आली, दमलेले आहेत, तरी रामचरणसेवा हाच आपला मुख्य सुखठेवा आहे ही भरतलक्ष्मणांची भावना तिळमात्र कमी झाली नाही.

चौ. ७-८- (१) प्रेमे सर्व हि माता म्हणती - दशरथांनी इतकें बजाऊन सांगितलें तरी रामाने भावांस ३/४ वेळा आज्ञा दिलेली ऐकतांच, मातांना वाटलें कीं अझून चांगली झोप आलेली नाही; तेव्हां स्त्रीस्वभावाने आपला पगडा त्यांच्यावर बसविलाच. ते कोमल मनोहर शरीर पाहिले आणि उचलून नेतांना त्या शरीराचा लुसलुशीतपणा त्यांच्या कोमल हातांना सुध्दा समजला व तो ते अजून विसरले नाहीत. तोच राम विश्वामित्रांबरोबर गेल्यापासून त्यांनी जे जे पराक्रम केलेले ऐकले ते दुसऱ्या बाजूस दिसत आहेत. ते कोमल वयाचे अति सुकुमार शरीर व तो परम कठोर पराक्रम यांची तुलना करताना आश्चर्य वाटले म्हणून प्रेमाने, लडिवाळपणाने लागल्या रामास विचारायला! तू लहान व कोमल आणि ती ताटका महाभयंकर व जगविख्यात वीरांना सुध्दा अजिंक्य, तिला तू एका बाणाने मारलीस असे म्हणतात तर मारलीस तरी कशी?

तुझ्या हातात कुठे इतकी शक्ती आहे? शेवंतीचे फूल ठेवले हातावर तरी सुध्दा खुपेल हाताला! एखाद्या मंत्राने मारलीस का काही जादू तुला विश्वामित्र मुनींनी शिकवली? कशी मारता आली तुला? इ. इ

हिं.दो. । घोर निसाचर बिकट भट समर गनहिं नहिं काहु ।
॥ मारे सहित सहाय किमि खल मारीच सुबाहु ॥३५६॥

म. दो.- घोर निशाचर विकट भट समरिं न गणति कुणास ॥
कसे स.सेना मारिले मारिच सुभुज खलांस ॥३५६॥

अर्थ - आधीच घोर निशाचर, त्यातही अक्राळ, विक्राळ वीर, आणि त्यांतही स्वभावाने दुष्ट (खल) असल्यामुळे जे युध्दात कोणलाही जुमानीत नसत त्या मारीच सुबाहूंना त्यांच्या सैन्यासह मारले तरी कसे (या कोवळ्या लुसलुशीत गोंडस हातांनी)? ||दो. ३५६ ||

टीका - (१) मारीच सुबाहू (सुभुज) व रामलक्ष्मण यांच्यात युध्दाच्या दृष्टीने अत्यंत विषमता मातांना वाटली. हे त्रैलोक्य मनोहर, ते भयंकर, हे मानव ते राक्षस, हे कोमल कुमार, ते अक्राळ विक्राळ, ते जगविख्यात अजिंक्य योध्दे, हे युध्दकला माहीत नसलेले, त्यांच्याजवळ घोर आयुधे, यांच्याजवळ खेळातल्या धनुकल्या, ते दुष्ट लबाड, हे सज्जन सरळ निष्कपटी, हे दोघेच, व त्या दोघांबरोबर राक्षसांचे केवढे मोठे सैन्य ! असे सर्व बाजूनी वैषम्य असल्याने त्यांना यांनी मारले हे खरे वाटण्यासारखे नाही, परंतु सर्व लोक म्हणतात की सहज मारले, म्हणून विचारले की कसे मारले. वा.रा. अरण्य १७ मध्ये शूर्पणखा व रामलक्ष्मण यांच्या विरुध्द गुणांचे फारच सुंदर विस्तृत वर्णन आहे. (क) मारीचाला ठार मारला नसता, मारीचाला कसा मारला असा प्रश्न मातांनी कसा विचारला? मारीचाला शंभर योजनें दूर उडवून दिला हे सर्वसाधारण लोकास कळले नाही. बाकीचे मारलेले दिसले, पण तो अनेक रूप घेत असे आणि पाठीमागून त्याचा त्रास कोणालाच झाला नाही, त्यामुळे तो मारला गेला असा समज पसरणे अगदी स्वाभाविक आहे. मातांना हकीगत कळली जनकांच्या पत्रावरून, व त्यांना कळली विश्वामित्रांकडून की 'मख रक्षित जग साक्षि, रणिं जिंकुनि असुरग्राम' (१/२१६) राक्षसांना जिंकणे म्हणजे ठार मारणे हे सर्वास माहीत आहे, कारण ते एकतर पळून जातील किंवा मरतील, पळून गेले म्हणजे ते जिंकले गेले असे ठरत नाही, म्हणून जनकांनी 'मारले' असे पत्रात लिहिणे चूक नाही, असत्य नाही.(ख) आणखी विचार केल्यास हे कबूल करावे लागेल (मानसानुसार) की घोर निशाचर बिकट भट, खल असा जो मारीच तो मारला गेलाच, कारण जिवंत राहिलेला मारीच रामभक्त सज्जन मारीच राहिला, हे मारीच मुखानेच अरण्यकांडात स्पष्ट झाले आहे. हे सर्व पराक्रम रामलक्ष्मणांनी आपल्या भुजबळाने केले असे कौसल्यादि मातांना वाटत नाही म्हणून त्या म्हणतात -

हिं । मुनि प्रसाद बलि तात तुम्हारी । ईस अनेक करवरें टारी ॥१॥
। मख रखवारी करि दुहुँ भाई । गुरु प्रसाद सब विद्या पाई ॥२॥

। मुनि तिय तरी लगत पग धूरी । कीरति रही भुवन भरि पूरी ॥३॥
। कमठ पीठि पबि कूट कठोरा । नृप समाज महुँ सिव धनु तोरा ॥४॥
। बिस्व बिजय जसु जानकि पाई । आए भवन ब्याहि सब भाई ॥५॥

म. *। धन्य ! मुनिकृपें तुमची सारी । बाळ! संकटे ईश निवारी ॥१॥*
। दोघांनी कृत मुनि - मख रक्षण । प्राप्त गुरुकृपें विद्या तत्क्षण ॥२॥
। मुनिवधुं तरे चरण रज लागुनि । कीर्ति राहिली विश्वा व्यापुनि ॥३॥
। कमठ पाठ पवि कूट - कठोर । भग्न भूपगणीं भवधनु घोर ॥४॥
। विश्वविजय यश जानकी पावुनि । आलां भवना बंधु विवाहुनि ॥५॥

अर्थ - बाळ! मी धन्य झाल्ये कीं मुनि कृपेने ईश्वराने तुमच्यावरची सर्व संकटे निवारण केली. ॥१॥ तुम्ही दोघांनी मुनींच्या यज्ञाचे रक्षण केलेत व गुरुकृपेने ताबडतोब सर्व विद्या प्राप्त झाल्या॥२॥ पायांची (नुसती) धूळ लागून मुनिपत्नी तरून गेली आणि (तुमची) कीर्ति विश्वाला व्यापून राहिली ॥३॥ भगवान- कूर्माची पाठ, वज्र (पबि) व पर्वत यांच्यापेक्षाही कठोर व घोर असे शिवधनुष्य भूपसमूहात मोडले॥४॥ आणि विश्वविजयाचें यश व जानकी मिळवून व भावांचे विवाह उरकून घरी(सुखरूप)आलात ॥५॥

टीका चौ. १ (१) सारी संकटे ईश निवारी - ताटका अंगावर धावून येणे व मारीच सुबाहूंनी सैन्यासह हल्ला करणे ही फार मोठी अरिष्टे टळली, ती तुमच्या पराक्रमाने टळली हे मान्य होणे शक्यच नाही. जरा प्रवासाचे श्रम (रथात बसूनच) झाले तर लागलात पेंगायला आणि म्हणे ५/६ दिवस रात्रंदिवस पाहऱ्यावर उभे होतात! केवळ मुनींच्या कृपेने ईश्वराने शंकरांनी तुम्हाला यातून सोडविले. हा पूर्ण माधुर्यभावाचा परिणाम आहे. मोद विनोद पाहून 'सस्मित राम मनात' (३५० म.) त्याचा हा परिणाम कौसल्येवर झाला आहे. दशरथांनी व त्रिकालज्ञ जनकराजांनी सुध्दा सर्व श्रेय विश्वमित्रांनाच दिले आहे. येथे मर्यादा पालनाची परमावधी दाखविली, व माधुर्यभाव तर शिगेला चढला आहे!

चौ. २(१) येथे आधी मखरक्षण व मग विद्या प्राप्ती असा क्रम आहे. परंतु घडले आहे अगदी उलट. येथे घटनाक्रम भंग आहे तो प्रेमाधिक्याने उत्पन्न झालेला आहे. हनुमंताने प्रभूच्या प्रश्नाचे जे उत्तर दिले त्यात सुध्दा घटनाक्रम भंग आहे. 'लंघुनि सिंधु कनकपूर होळी । निशिचर गणवध वन खांडोळी' (५/३३/८)) त्याला निरहंकार वृत्ति व प्रेमाधिक्य हीच कारणे आहेत. येथे जिवावरील घोर संकटांच्या कल्पनेने थोडीशी भीति पण चित्तात वावरत आहे. त्यामुळे व वात्सल्यप्रेमामुळे क्रमाचे स्मरण राहिले नाही हा स्वभावोक्ति अलंकार आहे. हा काव्यदोष नसून नाट्यकाव्यविभूषण आहे.

चौ. ३ (१) मुनिवधु तरे चरणरज लागुनि - कौसल्येने अहल्येला पापीण वगैरे म्हटले नाही. 'यत्पदपंकज धूळ लागली । अति पापीण अहल्या तरली' (१/२२३/५) असे जनक पुरी

- नारी ज्ञानी, धर्मशील गुणवंत असून म्हणाल्या. कौसल्येने विप्रस्त्रीदोषाचा उच्चार केला नाही. 'रज शुभ लागता मुनिपत्नि तरे' (७/१३/४) हे वेदांनी म्हटले. व यातही पापीण म्हटले नाही. कौसल्येची वाणी वेदतुल्य पवित्र आहे, हे सिध्द झाले. (क) येथे चरणरजाचा उल्लेख आहे. प्रत्यक्ष घडले तेथे 'स्पर्शत पद पावन' असा चरणस्पर्शाचा उल्लेख आहे, व तत्पूर्वी 'चरणकमलरज वांछिते' वेदांनी रजाचाच उल्लेख केला आहे. (७/११/४) नावाड्याने (२/१००/४-५) पायधुळीचाच प्रताप गायिला आहे. जनकपुरी नारींनी पायधुळीचाच उल्लेख केला आहे. नुसत्या पायांचा प्रभाव नसून पायाला लागलेल्या धुळीचा प्रभाव आहे. हे नावाड्याच्या मुखाने व कृतीने अगदी स्पष्ट करून दाखविले आहे. (२/१००/४-५ व पुढे पहा) म्हणून विरोधाला जागा नाही. पायाने उडालेल्या धुळीचा सुध्दा हा प्रभाव नाही. आता याचे श्रेय सुध्दा मुनीलाच देण्यात येणार आहे. जो संकल्पाने प्रतिसृष्टी निर्माण करू शकतो त्याला दगडातून मुनिनारी निर्माण करणे काही अशक्य नाही. सामर्थ्य मुनींचे आणि नाव आमच्या रामाचे, कीर्ति रामाची असे मातांना वाटणेच योग्य आहे. आपल्या पुत्राच्या कर्तृत्वाचा व कीर्तीचा अभिमान मातेला सुध्दा नसावा. मातेला तो झाला की पुत्राला होण्यास किती वेळ लागणार!

चौ. ४ (१) कमठपाठ - कासवाची पाठ फार कठीण असते; तलवारीच्या जोराच्या घावाने सुध्दा तुटत-मोडत नाही. मग प्रत्यक्ष भगवान कूर्माची पाठ किती कठोर असेल ! याने पाताळ लोक सुचविला. पवि - वज्र, याने स्वर्गलोक सुचविला, व कूट = पर्वतशिखर, याने मृत्युलोक सुचविला. ज्याची कठोरता त्रिभुवन विदित होती असे 'त्रय - लोकांतिल जे भट मानी । त्यांची शक्ति शंभु धनु हाणी' (१/२९२/६) (क) कमठपाठ शब्दाने अभंगपणा, कठीणपणा व कूट शब्दाने विशालपणा सुचविला. 'न भगतां भवधनुस विशाला' (१/२४५/३), कूट शब्दाने गुरुत्व अवजडपणा सुध्दा सुचविला जातो. 'गुरु कठोर ठाउक सर्वा हू!' पवि=वज्र, याने तीक्ष्णता व भयंकरपणा सुचविला.

चौ. ५ (१) विश्वविजयश जानकि पावुनि - 'त्रिभुवन जया सहित वैदेही । त्या विचारविण वरिल हटेही' (१/२५०/४) असे जनकाच्या भाटांनीच घोषित केले होते. 'कर सरोज जयमाला सुंदर । विश्वविजय शोभा पसरे वर' (१/२६४/२ टी.प.) हेच कौसल्यादि म्हणाल्या. गीतावली बालकांड पद १०३/३ -४ पहा.

हिं *। सकल अमानुष करम तुम्हारे । केवल कौसिक कृपाँ सुधारे ॥६॥*
। आजु सुफल जग जनमु हमारा । देखि तात बिधुबदन तुम्हारा ॥७॥
। जे दिन गए तुम्हहि बिनु देखें । ते बिरंचि जनि पारहिं लेखे ॥८॥
दो. *। राम प्रतोषीं मातु सब कहि बिनीत बर बैन ॥*
। सुमिरि संभु गुर बिप्र पद किए नीदबस नैन ॥३५७॥
म. *। अति-मानुष तव कर्मे सगळीं । केवळ कौशिक-कृपेंच घडलीं ॥६॥*
। आज सुफल जगीं जन्म आमचें । तात! बघुनि विधुवदना तुमचें ॥७॥

। तुम्हां न बघतां गेले दिन जे । गणो विरंचि न जीवनिं गत ते ॥८॥

दो. *। राम वदुनि वर नम्र वच तोषवती मातांस ।*

। स्मरत शंभु-गुरु-विप्र-पद डोळा लागे त्यांस ॥३५७॥

अर्थ - तुमचीं ही सर्व कर्मे मनुष्यशक्तीच्या पलीकडील (अतिमानुष; हिंदी-अमानुष) आहेत; ती केवळ कौशिक मुनींच्या कृपेनेंच घडली ॥६॥ बाळा! तुझे चंद्रमुख पाहून-आज या जगात आमचे जन्म सुफळ झाले ॥७॥ तुझ्या दर्शनावाचून जे कांही दिवस गेले त्यांची गणना ब्रह्मदेवानें आमच्या गेलेल्या आयुष्यांत करू नये (अशी आम्हीं त्याला विनंती करतो) ॥८॥ रामचंद्रानी उत्तम व नम्र वचनानीं सर्व मातांना संतुष्ट केल्या आणि शंभु, गुरु व विप्र यांच्या चरणांचे स्मरण करतां करता त्यांस डोळा लागला (झोप लागली) ॥दो.३५७॥

टीक - चौ. ६ (१) अतिमानुष - मराठीत अमानुष = राक्षसी, आसुरी, असा अर्थ होतो, म्हणून अतिमानुष शब्द वापरला. अतिमानुष = दैवी, लोकोत्तर (२) जन्माची सुफलता कशात आहे हे येथेच सांगितले असे नाही. मानसात अनेक ठिकाणी अनेकानी सांगितले आहे की जन्मसुफलता रघुपतिदर्शनात आहे. तुम्ही दृष्टीस न पडता जो काळ गेला तो फुकट गेला हे सुचविले (३) दर्शनाशिवाय गेलेले आयुष्यातील दिवस म्हणजे तेवढे आयुष्य , व्यर्थ गेले असे ठरते; म्हणून ब्रह्मदेवाला बिनंती करतात कीं रामचंद्र दृष्टीआड गेल्यापासून जेवढे दिवस गेले त्यांची मोजदाद त्याने आमच्या आयुष्यात करू नये; भाव हा की तेवढे आयुष्य वाढवावे.

दो. -(१) वदुनि वर नम्र वच - म्हणाले असतील कीं मुनिश्रेष्ठांची कृपा ही गोष्ट तर खरीच पण त्याला कारण तरि तुमची सर्वांची व वडिलांची पुण्याई व शुभ आशीर्वादच. त्यामुळेच सर्व गोष्टी घडल्या. आपण म्हणालात ते खोटे कसे असेल. (क) शंभुगुरुविप्रपद स्मरत रघुकुळाचे व स्वतःचे इष्टदेव ज्यांच्या कृपेने शं.कल्याण झाले, त्या शंभूंचे स्मरण; गुरु वसिष्ठ व विश्वामित्र या उभयांचे स्मरण आणि विप्रांचे स्मरण दास्य भावाने स्मरण करतांच झोप लागली.

हिं *। नीदउँ बदन सोह सुठि लोना । मनहुँ साँझ सरसीरुह सोना ॥१॥*

। घर घर करहिं जागरन नारीं । देहिं परसपर मंगल गारीं ॥२॥

। पुरी बिराजति राजति रजनी । रानीं कहहिं बिलोकहु सजनी ॥३॥

म. *। झोपेतहि मुख फार मनोहर । सायं सोनकमल जणुं सुंदर ॥१॥*

। करतीं जागर घर घर नारी । करिती मंगल-विनोद भारी ॥२॥

। पुरी विराजे राजे रजनी । राण्या म्हणति पहा कीं सजणी ॥३॥

अर्थ - झोपेत सुध्दां राममुख फारच मनोहर दिसत आहे; जणू संध्याकाळचे सुंदर सोन (लाल) कमळच आहे (असे वाटते) ॥१॥ घरोघरी स्त्रिया जागरण करीत असून आपापसांत मांगलिक थट्टा-विनोद सपाटून करीत आहेत ॥२॥ राण्या म्हणतात की

सखी पहातर खरी (आजची) रात्र कशी शोभायमान झाली आहे आणि नगरी कशी विशेष सुशोभित झाली आहे! ॥३॥

टी- चौ - १-(१) झोपेतहि मुख फार मनोहर - सुंदर मनुष्याला झोप लागली की त्याच्या मुखाचे सौंदर्य मनोहर रहात नाही. मुखाच्या सौंदर्याचा मुख्य गाभा डोळे असतात. तेच मिटलेले असतात व निद्रेत तमोगुणाची छाया मुखावर पसरलेली असते त्यामुळे ते फारसे सुंदर दिसत नाही.

परंतु रामचंद्रांच्या मुखाचे सौंदर्य असे नाही. ते सदा सर्वदा सारखेच मनोहर आहे. झोपेतील मुखाच्या सौंदर्याला सुध्दा उपमा नाही. म्हणून उत्प्रेक्षा करतात. (क) सायं = म्हणजे सूर्यास्ताची वेळ, 'दिनान्ते तु सायः' (अमरे) सायंकाळी सूर्यविकासी कमळे पूर्ण विकसितही नसतात व पूर्ण मिटलेलीही नसतात.अर्धवट उमल्यासारखी असतात. त्यावेळी आतील लालवर्णही दिसत असतो. पाकळ्यांच्या बाहेरच्या बाजूचा नीळसर वर्णही दिसत असतो, त्यामुळेच फारच सुंदर दिसते. (ख) सोनकमळ = सोनसरसीरुह. 'सुभग सोन = सरसीरुह लोचन' (१/२१९/६) असे रामनेत्रांचे वर्णन केलेले आहे. सार हे की नेत्र अर्धोन्मिलित असून नेत्रात लाली आहे व मुखाची कांति यत्किंचितही कमी झालेली नाही. (ग) काही लोकांचे डोळे झोपेत मुळीच मिटत नाहीत अगदी पूर्ण उघडे असून टक लाऊन पहात असावे असे वाटते, पण हे दृष्य सुंदर न दिसता विरूप व भित्र्यांना भिवविणारे असते, निद्रेची दाट छाया मुखावर असते, एका कुटुंबातील सर्व भाऊबहिणींचे असेच उघडे राहात असलेले पाहिले आहेत. काहींचे डोळे अर्धवट उघडे असतात तरी सुध्दा जागृतीतील कांती व शोभा मुखावर दिसत नाहीच. प्रभू आता झोपले आहेत, नवीन चरित्र होणे शक्य नाही व आपल्या श्वासोश्वासाच्या आवाजाने त्यांची झोपमोड होईल म्हणून सर्वांनी येथून गेले पाहिजे.

चौ २-३(१) पुरी बिराजे राजे रजनी - आज रजनीला सुध्दा आल्हाद झाला आहे; ती अगदी प्रसन्न मुख दिसत आहे. रामवियोगाने आजपर्यंतच्या पौर्णिमेच्या रात्री सुध्दा दुःखी व भीतीग्रस्त होत्या मग अशा रात्रीत अयोध्यापुरीची दशा कशी असेल? ती शतपट दुःखी व भीतीग्रस्त असणारच. आजपर्यंतच्या रात्री रजनी नव्हत्या. रजन्ति अनुरक्ता भवन्ति अस्याम्= रजनी, जिच्यात अनुरक्त होतात लोक ती रजनी, तशी आज आहे. आज राम चंद्र आपल्या साकारसुधेसहित उदय पावल्यामुळे रात्रीला हर्ष झाला आहे, व नगरी तर विशेषच आनंदमय, व अमृतकिरणांनी आर्द्र हृदया झाली आहे. याचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे घरोघरी आनंदोत्सव चालू आहे. स्त्रिया जागरण करीत आहेत, मंगलमय विनोदाला भरती आली आहे. निद्रा, अंधार, औदासिन्य, भीती, शोक, चिंता इत्यादी सर्व पळून गेली आहेत. आज झोप न घेता नगरीची शोभा पहात रहावे असे कौसल्यादि राण्यांनासुध्दा वाटत आहे, पण 'वधू बालिका आल्या परघरी' हे दशरथांचे शब्द त्यांच्या कानात गुणगुणत आहेत त्यामुळे खिडक्या बंद करून त्यांना झोपण्यास गेलेच पाहिजे.

(२) केवळ एका ओळीने रामविरह कालातील राण्यांच्या चित्ताची व देहाची दशा व नगरातील लोकांची दशा ध्वनित केली ! राम-लक्ष्मण गेल्यावर शारदी पौर्णिमेची मुख्य रजनी

आश्विन शुक्ल पौर्णिमा - नवरात्रपौर्णिमा - कोजगिरी पौर्णिमा, वैकुंठ चतुर्दशी इत्यादी जागरणाच्या परमानंददायक असणाऱ्या रजनी गेल्या, दसरा दिवाळीसारखे सर्व पुरीला उत्सवाने व उत्साहाने पुरी फुलवून टाकणारे फार मोठे सण आले व गेले, पण या सर्व काळात अयोध्येत सर्वत्र शुकशुकाट होता मग त्या रात्री व ते सणांचे दिवस किती दुःखद व भयानक भासले असतील! राममातांची व जननींची स्थिती काय असेल! मातांच्या वियोगावस्थेचे हे दिग्दर्शन कवींनी निसऱ्या वेळी केले आहे. 'प्रमुदित परमदरिद्रजणुं' (३४५/) नंतर सहा उत्प्रेक्षांनी (३५०) व या चौपाईने येथे कौसल्यादि माता सुनांच्या झोपण्याची कशी काय व्यवस्था करतात ते पाहू या -

हिं । सुंदरबधुन्ह सासु लै सोईं । फनिकन्ह जनु सिरमनि उर गोईं ॥४॥
। प्रात पुनीत काल प्रभु जागे । अरुनचूड़ बर बोलन लागे ॥५॥
। बंदि मागधन्हि गुनगन गाए । पुरजन द्वार जोहारन आए ॥६॥
। बंदि बिप्र सुर गुर पितु माता । पाइ असीस मुदित सब भ्राता ॥७॥

म. । सह सुंदर वधु सासू निजती । शिरमणि जणुं उरिं फ़णी लपवती ॥४॥
। प्रात : शुचिकाळी प्रभु जागति । अरुण चूड वर बोलू लागति ॥५॥
। मागध बंदि गाति गुण, भारी । ये जनगण जोहारा द्वारीं ॥६॥
। नमुनि विप्र सुर गुरु पितृ माते । आशिस मिळुनि मुदित ते भ्राते ॥७॥

अर्थ- सुंदर वधूंना जवळ घेऊन सासवा (अशा) झोपल्या की जणू सर्पांनी आपले शिरमणी आपल्या उराशी लपवून ठेवले ॥४॥ प्रभु पवित्र प्रातःकाळी जागे झाले (तो) कोंबडे सुंदर आरवू लागले ॥५॥ मागध बंदी इ. गुणगान करू लागले आणि पुष्कळ नगरवासी लोक जोहार करण्यासाठी राजवाड्याच्या द्वाराशी आले ॥६॥ विप्र सुर, गुरु, पिता व माता यांस नमन केले, आशीर्वाद मिळाल्याने सर्व बंधू आनंदित झाले ॥७॥

टीका चौ. ४ (१) सह सुंदर वधु सासू निजती - सासवा पुष्कळ आहेत व सुना आहेत चारच, कौसल्या, कैकयी व सुमित्रा यांनी सीता, माण्डवी व उर्मिला यांना क्रमशः आपल्या जवळ घेतल्या असतील आणि श्रुतकीर्तीला आणखी एखाद्या सासूने घेतली असेल. बाकीच्या आपापल्या महलात जाऊन सखींसहित आनंदमंगल जागरण करीत, थट्टा विनोद करीत, नगरीची अपूर्व शोभा पहात राहिल्या असतील. (क) ६/७ वर्षे वयाच्या मुली असून सीतादि अजून निद्रावश झाल्या नव्हत्या. रामचंद्रादि झोपल्यानंतर सीता, माण्डवी वगैरे झोपल्या. तीन - चार दिवसांचा प्रवास करून सासरी आल्यावर पहिल्याच दिवशी सुध्दा पतीच्या आधी कोणीही झोपली नाही, हे लक्षात ठेवावे.

(२) शिरमणि जणु उरि फणी लपवती - साप - फणी - उरग झोपतो तेव्हा घड्याळाच्या स्प्रिंगसारखे वेटोळे करून मणि असलेले आपले शिर (डोके) फणा - पोटाशी उराशी घेऊन निजतो. तशीच एक एक सासू एक एक सुनेला अगदी पोटाशी घेऊन, त्यांचे अंग आपल्या मांड्या गुडघ्यानी झाकून जणु सर्पा सारख्या कुंडलाकार बनून झोपली. (क) 'सुखमूल मनोहर

यामिनि' (३५५/१) व 'पुरी बिराजे राजे रजनी' याने ध्वनित केले आहे की ही पौर्णिमेची रात्र आहे. या सापाच्या झोपण्याच्या उत्प्रेक्षेने कवीनी काळाचा महिन्याचा निर्देश ध्वनित केला आहे. मार्गशीर्ष शुक्ल पंचमीला विवाह रात्री झाला वऱ्हाडी अगदी कंटाळा येईपर्यंत जनकपुरीत राहिले, तेव्हा हा पौष महिना व सायन मकरेचा रवि असावा. मकरेला रवि असता अशी थंडी तिकडे पडते की माणसे अगदी कुंडलाकार होऊन झोपतात, ' धनुषि धनुराकार मकरे कुण्डलाकृति' कुंभे शीतमशीतं वा मीने शीत निवारणम्' सायन धनु संक्रांत असता माणसे धनुष्यासारखी बनून झोपतात. मकरेत असता कुंडलाकार बनून, म्हणजे गुडघे छाती पर्यंत आणून, झोपतात, कुंभेत कधी फार थंडी असते कधी फार नसते व मीनेत रवि गेला की थंडीचे निवारण करतो. यावरून पौष महिना ठरतो.

(३) सिंहावलोकन - भाद्रपद कृष्णपक्षात राम विश्वामित्राबरोबर गेले ते पौष पौर्णिमेला परत आले. दशरथ आश्विन कृष्ण षष्ठीला अयोध्येतून गेले व पौष शुक्ल पौर्णिमेला परत आले. जातांना सहा दिवस व येताना चार दिवस लागले. अश्विन कृष्ण ११ ला मिथिलेत पोचले व पौष शुद्ध १२ ला निघून पौर्णिमेच्या दिवशी वरात अयोध्येत आली. ठिकठिकाणी केलेल्या रघुवीर विवाह प्रकरणातील कालगणनेचा हा सारांश आहे.

चौ. ५ (१) अरुणचूड वर बोलू लागति - पहाटेस कोंबडे -अरुणचूड - आरवू लागण्यापूर्वी प्रभू जागे झाले. ही उषःकाळाची वेळ फार शुचि=पवित्र असते, यावेळी आत्मचिंतन व ईशचिंतनादि करावे. प्रभूच्या पूर्वी लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न उठले, हे लक्ष्मणाच्या आतापर्यंतच्या चरित्रावरून सहज कळण्यासारखे असल्याने तो उल्लेख केला नाही. पुढे नमस्कार करताना ते हजर आहेतच.

चौ. ७ (१) नमुनि विप्र सुर गुरु पितृ माते आशिस मिळुनि - राम शंभु गुरु विप्रांचे स्मरण करून झोपले. तसेच विप्र, गुरु (वसिष्ठ विश्वामित्र) व सुर शंकरादि देव व पिता दशरथ यांचे स्मरण करून ते प्रत्यक्ष समोर आहेत या भावनेने नमस्कार केला, व नंतर उठून जाऊन मातेला प्रत्यक्ष नमन केले व तिने त्याना आशीर्वाद दिले असा अर्थ करणे जरूर आहे. अन्यथा ब्राह्मण, वसिष्ठ, विश्वामित्र, सर्व देव व दशरथ राजा रामचंद्रांचा नमस्कार घेण्यासाठी कौसल्येच्या महालातील रामचंद्रांच्या शय्यागृहात उषःकाळीच क्रमाक्रमाने आले असे मानावे लागेल. हे ज्यास व्यवहार्य वाटत असेल त्यांनी तसे मानावे. हा राम प्रभूंचा नित्यक्रम येथे दाखविला जात आहे. (विवाहानंतरचा) हेही लक्षात असावे. गुरू वसिष्ठांचे निवासस्थान नगराबाहेर बरेच दूर आहे हे विसरू नये. वसिष्ठ विश्वामित्र ऐश्वर्य भावनेने वागत नसून राम = दशरथनंदन याच भावनेने वागत आहेत. राम परमात्मा आहेत हे वसिष्ठ, विश्वामित्र व कौसल्या यांना माहीत असून सुध्दा व्यवहारात अगदी माधुर्यभावाने दशरथासारखेच वागत असतात. हेही ध्यानात ठेवावे, असे असता त्यांनी उषःकाळी रामचंद्रांचा नमस्कार घेण्यासाठी येणे शक्य आहे काय ?

(२) प्रभु= परमात्मा असून 'धर्ममार्ग चरित्रेण' (रा.पू.ता.) आपल्या चरित्राने धर्म मार्ग दाखवीत आहेत. उठल्याबरोबर विप्रगुरु, सुर पिता माता यांचे स्मरण करून त्यांना तेथेच

बसून प्रेमाने नमस्कार, करावा, व मग ज्यांना प्रत्यक्ष नमस्कार करणे शक्य असेल त्यांस योग्यवेळी करावा हा धर्म मार्ग स्वतः आचरून दाखविला (क) आशिस मिळुनि मुदित ते भ्राते - मातांना नमस्कार करण्याचा वेळीं चौघेभाऊ एकत्र आहेत; यावरून भरतलक्ष्मण शत्रुघ्न रामचंद्राच्या आधी उठून आले हे ठरले. भाटांच्या गायनाने प्रभू उठले असतील असे जाणून बंधू उठून आले; त्यानी प्रथम रामचंद्रांनजवळ जाऊन त्यांस नमस्कार केला व मग चौघांनी बरोबर जाऊन उठलेल्या सर्व मातांना नमस्कार केले; हे सुचविण्यासाठी भाटांचे गायन मध्यें वर्णन केले. (ख) प्रभु जागति - प्रभु जागे झाले पण स्मरण वंदन करून शय्येवरच बसून राहिले, उठले नाहीत. उठून गेले असते व कदाचित भरतादिकांपैकी कोणी उठलेले नसते तर त्यांना अत्यंत दुःख व पश्चाताप झाला असता हे जाणून उठले नाहीत, भरतादि प्रभुच्या आधी जागे झाल्याचे कळण्यापूर्वी जवळ गेल्याने प्रभु जागे झालेले नसल्यास त्यांची झोपमोड होईल म्हणून आधी गेले नाहीत. भाटांचे गान ऐकल्यावर गेले. अशा रीतीने स्वामींनी सेवकांच्या भावना न दुखविणे व सेवकांनी स्वामींची झोपमोड न करणे या गोष्टी भाटांच्या गायनाचा उल्लेख मध्ये करून सुचविल्या. ती चौपाई नंतर घातली असती तर हे भाव प्रगट करता आले नसते.

हिं । जननिन्ह सादर बदन निहारे । भूपति संग द्वार पगु धारे ॥८॥
दो. । कीन्हि सौंच सब सहज सुचि सरित पुनीत नहाइ ॥
॥ प्रातक्रिया करि तात पहिं आए चारिउ भाइ ॥३५८॥
म. । सादर जननी आनन बघती । ते सह नृपा द्वारिं मग निघती ॥८॥
दो. । करुनि शौच सब सहज शुचि पावन सरिता - स्नान ॥
॥ नित्यकर्म कृत, पितृनिकट चौघे येति सुजाण ॥३५८॥

अर्थ - जननींनी आदराने चौघांचेही मुखालोकन केले व नंतर ते (चौघे) राजाबरोबर राजद्वारी (बाहेर) जाण्यास निघाले ॥८॥ सहजच पवित्र (शुचि) असणाऱ्या बंधूंनी सर्व प्रकारचे शौच करून पावन सरितेत स्नान केले व प्रातःकाळचे नित्यकर्म उरकून चारी सुजाण बंधू वडिलांच्याजवळ (सभागृहात) आले ॥दो. ३५८॥

टीका : चौ. ८ (१) सादर जननी आनन बघती - मातांना नमस्कार केल्यावर त्यांनी आशीर्वाद दिले व माता पुत्रांच्या लोचन सुखद मुखाकडे प्रेमाने चकोरीप्रमाणे बघत राहिल्या, नंतर चौघे दशरथांच्या विश्रामगृहात गेले व त्यांना नमस्कार केले, त्यांनी आशीर्वाद दिले व पुत्र मुखावलोकन केले. नंतर दशरथ आपल्या वाड्यातून बाहेर पडले तेव्हा चौघे बंधू द्वारापर्यंत त्यांच्याबरोबर आले व शौचादिक करण्यासाठी बाहेर गेले. दशरथ फार वृद्ध असल्याने बाहेर गेले नाहीत असे अनुमान करणे भाग आहे. (क) मातांचा उल्लेख प्रथम चरणात मुद्दाम करून दुसऱ्याच चरणात पित्याचा उल्लेख करून सुचविले की मातांना जसे नमन केले तसेच पित्याला केले व दशरथही मातांच्या सारखेच वागले. असे न मानल्यास ठरेल की सकाळी उठल्यावर पित्याचे

दर्शन घडले पण रामादि पुत्रांनी नमस्कार केला नाही, पण हे अशक्य आहे. शौचस्नानादि करण्यात दशरथांचा उल्लेख नाही व ते एकदम आपल्याला सभागृहात दिसणार आहेत, यावरुन त्यांनी शौचस्नान संध्यादि घरीच केले असे ठरते.

दो. (१) शौच सब कोणते याचा विस्तार २२७/१ च्या टीकेत पहावा. सहज शुचि सहज पावन, 'सहज पूत, शुचि होति मज्जती' (१/२३९/७) या शब्दांनी आधिदैविक भावना जागृत केली आहे. (क) पावन सरिता स्नान करुनि - शरयुस्नान केले. 'नदी पुनीत अमित महिमा अति । वंदु न शके शारदा विमलमति' (१/३५/२) 'दर्शन मार्जन मज्जन पाने । अघ हरि वदती वेद पुराणे' (१/३५/१) (ख) नित्य कर्म- संध्या जप, पार्थिव पूजन इ. प्रातः काळचे नित्य कर्म (ग) येति - जाति - गेले (गए) न म्हणता येति - आले (आए) म्हणण्याने सुचविले की स्नानसंध्यादि करताना ते बघत न बसता बंधु सर्व उरकून राजसभेत येणार हे जाणून कविराज त्यांचे स्वागत करण्यासाठी व तेथील चरित्र अवलोकन करण्यासाठी आधीच राज्यसभेत हजर आहेत, म्हणून येति (आले - आए) म्हटले. (घ) सुजाण - हा किंवा या अर्थाचा शब्द हिंदी दोह्यात नाही, पण रामचंद्राचा विवाहापूर्वीचा क्रम त्यांनी विवाह झाल्यावर सुध्दा तसाच चालू ठेवला आहे. हे सुचविण्यासाठी तो घातला आहे, अन्यथा स्नाति पूत सरितेत - असे म्हणता आले असते. 'उषःकाळी रघुनाथ उठती । माय पिता गुरु पदि शिर नमती ।। आज्ञा घेति करिति पुरकाजा । बघुनि चरित हर्षित मनि राजा' (१/२०५/७-८) 'वेद पुराणां वसिष्ठ सांगति' ते श्रवण करण्यासाठी आणि राजकार्य करून वडिलांचा भार हलका करण्यासाठी आले म्हणून 'सुजाण'

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय ३६ वा समास

अध्याय ३७ वा.

हिं | भूप बिलोकि लिए उर लाई | बैठे हरषि रजायसु पाई ||१||
देखि रामु सब सभा जुड़ानी	लोचन लाभ अवधि अनुमानी		२	
पुनि बसिष्ठु मुनि कौसिकु आए	सुभग आसनन्हि मुनि बैठाए		३	
सुतन्ह समेत पूजि पद लागे	निरखि रामु दोउ गुर अनुरागे		४	
कहहिं बसिष्ठु धरम इतिहासा	सुनहिं महीसु सहित रनिवासा		५	

म. | भूप बघुनि पुत्रां हृदीं धरती | आज्ञां मिळतां सहर्ष बसती ||१||
जमे सभा पाहुनि रामासी	मानुनि नयन - लाभ - सीमासी		२	
मग मुनि वसिष्ठ कौशिक आले	शुभासनीं बसविले नृपालें		३	
पूजुनि सपुत्र पायां प्रणमति	बघुनि राम युग-गुरु अनुरागति		४	
कुलगुरु धर्मेतिहास सांगति	भूप सकल राण्यांसह ऐकति		५	

अर्थ -पुत्रांना आलेले पाहताच दशरथ राजांनी त्यास पोटाशी धरले. आज्ञा मिळाल्यावर ते (चौघे बंधू) बसले ||१|| राम सभेत (जात आहेत असे) पाहताच नयनलाभाची परम सीमाच मानून सभा (भराभर) जमली ||२|| मग वसिष्ठ व विश्वामित्र (आदि) मुनि आले तेव्हा राजाने त्यांना सुंदर आसनांवर बसविले ||३|| पुत्रांना बरोबर घेऊन दशरथांनी मुनींची पूजा केली व पायांना प्रणाम केला. (पाया पडले) रामचंद्रास पाहून दोघेही गुरु अनुरक्त झाले ||४|| वसिष्ठ गुरु धर्म व इतिहास सांगू लागले व सर्व राण्यांसहित दशरथ श्रवण करू लागले ||५||

टीका - चौ. १ (१) भूप बघुनि पुत्रां हृदि धरती - राम शौच स्नान संध्यादि करण्यास बाहेर गेले होते. हा २/३ तासांचा वियोग सुध्दा सहन झाला नाही. म्हणून त्यांना सभेत शिरताना पाहताच सिंहासनावरून उठून पुढे आले व एकेकाला क्रमशः हृदयाशी धरून हृदयात आनंद भरला. यावरून ठरते की सभागृहात सेवकांशिवाय दुसरे कोणी नव्हते.

चौ. २ (१) जमे सभा पाहुनि रामासी - सभा जुडानी असे शब्द हिंदीत आहेत जुडना = जुळणे, जमणे व जुड़ाना = शान्त होणे, निवणे, सुखी होणे असे अर्थ आहेत व पुढील चरणात 'लोचन लाभसीमा मानून' असा उल्लेख आहे. लाभाची सीमा आहे असे वाटेल तेथे लोक भराभर जमू लागतात असे म्हणणे योग्य की तेथे शीतल होतात असे म्हणणे योग्य? 'बालकवृंद बघुनि अति शोभे | येति सवे लोचन मन लोभे' (१/२१९/२) 'धावति धामा कामा त्यागुनि | जणु रंक निधि लुटण्या लागुनि' (१/२२०/२) रामचंद्रांना सभागृहाकडे जाताना पाहताच लोचन लाभ लुटण्यासाठी सभासद भराभर कामधाम टाकून धावतच सभेत जमले हा अर्थ अधिक सयुक्तिक आहे. 'लागी जुरन वरात' 'ड' बद्दल 'र' अनेक ठिकाणी वापरला आहे. 'जुडाना' क्रियापद शान्त होणे या अर्थी मानसात अनेक ठिकाणी वापरले आहे तेथे अनुवाद 'निवणे' या

क्रियापदाने केला आहे. निवण्यापूर्वी तृप्त होण्याची आवश्यकता असते. काल वरात आली त्यावेळी सर्वांना परमानंद झाला आहे, त्यानंतर लोकांनी तृप्त होण्यासारखी काही घटना घडलेली नाही. लोचनलाभ सीमा समजून मानून तो लुटण्यासाठी भराभर एकत्र जमणे यात जो स्वाद व सुसंगति आहे तो स्वाद व सयुक्तिकपणा लोचन लाभ सीमा मानून सभा शान्त झाली, सुखी झाली असे म्हणण्यात नाही. 'जुरे सभासद आइ' (२/२५३) 'सब जुरा समाजू' (२/३१३/१) पहा. राजा सभेत येताच काही लोक जमले होते पण राम येताच सर्व भराभर जमले.

चौ. ३-४ (१) वसिष्ठ विश्वामित्र सर्वांच्या शेवटी आले - वसिष्ठ वेद इतिहास पुराण कथा सांगणारे वक्ते म्हणून त्यांनी सर्वांच्या शेवटी येणेच योग्य. श्रोत्यांनी वक्ता येण्याच्या आधी जमण्यात त्यांची श्रवणाची आवड दिसून येते. ठरलेल्या वेळी वक्ता आल्यानंतर व कथाप्रवचनाला प्रारंभ झाल्यानंतर श्रोत्यांनी येत राहणे अनुचित आहे, त्यामुळे श्रोत्यांच्या व वक्त्यांच्या चित्तात विक्षेप उत्पन्न होतो, एकाग्रता जाते, कारण नंतर येणाऱ्यांकडे त्यांच्या बसण्याच्या आवाजाने वगैरे श्रोत्यांचे लक्ष तरी वेधले जाते. (२) पूजुनि सपुत्र - दशरथांनी पुत्रांना बरोबर घेऊन पूजा केली. सभेत असल्यामुळे राण्या व सुना यांनी पूजेत भाग घेणे शक्य नव्हते. वसिष्ठ व विश्वामित्र यांचा समान सत्कार केला हे मुख्य सुचवावयाचे आहे.

चौ. ५ (१) कुलगुरु धर्मेतिहास सांगति -कुलगुरु = वसिष्ठ, आज धर्म व इतिहास यांचे विवरण केले हे समयोचितच केले. या निमित्ताने दशरथ राजांना व प्रजेला जो परम लाभ झाला, जी कीर्ती पसरली त्या सर्वांचे मूळ धर्माचरणच कसे आहे हे वसिष्ठांनी इतिहासातील उदाहरणे देऊन दाखविले असेल. इतिहासाच्या निमित्ताने विश्वामित्रांचे महत्त्व वर्णन करण्यास अवसर सापडला. अन्यत्र वेद पुराण कथांचे उल्लेख आहेत. दशरथांच्या धर्माचरणाचे फळ, विश्वामित्रांचे आगमन इत्यादी लोकांच्या डोळ्यांपुढे अगदी ताजे आहे, म्हणून लोकांची धर्मश्रध्दा विश्वास दृढ करण्यास आजच धर्म व इतिहास हेच विषय समयोचित आहेत.

ल. ठे. रोज सकाळी नित्यकर्म उरकल्यावर राजाने राण्यापुत्र वगैरेंसह धर्म, इतिहास, वेद, पुराण कथांचे श्रवण सामुदायिकरित्या करण्याने व प्रजेला श्रवण करण्यास लावल्यानेच प्रजेत शांतता व समाधान वास करतात, व धर्माचरणांची प्रवृत्ती वाढून धर्मवृध्दी होते व अधर्म क्षय होतो.

हिं. । मुनि मन अगम गाधिसुत करनी । मुदित वसिष्ठ बिपुल बिधि बरनी ॥६॥
। बोले बामदेउ सब साँची । कीरति कलित लोक तिहुँ माची ॥७॥
। सुनि आनंदु भयउ सब काहू । राम लखन उर अधिक उछाहू ॥८॥
दो. । मंगल मोद उछाह नित जाहिं दिवस एहि भाँति ॥
। उमगी अवध अनंद भरि अधिक अधिक अधिकाति ॥३५९॥
म. । मुनि-मन-अगम्य गाधिज-करणी । मुदित वसिष्ठ विविध विध वर्णी ॥६॥
। वामदेव वदले सब साचें । कलित कीर्ति लोकत्रयिं सांचे ॥७॥

। आनंदित तैं होति सकल जण । प्रमुदित अति परि राम सलक्ष्मण ॥८॥

दो. । मुद - मंगल नित्योत्सवीं दिन-रजनी पळताति ॥

॥ अयोध्येत आनंद भर अधिक अधिक अधिकाऽति ॥३५९॥

अर्थ - मुनींच्या मनाला सुध्दा अगम्य वाटणारी गाधिज - विश्वामित्र यांची करणी वसिष्ठांनी विविध प्रकारे वर्णन केली ॥६॥ वामदेव म्हणाले की वसिष्ठांनी सांगितलेले सर्व खरे (साचे) आहे. गाधिज - महामुनींची सुंदर कीर्ति तिन्ही लोकांत भरली (सांचली) आहे ॥७॥ हे ऐकून सर्वांनाच आनंद झाला पण लक्ष्मणा सुध्दा राम अति प्रमुदित झाले ॥८॥ याप्रमाणे नित्य आनंद मंगलकारक उत्सवात दिवस रात्री भराभर निघून जाऊ लागल्या व अयोध्येत आनंदाला नित्य अधिक, अधिक अति अधिक भर येऊ लागला. ॥दो. ३५९॥

टीका - चौ. ६-७ (१) मुनिमन अगम्य गाधिज करणी - विश्वामित्रांचे अद्भूत, अलौकिक चरित्र वसिष्ठांनी वर्णन करून सांगितले व ते मुनींच्या मनाला सुध्दा अगम्य आहे असेही सांगितले. विश्वामित्रांनी केल्या तसल्या अद्भूत गोष्टी मनुष्याला कशा करता येतील याचा उलगडा मुनींना-ज्ञानी लोकांना सुध्दा आपल्या विचार शक्तीने करता येत नाही., म्हणजेच मुनि-मन अगम्य. (क) गाधिज = गाधिपुत्र. हे प्रथम क्षत्रियपुत्र, गाधिराजाचे पुत्र होते, पण यांनी आपल्या अद्भूत तपश्चर्येच्या बळावर ब्रह्मर्षिपद प्राप्त करून घेतले. विश्वामित्र क्षत्रिय मातेच्या पोटी जन्मास आले ही गोष्ट खरी, परंतु त्यांचा जन्म क्षात्रवीर्यसंभूत नसून पुत्रकामेष्टी यज्ञात सिध्द केलेल्या ब्रह्मशक्तियुक्त पायसापासून झालेला होता, म्हणूनच त्यास ब्रह्मर्षि होता आले, तरीही त्यांना आपला पूर्वदेह सूर्यकिरणांत दग्ध करून दुसरा त्याच्यासारखाच दिसणारा देह प्राप्त करावा लागला. चाण्डालाला सदेह स्वर्गापर्यंत पोचविणे, त्याला स्वर्गात घेईनात म्हणून प्रति सृष्टी निर्माण करण्यास प्रारंभ करणे इ. त्याच्या कर्तृत्वाच्या अनेक गोष्टी वसिष्ठांनी प्रेमाने, आदराने व उत्साहाने वर्णन केल्या.

(२) वा. रा. बा. कां सर्ग ५१-६५ यात विश्वामित्रांची कथा पुष्कळ विस्ताराने सांगितली आहे. ती गौतमपुत्र शतानंद, जनकाचे पुरोहित, यांनी रामचंद्रास सांगितली आहे, पण मानसात वसिष्ठांनी भर सभेत, कोणी प्रश्न न विचारता, स्वयंस्फूर्तीने आनंदाने वर्णन केली आहे. यात वसिष्ठांच्या हृदयाची विशालता, निर्मत्सरपणा, अद्रोह इत्यादी अत्यंत दुर्लभ गुणांची परमावधी दिसून येते. कारण की ज्याने एकदा वसिष्ठांचा आश्रम एका क्षणात सर्व उद्ध्वस्त केला, कामधेनु बलात्काराने नेण्याचा प्रयत्न केला, शंभर पुत्र मारले, वसिष्ठांसारख्या परम समर्थ ब्रह्मर्षींवर अमोघ, अजिंक्य शस्त्रास्त्रांचा पाऊस पाडला त्याच विश्वामित्रांची तेच वसिष्ठ आज दशरथांच्या दरबारात मुक्त कंठाने प्रशंसा करीत आहेत ! असे उदाहरण इतर देशात व धर्मात सापडते काय?

चौ. ७-८ (१) वसिष्ठांनी विश्वामित्रांची जी प्रशंसा केली ती लोकांना खरी वाटेल न वाटेल अशी शंका येऊन वामदेव ऋषींनी त्यांच्या म्हणण्यास दुजोरा देऊन जणू साक्षच दिली. (२) रामलक्ष्मणांना विशेष आनंद होण्याची दोन कारणे दिसतात १. वसिष्ठांचे खरेखुरे विशाल

हृदयादि दिसले व परस्परात प्रेमाचा अभाव नसून वसिष्ठांचे विश्वामित्रांवर खरे निर्विकार प्रेम असल्याचे सिध्द झाले. २. आपल्या एका गुरुची कुलगुरुंनी मुक्तकंठाने केलेली स्तुती, गुरुकीर्ति ऐकावयास सापडली. ३. अशा दोन्ही गुरुंचे आपल्यावर प्रेम आहे हे जाणून फार आनंद झाला.

दोहा- (१) मुद- मंगल नित्योत्सव - विवाह झाल्यावर जनकपुरींत जसे रोज मुदमंगलोत्सव चालू होते तसेच रोज अधिकाधिक उत्साहाने व आनंदाने अयोध्येत सुरू झाले. (क) वरात आली त्या दिवशी रात्र झाल्याने राजवाड्यात नगरभोजन होऊ शकले नाही, ते प्रथम झाले असेल. मग नगरात घरोघरी राजा व चारी बंधू, चारी सुना व राण्या यांचे सत्कार समारंभ सुरू झाले असतील. दिवसेंदिवस आनंदाला अधिकाधिक अति अधिक (अधिक + अति = अधिकाधिक) भरती येत होती. (ख) या दोह्यांत पुढील कांडारंभींचा विषय ध्वनित केला आहे. महाकाव्यलक्षणात प्रस्तावनेत तुलना केली आहे म्हणून पिष्टपेषण येथे नको.

हिं   । सुदिन सोधि कल कंकन छोरे । मंगल मोद बिनोद न थोरे ॥१॥
। नित नव सुखु सुर देखि सिहाहीं । अवध जन्म जाचहिं बिधि पाही ॥२॥
। बिस्वामित्रु चलन नित चहहीं । राम सप्रेम बिनय बस रहहीं ॥३॥
। दिनदिन सयगुन भूपति भाऊ । देखि सराह महामुनिराऊ ॥४॥

म.   । सुदिन बघुनि सोडिति कलकंकण । मोद विनोद सुमंगल वाण न ॥१॥
। पाहुनि नवनव सुख, सुर ईर्षति । जन्म अयोध्यें विधिसी मागति ॥२॥
। प्रतिदिन कौशिक जाऊं पाहति । प्रेमळ राम-विनतिनें राहति ॥३॥
। दिनदिन शतगुण भूपति-भाव । वानिति बघुनि महामुनिराव ॥४॥

अर्थ - शुभ दिवस पाहून सुंदर लग्नकंकणे सोडली, त्यावेळी आनंद, मंगलोत्सव व विनोद यांना तोटाच नव्हता ॥१॥ अयोध्येतील लोकांना मिळणारे नित्य नवे नवे सुख पाहून देव त्यांची इर्षा करू लागले, विधात्याला प्रार्थना करू लागले की अयोध्येत जन्म दे ॥२॥ रोजच्या रोज विश्वामित्रांनी जाण्यास निघावे - बेत करावा व रामचंद्रांच्या प्रेमळ विनंतीने रहावे असा क्रम सुरू झाला ॥३॥ दशरथराजांचा भक्तिभाव रोजच्या रोज शतपट होत चाललेला पाहून महामुनि श्रेष्ठ (विश्वामित्र) त्यांची (मनात) प्रशंसा करू लागले ॥४॥

टीका - चौ. १-(१) कल कंकण - विवाह विधीत वधूच्या व वराच्या मनगटाला हळकुंड वगैरे जे बांधतात त्याला विवाह-कंकण म्हणतात. ती कंकणे देवक उठविण्याच्या वेळी वराच्या येथे सोडतात. परस्परांनी वधूवरांनी एकमेकांच्या हातातील कंकण सोडावयाचे असते, व त्यावेळी थट्टा विनोद चालतो. ही कंकणे सोडीपर्यंत वधूवर लक्ष्मी नारायण स्वरूप असतात.

चौ. २- (१) पाहुनि सुख सुर ईर्षति - अयोध्येतील लोकांचे सुख पाहून देवांना हेवा वाटू लागला, कारण 'करण - सुरांना ज्ञान नावडे । विषयभोग अति सदा आवडे (७/११८/१५) असे इंद्रादि देव विषयभोग-सुख-लोभी आहेत. स्वर्गातील देवांना अयोध्येतील सुखोपभोग

इतके मोहक व सुखद दिसले की अयोध्येत जन्म देण्याची याचना ते विधात्याला करू लागले. सुचविले की अयोध्येतील सुख व भोगविलासासारखे सुख व भोगविलास स्वर्गात नाहीत. (क) जनकपुरीत स्वर्गसुख अवतरले होते असे पूर्वी वर्णन केले आहे. म्हणजे अयोध्येतील भोगविलास ऐश्वर्य सुख जनकपुरीपेक्षा फार श्रेष्ठ आहेत हे दाखविले. देव अयोध्येत जन्म मागतात पण त्यांना तो मागून मिळत नाही. साधा नरदेह सुध्दा त्याना दुर्लभ आहे. 'बहुभाग्ये मानुष तनु मिळाली । सुरदुर्लभ सद्ग्रंथी गाइली' (७/४३/७).

चौ. ३ - (१) प्रेमळ रामविनतिनें राहति - विश्वामित्रांसारखे महामुनिराज दशरथाच्या राजवड्यात राहिले ते राजाच्या इथला पाहुणचार मिळतो म्हणून नव्हे; राम प्रेमाला वश होऊन त्यांच्या प्रेमळ विनंतीला मान देत राहिले. रामविनंती अमान्य करण्याचे धारिष्ट होईना शुध्द प्रेमरज्जु बंधन असेच असते. (क) देवांच्या विषयभोगलालसेचे वगैरे वर्णन करून लगेच विश्वामित्रांच्या गमनाची चर्चा सुरू करून दोघांमधून दक्षिणोत्तर ध्रुवांसारखे, तमप्रकाशासारखे महदंतर दाखविले. 'स्वार्थी देव मलीन मन' आणि विषयभोग अति सदा आवडे' असे आहेत; विश्वामित्र याच्या अगदी उलट पूर्णविषय विरागी, एकान्त तपस्याप्रिय आहेत हे सुचविले. अयोध्येत याचकांचा जन्म मिळाला असता तरि देवांना आनंद झाला असता. आणि दशरथा सारख्या सम्राटाच्या इथला मान सन्मान व पाहुणचार इत्यादि पाठीस लागले असतां विश्वामित्र त्याचा त्याग करून जाऊ इच्छितात!

चौ. ४ (१) दिनदिन शतगुण भाव - याने सुचविले की दशरथांच्या आग्रहाच्या विनंतीला सुध्दां मान द्यावा लागला. 'साधु पाहति भाव' असे, विदेहाने म्हटले आहेच.

शंका - 'जन्मजन्म मुनि झिजति साधनी' । अंती 'राम' न येत आननी'(४/१०/३) याही पेक्षां रामदर्शन एकवेळ एकक्षणभर होणे सुध्दां अत्यंत दुर्लभ आहे; आणि विश्वामित्रांना रोज अनेक वेळां रामदर्शन, स्पर्श, संभाषण इत्यादि महामुनि दुर्लभ लाभ सहज पाठीस लागून मिळत असतां विश्वामित्र कां जातात? समाधान - (१) क्षत्रिय राजांच्या आश्रयाला विप्रांनीं राहणे त्यांच्या निःस्पृह वृत्तीचा विनाश करणारे असते. (२) विश्वामित्रांचे अनेक शिष्य असल्याने त्यांच्या कल्याणाची नैतिक जबाबदारी पार पाडणे कर्तव्य आहे. (३) एकान्तप्रिय वनवासी तपोनिधीनी अयोध्येसारख्या राजधानीत राहणे त्यांच्या स्वभावाला गोड वाटत नाही. (४) व्यावहारिक उपाधि वाढते व भजनात खंड पडतो 'सत् हरिभजन जगत स्वप्नासम' (५) अतिपरिचयाने प्रेमवाढत नाही, पण वियोगाने वाढते; (६) रोज राजाच्या येथील अन्न खाणे इष्ट नाही 'एकान्नं न तु भञ्जीयात् भिक्षेत् म्लेच्छ गृहादपि'. 'अर्थस्य पुरुषो दासः' असे शेवटी घडते म्हणून जातात. इतर हेतु असल्यास ते विश्वामित्र, वसिष्ठ व राम यानांच माहीत! या अल्पमतीस इतकेच हेतु दिसतात; वाचकांस काही अधिक दिसतीलही.

हिं । मागत बिदा राउ अनुरागे । सुतन्ह समेत ठाढ भे आगे ॥५॥
। नाथ सकल संपदा तुम्हारी । मैं सेवकु समेत सुत नारी ॥६॥
। करब सदा लरिकन्ह पर छोहू । दरसनु देत रहब मुनि मोहू ॥७॥

। अस कहि राउ सहित सुत रानी । परेउ चरन मुख आव न बानी ॥८॥

म. *। आज्ञा मागत,नृप अनुरागति । पुढे उभे पुत्रांसह राहति ॥५॥*

। नाथ ! संपदा अपली सारी । मी सेवक समेत सुत नारी ॥६॥

। कृपा सदा बाळांवर ठेवा । देत रहा मज दर्शन-मेवा ॥७॥

। म्हणुनि असे नृप स-पुत्र-भार्या । पडति पायिं वच ये न वदाया ॥८॥

अर्थ - मुनि निरोप (आज्ञा) मागू लागले तेव्हां दशरथराजा प्रेमविव्हळ झाले व पुत्रा सहित मुनीच्या पुढे (हात जोडून) उभे राहिले. ॥५॥ (व विनवितात की) नाथ! सर्व संपत्ती आपली आहे; आणि सपत्नीक मी आणि हे माझे मुलगे आपले सेवक आहोत. ॥६॥ या बाळांवर सदा कृपा-स्नेह असो द्यावा व मला (मधून मधून) दर्शनाचा लाभ देत असावे ॥७॥ असे म्हणून पुत्रांसह व भार्यासहित नृप दशरथ पाया पडले व त्यांच्या मुखांतून शब्द निघेनासा झाला. ॥८॥

टीका - चौ - ५- (१) आज्ञा मागत - कुटुंबाचे प्रमुख दशरथ असल्यामुळे निघतांना त्यांची आज्ञा (निरोप) घेऊन निघणे ही व्यावहारिक नीति आहे. शंकरानी सुध्दां या नीतीचे पालन केले आहे. 'मुनि-निरोप घेती त्रिपुरारी । निघति भवनिं सह दक्ष कुमारी (१/४८/६) अगस्तींचा निरोप घेऊन त्रिपुरारि निघाले. (क) नृप अनुरागति - विश्वामित्रांची कृपा झाली म्हणून आपल्या पुत्राला विश्वविजय यश व जानकी मिळाली वगैरे विचार मनांत आले. ज्याच्या कृपेने सर्व कल्याण झाले ते जाणार असे ठरतांच फार वाईट वाटले, प्रेम अनावर झाले. 'काय देउ' यानां होउं उतराई ठेवितां हा पायीं जीव थोडा असे वाटले. (स) पुढे उभे पुत्रांसह राहति सत्याग्रह करून त्यांचा मार्ग अडविण्यासाठी नाही राहिले समोर उभे! हात जोडून, विश्वामित्रांना प्रार्थना करण्यासाठी त्यांच्या मुखाकडे, प्रेमविव्हळ, अगतिक दृष्टीने बघत तटस्थ राहिले चटकन बोलवेना पण कसा तरी धीर धरुन प्रथम एकच शब्द उच्चारला :-

चौ. ६. (१) नाथ! असे म्हटले व एक दीर्घ श्वास घेतला. सुंदर नाट्य आहे. भाव हा की आपल्या कृपेने मी सनाथ झालो. (क) संपदा अपली सारी - येथे संपत्ती पुढे आणून ठेवली नाहीं. सर्वसंपत्ती आपली आहे म्हणण्यांत भाव हा की काही जरूर लागल्यास आज्ञा द्यावी, कळवावे. माझ्याजवळ असलेले सर्व धन आपल्या सेवेस लाविले जाईल. अर्पण केले नाही; कारण ते पूर्वी वसिष्ठांस अर्पण केले आहे; खर्च करण्याची मुभा आहे. (ख) मी सेवक समेत सुत नारी - वसिष्ठांस अर्पण केले तेव्हां संपत्ती पुत्र व आपण इतकेच अर्पण केले; येथे अर्पण करावयाचे नसून सेवक बनावयाचे आहे म्हणून राण्यांचा उल्लेख केला, परंतु सुनांचा उल्लेख केला नाही हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. प्रेमभावनेच्या भरांत सुध्दा अनीति व मर्यादा भंग यांचा वाणीला सुध्दां स्पर्श झाला नाही; किती सुंदर समन्वय!

चौ. ७. (१) कृपा सदा बाळांवर ठेवा - छोहू = कृपा किंवा स्नेह हे दोन अर्थ आहेत पण स्नेह असला व कृपा केली नाही तर नुसत्या स्नेहाने कल्याण होणार नाही म्हणून कृपा शब्द

मराठीत वापरला. कृपा बाळांवर करावी व दर्शन मला देत जावे अशी याचना केली. माझ्यावर कृपा करावी असे म्हटले नाही; पण मुद्दाम येऊन दर्शन देणे कृपेशिवाय घडणार नाही. शिवाय स्वतः पिकलं पान आहेत, केव्हां गळून पडेल याचा नियम नाही. मुलांचा सर्व संसार अजून पुढेच आहे. तो महामुनिराजाच्या कृपेने सुखमय व्हावा अशी इच्छा आहे. शिवाय स्वतःस दर्शन देण्यासाठी मुनिराज कधी येतील तेव्हां मुलांना दर्शन होणारच. मुले स्वतःजाऊन ही दर्शन घेऊ शकतील पण राज्य कारभार व वार्धक्य यामुळे स्वतःस जाणे फार कठीण म्हणून 'मला दर्शन देत जावे' असे म्हणाले. शिवाय थोरांना व संतांना असे विनविण्याची पध्दतीच आहे की या घरात वरचेवर अशीच पायधूळ झाडीत जावी.

चौ. ८ (१) पडति पायि वच ये न वदाया - पाय धरण्यापलीकडे उपकारांतून मुक्त होण्याचे साधन नाही; म्हणून कृतज्ञता बुध्दीने, अगदी गहिंवरून, पुत्र व पत्नीसह स्वतः पाय धरले. सार हे की पुत्रांनी दण्डवत नमस्कार केले; राण्यांनी नमस्कार केले व राजाने दण्डवत घालून पाय धरले. इतके प्रेमाकुल झाले की बोलतां येईना. सर्व प्रार्थनेचा समारोप पाय धरण्यांतच झाला. अगदी सुनयने सारखी दशा झाली. 'बदुनि राणि पद धरून राही। प्रेमपंकि जणु मग्न गिराही' (१/३३७/१ पहा) रामाचे पाय सुनयनेने धरले तेव्हांचे हे वर्णन आहे.

हिं *। दीन्हि असीस बिप्र बहु भाँती । चले न प्रीतिरीति कहि जाती ॥९॥*
। रामु सप्रेम संग सब भाई । आयसु पाइ फिरे पहुँचाई ॥१०॥
दो. *। राम रूपु भूपति भगति ब्याहु उछाहु अनंदु ॥*
। जात सराहत मनहिं मन मुदित गाधिकुल चंदु ॥३६०॥
म. *। अशिस विविध विप्र दे निघतां । प्रीति रीति ना येई वदतां ॥९॥*
। प्रेमें राम अनुज अनुसरती । पोचवुनी आज्ञेनें फिरती ॥१०॥
दो. *। रामरूप भूपति भक्ति लग्नोत्सव आनंद ॥*
॥ मनिं वाखाणित चालले मुदित गाधिकुलचंद ॥३६०॥

अर्थ - विप्राने (विश्वामित्रानी) निघतांना विविध आशिर्वाद दिले (व निघाले); ती प्रीतीची रीत सांगता येणे शक्य नाही. ॥९॥ राम व रामबंधू प्रेमाने मागोमाग गेले व पोचवून आज्ञेने परत फिरले. ॥१०॥ रामरूप, भूपतीची भक्ति, विवाह (लग्न) त्यांतील उत्सव व आनंद यांची मनांतल्या मनांत प्रशंसा करीत गाधिकुल चंद्र आनंदाने चालले ॥३६०॥

टीका - चौ. ९ (१) आशिस विविध विप्र दे निघतां - ज्यानां नुकतेच (चौ.४) महामुनिराव म्हटले त्यानांच येथे 'विप्र' म्हटले; यात हेतु आहेत. वि प्राति इति विप्रः प्रा पूर्तौ (अ.व्या.सु.) विशेष पूर्ति करणारा तो विप्र. वाल्मीकी ऋषीला सुध्दा विप्र म्हटले आहे. 'आशीर्वाद विप्रवर वदले' (२।१२५।१) विश्वामित्रांनी दशरथांच्या मनोरथांची विशेष पूर्ति केली नाही असे कोण म्हणेल! आशीर्वाद दिले म्हणून विप्र म्हटले असे मानणे चुकीचे ठरेल कारण मुनींनी आशीर्वाद

दिल्याचे उल्लेख अनेक स्थळी आहेत, तसाच येथे मुनिशब्द वापरण्यास हरकत नव्हती. 'दीन्हि असीस मुनीस उर अति अनंदु अस जानि' (२/१०६) अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत. (क) कौशिक, गाधिज असे शब्द वापरले असले तरि त्यांच्या ठिकाणी विप्राचीं सर्व लक्षणे आहेत हे सुचवावयाचे आहे. (ख) रामलक्ष्मणांना मागितल्यावर दशरथांनी ज्यांना अविचारी विप्र म्हटले तेच हे विप्र आहेत हे दाखवावयाचे आहे. विप्र कसा असावा असे विचाराल तर मानसांतील विश्वामित्रा सारखा आणि विप्र कसा नसावा तर पूर्वीच सांगितले आहे की मानसांतील भृगुपति सारखा नसावा. 'कृपा' विप्र उरिं फार असावी' (१।२८२/८) असें जे राम म्हणाले ते येथे पहा असे कवि सुचवितात. (२) प्रीति रीति ना येई वदतां - दशरथानी प्रीतीने नमस्कार, प्रार्थना करणे, व विप्राने विविध आशीर्वाद देणे यांत प्रीतीची दिसून आलेली रीति शब्दातीत आहे. ज्याने पाहिली 'उरि अनुभविं वदुं शकतो ना तो' अशी आहे.

चौ. १० प्रेमे राम अनुज अनुसरती - यावेळी तिघेही अनुज धाकटे भाऊ बरोबर आहेत. जनक जसे प्रेमाने पोचविण्यास आले व लवकर परतेनात, तसेच रामचंद्रानी केले. विश्वामित्रांनी वारंवार आज्ञा दिली तेव्हां परतले. ही सुध्दा प्रीतीचीच रीति आहे.

दोहा. (१) विश्वामित्रांच्या मनाला जास्तीत जास्त पकड बसली असली तर ती रामरूपाची; 'जो आनंदसिंधु सुखराशी' ' अधिक सुखसागर रामहि' त्यामुळे असे झाले. त्याच्या खालोखाल दशरथांची रामभक्ति आणि विश्वामित्रांवरील भक्ति, लग्न, उत्सव व आनंद यांची प्रशंसा मनांत करीत चालले. (क) गाधिकुलचंद - चंद (चंद्र) शुध्द संस्कृतशब्द आहे. व्या. अ. सु.पहा) विश्वामित्रांचे वडील मोठे महीपति होते; विश्वामित्र ज्येष्ठ पुत्र विवाह झाला होता; तरीपण रामविवाहाची सर त्याला कुठली? सर्व देवांना सुध्दां असा विवाह पाहण्यास, ऐकण्यास सापडला नाही; मग विश्वामित्रांनी त्याची प्रशंसा केली तर नवल काय? (१) गाधिकुळाला चंद्राप्रमाणे आल्हाद, शान्तिदायक झालेले. यांनी गाधिकुळाचे त्रिताप हरण केले . प्रत्यक्ष रघुकुलचंद प्रभुरामरायाने ज्यांचे शिष्यत्व पत्करले , ज्यांचे पाय चेपले दूरवर प्रेमाने पोचविले, यापेक्षा अधिक गाधिंकुल कीर्ति प्रकाश लोकत्रयांत पाडणारा दुसरा कोण असू शकेल.।

(२) विवाह, उत्सव व आनंद या तीन गोष्टी आहेत, व विश्वामित्रांस आनंदाची प्राप्ति रामरूप, भूपतिभक्ति , विवाह, तदंगभूत दोन्ही ठिकाणचा उत्सव व त्यातील आनंद या सर्वापासून झाली असली तरी आनंदाचे मूळ आहे रामरूप.

(३) शंका या दोह्यात दहा चौपाया कां? विश्वामित्रांची कृपा झाली नसती तर हा विवाह, उत्सव व आनंद इत्यादि कशाचीही शक्यता नव्हती असे दशरथांस वाटत आहे. विश्वामित्रकृपा हा १ पूर्णांक नसता तर सुख, कीर्ति, आनंद इत्यादि सर्व शून्य झाली असती ही भावना दशरथांची आहे.

(४) दशरथ राजाने, सम्राटाने विश्वामित्र विप्रास निरोप देणे व सम्राटांच्या व्याह्यांनी जनकराजाने दशरथांस निरोप देणे यांत साम्य आहे; म्हणून पुढे त्यांची तुलना कोष्टकरूपाने संक्षेपाने केली आहे.

तुलना . बा. कां.(३५० व ३६१)१-४)

व्याही जनकाने सम्राट दशरथांस निरोप देणे		सम्राट दशरथाने विश्वामित्रांस निरोप देणे
गमनाज्ञा कोसल पति मागति	१	प्रतिदिन कौशिक जाऊं पाहति
रोज भूपती प्रेमें राखति	२	प्रेमळ राम-विनतिनें राहति
अधिक नित्य नव आदरवृध्दी	३	दिनदिन शतगुण भूपति -भाव
जनकशील कर्तृत्व विभूती..नृपति वानिति	४	वानिति बघुति महामुनिराव
रथांतुनी मग भूप उतरले । प्रेमपूर पाझरले	५	आज्ञा मागत नृप अनुरागति
या राज्यविभवासहित सेवक फुकट आम्हीं जाहलो	६	नाथ संपदा अपली सारी । मी सेवक समेत सुत नारी.
व्याह्यां स्वजनां दशरथें दिला मान बहुरीति।	७	आशिस विविध विप्र दे निघतां।
हृदयिं न मावे प्रीति (३४०)	८	प्रीति-रीति ना येई वदतां ॥
आशीर्वच मिळतां नृप वळले (जनक)	९	पोचवुनि आज्ञेने फिरती (रामादिबंधू)
जनकराज गुण सुशील महती। प्रीति....भूप भाटसम विविधा वर्णिती	१०	राम रूप भूपति भक्ति लग्नोत्सव आनंद ॥ मनिं वाखाणित चालले ....गाधिकुलचंद ॥३८०॥

ल. ठे. वरील तुलनेवरून दिसले की जनकराजा व दशरथ यांचे प्रेमसंबंध व्याह्यांचे असतां त्या दोघांच्या अंतःकरणाची जशी वृत्ति होती व जसा व्यवहार घडला अगदी तसाच दशरथ सम्राट आणि एक विप्र (विश्वामित्र) यांच्यात घडले. या संपूर्ण साम्याने हे दाखविले की जनक दशरथांचे प्रेम मायिक - नात्याच्या संबंधाचे, ममत्वजनित नव्हते व तसेच दशरथ व विश्वामित्र यांचे आहे. कारण जनक-दशरथ -विश्वामित्र यांच्या परस्पर प्रेमाचें मूळ रामरूप व रामभक्ति आहे. शुध्द अनन्य रामभक्तांत असे प्रेम असेल तरच ते रामभक्त, नाहीतर अहं-मम-कामादिकांनीं रामापासून विभक्त झालेले जीव, असे समजण्यास हरकत नाही. येथे श्रीमंत गरीब, राजारंक, ब्राह्मणक्षत्रिय हे भेद आडवे येत नाहीत,

रामभक्त ही अशांच्या हृदयाची सामान्य जात असते.

हिं । बामदेव रघुकुल गुर ग्यानी । बहुरि गाधिसुत कथा बखानी ॥१॥
। सुनि मुनि सुजसु मनहिं मन राऊ । बरनत आपन पुन्य प्रभाऊ ॥२॥

। बहुरे लोग रजायसु भयऊ । सुतन्ह समेत नृपति गृहँ गयऊ ॥३॥

। जहँ तहँ राम ब्याहु सबु गावा । सुजसु पुनीत लोक तिहु छावा ॥४॥

म. *। ज्ञानी कुल गुरु वामदेव अपि । वानिति गाधिज कथेस पुनरपि ॥१॥*

। मुनियश परिसुनि राव निज मनीं । अपला पुण्यप्रभाव वर्णी ॥२॥

। आज्ञा होतां पुरजन फिरले । तनयां सह नृप भवनीं शिरले ॥३॥

। राम-विवाह गाति सर्वत्र । त्रिभुवनिं पसरे सुयश पवित्र ॥४॥

अर्थ - (रघुकुलाचे) ज्ञानी कुलगुरु वसिष्ठ आणि वामदेव यानीं गाधिपुत्र विश्वामित्राची कथा पुन्हां वर्णन केली. ॥१॥ मुनींचे यश श्रवण करून दशरथराजा आपल्या मनांत आपल्या पुण्याच्या प्रभावाची प्रशंसा करू लागले ॥२॥ आज्ञा होतांच (सभा बरखास्त झाल्याचे ऐकतांच) नगरलोक परतले व दशरथ राजा पुत्रांसह आपल्या घरांत गेले ॥३॥ जिकडे तिकडे (सर्वत्र) रामविवाहाचे वर्णन चालू झाले; व पावन सुयश त्रिभुवनांत पसरले.

टी - चौ -१-(१) ज्ञानी कुलगुरु - वानिति गाधिज कथेस पुनरपि - **पूर्वी** एकदां (३५९/६-७) वसिष्ठ वामदेवांनी राजसभेत विश्वामित्रांच्या देखत त्यांच्या मुनिमन अगम्य करणीचे वर्णन केले. नंतर काही दिवसानीं विश्वामित्र गेले. प्रातःकाळाचे नित्यकर्म उरकल्यावर रोज सभा भरत असते. त्याप्रमाणे विश्वामित्र जाण्याच्या दिवशी हि भरली आहे. विश्वामित्रांस पोचवून रामलक्ष्मणादि परत आले व नित्याच्या कथेला प्रारंभ झाला; त्यांत मागल्या वेळे प्रमाणेच वसिष्ठ व वामदेव या ज्ञानी (सर्वज्ञ) महामुनीनी पुन्हां विश्वामित्रांची कीर्ति वर्णन केली. (क) दुर्जनांच्या बैठकीतून कोणी एक जण उठून गेला म्हणजे बाकीचे त्याचे दोष वर्णन करून निन्दा करू लागतात. सज्जनांच्या बैठकींतून कोणी गेला म्हणजे राहिलेले लोक त्याच्या गुणांचें वर्णन करतात हा सज्जनांचा स्वभाव येथे दाखविला. (ख) हा उल्लेख मुद्दाम करण्यात आणखी हा हेतु आहे की - मोठ्यांच्या तोंडावर मोठे लोक अघळ पघळ स्तुती करतात पण मागे निंदा करतात; तसे येथे घडले नाही हे दाखविले.

चौ. २. (१) राव आपला पुण्यप्रभाव वर्णी - मागल्या वेळी मुनिसुयश ऐकून राम व लक्ष्मण यांना विशेष आनंद झाला; परंतु तेव्हां दशरथांस इतरांपेक्षा अधिक आनंद झाला नाही; पण आज झाला, याचे मुख्य कारण मनुष्य स्वभाव. वसिष्ठानी विश्वामित्रांच्यामुखावर त्यांचा महिमा वर्णन केला व वामदेवांनी त्याला पूर्ण दुजोरा दिला तरीसुध्दां ती स्तुति तोंडापुरतीच असण्याचा संभव दशरथांस वाटला असावा; परंतु आज विश्वामित्रांच्या पश्चातही वसिष्ठानीं पूर्वी सारखीच प्रशंसा केली तेव्हां तो पूर्वग्रह बदलला. दशरथांचा जसा ग्रह झाला तसा इतरांचा होणे हि स्वाभाविक होते. वाचकानां व टीकालेखकांना तर पक्काच संशय आला असता! आतां मात्र संशयाला जागा राहिली नाही.

ल. ठे. एखाद्याच्या तोंडावर जेव्हां त्याची स्तुती केली जाते तेव्हा ती ऐकून तो पुरुष तसा असेलच असे समजू नये आणि पाठीमागे केलेली निंदा खरी असेलच असे ही समजू नये. ज्याची स्तुति केली जाते त्यानें तर फार सावध राहिले पाहिजे; ती मुखावर केलेली स्तुति अंतःकरण पूर्वक केली आहे असे त्याने मानू नये. पाठीमागे स्तुति केली जाईल तरच तिला काही किंमत देतां येईल, हे येथे दाखविले. तोंडावर चांगले म्हणून मागें नावें ठेवणे हा सामान्य जन स्वभाव आहे. मनुष्य जे पाप-वाईट-करतो तेवढे त्याच्यामागे राहते; पण जें चांगले करतो तें बहुधा त्याच्या देहाबरोबर गाडले जातें असे शेक्स्पीअरनें हि एका नाटकांत म्हटले आहे.

चौ. ३-(१) आज्ञा होतां - कथासमाप्त झाल्यावर जे सभेचे कामकाज चालावयाचे ते आज विश्वामित्रांच्या गमनानिमित्त तहकूब; आजच्या सभेचे काम संपले असे दशरथांनी सांगतांच सर्व सभासद परत गेले व दशरथ पुत्रांसह घरांत गेले.

चौ. ४ (१) रामविवाह गाति सर्वत्र - येथपासून रामविवाह प्रकरणाच्या उपसंहारास प्रारंभ झाला. विश्वामित्रांच्या आगमनाबरोबर रामविवाह प्रकरणाचा उपक्रम (दो. २०६/२) केला गेला. रामविवाह होऊन वरातीच्या बरोबर आलेले विश्वामित्र परत गेल्यानंतर उपसंहारास प्रारंभ झाला. जिकडे तिकडे, त्रिभुवनांत, रामविवाह हाच वर्णनाचा चर्चेचा मुख्य विषय झाला आहे. ज्ञानीभक्त कवि, मुनि या विवाहाचे गान काव्यरूपाने करू लागले; कारण की हे सुयश असून पावन आहे. विवाह संस्कार रजोगुणी व प्रवृत्ति धर्माची वृद्धि करणारा असल्याने इतर विवाहांचे वर्णन व गान करणे पावन नाही. रामकथा शरयूत 'रामविवाहोत्सव भावांसह। सुभग पूर तो सकल सुखावह' आहे (१/४१/५) नद्यांच्या पुराचे पाणी पिण्याला योग्य नसते, मलिन असते. इतर विवाह माया अविद्या, विषयासक्ति, रजोगुण (रज=रक्त, माती, धूळ) प्रवृत्तिपरता इत्यादींनीं मलिन झालेले असतात, तसे हे विवाह नाहीत; म्हणून 'सुयश पवित्र' म्हटले व कथा शरयूतील या पुराला सुभग पूर = पवित्र सुंदर पूर म्हटले आहे.

हिं । आए ब्याहि रामु घर जब तें । बसइ अनंद अवध सब तब तें ॥५॥
। प्रभु बिबाहँ जस भयउ उछाहू । सकहिं न बरनि गिरा अहिनाहू ॥६॥
। कबिकुल जीवनु पावन जानी । राम सीय जसु मंगल खानी ॥७॥
। तेहि ते मैं कछु कहा बखानी । करन पुनीत हेतु निज बानी ॥८॥

म. । राम येति घरिं यदा विवाहुनि । पुरिं आनंद वसति सब तैंहुनि ॥५॥
। प्रभु-विवाहिं जो अति उत्साहो । वर्णु न शकति गिरा अहिनाहो ॥६॥
। कविकुलजीवन-पावन-कारक । सिता-राम-यश मंगल-दायक ॥७॥
। जाणुनि मी अल्पचि वाखाणीं । पावन करावया निज वाणी ॥८॥

अर्थ - राम विवाह करून जेव्हां घरी परत आले तेव्हांपासून अयोध्यापुरीत सर्व प्रकारचा आनंद येऊन राहिला आहे. ॥५॥ प्रभूच्या विवाहांत जो अत्यंत उत्साह व उत्सव झाला तो सरस्वती (गिरा) व शेष (अहिनाथ - अहिनाहो) यांनां सुध्दां वर्णन करतां येत नाही ॥६॥ (परंतु) सीताराम यश मंगलदायक(मंगलांची खाण) व

कविकुलाच्या जीवनाला पावन करणारे आहे ॥७॥ हे जाणून मी माझी वाणी पावन करण्यासाठी अगदीं अल्पच विस्ताराने वर्णन केले ॥८॥

टीका - चौ. ५- (१) पुरिं आनंद बसति सब तैंहुनि - रामावतार झाल्यावर अयोध्येत 'यापरिं राम जगत्पितृमाता। कोसलपुर लोकां सुखदाता' (१/२००/१) झाले होते; परंतु जगत्पिता व जगन्माता या दोघांचे काम एकट्यानांच करावे लागत होते ; व जगन्माता 'आदिशक्ति छबिनिधि जगमूला' (१/१४/२) 'जगदंबिका रूप-गुणखाणी' (१/२४७/१) ती आतां पर्यंत अयोध्येत नव्हती; ती होती जनकपुरीत. आदि शक्तीचा संयोग, साह्यता झाल्या शिवाय आदिशक्तिमान सर्व आनंदांना प्रगट करण्यास कसा समर्थ होणार? विवाहाच्या निमित्ताने ती आतां अयोध्येत प्रगट असल्याने; शक्ति व शक्तिमान यांचे लग्न झाल्याने-विवाह झाल्याने आनंदाच्या सरिता अयोध्येकडे विशेष वाहू (वि.वाहूं) लागल्या; पूर्वी सामान्य रूपाने वहात होत्या. ल.ठे...विवाहानंतर नुसत्या ग्राम्यविषयानंदाच्या नद्या पुष्कळ ठिकाणी कांहीं काळ वहात असतील ; परंतु सर्वप्रकारच्या आनंदाच्या सरिता, नुसत्या नव्हे विशेष (पूर आलेल्या) वाहू लागल्या तर तो खरा व पावन विवाह. विषयानंदाबरोबर, विद्यानंद, निर्विषयानंद, ब्रह्मानंद व परमानंद यांच्या सरिता पुराने वहात आल्या तर तो विवाह अन्यथा विरूध्द वाह! अयोध्येत कोणते आनंद निवास करू लागले याचें वर्णन पुढील -अयोध्या-काण्डांत १।१०६ यांत आहे.

चौ. ६- (१) प्रभुविवाहिं - प्रभु शब्दाने पुन्हां आधिदैविक, अंतर्दृश्य, पुढे उभे केले. ज्या प्रभूची प्रत्येक गोष्ट अनंत, अपार, अगाध आहे त्यांच्या विवाहोत्सवाचे वर्णन कोणता जीव करू शकेल? सहस्रमुखांचा शेष व फार बोलकी शारदा यानां सुध्दां ते अशक्य मग इतरांचा व मानवांचा पाड काय? परंतु त्याचे वर्णन केल्याशिवाय कोणीही रहात नाही. शिव, ब्रह्मादि सुध्दां करतात, कारण -

चौ. ७ -(१) कबिकुल जीवन पावनकारक - रामयश तर कविकुलाचे मुख्य जीवन आहे. कवि काव्यकर्ता व कवि= क्रान्त दर्शी, ज्ञानी, जीवन =जीवित व जल-पाणी, रामयशरूपी परम निर्मलजलाने घासून घासून धुतल्या शिवाय 'अभ्यंतरमल कधीं न जातो' हे जीवन (जल) असेल तरच कवीचें जीवन पावन होईल. किडे मुंग्या, फुले, माणसे इत्यादिंचे गुणवर्णन करण्याने कवीचें जीवन पावन न होतां अपवित्रच होणार,; कारण वसिष्ठ म्हणतात 'मळें धुउनि कधि मळ किं नाशतो । बारि मथुनि कुणि घृत किं पावतो ।।७/४९/५) 'नाहीं निर्मळ जीवन (=पाणी) । काय करील साबण ॥ (तु का.) (क) जे पावन असेल त्याच्या संपर्काने-संगाने -पावन झालेला कवि जर गाईल तर ते (काव्य-गान) इतरांस पावन करून इतरांना सुध्दां मंगल-कल्याण दायकहोईल; म्हणून तुलसीदास म्हणतात की -

चौ-८-(१) मी अल्पचि वाखाणीं । पावन करावया निज वाणी। 'हरि अनंत हरिकथा अनंता' हे जरि खरे असले तरी माझी स्वतःची वाणी पावन करण्याठी मी हे अगदीं अल्प वर्णन केले; मात्र ते विस्ताराने केले. वाखाणणे = विस्ताराने सांगणे असा अर्थ मानसांत आहे. सीताराम यश अनंत आहे, तें कधींहि वर्णनाने संपण्यासारखे नाहीं; त्याला इति=पर्याप्त सीमा,

शेवट नाही, समाप्ति नाही- 'इति प्रकरणे हे तौ प्रकाशादि समाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यात् अनुकर्षे च संमतम्' (विश्वः) परंतु मनुष्याच्या, जीवाच्या शक्तीला, वाणीला व बुध्दीला इति आहे. गंगेचा प्रवाह अनंत आहे; ते सर्व जल कोणाला पितां येणे शक्य नाहीं, तरीहि जे अल्पसे - स्वल्पसे मिळेल नवाणी बुद्धि इत्यादीनां सीताराम यश गान करण्यानें येते. (क) येथे सीता व राम यांचा निरनिराळा नामनिर्देश केला; कारण आतांपर्यंत दोघे भिन्न ठिकाणी होती भिन्नशीं वाटत होती; पण आतां विवाहाने एकरूप झाली असल्याने दोघांचा उल्लेख न करतां फक्त रामाचाच उल्लेख छंदांत करतात -

हिं.छं.- । निज गिरा पावनि करन कारन राम जसु तुलसीं कह्यो ।
॥ रघुबीर चरित अपार बारिधि पार कवि कौनें लह्यो ॥
। उपबीत ब्याह उछाह मंगल सुनि जे सादर गावहीं ।
॥ बैदेहि राम प्रसाद ते जन सर्बदा सुखु पावहीं ॥१॥

म.अर्थ- । करण्यास पावन निज गिरेला रामयश तुलसी वदे ।
। रघुवीर चरित अपार वारिधि पारगत कवि कोणते ॥
। उपवीत लग्नोत्सव सुमंगल श्रवुनि सादर गाति जे ।
। वैदेहि-राम अनुग्रहें सुख सर्वदा लभताति ते ॥१॥

अर्थ - स्वतःच्या गिरेला -वाणीला-पावन करण्यासाठी तुलसीदासाने (अल्पसे) वर्णन केले. रघुवीर चरित्र एक अपार सागर आहे. कोणते कवि त्याच्या पार जाऊ शकले? (कोणीही नाही.) अति मंगलमय उपनयन (उपवीत) विवाह व त्यातील उत्सव यांचे सादर श्रवण करून जे कोणी गान=कथन, वर्णन करतील ते वैदेही व राम यांच्या अनुग्रहाने, प्रसादाने- सर्वदा सुख पावतील ॥छंद॥१॥

टीका - चरण पहिला (१) स्वतःची वाणी पवित्र करण्यासाठी रामयश अल्पसे वर्णन केले असे तु.दास पुन्हां सांगतात. ही आदरार्थी द्विरुक्ति आहे. रामयशवर्णनाचे पहिले फळ वाणी पवित्र होते हें सुचविले; पण मन पवित्र झाल्या शिवाय वाणीत पवित्रता येत नाही म्हणून मनाचे पावित्र्यही सूचविलेच. ही फलश्रुति उधारीची नसून रोकडी आहे. जो कोणी नानापुराणनिगमागम संमत पध्दतीने वर्णन करील त्याची मन,वाणी पवित्र होतीलच होतील; परंतु 'केल्याने होत आहे रे'(समर्थ) क्रियाशीलस्य सिध्दिःस्यात्, न तु शब्दशतैरपि ॥ न निवर्तेत तिमिरं कदाचिद्दीपवार्तया ॥ (सु. भा.)

२ चरण दुसरा - (१) रघुवीर चरित्र अपार वारिधि - रघुवीर चरित्र अपार महासागर आहे; कोणाहि कवीला त्याचा पार लागला नाहीं; मग तुलसी दासाला न लागला तर त्यांत नवल काय? 'चतुर न म्हणवित मी कवी नाहीं' (१।१२।७). हे जाणुनि बुध हरियशवर्णन - । करिति गिरा निज सुफल सुपावन १(१।१३।८) दो. १२ पासून १२।९ पर्यंत पाहणें (क) रघुवीर चरित्रवर्णनाचा प्रारंभ दो. २०८ मध्ये झाला आहे. 'पुरूषसिंह युगवीर हर्षि निघति मुनिभय हरण' 'रघुवीर' पदवी

विश्वामित्रांनींच प्रथम दो २०८. मध्ये रामचंद्रास दिली आहे. तेथे टीकेत विस्तार पहावा. रघुवीरचरित्रांतील विवाहवर्णन, तु.दासांनी केलेले, येथे समाप्त झाले. त्याची फलश्रुति दोन चरणांत सांगतात व पुढे सोरठ्यांत सांगतात-

चरण ३-४- (१) उपवीत = उपनयन, मुंज, (क) श्रवुनि सादर गाति - आधीं आदराने श्रवण केले पाहिजे. आदर=श्रध्दा 'कथाश्रवण कसे करावे' प्र.प्र.१०।१३ पहा. त्याप्रकरणांत सांगितल्या प्रमाणे संतमुखाने आधी श्रवण केले पाहिजे. 'श्रध्दा पथ धन ना जयां नहि संतांची साथ।। त्यांना मानस अगम अति ज्यां प्रिय ना रघुनाथ' (१।३८ टी. पहा.) नंतर जसे श्रवण केले असेल तसे यथामति कथन केले पाहिजे व तेंहि सादर=सात्विक श्रध्देने, निरपेक्ष बुध्दीने केले पाहिजे. उपदेशापध्दति' व यथाश्रुत यथामति वेदपुराणानुकूल कथन' हीं दोन प्र. प्र. १०।१०-११ पहावींत. ज्याने संतमुखाने श्रवण केले नसेल त्यानें कथन (गान) करू नये, केल्यास वैदेही रामप्रसाद होणार नाहीं हे सुचविले. (ख) सर्वदा सुख - सर्वदा होणारे सुख, विषयसुख नसून स्वान्तःसुख आहे. तें प्राप्त करावयाचे आहे. त्याचें मूळ साधन रामविवाहोत्सव कथाश्रवण करून कथन करणे हें आहे. ती राम विवाहकथा येथ पर्यंत सांगितली. (ग) विश्वासयुक्त श्रध्दा हे अनुपान आहे. त्याचे सविस्तर-सोदाहरण-वर्णन पुढील कांडांत केले जाईल; त्याचे फळ धर्माचरणानें वैराग्य प्राप्ति हे आहे. सूचना - या छंदात व मागील दोन चौपायांत बालकाण्डारंभींच्या सात श्लोकांतील विषय व अनुबंधचष्टय क्रमशः ध्वनित केले आहेत. त्याचा विचार पुढे उपसंहारांत केला आहे. (घ) वैदेहि राम अनुग्रहे - प्रथम वैदेहीचा अनुग्रह होतो व मग राम-अनुग्रह होतो. सुंदरकांडांत हनुमंताचे उदाहरण पहावे. लंकाकांडांत सर्वांवर रामअनुग्रह व उत्तरकाण्डांत सुख प्राप्ति.

हि. सो. । सिय रघुबीर बिबाहु जे सप्रेम गावहिं सुनहिं ॥

। तिन्ह कहुँ सदा उछाहु मंगलायतन राम जसु ॥३६१॥

म. सो. । सिय-रघुवीर - विवाह जे प्रेमें ऐकति गाति ॥

॥ तयां सदा उत्साह मंगलायतन राम-यश ॥३६१॥

अर्थ - जे कोणी सीता रघुवीर-विवाह प्रेमानें गातील व ऐकतील त्यांना सदा उत्साह (व उत्सव) प्राप्त होईल, (कारण) रामयश सर्वमंगलांचें निवास स्थान (आयतन) आहे. ॥दो.३६१॥

इति श्री रामचरित मानसे सकल कलि कलुष-विध्वंसने प्रथम : सोपान : समाप्तः

❋ बालकाण्ड समाप्त ❋

टीका - सोरठा - (१) सिय रघुवीर विवाह- छंदात रामयशगान रघुवीर चरित श्रवण करून गान करण्याचे फळ सांगितले. येथें सीतारघुवीर विवाहाचे फळ सांगतात. (क) छंदात 'श्रवुनि सादर गाति' (सुनि जे सादर गावहीं) म्हटले व येथे 'प्रेमें ऐकति गाति' (सप्रेम गावहिं सुनहिं) म्हटलें. म्हणून दोन्ही ठिकाणीं प्रेमानें व सादर श्रवण कथन सुचविले. जेथे कोणी प्रेमानें सादर कथन करीत असतील तेथें प्रेमाने सादर श्रवण करावे व मग तसेंच कथन करावें. रामचंद्रांनी सुध्दां असेच केले आहे. 'श्रुति पुराण ऐकति मन लाउनि । स्वयें कथिति अनुजां समजाउनि' (१।२०५।६) दुसऱ्यांस सांगण्यापूर्वी मनन करावें, लागतें अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो, शंकांचे समाधान करण्याची तयारी ठेवावी लागते. (ख) छंदात उपनयन व विवाह कथा श्रवणाची फलश्रुति सांगितली. येथे केवळ विवाहाची सांगितली. 'जे स्नेहें ही कथा सांगतील। सावधान समजुनी ऐकतिल॥ होतिल रामचरण अनुरागी । कलिमल रहित सुमंगलभागी' (१।१५।१०-११) यांत ग्रंथारंभी जो फलश्रुतीचा उपक्रम केला त्याचाच या काण्डाच्या दृष्टीने येथें उपसंहार केला व ग्रंथाच्या दृष्टीने अभ्यास केला.

(२) श्रीरामचरिताला इति = समाप्ति नाहीं; पण श्री तुलसीदासविरचित श्रीरामचरित मानसाला मर्यादा आहे; म्हणून त्यांतील प्रथम सोपानाची-बालकाण्डाची समाप्ति येथे झाली. रामचरित मानस सकल कलि मलांचा-पापांचा दोषांचा (कलुष) विध्वंस करणारें (विध्वंसन) आहे. पाप-मल-विनाश झाल्याशिवाय मोहनाश व रामभक्ति प्राप्त होत नाहीं. 'येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्य कर्मणां॥ ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ।. (भ.गी. ७।२८) पुण्य कर्मांनें पापनाश होतो. पूर्ण पापविनाश झाला की द्वंद्व मोहांतून पूर्णपणे सुटतात व मोहांतून सुटलेले भक्त बनतात. हा भगवद्गीताकथित क्रमच मानसांत सांगितला आहे. सीता रघुवीर कथा श्रवण कथन आदराने, प्रेमाने व समजून करणे हे पापविनाशक-पावन पुण्यकर्म आहे. याने सकल कलि-मलांचा विध्वंस होईल व मग त्याच्याच श्रवणाने द्वंद्वांचा व मोहाचा नाश होऊन रामभक्ति मिळेल, ती दृढ होईल व सर्वदासुख प्राप्त होईल. 'विण सत्संग न हरिकथा त्याविण मोह न जात॥ मोहनाशविण रामपदिं दृढ अनुराग न तात' (७।६९१-) दो १।३८ 'श्रवुनि सादर गाति' च्या टीकेत पहा.

बालकाण्डाचा उपसंहार -

(१) बालकाण्डांतील पहिला श्लोक-वर्णनामर्थसंघानां रसानां छंदसामपि । मंगलानांच कर्तारौ वन्दे वाणी विनायकौ' हा या काण्डाचा प्रतिनिधि आहे असें तेथे टीकेत सांगितले आहे; आणि वाणीविनायकौ = सीतारामचंद्र हा अर्थ ही साधार सिध्द केला आहे. मंगलांना कर्तारौ सीतारामचंद्र हा उपक्रम आहे. येथें सितारामयश मंगलदायक (चौ ७) हा उपसंहार आहे. रामाख्यमीशंहरिम्' (श्लोक -६) हा उपक्रम आहे. 'मंगलायतन रामयश' हा उपसंहार आहे. ' मंगलायतनं हरिः ॥ कर्तारौ' हा उपक्रम आहे. कर्तृत्व=चरित-चरित्र, रघुवीर चरित उपसंहार आहे. म्हणजे उपक्रम व उपसंहार यांचे पूर्ण ऐक्य सिध्द झाले.

मंगलाचरणांतील सातश्लोकांचा येथे उपसंहारांत संक्षिप्त उल्लेख-

श्लोक	मंगलचरणांतील - उपक्रम		उपसंहार
१	मंगलानां कर्तारौ वाणी विनायकौ (सीता-रामचंद्रौ)	१	'सितारामयश मंगल दायक, कविकुल जीवन पावन कारक,' मंगलायतन रामयश' 'रघुवीर चरितः
२	भवानी शंकरौ - श्रध्दाविश्वास रूपिणौ	२	'श्रवुनि सादर गाति; आदर=श्रध्दा हा अर्थ श्लोकाच्या टीकेंत पहावा.
३	वन्दे - गुरुं शंकर रूपिणम्	३	कथाश्रवण संत-गुरूजवळच केले पाहिजे. श्रवुनि सादर गाति' टी.प.
४	सीतारामगुण ग्राम	४	सियरघुवीर विवाह.
५	उद्भव स्थिति संहार-क्लेशहारिणीम्। सर्व श्रेयस्करीं सीतां राम वल्लभाम्॥	५	वैदेही अनुग्रहे सुख लभतात.
६	यत् पाद प्लव एक एव...... भवाम्बोधेस्तितीर्षावतां।रामाख्यं हरिम् ॥	६	राम अनुग्रहे सुख.
७	स्वान्त:सुखाय... रघुनाथ गाथा	७	सुख सर्वदा लभतात.

(२) राम = निर्गुणनिराकार ब्रह्म, राम = सगुणनिराकार ब्रह्म = परमेश्वर - परमात्मा, व राम=सगुणसाकार ब्रह्म = रघुपति, रघुवीर, दशरथनंदन वैदेही = ब्रह्मविद्या आदिशक्ति, मूलप्रकृति, विद्यामाया -सीता, हिच्या प्रसादाने रामकृपा होऊन रामभक्ति प्राप्ति होऊन स्वान्तः सुखाची प्राप्ति हे प्रयोजनाचें मंगलाचरणांत सांगितलेले फळ येथे 'वैदेहि रामअनुग्रहे सुख सर्वदा लभतात' (छंद) यानें सांगून ठेवलें.

मंगलाचरणांतील सातश्लोकांचा येथे उपसंहारांत संक्षिप्त उल्लेख -

(३) सोरठा या कोमलभावदर्शक वृत्तानें प्राकृतांत या काण्डाचा उपक्रम केला व येथे सोरठा वृत्तानेंच उपसंहार केला. (क) 'वदा जानकिस कशी विवाही' (१/११०।६) या पार्वतीच्या प्रश्नाचे उत्तर येथें समाप्त झालें. श्रीरघुवीर विवाह प्रकरण समाप्त.

श्री मानस-गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड अध्याय ३७ वा समाप्त

इति श्री मानस गूढार्थ चंद्रिकायां बालकाण्ड टीका समाप्ता

श्री वैदेही -रामचंद्रचरण पंकजेषु -समर्पितास्तु

सूचना - पुढें बालकाण्ड - परिशिष्ट प्रकरण आहे.

श्री पद्मपुराणान्तर्गत श्रीरामचरित वैशिष्ट्य

(प. पु.उत्तरखंड अ. २४२ - २४३, व्यं.प्रे.) (२६९-२७२ आनंदाश्रम) स्वायंभू मनु वैवस्वत मन्वंतरांत, वैवस्वत मनूच्या वंशांत अजपुत्र दशरथ झाले. (अ.२४२ व्यं.प्रे.)

१ महामंत्र - स्वायंभुवो मनुःपूर्वं द्वादशार्षं महामनुम् "जजाप गोमती तीरे नैमिषे विमले शुभे ॥१ ॥ तेन वर्षसहस्रेण पूजितः कमलापतिः ॥मत्तो वरं वृणीष्वेति तं प्राह भगवान्हरिः ॥२ ॥ ततः प्रोवाच हर्षेण मनुःस्वायंभुवो हरिम् ॥ मनुरूवाच ॥ पुत्रत्वं भज देवेश त्रीणि जन्मानि चाच्युत ॥३ ॥ त्वां पुत्रलालसत्वेन भजामि पुरूषोत्तमम् ॥ रूद्र उवाच ॥ इत्युक्तस्तेन लक्ष्मीशः प्रोवाच सुमहागिरा ॥४ ॥ विष्णुरूवाच ॥ भविष्यति नृपश्रेष्ठ यत्ते मनसि कांक्षितम् ॥ ममैव च महत्प्रीतिस्तव पुत्रत्व हेतवे ॥५ ॥ स्थिति प्रयोजने काले तत्र तत्र नृपोत्तम । त्वयि जाते त्वहमपि जातो ऽस्मि तव सुव्रत ॥६ ॥ परित्राणाय साधूंना विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि तवानघ ॥७ ॥ रुद्र-उवाच ॥ एवं दत्त्वा वरं तस्मै तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ अस्याभूत्प्रथमं जन्म मनोः स्वायंभुवस्य च ॥८ ॥ रघूणामन्वये पूर्वं राजा दशरथोऽह्यभूत् ॥ द्वितीयो वसुदेवोऽभूद्वृष्णीनां चान्वये विभुः ॥९ ॥ कले र्दिव्यसहस्राद्ध प्रमाणस्यान्त्यपाद योः । शंभलग्रामकं प्राप्य ब्राह्मणः संजनिष्यति ॥१० ॥ कौशल्या समभूत्पत्नी राज्ञो दशरथस्य हि ॥ यदोर्वंशस्य सेवार्थं देवकी नाम विश्रुता ॥११ ॥ हरिव्रतस्य विप्रस्य भार्या देवप्रभा पुनः ॥ एवं मातृत्वमापन्ना त्रीणि जन्मानि शार्ङ्गिणः ॥१२ ॥ हिरेण्यक-हिरण्याक्षौ द्वितीयं जन्म संश्रितौ ॥ कुंभकर्णदशग्रीवावजायेतां महाबलौ ॥१३ ॥ कन्याशर्पूणखा नाम जाताऽति विकृतानना ॥ कस्याचित्त्वथ कालस्य तस्यां (केकस्यां) जातो बिभीषणः ॥१९ ॥ सुशीलो भगवद्भक्त : सत्यवान् धर्मवान् शुचिः ॥२० ॥ ......नन्दिशापाद्भवन्तोऽपि वानरत्वमुपागताः ॥ कुरुध्वं मम साहाय्यं गंधर्वाप्सरसोत्तमाः ॥ (अशी श्रीहरीनें आज्ञा दिली ब्रह्मादिदेवानां ॥३० ॥ इत्युक्ता देवताः सर्वा देवदेवेन विष्णुना ॥ वानरत्वमुपागम्य जज्ञिरे पृथिवीतले ॥३१ ॥ वैवस्वत मनोः पुत्रो राज्ञां श्रेष्ठो महाबलः ॥ इक्ष्वाकुरिति विख्यातः सर्वधर्मविदां वरः ॥३३ ॥ तदन्वये महातेजा राजा दशरथो बली अजस्य नृपतेः पुत्रः सत्यवान्-शीलवान् शुचिः ॥३४ ॥ कोशलस्य नृपस्याथ पुत्री सर्वांगशोभना ॥ कौशल्या नाम तां कन्यामुपयेमे स पार्थिवः ॥३६ ॥ मागधस्य नृपस्याथ तनया च शुचिस्मिता सुमित्रा नाम नाम्नाच द्वितीया तस्य भामिनी ॥३७ ॥ तृतीया केकयस्याथ नृपतेर्दुहिता तथा । भार्याभूत्पद्मपत्राक्षीकैकयी नाम नामतः ॥३८ ॥ सुमित्रा मधली व कैकयी धाकटी.

अयोध्या नाम

यस्मादुत्पत्स्यते तस्यां भगवान् पुरुषोत्तमः ॥४३ ॥ तस्मात्तु नगरी पुण्या साप्ययोध्येति कीर्तिता ॥ नगरस्य परंधाम्नो नाम तस्याप्यभूच्छुभे ॥४४ ॥

प. पु. रामचरितविशेष

यत्रास्ते भगवान् विष्णुस्तदेव परमं पदम् ॥
तत्र सद्यो भवेन्मोक्षः सर्व कर्म निकृंतनः ॥४५ ॥

दशरथानें वैष्णव यज्ञ (विष्णु याग) केला.

वैष्णवेन तु यज्ञेन वरदः प्राह केशवः ।। तस्मिन्नाविरभूदग्नौ यज्ञरूपो हरिस्तदा ॥४८॥ शुध्द जाम्बूनदप्रख्यःशंखचक्र गदाधरः ।।शुक्लाम्बरधरः श्रीमान् सर्वभूषणभूषितः ॥४९॥......सव्यांकस्थ-श्रिया सार्धमाविरा-सीद्रमेश्वरः ।।....वरदोऽस्मीति तं प्राह राजानं भक्तवत्सलः ।।४९।। तंदृष्ट्वा सर्वलोकेशं राजा हर्षसमाकुलः । ववंदे भार्यया सार्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।।५२।। प्रांजलिः प्रणतो भूत्वा हर्षगद्गद्या गिरा ॥ पुत्रत्वं मे भजेत्याह देवदेवं जर्नादनम् ।।५३।।.....इत्युक्त्वा पायसं दिव्यं हेमपात्रस्थितं श्रुतम् । लक्ष्म्या हस्तस्थितं शुभ्रं पार्थिवाय ददौ हरिः ।। ५६ ।। .....स राजा तत्र दृष्ट्वा च पत्नीं ज्येष्ठां कनीयसीम् । विभज्य पायसं दिव्यं प्रददौ सुसमाहितः ।।५९।। एतस्मिन्नन्तरे पत्नी सुमित्रा तस्य मध्यमा ॥ त्समीपं प्रयाता सा पुत्रकामा सुलोचना ।।६०।। तां दृष्ट्वा तत्र कौशल्या कैकयी च सुमध्यमा । अर्धमर्धं प्रददुस्ते तस्यें पायसं स्वकम् ।।६१।। तासां स्वप्नेषु देवेशः पीतवासा जनार्दनः । शंख चक्रगदा पाणिरा-विर्भूतस्तदा हरिः ।।६२।।

सूचना : - प्रत्यक्ष भगवान् अग्नींत प्रगट झाले, लक्ष्मी त्यांच्या वामांकावर होती. अशा प्रभूचें दर्शन दशरथ व कौशल्या यानां झाले, सुमित्रा मधली व कैकयी धाकटी हे ठरले. दशरथानें पण पुत्र व्हा असा वर मागितला.

पूर्णब्रह्मसनातन राम पूर्णावताराचा पुरावा.

(अ. २४२) कौसल्या जनयामास पुत्रं लोकेश्वरं हरिम् ।।६५।। इन्दीवरदलश्यामं कोटिकं दर्पसन्निभम् । पद्मपत्रविशालाक्षं सर्वाभरणशोभितम् ।।६६।। श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं सर्वाभरणभूषितम् । उद्यद्दिनकरप्रख्य-कुण्डलाभ्यां विराजितम् ।।६७।। अनेक सूर्यसंकाश तेजसा महतावृतम् ॥ परेशस्य तनोरम्यं-दीपादुत्पन्नदीपवत् ।।६८।। ईशानं सर्वलोकानां योगिध्येयंसनातनम् । सर्वोपनिषदामर्थमनन्तं परमेश्वरम् ।।६९। जगत्सर्ग स्थितिलये हे - तुभूतमनामयम् । शरण्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमयं विभुम् ।।७४।। 'जातकर्म तदाऽकरोत्' ।।७४।।

रामनाम विष्णुसहस्त्रनाम तुल्यम्

'श्रीराम' नामाची व्युपत्ति

श्रियः कमलवासिन्या रमणोयं महाप्रभुः ॥ तस्माच्छ्रीराम इत्यस्य नाम सिध्दंपुरातनम् ।।७६।। सहस्त्रनाम्नां श्रीशस्य तुल्यं मुक्तिप्रदं नृणाम् ।....... 'एवं नामास्यदत्वा' ।।७८।।

जन्मानंतर दशरथानें दानें दिली तीं -

गवामयुतदानंच कारयामास धर्मतः ।।८०।। ग्रामाणां शतसाहस्त्रं ददौ रघुकुलोत्तमः वस्त्रैराभणैर्दिव्यैरसंख्येयैर्धनैरपि ।।८१।। विष्णोःसंतुष्टये तत्रतर्पयामास भूसुरान् ॥

कौसल्येस विश्वरूप दर्शन (शिशु होण्यापूर्वी)

कौसल्या च सुतं दृष्ट्वा रामं राजीव लोचनम् ॥८२॥ तस्यांगे सा जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम्॥ स्मित वक्त्रे विशालाक्षी भुवनानि चतुर्दश ॥८५॥ निःश्वासेतस्य वेदांश्च सेतिहासान्महात्मनः॥ द्वीपानब्धी् गिरींस्तस्य जघनेवरवर्णिनि ॥८६॥ नाभ्यां ब्रह्मशिवौ तस्य कर्णयोश्च दिशःशुभाः॥ नेत्रयोर्वन्हिसूर्यौच घ्राणे वायुं महाजवम् ॥८७॥ सर्वोपनिषदामर्थं दृष्ट्वा तस्य विभूतयः। कृत्स्ना भीता वरारोहा प्रणम्य च पुनःपुनः। हर्षाश्रुपूर्णनयना प्रांजलि र्वाक्यमब्रवीत् ॥८८॥ कौशल्योवाच ॥ धन्यास्मि देवदेवेश लब्ध्वा त्वां तनयं प्रभो। प्रसीद मे जगन्नाथ पुत्रस्नेहं प्रदर्शय ॥२९॥ ईश्वर उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो मात्रा सर्वगतो हरिः ॥ मायामानुषतां प्राप्य शिशुभावाद्रुरोदसः ॥ ....पुत्रमालिंग्य हर्षेण स्तन्यं प्रादात्सुमध्यमा ॥९१॥

भरतादिकांचा जन्म शंख, अनंत व चक्रावतार.

कैकेय्यां भरतो जज्ञे पांचजन्यांशचोदितः॥ सुमित्रा जनयामास लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥९४॥ शत्रुघ्नं च महाभागा देवशत्रुप्रतापनम् ॥ अनंतांशेन संभूतो लक्ष्मणः परवीरहा॥९५॥ सुदर्शनांशाच्छत्रुघ्नः संजज्ञेऽमित विक्रमः॥ (जन्मकाल दिलेला नाही.)

लक्ष्मीचा अवतार सीता -

अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य निवेशने ॥ शुभक्षेत्रे हलोध्दाते शुनासीरे शुभेक्षणे ॥१००॥ बालार्ककोटिसंकाशा रक्तोत्पलकराम्बुजा। सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥१०१॥ धृत्वा वक्षसिचार्वंगी मालामम्लान पंकजाम्। सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी॥१०२॥ तां दृष्ट्वा जनको राजा कन्यां वेदमयीं शुभाम्। विश्वामित्राश्रम-सिध्दाश्रम - भागीरथ्यास्तटे ॥१०५॥

गरुड गुप्तपणे येऊन दिव्य धनुर्बाणादि देतो -

आदाय राघवं तत्र विश्वामित्रो महातपाः। स्वमाश्रममभिप्रीतः प्रययौ द्विजसत्तमः ॥११५॥ अथाऽऽजगाम हृष्टात्मा वैनतेयो महाबलः। अदृश्यभूतो भूतानांसंप्राप्य रघुसत्तमम् ॥११७॥ ताभ्यां दिव्ये च धनुषी तूणौचाक्षयसायकौ। दिव्यान्यस्त्राणि शस्त्राणि दत्त्वाच प्रययौ द्विजः ॥११८॥ (द्विज=पक्षी=गरुड)

राम व लक्ष्मण या दोघांनी ताडकावध केला.

तौ रामलक्ष्मणौ वीरौ कौशिकेन महात्मना ।। गच्छन्ती ज्ञापिता ऽरण्ये राक्षसीघोरदर्शना ।।११९।। नाम्ना तु ताडकादेवी भार्या सुन्दरस्य रक्षसः । जघ्नतुस्तां महावीरौ वाणैर्दिव्य धनुश्च्युतैः ।।१२।। 'प्रययौ वैष्णवं लोकम्' ।।१२२।।

सिध्दाश्रमस्थ ऋषींनी रघूत्तमाची पूजा केली-

ततः प्रहृष्टा मुनयः प्रत्यद्गम्य रघूत्तमम् । निवेश्य पूजयामासुरर्घ्यैः परमात्मने ।।१२४।।

पवनास्त्रानें शुष्कपर्णाप्रमाणें मारीचास सागरांत टाकला.

पवनास्त्रेण महता मारीचं स निशाचरम् । सागरे पातयामास शुष्कपर्णमिवानिलः ।।१२८।। मारीच शस्त्रन्यास करून तपाचरण करूं लागला: - स रामस्य महावीर्यं दृष्ट्वा राक्षससत्तमः । न्यस्त शस्त्रस्तपस्तप्तुं प्रययौ महदाश्रमम् ।।१२९।।

जनक राजा वाजपेय यज्ञ करीत होते व त्यासाठीं राजे मुनि इ. आले होते-

एतस्मिन्नन्तरे राजा मिथिलाया अधीश्वरः ।। वाजपेयं क्रतुं यष्टुमारेभे मुनिसत्तमैः तं द्रष्टुं प्रययुः सर्वे विश्वामित्र-पुरोगमाः ।।१३३।।

जनकाला रघुनाथ परमात्मा वाटले.

तं दृष्ट्वा रघुनाथं स जनको हृष्टमानसः ।।१४१।। परेशमेव तं मेने रामं दशरथात्मजम् ।।१४२।। प्रदातुं दुहितां तस्मै मनसाऽचिनन्तयत्प्रभुः ।।१४३।।

परशुरामभेट अयोध्येच्या मार्गांत -

इक्ष्वाकवो न वध्या मे मातामहकुलोद्भवाः ।। वीर्यं क्षत्रबलं श्रुत्वा न शक्यं सहितुं मम ।।१५९।। इदं तु वैष्णवं चापं तेन (रौद्रचापेन) तुल्यमरिंदम । आरोपयस्ववीर्येण निर्जितोऽस्मि त्वयैव हि ।।१६१।। अथवा त्यज शस्त्राणि पुरस्ताद्बलिनो मम । शरणं भज काकुत्स्थ कातरोस्यथ चेतसि ।।१६२।। ईश्वर उवाच।। एवमुक्तस्तु काकुत्स्थो भार्गवेण प्रतापवान् । तच्चापं तस्य जग्राह तच्छक्तिंवैष्णवीमपि ।।१६३।। शवक्त्या वियुक्तः स तदा जामदाग्निः प्रतापवान् ।। निर्वीर्यो नष्टतेजोभूत कर्महीनो यथा द्विजः ।।

परशुरामकृत रामस्तुति - १६९ - १७६

तपस्तप्तुं ययौ रम्यं नरनारायणाश्रमम् ॥१८०॥

याप्रमाणें मानसांतील बालकाण्ड समाप्ति पर्यंतचें वैशिष्ट्य दर्शक श्लोक वर दिले आहेत. (पद्मपुराण उत्तरखंड अध्याय २४२) (वि.सू.) वरील श्लोक पद्मपुराण पोथीवरून (व्यंकटेश्वर छापखान्यांत छापलेल्याँ) घेतले आहेत. आनंदाश्रमाच्या पुस्तकात हा २४२ वा अध्याय २६९ वा आहे व २४३ वा २७० वा आहे. श्लोकसंख्येंतही फरक आहेत म्हणून अंक व अध्यायांक जमतीलसें नाही. रामचरित्राध्याय पहिला पहावा म्हणजे झाले.

अयोध्या कांड (प.पु.कांडे नाहींत)

भरत नन्दिग्रामीं राहिल्याचा उल्लेख नाहीं.

तपश्चरणयुक्तेन तस्मिंस्तस्यौ नृपोत्तमः ॥१९२॥

यावदागमनं तस्य राघवस्य महात्मनः । तावद्व्रतपराः सर्वे बभूवुः पुरवासिनः (पुढें आहे)

अरण्यकाण्ड

जयन्त कथा आहे. चित्रकूटावर रहात असतांच.

स दृष्ट्वा जानकीं तत्र कंदर्पशरपीडितः । विददार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥१९६॥

तं दृष्ट्वा वायसं रामः कुशं जग्राह पाणिना ॥ ब्रह्मणास्त्रेण संयोज्य चिक्षेप धरणीधरः ॥

ब्रह्मदेवाने त्या वायसास 'रघुपतीलाच शरण जा' असे सांगितलें. त्याचा डोळा फोडल्याचा उल्लेख नाहीं.

पंचवटींत वनवासाचीं १३ वर्षे गेलीं

तास्मिंस्त्रयोदशाब्दानि रामस्य परिनिर्ययुः ॥२२७॥

शूर्पणखागमन -

ती तिच्या राक्षसीरुपानेंच आली आहे व राम कोण वगैरे विचारून रामानीं तिची हकीगत विचारल्यावर तिनें सर्व सत्य सांगितलें आहे. ती सीतेला खाण्यास धावून येत आहे असें दिसतांच 'श्रीरामःखड्गमुद्यम्यं नासाकर्णौ प्रचिच्छिदे' ॥२४६॥

रामचंद्रानींच तिचे नाक कान खड्गानें कापले,

सीताहरण

जहार सीतां रामस्य भार्यां स्ववधकांक्षया ॥२५५॥

निधनं रामबाणेन कांक्षयन् स्वगृहं विशत् ॥२५७॥

जटायु सरूपता व सलोकता दिली.

स्वपदं च ददौ तस्मै योगिगम्यं सनातनम्॥....... हरेः सामान्यरूपेण मुक्तिं प्राप खगोत्तमः

शबरी

आधीं शबरीला गति दिली व मग

तस्ये मुक्तिं ददौ पराम् ॥ कबंध वध केला मानसांत उलट आहे.

कबंध वध

ततःपंपा सरो गत्वा राघवः शत्रुसूदनः । जघ्नान राक्षसं तत्र कबंधं घोररूपिणम् ॥२७१॥ तं निहत्य महावीर्यो ददाह स्वर्गतश्च सः

गोदावरी - गंगेला शाप व शबरीतीर्थ

ततो गोदावरीं गत्वा रामो राजीवलोचनः ॥२७२।. पप्रच्छ सीतां गंगेत्वं किं तां जानासि मे प्रियाम्॥ न शशंस तदा तस्मै सा गंगा तमसावृता ॥२७३॥ शशाप राघवः क्रोधात् रक्ततोया भवेति ताम् ॥ ततो भयात्समुद्विग्ना पुरस्कृत्य महामुनीन् ॥२७४॥ कृतांजलिपुटा दीना राघवं शरणं गता॥ ततोमहर्षयः सर्वे रामं प्राहुः सनातनम् ॥२७५॥.... ॥रामउवाच॥ शबर्यास्नानमात्रेण संगता शुभवारिणा । मुक्ता भवतु मच्छापाद्गंगेयं पापनाशिनी ॥२७७॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थः शबरीतीर्थमुत्तमम् । गंगा-गयासमंचक्रे शार्ङ्गकोट्या महाबलः ॥२७२॥ महाभागवतानांच तीर्थं

यस्योदके भवेत्। तच्छरीरं जगद्वंद्यं भविष्यति न संशयः ॥२७९॥ एवमुक्त्वा काकुत्स्थ ऋण्यमूक गिरिं ययौ ॥

किष्किंधा काण्ड - विशेष कांही नाहीं. पण : -

अंगदास युवराजा केल्याचा उल्लेख नाहीं.

सुंदर काण्ड

सीता दर्शनापूर्वी विभीषण भेट नाहीं तसेंच लंकादेवी विजय, सुरसाविजयादि पूर्ववृत्तांत नाहीं. कथा अगदीं संक्षिप्त आहे. मारुतीची व विभीषणाची भेट पूर्वी झाली होती हे खालील वचनानें सिध्द होते : परिगृह्य च तं रामो मारुतेर्वचनात्प्रभुः। तस्मै दत्त्वाऽभयं सौम्यं रक्षोराज्येभ्यषेचयत् ॥२९४॥

लंका काण्ड - सागरशोषण केलें

शार्ङ्गमादाय बाणौघैः शोषयामास वारिधिम् ॥२९६॥

समुद्रशरण आला तेव्हां पुनरापूर्य जलधिं वारुणास्त्रेण राघवः ॥२९७॥

'शक्त्या निपातयामास लक्ष्मणं राक्षसेश्वरः' ॥३०७॥

रामानीं रावणास युध्दांतून पळवून लावला. तो 'गजद्राममयं पश्यन्निर्वेदा गृहमाविशत् ॥ ततो हनूमतानीतो महौषधिमहागिरिः ॥३११॥ हनुमंतानें दोनदां गिरि आणला.

विशेष सूचना :- पातालखंडांत अ.४६ लंकेतील युध्दाच्या वर्णनांत तिथिपत्र व अनेक राक्षसांच्या युध्दांचा उल्लेख असून रावण दोनदां पळून गेला आहे व शेवटचें राम रावण युध्द १८ अहोरात्र झाले आहे .परंतु या उत्तर खंडांतील वर्णनांत 'सप्ताह्निकमहोरात्रं ॥ (३१७) सात अहोरात्र युध्द होऊन रावण वध झाला आहे. यावरून या दोन कथा भिन्न कल्पांतील आहेत हें ठरलें म्हणूनच त्यांचा उल्लेख एकाच पुराणांत भिन्न खंडांत केला आहे. या उत्तरखंडांतील वर्णनांत फक्त, मानसाप्रमाणेच, वानर राक्षस युध्द, कुंभकर्णयुध्द, इंद्रजित युध्द व रावण युध्द यांचाच उल्लेख आहे व वध केलेल्यांत इतरांच्या नावांचा उल्लेख नाहीं.

विभिषणास वर

यावच्चंद्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी । यावन्मम कथा लोके तावद्राज्यं बिभीषणे ॥३२६॥
गत्वा मम पदं दिव्यं योगिगम्यं सनातनम् । सपुत्रपौत्रःसगणः संप्राप्नुहि महाबलः ॥३२७॥
वानर जिवंत झाले ते ब्रह्मदेवाच्या वरानें राक्षसैर्निहता ये तु संग्रामे वानरोत्तमाः । पितामह वरात्तपूर्णं जीवमानाः समुत्थिताः ॥३४३॥

उत्तर काण्ड

उत्तरकांड - नन्दिग्रामाचा उल्लेख येथें आहे. (३५१) या पूर्वी नाहीं.

नन्दीग्रामं ययौ रामः पुष्पकेण सुहृद्वृत्तः ॥३५८॥ नंदिग्रामांतच श्रीरामचंद्रादि सर्वांनी मंगलस्नान केले आहे. 'भ्रातृभिःसानुगैरत्र मंगल स्नानपूर्वकम् ॥ .. आरुरोह रथंदिव्यं सुमंत्राधिष्ठितं शुभम ॥३६३॥ त्यानंतर सर्व वानरमुख्य, राक्षसमुख्य, निषादमुख्य वीर महावीर भिन्न भिन्न वाहनांत बसून मोठ्या उत्साहानें आणि थाटामाटाने मिरवणूकीने श्रीअयोध्येत प्रवेश करते झाले. (अध्याय २४२ समाप्त)

२ राज्याभिषेकाचे वेळी कोणी काय काय सेवा केली. (अध्याय २४३) छत्रंच चामरं दिव्यं धृतवान् लक्ष्मणस्तदा ॥१०॥ पार्श्वे भरत शत्रुघ्नौ तालवृन्तौ विवीजतुः ॥ दर्पणं प्रददौ श्रीमान्राक्षसेन्द्रो बिभीषणः दधार पूर्णकलशं सुग्रीवा वानरेश्वरः । जाम्बवांश्च महातेजाः ॥११॥ पुष्पमालां मनोहराम् ॥१२॥ वालिपुत्रस्तु ताम्बूलं सकर्पूरं ददौ हरेः हनुमान दीपिकां दिव्यों सुषेणश्च ध्वजं शुभम ॥१३॥ परिवार्थ महात्मानं मन्त्रिणः समुपासत ।.......॥१४॥ तेव्हां श्रीरामभूपप्रिय श्रीमहादेव दरबारांत साक्षात् आले आणि त्यांनी प्रेकट ऐश्वर्यभावाने स्तुति केली . त्यांतील आवश्यक श्लोक उत्तरकाण्डाच्या टीकेत परिशिष्टात दिले आहेत.

अध्याय २४४ मध्यें श्रीरामांचे उत्तर चरित्र (श्लोक ९५) आहे. या प्रमाणें या अल्पमतिला जितकी उचित आवश्यक वाटली तितकी माहिती वर दिली आहे. यांतील विशेष स्मरणीय गोष्टी आतां दाखविल्या जात आहेत.

विशेष स्मरणीय गोष्टी

मानसांत ज्याप्रमाणे स्वायंभू (स्वायंभूव) मनु-शतरूपानें तपस्येत द्वादशाक्षर वासुदेव मंत्राचा जप केला आणि नैमिषारण्यांत गोमतीच्या तीरावर घोर तप केले आणि भगवान् पुत्र व्हावे (तुम्हहि समान सुत) असा वर मागितला तसाच येथे मागितला आहे पण विष्णु भगवंताजवळ आणि एकाच नव्हे तर तीन जन्मांत पुत्रत्व मागितले आहे. मानसांत श्रीरामावताराचा हेतुच फक्त सांगावयाचा होता म्हणून दुसरे वर्णन केले नाही.

उत्तरखंड कथेंत श्रीरामावतार भगवान् विष्णूंचा आणि सीतावतार लक्ष्मीचा झाला आहे.

हा रामावतार हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपु ज्यांत रावण-कुंभकर्ण झाले होते, त्यांचा वध करण्याच्या निमित्ताने झाला आहे. स्वायंभू मनुशतरूपाच वैवस्वत मन्वतरांत रघुवंशात दशरथ-कौसल्या झाली, म्हणजेच वरप्राप्तीनंतर मध्ये ५ मन्वतरें एवढा काळ गेल्यावर सहाव्या म्हणजेच सातव्या चालू वैवस्वत मन्वतरांत झाली. पहिले मन्वतर स्वायंभुव आणि सातवे मन्वतर वैवस्वत

मानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड परिशिष्ट समाप्त -

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड टीका विभाग (९) समाप्त.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका बालकाण्ड टीका परिसमाप्त

(दिनांक १८/८/१९६३ इ. सन. शके १८८५ भाद्रपद कृष्ण १४ रविवार)

मूळ मराठी टीका लेखन समाप्ति १९५४

मराठी मुद्रणप्रति लेखन समाप्ति नोव्हेंबर १९५८

श्रीसीतारामचरणरविन्देषु समर्पिताऽस्तु

लेखक - स्वामी प्रज्ञानानन्द सरस्वती.

आमची इतर प्रकाशने

श्री परमपूज्य प्रज्ञानानंद सरस्वती स्वामी यांचे अप्रकाशित वाङ्मय प्रसिध्द करावे हा प्रधान हेतू मनात ठेवून १९८८ साली 'श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ' डोंबिवली या नावाने सार्वजनिक विश्वस्तसंस्था (रजि.नं.ए - ९२९, ठाणे विभाग) नोंदविण्यात आली असून या ट्रस्टतर्फे खालील पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत.

सर्व पुस्तके एकदम मागविणाऱ्यास टपालखर्च माफ केला जाईल.

पुस्तके	किंमत
श्रीरामचरितमानस (मराठी समवृत्त समच्छंद अनुवाद)	१२०/- रु.
श्री पू.स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वतीकृत	
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड मराठी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (अरण्यकांड हिंदी)	१००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड मराठी)	६०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (किष्किंधाकांड हिंदी)	५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (सुंदरकांड हिंदी)	८०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -१)	२५०/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड मराठी खंड -२)	२००/- रु.
मानस गूढार्थ चंद्रिका (बालकांड हिंदी)	३००/- रु.
श्रीरामनामवंदना (हिंदी)	३६/- रु.
श्रीगोस्वामी तुलसीदासकृत (भाष्यकार : पू. प्रज्ञानानंद सरस्वती)	
संगीत गीता समश्लोकी	१२/- रु.
आवृत्ती दुसरी (मराठी)	
स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती	१५/- रु.
लेखिका : डॉ. श्रीमती कमल वैद्य	
चूडालाख्यान (हंसराज स्वामीकृत)	२५/- रु.
हनुमान चालिसा (मराठी) व इतर स्तोत्रें	५/- रु.
प्रज्ञानांजली (नित्यभजन संग्रह)	५/- रु.
मानवतापूर्ती साधन व संध्योपासना	१२५/- रु.

श्रीरामचरितमानसप्रेमी मंडळ

४,श्रीगणेश,अनंतराज सोसायटी, जलाराम मंदिरजवळ, नेहरु रोड,
डोंबिवली (पूर्व) ४२१ २०१